

**ERZURUM VE TRABZON VİLAYETLERİNDE
SALGIN HASTALIKLAR (1838-1914)**

Esat AKTAŞ

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Prof. Dr. Besim ÖZCAN
2015
Her Hakkı Saklıdır**

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Esat AKTAŞ

ERZURUM VE TRABZON VİLAYETLERİNDE SALGIN
HASTALIKLAR (1838-1914)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Besim ÖZCAN

ERZURUM - 2015



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ



TEZ BEYAN FORMU

29/06/2015

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ ☐ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

29.06.2015

Esat AKTAŞ



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Besim ÖZCAN danışmanlığında, Esat AKTAŞ tarafından hazırlanan bu çalışma 29 / 06 / 2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Besim ÖZCAN

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Fatih DEMİREL

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN

İmza:

İmza:

İmza:

İmza:

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ.....	X
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI.....	1
II. SALGIN HASTALIKLARIN ETKİSİ VE OSMANLI DEVLETİ.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE MODERN SAĞLIK İDARESİ VE KARANTİNA TEŞKİLATININ KURULUŞU

1.1. 19. YÜZYILDA SAĞLIK İDARESİ VE DOKTORLARIN GÖREVLERİ ..	12
1.2. KARANTİNA TEŞKİLATININ KURULUŞU	14
1.2.1. Osmanlı Merkezinde İlk Çalışmalar ve Karantina Meclisi.....	14
1.2.2. Karantina Meclisinin Üyeleri ve Yabancıların Etkisi	16
1.2.3. Uluslararası Kongreler ve Karantinalara Etkisi	17
1.2.4. Tebhirhanelerin (Dezenfeksiyon İstasyonları) Kurulması	18
1.2.5. Karantina Teşkilatı ve Halk Sağlığı İlişkisi	20
1.2.6. Salgın Hastalıklara Karşı Toplumsal Tutum ve Karantinaya Tepkiler	22
1.3. TRABZON VE ERZURUM VİLAYETLERİNDE KARANTİNA TEŞKİLATININ KURULUŞU	24
1.3.1. Trabzon Vilayeti.....	24
1.3.1.1. Trabzon Vilayetinin İdari Yapısı	24
1.3.1.2. Trabzon Vilayetinde Karantina Teşkilatının Kuruluşu	26
1.3.2. Erzurum Vilayeti	32
1.3.2.1. Erzurum Vilayetinin İdari Yapısı.....	32
1.3.2.2. Erzurum Vilayetinde Karantina Teşkilatının Kuruluşu	33

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİNDE SALGIN HASTALIKLAR

2.1. VEBA SALGINLARI.....	37
2.1.1. Veba Hastalığı ve Tarihi Seyri.....	37
2.1.2. Veba Salgınları.....	38
2.2. KOLERA SALGINLARI	42
2.2.1. Kolera Hastalığı ve Tarihi Seyri	42
2.2.2. 1846-1890 Yılları Arasında Meydana Gelen Kolera Salgınları.....	43
2.2.3. 1892 Kolera Salgını	46
2.2.3.1. Kolera Salgını ve Erzurum’da Alınan Tedbirler.....	46
2.2.3.2. Koleranın Diğer Vilayetlere Bulaşmaması İçin Yapılan Çalışmalar	60
2.2.4. 1893 Kolera Salgınına Karşı Alınan Tedbirler	69
2.2.5. 1894 Kolera Salgını	71
2.2.6. 1904-1905 Yıllarında Kolera Salgınına Karşı Sınırdan Alınan Tedbirler	76
2.2.7. 1907 Kolera Salgını	79
2.2.8. 1908-1909 Yıllarında Kolera Salgınına Karşı Sınırdan Alınan Tedbirler	83
2.2.9. 1910 Kolera Salgını	84
2.2.10. 1911 Kolera Salgını	108
2.3. FRENGİ SALGINLARI	109
2.3.1. Frengi Hastalığı ve Tarihi Seyri.....	109
2.3.2. 1886-1895 Yıllarında Frengi Salgını	110
2.3.3. 1900’lü Yıllarda Frengi Salgını ve Hastalıkla Mücadele.....	117
2.4. ÇİÇEK SALGINLARI.....	125
2.5. TİFÜS SALGINLARI.....	134
2.6. TİFO SALGINLARI	137
2.7. DİFTERİ SALGINLARI	142
2.8. KIZIL VE KIZAMIK SALGINLARI	143
2.9. SITMA HASTALIĞI	144

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TRABZON VİLAYETİNDE SALGIN HASTALIKLAR

3.1. VEBA SALGINLARI.....	146
3.1.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Yaşanan Veba Salgınları	146
3.1.2. 1901 Veba Salgını	149
3.1.3. 1904-1906 Yılları Arasında Görülen Veba	155
3.1.4. 1909-1910 Veba Tedbirleri	159
3.2. KOLERA SALGINLARI	161
3.2.1. 1846-1890 Yıllarında Meydana Gelen Kolera Salgınları	161
3.2.2. 1892 Kolera Salgını	166
3.2.2.1. Kolera Salgını ve Trabzon’da Alınan Tedbirler.....	166
3.2.2.2. Koleranın Diğer Vilayetlere Bulaşmaması İçin Yapılan Çalışmalar ...	195
3.2.2.3. Trabzon’a Gönderilen Sağlık Heyeti	201
3.2.3. 1893 Kolera Salgını	205
3.2.4. 1894 Kolera Salgını	216
3.2.5. 1904-1908 Yıllarında Rusya’daki Koleraya Karşı Alınan Tedbirler	224
3.2.6. 1910 Kolera Salgını	229
3.2.6.1. Hastalığın Bulaşmasına Kadarki Süreçte Alınan Tedbirler	229
3.2.6.2. Trabzon Vilayetine Koleranın Bulaşması ve Alınan Önlemler	240
3.2.6.3. Samsun’a Koleranın Bulaşması ve Yaşanan Sıkıntılar.....	253
3.2.6.4. Doktorların Çektiği Sıkıntılar ve Adli Vakalar	258
3.2.6.5. Salgın Sonrasında Sınıra Yönelik Yapılan Çalışmalar	261
3.2.7. 1911 Kolera Salgını	263
3.2.8. Balkan Savaşları’ndan Sonra Meydana Gelen Kolera Salgını.....	270
3.3. FRENGİ SALGINLARI	271
3.4. ÇİÇEK SALGINLARI.....	277
3.5. TİFO SALGINLARI	288
3.6. SITMA HASTALIĞI	292
3.7. DİFTERİ, KIZIL VE KIZAMIK HASTALIKLARI	296

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SALGIN HASTALIKLAR VE ALTYAPI SORUNLARI

4.1. KARANTİNA BİNALARI	298
4.1.1. Trabzon Karantina Binası	299
4.1.2. Samsun Karantina Binası	301
4.1.3. İran Sınırında Bir Karantina Merkezi: Kızıldize Karantinahanesi.....	303
4.1.4. İran Yolcu ve Tüccarlarının Karantinalardaki Durumu	306
4.2. SAĞLIK PERSONELİNİN MAAŞLARI VE PERSONEL YETERSİZLİĞİ.....	312
4.3. BELEDİYELERİN DURUMU VE ŞEHİRLERİN ALT YAPI SORUNLARI.....	320
4.3.1. Osmanlı Devleti’nde Belediyelerin Kuruluşu ve Malî Durumları	320
4.3.1.1. Erzurum Belediyesinin Malî Durumu ve Yapılan Çalışmalar	321
4.3.1.2. Trabzon Belediyesinin Malî Durumu ve Yapılan Çalışmalar.....	327
4.3.2. Sağlık Açısından Şehirlerin Altyapısı.....	329
4.3.2.1. Erzurum Vilayetinin Durumu ve Yapılan Çalışmalar.....	329
4.3.2.2. Trabzon Vilayetinin Durumu ve Yapılan Çalışmalar	339
4.3.3. Bataklıkların Temizlenmesi ve Kurutulması	346
4.3.3.1. Erzurum Vilayetinde Bataklıklar	346
4.3.3.2. Trabzon Vilayetinde Bataklıklar	347
4.4. HAPİSHANELERİN DURUMU	350
4.4.1. Erzurum Vilayetindeki Hapishanelerin Durumu	350
4.4.2. Trabzon Vilayetindeki Hapishanelerin Durumu	351
4.5. HASTANELER	353
4.5.1. Erzurum Vilayetindeki Hastaneler	353
4.5.2. Trabzon Vilayetindeki Hastaneler.....	355
SONUÇ.....	357
KAYNAKÇA	362
EKLER.....	382
ÖZGEÇMİŞ.....	403

ÖZET**DOKTORA TEZİ****ERZURUM VE TRABZON VİLAYETLERİNDE SALGIN HASTALIKLAR
(1838-1914)****Esat AKTAŞ****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Besim ÖZCAN****2015, 403 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Besim ÖZCAN****Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY****Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ****Doç. Dr. Fatih DEMİREL****Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN**

Salgın hastalıklar, eskiçağlardan itibaren milyonlarca insanın hayatına mal oldu. Salgınları önlemek için Avrupa’da kurulan karantina sistemi, Osmanlı Devleti’nde 1838 yılında resmî olarak uygulanmaya başlandı. İran ve Rusya’da da sık sık salgın hastalıkların ortaya çıkması sebebiyle bu coğrafya, Osmanlı Devleti için hastalıklar bakımından her zaman tehditkâr bir bölge konumundaydı. Bu durum, söz konusu devletlere sınır olan Erzurum ve Trabzon vilayetlerini öne çıkardı. Bu devletlerde yaşanan salgınların Osmanlı topraklarına bulaşmaması için hem kara hem de deniz yönünden tedbirler alındı. Ayrıca söz konusu vilayetlerde, diğer yerlerden bulaşan salgınlarla birlikte yerel olarak çıkıp toplum sağlığını etkileyen hastalıklar da vardı. Hastalıklara karşı önlemler alınarak karantinahaneler kuruldu. Şehirler arasındaki karantinalarda insanlarla birlikte ticarî ürünler de belirli bir süre tutuldu. Bu sebeple ulaşım aksarken ticarî faaliyetler de sekteye uğradı. Erzurum ve Trabzon’la birlikte Osmanlı topraklarının genelinde yaşanan salgınlara karşı devlet, kısıtlı imkânlarını kullanarak tedbir almaya çalışmışsa da çeşitli sıkıntılar yaşandı. Bunun temel sebebi, devletin ekonomik olarak zor durumda olmasıyla birlikte birçok konudaki altyapı eksikliğiydi. Sonuç olarak 19. yüzyılda salgın hastalıklara karşı tedbir alınmışsa da hastalıkların sosyal ve ekonomik hayat üzerindeki olumsuz etkisinin önüne geçilemedi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erzurum, Trabzon, Salgın hastalıklar, Karantina, Kolera, Veba, Frengi, Çiçek, Tifüs, Tifo, Difteri, Kızıl, Kızamık, Sıtma.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION
EPIDEMICS IN ERZURUM AND TRABZON
(1838-1914)****Esat AKTAŞ****Advisor: Prof. Dr. Besim ÖZCAN****2015, 403 pages****Jury: Prof. Dr. Besim ÖZCAN
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Assoc. Prof. Dr. Fatih DEMİREL
Assist. Prof. Dr. Hasan ŞAHİN**

Epidemics cost millions of people's lives since the ancient times. Quarantine system which was founded in Europe in order to prevent the epidemics was officially started to be carried out in 1838 in the Ottoman State. This geography has always been a threatening region for the Ottoman State in terms of diseases because of the frequent appearing of epidemics in Iran and Russia. This situation made Erzurum and Trabzon become prominent which had borders to those afore-mentioned states. Precautions were taken by the sea and by the land in order that the epidemics in those states should not infect the Ottoman regions. Besides, there were other local diseases as well as the epidemics which affected the community health care in the afore-mentioned provinces. Quarantines were founded and precautions against the diseases were taken. Commercial products as well as people were held in the interprovincial quarantines for some time. For that reason, when a failure of transportation appeared, commercial activities were also interrupted. Even though the state tried to take precautions through its limited means against the epidemics all around the regions of the Ottoman State with Erzurum and Trabzon, various difficulties were experienced. The main reason of that were the economically difficult situation of the state as well as lack of substructure in many subjects. Consequently, although precautions were taken against epidemics in the 19th century, the negative effects of those diseases on the social and economic lives were not able to be prevented.

Key Words: Ottoman State, Erzurum, Trabzon, Epidemics, Quarantine, Cholera, Plague, Syphilis, Smallpox, Typhus, Typhoid, Diphtheria, Red Fever, Measles, Malaria.

KISALTMALAR

A.AMD.	: Sadaret Amedî Kalemi Evrakı
A.DVN.	: Sadaret Divan Kalemi Evrakı
A.MKT.	: Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.MVL.	: Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vala Evrakı
A.MKT.NZD.	: Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT.UM.	: Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BEO.	: Bab-ı Âlî Evrak Odası Evrakı
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
C.EV.	: Cevdet Evkâf
C.SH.	: Cevdet Sıhhiye
Çev.	: Çeviren
D.	: Devre
Der.	: Derleyen
DH.EUM.THR.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı
DH.H.	: Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı
DH.HMŞ.	: Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı
DH.İD.	: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı
DH.MB.HPS.	: Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye-Hapishâneler Müdiriyeti Evrakı
DH.MB.HPS.M.	: Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye-Hapishâneler Müdiriyeti Mütferrik Evrakı
DH.MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.MKT.PRK.	: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Perakende Evrakı
DH.MUİ.	: Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Evrakı
DH.ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
DH.TMİK.M.	: Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât
DH.TMİK.S.	: Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu

DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Düz.	: Düzenleyen
Ed.	: Editör
FO.	: Foreign Office
H.	: Hicri
H.Ü.	: Hacettepe Üniversitesi
HAT	: Hatt-ı Hümayûn
Haz.	: Hazırlayan
HH.d.	: Hazine-i Hassa Nezareti Defterleri
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı
HRT.h.	: Haritalar
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
İ.AS.	: İrâde Askerî
İ.DH.	: İrâde Dahiliye
İ.DUİT.	: İrâde Dosya Usulü
İ.HR.	: İrâde Hariciye
İ.HUS.	: İrâde Hususî
İ.KAN.	: İrâde Kanun ve Nizamât
İ.ML.	: İrâde Maliye
İ.MMS.	: İrâde Meclis-i Mahsus
İ.MSM.	: İrâde Mesâil-i Mühimme
İ.MVL.	: İrâde Meclis-i Vala
İ.PT.	: İrâde Telgraf ve Posta
İ.SH.	: İrâde Sıhhiye
İ.ŞD.	: İrâde Şurâ-yı Devlet
İ.TAL.	: İrâde Taltifât
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İn.	: İnikad
İs.	: İctima Senesi
MF.MKT.	: Maarif Nezareti Mektubî Kalemî
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MT.	: Board of Trade Marine Department

MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL.	: Meclis-i Vala Evrakı
nr.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
p.	: Page
R.	: Rumi
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet Evrakı
TNA.	: The National Archives
ts.	: Tarihsiz
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Y.A.HUS.	: Yıldız Sadaret Hususî Maruzât Evrakı
Y.A.RES.	: Yıldız Sadaret Resmî Maruzât Evrakı
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK.A.	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzâtı
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzât
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzâtı
Y.PRK.DH.	: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzâtı
Y.PRK.MYD.	: Yıldız Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.SH.	: Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzâtı
Y.PRK.ŞH.	: Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı
Y.PRK.UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umumî
Y.PRK.ZB.	: Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzâtı
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
ZB.	: Zabtiye Nezareti Evrakı

ÖNSÖZ

Birçok alanda etkili olan salgın hastalıklara karşı 19. yüzyıldan itibaren modern anlamda tedbirler alındı. Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'da 1838 yılında Karantina Meclisi kuruldu ve aynı idare, önemli vilayetlerde de teşkilatlandırıldı. Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde kurulan karantina teşkilatıyla birlikte meydana gelen salgınlarla mücadele başlamış oldu. Birçok hastalık görülerek çeşitli dönemlerde salgınların yaşanmasına rağmen en etkili olanı koleraydı. 1830'lardan sonra dünya üzerinde birçok yerle birlikte Osmanlı coğrafyasında da etkin olan hastalık, 1846-1848, 1865-1866, 1892-1895 ve 1910-1913 yıllarında büyük salgınlar halinde kendini gösterdi. Veba, 19. yüzyılın ilk yarısında büyük salgınlar meydana getirirken müteakip yıllarda ortaya çıkmadı. 20. yüzyılın hemen başlangıcında yerel sayılabilecek küçük bir salgın oldu. Frengi hastalığı, özellikle Rusya'ya sınır olup orayla bağlantısı olan vilayetlerde görüldü. Doğal olarak Erzurum ve Trabzon da doğrudan bu etkinin altındaydı. Frengi için 1880'li yıllardan sonra devlet genel olarak mücadele başlattı. Tifüs ve tifo, daha ziyade savaş yıllarında ve insanların toplu olarak yaşadıkları mekânlarda ortaya çıktı. Çiçek, difteri, kızıl ve kızamık ise bölgede özellikle çocuklar arasında etkili oldu ve alınan tedbirlere rağmen birçok insan hayatını kaybetti.

Bu çalışmada; Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya sınırında olmaları hasebiyle dikkat çeken Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde 1838 yılında karantina teşkilatının kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar meydana gelen salgınlar, "Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)" başlığı altında değerlendirildi. Meydana gelen nüfus kayıplarıyla birlikte salgın hastalıklara karşı alınan tedbirlere, salgınların sosyal ve ekonomik alanlara etkisine, şehirlerin alt yapısı gibi hastalıklar açısından olumsuzluk taşıyan sorunlara ve bu olumsuzlukların giderilmesi amacıyla yapılan faaliyetlere yer verildi. Yapılan çalışma, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde kullanılan kaynaklarla birlikte şimdiye kadar yapılmış çalışmalar değerlendirildi. Bununla birlikte hastalıkların ortaya çıkarak salgın halinde görülmesi neticesinde dünya üzerindeki etkilerinden bahsedildi ve Osmanlı Devleti'ne hastalıkların bulaşmaması için Erzurum-Trabzon coğrafyasının önemi üzerinde duruldu.

Birinci bölümde; Osmanlı Devleti'nde idarî olarak Karantina Meclisinin kuruluşu, yapısı ve etkileri ile modern sağlık teşkilatı değerlendirildi. Aynı bölümde çalışma sahamız olan Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin idarî yapısı ve nüfusuyla birlikte söz konusu teşkilatın kuruluşuna yer verildi.

İkinci bölümde; Erzurum, üçüncü bölümde; Trabzon vilayeti olmak üzere buralarda ortaya çıkan salgın hastalıklar, alınan tedbirler, personelin ve malî kaynakların durumu, karşılaşılan zorluklar, ahalinin salgınlara bakış açısı, salgınların ulaşım, ticaret, ekonomi, ziraî, idarî ve eğitim gibi alanlar üzerindeki etkisi işlendi.

Dördüncü bölümde ise; karantina binaları, doktor yetersizliği, belediyelerin malî durumu, şehirlerde salgın hastalıklarda etkili olan alt yapı sorunları ve bunlara dair yapılan çalışmalar, ahalinin alışkanlıkları ve yaşam şartları, bataklıkların hastalıklara etkisi, hapishanelerin olumsuzluğu ve hasta tedavisinin yapılacağı hastane gibi önemli bir kurumun bu vilayetlerde yeterli olup olmadığı değerlendirilerek hastalıkların çıkmasına ve yayılmasına neden olan sorunlar aktarılmaya çalışıldı.

Çalışmamızın başlangıcından tamamlanmasına kadar bütün aşamalarında gerekli yönlendirmeleri yapan, yardımını, zamanını ve desteğini esirgemeyen, kazanmış olduğu bilgi birikimini paylaşan değerli hocam Prof. Dr. Besim ÖZCAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma esnasında yönlendirmelerde bulunan hocam Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY'a ve Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN'e, ayrıca çalışmanın son şeklini almasında fikir veren Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ ve Doç. Dr. Fatih DEMİREL hocalarıma teşekkür ederim. Zamanını esirgemeyerek fikirleriyle çalışmamda büyük katkısı olan değerli dostum Arş. Gör. Hakan YAŞAR'a müteşekkirim. Çalışma esnasında destek olan Arş. Gör. Ersoy ZENGİN'e, Türkçe Öğretmeni Atilla KUVANCI'ya, Serkan TURAN'a ve diğer mesai arkadaşlarıma, bazı kaynakların temininde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Yahya YEŞİLYURT'a, Yrd. Doç. Dr. H. Baha ÖZTUNÇ'a, Arş. Gör. Mustafa TANRIVERDİ'ye ve Dr. Volkan AKSOY'a, ayrıca kaynakların temin edildiği bütün arşiv ve kütüphane çalışanlarına teşekkür ederim. Oyun vaktinden çalıp bu işle ilgilendiğim kıymetli oğlum Muhammed Tuğrul'a, hiçbir zaman desteğini esirgemeyerek yanımda olan değerli eşim Dr. Yasemin AKTAŞ'a ve bu yaşa kadar her yönden destek olan değerli anne ve babama ayrıca teşekkür ederim...

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI

Konu seçimi yapılırken öncelikli olarak salgın hastalıkların devlet ve toplum hayatı üzerinde belirleyici etkiye sahip olması dikkate alındı. İlk çıkış yeri daha ziyade doğu olan bazı hastalıkların İran ve Rusya’da etkin olarak görülmesine ve hiç şüphesiz bu devletlere sınır olan Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde meydana gelen salgın hastalıklara ve alınan tedbirlere dair şimdiye kadar geniş ve teferruatlı bir çalışma yapılmamıştır. Kaleme alınanlar ise belirli bir sınırdadır. Bu sebeple Osmanlı payitahtı ve Anadolu için önem arzeden bu coğrafyayla birlikte sınırlarda ne gibi tedbirler alındığının ve bu tedbirlere rağmen bulaşan hastalıkların şehirlerin demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatı üzerindeki etkilerinin tespiti için bu çalışma önemli görülmektedir. Bundan dolayı “Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)” konu başlığıyla yapılan çalışmada, salgınların söz konusu alanlar üzerindeki tesirleri incelenmeye çalışılacaktır. Yapılan çalışmanın salgın hastalıklar, toplum sağlığı, devletin sağlık politikası ve söz konusu şehirlerin tarihi açısından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın yıl aralığı tespit edilirken başlangıç tarihi olarak 1838 yılının seçilmesinin temel nedeni, salgın hastalıklarla mücadelede modern açıdan ve kurumsal olarak karantina idaresinin teşkil edilmesidir. Konunun bitiş yılı olan 1914 tarihi ise Osmanlı Devleti’nin topyekün bir seferberlikle Birinci Dünya Savaşı’na girmesi ve savaş yıllarında salgın hastalıkların faktörel olarak yön değiştirmesidir. Bunun yanı sıra salgınların bu yıllarda daha çok ordu içerisinde görülmesi ve bu doğrultuda alınan tedbirlerin de önceki döneme nazaran farklılıklar göstermesi, konunun bitiş yılının tespitinde etkili olmuştur.

Çalışmanın temel kaynak ve malzemesini Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan fonların belgeleri oluşturmaktadır. Bunlardan özellikle Sadaret, Babıali, Dahiliye Nezareti ve Yıldız evrakının çeşitli fonları öne çıkmaktadır. Konunun doğrudan sağlıkla ilgili olmasına rağmen maalesef Sıhhiye Nezareti kayıtları kapalı olup bu nezarete ait belgelerin tasniflemesi devam ettiğinden söz konusu fonun belgeleri kullanılamadı. Bu eksikliğe rağmen vilayet yazışmalarının büyük bir çoğunluğu Sadaret, Dahiliye Nezareti ve Bâbıali ile yapıldığından bu fonların

belgeleri çalışmaya önemli bir katkı sağladı. Bunlarla birlikte vilayetlerde yapılan çalışmalara merkezden izin verilen iradeler, hastalıklara karşı alınan tedbirler açısından önem arz etmektedir.¹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi dışında vilayetlerde görev yapan yabancı temsilcilerin yani konsolosların tuttukları raporlarda, salgınlar döneminde yaşananlara ve salgınların etkilerine yer verilmişti. The National Archives'te bulunan bazı kayıtlarla birlikte Musa Şaşmaz tarafından yayınlanan “İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları”² isimli çalışmadan faydalanılmıştır.

Arşivler dışında döneminde yayınlanmış gazeteler, salgınlarla ilgili bilgiler vermektedir. Bunlar içerisinde 1910 yılı kolera salgınına da kapsayan bir dönemde Trabzon'da yayınlanan *Hekim* gazetesi 2 yıl 48 sayı olarak çıkmıştır. Bu gazetenin Dr. Mustafa Çulfaz³ tarafından tıpkıbasımıyla beraber transkripti yapılmıştır. Bununla birlikte Trabzon vilayetinde vilayet gazetesi olarak yayınlanan *Trabzon* gazetesiyle birlikte diğer yerel gazetelerin de bazı sayılarında yer alan haber ve makaleler kullanıldı. Devletin kanun ve nizamnamelerinin yayınlandığı resmî yayın organı olan düsturlar taranarak konuyla ilgisi olan nizamnamelerden faydalanıldı. Vilayetlere dair salnameler yine döneminde yayınlanmışsa da bunlarda salgınlara yönelik çok fazla bir bilgiye yer verilmemekle birlikte şehirlerin alt yapı sorunları ve aşılama faaliyetlerine ilişkin bilgilere ulaşılmaktadır. Kudret Emiroğlu tarafından tıpkıbasımıyla birlikte transkripti yapılan Trabzon Vilayet Salnamesi'nden de yararlanıldı.⁴

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tekrar açılan Meclis-i Mebusan'da 1910 ve 1911 yılında kolera salgını ve bu salgına karşı alınacak tedbirler gündeme gelmişti ve buradan da yaşanan sıkıntılara ve dönemin idarecilerinin hastalıklara bakış açısına ulaşılmaktadır. Bu kayıtların yer aldığı Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri incelendi.

Yine döneminde kaleme alınmış olan hatıratlar çalışma konumuzla alakalı bilgiler sunmaktadır. Bunların en önemlisi Erzurum Sıhhiye Müfettişi olan Doktor Şerif Bey tarafından kaleme alınanıdır. Bu eser, “Erzurum Vilâyeti Sıhhî ve İctimaî Coğrafyası”

¹ Bu fonların belgeleri kullanılan dipnotlarda dosya numarası/gömlük numarası şeklinde verilmiştir.

² Musa Şaşmaz, *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*, III, TTK. Yayınları, Ankara 2014.

³ *Anadolunun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, (Çev. Mustafa Çulfaz), Serander/Trabzon Tabip Odası Yayını, Trabzon 2007.

⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869-1904*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara ts.

adı altında Murat Küçükkuşurlu tarafından transkripti yapılarak yayına hazırlanmıştır.⁵ Dönemin Erzurum Sıhhiye Müfettişi tarafından kaleme alınması açısından önem taşıyan eserde, hem hastalıklara hem de hastalıklarla ilgisi olan şehrin alt yapı sorunlarına, bu konuda yürütülen faaliyetlere ve yapılması gerekenlere yer verilmektedir.

Araştırma eserlere gelecek olursak çalışma alanımızla alakalı doğrudan salgın hastalıkları anlatan herhangi bir tez ve kitap çalışması bulunmamaktadır. Daniel Panzac, “Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850”,⁶ isimli çalışmasında 19. yüzyılın ilk yarısında çalışma alanımızdaki vebaya dair bilgiler vermektedir. Mesut Ayar’ın, “Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)”⁷ başlıklı çalışmasında İstanbul’da yaşanan kolera salgını, çalışmanın ana konusu olarak belirlenmiştir. Ancak söz konusu çalışmada Osmanlı vilayetlerinde yaşanan salgınlara dair bilgiler verilmiştir.

Yine Nedim İpek’in, “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”⁸, Ahmet Köksal’ın, “Akçaabat’ta Salgın Hastalıklarla Mücadele (1890-1914)”⁹, Rıza Karagöz’ün, “Canik Sancağı’nda Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910-1911)”¹⁰ ve Nazım Kuruca’nın, “Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri”¹¹ başlığını taşıyan çalışmaları bulunmaktadır. Fakat bu çalışmaların tamamı, daha kısıtlı alan ve yıllar arasını kapsamaktadır.

Murat Küçükkuşurlu tarafından Erzurum Belediyesi ve beledî hizmetlerle ilgili bilgi veren “Erzurum Belediyesi Tarihi”¹² isimli çalışmanın birinci cildinde çalışma

⁵ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, (Haz. Murat Küçükkuşurlu), Serander Yayınları, Trabzon 2011.

⁶ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850*, (1985), (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

⁷ Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

⁸ Nedim İpek, “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, 3-5 Mayıs 2001, 1, (399-411), (Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz), Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.

⁹ Ahmet Köksal, “Akçaabat’ta Salgın Hastalıklarla Mücadele (1890-1914)”, Veysel Usta ve diğerleri (Ed.), *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2013, (183-189), Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.

¹⁰ Rıza Karagöz, “Canik Sancağı’nda Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910-1911)”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 1999 *Bildiriler*, (205-219), Samsun 2000.

¹¹ Nazım Kuruca, “Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (9), (Şubat 2007), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

¹² Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, Dergah Yayınları, İstanbul 2008.

dönemimizle ilgili şehrin alt yapı sorunlarına ve yapılan çalışmalara dair bilgiler verilmektedir. Yine hem Trabzon hem de Erzurum vilayetinin genelini anlatan çalışma ve tezler bulunmaktadır. Özgür Yılmaz'ın “Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)”¹³ ve “Tanzimat Döneminde Trabzon”,¹⁴ Volkan Aksoy'un “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon”¹⁵ ve Ali Servet Öncü'nün “1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilâyeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu”,¹⁶ başlıklı tez çalışmalarında konumuza dair kısmen bilgiler verilmektedir. Baki Sarısakal tarafından Samsun tarihiyle ilgili yapılan çalışmalar içerisinde de zaman zaman salgınlara yer verilmiştir.

Bunların dışında ve doğrudan çalışma alanımızla ilgili olan Abdulkadir Gül tarafından “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”¹⁷ başlığıyla yayınlanan makale varsa da çalışmanın genelinde kullanılan belgelerin tarihlerinin çevirisinde yanlışlıklar yapılmıştır. Ayrıca hastalık isimlerinin okunmasından ve çeşitli belgelerin aktarımından kaynaklı hatalar mevcut olup bunların tamamı ise başta tarihler olmak üzere çalışmanın bazı kısımlarını yanlış yönlendirmiştir.

“Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)”, başlığı altında hazırlanan bu çalışmada konu, bütün yönleriyle ve derinlemesine değerlendirilmektedir. Çalışmanın ana kaynaklarını, Başbakanlık Osmanlı Arşivinin bahsedilen çeşitli fonları oluşturmaktadır. Ancak yukarıda künyeleri verilen araştırma eserlerde geçen bilgilere kaynak olarak gösterilen arşiv malzemelerine ulaşılsa da bu çalışmaların da konuyla ilgili olan kısımlarına atıf yapılmıştır. Bunlar dipnotlarda açık bir şekilde takip edilmekle birlikte bu sayede diğer çalışmalarda konuların ne kadarının değerlendirilerek kaleme alındığı da anlaşılabacaktır.

¹³ Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2006.

¹⁴ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2012.

¹⁵ Volkan Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.

¹⁶ Ali Servet Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilâyeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2006.

¹⁷ Abdulkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), Erzurum 2009.

II. SALGIN HASTALIKLARIN ETKİSİ VE OSMANLI DEVLETİ

Sağlık; “bir canlının hücresel çekirdeğinde bütünlüğünü ve kararlılığını korumak amacıyla oluşmuş maddesel örgütlenişin herhangi bir bozukluk olmadan çalışması” şeklinde tanımlanmaktadır. Hastalık ise; “belirli işaret ve semptomlarla kendisini gösteren patolojik bir anormallik” olarak ifade edilmektedir.¹⁸ Hastalıklardan bazıları bulaşıcılık özelliğiyle çeşitli yollarla yayılmış ve salgın haline dönüştü.¹⁹ İnsanlar, toprağı sürmek, sığır ve koyun sürülerini ehlileştirmekle daha önce karşılaşmadıkları birçok mikropla karşılaştı. Tarım, her türlü virüsü ve bakteriyi insanların bahçelerinde, evlerinde ve köylerinde bir araya topladı. Köpek kızamığı, inek difteri ile tüberkülozu getirdi ve bazı mikroplar bu ortamda kaybolurken bazıları da yerleşti. İnsanın başlangıçta yenik düşen bağışıklık sistemi, giderek enfeksiyona uyum sağladı. Ancak şehirlerin kurulması ve insanların kalabalık halde yaşaması, mikropların yayılmasına elverişli ortamlar oluşturdu. İlerleyen süreçte toprakların ve ormanların yok edilmesi; fareleri, keneleri, pireleri ve sivrisinekleri insanlara daha yakın yaşamaya mecbur etti. Bunlar ise beraberinde veba, tifüs ve sıtma gibi hastalıklar getirdi.²⁰

Genel olarak gemilerin okyanuslarda kullanımının başlamasıyla birlikte ticarî ürünlerin yanı sıra mikroplar da limanlar arasında taşınmaya başladı. Bu durum birçok hastalığın bulaşmasına ve insan yaşamı noktasında önemli sonuçlara sebep oldu. Her şeyden önce meydana gelen salgınlardan milyonlarca insan öldü.²¹

Andrew Nikiforuk, veba hastalığının Ortaçağ toplumunda yaşamı her yönden değiştirdiğini ve hastalığın çok ciddi etkilerinin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hastalık sebebiyle feodalizm yıkıldı, köylülerin toplu ölümü, emek kıtlığına yol açarak işsizliğe de son verdi. Korkuya kapılan toprak sahipleri, düzeni korumak için ücretleri iki katına çıkardı ve topraklarını bölerek daha önce ömür boyu emeğine sahip olduklarını düşündükleri insanlara kiraladı. Köylülerin yeni ekonomik özgürlüklerini kullanmalarının neticesinde köylü ayaklanmaları yaşandı. Hastalıklar sebebiyle müşteri

¹⁸ Nurşen Özçelik Adak, *Sağlık Sosyolojisi Kadın ve Kentleşme*, Birey Yayınları, İstanbul 2002, 21, 26.

¹⁹ Salgın için literatürde yayılış alanına göre çeşitli terimler kullanılmaktadır. Küçük çapta bölgesel olarak görülen salgınlara endemi, bir coğrafya ya da ülke gibi daha geniş bir alanda görülene epidemi, daha fazla genişleyerek dünyanın büyük bir kısmında etkili olan salgınlara ise pandemi denilmektedir.

²⁰ Andrew Nikiforuk, *Mağşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2010, 27-28.

²¹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 2006, 417-419, 270-276.

sıkıntısı çeken Avrupalı tüccarlar, nüfusun azalması neticesinde diğer kıtalarda yeni müşteriler aramaya başladı. Bu durum daha sonra “emperyalizm” olarak isimlendirilecekti. Avrupa’da çok sayıda din adamının ölmesi, Latince’nin ve kilisenin gücünü zayıflattı.²²

Erken dönemlerde meydana gelen hastalıklara karşı çeşitli tedbirler alınmış, fakat ticaret ve nakliyatın gelişmesi ve artmasıyla özellikle artan salgınların önlenemediği de görülmüştü. Yüzyıllardan beri büyük nüfus kaybına sebep olan salgın hastalıklar, Avrupa devletlerini hem paniğe sürüklemiş hem de bu hastalıklardan korunma çareleri aramaya sevk etmişti. İlk düşünülen tedbir, tecrit ve karantina olmuştur. Ortaçağ Avrupası, tek büyük afet olarak gördüğü “taun”dan yani vebadan korunmak için aynı yollara başvurdu. 901’den 1400 yılına kadar 63 defa taun salgını geçiren Venedik, 1348’de Sainte-Marie de Nazareth adasında ilk karantinahanesini²³ kurdu. Venedik’ten sonra 1467’de Cenova ve Milano’da, 1485’te Mısır’da, 1526’da Marsilya, Toulon ve diğer Akdeniz limanlarında karantinahaneler açıldı. Bu karantina merkezleri, 19. yüzyılın başına kadar ağır ve gayri insanî şartlara rağmen devam etti.²⁴

Karantina, terim olarak; *“Kolera, veba, sarıhumma, karahumma (tifo), racihumma ve humma (sıtma) gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklardan birinin görüldüğü bir taşıma aracında yolculuk yapan veya bu hastalıklardan birinin salgın olduğu bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların girmek istedikleri ülkenin halkıyla temas etmeden önce belirli bir yerde veya gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresiyle uygulanan sağlık önlemlerinin tümüne”* denilmektedir.²⁵ Eski zamanlarda karantina süresi en az 40 gün olduğundan karantina ifadesi, Fransızca “quarante” yani 40 kelimesinden gelmektedir. Bugün bu terim İtalyanca’da quarantena, Fransızca’da quarantaine, İngilizce’de quarantine, Almanca’da quarantane, İspanyolca’da ise

²² Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 78-85.

²³ Gülden Sarıyıldız, karantina uygulaması hakkında *“Yolcularla ilgili bilinen ilk karantina uygulaması 1377 yılında Venedik ve Dubrovnik’te yapılmış, ilk karantinahane ise 1423 yılında Venedik yakınlarında Santa Maria di Nezalet adasında kurulmuştur”*, demek ve bu tarihi biraz daha erkene götürmektedir. Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 463.

²⁴ Emine Melek Atabek, *1851’de Paris’te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, 19.

²⁵ Nuran Yıldırım, “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IV, 459; Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, V, 1322.

curantena olarak kullanılmaktadır.²⁶ Şemseddin Sami ise quarantina yani karantinanın “*bulaşıcı hastalıkların önünü almak için şüpheli veya bulaşık yerlerden gelenlerin bekledikleri süredir ve bu süre kırk gündür*” açıklamasını yapmaktadır.²⁷

Karantina uygulamasının ilk zamanlarında denizyoluyla nakliyat, küçük ve yorucu yelkenlilerle yapıyordu. Bu gemilerde tayfaya verilen gıdalar pek memnun edici seviyede değildi. Bunun için bir limanda karantinada kalarak dinlenmek, taze gıdalarla beslenerek taze su içmek tayfa tarafından iyi karşılanmaktaydı. Buharlı gemiler yapılıp ticaret gelişince büyük gemiler ortaya çıktı ve bu gemilerde tayfalara taze gıda ve su verme imkânları da gelişti. Gemilerdeki sorunlar ortadan kaldırılınca bu defa karantinada beklemek sıkıcı gelmeye başladı. Zira karantina süreleri oldukça uzundu. Bunun temel sebebi ise bulaşıcı hastalıkların kuluçka devrinin bilimsel olarak tam manasıyla tespit edilememesi ve bu sürenin belirlenmesinin mahalli idarecilere bırakılmasıydı. Bazen de maddî menfaatlerin etkisiyle yetkililer karantina süresini uzatmaktaydı. Karantinanın etkili olabilmesi için tam zamanında ve gerekli görülen gemiye uygulanması şarttı. Bunun için idarecilerin başka yerlerdeki hastalıkları vaktinde öğrenmeleri gerekiyordu. Başka bir neden de sağlık kuralları, memleketlere göre değişiklik gösterdiğinden karantinaların süresi uzuyordu. Bu da tüccar ve gemi sahiplerini zor durumda bırakıyordu. Karantina süresinin uzaması çabuk bozulabilecek mallarda zarara sebep oluyor, hal böyle olunca da sahte sağlık pratikalarıyla²⁸ karantinalardan kaçılıyor ve insanlar memleketlerindeki hastalıkları gizliyordu.²⁹

Ahali de kendine göre yöntemler geliştirmişti. Hastalığın engellenmesi için alınması gereken en önemli tedbir, hastalığın ortaya çıkmasına sebep olan mikrobun keşfedilerek bu mikroba karşı savaşılmasıydı. Ancak mikropların keşfi yapılmadığından modernleşme öncesindeki mücadele, hastalığın bulaştığı yeri kordon altına almak, sokaklarda ateş yakmak, evlerin duvarlarını sirke ile ıslatmak ve basit karantina kurmaktan ibaretti. En çok başvurulan tedbir ise hastalık çıkan yeri terk ederek hastalıklı insanları toplumdan ayırmaktı.³⁰

²⁶ Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, 250.

²⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet 1317, 1061.

²⁸ Pratika: sağlık izin belgesi.

²⁹ Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 19-21.

³⁰ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, 72.

Doğu'da 7. yüzyıldan yani İslam Dini'nin doğuşundan itibaren tecrit fikri kabul edilmişti. Hadislerde *“bir beldede taun çıktığını işiterseniz oraya girmeyiniz, eğer sizin bulunduğunuz beldede zuhur ederse oradan kaçmak için o yerden dışarı çıkmayınız”*, diye tavsiyelerde bulunulmuştu.³¹ İslam inancına göre veba hastalığından ölenlerin şehit sayılacağı ve Hz. Peygamber'in vebalıların bulundukları yeri terk etmemeleri ve veba salgını olan yerlere sağlıklı insanların girmemesi konusundaki uyarıları, Batılı yazarlar tarafından hastalığın küçümsenerek insanların telkin edilmeleri olarak görülmekteydi.

Avrupalı seyyahlar da salgın hastalıklara karşı Türklerin tutumunu Avrupalılardan çok farklı görmekteydi. 1690 yılında Fransız Seyyah Jean du Mont bunun nedenini şu şekilde anlatmaktaydı: *“Kadere inançları o kadar kuvvetlidir ki bulaşıcı hastalıklardan korunmak için tedbir almaya gerek görmezler. Böyle durumlarda önlem alan Hristiyanlara da kızarlar. Bir Fransız bana geçen gün başından geçen bir olayı anlattı: Bir veba salgınında sokakta yürürken vebadan ölmüş bir adamı taşıyan birkaç Türk gördü. Bunlardan kaçmak için yolunu değiştirdi. Fakat o adamlardan biri koştı ona yetişti ve göğsünü açarak ona süründü ve “ölü ve ölen adamlara saygı göstermeyi öğren” dedi. Bunların hiçbirinin mucize olmadan kurtulmalarına imkan yoktu. Bulaşıcı hastalık bulunan yerden gelenlerden kaçınıyorlar...”*.³² Tavernier de aynı konuda *“Türkler vebadan ne korkuyor, ne de kaçıyor, çünkü kadere olan inançları çok büyük”* olduğunu ifade etmişti.³³ 16. yüzyılda, modern usullerle olmasa da, Osmanlı'da da karantina uygulanmakta ve vergi alınmaktaydı. 1566 yılında Sakız adasına gelen bazerganlar, taunlu yerden geldikleri için 25 gün gözetimde tutularak günde ikişer akçeleri alınmıştı.³⁴

Avrupalılar veba hastalığının Doğu'dan yani Osmanlı'dan yayıldığına inanmaktaydı. Pasarofça Antlaşması'ndan (1718) sonra Türk-Macar münasebetlerinin sıklaşıp mal mübadelesinin daha da arttığı zamanlarda, veba salgını da düşünüldü. Bunun neticesinde sınırlara karantinahaneler kurularak Osmanlı'ya karşı çok ciddi karantina tedbirleri uygulanmaya başlandı. Veba hastalığının görülmemesine rağmen doğudan gelen her yolcu sıkı bir müşahede altına alınmaktaydı. Türk makamlarından

³¹ Sarıyıldız, “Karantina”, 463.

³² Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, 76-77.

³³ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (Ed.), (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitab Yayınevi, İstanbul 2010, 117.

³⁴ Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, 81.

hastalık olmayan yerlerden geldiklerine dair tasdikname gösterenler karantinadan kurtulmaktaysa da tedbir amacıyla giyecekleri yıkılmaktaydı. Veba hastalığının görüldüğü dönemlerde ise tedbirler artırılmaktaydı. Bu işler ise hususi amelelere yaptırılırdı. Yünlü ve pamuklu çuvalları ve denkleri kontrol eden amele, bu işi yaptıktan sonra karantinada gözetim altına alınır ve kendisinde veba görülüp görülmeyeceği takip edilirdi. Bu işi herhangi bir önlem almadan çıplak kollarıyla yapan amelede hastalık teşhis edilirse temasta bulunduğu bütün eşyalar yakılırdı. Bu şekilde bazı tüccarlar büyük zarara uğramaktaydı. Eğer amele hastalanmazsa tüccarların eşyalarında veba olmadığına dair kanaat getirilerek kendisine bir şahadetname verilirdi. Çoğu zaman bu işi yapan amele ise hastalıktan ölürdü.³⁵

Karantina tedbirleri dairesinde bazı ticarî malların çuvalları değiştirilir, bazıları da yıkanır. Sınıra yakın Türk topraklarında hastalık görüldüğü zaman da çok sıkı tedbirler uygulanır, hastalık şüphesi taşıyanlar karantinahaneye bile kabul edilmezdi. Hastalık taşımayanlar, elbiseleri sınırın ötesinde bırakılmak şartıyla kabul edilerek 20 gün de karantinada tutulurdu. Hastalığın bulaşmasına sebep olabilecek eşyalar da 42 gün karantina altında kalırdı. Hastalık daha yakındaysa ticarî işler tamamen durur ve vebalı sayılan yerlerden gelen mektuplar dahi dezenfekte edilirdi. Karantina uygulamalarına canlı hayvanlar da dâhil edilerek bu hayvanlar yüzdürüldükten sonra kabul edilir, eğer sığır vebası varsa 1-3 hafta arasında karantinada tutulurdu. Bu uygulamaların yanında alış-verişte kullanılan paralar dahi karantina uygulamasından geçirilirdi: *“Herhangi bir Türk tüccar alış veriş ettiği Hristiyan’a para vereceği zaman paraları karşıdakinin kontrol edebileceği şekilde ortada duran masanın üzerine sayar tam olduğu anlaşılınca onları sirke kasesinin içine atardı ve bu şekilde paralar da dezenfekte edilmiş olur ve Macar tacirinin eline temiz geçmiş olurdu...”*³⁶

Osmanlı ahalisi, Avrupalılar tarafından kullanılan karantina gibi terimlere alışkın değildi. Bu sebeple karantina nazırlarından Abdülhak Molla tarafından karantina ifadesinin yerine *kendini muhafaza etme* anlamına gelen usûl-i tahaffuz,³⁷ karantina

³⁵ Oskar Kolling, “XVIII. Asırda Veba Salgını Devirlerinde Ticaret Münasebetleri”, (Macarcadan Çev. Sadrettin Karatay), *Ülkü*, (100), (Haziran 1941), 319-320.

³⁶ Kolling, “XVIII. Asırda Veba Salgını”, 320-322.

³⁷ Tahaffuz: Sakınma, korunma, kendini bir şeye karşı muhafaza etme anlamlarına gelmektedir. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, 385.

uygulanan yer anlamındaki lazaret veya lazerettaya karşılık da tahaffuzhane³⁸ ifadeleri kullanılmıştı. Ancak zamanla karantina veya karantinahane terimleri de kullanıldı.³⁹

Geleneksel devletten modern devlete geçiş sürecinde çok eski zamanlardan itibaren var olan hastalıklara karşı daha köklü çözümler üretildi. Sağlık ve hastalığın, kişisel olduğu kadar toplumu da ilgilendiren önemli bir sosyal mesele olduğu 18. yüzyılın sonlarında kabul edildi ve hastalığın yalnız toplumun eylemiyle kontrol altına alınabileceğinin farkına varıldı. Bu sebeple 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “hijyen” ayrı bir bilim dalı olarak görülmeye başlandı. Önemli bir İngiliz devlet adamı olan Lord Beaconsfield (D’Israeli), “*Halk sağlığı insan saadetine ve devlet gücünün dayandığı temeldir. Bir devlet adamının ilk ödevi halkın sağlığını korumaktır*”, demişti ve bu görüşe uyularak halk sağlığının korunması, devletin yasalarında yer almaya başlamıştı.⁴⁰ 19. yüzyıla gelindiğinde halk sağlığına dair Avrupa’daki çalışmalar hız kazandı. “*Sokakların genişletilmesi, ölümlerin şehir dışına gömülmesi, gece çöplerin toplanması, hastane ve hapishanelerin havalandırılması ve kanalizasyonların yapılması için kampanyalar düzenlendi. Tıpla ilgisi olmayan pencere ve pamuklu giysiler bu çalışmaya yardımcı oldu... ...Avrupalıların ortalama yaşam sürelerini yükseltmede güneş ışığını içeri alan saydam pencereler ve tifüze son veren pamuklu giysiler ve iç çamaşırları dünyanın tüm ilaçlarından ve tıp mezunlarından daha çok işe yaradı.*”⁴¹

Osmanlı Devleti’nde de modern tedbirlerin uygulanmasına kadar, hastalık görülmesi durumunda meskenlerde çeşitli önlemler alınmaktaydı. Örneğin 1831-1832 yıllarında bir evde veba vakası görüldüğünde eve kimsenin girip çıkmasına izin verilmezdi. Evdeki masa örtüleri atılır, evi dezenfekte etmek için kömür dolu bir mangal konularak üzerine ara sıra süpürge çalılırlar bırakılırdı. Eve getirilen her türlü yiyecek ve giyecek, temiz veya tuzlu su dolu bir teknede bekletilirdi. Vebadan ölenlerin evleriyle bunlara bitişik olan evler ise tamamen boşaltılır, eşyaları yakılır ve evler temizlenirdi.⁴²

³⁸ Tahaffuzhane: Bulaşık bir yerden gelenlerin karantina bekledikleri, dışarıyla bağlantının kesildiği ve muhafaza altında tutulan yer olarak kullanılmıştır. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, 385.

³⁹ Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 250.

⁴⁰ Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 9-10.

⁴¹ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 182-183.

⁴² Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No.55-10, Ajansfa Yayınları, İstanbul 2010, 57.

Sağlık hizmetlerinin 19. yüzyıl gibi geç bir vakitte başlamasının sebebi, sağlık-hastalık kavramlarına ait yeterli alt yapının olmaması olarak zikredilmektedir.⁴³ 1880’li yıllarda yapılan çalışmalarla hastalığın etkeni olan mikroplar ve hatta Pasteur’un 1884’te kuduz aşısını bulmasıyla da mikroba karşı aşı keşfedilmiş oldu.⁴⁴ Böylece hastalıklara sebep olan etkenlere karşı çalışmalar başlatıldı. Bununla birlikte insan sağlığının sosyo-ekonomik gelişmede çok önemli bir paya sahip olduğunun anlaşılması, toplumları hastalıklara karşı tedbir almaya yöneltti.⁴⁵

19. yüzyılda yaşanan salgınların önünün alınmasına dair çeşitli konferanslar yapıldı. 1866 yılında İstanbul’da toplanan Uluslararası Sağlık Konferansı’na sunulan raporlar, Osmanlı coğrafyasının önemini ortaya koymaktaydı. Zira 19. yüzyılın başlangıcından itibaren çok büyük nüfus kaybına sebep olan kolera, Hindistan’dan yola çıkarak İran üzerinden Osmanlı ve Rusya’yı tehdit ediyordu. Hastalığın bulaşmaması amacıyla Batum ve Bayezid’den İran Körfezi’ne uzanan bu hat üzerindeki giriş noktalarında sağlık merkezleri kuruldu.⁴⁶

Osmanlı Devleti idarecileri, hastalıkla mücadelenin Avrupa devletlerinde resmî olarak karantina teşkilatı aracılığıyla yürütüldüğünü bilmekte ve Osmanlı topraklarında da ciddi sosyo-ekonomik sonuçlara sebep olan hastalıklara karşı bu çalışmanın yapılması gerektiğini kabul etmekteydi. Bu sebeple 1838 yılında resmî olarak Karantina İdaresi kuruldu ve bu çalışma yalnızca merkezle sınırlı tutulmadı. Zira teşkilatın İstanbul’da kuruluşu sırasında Anadolu’nun çeşitli yerlerinde veba hastalığı hüküm sürmekteydi. Modern anlamda hastalıklarla savaşmanın yöntemi olan karantina sisteminin vilayetlerde de gerekliliği hissedildi. Anadolu’nun doğu ve kuzeydoğu sınırları, hastalıkların Osmanlı coğrafyasına giriş kapılarından biriydi. Bu sebeple karantina teşkilatının merkezde kuruluşunun hemen ardından aynı sistem, zikredilen sınırlarda yer alan Trabzon ve Erzurum’da da uygulanmaya başlandı.

⁴³ Erdem Aydın, *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel Yayınları, Ankara 2002, 4.

⁴⁴ Anne Marie Moulin, “Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908”, Paul Dumont-François Georgeon (Ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (169-191), (1992), (Çev. Ali Berkay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, 171-172.

⁴⁵ Aydın, *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması*, 4.

⁴⁶ Orhan Koloğlu, “XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, (61-67), TTK. Yayınları, Ankara 1999, 61-62.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE MODERN SAĞLIK İDARESİ VE KARANTİNA TEŞKİLATININ KURULUŞU

1.1. 19. YÜZYILDA SAĞLIK İDARESİ VE DOKTORLARIN GÖREVLERİ

Osmanlı Devleti'nde sağlık işlerini 19. yüzyılın ortalarına kadar Hekimbaşılar idare etmişti. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra yerine kurulan modern ordunun hekim ihtiyacını karşılamak üzere 1827 yılında “Tıphane-i Amire” öğretime başladı. Ancak bu kurumun bulunduğu Otlukçu Kışlasının ihtiyaçları karşılayamaz bir duruma gelmesi üzerine 1837’de yeni bir bina ve hastane yapılması istendi. Fakat bunun da çok masraflı olacağı düşünülerek bugünkü Galatasaray Lisesinin bulunduğu yerdeki Enderun Ağaları Mektebinin yeniden düzenlenerek eğitim faaliyetlerinin burada devam ettirilmesine karar verildi. Yenilenen binaya 1838 yılının Ekim ayında Tıphane-i Amirenin öğrencileri yerleştirildi. Modern bir hale getirilmesi için yapılan çalışmaların ardından okul, 1839’da “Mekteb-i Adliye-i Şahane der Âsitane-i Aliyye” adıyla öğretime başladı. Müteakip yıllarda diplomalarda “Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane” ismi kullanıldı. Böylece modern bir askerî tıp okulu olan “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane” kurulmuş oldu.⁴⁷

Bununla birlikte daha 1839 yılında “Mekteb-i Tıbbiye Nezareti” de kuruldu ve bu idarenin kurulmasıyla hekimbaşının görevlerinin önemli bir kısmı bu kuruma bırakıldı. Ancak bu nezaretin nazırı, ilk kuruluş yıllarında hekimbaşı olduğundan tam anlamıyla yetkilerin devredilmesi söz konusu değildi. Fakat zamanla bu iki görev ayrıldığından, 1850’den sonra ülkenin sivil sağlık işleri tamamen “Mekteb-i Tıbbiye Nezareti”ne verildi ve adı da “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti” olarak değiştirildi. Askerî yetkiler de 1826’dan itibaren Seraskerlike, 1843’te modern ordulara ve 1862 yılında “Askeri Sıhhiye Dairesi”nin kurulmasıyla bu idareye bırakıldı.⁴⁸ “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti”ne yardımcı olmak üzere aynı zamanda “Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye” kuruldu. Bazen “Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye” de denilen bu meclisin emrinde oluşturulan kuruluşlar da “İdare-i Tıbbiye-i

⁴⁷ Nuran Yıldırım, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 375.

⁴⁸ Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 256.

Mülkiye” olarak isimlendirildi. Başlangıçta sağlık personelinin atanması, diplomaların kontrolü ve onayı, eczane açılması gibi işlemlerden ibaret olan bu meclisin görevleri, 1857 yılında genişletildi.⁴⁹

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin yeterli sayıda doktor yetiştirememesi ve ayrıca sivil doktor ile eczacı ihtiyacının karşılanması amacıyla 1867 yılında bu okulun bir kısmında Türkçe öğretim yapacak olan “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye” kuruldu.⁵⁰

Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'nin ismi 1906'da “Meclis-i Maarif-i Tıp” oldu. Aynı tarihte Tıbbiye, Umum Mekteb-i Askeriye Nezaretine bağlı olduğundan bu meclis de ona bağlandı. 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, “Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye” adını aldı ve yeniden bağımsız hale getirilmesine rağmen 1912 yılında kaldırıldı. Zira 1912'de “Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi” kuruldu, İtalya'dan örnek alınarak kurulan bu genel müdürlük, Dahiliye Nezaretine bağlandı. 1915'te ise “Sıhhiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Kanun” ile Dahiliye Nezareti, “Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti” adını alınca “Sıhhiye Genel Müdürlüğü” ile özerkliği kaldırılan *Karantina İdaresi*, bu yeni nezarete bağlandı. Böylece 1912'den itibaren vilayetlerde kurulan Sıhhiye Müfettişlikleri de bu nezaretin emrine geçmiş oldu.⁵¹

Sağlık işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi için çeşitli nizamnameler hazırlanarak yürürlüğe konuldu. Tabip ve eczacılara dair 1861'de “Tababet-i Belediye Nizamnamesi ile Belediye İspençiyarlık Nizamnamesi” ve 1869'da ülkenin bütün sivil sağlık işlerini yürütmek üzere de “İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi” yayınlandı. Yine 1869 yılında “Eczacılar Dair Nizamname” ile 1870'te ikinci defa “Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname” çıkarıldı. 1871 yılında ise “İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi” yayınlandı.⁵² Bu talimatname ve nizamnamelerde doktorların görevleri belirlendi. Sağlık alanındaki modernleşmenin daha başlangıç yılları olarak görülebilecek 1849 yılında yayınlanan “Talimât-ı Tıbbiye”de doktorların görevleri şu şekilde açıklanmaktaydı: “...kent merkezlerindeki doktorlar, hastalara çağırıldığında gidip tedavi etmesi, eğer hasta kendisine gelirse muayene ederek ilacını vermesi,

⁴⁹ Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 256-257.

⁵⁰ Nuran Yıldırım, “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 374.

⁵¹ Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 257.

⁵² Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 257.

hastaların kendi istekleriyle verilen ücreti alarak fakirlerden ücret almaması gerekmekteydi. Ayrıca üç ayda bir baktıkları hastalardan ölenleri, iyileşenleri ve görülen hastalık türlerini gösteren defterleri İstanbul'a gönderecekler ve herhangi bir şekilde yaralananları zaptiyeye haber vermeden tedavi etmeyecekler ve ameliyat edeceği hastanın kendisinden ya da akrabalarından izin alacaklardı.” Bunların yanında doktorlara salgın hastalıklar ve toplum sağlığına yönelik görevler de verildi. *“Hastalık çıktığında vakit kaybedilmeden ilgililere haber vermeleri, görevli oldukları bölgede hastalığa sebep olan lağım ve bataklık gibi yerleri zararsız hale getirmeye çalışmaları, şehrin temizliğini denetlemeleri”* gibi maddeler bunun göstergesiydi.⁵³ 1871 yılında yayınlanan nizamnamede *“Salgın hastalıklar çıktığında hekimler gerekli önlemi alır ve aldırırlar. Kendi sorumlu bulundukları bölgeler dışında da valilerin emir ve onaylarıyla gerekli önlemleri almakla yükümlüdür...”*⁵⁴ ifadesi yer almaktadır.

1.2. KARANTİNA TEŞKİLATININ KURULUŞU

1.2.1. Osmanlı Merkezinde İlk Çalışmalar ve Karantina Meclisi

Osmanlı Devleti, modern karantina uygulamasıyla ilk olarak batı kültür ve medeniyetiyle doğrudan temasa geçildiği Lale Devri'nde karşılaşmıştı. Osmanlı idarecileri, Avrupa'da yaşanan birçok alandaki gelişmeyle beraber modern karantina usulünü Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin yazdığı sefaretnameyle öğrenmişlerdi.⁵⁵ Devlet, 19. yüzyılın başlarından itibaren idarî, askerî ve hukukî alanda birçok yenilik yaptı ve sağlık alanında da önemli gelişmeler kaydetti. Sağlık alanındaki yenileşme, 1827 yılında Tıbbiye ve Cerrahhanenin modernize edilmesi, yüzeysel de olsa 1831 yılında karantina önlemlerinin uygulanması ve yine bu yıllarda modern askerî hastanelerin kurulmasıyla başlamaktadır.⁵⁶

19. yüzyılda karantina sistemi merkezî bir yapıda olmasa da ilk defa Rusya'da görülen koleraya karşı Osmanlı limanlarına gelen Rus ticaret gemilerine uygulandı. 1823 yılından sonra bitmiş gibi görünen kolera hastalığı, tekrar ortaya çıktı. Buna karşı karantina sisteminin uygulanmasının tavsiye edilmesi üzerine bu uygulamanın

⁵³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yayınları, Ankara 1997, 312.

⁵⁴ Necmettin Akyay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar*, H. Ü. Toplum Hekimliği Bölümü Yayını, Ankara 1982, 14-15.

⁵⁵ Gülten Sarıyıldız, *Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986, 8.

⁵⁶ Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 251.

başlamasına dair irade çıktı ve bu şekilde 1831 yılında İstanbul boğazında uygulanan karantina, Osmanlı'daki ilk ciddi karantina uygulaması oldu. Hindistan başta olmak üzere İran, Rusya ve diğer birçok ülkede *kolera morbus* olarak ifade edilen hastalığın İstanbul'da görülerek 20 kişiye bulaşması üzerine özellikle yeni kurulan Mansûre askerini hastalıktan koruyabilmek amacıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, gerekli önlemlerin alınmasına dair bir takrir sundu ve bu konuda padişah iradesi çıktı.⁵⁷ Hekimbaşının yazdığı kolera risalesi, bilinçlenmeleri amacıyla 4.000 nüsha olarak bastırılıp idarecilere ve ahaliye dağıtıldı. 1835'te Akdeniz çevresindeki bölgelerde tekrar kolera salgını baş gösterince Çanakkale'de geçici bir karantinahane kuruldu. Bu karantina uygulamasından sonra ise bu konu, idareciler tarafından etraflıca düşünüldü.⁵⁸

Karantina teşkilatının kurulması için Babıalı'de bir meşveret meclisi toplanarak konu çeşitli yönleriyle ele alındı. Şer'î ve mülkî olmak üzere iki açıdan incelenen konunun önce şer'î yönü güvenilir fıkıh ve fetva kitaplarına başvurularak araştırıldı. Bu çalışmalarla İslamî açıdan meşru bir zemine oturtulmak istenilen karantina usulü, meclisteki ulema tarafından uygun bulundu. Şer'î yönü bu şekilde halledildikten sonra sıra mülkî açıdan değerlendirilmesine geldi. Daha önce uygulanan karantina önlemlerinin ülke bütününde değil de sadece şehirler çevresinde uygulanmasının eksik ve yanlış olduğu belirtilerek bu defa iş, daha ciddi bir şekilde ele alındı. Bunun üzerine karantinanın caiz olduğuna dair Şeyhülislam fetvasının çıkartılması ve İstanbul ve Çanakkale boğazlarıyla Anadolu ve Rumeli'de gereken yerlere karantinahaneler kurulmasına karar verildi. Ahaliden gelebilecek tepki için de *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan yazılarda karantina uygulamasının sağlayacağı faydalara yer verilerek çıkarılan fetva ve irade gereğince ahalinin “yeni bir icaddır” diyerek karantinaya karşı çıkmamaları ve eğer muhalefet edenler olursa cezalandırılacakları duyuruldu.⁵⁹

Bu şekilde kuruluşu sağlanan Karantina İdaresi, 1838'den itibaren devamlılığı olan bir kurum haline geldi. Başlangıçta Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Karantina Meclisi, sürekli bu nezarete bağlı kalmadı. Kısa bir süre müstakil bir nezaret haline getirilmişse de Dahiliye Nezareti, Tophane-i Amire Müşirliği, Ticaret Nezareti

⁵⁷ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, TTK. Yayınları, Ankara 1996, 5.

⁵⁸ İslam dünyasının diğer bölgelerinde de 19. yüzyıl başlarında ulema arasında tartışılan bir konu olmuştu. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, 188.

⁵⁹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, 266-268.

gibi değişik nezaretlere bağlı bir şube olarak varlığını sürdürdü.⁶⁰ Çeşitli dönemlerde “Meclis-i Tahaffuz-ı Ula” veya “Meclis-i Umur-ı Sıhhiye” gibi isimler de alan söz konusu meclis, 1914 yılına kadar aynı unvan ve yetkiyle çalıştı ve o yıl kapitülasyonların kaldırılmasıyla “Hudut Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi” adını aldı. Fakat mütareke döneminde müttefikler tarafından eski idare “Beynelmüttefikin Sıhhi Kontrol İdaresi” adı altında yeniden düzenlendi.⁶¹

1.2.2. Karantina Meclisinin Üyeleri ve Yabancıların Etkisi

İlk başta üç asil üyenin yanında müsteşar ve müdür sıfatlarıyla iki üyesi daha bulunan Karantina Meclisinin Türk üyeleri, zamanla 6’ya ve daha sonra da 8’e kadar yükseldi. 1840’tan sonra Mustafa Reşit Paşa’nın teklifi üzerine uluslararası bir hale getirilerek Almanya, İngiltere, Avusturya, İspanya, İsveç, Norveç, Rusya, Fransa, Hollanda, Belçika, İtalya, Yunanistan, Amerika, İran⁶² Belçika ve Toskana meclise birer delege gönderdi. Bu şekilde meclisteki çoğunluk yabancıların eline geçmiş oldu.

Yabancı gemilerden belli bir oranda karantina vergisi alınmasını gerektiren ve sistemin devam edebilmesi için malî kaynakların teminini sağlayacak olan “*karantina rüsumat tarifesi*” yabancı üyelerin etkisiyle gecikerek ancak 1872 yılında çıkarılabildi. Ayrıca karantina uygulamalarını ihlal edenlere verilecek olan cezaları belirleyen “*ceraim-i sıhhiye kanunu*”⁶³ da bundan daha sonra çıkarılarak yürürlüğe konabildi.⁶⁴ Başlangıçta Osmanlı Devleti’nin menfaatleri için kurulan Karantina Meclisi, bu üyelerin etkisiyle zamanla yabancıların çıkarlarını gözetten milletlerarası bir görünüm aldı.⁶⁵

⁶⁰ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 6-8; Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 251-252.

⁶¹ Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 251-253.

⁶² Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 252.

⁶³ Ceraim-i Sıhhiye Kanunu’na göre; “Osmanlı sınırlarında veya yabancı devletlerin sınırlarında ortaya çıkan hastalık derhal Sıhhiye Meclisi tarafından ilan edilecek ve hastalık çıkan bölge ile diğer yerler arasındaki dolaşımda sağlık kurallarına uyulacaktı. Hastalıklı bölgeden gelen savaş ve ticaret gemileri korunma tedbirlerine uymaya mecburdu. Sıhhiye Meclisi’nin belirlediği sağlık hattını geçip gösterilen yerden başka bir yere yanaşmak isteyen gemi gösterilen yere gitmeye zorlanacaktı. Bu hüküm kara yollarında kurallara uymayan kervanlar içinde geçerliydi. Karantina kurallarına uymayarak yolcu, hayvan, gemi veya bulaşık eşya gibi vasıtalarla Osmanlı Devleti’nde bir salgın hastalık çıkmasına neden olanlar müebbet kürek cezasına çarptırılacaktı. Bir salgın sırasında tahaffuzhanede karantinaya alınanlar, süreleri sona ermeden kaçıklarında dur emrine uymazlarsa, karantina hattını korumakla görevli asker veya zabitanın ateş edip o kişiyi öldürme yetkisi vardı”. Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, 28. *Düstur*, Birinci Tertib, Zeyl 4, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1302, 54-58. “Cerâim-i Sıhhiye Kanunu-28 Haziran 1300/10 Temmuz 1884”.

⁶⁴ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 273.

⁶⁵ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 276. Kapitülasyon olarak değerlendirilmesi konusunda geniş bilgi için bkz. Osman Şevki Uludağ, “Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina”, *Belleten*, 2 (7-8), 1938.

1.2.3. Uluslararası Kongreler ve Karantinalara Etkisi

19. yüzyılın sonuna doğru sağlık alanında ciddi gelişmeler yaşanmaktaydı. Yapılan birçok çalışma “hastalığın mikrobik bir temele dayandığı kuramını” ortaya çıkardı. Biyolog ve siyasetçi olan Paul Bert, “kanser ve kronik hastalıklar da dâhil, her hastalığa *bir mikrop, bir aşı* bulma konusunda akla yakın bir umut belirdi” demektedir. Pasteur’un kuduz aşısı ve Behring’in difteri ve tetanos serumlarını üretmeleri, Bert’in yaklaşımını kuvvetlendirdi. Bu gelişmeler, daha çok “hava, güneş, boş alan ve dinlenme” üzerine kurulu olan eski sağlık anlayışının yerine, Pasteurcülerin önerisi olan “hastalığa teşhis koymak ve elle tutulur nedeni, yani mikrobi bulmak” anlayışını ön plana çıkardı. Bu yeni yaklaşım, hastalığın insandan insana ya da nesneler vasıtasıyla geçtiğini savunan “*salgıncılar*” ile mikroplu hava ve topraktaki zehirlerin birleştiği, hastalığın kaynağını asıl etken kabul eden “*enfeksiyoncular*” arasında yaşanan şiddetli çekişmeye son verdi. Bilimsel belirsizliklerin sebep olduğu bu durum, düzenlenen sağlık kongre ve konferanslarında ulusal anlaşmazlıklara zemin oluşturdu. Bundan dolayı Avrupalılar salgıncı görüşü zamanla bırakmaya başlayarak⁶⁶ yüzyılın sonlarına doğru karantina sisteminin yerine bulaşıcı hastalığın görüldüğü yerlerin kordon altına alınarak dezenfeksiyon sisteminin uygulanmasını istedi. Buna sebep ise “*karantinada beklenmesinden dolayı ticari işlerin yavaşlayarak zarara uğramalarıydı*”.⁶⁷

Yapılan kongrelerde özellikle İngilizler, ticarî açıdan yıkıcı etkiye sahip olan karantina sistemine karşı çıkmakta ve bu yönde karar alınmasını istemekteydi. Ancak buna karşı olan ve 1885’te Cenevre’de toplanan sağlık konferansına gönderilen Osmanlı delegesi Zeoros Paşa, karantina tezini destekleyip İngilizlere karşı Fransızlarla birlikte hareket etti. Pasteurcülük görüşü ise bu çelişkiyi çözmekteydi. Zira bu görüş, “*enfeksiyon kaynaklarının varlığını kabul ederken, salgın kavramını da geçerli saymaktaydı... ...Pasteürcüler hastalığı tanımlamakla kalmıyor, yerini de belirliyorlardı. Nedeni pis hava ya da kirli sularda aramak yerine bir su kuyusundaki çatlağa, su toplama şebekesindeki bir hataya işaret ediyordu.*”⁶⁸ 1891 yılında Londra’da toplanan 7. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi’nde aynı konuların

⁶⁶ Moulin, “Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı”, 172-173.

⁶⁷ Nuran Yıldırım, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar Karantina İstemezük”, *Toplumsal Tarih*, (150), (Haziran 2006), 20.

⁶⁸ Moulin, “Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı”, 173-174.

değerlendirilmesine rağmen bir karara varılamadı.⁶⁹ Bunun üzerine Peşte’de 1-8 Eylül 1894 tarihinde aynı kongrenin sekizincisinin yapılmasına karar verildi ve kongreye Osmanlı Devleti de davet edildi.

O dönemde bağlayıcı kararlar alan böyle kongrelere, duyarlı olan Osmanlı Devleti, kongreye katılacak olan Hayreddin ve Mahmud Beylere *“karantinalar aleyhinde oy kullanmamalarını ve eğer karantinalar aleyhinde konuşulacak olunursa karşı çıkarak protesto etmelerini”* bildirdi.⁷⁰ Avrupa’nın kordon ve dezenfeksiyon sistemini uygulamasına rağmen Osmanlı bu eski uygulamasını sürdürmekteydi. Buna rağmen karantina koşullarında kalmak istemeyen pek çok kişi, karantinahanelere girmemenin veya buralardan kaçmanın da bir yolunu bulmaktaydı.⁷¹

1.2.4. Tebhirhanelerin (Dezenfeksiyon İstasyonları) Kurulması

Koruyucu sağlık hizmetlerinin en etkili yöntemlerinden olan dezenfeksiyon usulünün Osmanlı Devleti’nde tam olarak uygulamaya konulması, tebhirhaneler vasıtasıyla oldu. *“Bulaşıcı hastalığa yakalananların eşya ve giysilerinin basınçlı su buharıyla temizlemek ve hastalığın görüldüğü ev, işyeri ve böyle mekanları kimyasal maddelerle dezenfekte etmekle görevli kurumlara”* tebhirhane denmektedir.⁷²

Avrupa devletlerinin bu yıllarda ağırlıklı olarak ticarî sebeplerle karantina sistemine karşı çıkarak dezenfeksiyon uygulamasını kabul etme taraftarı oldukları görülmekteydi. Başlangıçta karşı çıkılmasına rağmen dezenfeksiyon siteminden Osmanlı da yararlandı.

19. yüzyılın ikinci yarısında mikroorganizmalarla bazı hastalıklar arasında ilişki olduğunun kabul edilmesiyle birlikte bunların verecekleri zararları önlemek amacıyla da mikroorganizmaları yok etmeye yönelik çalışmalar başladı. Bulaşıcı hastalıklar; hava, su, yiyecek, giyecek ve ev eşyaları vasıtasıyla yayıldığı için bunları temizlemek üzere çeşitli yöntemler geliştirildi. Havanın temizlenmesi için pülverizatör, içme suları için filtreler, giysiler ve ev eşyalarını dezenfekte etmek için de etüv makineleri kullanıldı.

⁶⁹ Yıldırım, “Karantina Uygulamalarına İsyenlar”, 20.

⁷⁰ Nuran Yıldırım-Suzan Bozkurt, “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi’nin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, (77-89), TTK. Yayınları, Ankara 1999, 79-80.

⁷¹ Yıldırım, “Karantina Uygulamalarına İsyenlar”, 20-21.

⁷² Mesut Ayar, “Osmanlı Sağlık Modernleşmesinde 1893-94 ve 1895 İstanbul Kolera Salgınlarının Etkisi”, Arif Kolay (Ed.), *Türk Modernleşmesi*, (219-233), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, 225.

Sıcaklık ve su buharı üzerindeki çeşitli denemelerden sonra 100-150 derecedeki basınçlı su buharının dezenfeksiyon için en etkili yöntem olduğu anlaşılarak bu şekilde işleyen etüv makineleri yapıldı. Ancak çeşitli deneyler yapılarak 110-120 dereceden yüksek ısı gerektirmemesi, temizlemenin 20 dakika gibi kısa bir sürede yapılması, mikropların hızlı ölmesi ve içerisine konulan malzemelerin renklerinde bozulma olmaması gibi sebeplerle Geneste ve Herscher etüvleri diğerlerine tercih edildi. Bunun üzerine Geneste ve Herscher Fabrikası, sabit ve seyyar etüvler üretmeye başladı. Bu fabrikanın ürettiği etüv makinesi şu şekildeydi: *“buhar üreten bir su kazanına bağlı, madenden yapılmış iki tarafı kapaklı silindir şeklinde yatay olarak kullanılan bir kazandır. Her iki tarafında kirli ve temiz olmak üzere birer kapak ve içinde dezenfekte edilecek eşyanın yerleştirildiği metal raflar vardır. Mikroplu eşya kirli taraftaki kapaktan raflara yerleştirilir kapaklar sıkıca kapatılıp kazan çalıştırılır. Isı 110 dereceye yükseldiğinde 20 dakika bekletildikten sonra sistem kapatılır. Temiz tarafın kapağı açılarak dezenfekte olmuş eşya dışarı çıkarılıp kurutulur”*.⁷³ Avrupa’da yapılan bu makineler 1870 yılından itibaren “tebhirhane/dezenfeksiyon istasyonu” diye isimlendirilen binalara yerleştirildi, salgın ve bulaşıcı hastalıkların çıktığı dönemde eşyaların temizliğinde yaygın olarak kullanılmaya başlandı.

Osmanlı Devleti’nde bu makinelerin kullanımı, Geneste ve Herscher Fabrikası’nın ürettiği en küçük etüvlerden olup 68.671 kuruş değerinde olan iki tane etüv makinesinin 1891 yılında getirtilerek İzmir’deki Klazomen ve İstanbul’daki Kavak karantinahanelerine yerleştirilmesiyle başladı. 1893 yılında İstanbul’da yaşanan kolera salgınına karşı mücadele amacıyla Pasteur Enstitüsünden Dr. Andre Chantemesse İstanbul’a çağrıldı.⁷⁴ İstanbul’a çağırılan Chantemesse, kara karantinalarına karşı çıkmaktaydı. Osmanlı sistemine göre “hastalık görülen ev, sağlık kordonuyla kuşatılarak giriş çıkışa izin verilmezdi”. Chantemesse, bu uygulamaları uygun görmedi ve tam aksine evlerin kalabalık olması nedeniyle de bunu tehlikeli buldu. Bunun üzerine kireç kaymağı ve süblime kullanılarak mikrop bulaşmış nesneleri yok etme yoluna gidildi.⁷⁵ Ayrıca Chantemesse, İstanbul’da yaptığı incelemeler üzerine koleraya karşı en

⁷³ Nuran Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/Etüv Üretimi ve Kullanımı”, Süleyman Faruk Göncüoğlu (Der.), *Dünü ve Bugünü İle Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, (421-429), Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, 421-422.

⁷⁴ Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi”, 422-423; Nuran Yıldırım, “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 231.

⁷⁵ Moulin, “Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı”, 181.

etkin mücadelenin dezenfeksiyon olduğunu belirterek İstanbul'da tebhirhanelerin açılmasını önerdi. Bu önerinin üzerine üç tebhirhane açılarak Paris'ten etüv makineleri getirildi ve buralara yerleştirildi. 1892 yılında Geneste ve Herscher etüvleri örnek alınarak Osmanlı Devleti'nin Tersane-i Amire Fabrikalarında yerli etüv yapıldı. Aynı yıl bu fabrikanın ürünleri model alınarak dezenfeksiyon maddelerini püskürten ve taşınabilir pülverizatörler de üretildi.⁷⁶

1.2.5. Karantina Teşkilatı ve Halk Sağlığı İlişkisi

Salgın hastalıkların meydana gelmesiyle hastalığa neden olan faktörler de düşünölmeye başlanmıştı. Şehirlerde kanalizasyonların olmaması, çöplerin varlığı ve ahalinin hastalıklara karşı bilinçli olmaması gibi durumlar, halk sağlığını en çok tehdit eden unsurlar arasındaydı.⁷⁷ Bu sebeple halk sağlığının temini konusunda gerekli olan birçok tedbir, karantina nizamları arasında yerini almıştı. Çevreyi ve havayı kirleten pisliklerin ortadan kaldırılması, imalathanelerin şehir dışına çıkarılması, mezarlıkların yerleşim yerlerinin dışında kurulması, ölü defninde ruhsat alınması, mezarların belli bir derinliğe kadar kazılması konularında dikkatli davranılarak bu konularda cezalar uygulandı. Örneğin Ceza Kanunnamesi'ne yasak olan yerlere ölü defnedenler, defnettirenler ve ruhsat verenler için bir aydan bir yıla kadar hapis cezası ve nakdi olarak cezalandırılacakları hükmü eklendi.⁷⁸

Hastalıklar konusunda tüketilen gıda maddelerinin büyük önemi vardı. Sağlık kurallarına uygun bir şekilde üretilip satılmayan gıda maddeleri, bazı bulaşıcı hastalıkların kaynağını oluşturmaktaydı. Kirli su, süt, kaymak, tereyağı, dondurma, midye, istiridye, sebze, meyve, et gibi gıda ürünleri, kolera, tifo, dizanteri ve benzeri hastalıklara sebep olabilmekteydi. Bu maddelerin insan sağlığına zararlı olmaması ancak kontrollerinin yapılmasıyla sağlanabilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde gıda kontrolünün yapılması, sağlık teşkilatı ve belediyelerin kurulup gelişmesiyle gündeme geldi. Bu kapsamda 1831 yılında çıkan salgından itibaren herhangi bir yerde kolera hastalığı göröldüğünde alınan ilk tedbirlerden biri, bazı yiyeceklerin tüketiminin yasaklanması oldu. Ayrıca kolera hastalığına karşı mide sağlığının korunması

⁷⁶ Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi", 422-424.

⁷⁷ Hüseyin Özgür, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, V, 119.

⁷⁸ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 320.

gerekmekteydi. Bunun için de tüketilen yiyeceklerin sağlığa uygun olup olmadığı ve mideyi bozacak bir madde olup olmadığına dikkat çekilmeye çalışıldı. Koleranın sularla bulaşıp yayıldığı kanıtlandıktan sonra su ürünleri ile dereler ve kuyular gibi kaynaklardan sulanarak yetiştirilen sebze ve meyvelerin yasaklanması da gündeme geldi. 1865 salgınından sonra Zabtiye Müşiriyetine ham meyvelerin satılmaması konusunda emirler verilerek gazetelerdeki ilanlarla bu yasaklar ahaliye duyuruldu.⁷⁹

Deniz ürünleri de yasaklananlar arasında yer aldı. 1894-95 salgınlarında yapılan inceleme neticesinde insanların çoğunlukla deniz ürünleri yedikten sonra hastalığa yakalandıkları anlaşıldı ve bunun üzerine hastalık süresince bu tarz ürünlerin yenmesi de yasaklandı. Bu tarz gıdaların kontrolünün yapılması görevi devletin çeşitli birimlerine verilirken gıdaların sağlığa uygun olup olmadığını inceleyecek laboratuvarlar da kuruldu. Devlet, hazırlanan talimatnamelerle de gıda meselesini düzenlemeye çalıştı. Örneğin 1903 yılında yürürlüğe giren “*Malumat-ı Dahiliyeden Olan Sade Yağlarının Muhafaza-i Safiyetine Dair Nizamname*” ile süttten elde edilen sade yağların içine başka maddeler katılmayarak doğal halde kullanılıp satılması mecburiyeti getirildi. Bu tarz gıda ürünlerini satan esnaf dükkânları da belediye memurları ve doktorlar tarafından kontrol edilmekteydi.⁸⁰

Halk sağlığı konusunda özellikle karantina teşkilatının kuruluşundan sonra ciddi tedbirler alınmaya başlandı. Ancak mikroorganizmaların varlığının öğrenilmesi ve alt yapı meselesinin hastalığın temel faktörü olarak kabul edilmesi, bu alanda yapılan çalışmaların modernleşmesini sağladı. Doktorların ve baytarların 19. yüzyılın sonunda yaptıkları birçok çalışma, hastalığın mikrobik bir temele dayandığını ortaya çıkardı. Şarbon basili, tavuk kolerası, tifo basili, difteri basili ve Koch’un 1884’te bulduğu kolera basili hastalıkların sebebiydi. Ancak Pasteur’un 1884’te kuduz aşısını bulması onu çağdaşları arasında öne çıkardı. Zira hastalığa sebep olan mikropların keşfedilmesine rağmen aynı zamanda Pasteur, mikrobun etkisini azaltma yolunu da bulmuş ve aşının yaratıcısı olmuştu. Bu sebeple daha döneminde bu gelişmeler Pasteur devrimi olarak isimlendirilmişti.⁸¹ Avrupa’daki gelişmeleri ilgiyle izleyen dönemin

⁷⁹ Nuran Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Gıda Kontrolüne Bakış”, <http://www.sdpplatform.com/Dergi/571/Osmanli-Devletinde-gida-kontrolune-bakis.aspx> Erişim tarihi: 14.05.2013.

⁸⁰ Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Gıda Kontrolü”.

⁸¹ Moulin, “Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı”, 171-172.

Padişahı II. Abdülhamid, geleceğin Pasteur Enstitüsü olacak olan kuruluşun oluşturulması için ilk bağış yapanlar arasında yer aldı. Batı biliminin üstünlüğüne ve memleketteki sağlık koşullarını düzeltmek için Pasteur'un yöntemlerine başvurulmasının gerekliliğine inanan II. Abdülhamid, bu amaçla tıbbın yeni uzmanları olan bu bakteriyologları İstanbul'a davet etti.⁸²

Hastalıkların temel sebebini alt yapı sorunlarında arayan Pasteurcüler içerisinde önemli bir yere sahip olan Maurice Nicole, 1893'te İstanbul'a geldi ve çeşitli çalışmalar yaptı. Kolera salgını sırasında yaptığı incelemelerde, İstanbul'da içme sularının küçük bir salgını ayakta tutabilecek derecede kirli olduğu sonucuna vardı. Bununla birlikte ölümlerin giysilerinin satılması alışkanlığının da hastalığın yayılmasındaki yardımcı faktörlerden olduğunu tespit etti.⁸³

1893-95 yıllarında meydana gelen kolera salgınları, sağlık bilincinin artması ve önemli reformların başlaması konusunda olumlu bir etki yaptı. İstanbul'da sağlık eğitimi de denebilecek çapta hastalık konusunda insanlar bilgilendirildi. Şüpheli durumların bildirilmesi konusunda ikazlar yapıldı, beslenme alışkanlıkları ve dikkat edilmesi ya da kaçınılması gereken durumlar izah edildi. Temiz ve yeterli su ihtiyacının karşılanması, çöplerin imhası ve ikamet edilen bazı yerlerin sağlıklı olduğunun temini gibi çevreye yönelik koruyucu sağlık hizmetleri yapıldı.⁸⁴

1.2.6. Salgın Hastalıklara Karşı Toplumsal Tutum ve Karantinaya Tepkiler

Karantina teşkilatının kuruluş yıllarında İstanbul'a gelen Helmuth Von Moltke, 22 Şubat 1837 tarihinde yazdığı veba adlı mektubunda Türklerin hastalıklara karşı tutumuna dair şu bilgileri vermektedir: *“Buradan pek uzak olmayan bir hastahane kuruldu; batarya mürettebatını teşkil eden taburun hemen hemen üçte ikisi öldü. Birkaç defa, az önce bir arkadaşlarını gömmüş olanların tabut örtüsünü sırtlarına almış, tasasızca şarkı söyleyerek, salına salına yerlerine döndüklerini gördüm. Orada ölenin mirasını aralarında paylaştılar ve büyük bir ihtimalle kendilerine üç defa yirmi dört saat içinde ölümü getirecek bir ceket veya pantolonu aldık diye çok sevindiler. Korkunç vefiyat, her gün görülen misaller, sirayetin açıkça görülen delilleri bu adamları itikatlarından vazgeçirmiyor: “Allah Kerim”, kaderden kaçılmaz! ... Müslüman için*

⁸² Moulin, “Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı”, 169.

⁸³ Moulin, “Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı”, 184.

⁸⁴ Ayar, “Osmanlı Sağlık Modernleşmesi”, 221-222.

*veba bir bela değil, aksine Tanrı'nın inayetidir ve bundan ölenlerin şehit sayılacağı Kuran'da açıkça bildirilmiştir. Bu sebeple vebadan korkmak ve ona karşı alınan bütün tedbirler sadece lüzumsuz değil, aynı zamanda günahtır... Hamal hastaları sırtında hastaneye ve ölüleri hastaneden tabutsuz olarak gömüldükleri çukurlara taşır, sonra ölünün üstüne olsa olsa iki ayak kalınlığında toprak örtülür... Garip bir hal de firenklere nispeten daha fazla Türkün vebaya tutulmasına karşılık, hastalananlardan Türklere nazaran on defa daha az firengin kurtulabilmesidir. Bunun sebebi ancak ruhi olabilir; Türk vebaya tutulursa buna sabırla katlanır, tutulmadığı müddetçe de onu tamamen bilmezlikten gelir... Çünkü belanın adını söylemek onu çağırmak demektir... Muhakkak olan şey, Türklerin vebadan öldüğü, fakat Frenklerin vebadan ıstırap çektikleridir... ”.*⁸⁵

Karantina teşkilatının kurulması bütün uyarılara rağmen bazı yerlerde tepkiyle karşılandı. Taşradaki karantinahanelere gayrimüslim doktorların atanması, bu doktorlardan bazılarının toplumun manevî değerlerini önemsememesi ve insanların, bu doktorlara güven duymayarak kolera hastalığına karşı verdikleri ilaçlara kuşkuyla bakması gösterilen tepkinin sebeplerinden birini oluşturdu. Bununla birlikte karantina kurallarına alışamayan ve ekonomisi bozulan ahaliyi bilinçsiz bazı kişilerin “karantina şeriata aykırıdır” diye kışkırtmaları da diğer bir sebep olarak görülmektedir. Doktorlara karşı gösterilen tepkiye Amasya’da çıkan olay örnek olarak gösterilebilir.⁸⁶ Karantinanın ilk kuruluş yıllarında Amasya’da veba hastalığının hüküm sürdüğü sırada meydana gelen kıtlık sebebiyle fiyatlar yükseldi ve ahali ekonomik olarak sıkıntı içine girdi. Bunun üzerine karantinanın uygulanması da ahalinin sıkıntısını daha fazla artırdı. Bu esnada hastalıktan bazı insanlar öldü ve karantina doktoru Paldi, ölülerin ve hastaların sadece yüzüne bakmakla yetinmeyerek mahrem yerlerine de bakmak istedi. Bununla birlikte Dr. Paldi’nin “Eğer veba zuhur ederse ölülerinizi kireç ile yakar ve sizleri kırk gün evlerinize hapseder, kapılarınıza adam tayin edip evlerinize dışarıdan bir kişiyi sokmam ve içinde bulunanlardan bir kişiyi dışarı çıkarmam ve her gün sizlere çeşit çeşit tütsü verip cümle masrafları sizlerden alırım” demesi, ekonomik olarak çöküntü içerisinde olan ahalinin manevî değerlerine de dokunmak demektir. Ahalinin

⁸⁵ Helmuth Von Moltke, *Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar, 1835-1839*, (Çev. Hayrullah Örs), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1960, 90-91.

⁸⁶ Yıldırım, “Karantina Uygulamalarına İsyanlar”, 21-23; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, 309.

“şimdiye kadar şeriatla böyle bir şey görmedik” demesine rağmen doktor aynı tutumunu sürdürmekteydi. Kadın cesetlerinin kadınlar vasıtasıyla muayenesinin yapılacağına dair karantina hükümlerindeki açıklamaya rağmen Dr. Paldi, çocuk doğururken ölmüş Müslüman bir kadın cesedini görmekte ısrar etti. Aynı şekilde gayrimüslim bir kadının ölmesi üzerine ona da aynı tavrı gösterdi. Bunun üzerine doktora karşı 4 Ağustos 1840 Salı günü, hocaların cemaati camide toplayarak “haydin şu kâfiri götürün” demeleriyle ayak takımından bir grup, karantinahaneye saldırdı ve kiliseye kaçan doktoru kapıyı kırıp içeri girerek öldürdü.⁸⁷

Bu örneğin dışında 1845’te Hicaz’dan dönen hacıların Adana’da karantinaya girmek istememeleri ve karışıklık çıkarmaları, 1848 Halep kolerasının bulaşmasını engellemek amacıyla Antep’te alınan önlemlere karşı ahalinin ayaklanması gibi olaylar karantinaya karşı tepkilere dair diğer örneklerdir. Bunun gibi başka yerlerde de daha birçok olay meydana geldi. Karantina uygulamalarına karşı meydana gelen bu olayların büyük bir çoğunluğuna, doktorların Müslüman ahalinin manevî değerlerini umursamayan tavırlarının yanında gelir kaybına uğrayan esnaf ve yaşananları kendilerine göre yorumlayan ulemadan bazılarının etkisi olduğu görülmektedir.⁸⁸

1.3. TRABZON VE ERZURUM VİLAYETLERİNDE KARANTİNA TEŞKİLATININ KURULUŞU

1.3.1. Trabzon Vilayeti

1.3.1.1. Trabzon Vilayetinin İdari Yapısı

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti, idarî yapıda yeniliklere gitmişti. Bu yenilikler içerisinde taşra teşkilatı da yer almaktadır. 1846-47 yılındaki idarî taksimata göre Trabzon eyaleti, Trabzon merkez, Karahisar-ı Şarki, Canik, Gönnye ve Batum sancaklarından oluşmaktaydı. 1850 yılında ise değişikliğe gidilerek Trabzon merkez, Karahisar-ı Şarki, Canik, Gönnye, Gümüşhane ve Ordu, eyaletin sancaklarıydı. 1851 yılında Batum’un yeni kurulan Lazistan (Rize) sancağına katılmasının ardından 1856-57 teşkilatında ise Trabzon merkez, Lazistan, Canik, Ordu, Karahisar-ı Şarki ve Gümüşhane sancaklarından oluşturuldu.⁸⁹

⁸⁷ Yıldırım, “Karantina Uygulamalarına İsyanlar”, 21-23.

⁸⁸ Yıldırım, “Karantina Uygulamalarına İsyanlar”, 23-26.

⁸⁹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 92-93.

Bunların ardından yüzyılın ikinci yarısında taşra idarî teşkilatında daha köklü yenilikler yapıldı. 1864 yılında Vilayet Nizamnamesi hazırlanarak Tuna bölgesinde uygulandı ve başarı sağlanmasının üzerine 1867 yılında aynı nizamname bütün vilayetleri kapsayacak şekilde yürürlüğe konuldu.⁹⁰ Yapılan düzenlemeyle Trabzon vilayetinin idarî yapısında zaman zaman değişiklikler yapıldı. 19. yüzyılda ortalama bir milyon nüfusa sahip olan vilayetin,⁹¹ 1869 yılındaki idarî yapısı şöyleydi: Trabzon sancağı: Merkez, Bucak (Ordu), Giresun, Rize, Of, Tirebolu kazaları; Canik sancağı: Merkez, Ünye, Çarşamba, Bafra kazaları; Lazistan sancağı: Merkez, Arhavi, Livane kazaları; Gümüşhane sancağı: Merkez, Torul, Kelkit kazaları.⁹²

Trabzon vilayetinin kuzeyinde Karadeniz, doğusunda 1878 yılında Rusya'ya bırakılan Batum ve Livane (Artvin) sancağı, güneyinde Erzurum ve Sivas, batısında da Kastamonu vilayetleri bulunmaktaydı.⁹³ 20. yüzyılın başlarında Trabzon vilayeti, Merkez, Canik Lazistan ve Gümüşhane sancaklarıyla idare edilirken alt birimler ise şu şekilde teşkilatlandırıldı: Trabzon sancağı: Merkez, Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir, Akçaabat, Sürmene, Of kazaları; Canik sancağı: Merkezi Samsun, Bafra, Ünye, Fatsa, Çarşamba, Terme kazaları; Lazistan sancağı: Merkezi Rize, Atina (Pazar), Hopa kazaları; Gümüşhane sancağı: Merkez, Kelkit, Şiran, Torul kazaları.⁹⁴

Canik sancağının Trabzon vilayetine bağlılığı, süreklilik arz etmemektedir. Tanzimat'ın ilanından sonra vilayetlerin yeniden düzenlenmesi sırasında Canik, Sivas

⁹⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK. Yayınları, Ankara 2000, 61-62.

⁹¹ Trabzon vilayetinin nüfusu, 1872-1874 yıllarında 937.700'dü. Bu rakam 1881-1893 yılları arasında yapılan sayıma göre 1.056.237'ye çıkmıştır. 1894 yılı vilayet salnamesine göre 1.071.477 olan nüfus, 1897 yılında Trabzon valiliğinden verilen bilgiye göre 1.121.158'e çıkmıştı. Vilayet salnamelerine göre vilayetin nüfusu, 1900 yılında 1.198.524 ve 1902 yılında ise 1.232.674'tü. 1905-1906 nüfus sayımında bu rakam 1.342.778 olarak gösterilmektedir. 1914 yılında ise nüfus, 1.122.947'ye düşmüştür. BOA, DH.TMIK.S., 9/24. 15 Mart 1313/27 Mart 1897; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1894*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007, 170-171, 403; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1900*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008, 230-231; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008, 664-665; *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Tarihi İstatistikler Dizisi*, 2, (Haz. Cem Behar), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, 38-39, 55; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, 376-378.

⁹² *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

⁹³ Necdet Sakaoğlu, *20. Yüzyılda Osmanlı Coğrafyası (1907-1908)*, Deniz Kültür Yayınları, İstanbul 2007, 197.

⁹⁴ M. Nasrullah-M. Rüşdü-M. Eşref, *Osmanlı Atlası (XX. Yüzyıl Başları)*, (Haz. Rahmi Tekin-Yaşar Baş), İstanbul 2003, 74.

vilayetinden alınarak Trabzon'a bağlandı. 1871'de yayınlanan yeni vilayet nizamnamesine göre bazı sancaklar müstakil hale getirilerek doğrudan merkeze bağlandı. "Elviye-i Gayr-i Mülhaka" olarak isimlendirilen bu sancakların içinde Canik de bulunmaktaydı. Böylece 1872'de Trabzon vilayetinden ayrılarak müstakil sancak haline getirilen Canik, 1877 yılındaki idarî düzenlemeyle tekrar Trabzon vilayetine bağlandı.⁹⁵ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Canik sancağının mevkii ve ticarî öneminden dolayı tekrar müstakil hale dönüştürülmesi konusunda Samsunlular tarafından talepte bulunuldu. Vilayet merkezine olan uzaklığını da göz önünde bulunduran idareciler, ahaliyle aynı görüşteydi. Askerî ve malî açılardan da olumsuz bir durum görülmemesi üzerine müstakil hale dönüştürülmesi konusunda olumlu bir sonuç çıktı ve böylece Canik, 1910 yılında tekrar müstakil sancak statüsüne getirildi.⁹⁶

1.3.1.2. Trabzon Vilayetinde Karantina Teşkilatının Kuruluşu

1838 yılında İstanbul'da Karantina Meclisinin kuruluşunun hemen ardından bu teşkilatın vilayetlerde de kurulma çalışmalarına başlandı. Yeni sistemin taşrada hızlı bir şekilde uygulanmasındaki temel sebep, bu dönemde yaşanan salgın hastalıklardı. Sistem, Anadolu vilayetleri içerisinde ilk olarak hastalığın varlığının haber alındığı Bursa ve Trabzon vilayetlerinde uygulandı. 1714 numaralı Ayniyat Defteri'ndeki 12 Ağustos 1838 tarihli karar bunu göstermektedir. Bu karardan; *"Bugünlerde Bursa ve Trabzon taraflarında çok fazla olmak üzere hastalık görüldüğü haber verilmiş olduğundan Bursa ve Trabzon kasabaları dışında birer karantina mevkii belirlenerek hastalık olan yerlerden İstanbul'a veya başka yerlere gideceklerin bahsedilen bu karantinalarda 15 gün tutularak dezenfekte edilmeleri, ayrıca memurlar tarafından ellerine tezkire verilmedikçe başka yere gidemeyecekleri ve Karantina Meclisi tarafından karantina memurları seçilerek gönderilmiş olduğu"* anlaşılmaktadır.⁹⁷

Trabzon'da karantina teşkilatının kurulduğuna dair 27 Eylül 1838 tarihinde Fransa konsolosu: *"Son veba ihbarından bu yana hastalığın pek ilerlememesine rağmen şehrimizde karantinalar düzenlemekle yükümlü Türk görevli Süleyman Efendi'nin"*

⁹⁵ Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", Cevdet Yılmaz (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, (65-81), Samsun 2006, 67, 69.

⁹⁶ BOA, DH.MUİ., 30-2/26. 6 Mart 1326/19 Mart 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine ve Canik sancağına gönderilen telgraf; Karagöz, "Canik Sancağında İdari Yapılanma", 70-71.

⁹⁷ BOA, BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1714, s. 26. 21 Cemaziyelevvel 1254/12 Ağustos 1838; Gülten Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVIII (222), Ağustos 1994, 346.

*İstanbul'dan Trabzon'a gelişi...Süleyman Efendi, yanında yardımcısı olarak, Trabzonlu Osman Paşa'nın doktoru Bay. J. Roggerri'ye bağlı, Weinkauff isimli Prusyalı bir doktor getirdi'*⁹⁸ demektedir olup buna göre karantina teşkilatının Trabzon'daki kuruluşu, 27 Eylül 1838 tarihinden önce olduğu ve verilen emrin kısa süre içinde uygulandığı açıktır.

1838 yılında, Süleyman Efendi'nin⁹⁹ Trabzon'a gönderilmesiyle kurulan karantina teşkilatı, ilerleyen yıllarda da hizmetlerine devam etti. Fakat uygulamada birçok sorunla karşılaşıldı. 1839 yılının ilkbaharında veba hüküm sürmekteydi. Fransız konsolosu tarafından alınan karantina tedbirlerinin aşagılama aracı olup orayı hiçbir şekilde veba hastalığından koruyamadığı ifade edilmekteydi. İstanbul'dan gelen buharlı gemilere ilk önce 8 ve daha sonra da 15 güne çıkarılan karantinanın uygulandığı ancak yelkenlilere karantina uygulanmadığı bildirildi. Bunun üzerine Süleyman Efendi İstanbul'a çağrılarak yerine Osman Efendi atandı ve yanında bir Alman doktoru da Trabzon'a götürdü. Osman Efendi'den sonra 2 Nisan 1840 tarihinde aynı görev Musa Bey'e verildi ve doktorluk görevini de Fransız Gilbert yürüttü. Bu dönemde Trabzon'un vebadan korunmasına rağmen karantinada yolsuzluklar vardı.¹⁰⁰ Musa Bey, hakkındaki suçlamalardan kendini temize çıkarmak için İstanbul'a geri döndü.¹⁰¹

Trabzon'un haricinde bölgedeki önemli bir merkez olan Samsun'da ise karantina idaresi 1839 yılında kuruldu.¹⁰² 1841 yılına gelindiğinde Trabzon ve Samsun karantinaları tam manasıyla düzen altına alınamamıştı. Bu sebeple Muş ve Erzurum'dan gelen yolcu ve eşyaya Trabzon'da karantina uygulanmaktaysa da oraya güvenilememekteydi. Bu nedenle Trabzon'da karantinadan geçirilenlere İstanbul'da tekrar karantina uygulanmaktaydı. Bu durum tüccar ve zaten yoksul olan ahaliyi zor duruma düşüreceğinden Trabzon ve Samsun karantinalarının bir an önce düzenlenmesi gerektiği belirtilmekteydi.¹⁰³ Bu eksiklikleri şehre gelen seyyahlar da bildirmekteydi. Karantinahanenin işleyişine dair Ainsworth, şöyle demektedir: “*Buraya varışımızda,*

⁹⁸ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 225; Bu görevlilerin kurulacak teşkilat hakkında Trabzon'daki Fransa konsolosundan yardım istediği ifade edilmektedir. Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 59.

⁹⁹ Trabzon'a Çengel köylü Mahmud Efendizade Süleyman Efendi, 1.200 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Belgenin 1839 yılına ait olması bu kişinin maaş ve harcırah gibi işlemlerinin daha sonradan yapıldığını ya da yazışmaların geciktiğini düşündürmektedir. BOA, HAT, 523/25565-A. 29 Zilhicce 1254/15 Mart 1839.

¹⁰⁰ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 60.

¹⁰¹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 225-226.

¹⁰² Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul 1959, 332-334.

¹⁰³ BOA, İ.DH., 46/2287. 4 Cemaziyelahir 1257/24 Temmuz 1841. İrade.

*civarda söylenildiği gibi, vebanın olması dolayısıyla karantina altına alındık; fakat fahri konsolos Bay Suter'in kibar yardımlarıyla elbise değişikliğine, yıkanmaya ve tütsülenmeye tabi tutulduk ve buraya bağlı kalmamız üç günle sınırlı kaldı. Doğrusu, karantina düzenlemelerinin güçlendirmek için gerçek bir dikkat gösterilene kadar bütün bunlar bir maskaralıktır”.*¹⁰⁴ Nitekim bu karantinaların usulüne uygun olarak düzenlenmesi ve hastalığa karşı tedbir alınması için Karantina Meclisi Direktörü Mösyö Robert görevlendirildi. Bununla birlikte İngiliz Dr. Dikson'un Trabzon Karantinası Müdür-i Saniliğine atanması da Meclis tarafından uygun bulunarak Sadarete sunuldu.¹⁰⁵ Bu görevlilerin çalışması sayesinde Trabzon karantinası düzene konuldu.¹⁰⁶

Karantina sisteminin düzenlenmesine rağmen idarî aksaklıklar ve malî yetersizliklerden kaynaklı çeşitli sıkıntılar yaşanmaya devam etti. Karantinalar kurulduktan sonra artan masraflara karşılık bulunamadığından 1841 yılında yeni düzenlemelere gidilerek masrafların azaltılması amaçlandı. Bu kapsamda karantinelerde gereğinden fazla görevlinin istihdamı yasaklandı, devam etmesine gerek görülmeyen bazı karantinalar kaldırılırken çalışmasına devam edecek karantinadaki görevlilerin maaşları düşürüldü. Trabzon karantinasındaki müdürün maaşı 2.000 kuruş olup bunda herhangi bir azaltmaya gidilmediyse de doktorun maaşı 1.200 kuruştan 1.000 kuruşa indirildi.¹⁰⁷ Samsun karantinasında da görevli müdürün maaşı 1.500 kuruştan 1.250 kuruşa indirilirken 1.000 kuruş olan doktor maaşında bir değişiklik yapılmadı.¹⁰⁸

Daha önce İstanbul'a gelen Musa Bey, hakkındaki suçlamalardan aklanmasına rağmen görevine iade edilmedi ve yerine 1842 yılının Ocak ayında Mustafa Efendi atandı. Sağlık işlerine bakmak için de bir İngiliz doktor gönderildi. 1844 yılına kadar görevini sürdüren Mustafa Bey'in yerine Avusturyalı bir doktorla beraber Şakir Efendi getirildi, bir yıl sonra da Şakir Efendi'nin yerine Mehmet Efendi atandı.¹⁰⁹ 1845 yılında, Mehmed Efendi'nin, Erzurum Karantina Müdürlüğüne görevlendirilmesiyle Trabzon Karantina Müdürlüğüne ise karantinadaki mülazımlardan Mustafa Efendi tayin edildi.¹¹⁰

¹⁰⁴ Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, 168.

¹⁰⁵ BOA, *İ.DH.*, 46/2287. 4 Cemaziyelahir 1257/24 Temmuz 1841. İrade.

¹⁰⁶ Selahattin Tozlu, “Trabzon-Erzurum-Tebriş Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, 487.

¹⁰⁷ Sarıyıldız, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu”, 362-363.

¹⁰⁸ Sarıyıldız, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu”, 365.

¹⁰⁹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 226.

¹¹⁰ BOA, *C.SH.*, 24/1193. 1 Receb 1261/6 Temmuz 1845.

Karantinanın işleyişine dair Özgür Yılmaz, güzel bir örnek aktarmaktadır. 1845 yılında Erzurum Valisi Kamil Paşa Trabzon'a gelecektir. *"...Trabzon Valisi Abdullah Paşa, Kamil Paşa'nın adamlarının teklifi ile karantina yerine şehirde özel bir ev ayarlanması fikrini karantina müdürüne aktarmış; karantina müdürü de bunun kurallara aykırı olduğu gerekçesi ile teklifi reddetmiştir. Bu durum vali ile müdür arasında anlaşmazlığa neden olmuştur. Fakat Fransız Konsolosunun valinin 16 Nisan'da Trabzon'a gelip karantinaya girmesi ve buradan aynı ayın 20'sinde çıkacağını belirtmesi bu sürtüşmeden karantina müdürünün galip çıktığını göstermektedir."*¹¹¹ 1847 yılında da İngiliz Konsolosu Stevens, denizyoluyla gelenlere karşı iyi bir konumda olan karantinanın iç kısımlardan gelen hastalıklara karşı şehrin en işlek yerlerinden birinde olması sebebiyle hastalıkların şehre bulaşmasının kaçınılmaz olduğunu bildirmişti.¹¹²

Karantina uygulaması, birçok yerde ihtiyaç duyulduğunda yapılıyordu. Ancak Trabzon vilayeti merkezinde süreklilik arz ederken vilayete bağlı olan birimlerde de bu teşkilatın kurulduğu ve çoğu zaman faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir. 1848 yılında Batum Karantina Müdürlüğüne 1.000 kuruş maaşla Bayburd Karantina Müdürü Hüsrev Ağa ve 1.000 kuruş maaşla da bir doktor tayin edildi.¹¹³ Bu atamanın ardından Batum'da liman ağzına bir karantinahanenin de yapımı için yazışmalara başlandı.¹¹⁴ Aynı yıl Giresun'da da karantina uygulandığı, Karadeniz'de bulunan Avusturya Devleti'ne ait vapurların burada karantinaya tabi tutulmasından anlaşılmaktadır.¹¹⁵

Vilayetteki karantinaların işleyişini teftiş etmek amacıyla 1849 yılında Trabzon'a bir komisyon gönderildi. Fransız konsolosunun verdiği bilgilere göre; 1849 yılının Temmuz ayında bu amaçla Fransa'nın Karantina Meclisi delegeşi olan Dr. Fauvel'in de bulunduğu komisyon Trabzon'a geldi. Konsolos, *"Bu beyler Samsun, Trabzon ve Batum karantinalarını ziyaret ettikten ve bu hizmetin kuruluş ve çalışma şeklini değerlendirdikten sonra, halen yürürlükte olan hizmet örgütünün kötülüğünü de görüp vebanın ister İran ister Erzurum veya bu eyaletin herhangi bir noktasında ortaya çıkması halinde hiçbir garanti vermeyeceğinden bu karantinaların yararsızlığına*

¹¹¹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 61.

¹¹² Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 59-60.

¹¹³ BOA, A.DVN., 37/69. 16 Receb 1264/18 Haziran 1848.

¹¹⁴ BOA, A.MKT.MHM., 312/98. 24 Rebiülahir 1281/26 Eylül 1864.

¹¹⁵ Nazım Kuruca, *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, 201.

inandılar. Bu paşalığın sağlık durumu mükemmeldir.” dediklerini ifade etmektedir. Ancak Panzac, kadrosunun sık sık değişmesine rağmen devamlılık gösterebilen bu kurumun eyalette “sağlığın iyi olmasına” büyük katkısının olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶

1850-1851 yıllarında Osmanlı topraklarına gezi yapan Frederick Walpole, bazı Osmanlı şehirlerini gezerek Erzurum’a ve oradan da Trabzon’a hareket etti. İnşaat çalışmasının devam ettiği yoldan şehre inen Walpole, Trabzon’da karantinanın uygulanışına ve işleyişine ilişkin bilgi vermektedir: *“bu yoldan yavaş yavaş kayarak aşağı indik bu arada gözlem altına alınmamayı ve bize uygulanacak olan dokuz günlük “temizleme”den kurtulmayı umut ediyordum, oysaki umutlarım boşa çıktı. Yanımdaki arkadaşım “karantina” diye mırıldandı ve biz kaçak mallar gibi sanki birini vebaya kurban etmek istercesine caddeler ve pis suların aktığı yerlerden geçirilerek karantinaya tabi tutulduk ve arkasından iki kişi ve bagajlar bize katıldı”*. Ayrıca Trabzon’daki karantinayı, İran’dan gelecek hastalıklara karşı koruma görevi yapan bir yer olarak niteleyen Walpole, Trabzon’un liman kenti olması nedeniyle hastalıkların böyle yerlere yayılmasının daha kolay olacağını ifade etmektedir. Trabzon’un sadece İran’dan gelenlere karşı bir merkez olmadığını, aynı zamanda deniz yönünden de gelebilecek hastalıklara karşı açık olduğunu ve buna rağmen bir tedbir mahalli olan karantinada, gerekli önlemin alınmadığını bildirmektedir.¹¹⁷

1850’li yıllarda Trabzon’a bağlı birimlerde karantinalara dair çalışmalar devam etti. 12 Kasım 1850 tarihli bir belgede bu tarihten beş gün önce *“burada usul-i karantinayı icra edüb”* ifadesinden¹¹⁸ Gümüşhane için karantinanın uygulandığı anlaşılmaktadır. 1852 yılında Giresun için de karantina memurlarına ihtiyaç duyulduğundan karantinanın kurulması yönünde Trabzon karantina memurları tarafından talepte bulunulmuştu. Gerekçe ise şüpheli olarak görülen Erzurum ve çevresinden Giresun’a yolcu ve eşya gelerek buradan da her yere gitmesiydi. Giresun’a karantina kurulması konusu Sıhhiye Meclisinde görüşülerek Osmanlı topraklarının her yerinde karantina çalışmalarının olması ve şu sıralar mevcut sıhhiye usulün devam etmesi gerektiğinden ileride İran sınırı üzerine sıhhiye kordonunun yapımına kadar şimdilik boş yere masraf yapılmamasına karar verildi. Buna rağmen bu bölgenin tamamen boş

¹¹⁶ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 226-227.

¹¹⁷ Özgür Yılmaz, “İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, 25-26 Mayıs 2005, 1, Başlangıçtan 20. Yüzyıla, (439-452), Trabzon 2007, 442-444.

¹¹⁸ BOA, A.MKT.UM., 38/75. 7 Muharrem 1267/12 Kasım 1850.

bırakılmaması için de Trabzon Karantinahanesi tarafından Giresun'a yalnız bir gardiyan gönderilmesi uygun görüldü. Ayrıca Giresun yolcusu ve eşyası için başka kararlar da alındı. Bu kararlara göre; Giresun'dan hareket edecek vapur ve gemilerde Erzurum'dan gelip herhangi bir yerde karantina beklememiş yolcu ve eşyanın bulunmamasına dikkat edilecek, bulunduğu takdirde hastalık şüphesi taşımaları sebebiyle karantina mevkilerinde karantinaya alınacaklardı. Bununla beraber Erzurum'dan Giresun'a gerek yolcu ve gerek ticarî malların nakli yasaklanarak bunların Trabzon tarafına yönlendirilmesi için Erzurum valisinin bilgilendirilmesi istendi.¹¹⁹ Bu kararın alınmasına rağmen 1853 yılında Avusturya vapurlarına Giresun'da karantina uygulandığı anlaşılmaktadır.¹²⁰

1873 yılında Giresun'a bir iskelenin yapılması talep edildi. Talep edilen iskelenin gümrük önünde ve "karantinahane" bitişiğinde yapılacak olması,¹²¹ burada karantinahanenin kurulduğunu gösterirken son zamanlardaki çeşitli uygulamaların ise salgın dönemlerinde karantinanın gündeme geldiğini göstermektedir. Zira bu yıllarda Rusya'da ortaya çıkan hastalığın etkisiyle Karadeniz'deki karantinaların derhal faaliyete geçirildiği anlaşılmaktadır.

Sürmene, Rize ve Tirebolu'nun zamanla gelişmesinden 1857 yılında buralara 300 kuruş maaşla birer karantina müdürü ve yüzer kuruş maaşla da birer gardiyan tayin edildi.¹²² Aynı yıl Ordu için de karantina müdür ve gardiyanının görevlendirilmesi isteği Maliye Nezaretinin yazısıyla padişaha takdim edildi.¹²³ Gelen gemi ve yolcuların karantinada bekletilmesine rağmen Lazistan sancağında bulunan Atina iskelesinde sıhhiye memuru bulunmamaktaydı. Bu sebeple burası, Batum Karantina İdaresine bağlandı ve diğerleri gibi müdür vekili ve bir gardiyan tayin edildi.¹²⁴

¹¹⁹ BOA, HR.MKT., 44/73. 6 Cemaziyelahir 1268/28 Mart 1852; HR.MKT., 44/99. 11 Cemaziyelahir 1268/2 Nisan 1852; HR.MKT., 45/32. 18 Cemaziyelahir 1268/9 Nisan 1852.

¹²⁰ Kuruca, *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü*, 205; Kuruca, "Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde", 17; Oktay Karaman, *Giresun Kazası (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, 103.

¹²¹ Mucize Ünlü, "Osmanlı Döneminde Giresun İskelesinin İnşası Meselesi", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 09-11 Ekim 2008, *Bildiriler*, 1, (452-461), Ankara 2009, 454.

¹²² BOA, MVL., 355/104. 24 Safer 1274/14 Ekim 1857; A.AMD., 87/45. 1274/1857-1858.

¹²³ BOA, A.AMD., 85/52. 1274/1857-1858.

¹²⁴ BOA, İ.DH., 411/27215. 29 Muharrem 1275/8 Eylül 1858.

1.3.2. Erzurum Vilayeti

1.3.2.1. Erzurum Vilayetinin İdari Yapısı

İran sınırında önemli bir mevkide olan Erzurum,¹²⁵ yeni vilayet sistemine geçilmeden önce Osmanlı eyalet teşkilatı içerisinde Erzurum eyaleti olarak geçmekte ve Merkez, Kars, Çıldır, Bayezid, Muş ve Van sancaklarından oluşmaktaydı. Tanzimat reformlarına karşı başlayan olayların bastırılabilmesi üzerine 1848 yılında Van ve Muş sancakları Diyarbakır'a bağlandı. 1849-50 yıllarında Trabzon vilayetine bağlı olan Ordu ve Gümüşhane sancakları, Erzurum'a bağlanmış olup 1851'de tekrar Trabzon'a dahil edildi. 1852'de Hakkari eyaleti kurulunca Van sancağı buraya bağlandı, 1855 yılında ise Van merkezli eyalet oluşturulunca Hakkari sancak statüsüne dönüştürülerek Van'a bağlandı ve Muş sancağı da tekrar Erzurum'a ilhak edildi. Böylece 1855'te düzenlenen bu idarî yapı, 1865 yılına kadar devam ederek Erzurum Eyaleti, Merkez, Çıldır, Kars, Bayezid ve Muş sancaklarından oluşturuldu. 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre yeniden düzenlenen idarî yapıya göre Erzurum 8 sancak ve 48 kazadan ibaret hale getirildi. Böylece vilayete bağlı olan bu birimler Merkez, Çıldır, Muş, Kars, Karahisar-ı Şarki, Bayezid, Erzincan ve Van-Hakkari sancaklarıydı. Erzurum idarî yapısına yeni dâhil olan Karahisar-ı Şarki sancağı, 1869'da Sivas vilayetine bağlandı.¹²⁶

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı'nın doğudaki toprak kayıplarının neticesinde Erzurum vilayetinin sınırları yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeyle vilayet, Merkez, Bayezid, Erzincan ve Bayburd sancaklarından oluşturuldu. Sancak olan Bayburd, 1888'de tekrar kaza statüsüne düşürüldü.¹²⁷

¹²⁵ 1871 yılı vilayet salnamesine göre; Erzurum vilayeti 445.052 nüfusa sahiptir. Ancak başka bir kaynakta 1872-1874 yıllarına dair tahmini olarak gösterilen rakam 885.146 olarak ifade edilmektedir. 19. yüzyılın sonlarında Erzurum vilayetinin nüfusu 476.900 olarak gösterilmektedir. Vital Cuinet'in verdiği bilgilerde 344.922 erkek ve 300.780 kadın nüfus gösterilmiştir. Bu şekilde vilayetin toplam nüfusu ise; 645.702 olarak görülmektedir. 1905-1906 nüfus sayımına göre bu rakam biraz daha artarak 675.855 olarak kaydedilmiştir. 1913 yılında yayınlanan Doktor Şerif Bey'in Erzurum Sıhhi ve İctimai Coğrafyası isimli eserinde vilayetin nüfusunun 769.000 olduğu ifade edilmektedir. Vilayetin 1914 yılındaki toplam nüfusu da 814.878'e çıkmıştır. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, 38, 43, 55; Murathan Keha, *Islahat'tan Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, 130; Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, 97, 99, 102; Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 108; Karpaz, *Osmanlı Nüfusu*, 358-360.

¹²⁶ Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 328.

¹²⁷ Yunus Özger, *XIX. Yüzyıl'da Bayburt*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008, 12, 121, 153; Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, 30.

1908 yılında Erzurum vilayetinin idarî taksimatında bazı değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Erzurum sancağı: Merkez, Bayburd, Pasinler, Kiğı, Tercan, Kiskim, İspir, Namervan kazaları; Erzincan sancağı: Merkez, Kemah, Refahiye, Kuruçay, Pülümür kazaları; Bayezid sancağı: Merkez, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt, Tutak kazaları; Hınıs sancağı: Merkez.¹²⁸ 1913 yılında ise vilayet üç sancaktan oluşmaktadır. Bunlar Erzurum merkez, Erzincan ve Bayezid sancaklarıdır.¹²⁹

1.3.2.2. Erzurum Vilayetinde Karantina Teşkilatının Kuruluşu

Musa Çadircı, 1838 yılı baharında imkânlar elverdikçe önce Edirne, İzmir, Bursa, Aydın, Erzurum, Antalya, Isparta, Konya, Adana ve Sinop'ta; daha sonra ise Osmanlı'nın birçok şehir ve kasabasında karantinaların çalışmaya başladığına dair bilgi vermektedir.¹³⁰ Ancak karantina sistemini düzenlemek üzere İstanbul'a gelen Dr. Minas tarafından hazırlanan Karantina Talimatnamesi'ne göre Osmanlı Devleti'nde dışarıdan gelebilecek hastalıklara karşı alınacak tedbirler arasında Anadolu'nun doğusu için *"İran toprakları şimdilik taundan masun ise de ileride gerektiğinde İran sınırında tayin olunacak yerlere karantinalar yapılacaktır"* ifadesi yer almıştı.¹³¹

Dr. Minas'ın talimatnamedeki görüşü, 1714 numaralı Ayniyat Defteri'ndeki 12 Ağustos 1838 tarihli karara yansımıştı. Buna göre; karantina teşkilatının daha sonraki yıllarda düzenlenmesi uygun görüldü. Zira İran topraklarında veba hastalığı olmadığı ve oradan gelen eşyalar da şüpheli görülmediği için şimdilik oraya karşı karantina uygulanmasından vazgeçildi. Ancak 1830-1831 yılında İran'da şiddetli bir şekilde veba hastalığının meydana gelmiş olması da göz önünde tutularak ilerleyen zamanlarda karantina uygulamasının gerekliliği halinde diğer şehirlerde olduğu gibi belirlenen yerlerde karantina uygulamasının başlatılması uygun bulundu. Buna rağmen o dönemde bazı yerlerde mevcut olan veba sebebiyle bir ya da iki doktorun tayin edilmesine karar verildi. Bu kararın alınmasına rağmen hastalığın ortaya çıkması halinde şehirler arasındaki bağlantının kesilmesi ticaretin zarar görmesine sebep olacaktı. Bu sebeple Trabzon'da uygulandığı gibi memurlar tarafından şehir dışında geçici bir karantinahane yerinin belirleneceği ifade edilerek ihraç edilecek ticarî ürünlerin orada bir süre

¹²⁸ Hınıs, 1904 yılında sancak statüsüne çıkarılmıştır. Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, 31-32.

¹²⁹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 110.

¹³⁰ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, 308.

¹³¹ Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu", 349-350.

karantinaya alınarak dezenfekte edildikten sonra ihracına izin verilmesine ve sıhhiye usulünün bu bölgede salgın hastalık tehlikesinin meydana çıkması halinde uygulanacağına işaret edilmektedir.¹³²

Bu bölge için Bedi N. Şehsuvaroğlu, bir makalesinde İran sınırında karantinanın kurulduğunu ifade etmektedir: “...1838’den itibaren kara hudutlarımızda da karantina tatbiki ferman edilmiştir. Filhakika Basra ve İran, İmparatorluk için daima bir tehlike menbaı idi. Bu sebeple İmparatorluğun bir parçası olan Basrada (Şattülarab) da bir karantinahane kurulduğu gibi, bilahara İran hududuna da karantina vaz’ edilmiştir...”.¹³³ Görüldüğü üzere hem devletin resmî kararında hem de diğer kaynaklarda geçen bilgilerde şimdiye kadar şehir adı zikredilmemiştir. Ancak yine aynı yazar, başka bir eserinde vilayetlerdeki karantina teşkilatlarının kuruluş yıllarını vermekte, teşkilatın Erzurum’da 1839, İran sınırında ise 1840’ta kurulduğunu belirtmektedir.¹³⁴ 12 Şubat 1840 tarihli bir belge de bunu desteklemektedir. Belgeye göre; Erzurum’da memur ve doktor olmasına rağmen eyaletin büyüklüğünden ve İran sınırı olmasından dolayı iyi idare edilmesi gerekmektedir. Bunun için Hafız Paşa tarafından gerekli görülmesi halinde memur tayin edilmesinin veya iki muavinin gönderilmesinin, ayrıca İran’a sınır olan yerlerde karantina usulünün uygulanmasının Paşa’ya bildirilmesi istenmekteydi.¹³⁵

Karantina teşkilatı konusunda Trabzon’da olduğu gibi Erzurum için de çeşitli sıkıntılar mevcuttu. 1841 yılında meydana gelen salgında Karantina Müdürü Said Efendi’nin görevini gereği gibi yapmaması, hastalığın Trabzon sınırına kadar yaklaşmasına sebep oldu. Bu olumsuz durum, Said Efendi’nin azledilmesi için yeterli görülerek yerine Trabzon Karantina Müdürü Musa Bey atandı.¹³⁶ Daha önce de ifade edildiği üzere malî sıkıntılar sebebiyle karantinelerde çeşitli düzenlemelere gidilmiş, bazı karantinalar tamamen kaldırılırken bazılarının devamı uygun görülmüştü. Bu karar

¹³² BOA, BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1714, 30. 21 Cemaziyellevvel 1254/12 Ağustos 1838.

¹³³ Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, (2), İstanbul 1954, 296.

¹³⁴ Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, 332.

¹³⁵ BOA, İ.MMS., 89/2565. 8 Zilhicce 1255/12 Şubat 1840.

¹³⁶ BOA, C.SH., 25/1241. 27 Cemaziyelahir 1257/16 Ağustos 1841.

neticesinde Erzurum karantinası, çalışmasına devam etmişse de müdür maaşı 2.500 kuruştan 1.500 kuruşa, doktor maaşı da 1.500 kuruştan 1.200 kuruşa indirilmişti.¹³⁷

Salgın hastalıkların görüldüğü yerlerde Karantina Başmüdürlüğü de oluşturuldu. Oluşturulan başmüdürlüklerden biri de Erzurum'dadır. 1841-42 yıllarında Erzurum'da hastalığın çıkması üzerine Erzurum Karantina müdürüne *Erzurum Eyaleti Karantina Başmüdürü* unvanı verilerek aylık 2.000 kuruş maaş bağlandı. Bağlı olan Kars, Van, Çıldır, Muş ve Bayezid'e de müdürler atandı. Başmüdürün yanına iki doktor görevlendirilerek bunların her yeri dolaşıp sağlık kurallarını uygulamaları istendi. Ayrıca daimî olarak Erzurum'da görev yapan bir karantina doktoru daha vardı.¹³⁸

Osmanlı Devleti'ne bağlı diğer idarî birimlerdeki değişiklikler, Erzurum Karantina İdaresinde de değişiklik yapılmasını gerektirdi. Örneğin, 1845 yılında Beriyyetüşşam Başmüdürlüğünde görevli müdür istifa edince onun yerine Erzurum Müdürü Şakir Efendi görevlendirildi, Erzurum'a da Trabzon Karantina Müdürü Mehmed Efendi atandı.¹³⁹ Erzurum bölgesi, İran sınırında olması hasebiyle merkezin haricindeki diğer idarî birimlerde de teşkilatın çalışmaya devam ettiği ve bazı yerlerde yeni karantina merkezlerinin kurulduğu görülmektedir. 1848 yılında Ardahan Karantina Müdürlüğüne 1.000 kuruş maaşla Mehmed Ağa ve 800 kuruş maaşla da bir doktor tayin edildi.¹⁴⁰ 1849 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin sıhhiye merkezleri içinde Erzurum ve buraya bağlı olan Ardahan, Kars, Bayezid, Van, Bitlis ve Erzincan karantina idarelerinin kaldırılmayarak işlerine devam ettiği görülmektedir.¹⁴¹

Bütün bu çalışmalara rağmen İran sınırında sıhhiye merkezlerinin tam anlamıyla teşkilatlanamadığı da tespit edilmektedir. Erzurum'dan gelen yolcu ve eşyanın geçiş izni almasına rağmen hala “şüpheli pratika” rejimine tabi tutulması bunu göstermektedir.¹⁴² Bu sebeple de Doğu Anadolu'da vebanın kalıcı olması, köklü bir politikayı gerektirdi ve Karantina Meclisi, geçici kurumlar yerine kalıcı ve üçlü bir sistemin var olmasına karar verdi. Bu üçlü sistem ise şu şekilde yürütülecekti:

¹³⁷ Sarıyıldız, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu”, 362-363. Başka bir kaynakta da karantina müdürünün 1.500 kuruş maaşı 1.000 kuruşa, doktorlara ödenen 1.200'er kuruşun da 1.000'er kuruşa indirildiği ifade edilmektedir. Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, 310.

¹³⁸ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, 310.

¹³⁹ BOA, C.SH., 24/1193. 1 Receb 1261/6 Temmuz 1845.

¹⁴⁰ BOA, A.DVN., 37/69. 16 Receb 1264/18 Haziran 1848.

¹⁴¹ Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 52-53.

¹⁴² Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 54.

-İmparatorluğun bu kısmı Erzurum'a, eyalet paşası geniş bir yetkiyle donatılmış gözlemci bir hekim yerleştirir. Bu hekim bölgeyi baştan başa dolaşmak ve meclise raporlar hazırlamakla yükümlüdür.

-Hekimin yetki alanı Erzurum çevresinde taç biçiminde yerleştirilmiş, böylece şüpheli bölgenin tamamını kaplayan bir dizi bürodur. Erzurum, Bayburt, Muş, Oltu, Kars, Bayezid ve Van'daki büroların son üçü özellikle Bayezid, İran'daki sağlık durumunu gözetlemekle yükümlüdür.

-Bu bölgenin dışında içerde Diyarbakır, Malatya, Sivas'ta, kıyıda Samsun ve Trabzon'daki bürolardan oluşan ikinci bir sağlık hattı Doğu Anadolu'dan gelişleri denetler. Nitekim yürürlükte olan nizamname, Doğu Anadolu'dan gelen yolcular için 10, mallar için 15 günlük bir karantina öngörmektedir; oysa aksi istikamette bu zorunluluk yoktur.¹⁴³

Başlangıçta veba ve daha sonrasında kolera'nın meydana çıkması, devleti bu hastalıklara karşı sınır bölgelerinde ciddi bir incelemeye sevk etti. 1849 yılında Doğu Anadolu ve Irak'a Dr. Fauvel yönetiminde bir keşif heyeti gönderilmişti. Bölgenin sağlık bürolarını teftiş eden heyet, dönüşünde Anadolu'daki bazı büroları kaldırmayı ve Rus ve özellikle İran sınırı boyunca bir karantina hattının kurulmasını önerdi. 2.000 kilometre uzunluğundaki bu hat üzerinde 12 birimin kurulması öngörüldü.¹⁴⁴

Karantina teşkilatlarının çeşitli dönemlerde görevlerine son verilmesine değinilmişti. Aynı karar, 1853 yılında Erzincan'ın da içinde olduğu bazı yerler için uygulanmaya çalışıldı. Faaliyetleri durdurulan diğer merkezlerin tespit edilememesine rağmen Erzincan için bu karardan vazgeçilerek karantina müdürü, gardiyan ve memurlarının görevlerine devam etmeleri yönünde karar alındığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

¹⁴³ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 229-230.

¹⁴⁴ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 230.

¹⁴⁵ BOA, A.MKT.NZD., 90/30. 8 Cemaziyevvel 1269/17 Şubat 1853.

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİNDE SALGIN HASTALIKLAR

2.1. VEBA SALGINLARI

2.1.1. Veba Hastalığı ve Tarihi Seyri

Pestis, plague, peste, kara ölüm ve taun olarak da isimlendirilen veba, *pasteurella pestis* enfeksiyonundan kaynaklanmaktadır.¹⁴⁶ Taun, bütün dünyanın peste dediği çok tehlikeli ve öldürücü bir hastalıktır. Veba ise genellikle diğer bulaşıcı hastalıklara verilen genel bir isimdir.¹⁴⁷ Veba ve taun terimleri konusunda Süheyl Ünver, sunduğu bir tebliğinde “*Her taun vebadır, lakin her veba taun değildir. Hıyarcıklı vebaya taun, umumi hastalığa veba denir*”, demiştir.¹⁴⁸ Taun yani veba, Anadolu’da bazı yöresel lehçeden kaynaklı olarak “davun” olarak da söylenmektedir.¹⁴⁹

Veba mikrobi, hastalıklı farelerde ve diğer bazı kemiricilerde, hasta insanların kanlarında, iç organlarında ve kirlenen eşyalarıyla birlikte hastaların kanını emen pirelerde bulunmaktadır. Farelerin çoğalması, pirelerin artması ve insanlarla temas etmesi bulaştırmayı kolaylaştırmaktadır. Bulaşma konusunda mevsimlerin de önemli bir yeri vardır. Pirelerin çoğaldığı yaz ve sonbahar mevsimlerinde pirelerle bulaşan hıyarcık vebası daha sık görülmektedir. Soğuk mevsimlerde de insanlar daha kalabalık ortamlarda yaşadıklarından akciğer vebası artmaktadır.¹⁵⁰ Hastalığın yayılmasında toplumların sosyal ve genel sağlık şartları ile beslenme durumu önemli rol oynamaktadır. Sefalet, göç, beslenememe gibi faktörler, vebanın hızlı bir şekilde yayılmasına sebep olmaktadır.¹⁵¹

Çok eski çağlardan itibaren bilinen veba hastalığı büyük salgınlar yaparak milyonlarca insanın ölümüne sebep oldu. Veba ilk olarak M.Ö. 300’lerde Dionysius tarafından tarif edilerek öldürücü bir hastalık olduğu bildirildi.¹⁵²

¹⁴⁶ Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1953, 595.

¹⁴⁷ A. Süheyl Ünver, “Taun Nedir? Veba Nedir?”, *Dirim*, 53 (11-12), (Kasım-Aralık 1978), 363.

¹⁴⁸ Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 24.

¹⁴⁹ Kılıç, *Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, 17.

¹⁵⁰ Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul 1949, 344-345.

¹⁵¹ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 598.

¹⁵² Tarihteki üç büyük veba salgını, dünya medeniyetine ve dolayısıyla insanlığa büyük zarar vermişti. Bunlardan ilki Avrupa’ya 6. yüzyılda Mısır, Filistin ve Suriye’den geçen Justinian vebasıydı. Bir diğeri

2.1.2. Veba Salgınları

Panzac, “1830’dan itibaren bilinenlerin, 18. yüzyılda Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde geçici veba odaklarının bulunduğunu düşündürmektedir”, diyerek bu bölgelerden birinin Doğu Anadolu olduğunu ifade etmektedir. Bu bölgeyi de kuzey Karadeniz ile çevrili Rusya ve İran¹⁵³ sınırlarında yer alan Trabzon ve Erzurum’un bulunduğu coğrafya olarak tanımlamaktadır.¹⁵⁴

19. yüzyıldan önce Erzurum’da çeşitli dönemlerde ortaya çıkan veba,¹⁵⁵ bu yüzyılda da etkisini gösterdi. 1805 yılında veba hastalığı, Erzurum ve Bayezid’de görüldü. 1807 ve 1809 yıllarında tekrar Erzurum ve Bayburd’da ortaya çıkan hastalık, 1824 ve 1827’de Gümüşhane’de patlak verdi. Erzurum’da 1828’de görülen veba, oradan Kars’a bulaştı.¹⁵⁶

1332’de Çin’den çıkarak diğer kıtalara yayılıp özellikle Avrupa’da kara ölüm (black death) veya kara veba olarak adlandırılan salgındı. Bu salgın, bütün Asya’ya yayılarak 25 milyon insanın ölümüne sebep olmuştu. 1492’de Ortadoğu’da ortaya çıkan salgın, İstanbul’u da etkilemiş ve bir ay içinde yaklaşık olarak 56.000 kişi hayatını kaybetmişti. Dünyanın birçok yerinde etkili olan çeşitli tarihlerdeki salgınlarla birlikte üçüncü büyük veba salgını, 19. yüzyılda Hindistan’ın Bombay şehrinde başlayarak yüzyıl boyunca birçok yeri etkilemişti. Böyle büyük can kayıplarının yanında hastalık önemli siyasi ve askeri neticelere de sebep oldu. 1476 yılında Fatih Sultan Mehmed, Boğdan seferinden asker arasında çıkan veba salgını sebebiyle geri dönmek zorunda kalmıştı. 1532 yılında Macarların Osmanlı üzerine düzenlediği seferin gerçekleşmemesi de yine askerler arasında çıkan vebadan ileri gelmekteydi. Bu seferin yapılamaması, Osmanlılar’ın Tuna havzasındaki hâkimiyetini sağlamlaştıran önemli unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Vebanın tarihi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 595; Kılıç, *Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, 19, 100-101; Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 26; Sean Martin, *Ortaçağ’da Veba Kara Ölüm*, (Çev. Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011; Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15 (26); İlyas Gökhan, *Fatımi Devleti Toplumsal Karışıklıklar İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar (969-1171)*, Gün Yayınları, Ankara 2008; İlyas Gökhan, “İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), Konya 2007.

¹⁵³ Vebanın, Osmanlı topraklarına sınır olan İran’da 1800-1906 yılları arasında 10 defa salgın halinde görüldüğü tahmin edilmektedir. İran’da 1830-1831 yıllarında ortaya çıkan hastalık, o coğrafyadaki en etkili veba salgını olarak zikredilmektedir. Zira hastalığın sonuçları İran için çok ağır oldu. Bu salgın, İran topraklarında birçok kişinin ölmesiyle büyük nüfus kaybına yol açarak nüfusun azalmasındaki temel faktörlerden oldu. Salgın, uzun süre birçok alanda bu olumsuz etkisini gösterdi. Salgının sebep olduğu nüfus kaybından tarım ve ekonomi etkilendi. Örneğin işgücü azlığından ipek endüstrisinde ciddi bir gerileme olurken ticari faaliyetlerde düşüş yaşandı. Buna bağlı olarak da fiyat ve ücretler arttı. Vebanın ve diğer sosyo-ekonomik sebeplerin İran nüfusunu kısa bir süre içerisinde 3’te 2 oranında azalttığından bahsedilmektedir. 1833 yılında İran’ın kuzeyini ziyaret eden Burus, şehirlerdeki pazar ve evlerin yarısının kapanmış olduğunu bildirmekteydi. Daha geniş bilgi için bkz. Ahmad Seyf, “İran and the Great Plague, 1830-1831”, *Studia Islamica*, (69), Paris, 151-165.

¹⁵⁴ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 54.

¹⁵⁵ 19. yüzyıldan önce Erzurum’da veba hastalığı görülmüştü. Örneğin 1576-1577 yıllarında yaşanan salgından Erzurum’un da etkilendiği Erzurum Kadısının İstanbul’a verdiği bilgidен öğrenilmektedir. Bu salgında Erzurum, bir hayli kayıp verdi. Kılıç, *Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, 55.

¹⁵⁶ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 54.

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nın da etkisiyle bölgede var olan hastalık, Bayezid, Kars, Ardahan ve Ahıska kalelerindeki Rus askerleri arasında yayıldı ve Kars'ın düşmesinden sonra hastalık sebebiyle 1.800'e yakın Rus askeri öldü. 1829 Temmuz ayı boyunca Rus askerleri arasında devam eden veba salgını, Rus ordusunun ileri harekâtını engelledi ve bu durumdan istifade eden Osmanlı askerleri, Bayezid'deki Rus kuvvetlerini mağlup etti.¹⁵⁷

Bulaşıcı hastalıklar, Osmanlı toplumu arasında çok da bilinmiyordu. Seyyah De Kay, salgın hastalıklar için *“Veba hastası acıma duygusunun hudutları dışında bırakılır ve yalnızca yok edilmesi gereken zararlı bir mahluk olarak görülür. Böylece hastalık aile bağlarını parçalayarak, hayatın genel merhametini ortadan kaldırır, tabiatımızın en iyi duygularını kökünden söküp atarak ilerler ve en sonunda insanlığı hem cezalandıran hem de hor gören bir hal alır”* diyerek toplumların duygularındaki değişimi ortaya koyduğunu açıklamaktadır.¹⁵⁸

Hastalığın insanlar arasında bu denli büyük bir etkiye sahip olmasına rağmen 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus ordusuyla beraber Erzurum'a gelen Rus yazar Aleksandr Puşkin, insanların bulaşıcı bir hastalığa karşı yaklaşımına dikkat çekmektedir. Puşkin, doktorun yanında hastaları dolaşırken gördüğü bir hasta için yüzünün sapsarı olup ayakta zor durduğunu bildirmekte ve çadırdan dışarı çıkarılan hastanın yanındaki iki Türk'ün dikkatini çektiğini aktarmaktadır. Bu kişilerin hastanın koluna girerek onu getirdiğini, muayenesi için çekinmeden onu soyarak elleriyle vücudunu yokladıklarını ifade eden Puşkin, hasta için *“adam veba değil, nezleydi sanki”* diye o iki kişinin hastalığa karşı rahat tavırları karşısında hayrete düştüğünü ifade etmektedir.¹⁵⁹

Salgın hastalıklar, can kayıplarının yanında birçok işi engelleyerek yapılamamasına ya da ertelenmesine de neden oldu. Yine söz konusu savaş döneminde yaşanan salgın, emlak ve arazilerle ilgili işleri aksattı. Rusya'ya göç eden gayrimüslimler, hastalık sebebiyle Osmanlı topraklarına geri gelip mallarını satamadı. Bu durum Osmanlı ile Rusya arasında diplomatik gerginliğe dahi sebep oldu.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Tuğrul Özcan, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları”, *History Studies*, 2 (3), 2010, 261.

¹⁵⁸ Özcan, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı”, 269.

¹⁵⁹ Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, Cumhuriyet Dünya Klasikleri Yayınları, 1999, 73.

¹⁶⁰ Özcan, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı”, 269.

Veba, ilerleyen yıllarda da devam ederek 1838'de özellikle Bayburd ve Ahıska'da hissedildi ve 1839 yılının yaz mevsiminde Anadolu'da ortaya çıktı. İlk olarak Kars ve Ahıska'da görülen veba, 1840 yılının Eylül ayında da Erzurum'un birçok köyünde salgın halinde insanların hayatını tehdit ederek 1841'in başlangıcına kadar devam etti.¹⁶¹ 1841 yılının başlangıcında bitmesine rağmen Muş tarafında görülen veba, Erzurum'a hatta buradan da Trabzon'a çok yakın bir mesafeye kadar yayıldı. Erzurum ahalisinin hastalığa karşı alınan tedbirlere riayet etmedikleri bilinse de hastalığın Muş'tan bulaşarak yayılmasındaki asıl sebep Erzurum Karantina Müdürü Said Efendi'nin gerekli tedbirleri almamış olmasıydı.¹⁶² Böylece Mayıs ayında Erzurum'un civar köylerinde ortaya çıkan veba, şiddetli bir şekilde kasıp kavuracağı şehir merkezine kadar bulaştı.¹⁶³ Hastalık, Erzurum şehrinde büyük yıkıma sebep oldu ve Ağustos ayında günde 25 kişi hastalıktan öldü. Eylül ayında hastalık daha fazla etkisini göstererek günlük ortalama ölü sayısı 200'e kadar çıktı. Hastalığın etkisiyle eski zamanlanlardan itibaren görülen kaçış yöntemine tekrar başvuruldu ve özellikle Hristiyanların büyük bir kısmı şehri terk etti.¹⁶⁴

İnsanların şehirlerden kaçışını aslında çok görmemek gerekir. Zira 1840'lı yıllarda Erzurum'da hayatını kaybedenlerin sayısına tam olarak ulaşılmasa da örnek olması açısından aynı dönemde Erzurum'a çok yakın bir mesafede olan Bitlis'te iki ay içerisinde 30.000 kişinin ölümü, vebanın bu coğrafyadaki etkisini göstermesi açısından önemlidir. 1842 yılında da Erzurum'un uzak köy ve mezralarıyla birlikte Kafkasya ve bu bölgenin güneyinde yer alan dağlık kesimlerde veba salgını görüldü. Hastalık özellikle Hristiyanların birbirinden uzak yedi köyünde ortaya çıkmıştı.¹⁶⁵

1841 ve 1842 salgınlarından sonra 1843 yılında veba ilk olarak Van'da görüldü ve Erzurum tarafından kordon tedbirleri alındı. Erzurum İngiliz Konsolosu James Brant'ın 12 Haziran 1843 tarihli raporunda, vebanın Van'daki çocuklarda ortaya çıktığı ve kısa sürede önleneyeceği ya da fazla yayılmayacağını umut edildiği bildirilmekteydi. Van'ın ardından Diyarbakir ve Bitlis'te görülen hastalığın önlenmesi amacıyla karantina görevlilerinin Erzurum valisiyle görüşme yaptıklarını bildiren konsolos, görevlilerin

¹⁶¹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 54.

¹⁶² BOA, C.SH., 25/1241. 27 Cemaziyelahir 1257/16 Ağustos 1841.

¹⁶³ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 54.

¹⁶⁴ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 60.

¹⁶⁵ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 54-55.

etkili bir kordon uzmanı gibi mükemmel iş çıkarttıklarını da aktarmaktadır.¹⁶⁶ Alınan tedbirlere rağmen veba, Erzurum'a da bulaşarak birkaç yerde küçük vakalar halinde ortaya çıkmışsa da 1844 yılından sonra uzun süre görülmedi.¹⁶⁷

Panzac, Erzurum'da vebanın böyle birbirine uzak yerlerde neredeyse aynı zamanda ortaya çıkmasının, hastalığın dışarıdan gelmiş olması ihtimalini son derece şüpheli kıldığını belirtmektedir. Ayrıca, 1841'de de olduğu gibi köylerden şehirlere ulaşan hastalığın nereden getirildiği sorusunun havada kaldığını ifade etmektedir. Bu şüpheli durumun 1840'ta Erivan bölgesinin Ermeni köyleri ve 1843'te Van civarındaki köyler için de geçerli olduğuna dikkat çeken yazar, böyle yüksek bölgelerde yaşayan dağlıkların hastalığı bölgenin yabani kemirgenlerinden aldığına ve bu durumun salgınlara sebep olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁶⁸

Bir yerde meydana gelen salgının bitirilmesi, insanların hastalığı tanımasına, etkisini bilmesine ve alınan tedbirleri kabul etmesine bağlıdır. Örneğin, Erzurum ahalisi, 1840 yılında başlayıp 1844 yılına kadar devam eden veba salgınlarına karşı alınan tedbirlere çok fazla riayet etmemişti.¹⁶⁹ Ancak hastalığın ciddiyeti anlaşılmış olduğundan Müslümanların, o zamana kadar "Allahın cezası" olarak gördükleri hastalığa karşı tedbir alınmasının gerekliliğine inandırıldığı ve hastalıktan korunma düşüncesi ve korkusunun kaderciliğin yerini almaya başladığı ifade edilmektedir.¹⁷⁰

Osmanlı Devleti'nde karantina sisteminin uygulanışına bazı yerlerden tepkiler gelmişti. Ancak bunun tam tersine Erzurum ahalisinin, karantina kurallarını ve bu sistemi olumlu karşıladığı da bildirilmektedir. Bu konuda Panzac, Erzurum Müfettişi Dr. Bartoletti'nin verdiği bilgileri aktarmaktadır. Dr. Bartoletti'ye göre; 1842 yılının Eylül ayında bir doktor, Erzurum'un kuzeyindeki köyleri dolaştı. 13 Eylül'de, bir ay içinde 18 kişinin öldüğü ve 16 evden oluşan küçük bir köy olan Kihani'de bulunmaktaydı. Bu doktor; "*Gözetimim altındaki altı hasta, vebanın hemen hemen tüm belirtilerini gösteriyor, ayrıca hıyarcık ve kabarcık görülüyor. Köylerin tümü Müslüman olan halkı kendilerine sunulan görüşleri dikkatle dinlediler. Hastalar, ayrı bir bölgede*

¹⁶⁶ The National Archives (TNA.), Foreign Office (FO.), 78/533.

¹⁶⁷ BOA, C.SH., 12/593. 21 Ramazan 1259/15 Ekim 1843; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 54-55. 1869 yılının sonunda Erzurum İngiliz Konsolosluğundan verilen bilgide bir önceki ay meydana gelen veba salgınına dair yeni bir haberin duyulmadığı ifade edilmektedir. TNA., FO., 78/2100.

¹⁶⁸ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 54-55.

¹⁶⁹ BOA, C.SH., 25/1241. 27 Cemaziyelahir 1257/16 Ağustos 1841.

¹⁷⁰ Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 22-23.

toplatıldı. Evler boşaltıldı, tütsülendi ve kuşkulanılan eşyalar suya bastırıldı. Bu önlemler vebayı önlemeye yeterli oldu” şeklinde ahalinin hastalığa karşı tutumunu değerlendirmektedir. Panzac’a göre bu durum, Suriye ve Mısır gibi bölgelerden çok farklıdır. Zira o bölgedeki vebalı köyler askerlerle çevrilerek halk silah gücüyle kontrol edilmeye çalışılmaktaydı. Buna karşın Erzurum’da müfettiş Dr. Bartoletti’nin; *“halk kendi isteğiyle hatta acele ederek, bütün önlemlere katılıyordu”, “halk istekle katılıyor ve yetkililer bize yardımcı oluyordu”* şeklindeki ifadeleri bölgedeki sağlık ekipleri ve halk arasındaki durumu ortaya koymaktadır.¹⁷¹

Erzurum ahalisinin hastalığın önlenmesine dair alınan tedbirleri olumlu karşıladığı ifade edilse de aynı dönemde karantina ve yabancı doktorlara karşı birçok yerde ayaklanma ve isyanların çıkması sebebiyle bu bilgilere kesin gözüyle bakılamamaktadır. Ayrıca ilerleyen yıllarda ortaya çıkan salgın hastalıklar sırasında söz konusu aynı ahali tam tersi bir tepki gösterecektir.

Aynı yıllarda hastalık konusunda ahalinin bilinçsiz olduğu da görülmektedir. Buna örnek, 1840’lı yıllarda Erzurum’un Alageyik köyünde yaşandı. Veba hastalığının olmadığı bu köyden Mehmet isimli birisi saman satmak için Erzurum’a geldi. Köyüne geri giderken de pazardan bir ceket satın aldı. Mehmet, veba mikrobu taşıyan ceket giydikten dört gün sonra öldü. Satın alınan ceket, Mehmet’le beraber aynı zamanda karısı ve erkek kardeşleri ile köyden dört kişinin daha vebadan ölmesine sebep oldu.¹⁷²

2.2. KOLERA SALGINLARI

2.2.1. Kolera Hastalığı ve Tarihi Seyri

“Vibrio cholerae” mikrobunun sebep olduğu kolera, kusma, pirinç suyu tarzında sıklıkla dışkı, ateş düşüklüğü, vücutta kuruluk ve baldırlarda krampla etkisini gösteren bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın etkeni, 1884’te Robert Koch tarafından keşfedildi. Güneşe, ısıya ve dezenfeksiyona karşı direnci gayet az olan mikrop, ıslak çamaşırlarda, suda, çamurda, nemli besinlerde ve dışkıda uzun süre yaşayabilmekteydi. Hatta suda dört ay kadar yaşayabildiği görülmüştü. Kolera hastalığının yayılmasındaki en önemli etken, bu mikrobu taşıyan insanlar ve hastalığı atlatan taşıyıcılardır. Çeşitli yollarla vücuttan dışarı atılan hastalık, içme sularına ve pişmeden yenen besin

¹⁷¹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 243.

¹⁷² Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 88.

maddelerine geçmekte ve böylece bu besin maddelerini tüketenlere bulaşmaktadır. Mikroplu eşyalara temas edilmesi, aynı tabak ve bardağın kullanılması neticesinde de hastalığın bulaştığı görülmektedir. Karasinekler ve fareler vasıtasıyla da bulaşabilen hastalık, özellikle su yoluyla yayılmaktadır.¹⁷³

Kolera hastalığının kökeni Hindistan'ın Ganj nehri sahilleri ve özellikle Bengale eyaletidir. Hindistan'da daima endemik olarak görülen kolera hastalığının yıkıcı etkisi, Hindistan'ın Goar kentinde 1543'de, Madras'ta 1756'da, Pondischery'de 1768'de, Hardwar'da 1783'te görüldü. Ancak kolera, 1817 yılından itibaren Hindistan dışına çıkarak dünyanın birçok yerinde büyük salgınlara sebep oldu.¹⁷⁴

2.2.2. 1846-1890 Yılları Arasında Meydana Gelen Kolera Salgınları

Osmanlı payitahtında ilk kolera salgını, 1830 yılında görülerek 5-6.000 insanın hayatını kaybetmesine sebep oldu.¹⁷⁵ 1847-1848 yılları arasındaki kolera salgınının en yaygın olarak Hicaz bölgesinde ortaya çıktığı ve kesin olmamakla beraber 15.000 Müslüman'ın öldüğü ileri sürülmektedir. Hastalık, İran üzerinden Tiflis, Gürcistan, Kerç, Taygan ve ardından da Erzurum ve Trabzon'a bulaştı.¹⁷⁶ Salgın, zikredilen yerlerde 4.276 insanın ölümüyle neticelendi.¹⁷⁷

Konsolos J. Brant'ın 10 Aralık 1846 tarihli raporuna göre kolera, İran'ın Tebriz şehrinde ortaya çıkmış, Urmiye'de yoğun bir şekilde hissedilmiş ve Hoy'da ise varlığına rağmen ciddi bir yıkıma yol açmamıştı. O tarihte Osmanlı topraklarında hastalığın varlığından bahsetmeyen Brant, hastalığın Hoy'dan daha yakına ilerlemediğini, buna rağmen Tiflis yönünde yayıldığına dair de raporun olduğunu bildirmektedir.¹⁷⁸

¹⁷³ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 261-263; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 629.

¹⁷⁴ Kolera, 1817 yılından sonra çeşitli tarihlerde salgınlar halinde görülerek yüzyıl boyunca dünyanın birçok yerine ulaşarak çok sayıda insanın ölümüne sebep oldu. Kısaca kolera hastalığı, 1817 yılından 1923 yılına kadar altı büyük salgın yaptı. Bunlar 1817-1823, 1826-1837, 1846-1862, 1864-1875, 1883-1896 ve 1902-1923 yılları arasında bütün Dünya'da etkisi gösteren salgınlardır. Kolera salgınları konusunda daha geniş bilgi için bkz. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 627; Şehsuvaroğlu, "Tarihi Kolera Salgınları", 283-284; Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 26-27; Koloğlu, "Hac Yoluyla Koleranın Yayılması", 61-62.

¹⁷⁵ Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 45; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK. Yayınları, Ankara 2010, 34.

¹⁷⁶ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 13.

¹⁷⁷ Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 27.

¹⁷⁸ TNA., FO., 78/654.

Tam olarak tarihi belirlenemese de hastalığın çok kısa bir süre içerisinde Erzurum ve Muş taraflarına bulaştığı tahmin edilmektedir. Zira 29 Ocak 1847 tarihli bir belgeden buralarda nizamiye askerlerinden kolera sebebiyle vefat edenlerin olduğu ve bu tarihe kadar hastalığın biraz hafiflediği anlaşılmaktadır. Belgede salgın sırasında askerlerin suyu ve havası güzel olan uygun yerlere çıkarılarak salgından korunmaya çalışıldığı da ifade edilmektedir.¹⁷⁹ Uygun yerlerdeki çadırlarda ikamet ettirilen askerler, bir iki hafta gibi kısa bir süre içerisinde bölgede hastalığın tamamen bitmesiyle yerlerine geri gönderildi.¹⁸⁰ Ahalinin hastalık hakkında bilgi edinmesi için de tedbirler alındı. Bu çerçevede despot ve kocabaşlar vasıtasıyla Erzurum'daki gayrimüslimlere hastalığın tedavisine dair bilgilerin duyurulması amacıyla Rumca ve Ermenice hazırlanan risalelerden otuz adet gönderildi.¹⁸¹

Erzurum'da birkaç yıl görülmeyen kolera, 1852 yılında İran'da ortaya çıkarak ticaret ve kervan yoluyla Erzurum'a ulaştı ve günde 400 kişinin ölümüne sebep olacak derecede şehirde çok şiddetli bir şekilde kendini gösterdi.¹⁸² Yaşanan salgınların etkisiyle Rusya ve İran'da görülen hastalıklara karşı tedbir alınmaya başlandı. Zira Erzurum, ağırlıklı olarak hastalığın var olduğu ya da sık sık meydana gelerek birçok can kaybının yaşandığı İran ve Rusya sınırındaydı. Hastalıkların bulaşma yolları üzerinde önemli bir coğrafyada bulunan Erzurum'da, 1853 yılının Eylül ayında zikredilen yerlerde kolera görülmesi üzerine Osmanlı topraklarına bulaşmasını engellemek amacıyla çeşitli tedbirlerin alınmasına karar verildi.¹⁸³ Ancak kısa bir süre sonra Kırım Savaşı'nın da etkisiyle kolera, Kars'ta ortaya çıktı. Savaşlarda cepheye şehit olanların yanında açlık, sefalet ve hastalıklardan da büyük can kayıpları yaşandı.¹⁸⁴

Erzurum ve Kars tarafından kalabalık bir orduyla ilerleyen Ruslara karşı Trabzon'dan destek istenmişti. Trabzon eyaletinden bir grupla Erzurum'a gidecek olan Vali Hafız Paşa'nın birliklerine 5.000 askerin de Gümüşhane'den katılmasına dair emir gönderildi. Gümüşhane'den hazırlanan askerler Bayburd'da valiye katıldı. Bu sırada

¹⁷⁹ BOA, İ.DH., 158/8232. 11 Safer 1263/29 Ocak 1847.

¹⁸⁰ BOA, İ.DH., 160/8300. 28 Safer 1263/15 Şubat 1847.

¹⁸¹ BOA, A.MKT., 152/5. 2 Zilkade 1264/30 Eylül 1848.

¹⁸² Murat Gökhan Dalgıç, "19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgelerinde Misyoner Doktorlar ve Tedavileri", Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Ed.), *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, II, (1755-1760), 1756.

¹⁸³ BOA, HR.MKT., 64/14. 17 Zilhicce 1269/21 Eylül 1853.

¹⁸⁴ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, 35.

Erzurum'da kolera hastalığı baş göstererek şiddetli bir şekilde hüküm sürmekteydi. Kolera, Trabzon askerleri içerisinde de bir hayli vefata ve askerlerin dağılmasına sebep oldu. Bu şartlarda Hafız Paşa, Şubat 1855'te Erzurum'a gitmesine gerek kalmadığından Gümüşhane'ye geri döndü.¹⁸⁵

1861 yılında İran'da ortaya çıkan kolera, Tebriz'den Doğu Anadolu'ya bulaşarak Erzincan'da ölümlere sebep oldu.¹⁸⁶ 1865 kolera salgınları da Erzurum ve havalisinde etkisini gösterdi ve askerler ile ahali arasında kolera vakaları görüldü. Bunun üzerine tedbirler alındı ve 18 asker hastaneye kaldırıldı. Daha hastalığın başlangıcında ve ortaya çıkan ilk vakaların ardından 100'den fazla kişi hastalığa yakalandı. Başka bir bilgiye göre de Erzurum'da hastalıktan 25 kişi hayatını kaybetmişse de *"fakat mahalle imamları defn-i emvat için ruhsatname istihsâline ekseri müsamaha etmekte olduklarından vefayât beyan olunan miktardan ziyadedir"* denilerek ölü sayısının tam olarak bildirilmediği ve gizlendiği ifade edilmekteydi.¹⁸⁷ Aynı sırada Erzincan'da da koleranın şiddetli bir şekilde hüküm sürdüğüne dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁸⁸

Kolera, 1866 yılında yine İran'da ortaya çıktı ve hastalığın Erzurum'a bulaşmaması için vilayetçe yaz mevsiminden itibaren tedbir alınmaya başlandı.¹⁸⁹ Erzurum karantina müfettişi tarafından sınırdaki kordonlar kuruldu. Alınan tedbirlere rağmen Van sancağının Gevaş kazasındaki geçiş noktası olan Vize'ye hastalık bulaştı ve iki askerle birlikte 12 sivil hayatını kaybetti. Bu sebeple müfettiş, gerekli tedbirleri almak amacıyla oraya gitti. Aynı zamanda kolera salgını Muş ve Bitlis'e de bulaşmıştı.¹⁹⁰ 1867 yılında İran topraklarında görülen hastalığa karşı Erzurum sınır bölgesinde tedbir alındı. Bu çalışmalar esnasında hizmet ve gayretleri görülen Erzurum Karantina Müdürü Said Efendi'ye üçüncü rütbeden ve Müfettiş Ruşen Bey'e de dördüncü rütbeden mecidi nişanı verilmesi istendi.¹⁹¹

İran'da salgın hastalık görüldüğü zamanlarda Erzurum tarafından sınırların uygun yerlerinde karantina merkezleri inşa edilerek tedbir alınmaya çalışılıyordu. Ancak

¹⁸⁵ BOA, A.MKT.UM., 209/34. 25 Cemaziyelevvel 1271/13 Şubat 1855.

¹⁸⁶ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 27.

¹⁸⁷ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, 279.

¹⁸⁸ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI (2), 2005, 141.

¹⁸⁹ BOA, A.MKT.MHM., 358/79. 10 Safer 1283/24 Haziran 1866.

¹⁹⁰ BOA, A.MKT.MHM., 365/9. 8 Eylül 1282/20 Eylül 1866.

¹⁹¹ BOA, A.MKT.MHM., 386/88-1. 1 Rebiülevvel 1284/3 Temmuz 1867.

hastalığın sıkça ortaya çıktığı ve Osmanlı Devleti için salgınlar açısından tehditkâr bir bölge olan İran'a güvenilemediğinden sağlık durumunun incelenerek haberdar olunması amacıyla oraya Dr. Muhlis Efendi'nin gönderilmesi kararlaştırıldı. Ancak o'nun İskenderiye'ye görevlendirilmesiyle bu teşebbüs gerçekleştirilemedi.¹⁹²

Uzun yıllar var olmakla beraber, Osmanlı topraklarında çok ciddi bir şekilde kolera salgını görülmediyse de çeşitli dönemlerde diğer devletlerde yaşanan salgınlara karşı tedbirler alındı. 1883 yılının Haziran ayında yine İran'ın Rumiye ve Savuçbulak taraflarında ve Azerbaycan'da "illet-i müdhişe"nin olduğu Tebriz Konsolosluğundan bildirildi. Bu haber üzerine İran'dan gelenler, Bayezid'de muayeneye alındı ve yapılan muayenelerinde herhangi olumsuz bir duruma rastlanmadı.¹⁹³

1889-90 yıllarında Osmanlı Devleti'nin güney topraklarına bulaşan kolera, Erzurum bölgesini de etkileyerek Ekim ayında Erzincan'da görüldü.¹⁹⁴ Yaşanan salgının bitmesine rağmen 30 Mayıs 1891 tarihinde hastalığın tekrar baş göstermesi ihtimaline karşı tedbir alınması için Erzurum'un da içinde olduğu birçok vilayete uyarı yapıldı.¹⁹⁵ Eylül ayına gelindiğinde ise koleranın tekrar baş göstermemesi için vilayetlere gönderilmiş olan layihanın tam olarak uygulanmadığı görüldüğünden bu emrin harfiyen uygulanması gerektiği ve koleranın etkisini henüz anlayamayan ahaliye bu tedbirlerin uygun bir dille anlatılması çeşitli yerlere tebliğ edildi.¹⁹⁶

2.2.3. 1892 Kolera Salgını

2.2.3.1. Kolera Salgını ve Erzurum'da Alınan Tedbirler

Osmanlı coğrafyasını ve bütün kıtaları etkileyecek olan geniş çapta bir kolera salgını, 1890'lı yılların ilk yarısında meydana geldi. Erzurum Valiliği tarafından 1892 yılının Haziran ayında verilen bilgiye göre, koleranın İran'ın Maku ve Rusya'nın Bakü şehirlerinde var olduğundan şüphelenilmekteydi.¹⁹⁷ Hastalığın bulaşmaması için hemen tedbirlere başlanarak karayoluyla Rusya'dan ve İran'dan Erzurum, Trabzon ve Van gibi sınır vilayetlerine gelecek yolcu ve eşyaların bu vilayetlerin uygun görülecek bir iki

¹⁹² BOA, İ.DH., 589/40984. 10 Cemaziyelevvel 1285/29 Ağustos 1868.

¹⁹³ BOA, Y.A.HUS., 173/111. 25 Mayıs 1299/6 Haziran 1883. Erzurum vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgrafname halli; DH.ŞFR., 117/25. 25 Mayıs 1299/6 Haziran 1883.

¹⁹⁴ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 35.

¹⁹⁵ BOA, DH.MKT., 1837/105. 18 Mayıs 1307/30 Mayıs 1891.

¹⁹⁶ BOA, DH.MKT., 1871/8. 10 Eylül 1307/22 Eylül 1891; DH.MKT., 1880/58. 8 Teşrin-i evvel 1307/20 Ekim 1891.

¹⁹⁷ BOA, BEO., 27/1987. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892.

yerinde karantinahane yapılarak 10 gün karantinaya alınmasına karar verildi.¹⁹⁸ Bunun üzerine Erzurum'da müfettiş vekili, Askeri Sıhhiye Meclisi reisiyle memleket doktorunun görüşmesi neticesinde Rusya ve İran sınırındaki dokuz kordondan İran kapısı olan Kızıldize¹⁹⁹ ve Rusya kapıları olan Kötek²⁰⁰ (Zivin), Kaleboğazı²⁰¹ ve Milo²⁰² isimli dört mevkide karantina kurulması uygun bulundu. Kurulması istenen bu dört karantina merkezine gerekli olan doktor ve malzemelerin tedarik edilmesi istendi. Karantinaların açılması için de müfettiş vekilinin gönderilmesine ve geri kalan beş kapının kapatılarak yolcuların diğer dört kapıya yönlendirilmesine karar verildi.²⁰³

Böyle şüpheli bir duruma rağmen Erzurum'da karantina müdürü ve müfettişi yoktu. Müfettiş daha önceden İstanbul'a gitmiş ve geri dönmemişti. Koleraya karşı bu çalışmalar başlamadan birkaç ay önce Erzurum'da yalnız belediye doktoruyla askerî doktorların olduğu bildirilmiş ve bir karantina müdürünün gönderilmesi istenmişti. Bununla beraber müfettişin ise Kızıldize'de bir doktorun bulundurulması gerektiğinden oraya gönderilmesi bildirilmişti.²⁰⁴ Ancak koleraya karşı tedbir alınması gerektiğinden bu defa Bayezid'e gönderilmek üzere bir karantina doktoru ve Erzurum için de bir karantina müfettişinin gönderilmesi istendi.²⁰⁵ Hastalığın çıktığı noktanın önemli olması sebebiyle müfettişliğe Sıhhiyeden Dr. Got tayin edildi ve Bayezid'de ise sağlık işlerinden anlayan Müdür Hüseyin Şefik Efendi bulunduğundan gerektiğinde müfettişin de oraya gönderilmesine Sıhhiye Nezaretinden karar verildi.²⁰⁶ Bu karantinaların faaliyete geçirilmesi tekrar istenirken sadece Kaleboğazı ve Kötek'te karantinahane kurulması uygun bulundu. Vilayete göre doktorların gelmemiş olması sebebiyle geçiş noktalarının tamamen kapatılması uygun olmayacağından doktorların acele gönderilmesi gerekmekteydi. Bu sebeple bu işleri yürütecek olan dört doktorun

¹⁹⁸ BOA, BEO., 30/2227. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892; DH.MKT., 1967/81. 16 Haziran 1308/28 Haziran 1892.

¹⁹⁹ Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Ortadirek köyü.

²⁰⁰ Kars ili Kağızman ilçesine bağlı Kötek köyü.

²⁰¹ Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Kaleboğazı köyü.

²⁰² Belgelerde Milo okunmasına rağmen Artvin iline bağlı Sarıbudak köyünün eski adı Melo olarak geçmektedir.

²⁰³ BOA, BEO., 30/2235. 17 Haziran 1308/29 Haziran 1892; BEO., 29/2105. 20 Haziran 1308/2 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 11. 20 Haziran 1308/2 Temmuz 1892; BEO., 29/2166. 22 Haziran 1308/4 Temmuz 1892. Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 73.

²⁰⁴ BOA, DH.MKT., 1948/69. 30 Nisan 1308/12 Mayıs 1892.

²⁰⁵ BOA, BEO., 27/1987. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892; BEO., 30/2231. 16 Haziran 1308/28 Haziran 1892.

²⁰⁶ BOA, BEO., 30/2223. 18 Haziran 1308/30 Haziran 1892.

askeriyeden geçici olarak verilmesi istendi.²⁰⁷ Ancak açılacak karantina sayısının ikiye düşürülmesiyle buralar için iki doktorun verilmesi ve gerekli olan çadırın tedariki Seraskerlik makamına bildirildi.²⁰⁸

Koleranın sınıra yakın yerlerde var olmasına rağmen Osmanlı tarafından karantina tedbirlerinin uygulanmasına dair gerekli olan doktor ve levazımat yazışmaları sürmekteydi. Fakat hazır olmayan bu yerler üzerinden İstanbul ve başka yerlere sevk edilmek üzere Erzurum tüccarı tarafından Kafkasya'dan satın alınarak Erzurum'a getirilmekte olan 6-7.000 koyun ile bir hayli sığır ve camus derisi ve diğer bulaşık malzemenin birkaç gün içinde Osmanlı sınırlarına ulaşacağı bilgisi alındı. Kafkasya taraflarında hastalık olması sebebiyle şu zamanda oralardan gelecek böyle kalabalık hayvan ve eşyanın sağlık tedbirlerine tabi tutulmadan Osmanlı topraklarına girişi ise uygun değildi. Hastalığın Osmanlı topraklarına girişini engellemek amacıyla karantinahane olarak yapımına karar verilen yerlerde gerekli tedbirin alınmasına yönelik çalışmaların biran önce tamamlanması gerekmekteydi.²⁰⁹ Bu arada Seraskerlik tarafından da gerekli olan doktorların gönderilmesine yönelik emir, IV. Ordu'ya iletilmiş²¹⁰ ancak beklenen askerî doktorlar Erzurum'a ulaşmamıştı.²¹¹ Bu sebeple sınıra gelecek yolcuların geçişine müsaade edilip edilmeyeceği soruldu.²¹² Vilayette kurulacak karantinahanelere gönderilecek yeterli doktor olmamasına rağmen bu merkezler kurulmadan, Rusya'dan gelecek yolcuların kabul edilmemesi ve doktorların Erzurum'a ulaşmasına kadar karantinaların acele tesisi Sıhhiye Nezareti'nden bildirildi.²¹³

Yine 12 Temmuz'da vilayetten gönderilen telgrafta, müfettiş vekilinin karantina usulünü fazla bilmediğinden gerekenleri yapamayacağını beyan etmiş olduğu ifade edildi. Askeriyeden istenen doktorların da yalnız biri gönderilmişti. Bu doktor, vakit kaybedilmeden 13 Temmuz'da Kötek'e gönderilecek ve diğer doktor da geldiği zaman

²⁰⁷ BOA, BEO., 32/2355. 25 Haziran 1308/7 Temmuz 1892.

²⁰⁸ BOA, BEO., 32/2355. 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892; BEO., 31/2274. 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892; BEO., 31/2275. 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892; DH.MKT., 1971/28. 1 Temmuz 1308/13 Temmuz 1892; DH.MKT., 1972/10. 2 Temmuz 1308/14 Temmuz 1892. Çadır konusundaki talebe ilişkin karar, parasının nereden karşılanacağı konusundaki yazışmaların uzun süre devam etmesi sebebiyle ancak hastalığın bittiği bir zamanda yani 19 Aralık'ta verilecekti. BOA, Y.A.RES., 60/16. 23 Temmuz 1308/4 Ağustos 1892; İ.S.H., 1/7. 7 Kanun-ı evvel 1308/19 Aralık 1892.

²⁰⁹ BOA, BEO., 31/2277. 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892.

²¹⁰ BOA, BEO., 32/2355. 29 Haziran 1308/11 Temmuz 1892.

²¹¹ BOA, BEO., 32/2381. 29 Haziran 1308/11 Temmuz 1892. Erzurum Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 31/2319. 30 Haziran 1308/12 Temmuz 1892.

²¹² BOA, BEO., 31/2318. 30 Haziran 1308/12 Temmuz 1892.

²¹³ BOA, BEO., 32/2381. 1 Temmuz 1308/13 Temmuz 1892. Erzurum vilayetine gönderilen tahrirat.

acele Kaleboğazı'na görevlendirilecekti.²¹⁴ Kötek'e gidecek doktora gereken malzemeler verilerek yola çıkarıldı ve diğer doktorun gelişine kadar da Kaleboğazı'na Süvari 22. Alayı cerrahlarından birinin gönderilmesine karar verildi.²¹⁵ Askeriye'ye göre tedbirlerin bu derece gecikmesi, Erzurum vilayetinin işe önem vermemesinden kaynaklanmaktaydı. Sıhhiye Nezaretinin 18 Temmuz tarihli tezkiresine göre IV. Ordudan *"Erzurum vilâyetince işe ehemmiyet verilmemekde olub henüz kapûlara tevkîfhâneler te'sîs olmadığı gibi karântina usûlüne müte'allik diğer esbâb-ı tahaffuziyye dahî istikmâl edilmediği ve ez-cümle gârdiyân ve sâ'ir me'mûrîn-i tahaffuziyyenin hâlâ mahallerine i'zâm kılınmadığı beyânıyla icrâ-yı icâbı hakkında"* ifadelerini havi telgraf gönderilmişti.²¹⁶ Vilayete göre ise sınır boyunca karantinahaneler kurulmuş ve kordonlar desteklenmişti. Ancak IV. Ordudan verilen bilgiler, Sıhhiye Nezaretinin dikkatini çekti. Zira kolera, Rusya'nın Erivan vilayetinde Ağrı ve Kars civarındaki Gümrü'ye de bulaşmıştı. Bu sebeple vilayet idarecilerinin hastalığa karşı tedbir alınmasında gevşeklik göstermesi, hastalığın Erzurum taraflarına da bulaşmasına sebep olabileceğinden eksikliklerin biran önce tamamlanarak Osmanlı topraklarının hastalıktan korunması konusunda vilayete tekrar emir gönderildi.²¹⁷ Erzurum'daki idarecilere göre ise doktorlar gelir gelmez ihtiyaç duyulan diğer malzemeler bir gün içerisinde tedarik edilmiş ve gardiyanlar da kazalarından verilerek bu karantinalar faaliyete geçirilmişti. Kızıldize tarafında alınacak tedbirler de Bayezid Mutasarrıflığına bildirilmişti. Ayrıca üç dört gün önce Erzurum'a ulaşmış olan karantina müfettişi, bu karantinalarda inceleme yapıp eksiklikleri belirlemek amacıyla oralara gönderilmişti. Hastalığa karşı tedbirler konusunda doktorlar tarafından sürekli çalışıldığı ve hastalıktan eser olmadığına dair bilgi verilmekteydi.²¹⁸ Sınır karantinalarında gerekli çalışmaların yapıldığını ve herhangi bir eksikliğin olmadığını, buralarda incelemelerde bulunan karantina müfettişi de beyan etmişti.²¹⁹ Hatta Gümrü'de kolera'nın varlığının duyulması üzerine karantina memurlarına hastalığa karşı çok dikkat etmeleri de tebliğ edilmişti.²²⁰

²¹⁴ BOA, BEO., 31/2275. 30 Haziran 1308/12 Temmuz 1892.

²¹⁵ BOA, BEO., 32/2381. 1 Temmuz 1308/13 Temmuz 1892. Erzurum Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

²¹⁶ BOA, BEO., 35/2566. 6 Temmuz 1308/18 Temmuz 1892.

²¹⁷ BOA, BEO., 35/2567. 6 Temmuz 1308/18 Temmuz 1892; BEO., 37/2762. 9 Temmuz 1308/21 Temmuz 1892; BEO., 37/2763. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

²¹⁸ BOA, BEO., 37/2762. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

²¹⁹ BOA, DH.MKT., 1982/10. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892.

²²⁰ BOA, DH.MKT., 1976/23. 9 Temmuz 1308/21 Temmuz 1892.

Sınırdaki hastalığa karşı geçiş noktalarının sayısının azaltılması, sınır üzerindeki köylerin ahalisini sıkıntıya soktu. Örneğin Kiskim²²¹ kazasının Hod-ı Süfla²²² köyü ahalisi, Rusya sınırında olan arazilerinin ürünlerini toplamak üzere o tarafa geçmek için istekte bulundular. Fakat bu çevrede geçiş yapılabilecek karantinahane olmadığı için söz konusu köylerin ahalisi zor durumda kaldı.²²³ Bu taraftan geçimlerini sağlamak için Rusya toprağına geçmek isteyen bu ahalinin dışında Rusya'daki hastalıktan kaçanlar da Osmanlı topraklarına girmek istiyordu. Sınırdan ise karantinalarda kontrollü bir şekilde geçişe izin verilmiş ve diğer noktalardaki geçiş, askerler vasıtasıyla engellenmişti. Buna rağmen Rusya'daki koleranın ağır etkisinden kaçan 87 amele, Milo kordonunu aşarak Erzurum tarafına geçti. Durumun fark edilmesi üzerine bunlardan ancak 27'si yakalandı ve Kaleboğazı'na teslim edildi.²²⁴ İnsanların kaçıışı da o dönem için normal görülmeliydi. Zira bu sırada Rusya'da binlerce insan koleradan ölmekte ve bu sebeple de insanlar sınıra kitleler halinde gelmekteydi. Osmanlı Devleti tarafından sınırlarda tedbir alınarak kordonların askerler vasıtasıyla tutulmasına ve gelenlerin silah zoruyla geri çevrilmeye çalışılmasına rağmen başarılı olunamadı.²²⁵ Bu durum, sınır güvenliğinin de yeterli derecede olmadığını göstermekteydi.

Rusya sınırında hastalığın bulaşmamasına yönelik çalışmalar sürerken 18 Ağustos'ta İran'a bağlı Savuçbulak'ta koleranın ortaya çıkması, uygulanmakta olan 10 günlük karantina süresinin devam etmesinde etkili oldu. Van sınırından sonraki güney bölgelerinde ise İran'a karşı karantina süresi ihtiyaten 5 güne indirildi.²²⁶ Ağustos ayının sonlarında Rusya'da koleraya 100 kişi yakalanıp bunların 50'sinin öldüğüne ve İran'ın Rumiye şehrinde hastalığın görüldüğüne dair bilgi alınması üzerine, sınırdaki tedbirlere daha fazla dikkat edilmesi istendi. Bu çerçevede, karantinalara gelen yolcuların ayrı ayrı yerleştirilmesiyle izdihama sebep olunmaması, koleradan ölenlerin elbiselerinin yakılması ve hastaların elbiselerinin kaynatılması istendi. İran'dan gelen ziyaretçilerin kabul edilmeyerek Osmanlı topraklarıyla bağlantılarının kesilmesi de

²²¹ Artvin ili Yusufeli ilçesi.

²²² Artvin iline bağlı Aşağı Maden köyü.

²²³ BOA, DH.MKT., 1982/67. 22 Temmuz 1308/3 Ağustos 1892.

²²⁴ BOA, BEO., 53/3960. 5 Ağustos 1308/17 Ağustos 1892.

²²⁵ Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, (309-318), İstanbul 2002, 318.

²²⁶ BOA, BEO., 53/3924. 6 Ağustos 1308/18 Ağustos 1892; BEO., 53/3961. 6 Ağustos 1308/18 Ağustos 1892.

tedbirler içerisinde yer aldı.²²⁷ Bu tedbirlerin yanında sınırda faaliyet gösteren karantinahanelerdeki memurlar tarafından Erzurum vilayet merkezi sürekli bilgilendirildi ve hastalığın olmadığına dair en son bilgi 29 Ağustos'ta verildi.²²⁸

Sınırdaki yapılan bu çalışmalara rağmen Eylül ayı başında Pasinler kazasının Aliçeyrek,²²⁹ Dodi²³⁰ ve Velibaba²³¹ köylerinde şiddetli bir hastalık ortaya çıktı. Bu hastalıktan Aliçeyrek'te 4, Velibaba'da da 2 kişi ve bunlardan başka bir de asker vefat etti. Bu hastalığın ne olduğu ve ne derecede bulunduğu karantina müfettişliği vasıtasıyla incelenerek gerekli tedbirlerin alınması istendi. Ayrıca Köprüköy'de ikinci bir kordon oluşturulup karantinahane kurulmasına 4 Eylül'de karar verilerek hemen bir süvari bölüğü oraya gönderildi.²³² Kaza merkezinde 5 Eylül'de ölen bir kişinin muayenesi neticesinde kolera hastalığı tespit edildi.²³³ Bu tespit, koleranın Erzurum vilayetine bulaştığını açık bir şekilde göstermekteydi. Bundan dolayı hastalığın diğer yerlere bulaşmasını engellemek için bu köyler kordon altına alındı ve Kötek Karantinahanesi de ikinci bir kordonla çevrildi.²³⁴

Hastalığın Erzurum'a çok yakın bir mesafede ve ayrıca Yemen ve Basra körfezi civarında ortaya çıkması nedeniyle Sultan II. Abdülhamid de sorunun çözümüne ilgi gösterdi. Nitekim bu konuda Mabeyn Başkâtipliğinden verilen tezkireye göre Padişah, hastalığın bulaşmaması için daha fazla dikkat gösterilmesine dair irade buyurmuştu. Tezkireye göre daha önce meydana gelen kolera salgınında, Yunan hükümetinin Avrupa'ya karşı karantina uygulaması sayesinde hastalığın Yunanistan'a bulaşmadığı bilinmekteydi. Sıhhiye Meclisi tarafından bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasına rağmen her gün gerek Avrupa'dan ve gerek diğer yerlerden hastalık bulaşmış yolcu ve eşyanın geldiği haber alınmaktaydı. Bu ise karantina usulüne gereği gibi dikkat

²²⁷ BOA, BEO., 60/4462. 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892; BEO., 61/4513. 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892; İ.HUS., 3/1. 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892.

²²⁸ BOA, DH.MKT., 1983/103. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892; DH.MKT., 1984/46. 27 Temmuz 1308/8 Ağustos 1892; DH.MKT., 1986/42. 30 Temmuz 1308/11 Ağustos 1892; DH.MKT., 1993/42. 15 Ağustos 1308/27 Ağustos 1892; DH.MKT., 1994/3. 17 Ağustos 1308/29 Ağustos 1892; BEO., 62/4590. 19 Ağustos 1308/31 Ağustos 1892.

²²⁹ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Aliçeyrek köyü.

²³⁰ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Kemerli köyü.

²³¹ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Velibaba köyü.

²³² BOA, BEO., 64/4782. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 90. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892.

²³³ BOA, DH.MKT., 1997/39. 24 Ağustos 1308/5 Eylül 1892; BEO., 64/4783. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892.

²³⁴ BOA, BEO., 70/5248. 30 Ağustos 1308/11 Eylül 1892.

edilmediğini ve verilen kararın yalnız kâğıt üzerinde kalıp uygulamaya konulmadığını göstermekteydi. Ayrıca bu konuda dünyevî ve uhrevî olarak mesul olunacağından meseleye çok dikkat edilmesi gerektiği ifade edildi.²³⁵

Kolera, çok kısa süre içerisinde sınırlara yakın yerlerde de ortaya çıkarak Nüğürcük,²³⁶ Canık²³⁷ ve Urut²³⁸ köyleriyle Tortum'a da bulaştı. Hemen akabinde Bayezid yakınında Karakend²³⁹ köyünde de koleradan bir kişi vefat etti ve köy kordon altına alındı. Hastalığın vilayetin sınırlara yakın bölgelerine bulaşmasıyla birlikte Tortum üzerinden Erzurum merkezine bulaşmaması için bu hat üzerinde uygun bir noktaya karantina yapılmasına karar verildi.²⁴⁰ Hastalığın görüldüğü yerler kordon altına alınmasına rağmen yeterli doktor ve ilaç olmadığından 10 doktorla yeterli miktarda ilaç gönderilmesi Pasinler'den bildirildi. Erzurum çevresinde hüküm süren kolera, Eylül ortalarında Erzurum merkezine de bulaştı ve hastalıktan ölenler oldu. Bunun üzerine hemen gereken tedbirler alınarak doktor ve ilaç gönderilmesi İstanbul'dan talep edildi.²⁴¹ Koleranın Erzurum ve çevresinde yayılması üzerine Trabzon'da bulunan Müfettiş Vitalis Efendi görevlendirildi. Vitalis Efendi'nin Erzurum'a ulaşmasına kadar da tedbirlerin Erzurum Karantina Müfettişi Mösyö Got tarafından alınması istendi. Ayrıca idarecilerin şehirde hastalık var diye sağlık tedbirlerinden vazgeçmeyip bilakis vilayetin İran kolerasına karşı korunması için tedbire devam etmeleri bildirildi. Gösterilecek rehabetin olumsuz sonuçlara sebep olacağından mesuliyetinin de o derece ağır olacağı ifade edildi.²⁴² İstanbul'dan Trabzon kolerası için gönderilen ve koleranın Trabzon'da hafiflemesiyle birlikte Erzurum'a gönderilmesine karar verilen Vitalis Efendi Trabzon'da aynı zamanda koleranın tekrar baş göstermesi üzerine orada kaldı²⁴³ ve böylece Erzurum yetenekli ve tecrübeli bir doktordan daha mahrum bırakıldı.

²³⁵ BOA, *İ.HUS.*, 3/96. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892; BEO., 68/5093. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892; BEO., 68/5080. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892.

²³⁶ Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Nüğürcük köyü.

²³⁷ Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Dokuzdeğirmen köyü.

²³⁸ Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Çayüstü köyü.

²³⁹ Ağrı ili Doğu Bayazıt ilçesine bağlı Karakent köyü.

²⁴⁰ BOA, BEO., 70/5248. 30 Ağustos 1308/11 Eylül 1892; DH.MKT., 2001/38. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892.

²⁴¹ BOA, DH.MKT., 2004/100. 9 Eylül 1308/21 Eylül 1892.

²⁴² BOA, BEO., 66/4925. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892; BEO., 68/5099. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 247. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892.

²⁴³ BOA, BEO., 69/5109. 30 Ağustos 1308/11 Eylül 1892.

Sınırdaki bu şekilde gelişmeler yaşanırken vilayet içerisinde kolera da genişlemekteydi. Pasinler kazasında 30 Ağustos'tan 14 Eylül'e kadar 15 gün içerisinde vefat edenlerin sayısı 102'ye çıktığından istenilen doktor ve ilaçların acele gönderilmesi 20 Eylül tarihli telgrafla tekrar bildirildi.²⁴⁴ Halbuki talep edilen doktorların görevlendirilmesi konusunda ciddi bir sıkıntı vardı. Bu sıkıntı ise görevlendirilecek doktorlara 3.000 kuruş maaş verilecek olması ve buralarda söz konusu parayla çalışacak doktor bulunamamasıydı. Bunun çözümü için de maaşlar 5.000 kuruşa çıkarıldı.²⁴⁵ 29 Eylül'de üçü askerî ve üçü mülkî olmak üzere altı doktorun gerekli malzemelerle birlikte gönderilmesine karar verildi. Mülkiye doktorlarından Tevfik Ali, Yusuf Salih ve Şemseddin Mustafa Efendiler tayin edildi.²⁴⁶ Hemen akabinde askeriye'den dört doktor geldi ve böylece Erzurum'daki doktor sayısı sekize çıkarıldı. Ayrıca hastalığın birçok yere yayılması sebebiyle daha önceden hastalığın temiz olan yerlere bulaşmaması için vilayet içerisinde kurulan karantinaların kaldırılması ve talep edilen 10 doktorun gönderilmesine şimdilik gerek kalmadığı İstanbul'a bildirildi. Fakat 30.000 kuruş değerindeki ilaç ve malzemelerin gönderilmesi istendi.²⁴⁷ Bununla beraber hastalığın ilerlemesi, doktorların yeniden istenmesine yol açtı. 18 Ekim tarihli diğer bir telgrafta *"kolerâ illeti kurrânın ekserisine sirâyette telefât ziyâdeleşmekte ve beledi eczanelerinde ve diğer eczacılarda ise bir dirhem edviye kalmayıb ziyâdesiyle müşkülât çekilmekte olduğundan bahisle evvel ve ahir istenilen eczâ-yı tıbbiye ve etibbânın seri'ân ve âcilen yetiştirilmesine kemâl-i ehemmiyetle lüzûm ve ihtiyâç"* olduğu ifade edilmekteydi.²⁴⁸ Hastalık Erzurum merkezinde daha etkin bir duruma gelerek vilayetin çeşitli yerlerine de yayıldı. Erzurum merkezinde 21-23 Ekim tarihleri arasındaki üç günde 30 kişi koleraya yakalandı ve bunların 20'si vefat etti. Ilıca ve Kötek köylerinde de 22 Ekim'de 6 kişi vefat ederken 3 kişi daha hastalığa yakalanmıştı.²⁴⁹

²⁴⁴ BOA, DH.MKT., 2005/63. 13 Eylül 1308/25 Eylül 1892.

²⁴⁵ BOA, BEO., 76/5645. 15 Eylül 1308/27 Eylül 1892.

²⁴⁶ BOA, İ.DH., 1298/29. 17 Eylül 1308/29 Eylül 1892.

²⁴⁷ BOA, DH.MKT., 2006/101. 19 Eylül 1308/1 Ekim 1892; DH.MKT., 2007/34. 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892; DH.MKT., 2012/112. 7 Teşrin-i evvel 1308/19 Ekim 1892. Bu tarihlerde bu masrafların ödenmesine izin verilmesi Erzurum vilayetinden bildirilmişti. Sınırdaki kurulmuş olan Kızıldize, Kötek ve Kaleboğazı karantinalarındaki görevli doktorların maaş ve harcırahlarıyla ilaç ve çadır parası gibi diğer masraflar için 7.000 kûsur kuruş harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. BOA, DH.MKT., 2/89. 4 Mart 1309/16 Mart 1893.

²⁴⁸ BOA, DH.MKT., 2012/11. 6 Teşrin-i evvel 1308/18 Ekim 1892.

²⁴⁹ BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 12 Teşrin-i evvel 1308/24 Ekim 1892.

Bu sırada hastalık, Rusya ve İran topraklarında etkisini arttırırken²⁵⁰ Osmanlı sınır karantinahanelerinde herhangi bir vaka yaşanmamaktaydı.²⁵¹ Kendi topraklarında kolerayla mücadele eden Osmanlı Devleti, sınır komşusu olan İran'a İstanbul'dan ilaç göndermek suretiyle yardım yapmaya çalışıyordu.²⁵² Osmanlı sağlık teşkilatı İran'a göre daha güçlü olduğundan²⁵³ “*insanî ve İslamî açıdan yardım etmek üzere*” oraya doktor ve eczacılardan oluşan bir sağlık heyetinin de gönderilmesine karar verildi.²⁵⁴ Bu karara çok memnun olan İran idarecileri, bu heyetin sınıra yakın bölgelerde görev yapmasının uygun olacağını bildirdi.²⁵⁵ Burada insanî ve İslamî açıdan yardım etmek amacıyla sağlık heyetinin gönderileceği zikredilse de dönemin siyasî ve ticarî şartları da göz önünde tutularak İran'ın Osmanlı tarafına çekilmeye çalışıldığı da akla gelmektedir. Zira Kafkasya bölgesinde birçok açıdan etkin olan Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin, bu hareketle İran'la siyasi bir yakınlık sağlama çabasında olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte 19. yüzyılda İran-Avrupa arasında yapılan ticaret, her iki devlet için de büyük önem taşımaktaydı. Daha yüzyılın başlangıcından itibaren zaman zaman karantina uygulamalarının da büyük bir etkiye sahip olduğu ticarî meselelerde, mücadele vardı. Her iki devlet de bu mücadeleden galip gelmek isterken Rusya, 1870'lerde Kafkasya üzerindeki demiryolu hattını faaliyete geçirmekle bu konuda üstünlük sağlamıştı.²⁵⁶

Bu mücadelenin devamı şeklinde düşünülen ve kolera salgını sebebiyle İran'a gönderilecek olan söz konusu heyet, İstanbul'dan hareket ederek Trabzon üzerinden geçtiği yerlerde karşılaştığı kolerahıların tedavileriyle ilgilenerek 26 Ekim'de Erzurum'a

²⁵⁰ 6-12 Eylül arasında 6 günde Erivan'da 228, 8-12 Eylül arasındaki 4 günde Tiflis'te 308, Bakü'de 4, Elizabetpol'de 202, Dağıstan'da 119, İstavropol'de 521, Kars'ta 38, Zagatal'da 16 kişi öldü. Batum'da 15 Eylül gecesi yalnız bir kişi koleraya yakalandı ve ölen olmadı, Kotayis'te 12 kişi hastalandı. Tahran ile Tebriz'de de hastalık günden güne azalmakla beraber Savuçbulak'ta daha sonra 120 kişi koleraya yakalandı ve bunların 60'ı öldü. Hudeyde ile Zeydiye'de askerler ve halk arasında da ölenler oldu. BOA, Y.PRK.SH., 3/68. 5 Eylül 1308/17 Eylül 1892. 8-12 Eylül arasında Kars'taki ölü sayısı 38 olmasına rağmen 29 Ağustos-12 Eylül arasında toplam rakam Kars merkezinde 226 hasta, 82 ölü iken çevresinde de 351 hasta, 129 ölüydü. BOA, Y.PRK.SH., 3/65. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892.

²⁵¹ BOA, Y.PRK.SH., 3/68. 5 Eylül 1308/17 Eylül 1892.

²⁵² *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, 268-269.

²⁵³ Sağlık teşkilatının gelişmediği İran'da, karantinayı organize etmesi gereken görevliler hastalık çıktığı zaman burayı ilk terk eden kişiler oldu. G. Bell, “1892 kolera salgını boyunca İran'ı ilk terk edenlerin doktorlar olduğunu bildirmektedir”. Doktorların bu davranışı hastalığın daha çok yayılmasına sebep oldu ve yapılanlar yalnızca kâğıt üzerinde kaldı. Seyf, “İran and the Great Plague”, 154.

²⁵⁴ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 74.

²⁵⁵ *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, 270-271.

²⁵⁶ Karantinaların ticarete etkisi ve Osmanlı-Rus mücadelesi çalışmanın ilerleyen kısımlarında yer almaktadır.

ulaştı. Bu heyete göre Bayburd kazasında hastalık görülmemişse de Pırnakapan²⁵⁷ Karantinahanesi geçildikten sonra koleranın varlığından haberdar olunmuştu. Bu civardaki bazı köylerde, Aşkale’de ve Ilıca’da hastalığa yakalanmış kişilerin muayeneleri yapılarak gerekli ilaçlar verilmişti. Ayrıca Ilıca Kaymakamlığına ve oradaki doktorlara uygulanması gereken talimat da bırakılmıştı. Heyet, Erzurum’a ulaşır ulaşmaz vali ve kumandanlarla beraber koleraya karşı alınacak tedbirler konusunda görüşmeler yaptı ve hastalananların hemen bildirilmesi vilayet gazetesinde ilan edildi. Tedbirlerin alınmasına rağmen aynı gün bir asker ve ahaliden 6 kişi hastalığa yakalanmış ve eski hastalardan da biri asker olmak üzere toplam 3 kişi vefat etmişti.²⁵⁸ 28-30 Ekim arasında şehir merkezinde 6 kişi daha hastalığa yakalandı ve 12 kişi öldü.²⁵⁹ Vilayete bağlı olan birimlerden Ova²⁶⁰ kazasında 24-29 Ekim arasında 4 hasta, 1 vefat; Hınıs kazasında 22-29 Ekim arasında 12 hasta, 8 vefat; İspir kazasında 19-24 Ekim arasında 8 hasta, 8 vefat ve Bayburd kazasında 3 hasta görülürken 5 kişi öldü.²⁶¹ 1 Kasım’da Erzurum merkezinde 1 hasta, 1 vefat ve Bayburd merkezinde de yeni hasta görülmemesine rağmen eski hastalardan biri vefat etti.²⁶² 9 Kasım’da Erzurum merkezinde 6 hasta, 4 vefat; Bayburd’da da 3 hasta, 3 vefat meydana geldi.²⁶³ Vilayetin bazı yerlerinde hastalığın ilerleyerek ölümlere sebep olmasına rağmen daha önceden istenen altı doktorun ancak 30 Ekim’de İstanbul’dan gönderildiği bildirilmekteydi.²⁶⁴

Hastalığın etkisinin Erzurum’da devam etmesi sebebiyle bir heyet gönderilmesi de düşünülmüş ve Fransa’da kolera konusunda alınan tedbirleri içeren talimatın da bu heyete verilmesi kararlaştırılmıştı.²⁶⁵ Bu arada Erzurum’da bulunan 7 doktor ve eczacıdan oluşan sağlık heyeti, koleranın hafiflemesi sebebiyle İran’a gitmedi. Bununla beraber heyetin, vilayetteki ihtiyaç sebebiyle İstanbul’a da dönmeyerek Erzurum’da

²⁵⁷ Burası köy değil mevki olarak zikredilmektedir. Erzurum ili Aşkale ilçesine bağlı Pırnakapan köyü civarındır.

²⁵⁸ BOA, Y.PRK.SH., 3/72. 14 Teşrin-i evvel 1308/26 Ekim 1892.

²⁵⁹ BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 19 Teşrin-i evvel 1308/31 Ekim 1892.

²⁶⁰ Erzurum şehir merkezinin çevresi.

²⁶¹ BOA, Y.PRK.SH., 3/72. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

²⁶² BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 21 Teşrin-i evvel 1308/2 Kasım 1892. Bu sırada İran’da da vakalar devam etmekteydi. 26 Ekim-1 Kasım arasında Savuçbulak’ta 70 hasta 20 vefat, Söldüs’te 90 hasta 35 vefat, Terbiz’de 11 hasta 4 vefat, Tahran’da 9 hasta 2 vefat, İsfahan’da 300 hasta 120 vefat ve Mazenderan’a bağlı Çavuşlu isimli yerde 70 hasta 35 vefat vardı. BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 21 Teşrin-i evvel 1308/2 Kasım 1892.

²⁶³ BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892.

²⁶⁴ BOA, DH.MKT., 2016/49. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

²⁶⁵ BOA, BEO., 100/7492. 24 Teşrin-i evvel 1308/5 Kasım 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 153. 24 Teşrin-i evvel 1308/5 Kasım 1892.

kalmasına karar verildi.²⁶⁶ Bu doktorlardan ikisi karantinahanelerde görevlendirilirken geri kalanları ise Erzurum merkez ile çevresinde görevlendirilecekti. Söz konusu heyete Sıhhiye Müfettişi Dr. Got'un da katılmasıyla, vali başkanlığında bir komisyon kurulması ve Erzurum vilayetinin sağlık durumuna dair sürekli bilgi verilmesi istendi.²⁶⁷

Erzurum vilayeti sınırlarında ilerleyen koleranın, Erzincan'a da bulaştığı askeriye ve polis komiserliğinden bildirildi.²⁶⁸ 11 Kasım'da telgraf bölüğünden bir, 12 Kasım'da seyyar topçu alaylarından 13 ve ahaliden de bir olmak üzere iki günde 14'ü asker, toplam 15 kişi hastalandı ve 7'si hayatını kaybetti.²⁶⁹ Burada hastalığın ahaliden ziyade askerler arasında yaygın olması, askerlerin ahaliye göre bir arada bulunmasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Zira ahali köylerde veya şehir merkezinde toplu mekânlardan kendilerini uzak tutarak hastalıktan korunma imkânına sahipken askerlerin bu şekilde hastalığa karşı tedbir alması imkânsız görünmektedir.

Koleranın Erzincan'a da bulaşması, İstanbul'daki merkezî yönetim tarafından hastalığın yayılmaması konusunda gerekli tedbirlerin uygulanmadığını, bir yerden diğer bir yere geçiş sırasında karantina usulüne tamamiyle riayet edilmediğini düşündürmüştü. Bu durum, Avrupa ile Osmanlı arasındaki geliş-geçiş ve nakliyatı zorlaştırmışken koleranın memleket içindeki sirayetine engel olunamadığı yönünde Avrupalıların itirazına da sebep olacaktı. Bu sebeple karantina uygulamasına hastalığın bitimine kadar dikkat edilerek askerlerin nakledilmemesi düşünüldü ve bununla birlikte bir takım tedbirlerin alınması da bildirildi. Buna göre yiyecek ve içeceklerin

²⁶⁶ BOA, BEO., 112/8328. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 168. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892; BEO., 112/8332. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892. Bu görevlilerin İran'a gitmeyerek Erzurum'da kalmasıyla maaşlarının nereden karşılanacağına ve ne kadar maaş verileceğine dair çeşitli görüşmeler oldu. İran'a görevlendirilirken askerî maaşlarından başka Mirliya Halim Paşa'ya 4.000, Miralay Mehmed, İbrahim Şevki ve Şakir Beylere 3.000, Binbaşı Halid Hüsrev, Kolağası İbrahim ve Refik Efendilere 1.500 kuruş maaş verilmesine karar verilmişti. Şu durumda bu maaşların verilmesinin mi gerektiği yoksa IV. Ordu'da kalmaları sebebiyle mevcut uygulamaya göre Halim Paşa'ya 4.000, Mehmed, İbrahim Şevki ve Şakir Beylere 2.000, Halid Hüsrev Efendiye 1.000, İbrahim ve Refik Efendilere 500 kuruş maaş mı verilmesinin gerekeceği soruldu. Bunun üzerine bu görevlilere İran'a gitmeyip IV. Ordu'ya bağlı olarak Erzurum'da kalmaları sebebiyle mevcut uygulama neyse ona göre maaş verilmesine karar verildi. BOA, BEO., 113/8405. 5 Teşrin-i sani 1308/17 Kasım 1892; DH.MKT., 2021/98. 5 Teşrin-i sani 1308/17 Kasım 1892; MV., 72/35. 8 Teşrin-i sani 1308/20 Kasım 1892; DH.MKT., 2033/88. 10 Kanun-ı evvel 1308/22 Aralık 1892; BEO., 113/8405. 10 Kanun-ı evvel 1308/22 Aralık 1892.

²⁶⁷ BOA, İ.HUS., 5/52. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892; BEO., 104/7798. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892; BEO., 106/7847. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892.

²⁶⁸ BOA, İ.HUS., 5/56. 2 Teşrin-i sani 1308/14 Kasım 1892; Y.PRK.ZB., 10/82. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892.

²⁶⁹ BOA, İ.HUS., 5/56. 2 Teşrin-i sani 1308/14 Kasım 1892.

pişirilmeden ve kaynatılmadan yenilip içilmemesine, meskenlerin temizliğine ve özellikle tuvaletlerin ilaçlarla dezenfekte edilmesine dikkat gösterilmesi istendi. Bu tedbirlerin uygulanmasında eksiklik yapılmazsa hastalık bulaşmayarak ortaya çıktığı yerde temizlenecekti.²⁷⁰ Ayrıca Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Sivas ve Mamuretülaziz vilayetlerine tahriratlar gönderilerek hangi çalışmaların yapıldığı sorulup bundan sonra yapılacakların da bildirilmesi istendi.²⁷¹ Bu tahrirata Erzurum'dan verilen cevaba göre Rusya sınırında bulunan Kötek ve Kaleboğazı karantinalarının faaliyetlerine devam etmesi faydalı olacaktı. Yine aynı tahriratta Erzurum merkez sancağının çoğu kasaba ve köylerinde hastalık çıktığından ve daha önceden kurulan kordon ve karantinaların hastalık olan bu bölgenin içerisinde kalması sebebiyle işlevinin devam etmesine gerek kalmadığı ifade edildi. Bunların iptal edilerek kazaların büyüklüğüne ve hastalığın durumuna göre birer ikişer doktor gönderilmesi daha uygun görülmekteydi. Hastalık bulunmayan köylerin ise bulaşık olan yerlerden korunması gerekmekteydi. Bu amaçla Erzincan'da koleranın bulaşmadığı Kuruçay, Kemah ve Refahiye kazalarını hastalıktan korumak amacıyla Çardaklı ve Kemah boğazlarında birer karantinahane açılmıştı.²⁷²

Erzurum vilayetinin birçok yerinde koleranın görülmesiyle birlikte ilaç sıkıntısı tekrar baş gösterdi. Ücreti “*tahsisat-ı fevkalade-i sıhhiyeye*” eklenerek hazineden verilmek üzere gerekli ilaçların askeriye'nin ilaç müteahhidinden satın alınması Seraskerliğe bildirildi. Fakat daha önce verilen ilaçların hazine tarafından ücretinin ödenmemesi sebebiyle istenen ilaçlar verilmedi ve Erzurum'a da ilaç gönderilemedi.²⁷³ Erzurum'daki ilaç ihtiyacı ise İran'a görevlendirilen sıhhiye heyetinin elindekilerle ve Trabzon'da hastalığın tekrar çıkmasından önce Samsun tarafında kaldırılan karantina kordonundan kalanların Erzurum'a sevkiyle giderilebildi. İlaç, koleraya karşı alınan tedbirler içerisinde büyük önem taşımaktaydı. Bu sebeple hastalığın olduğu yerlere

²⁷⁰ BOA, İ.HUS., 5/56. 2 Teşrin-i sani 1308/14 Kasım 1892. Bu salgının Abdulkadir Gül tarafından (BOA, Y.PRK.DH., 8/15) belgesine göre Mayıs 1892'de yaşandığı ifade edilmektedir. Gül, “Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar”, 251. Ancak belgede 1894 yılının Ağustos ayı sonu ile Eylül ayının başlangıcındaki vakalar anlatılmaktadır. 1892 salgını da 1894 salgını da önce topçu alayında görüldüğünden bu iki vakanın karıştırıldığı düşünülmektedir.

²⁷¹ BOA, BEO., 107/7967. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892. Çeşitli vilayetlere gönderilen tahrirat.

²⁷² BOA, BEO., 107/7967. 7 Teşrin-i sani 1308/19 Kasım 1892. Erzurum Valisi ve Sıhhiye Reisi tarafından Sadarete gönderilen telgraf. Abdulkadir Gül, 1892 yılının Mayıs ayında Erzurum Valisi Hakkı Paşa'nın gönderdiği telgrafa göre Erzincan'ın çeşitli yerlerinde tahaffuzhanelerin kurulduğunu ifade etmektedir. Gül, “Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar”, 249. Ancak burada gösterilen kaynak, (BOA, Y.PRK.UM., 30/40) R. 15 Ağustos 310 yani M. 27 Ağustos 1894 tarihli telgraftır. Bu tarihteki kolera salgınından bahsedilmektedir.

²⁷³ BOA, DH.MKT., 2021/89. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892.

ilaçların geciktirilmeden yetiştirilmesi gerektiği düşünülmüşse de ilaçların temin edilmesi, paranın olmasına bağlıydı. Bunun için Dahiliye ödeneğine acele 50-60.000 kuruşun aktarılması konusunda Maliye Nezaretine emir verilmesi istendi.²⁷⁴

Erzincan'da Kasım ayının başında ağırlıklı olarak askerler arasında çıkan kolera, ayın sonuna kadar sadece topçu kışlasında devam etti. Kışlada bulunan askerler hemen çadırlara çıkarılarak kışlanın temizliğine başlandı. Bununla beraber bazı yerler boşaltılarak bu askerlerin ikametına tahsis edilirken sağlığına kavuşarak hastaneden çıkarılan askerler için de yeterli miktarda hane kiralandı. Ayın sonuna kadar vefat edenlerin miktarı önceki gibi ise de hastalığa yeni yakalananların sayısı azalmıştı. Kışladan çıkarılan askerin sağlığının korunmasıyla birlikte askerî yerlerin temizliğine, askerlerin rutubet ve soğuktan korunmasına, yiyecek ve içeceklerinin sağlık açısından uygun olmasına, sabah akşam çay ve çoğunlukla baharatlı et ve pilav verilmesine dikkat edilmesi konusunda talimat verildi. Ayrıca kolera hastalarının bulundukları hastanelere adi hastalığı olanların alınmaması ve bütün tedbirlerin uygulanmasına dikkat edilmesi gerektiği bildirildi.²⁷⁵ Alınan tedbirlerle bu salgının ahaliye çok fazla sirayet etmeyerek daha çok askerler arasında seyrettiği görülmekteydi. Erzincan'da hastalığa karşı yapılan çalışmalarda üstün hizmetleri sebebiyle Erzincan Naibi Rıza, ulemadan Hafız Hamdi ve müderrislerden Osman Efendiler taltif edildi.²⁷⁶

Erzurum İngiliz Konsolosu olan G. A. Fitzmaurice'nin, 31 Aralık 1892 tarihli raporuna göre Erzurum'da son bir ayda koleraya yakalanan ve vefat eden olmasa da bölgede hastalık devam etmekteydi. Eleşkird ve Hınıs'ta birkaç vaka görülmüştü. Fitzmaurice'nin verdiği bilgiye göre Erzurum'un merkezinde bu iki ay içerisinde koleradan ölenlerin sayısını tespit etmek çok zordu. Resmî istatistikler, sayının oldukça çok olduğunu bildirse de görevliler tarafından hiçbir açıklama yapılmamıştı. Salgın döneminde Müslümanlar, ölümlerini saklayarak gece yarısına kadar gömmüşlerdi. Ölü sayısı tam olarak belirlenemese de merkez için 2.500 rakamı gerçeğe yakın görünmekteydi. Bu durum kontrol edilmeliydi. 45.000 yerleşik nüfusun olduğu bir kasaba için bu rakam oldukça yüksekti. Pasinler tarafında ölümün oldukça seyrek

²⁷⁴ BOA, BEO., 107/8008. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892; DH.MKT., 2021/89. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892; BEO., 123/9195. 27 Cemaziyevvel 1310/17 Aralık 1892; BEO., 125/9369. 8 Kanun-ı evvel 1308/20 Aralık 1892.

²⁷⁵ BOA, Y.MTV., 71/45. 16 Teşrin-i sani 1308/28 Kasım 1892.

²⁷⁶ BOA, Y.PRK.BŞK., 29/56. 14 Şubat 1308/26 Şubat 1893.

meydana gelmesine rağmen burası için tahminde bulunmak oldukça zordu. Alınan tedbirlere de değinen Fitzmaurice, bu konuda şu bilgileri de vermektedir; “Müslüman nüfusun bir bölümünde gerekli karantina tedbirlerini uygulamada idareciler zayıf kalmıştı. Ayrıca uygulanan karantina tedbirleri etkili değildi. Valilik tarafından elbiseden yiyeceğe kadar bazı yasaklamalar yürürlüğe konulmuşsa da bu kurallara bazı Müslümanlar dinî ve ekonomik gerekçelerle direnmişlerdi. Bu sebeple idareciler tüm kuralları uygulamakta etkisiz kalmıştı”.²⁷⁷

Fitzmaurice’ye, göre durum böyleyse de istatistikler tutulmuş ve çeşitli rakamlar verilmişti. Buna göre 1 Eylül-16 Aralık 1892 tarihleri arasında Erzurum vilayetinin genelindeki durum şu şekildeydi:

1892 Kolasında Erzurum’da Hastalığa Yakalanan ve Ölenlerin Sayısı

Yerleşim birimi	Vukuat	Vefeyat
Erzurum merkez	410	252
Erzincan	271	152
Bayburd	128	45
İlica	71	28
Eleşkird	30	27
Hasankale	30	23
Hınıs	28	27
Tercan	11	15
Pasinler	4	4
Erzurum çevresi	199	230
TOPLAM	1.182	802

Kaynak: BOA, BEO., 127/9492. Koleradan dolayı meydana gelen vukuatı gösterir cetvel.

Hazırlanan istatistiğe göre koleraya toplam 1.182 kişi yakalanırken bunların 802’si vefat etmişti. Ancak bu istatistikte birkaç hatanın olduğu görülmektedir. Erzurum’un merkezine yakın çevre yerleşim birimlerinde 230 vefat gösterilmesine rağmen vaka sayısı 199 olarak kaydedilmiştir. Hatalı olarak ters yazıldığı düşünülerek vaka sayısının daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Aynı durum Tercan için de geçerlidir. Toplam vefatın ise 802 yazılmasına rağmen burada da tablonun toplamına göre bir kişinin eksik yazıldığı görülmektedir. Tablodaki en önemli eksiklik ise Pasinler kısmındadır. Toplam üç buçuk aylık süreçte Pasinler’de 4 kişinin koleraya yakalanarak öldükleri kaydedilmiştir. Ancak Pasinler’de 30 Ağustos-14 Eylül tarihleri arasındaki

²⁷⁷ TNA., FO., 195/1766.

sadece 15 gün içerisinde, yetkililere göre ölenlerin sayısı 102 idi.²⁷⁸ Bu rakamın istatistikte gösterilenden çok farklı ve fazla olması, istatistiğin genelinde aynı eksikliğin yapıp yapılmadığını da düşündürmektedir. Bununla beraber İngiliz konsolosunun da değindiği kolera vakalarının saklanması meselesi akla yatkın görünmektedir. Zira vilayet coğrafyasının geniş olmasına rağmen sağlık personelinin yetersizliği, birçok bölgeden haberdar olunamadığını da akla getirmektedir. Bu salgından sonra böyle etkili bir şekilde diğer bir kolera salgını, 1910 yılında meydana gelecek ve devletin resmî birimlerinden Erzurum ahalisinin karantina ve kordondan korktukları ve tedaviye itibar etmedikleri zikredilecektir.²⁷⁹ 1910 yılında Erzurum ahalisinin durumu böyleyken 20 yıl öncesinde ise aynı ahalinin sağlık tedbirlerine dair bakışının daha olumsuz olacağı tahmin edildiğinden ve ifade edildiği üzere doktor yetersizliği de göz önünde tutulduğunda resmî istatistiğin dışında kolera vakalarının ve ölü sayısının çok daha yüksek olduğu düşünülmektedir.

Ancak mevcut tablodan dahi, vaka ve ölümlerin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle çevre vilayetlere göre koleranın etkisinin Erzurum vilayeti için ağır olduğu sabittir. Zira 13 Kasım-24 Aralık arasında Van vilayetinin merkezinde vaka ve ölü sayısı 202'ye 186 ve vilayete bağlı birimlerde 65'e 56 olarak kaydedilmiştir.²⁸⁰ Van'da 40 günlük süreçte toplam kolera vakası 300'e ulaşmazken ortalama 100 günlük bir süreçte Erzurum için bu sayının tespit edilen eksiklikleriyle beraber 1.300'e ulaştığı görülmektedir. Bu da Van'a göre, süreler de göz önünde tutulduğunda, rakamların iki katına yaklaştığını göstermektedir. Benzer durum Trabzon için de geçerlidir.

2.2.3.2. Koleranın Diğer Vilayetlere Bulaşmaması İçin Yapılan Çalışmalar

1892 kolera salgını, Erzurum'a nispetle Trabzon'da biraz daha erken bir zamanda yani Temmuz ayının sonunda ortaya çıkmasıyla birlikte Anadolu içlerindeki vilayetlerin hastalıktan korunması amacıyla çalışmalar başlatılmıştı. Bu amaçla Erzurum tarafı için de Hamsiköyü'nde karantihane kurulması 10 Ağustos'ta uygun görülmüştü.²⁸¹ Bu kararın alındığı sırada koleranın Erzurum vilayetine bulaşıp giderek yayılması üzerine

²⁷⁸ BOA, DH.MKT., 2005/63. 13 Eylül 1308/25 Eylül 1892.

²⁷⁹ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiyyet ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir, Dersaadet 1328, s. 67.

²⁸⁰ BOA, BEO., 127/9492. Koleradan dolayı meydana gelen vukuatı gösterir cetvel.

²⁸¹ BOA, BEO., 48/3553. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 67. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892.

de Trabzon ve diğer çevre vilayetlere gidecekler için bir iki geçit noktasında karantina kurulmasına ve 9 Eylül tarihinden itibaren 10 gün karantina uygulanmasına karar verildi.²⁸² Erzurum'a karşı bu karantina uygulaması ve daha sonraki verilecek bilgiye kadar bu uygulamanın devam ettirilmesi Trabzon vilayetine de bildirildi.²⁸³ Bu karantinahanelerin ve sınırın iyi bir şekilde muhafaza edilerek karantinaya alınanların dışarıyla bağlantılarının kesilmesi asker tarafından kordon altına alınmasına bağlı olduğundan bu ihtiyaç askeriyeyle iletildi.²⁸⁴ Cevaben IV. Ordudan gelen tezkirede Erzurum'un Trabzon ve diğer vilayetlerle geliş-geçişinin kesilmesi için Pınakapan mevkiyle Aras Nehri Vadisi'nde bulunan Mescidli²⁸⁵ köyünde ve Döğen dağının uygun bir noktasıyla Antab kazasının merkezi olan Tutak²⁸⁶ köyünde birer karantinahane açılmasının gerekliliği ifade edildi. Van vilayetinin de Bayezid tarafını kapatması için Bargiri²⁸⁷ mevkiyle Abaga nahiyesinin uygun noktalarında aynı çalışmaları yapması gerekmektedir.²⁸⁸ Bununla birlikte Erzurum vilayetine karşı Bayburd ve Gümüşhane arasında en uygun görünen Hadrak²⁸⁹ mevkiinde karantinahane yapımına başlandı ve IV. Orduya bilgi verildi. Alınan cevapta Erzincan sancağıyla Bayburd kazası bulaşık olmadığından buraların hariç bırakılıp Erzurum'un diğer yerleri için Hadrak'ta karantina kurulmasından vazgeçilerek Bayburd'la Kale arasında bir yerde ve bir de Erzincan tarafında diğer bir yerde iki merkezin kurulması uygun bulundu.²⁹⁰ Muş ve Genç sancaklarında da hastalığın bulaşmaması için çalışmalar yapıldı.²⁹¹

Koleranın Erzurum'da var olması, vilayetler arasındaki ulaşımı da etkilemeye başlamıştı. Zira Erzurum tüccarlarından Mahmud imzasıyla 29 Eylül'de gönderilen telgrafta İstanbul'a sevk ettikleri koyunlarını Trabzon tarafına getirdikleri sırada bu mevsimde sevkiyatın yapıldığı dağ yolundan geçişleri engellenerek Hamsiköyü tarafından gidileceğini ilgililer beyan etmişti. Hâlbuki bu sevkiyatın Erzurum vilayetine

²⁸² BOA, BEO., 66/4925. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892.

²⁸³ BOA, BEO., 68/5076. 28 Ağustos 1308/9 Eylül 1892.

²⁸⁴ BOA, BEO., 66/4925. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892; BEO., 68/5099. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 247. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892; BEO., 72/5374. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892; BEO., 72/5372. 3 Eylül 1308/15 Eylül 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 110. 3 Eylül 1308/15 Eylül 1892.

²⁸⁵ Erzurum ili Köprüköy ilçesine bağlı Mescitli köyü.

²⁸⁶ Ağrı ili Tutak ilçesi.

²⁸⁷ Van-Muradiye.

²⁸⁸ BOA, BEO., 69/5129. 30 Ağustos 1308/11 Eylül 1892.

²⁸⁹ Bayburt iline bağlı Balkaynak köyü.

²⁹⁰ BOA, BEO., 71/5251. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 248. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892; BEO., 72/5373. 3 Eylül 1308/15 Eylül 1892.

²⁹¹ BOA, DH.MKT., 2006/46. 16 Eylül 1308/28 Eylül 1892.

gönderilerek taraflarına tebliğ edilen irade üzerine yapılmasına rağmen böyle bir sıkıntı yaşanmıştı. Bunun üzerine Erzurum'a gönderilen telgrafta koyunların sudan geçirildikten sonra temiz çobanlarla nakledilmesi bildirildi.²⁹²

Erzurum vilayetinde koleranın şiddetinin artmasıyla birlikte Ekim ayı başında diğer vilayetlere gidiş-gelişi kontrol eden kordonların takviye edilmesi ve karantinalarda daha dikkatli davranılması istendi. Ayrıca uygulanan 10 günlük karantinaya devam edilmesi yönünde karar verildi.²⁹³ Bu kararlara rağmen kordonlar gerektiği gibi muhafaza edilemediğinden karantina beklemeden Bayburd ve Gümüşhane taraflarına geçenler olmuştu. Hastalığın bittiği ve kordonların kaldırıldığı Trabzon vilayetine göre karantinalarda yaşanan bu eksikliğin sorumlusu Erzurum vilayeti idi. Zira Erzurum'la Trabzon arasındaki yol ve geçitler iyi bir şekilde koruma altına alınmayarak Bayburd, Şiran ve Kelkit kazalarından gelenler engellenmiyordu. Erzurum tarafından gerekli tedbirlerin alınmaması sebebiyle Trabzon tarafından uygulanacak tedbirler de bir işe yaramayacaktı.²⁹⁴ Bunun hemen akabinde Bayburd'un Balahor²⁹⁵ köyünde Gümüşhane'den gelen bir kişinin koleraya yakalanıp vefat etmesi, aynı köyde iki gün sonra başka birinin ve Bayburd merkezinde de iki kişinin vefat etmesi bu görüşü desteklemektedir. Özellikle Gümüşhane'den gelmiş bir kişide hastalığın görülmesi, dikkat çekerek koleranın tekrar Trabzon'a bulaşması halinde maddî ve manevî olarak meydana gelecek zararın ifade edilmesine dahi gerek görülmediği İstanbul'dan bildirildi. Ayrıca vakit kaybedilmeden Gümüşhane'nin sağlık durumunun incelenmesi ve kordonların takviye edilmesi istendi.²⁹⁶ Bununla birlikte tedbirler daha da ağırlaştırılarak 30 Ekim'de Erzurum vilayetinden Trabzon'a geçecek yük ve yolcuların tamamen reddi yönünde karar verildi.²⁹⁷ Bu derece sert tedbire ise daha önce ortaya çıkarak biten kolera salgının Ekim ayının son günlerinde Erzurum'dan gelen Topçu askerleri vasıtasıyla tekrar Trabzon'a bulaştığının düşünülmesi idi.²⁹⁸

²⁹² BOA, DH.MKT.PRK., 1320/127. 17 Eylül 1308/29 Eylül 1892.

²⁹³ BOA, BEO., 81/6061. 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892; BEO., 81/6062. 21 Eylül 1308/3 Ekim 1892; BEO., 88/6577. 1 Teşrin-i evvel 1308/13 Ekim 1892.

²⁹⁴ BOA, BEO., 93/6922. 10 Teşrin-i evvel 1308/22 Ekim 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 145. 10 Teşrin-i evvel 1308/22 Ekim 1892.

²⁹⁵ Bayburt iline bağlı Akşar köyü.

²⁹⁶ BOA, Y.PRK.A., 8/4. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892; BEO., 99/7379. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

²⁹⁷ BOA, Y.A.HUS., 266/56. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

²⁹⁸ BOA, BEO., 203/15200. 19 Teşrin-i evvel 1308/31 Ekim 1892.

Trabzon'a geçişin yasak edilmesine dair alınan kararlar beraber vilayetler arasındaki yolculukta sıkıntılar da artmaktaydı. Zira Trabzon tarafına geçişe izin verilmemesi, hem izdihama neden olurken hem de tüccar ve kiracıların zor duruma düşmesine sebep oldu ve bunun çözümü için de iki karantina merkezinin daha kurulmasına karar verildi. İran'a görevlendirildikleri halde hastalığın tedavisi için Erzurum'da kalan heyetten iki doktorun açılacak karantinelerde görevlendirilmesi uygun bulundu.²⁹⁹ Doktorların görevlendirildiği Trabzon'a bildirilmediğinden bu tarihlerde Trabzon tarafından buralara acil iki doktor istenmekteydi.³⁰⁰

Ancak bu karantina merkezlerinin açılması uzun süreceğinden daha Kasım ayının başında tüccarların sıkıntılarına dair haberler gelmeye başladı. Erzurum Valisi Hıdır Bey'in 6 Kasım tarihli telgrafında birkaç vilayetle İran tüccarlarının yolu olan bu güzergâh üzerindeki belli noktalarda toplanan birçok yolcu ve tüccarın sıkıntı çekmekte olduklarına dair Erzurum tüccarları tarafından arzuhal gönderildiği bildirilmekteydi. Geçişin engellenmesinin yanında hastalığın bulaşmaması için kurulan mevcut karantinahaneler de sağlık açısından uygun olmayan yerler olarak nitelendirilmekteydi. Bu olumsuz şartlarla beraber havanın soğumasının etkisiyle buralarda başka hastalıkların çıkması gibi olumsuz sonuçların ortaya çıkacağından fenni olarak bu uygulamalara gerek olmadığı da Meclis-i Umur-ı Sıhhiyenin yazısında beyan edildiğinden ne yapılması gerektiği sorulmaktaydı.³⁰¹

7 Kasım'da yolcular vekili Mustafa ve ağnam tüccarı vekili Kemal imzasıyla gönderilen telgrafta da Trabzon'a geçişe engel olunmasından kaynaklanan sıkıntılar anlatılmakla birlikte aynı zamanda Bayburd, Gümüşhane ve Trabzon'da da koleranın varlığından bahsedilerek tahammül edilemez perişan bir durumda bırakıldıklarından geçişlerine izin verilmesi istenilmekteydi: *"Sinop tahaffuzhânesince mu'âmelesini bi'l-ikmâl İstanbul'a sevk olunacak yirmi binden mütecâviz koyunlarımız kar altında dağlarda olduğu Trabzon cihetine Bayburd'dan Gümüşhâne'ye kadar hân ve karyelerde de binden mütecâviz yolcu ve arabacılarımız bulunduğu halde imrârımıza Trabzon vilâyetinden müsâ'ade olunmuyor. İlet-i müdhîşe Bayburd Gümüşhâne*

²⁹⁹ BOA, DH.MKT., 2016/106. 20 Teşrin-i evvel 1308/1 Kasım 1892; İ.HUS., 5/52. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892; BEO., 104/7798. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892; BEO., 105/7836. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892; Y.A.HUS., 266/126. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892.

³⁰⁰ BOA, BEO., 105/7836. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892.

³⁰¹ BOA, BEO., 104/7791. 25 Teşrin-i evvel 1308/6 Kasım 1892.

*Trabzonca hükmünü icrâ etmekte olup bunlar umûmen bulaşık bulunduğu surette imrârımızın men'ıyla hâric-i tahammül-i perişâniyete bırakılmaklığımıza merhâmet-i şâhâne ve adâlet-i devletleri kâil olamayacağından imrârımıza müsâ'ade buyurulmasını istidâ eyleriz fermân".*³⁰² Bayburd'dan Sadarete gönderilen bu telgrafla Erzurum vilayetinin telgrafı, Sıhhiye Nezaretine havale edildi.³⁰³ Geçişe müsaade edilmemesi, yapılan talepleri artırırken yaşanan sıkıntıyı da göstermekteydi. İranlı tüccarların gönderdiği telgrafta İran'dan Trabzon, İstanbul ve Avrupa taraflarına nakledilen ve bekletilmesi uygun olmayan ticarî ürünlerin olduğu bildirilmekteydi. Sıkıntı içine düştüklerini ifade eden tüccarlar, geçişlerine dair olan yasağın devamı halinde tamamen mahvolacakları ve perişan hale geleceklerinden bu yasağın kaldırılıp nakliyatın karantina kanunlarına uygun olarak yapılmasını ve geçişlerine izin verilmesini istemekteydiler.³⁰⁴ Yine aynı tarihte bir diğer istek de Trabzon'a geçişlerinin yasaklanmasından dolayı 800'den fazla deve ve diğer hayvanlarıyla yiyecek fiyatlarının da artması üzerine bir haftadan beri Erzurum'da aç ve muhtaç kaldıklarını belirten birçok devecinin imzasını taşıyan tüccarlardan gelmişti.³⁰⁵ Daha öncekiler gibi konu Sıhhiye Nezaretine havale edildi.³⁰⁶

Yapılan taleplere rağmen Sıhhiye Nezaretinden şuan Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde koleranın bazı noktalarda mevcut olup tam olarak istila vaziyetinde olmadığından henüz hastalık bulaşmayan yerlere de karantinasız yolcu olarak hastalığı sokmak uygun olamayacağı cevabı verildi. Bununla birlikte Trabzon ile Erzurum arasında en işlek bir iki yerde karantinahane kurularak 10 gün karantinada beklettirildikten sonra bu yolcuların geçişine izin verilmesi uygun bulundu. Koyunlar için ise karantina gerekmediği ve yalnız çobanlar karantinaya mecbur olduklarından çobanların değiştirilerek yerlerine sağlıklı çobanlar tayin edilmesi suretiyle geçişlerine izin verilmesi bildirildi.³⁰⁷

³⁰² BOA, BEO., 104/7791. 26 Teşrin-i evvel 1308/7 Kasım 1892. Yolcular Vekili Mustafa ve Koyun Tüccarları Vekili Kemal tarafından Sadarete gönderilen telgraf.

³⁰³ BOA, BEO., 102/7616. 26 Teşrin-i evvel 1308/7 Kasım 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 154. 26 Teşrin-i evvel 1308/7 Kasım 1892.

³⁰⁴ BOA, BEO., 106/7930. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892. İran Tüccarları tarafından Sadarete gönderilen telgraf.

³⁰⁵ BOA, BEO., 106/7930. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892. Deveci ve Mekkareciler tarafından Sadarete gönderilen telgraf.

³⁰⁶ BOA, BEO., 105/7801. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892; DH.MKT., 2019/92. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892.

³⁰⁷ BOA, BEO., 104/7791. 28 Teşrin-i evvel 1308/9 Kasım 1892.

Birçok insanın hayvanları ve yükleriyle birlikte Trabzon'a girişlerinin engellenmesi ve sıkıntı içinde kaldıkları sırada yapımına karar verilen karantina merkezlerinin yeri konusunda ise iki vilayet arasında anlaşmazlık yaşanmaktaydı. Karantinahanenin Hadrak'ta yapılacağına dair Erzurum vilayetine gönderilen telgraf üzerine karantinanın burada yapılması oranın da hastalıklı olarak görülmesi sonucunu ortaya çıkaracağından karantinanın Gümüşhane'ye daha yakın bir yerde kurulması, Erzurum'daki sağlık heyeti tarafından uygun görülümüşse de aynı konuda Trabzon'daki idareciler farklı düşünmekteydi. Bu konuda Trabzon Valisi Kadri Bey, 13 Kasım'da gönderdiği telgrafta Trabzon'da hastalığın şehir merkeziyle çevre köylerde ve Pulathane'de olduğunu ve Gümüşhane'de 15 günden beri hiç vukuat olmadığını belirtiliyordu. Gümüşhane'nin şüpheli görülmesi ise buradan Trabzon'a kadar olan yolun da hastalık varmış gibi kabul edilmesi demek olacaktı. Bu sebeple karantina kurulmasına uygun mevkiin yine Hadrak olduğu ifade edilmekteydi. Hadrak dışında uygun bir yerin Hamsiköyü olmasına rağmen burası da şüpheli durumdaydı. Vali Bey, şu durumda Erzurum'la Trabzon arasındaki kurulacak karantina mevkiî konusunda Erzurum'da Trabzon'a nispetle hastalığın etkisinin fazla olduğundan Hadrak'ı uygun görmekteydi. Ayrıca Hadrak'tan başka bir yere karantina kurulmasının Gümüşhane'ye hastalığın tekrar bulaşmasına sebep olacağı ve Gümüşhane'nin Trabzon'a göre temiz olduğundan Trabzon'dan yapılan ihracata karşı da Zigana'da yolcuların 5 gün karantinaya alındığı ifade edilmekteydi. Kadri Bey, iki güne kadar gelecek olan Sıhhiye müfettişiyle görüşülerek meselenin neticeleneceği görüşündeydi.³⁰⁸ Bu konudaki anlaşmazlığa Trabzon'a görevlendirilen müfettişin oraya ulaşmasıyla son verileceği İstanbul'dan da bildirildi.³⁰⁹ Trabzon'a gelen müfettiş tarafından Hadrak mevkiinin karantinahane yapılması, Trabzon vilayetinin Erzurum'a nispetle daha fazla hastalıktan korunmuş olması sebebiyle uygun görüldü.³¹⁰

Bu yazışmaların yapıldığı sırada Kasım ayının ortalarına gelinmişti. Kolera ise hala Erzurum ve Trabzon taraflarında etkili bir şekilde hüküm sürmekteydi. İran ve Rusya'nın Kafkasya bölgesinde ise hastalık azalmaya başlayarak bitmeye yüz tutmuştu. İran'dan gelen yolcuların önce Bayezid'de sonra da Trabzon vilayeti sınırındaki

³⁰⁸ BOA, BEO., 109/8163. 1 Teşrin-i sani 1308/13 Kasım 1892.

³⁰⁹ BOA, BEO., 105/7856. 2 Teşrin-i sani 1308/14 Kasım 1892; BEO., 107/8024. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 265. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892.

³¹⁰ BOA, BEO., 109/8163. 8 Teşrin-i sani 1308/20 Kasım 1892.

merkezlerde onar günden toplam 20 gün karantina bekledikleri ve sıkıntıya düştükleri İran Konsolosluğundan ifade edilerek karantina süresinin beşer güne indirilmesi teklif edildi.³¹¹ Hastalık Erzurum vilayetinin çoğu yerine bulaşmışsa da henüz Trabzon vilayetinin merkezi ve Gümüşhane'den başka diğer yerlerinde yoktu. Bu sebeple Erzurum'dan Trabzon'a gideceklerle uygulanmakta olan 10 gün karantinanın devamına karar verildiyse de Bayezid ve Kötek'te uygulanan karantina süresi 5 güne indirildi.³¹²

Koleranın sirayetinin engellenmesi amacıyla kurulan karantina merkezlerinde diğer bir şikâyet konusu da alınan vergilerdi. Erzurum'dan 840 çuval keten tohumu getirten Trabzon tüccarlarından Alizade Osman Efendi, gönderdiği telgrafta 100 kıyye tohumun değerinin 50 kuruş etmesine rağmen bundan günlük 3 kuruş istendiğini belirtmekteydi. Böylece 10 günlük verginin 30 kuruşa çıkacağından zarara uğrayacağını ifade eden Osman Efendi, karantina süresince sadece 3 kuruş vergi alınmasını istedi.³¹³ Esasında böyle ürünlerden günlük vergi alınmasına gerek olmadığından Sıhhiye tarifesi gereğince bir defa vergi alınması gerektiği cevabı verildi.³¹⁴

Vergi konusunda başka tüccarlar tarafından da benzer talepte bulunuldu. Erzurum ve diğer yerlerden Trabzon'a getirilmekte olan yükte ağır ve kıymette değeri düşük olan zahire, pastırma, mazu,³¹⁵ keten tohumu, çerviş,³¹⁶ tuzlu bağırsak, keçi ve koyun derisiyle yapağı gibi ürünlerin her 100 kıyyesinden günlük üçer kuruş karantina vergisi istenilmekte olduğu ifade edilmişti. Aynı şekilde bunlar da verginin günlük değil karantina süresince toplam 3 kuruş olarak ödenmesini istemişlerdi. Sıhhiye Nezareti, kolera olan yerlerden çıkarılmış olan tuzlu bağırsak, keçi-koyun derisi ve yapağısı gibi ürünlerin kabul edilmesini tehlikeli gördüğünden bunların tamamen reddedilerek iadesi yönünde bilgi verdi. Bununla birlikte pastırmanın geçişine engel olunmamasını, fakat bulundukları çuvallardan çıkarılarak çuvalların yakılmasıyla 10 gün havalandırıldıktan ve dezenfekte edildikten sonra temiz çuvallara konularak karantinadan geçirilmesini

³¹¹ BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; Y.A.HUS., 266/144. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892; Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, 258.

³¹² BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; Y.A.HUS., 266/144. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892.

³¹³ BOA, BEO., 114/8487. 16 Teşrin-i sani 1308/28 Kasım 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 170. 17 Teşrin-i sani 1308/29 Kasım 1892.

³¹⁴ BOA, BEO., 193/14410. 19 Teşrin-i sani 1308/1 Aralık 1892.

³¹⁵ Bir tür ağaç kozalağı.

³¹⁶ Eritilmiş hayvan yağı.

istedi. Mazu, keten tohumu ve çerviş gibi maddelerin de karantinada bekletilmesine gerek olmadığı ve bunların içinde bulunduğu kapların kireç kaymağıyla dışarıdan badana edildikten sonra geçirilmesi bildirildi. Verginin ise aynı şekilde tek bir sefer alınması gerektiği ifade edildi.³¹⁷ Ticarî açıdan zararın ortada olduğu karantina merkezlerinde yapılan bu uygulama, aynı zamanda oradaki görevlilerin de kanunlarla belirlenen tarifieden haberleri olmağını da göstermesi açısından manidardır.

Koleranın yayılmasıyla birlikte karantina uygulanan güzergâhlar da artmaktaydı. Erzincan'da kolera görülmesi nedeniyle Kasım ayının ortalarından itibaren buradan Mamuretülaziz vilayetine gideceklere Eğin kazasının iki geçiş noktasında karantina tedbirleri uygulanmaya başlandı.³¹⁸ Aynı zamanda Sivas vilayeti de Erzurum ve Trabzon'a karşı karantina uygulamaktaydı.³¹⁹ Bu amaçla Karahisar, Hamidiye³²⁰ ve Niksar kazalarında kordonlar kurulmuştu.³²¹ Erzurum vilayetindeki sıhhiye komisyonu tarafından hazırlanan 19 Kasım tarihli rapordan Gümüşhane sancağının Kelkit ve Şiran kazaları ile Gümüşhane vadisinde hastalık olmadığından oraların Erzincan, Bayburd ve Erzurum'a karşı muhafazaları için Pulur,³²² Köse, Hadrak ve Sipikör³²³ köylerinde birer karantinahane kurulduğu anlaşılmaktadır.³²⁴ Şiran'dan Erzincan'a ve Erzincan'dan Kelkit'e bağlanan katırcı ve yaya yollarının tamamen kapatılarak Erzincan'dan Gümüşhane'ye gelen yolun en güvenli yerinde bulunan Sipikör köyünde bir karantinahane kurularak gelip geçenlerin 10 gün karantinaya alınmasına karar verildi. Şöyle ki bu yol üzerinde Pulur ve Köse denilen mevkiilerdeki karantinalar, Erzurum ve Bayburd'un Erzincan taraflarına ve Hadrak mevkiindeki karantina da Trabzon tarafına yapılacak ihracata karşı kuruldu. Bu defa kurulmasına teşebbüs edilen Sipikör karantinahanesi de Erzincan ve civarından Trabzon'a gideceklere karşı açıldı.³²⁵

³¹⁷ BOA, BEO., 193/14410. 19 Teşrin-i sani 1308/1 Aralık 1892.

³¹⁸ BOA, DH.MKT., 2020/110. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892; DH.MKT., 2021/74. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892.

³¹⁹ BOA, DH.MKT., 2021/94. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892.

³²⁰ Ordu ili Mesudiye ilçesi.

³²¹ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 165. 7 Teşrin-i sani 1308/19 Kasım 1892.

³²² Bayburt ili Demirözü ilçesine bağlı Gökçedere köyü.

³²³ Gümüşhane ili Kelkit ilçesine bağlı Güzyurdu köyü.

³²⁴ BOA, BEO., 107/7967. 7 Teşrin-i sani 1308/19 Kasım 1892. Erzurum Valisi ve Sıhhiye Reisi tarafından Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 109/8164. 8 Teşrin-i sani 1308/20 Kasım 1892; Y.A.HUS., 267/5. 9 Teşrin-i sani 1308/21 Kasım 1892. Abdulkadir Gül tarafından bu tarih 21 Ağustos olarak zikredilmektedir. Gül, "Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar", 250.

³²⁵ BOA, BEO., 107/7967. 5 Teşrin-i sani 1308/17 Kasım 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

Kolera, bu güzergâh ile Erzurum'a ulaşan diğer yollar üzerinde yalnızca ticaretin durmasına ve ekonomik olarak zarara sebep olmamış, birçok alanla birlikte askerî işleri de sekteye uğratmıştı. Erzurum istihkâmında bulunan topların tamiri için Kaymakam Yakub Vasfî Bey ile Almanyalı ustalar gönderilmişti. Vasfî Bey tarafından 30 Ekim'de gönderilen telgrafa göre Samsun'a ulaştıklarında Trabzon ve Erzurum şehirlerinde var olan koleradan haber alınmış ve bindikleri Loyd Kumpanyasının Lada isimli vapuru da bu haber üzerine Trabzon'a gitmekten vazgeçerek yükünü Samsun'da bırakıp İstanbul'a dönmeye karar vermişti. Topları tamir edecek ustaların tekrar bu vapura binerek İstanbul'a dönecekleri ve kendisinin zarurî olarak bir iki gün Samsun'da kalıp Erzincan üzerinden Erzurum'a gitmek üzere yola çıkacağı bildirilmişti. Hemen ardından gönderdiği telgrafta da aynı şekilde hareket ettiği anlaşılmaktaydı.³²⁶ Vasfî Bey'in 14 Kasım tarihli telgrafında ise Sivas'a ulaştığında IV. Ordu Müşirliğinden verilen bilgiye göre Erzincan tarafına da hastalığın bulaştığı haber verilmişti. Sivas ile Erzincan arasında kordon kurulacağından kendisi Erzincan ve Erzurum merkezlerine gitse bile Almanyalı ustaların dönmesinden ve hastalık sebebiyle buralarda kamacı, demirci ve marangoz gibi esnafın askeriyeye toplanarak topların tamirinin yapılması mümkün olamayacağından ne yapması konusunda bilgi istemişti.³²⁷ 8 Aralık'ta ise 4 gün sonra Erzincan ve Erzurum'a gitmek üzere Sivas'tan hareket edeceğini bildirdi.³²⁸

1892 Aralık ayının son günlerinde Erzurum merkezinde bir aydan ve çevresinde 15 günden beri kolera görülmediğinden Erzurum vilayetine karşı Trabzon tarafından uygulanan karantina kaldırıldı. Buna karşın hastalığın Trabzon'da tekrar ortaya çıkması sebebiyle oradan ve Van'dan Erzurum'a gelenlere 5 gün karantina uygulanmasına karar verildi.³²⁹ Erzurum vilayeti tarafından Zigana ve Erciş karantinahaneleri yeterli görülerek başka karantinaların kurulmasına gerek olmadığı beyan edildi.³³⁰ Ocak ayında Erzurum'da ve Van'da koleranın etkisinin tamamen sona ermesi üzerine³³¹ 21 Ocak 1893 tarihinde Erzurum, Bitlis, Trabzon ve Kastamonu vilayetlerine gönderilen

³²⁶ BOA, Y.MTV., 70/78. 24 Teşrin-i evvel 1308/5 Kasım 1892.

³²⁷ BOA, Y.MTV., 71/18. 11 Teşrin-i sani 1308/23 Kasım 1892.

³²⁸ BOA, Y.MTV., 72/47. 1 Kanun-ı evvel 1308/13 Aralık 1892.

³²⁹ BOA, BEO., 131/9756. 17 Kanun-ı evvel 1308/29 Aralık 1892; BEO., 132/9829. 17 Kanun-ı evvel 1308/29 Aralık 1892; Y.MTV., 73/88. 21 Kanun-ı evvel 1308/2 Ocak 1893.

³³⁰ BOA, BEO., 133/9966. 21 Kanun-ı evvel 1308/2 Ocak 1893; BEO., 135/10091. 20 Kanun-ı evvel 1308/1 Ocak 1893.

³³¹ BOA, İ.HUS., 7/77. 30 Kanun-ı evvel 1308/11 Ocak 1893; Y.A.HUS., 268/127. 31 Kanun-ı evvel 1308/12 Ocak 1893; BEO., 139/10396. 4 Kanun-ı sani 1308/16 Ocak 1893.

tahriratta Bitlis vilayetinden Erzurum ve Van vilayetlerine karşı uygulanan karantina tedbirlerinin de tamamen kaldırıldığı bildirildi. Trabzon'dan Erzurum'a gidenlere de Hamsiköyü ve diğer yerlerde uygulanan karantina süresinin 24 saate indirilmesine ve dezenfeksiyon işlemine devam edilmesine karar verildi.³³² Ayrıca Kafkasya'dan gelenlere uygulanan 5 günlük karantina da kaldırıldı.³³³ 24 Ocak'ta Erzurum ve Trabzon arasında kurulmuş olan karantinalar kaldırılarak alınan tedbirlere de son verildi.³³⁴

2.2.4. 1893 Kolera Salgınına Karşı Alınan Tedbirler

1892 yılında yaşanan salgından sonra devlet idarecileri, taşraya tayin edilen bütün sağlık personelinin görev yerlerine ulaşmasına ve oradan hangi sebeplerle ayrıldığına dair bilgilerin eksikliğinden dolayı bunların düzenli bir şekilde bildirilmesi konusunda her yere tebligat gönderdi. Söz konusu tebligata göre, doktor bulunduğu düşünülen yerlerde doktorların olmaması ve aksine doktor olmadığı sanılan yerlerde de doktor olması sebebiyle bir karışıklık meydana gelmekteydi. Bununla beraber bu durum, bulaşıcı bir hastalık çıktığında derhal doktor gönderilmesi gerekirken oradaki doktor durumunun bilinemediğinden tayin yapılmasında tereddüt gösterilmesine de sebep olmaktaydı. Bundan sonra tayin edilen memurların görev yerlerine varışları, oradan ayrılışları, istifaları, vefat durumları ve izinleri gibi işlerin bildirilmesi ve Tıbbiye tarafından onaylanmadan belediye doktorluğuna kimsenin tayin edilmemesi istendi.³³⁵

Taşrada görev yapan bu doktorların koleraya karşı tedbir alınmasında büyük payları vardı. Erzurum'da tekrar hastalığın çıkmaması için çeşitli tedbirler alınmalıydı. Heyet-i Sıhhiye Reisi Mirliya Abdülhalim Paşa tarafından yazılan 11 Mart 1893 tarihli layihaya göre bu işlerin bir kısmı Erzurum Belediyesi ve ahalisine düşerken diğer bir kısmı da doktorlara düşmekteydi. Doktor, çağrıldığı hastanın durumunu şüpheli görürse bu konuda diğer doktorlarla birlikte bir rapor hazırlayarak idarecilere bilgi verecekti. Eğer hastalığın bulaşıcı olduğuna kesin gözüyle bakılırsa hemen bilgi verilmeli ve detaylı bir şekilde rapor yazılmalıydı. Ayrıca doktorlar gezdikleri yerlerde sağlık kurallarına ilişkin bir eksiklik gördüğünde bu durumu, düzenleyecekleri raporla idarecilere bildirecekti. Ancak Erzurum büyük bir şehir olduğu gibi çevresinde de

³³² BOA, BEO., 142/10580. 9 Kanun-ı sani 1308/21 Ocak 1893.

³³³ BOA, BEO., 147/11005. 20 Kanun-ı sani 1308/1 Şubat 1893; Y.A.HUS., 269/53. 20 Kanun-ı sani 1308/1 Şubat 1893; DH.MKT., 2048/105. 23 Kanun-ı sani 1308/4 Şubat 1893.

³³⁴ BOA, Y.A.HUS., 269/17. 13 Kanun-ı sani 1308/25 Ocak 1893.

³³⁵ BOA, DH.MKT., 2053/83. 8 Şubat 1308/20 Şubat 1893.

birçok köy bulunmaktaydı. Buna karşın sadece bir belediye doktoru bulunmaktaydı. Sağlık işlerinin yürütülmesi için bu doktorun haricinde ara sıra nöbetleşe veya gerek görüldükçe her ay köyleri dolaşarak ahalinin sağlık durumunu kontrol etmek ve gerekli işleri yapmak için bir doktorun daha görevlendirilmesi gerekmektedir. Bunlar yapılırsa bulaşıcı hastalığın yayılmasına engel olunabilecekti. Osmanlı topraklarına bulaşıcı hastalıkların çoğu, yabancı devletlerden sirayet ettiğinden Kızıldize ve diğer yerlerde ihtiyaca yeterli ve kurallara uygun şekilde karantinahaneler yapılmalıydı.

Hastalıklara karşı ahalinin bilinçli olmasının önemli olduğunu beyan eden Abdülhalim Paşa'ya göre ahaliden her kim olursa olsun hanelerinde biri hastalandığı zaman hemen doktora müracaat edilmeliydi. Aynı şekilde komşularında da hasta olup doktora müracaat etmeyenler olursa onlar da teşvik edilmeliydi. Özellikle hastalarda şiddetli ishal gördükleri veya duydukları halde vakit geçirmeden ilgilileri bilgilendirmeleri ahaliye duyurularak haber vermeyecek ve müracaat etmeyecek olanların da sorumlu olacaklarının kendilerine anlatılması gerekliydi. Mahalle imam ve muhtarları, cami ve kilise hademeleri ve medrese bevvâbları, han ve bekâr odabaşları, zikredilen yerlerde biri hastalanıp da doktora müracaat etmemişse onların da hemen bildirilmesine mükellef tutulmalıydı. İdareci ve memurlar da ahali gibi aynı yükümlülöklere tabi olmalıydı. Bunların dışında belediye eczanesindeki ilaçlar arasında gerek bilinen hastalıklardan ve gerek temizlik için kullanılan ilaçlardan eksik olanlar varsa ihtiyat için şimdiden uygun miktarda ilacın alınması için gereğinin yapılması istenmekteydi.³³⁶

Abdülhalim Paşa, Erzurum'un sağlık durumuna dair yapılması gerekenleri beyan etmişse de sınır bölgelerinde bu tedbirler alınmış değildi. 1893 yılının Ağustos ayında Tiflis'te kolera hastalığının ortaya çıkmasıyla sağlık tedbirleri alınmaya başlandı. Bu bölgede Erzurumlu hayli Ermeni olup bir önceki yıl Erzurum'a yayılan hastalığın o taraftan gelen kaçaklar vasıtasıyla bulaştığından sınırdaki geçit noktalarının zaptiye ve askerler vasıtasıyla kapatılması Erzurum Valisi Haydar Bey tarafından arz edildi.³³⁷ Buna göre sınırın önemli noktalarındaki kordonlar süvari ve piyade askerleri tarafından korunmaktaydı. Ancak Tiflis tarafından geleceklerin bu kordonlar arasından kaçmalarının engellenmesi için bu kısımların da kapatılması gerekliydi. Ayrıca kaçak

³³⁶ BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliya Abdülhalim Paşa'nın raporu.

³³⁷ BOA, DH.MKT., 113/15. 3 Ağustos 1309/15 Ağustos 1893.

takibinde süvarilere görev düşmesine rağmen yeterli süvari de yoktu.³³⁸ Bunun üzerine kaçakların takibi için zaptiyelerin görevlendirilmesi ve Karadeniz sahilinden Erzurum'a kadar Trabzon sınırında da bu şekilde uygulama yapılması IV. Ordu tarafından uygun görüldü.³³⁹ İhtiyaç duyulan asker miktarının da bildirilmesi istendi³⁴⁰ ve Erzurum tarafından 100 süvari talep edildi.³⁴¹ Bu ihtiyaca olumlu cevap verilerek istenen süvariler o bölgelere görevlendirildi.³⁴²

Sınırın korunmasına yönelik bu çalışmalar sürdürülürken kolera, başka yollardan Eylül ayında İstanbul'a bulaştı.³⁴³ Ekim ayında koleranın İran'ın bazı bölgelerinde görülmesi üzerine 18 Ekim tarihinden itibaren İran'dan geleceklerin Bayezid'in de dâhil olduğu bazı karantina merkezlerinde 5 gün karantinaya alınmasına karar verildi.³⁴⁴ İran'dan gelenlere uygulanan karantina, Aralık ayının ortalarına kadar devam etti.³⁴⁵

2.2.5. 1894 Kolera Salgını

1893 yılında Erzurum vilayetine bulaşmayan hastalık, 1894 yılının Ocak ayında Bayezid sancağına bağlı Mirangi³⁴⁶ köyünde ortaya çıktı ve bir hafta içinde 22 kişi öldü.³⁴⁷ Sıhhiye Nezaretinden Mirangi köyüne hemen gidilerek hastalara ilaç verilmesi, gerekli temizliğin yapılması ve tahaffuz tedbirlerinin alınması Erzurum Karantina Müfettişliğine bildirildi.³⁴⁸ Mart ayı başından itibaren Bayezid sancağının hiçbir yerinde kolera hastalığının görülmemesi üzerine uygulanan tedbirler kaldırıldı.³⁴⁹

1893 yılının sonunda ahalinin meydana gelen koleradan korunması amacıyla Osmanlıca, Fransızca, Ermenice ve Rumca olmak üzere bir talimat hazırlanmıştı.

³³⁸ BOA, BEO., 273/20434. 10 Ağustos 1309/22 Ağustos 1893.

³³⁹ BOA, DH.MKT., 113/15. 14 Ağustos 1309/26 Ağustos 1893.

³⁴⁰ BOA, BEO., 273/20434. 28 Ağustos 1309/9 Eylül 1893.

³⁴¹ BOA, BEO., 284/21266. 4 Ağustos 1309/16 Ağustos 1893; DH.MKT., 113/15. 7 Eylül 1309/19 Eylül 1893.

³⁴² BOA, DH.MKT., 152/11. 17 Teşrin-i evvel 1309/29 Ekim 1893. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbata sureti.

³⁴³ BOA, A.MKT.MHM., 558/2. 17 Eylül 1309/29 Eylül 1893. Sadaretten Sıhhiye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

³⁴⁴ BOA, DH.MKT., 154/41. 6 Teşrin-i evvel 1309/18 Ekim 1893; DH.MKT., 157/9. 12 Teşrin-i evvel 1309/24 Ekim 1893.

³⁴⁵ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 74.

³⁴⁶ Ağrı iline bağlı Yurtpınar köyü.

³⁴⁷ BOA, DH.MKT., 202/35. 19 Kanun-ı sani 1309/31 Ocak 1894; A.MKT.MHM., 529/14. 25 Kanun-ı sani 1309/6 Şubat 1894. Sadaretten Sıhhiye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 483. 25 Kanun-ı sani 1309/6 Şubat 1894.

³⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM., 529/14. 27 Kanun-ı sani 1309/8 Şubat 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁴⁹ BOA, DH.MKT., 219/10. 10 Mart 1310/22 Mart 1894.

Hazırlanan talimatın 1894 yılının başlarında dağıtımı düşünülmüşse de Şehremini tarafından hastalığın bitmek üzere ve önceden yapılan ilanlarla ahalinin bilgilendirilmiş olduğu ifade edilerek tekrar kafaların karıştırılmaması amacıyla dağıtımın durdurulması istendi.³⁵⁰ Şehremininin bu yazısından talimatın İstanbul ahalisine dağıtılacağı anlaşılmaktadır. Talimat, ahalinin hastalığa karşı neler yapması gerektiğini zikretmesi açısından önemlidir. Cemiyet-i Tıbbiye tarafından hazırlanan ve “*Koleradan Muhafaza Olunmak Üzere Ahaliye Talimat*” başlığıyla neşredilen talimatın maddeleri şunlardır:³⁵¹

1. Kolera, görüldüğü zaman ilk önce dikkat edilecek konu yeme-içme alışkanlığıdır. Sağlık tedbirleri içerisinde herkesin yeme-içme alışkanlığı nasılsa yine aynı şekilde devam etmekle birlikte gereğinden fazla yiyip içilmemelidir. Vücut ve zihin yorulmamalı ve geceleri uykusuz kalınmamalıdır. Soğuktan korunmalı ve özellikle alkollü içecekten uzak durulmalıdır. Bu içeceklerin kullanımı koleraya karşı siperdir diye düşünülmesine rağmen bu düşünce çok yanlıştır. Sarhoşluğun vücudu hastalığa karşı güçsüz düşürdüğü ispat edilmiştir,

2. Vücut temiz tutulmakla birlikte kullanılan çamaşırlar ve yatak örtüleri, gayet temiz olmalı ve yaşanan mekânlar sık sık temizlenerek havalandırılmalıdır,

3. Tuvaletler temiz tutulmalı ve buralardan yayılan kokunun evlerin içerisine girmemesi için vidalı olmalı[kapıları kapatılmalı]dır. Giderlerine açılır kapanır tapa ya da aşağısına kendi kendine açılıp kapanan küçük bir kavanoz konulmalıdır. Bundan başka kireç kaymağı gibi etkili maddeler dökülerek temizlenmelidir,

4. İçilecek su, önceden en azından 15 dakika kaynatıldıktan sonra içine limon suyu karıştırılarak hazırlanmalı ve kapalı bir kavanoz içinde muhafaza edilmelidir,

5. Yemekten önce el ve yüz, önceden kaynatılmış su ve sabun ile yıkanmalı ve yemekten sonra da ağız, kaynatılmış ve içine sirke veya limon suyu karıştırılmış su ile gargara edilmelidir,

6. Daima pişirilmiş gıdalar yenilmeli ve özellikle açıkta olan tuzlanmış et ve benzeri ürünlerden mümkün olduğu kadar uzak durulmalıdır. Sabah aç karnına hiçbir zaman evden çıkılmamalıdır,

7. Süt, hiç olmazsa 20 dakika kaynatıldıktan sonra içilmelidir,

³⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM., 594/23. 30 Mart 1310/11 Nisan 1894.

³⁵¹ BOA, A.MKT.MHM., 594/23. 19 Teşrin-i sani 1309/1 Aralık 1893. Koleradan muhafaza olunmak üzere ahaliye talimat.

8. Kolera hastalığına yakalanmış bir kimseye veya elbise ve çamaşırına, özellikle de kirlenmiş eşyasına dokunanlar, kaynatılmış su ve sabunla güzelce yıkanmalı ve gerekli malzemelerle temizlenmelidir. Kirlenmiş eşyaların yakılması gerekmekle birlikte mümkün olmayanlar da iyice dezenfekte edilmelidir. Hastanın atıkları tualete boşaltılmadan önce üzerine kireç kaymağı dökülmelidir,

9. Özel hazırlanmış olarak isimlendirilen ve satılan ilaçlar, kullanılmamalı ve az bir rahatsızlık hissedildiğinde doktora müracaat edilmelidir. Zira hastayı tedavi edip gerekenleri ancak doktor yapabilir,

10. Hastalığa karşı korkulmayarak endişeye düşülmemeli ve ancak işi bilenlerin nasihatlerine uyularak zikredilen talimat hükümlerine göre hareket edilmelidir.

Kolera, 1894 yılında da yayılmaya devam etti. Mayıs ayında Sivas'ta çıkan koleraya karşı Erzincan sancağının bu vilayetle sınır olan üç noktasında karantina kuruldu.³⁵² Kurulan karantinalar sebebiyle Erzincan tarafına zahire getirilemediğinden Refahiye kazasında sıkıntı yaşandı. Bunun üzerine zahire ve nakledenlerin karantina vergisinden muafiyeti Erzincan Mutasarrıflığından talep edildi.³⁵³ Sıhhiye Nezaretinden gönderilen cevapta zahirenin vergiden muaf olduğu ve sadece nakledenlerin vergiye tabi olduğu bildirildi.³⁵⁴

Hastalığa karşı alınan tedbirler çerçevesinde çeşitli vilayetlere 8 doktorun görevlendirilmesine gerek görüldü. İstanbul'da görev yapanların geçici olarak gönderilmesi uygun görülmüşse de söz konusu doktorlar bunu kabul etmedi. Bunun üzerine de Meclis-i Vükelada doktorların ahali ve memleketin ihtiyacına hizmet etmek için Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahanede okutulmuş olduklarından kendilerine devletçe verilen görevin kabulünde tereddüt etmelerine gerek olmadığına karar verildi. Ayrıca söz konusu doktorlara görevlendirildikleri yerlere gitmeleri için bir defa daha teklif yapılması istendi. Yine gitmemekte ısrar ettikleri takdirde görevlerinden azledilerek bundan sonra devlet hizmetinde çalışamayacaklarının da anlatılması istendi.³⁵⁵

³⁵² BOA, DH.MKT., 227/36. 2 Mayıs 1310/14 Mayıs 1894. Dahiliye Nezaretinden Seraskerlik makamına gönderilen tezkire. Sıhhiye İdaresinin resmî tebligatı dışında olarak vilayetlerde ve sancaklarda idareciler tarafından yapılan karantinaların geliri Mahalli Mal Sandıklarına ait olduğundan masraflarının da oradan verilerek Sıhhiye ödeneğine dahil edilmesine karar verildi. Bu dönemde Erzurum vilayetindeki karantinalara 64.160 kuruş 30 para masraf yapıldı. BOA, DH.MKT., 206/45. 3 Şubat 1309/15 Şubat 1894; DH.MKT., 209/58. 11 Nisan 1310/23 Nisan 1894; DH.MKT., 2323/29. 11 Mart 1316/24 Mart 1900.

³⁵³ BOA, BEO., 436/32683. 1 Temmuz 1310/13 Temmuz 1894.

³⁵⁴ BOA, BEO., 436/32683. 4 Temmuz 1310/16 Temmuz 1894.

³⁵⁵ BOA, MV., 80/88. 29 Haziran 1310/11 Temmuz 1894.

Karantinalar vasıtasıyla alınan tedbirlere rağmen kolera, Ağustos ayında Erzincan'a bulaştı.³⁵⁶ Hastalığın Erzincan'a Trabzon tarafından gelen kaçakçılar vasıtasıyla bulaştığı 1910 yılında Trabzon'da hastalığın memlekete girmemesi için yapılan duyurulardan anlaşılmaktadır.³⁵⁷ 24 Ağustos 1894 sabahı saat 8'den 25 Ağustos saat 8'e kadar Merkez Topçu Alaylarından 6 asker hastalandı ve bunların ikisi vefat etti. Şehir merkezinde de ahaliden 5 kişi hastalandı ve bunların da biri vefat etti.³⁵⁸ Hem ahali hem de asker arasında yayılan kolera sebebiyle Müşir Zeki Paşa kışla ve hastaneleri dolaşarak inceleme yaptı.³⁵⁹ Ağustos'un 28'inden 29'u sabahına kadar askerlerden 10 hasta bir vefat ile ahaliden de 3 hasta ortaya çıkarken 4 eski hasta da vefat etti.³⁶⁰ Hastalık etkisini daha fazla hissettirmeye başlayarak ayın 29'undan 30'una kadar 27 asker hastalandı ve 8'i vefat etti. Ahaliden ise 6 hasta ve 5 vefat meydana geldi.³⁶¹ 31 Ağustos saat sekizden 1 Eylül sabahına kadar askerlerden 48 hasta, 10 vefat ve ahaliden de 15 hasta, 3 vefat gerçekleşti.³⁶² Eylül'ün 1'i sabahından 2'si sabahına kadar askerlerden 45 hasta, 13 vefat ve ahaliden de 30 hasta, 12 vefat yaşandı.³⁶³

Ölü sayısının bu kadar hızlı artması nedeniyle hastalığın etkisinin azaldığı Arabkir'de bulunan doktor, Erzincan'a görevlendirildi.³⁶⁴ Erzincan'ın köylerinde de hastalığın görülmesiyle birlikte sağlık tedbirlerini uygulamak üzere doktorlardan Yüzbaşı Tahir ve Şevket Efendiler gönderildi.³⁶⁵

Hastalığın diğer yerlere bulaşmaması için Erzurum, Trabzon, Kuzucan (Pülümür), Refahiye ve Kemah'ta karantina ve kordon çalışmaları başlatıldı.³⁶⁶ 29 Ağustos'ta Erzincan'a karşı Gümüşhane'de hemen kordon kurularak yolculara 10 gün karantina

³⁵⁶ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1691, s. 52. 3 Ağustos 1310/15 Ağustos 1894; *İ.HUS.*, 29/28. 29 Ağustos 1310/10 Eylül 1894.

³⁵⁷ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 185-187.

³⁵⁸ BOA, Y.PRK.UM., 30/40. 15 Ağustos 1310/27 Ağustos 1894. Görülen kolera vakalarına dair Erzurum vilayetinden telgraf gönderildiği ve ekte sunulduğu Dahiliye Nezaretinden Mabeyn Başkatipliğine gönderilen belgede ifade edilmişse de ekte böyle bir telgrafa rastlanmadı. BOA, DH.MKT., 276/63. 16 Ağustos 1310/28 Ağustos 1894.

³⁵⁹ BOA, Y.PRK.ASK., 99/84. 14 Ağustos 1310/26 Ağustos 1894.

³⁶⁰ BOA, Y.PRK.DH., 8/15. 18 Ağustos 1310/30 Ağustos 1894.

³⁶¹ BOA, Y.PRK.DH., 8/15. 20 Ağustos 1310/1 Eylül 1894.

³⁶² BOA, Y.PRK.DH., 8/15. 21 Ağustos 1310/2 Eylül 1894.

³⁶³ BOA, Y.PRK.DH., 8/15. 22 Ağustos 1310/3 Eylül 1894.

³⁶⁴ BOA, A.MKT.MHM., 553/37. 1 Eylül 1310/13 Eylül 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁶⁵ BOA, A.MKT.MHM., 553/37. 7 Eylül 1310/19 Eylül 1894. Sadareten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; A.MKT.MHM., 554/40. 5 Teşrin-i evvel 1310/17 Ekim 1894; DH.MKT., 296/78. 5 Teşrin-i evvel 1310/17 Ekim 1894.

³⁶⁶ BOA, Y.PRK.UM., 30/40. 15 Ağustos 1310/27 Ağustos 1894.

uygulanmasına karar verildi.³⁶⁷ Karantinadan geçirilecek koyunlar konusunda Erzurum'un da içinde olduğu bazı vilayetlere daha önce uygulandığı gibi çobanlarının değiştirilerek sevkini yapılmasına dair tahrirat gönderildi.³⁶⁸

Karantina uygulaması konusunda karar verilmişse de Erzincan için bu yeterli görülmedi. Zira daha önce Trabzon'da ikinci defa (1892 Ekim salgını) ortaya çıkan koleranın bu bölgeden Trabzon'a giden topçu askerlerinden bulaştığı resmî araştırma neticesinde kanıtlandığından tekrar koleranın Trabzon'a bulaşmaması için karantina tedbirlerinin bir kat daha artırılmasıyla birlikte hastalığın bitmesine kadar asker sevkini durdurulması Sıhhiye Nezareti tarafından istendi.³⁶⁹ Seraskerlik makamına bu konudaki talebin iletilmesine rağmen 1894 senesi askerlerinin celb ve sevki hakkında 23 Ağustos 1894 tarihinde çıkan irade üzerine bu emrin her tarafa bildirilmiş olduğu ve yeni askerlerin toplanmasına da muhtemelen başlandığı ifade edildi. Ancak Erzincan'la birlikte koleranın görüldüğü diğer şehirlerden çıkacak yeni askerlerin karantinaların iptaline kadar hareket ettirilmemesi konusunda ilgili memurlara tebligat gönderilmesi için hastalığın var olduğu yerlerin bildirilmesi istendi.³⁷⁰

Ekim ayı başında Erzincan'da koleranın tamamen bitmesiyle birlikte karantina süresi ilk önce 5 güne indirildi. Son kolera vakasından itibaren 15 gün geçmesi sebebiyle vilayet idarecileri tarafından karantinaların kaldırılması talep edildi.³⁷¹ Ayrıca ahaliyi ve özellikle askerî idareyi büyük bir sıkıntıya sokması ve kış mevsiminin de yaklaşması sebebiyle sıkıntının daha çok artacağından IV. Ordu tarafından da karantinaların tamamen kaldırılması istendi.³⁷² 7 Ekim'de de sürenin tamamlanması üzerine karantina ve kordonlar kaldırıldı.³⁷³ Bununla birlikte hastalığın bitmesi sebebiyle Muş'a karşı uygulanan karantina da iptal edildi.³⁷⁴

³⁶⁷ BOA, A.MKT.MHM., 553/37. 17 Ağustos 1310/29 Ağustos 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁶⁸ BOA, DH.MKT.PRK., 1410/120. 17 Ağustos 1310/29 Ağustos 1894.

³⁶⁹ BOA, A.MKT.MHM., 553/37. 17 Ağustos 1310/29 Ağustos 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁷⁰ BOA, A.MKT.MHM., 553/37. 24 Ağustos 1310/5 Eylül 1894. Seraskerlik tezkiresi.

³⁷¹ BOA, DH.MKT., 292/8. 25 Eylül 1310/7 Ekim 1894; A.MKT.MHM., 554/25. 25 Eylül 1310/7 Ekim 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁷² BOA, A.MKT.MHM., 554/25. 24 Eylül 1310/6 Ekim 1894. Seraskerlik tezkiresi. BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1691, s. 76. 24 Eylül 1310/6 Ekim 1894.

³⁷³ BOA, A.MKT.MHM., 554/25. 25 Eylül 1310/7 Ekim 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁷⁴ BOA, A.MKT.MHM., 533/10.

1893-94 salgınında Kaleboğazı ve Karakilise'nin karşısındaki kapılar da Rus hükümeti tarafından kapatılmıştı. Kordon karşısındaki Hristiyanlara silah ve cephane dağıtıldığı Erzurum'dan bildirilmiş ve bu konunun araştırılması istenmişti.³⁷⁵ Yapılan inceleme üzerine silah dağıtımı konusunda bir şey açıklanmasa da Rusya tarafına geçişlerden bahsedilmektedir. Buna göre Erzurum vilayeti sınırı üzerinde herhangi bir sağlık tedbirinin alınmamış olduğu ve yalnız Sayacık geçişi engellenerek Karaorgan'dan geçişin zorunlu hale getirildiği anlaşıldı. Şubat 1894'ten itibaren sınırdaki yerleşim birimlerinin ahalisi istisna olmak üzere Batum ve Ardahan kazaları sınırından geçiş yasaklanmışsa da Kars Eyaleti sınırı için böyle bir tedbir uygulanmadı. Bayezid'e 7-8 saat mesafede bulunan Rusya'nın Iğdır kazasına bağlı Çileligediği diye isimlendirilen bir kordon faaliyette olup Rus topraklarına geçmek isteyenler buradan bırakılmayarak Kağızman üzerinden kabul edilmekteydi. Buna karşı Rusya tüccar ve ziraatçıların da Osmanlı tarafına kabul edilmeyerek yalnız Kağızman tarafından kabul edilmesi veya Çileligediği kordonunun bu taraftan gidenlere açılması gereğine dair Erzurum vilayetinden yazı gönderildi.³⁷⁶

2.2.6. 1904-1905 Yıllarında Kolera Salgınına Karşı Sınırdan Alınan Tedbirler

1892-1895 yılları arasında Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde kolera salgınları görülmüş ve aynı sırada Erzurum'da da ortaya çıkarak büyük can kaybıyla birlikte ticarî ve ekonomik olarak birçok sıkıntının ve zararın meydana gelmesine sebep olmuştu. Bu yıllardan sonra 1907 yılına kadar vilayette görülmeyen kolera salgınına rağmen diğer devletlerdeki salgınlara karşı tedbirler alındı. 1904 yılında kolera'nın Tahran'a kadar bulaşması üzerine Temmuz ayında İran'dan Erzurum'a gelecek yolcuların Kızıldize'de Erzurum Karantina Müfettişi tarafından muayene edilerek hasta olanlarının ayrılmasına ve eşyalarının dezenfekte edilmesine dair Sıhhiye Meclisinden karar verildi. Ayrıca karantinahane kurularak hastaların ikameti için gerekli olan çadırların tedarik edilmesi ve gerekli ihtiyaçlarının karşılanması istendi.³⁷⁷ Bunun için görevlendirilen müfettiş, Kızıldize'ye giderek³⁷⁸ ihtiyaç olan çadırların ve güvenliği sağlayacak askerlerin

³⁷⁵ BOA, BEO., 348/26092. 13 Eylül 1309/25 Eylül 1893; BEO., 348/26084. 11 Kanun-ı sani 1309/23 Ocak 1894; BEO., 348/26084. 13 Kanun-ı sani 1309/25 Ocak 1894.

³⁷⁶ BOA, A.MKT.MHM., 555/19. 28 Teşrin-i sani 1310/10 Aralık 1894.

³⁷⁷ BOA, A.MKT.MHM., 556/30. 22 Haziran 1320/5 Temmuz 1904. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁷⁸ BOA, DH.MKT., 871/20. 29 Haziran 1320/12 Temmuz 1904.

gönderilmesini istedi.³⁷⁹ Çadırlar temin edilerek Erzurum'a teslim edildi ve asker ihtiyacı IV. Orduya bildirildi.³⁸⁰ Karantina faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte İran'dan Eylül ayında gelen 97 yolcuya muayene ve dezenfeksiyon işlemi yapıldı. Tamamının sağlık durumunun iyi olduğunun anlaşılmasıyla birlikte geçişlerine izin verildi.³⁸¹

Kasım ayı başında Tebriz'de şiddetli bir şekilde koleranın sürdüğü ve sınıra yakın Selmas'ta da hastalığın ortaya çıktığı haber alındı. Bu haber üzerine tekrar tedbir alınmaya başlandı ve Bayezid'de doktor olmaması sebebiyle 3 doktorun tayin edilmesi vilayet tarafından istendi.³⁸² Doktor ihtiyacının geçici olarak karşılanması amacıyla da Kiskim ve Namervan³⁸³ tarafında görevli olan frengi doktorunun Bayezid'e gönderilmesi düşünüldü. Bunun dışında istenen 3 doktora da çok fazla ihtiyaç duyulduğu İstanbul'a bildirildi. Ayrıca sınır üzerinde bulunan bütün askerî doktorların da hastalığa karşı alınacak tedbirlerde yardım etmeleri istendi.³⁸⁴ Doktor ihtiyacının giderilememesine karşın hastalık sınıra daha fazla yaklaşarak 3 saat uzaklıktaki Maku ve Ovacık taraflarına da bulaştı.³⁸⁵ 6 Aralık tarihine kadar ne frengi doktoru olan Yunus Vasfi Efendi'nin tayin edilmesi konusunda izin verildi ne de istenen üç doktor gönderildi. Merkezden doktor gelmesi beklenirken sınırda ihtiyaç biraz daha arttı. Zira hastalık, Revan'a da bulaşmıştı. Doktor talebi konusundaki onay, Sıhhiye Nezareti tarafından ancak 13 Aralık'ta verildi.³⁸⁶

Sınırdaki yer alan dokuz geçiş noktasından kış mevsiminin de etkisiyle Çat,³⁸⁷ Karakilise,³⁸⁸ Ohur,³⁸⁹ ve Hod kordonları geçici olarak kapatıldı. Karabulak,³⁹⁰ Kötek,

³⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM., 556/30. 7 Temmuz 1320/20 Temmuz 1904. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM., 556/30. 28 Temmuz 1320/10 Ağustos 1904. Sadarettten Sıhhiye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

³⁸¹ BOA, Y.PRK.SH., 7/20. 1 Eylül 1320/14 Eylül 1904.

³⁸² BOA, DH.MKT., 907/75. 20 Teşrin-i evvel 1320/2 Kasım 1904. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

³⁸³ Erzurum ili Narman ilçesi.

³⁸⁴ BOA, A.MKT.MHM., 556/28. 26 Teşrin-i evvel 1320/8 Kasım 1904. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁸⁵ BOA, DH.MKT., 907/75. 14 Teşrin-i sani 1320/27 Kasım 1904. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

³⁸⁶ BOA, A.MKT.MHM., 556/28. 30 Teşrin-i sani 1320/13 Aralık 1904. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

³⁸⁷ Belgelerde Eleşkird Çat kapısı olarak ifade edilmektedir. Böyle bir isimde yer adı olmamakla birlikte Eleşkirt'e bağlı Çat Köseadağ köyü ve Ağrı merkeze bağlı Çat Alipaşa köyü bulunmaktadır.

³⁸⁸ Ağrı ili merkezi.

³⁸⁹ Artvin ili Yusufeli ilçesine bağlı Pamukçular köyü.

³⁹⁰ Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Karabulak köyü.

Kaleboğazı ve Milo kordonları açık bırakılarak gelenlerin doktor kontrolüne tabi tutulmasına karar verildi. İstanbul'dan gönderilen doktorların bu yerlere ulaşmasına kadar Kars'tan gelenlere karşı Kötek'te vakit kaybedilmeden gerekli tedbirlerin alınması için çevredeki bir askerî doktorun gönderilmesi IV. Orduya bildirildi ve diğer noktalar kapalı tutulmaya devam edildi. İran yolcularına da Kızıldize'de zaten birkaç aydan beri karantina müfettişi tarafından muayene yapılmaktaydı. Artan hastalık tehlikesine karşı vilayet merkeziyle diğer yerlerin temizliği konusunda ve uygulanan tedbirlere dikkat edilmesi için valilik tarafından gerekli yerlere tebligat gönderildi. Erzurum'da hastalığa karşı biraz ilaç ve diğer malzemelerden ise iki pülverizatör bulunmaktaydı.³⁹¹ Kızıldize'ye de 3.500 kuruş değerinde 10 adet çadır gönderildi.³⁹²

Rusya sınırında tedbirlerin uygulanması için kolağası ve yüzbaşı rütbeli 10 askerî doktor tayin edildi.³⁹³ Hem askerî hem mülkî doktorların maaşları da belirlendi. Doktorlardan askerî rütbeye sahip olanlara maaşlarının bir misli, mülkiyeden olup mahalli idare tarafından tayin edilenlerden her birine 1.000 ve İstanbul'dan tayin edilenlere de 1.500 kuruş maaş ve gezecekleri yerler için de harcırah verilecekti. Rütbesine göre asıl maaşının dışındaki ödenek, mülkiyeye ait olduğundan³⁹⁴ Dahiliye Nezareti tarafından karşılanacaktı.³⁹⁵ Askeriye tarafından gönderilen doktorlardan 9'u Erzurum'a ulaştı ve kendilerine yeterli miktarda ilaç verilerek 24 Aralık'ta görev yerlerine gönderildi.³⁹⁶ Bu doktorların nerelere görevlendirildiklerine dair bilgi verilmesi istenmişti.³⁹⁷ Buna verilen cevaptan hareketle Erzurum'a ulaşan doktor sayısının 8 olduğu görülmektedir. Bunlardan kolağası rütbesinde olanlardan Mehmed Bahaddin Efendi Karabulak, Mehmed Rıfki Efendi Kötek, Ahmed Refik Efendi Milo, Haydar Haşim Efendi Karakilise ve Ahmed Refik Efendi Kaleboğazı, yüzbaşı rütbesinde olanlardan Mustafa Şükrü Efendi Kızıldize ve Ziya Efendi Tutak

³⁹¹ BOA, DH.MKT., 782/5. 4 Kanun-ı evvel 1320/17 Aralık 1904. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf. Koleranın bulaşmaması için Kızıldize'de karantina uygulamalarının yapıldığı Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in 8 Mart 1905 tarihli raporunda da ifade edilecektir. BOA, Y.PRK.UM., 74/106. 23 Şubat 1320/8 Mart 1905.

³⁹² BOA, DH.MKT., 949/35. 10 Nisan 1321/23 Nisan 1905.

³⁹³ BOA, BEO., 2464/184755. 9 Kanun-ı evvel 1320/22 Aralık 1904.

³⁹⁴ BOA, BEO., 2487/186479. 6 Kanun-ı sani 1320/19 Ocak 1905.

³⁹⁵ BOA, DH.MKT., 782/5. 25 Kanun-ı evvel 1320/7 Ocak 1905. Dahiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen tezkire.

³⁹⁶ BOA, DH.MKT., 782/5. 10 Kanun-ı evvel 1320/23 Aralık 1904. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

³⁹⁷ BOA, A.MKT.MHM., 556/30. 25 Kanun-ı evvel 1320/7 Ocak 1905. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

karantinahanelerinde görevlendirilmişti. Yüzbaşı Naim Efendi ise gelen posta eşyalarını dezenfekte etmek, vilayet tarafından yapılması gerekli olan temizliğe nezaret etmek ve vilayetin herhangi bir bölgesinde hastalık ortaya çıkarsa oraya gönderilmek üzere şimdilik Erzurum'da bırakılmıştı.³⁹⁸ 1905 yılının Şubat ayında Rusya'da hastalığın hafiflemesi üzerine kurulmuş olan karantinaların tamamının faaliyetine devam etmesine gerek kalmadı. Bunlardan en önemli olan bir ikisinin faaliyetine devam etmesine ve diğerlerinin ise yalnız jandarma tarafından idare olunarak buralara gelenlerin de eskisi gibi faal olan merkezlere gönderilmesine karar verildi.³⁹⁹

Karantina merkezlerinin dışında sınıra çok yakın olan köylerde de tedbirler alınmıştı. 1905 yılının başında Tebriz'de koleradan meydana gelen günlük ölü sayısının 500'e yaklaşması ve Bayezid'e dört günlük uzaklıktaki Hoy'da da hastalık görülmesi üzerine sınırdaki Osmanlı köyleri ahalisinin İranlılarla görüşmeleri yasaklandı. Koleranın bulaşma ihtimali de göz önünde tutularak ilaç ve diğer ihtiyaç duyulacak malzemelerle birlikte birkaç doktorun bu bölgeye gönderilmesine karar verildi. İhtiyaten Erzurum ve Van için 7 mülkî doktor geçici olarak görevlendirilerek⁴⁰⁰ bunlardan ikisi Bayezid tarafındaki bu köylere gönderildi.⁴⁰¹

Osmanlı-İran sınırındaki karantina faaliyetleri, hastalığın bitmesi sebebiyle 4 Haziran 1905 tarihli kararla kaldırıldı. Bölgeye geçici olarak gönderilen doktorlar da asıl vazifelerine döndü.⁴⁰²

2.2.7. 1907 Kolera Salgını

1907 yılında Rusya topraklarında kolera hastalığı ortaya çıktı. Bundan dolayı Eylül ayında özellikle Bakü'nün Osmanlı topraklarına yakınlığı sebebiyle oranın sağlık durumuyla ilgili haber alınması istendi. Hastalık olmasına rağmen sınırdaki geçiş noktası olan yerlerde doktor bulunmamaktaydı. Hastalığın şiddetlenmesiyle bu bölgeden Osmanlı tarafına muhacir geleceğinden sınırda sağlık tedbirlerinin alınması

³⁹⁸ BOA, A.MKT.MHM., 556/30. 27 Kanun-ı evvel 1320/9 Ocak 1905. Erzurum Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

³⁹⁹ BOA, A.MKT.MHM., 556/30. 25 Kanun-ı sani 1320/ 7 Şubat 1905. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

⁴⁰⁰ BOA, DH.MKT., 782/5. 25 Kanun-ı evvel 1320/7 Ocak 1905. Dahiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen tezkire; A.MKT.MHM., 556/28. 31 Kanun-ı sani 1320/13 Şubat 1905. Tophane-i Amire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tezkiresi.

⁴⁰¹ BOA, DH.MKT., 937/7. 26 Şubat 1320/11 Mart 1905.

⁴⁰² BOA, A.MKT.MHM., 556/28. 28 Mayıs 1321/10 Haziran 1905. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

gerekliliği Erzurum vilayetinden bildirildi.⁴⁰³ Bunun üzerine Rusya'dan gelenlere karşı Kötek'te uygulan muayeneyle birlikte Sıhhiye Nezaretinden verilen emre göre Kötek'ten başka noktalardan geçişin yasaklanması gerekli yerlere bildirilmişti. Ancak Bayezid'de ekmekten başka sebzeye varıncaya kadar bütün ihtiyaç malzemeleri, Rusya'dan gelmekte oldu  ğundan Karabulak kapısının uzun süre kapalı kalması memlekette çok büyük sıkıntı ve pahalılığa sebep olacağı Bayezid Mutasarrıflığından bildirildi. Bu duruma çare olması için Karabulak'a bir doktor tayin edilerek oranın da karantinahane olarak düzenlenmesi Erzurum Valiliğinden talep edildi.⁴⁰⁴ Sıkıntının giderilmesine ilişkin talebe 17 Eylül'de cevap verilerek Kötek'in karantina merkezi olarak hazırlanması için gerekli personelinin gönderilmesi ve diğer noktalardan geçişe izin verilmemesi istendi.⁴⁰⁵

Alınan tedbirlerin üzerinden çok geçmeden Ekim ayında muhacirler gelmeye başladı.⁴⁰⁶ Fırar ederek Rusya'dan gelen ve Kötek Binba  ılı  ı tarafından yakalanan 16 Da  stan muhaciri, muayenelerinden sonra Pasinler'e getirildi ve Horasan köyüne ulaştıklarında bunlardan iki kadın öldü. Ancak   lenlerin saklanması neticesinde hastalık k  y ahalisine de bulaştı. Akabinde 7 kişi hastalanarak biri süvari askeri olmak üzere ikisi vefat etti. Hastalık ve vefat olayının üzerine muhacirler kordon altına alındı ve Erzurum'daki eczaneden ilaç tedarik edildi. Muhacirlerin yiyecek ve içecek masrafları da Pasinler Belediyesinden kar  şılandı.⁴⁰⁷ Tedbir alınmasına rağmen kış mevsimi muhacir isk  nına uygun olmadı  ğundan şimdilik Rusya'dan g    n engellenmesi vilayete bildirildi.⁴⁰⁸ Bu kararın alınmasıyla eş zamanlı g    de devam etmekteydi. Hastalığın görüldüğü yere Erzurum Karantina Müfettişi gönderildi. Yapılan inceleme ve muayeneden sonra Pasinler'de bulunan 140 muhacirden 22'sinin hastalıklarının kolera olduğu tespit edildi. Bunun   zerine muhacirlere yönelik tedbirler artırılarak bunların hemen kordon altına alınması, dışarıyla olan bağlantılarına izin verilmemesi ve bir

⁴⁰³ BOA, DH.MKT., 1191/2. 21 Ağustos 1323/3 Eylül 1907. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁰⁴ BOA, DH.MKT., 1191/2. 31 Ağustos 1323/13 Eylül 1907. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁰⁵ BOA, DH.MKT., 1191/2. 4 Eylül 1323/17 Eylül 1907. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴⁰⁶ BOA, DH.MKT., 1191/2. 4 Teşrin-i evvel 1323/17 Ekim 1907. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁰⁷ BOA, DH.MKT., 1191/2. 24 Teşrin-i evvel 1323/6 Kasım 1907. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴⁰⁸ BOA, İ.HUS., 159/59. 21 Teşrin-i evvel 1323/3 Kasım 1907; BEO., 3178/238309. 22 Teşrin-i evvel 1323/4 Kasım 1907.

doktorla birlikte ilaç gönderilmesi istendi. Ayrıca hasta olanların ve ölenlerin elbise ve eşyalarının tamamının bedeli verilmek üzere yakılması, o bölgeden dışarı çıkacak yolcuların muayene edilmesi ve Rusya'dan gelenlerin de kabul edilmemesi bildirildi.⁴⁰⁹ 22 kişide hastalığın tespitinden sonra hasta sayısı 24'e çıkarken eski hastaların da 4'ü öldü. 9-15 Kasım arasında hastalık devam etti ve 10 kişi daha hayatını kaybetti. Sağlığı düzelmeye başlayanlar da diğerlerinden ayrılarak gerekli ihtiyaçları sağlandı. Orada bulunan karantina müfettişinin Erzurum'a gelmesi ve yerine iki askerî doktorun gönderilmesi sınır kumandanlığına bildirildi.⁴¹⁰

Pasinler bölgesinde, yalnız Horasan'da değil birkaç köyde daha hastalık sebebiyle tedbir alınmıştı. Horasan yakınındaki Azab⁴¹¹ köyüne de bulaşan hastalıktan 6-11 Kasım arasında 3 kişi öldü. Yapılan muayeneleri sonucunda hastalığın şüpheli olmasıyla köy kordon altına alındı. Daha önce Iğırbiğir⁴¹² köyüne kaçan Mülazım Ahmed Efendi'nin hastalığının bulaşıcı olması sebebiyle köy, 4 Kasım gecesi karantina altına alınmış olmasına rağmen hastalık görülmediğinden 7 günlük tedbir yeterli görülerek karantina kaldırıldı.⁴¹³

Koleranın görülmesiyle birlikte göçün engellenmesine dair karar alınmışsa da 200'den fazla muhacir, 19 Kasım'da Horasan köyü civarına geldi. Hastalık sebebiyle gönderilen tebligat üzerine bunlar köy içerisine alınmadı. Ayrıca alınan karara göre iadeleri gerekmedikçe de kar üstünde kaldıklarından sabaha kadar ölecekleri düşünülerek ve daha fazla ölüme sebep olmamak için kimseyle görüştürülmeden uzak bir yerde barındırıldılar.⁴¹⁴ Bütün yasaklamalara rağmen muhacirlerin gelmeye devam etmesi üzerine daha etkili tedbirler alınmaya çalışıldı. Gelen muhacirlerin muayenelerinin yapılmasından sonra yerleştirilecekleri bölgelere gönderilmesi gerekirken hem karantinahanelerin kalabalıklaşması, hem de iskan edilecek yerlerin belli olmaması ve çevrenin karla kaplı olması sebeplerinden hastalığın bitimine kadar

⁴⁰⁹ BOA, A.MKT.MHM., 569/21. 23 Teşrin-i evvel 1323/5 Kasım 1907; DH.MKT., 1191/2. 24 Teşrin-i evvel 1323/6 Kasım 1907. Sadaretten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 312-313.

⁴¹⁰ BOA, DH.MKT., 1191/2. 28 Teşrin-i evvel 1323/10 Kasım 1907-3 Teşrin-i sani 1323/16 Kasım 1907 tarihleri arasında Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar.

⁴¹¹ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Azap köyü.

⁴¹² Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Iğırbiğir köyü.

⁴¹³ BOA, DH.MKT., 1191/2. 1 Teşrin-i sani 1323/14 Kasım 1907 ve 3 Teşrin-i sani 1323/16 Kasım 1907 tarihli Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar.

⁴¹⁴ BOA, DH.MKT., 1191/2. 14 Teşrin-i sani 1323/27 Kasım 1907. Muhacirin Komisyonu Birinci Azalığı İkinci Katipliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

göç edecek olanların şimdilik kabul edilmemesine ve Erzurum sınırına gelmiş olanlara da yeterli miktarda yiyecek verilerek iade edilmelerine karar verildi. Konsolosluklara da müracaat edeceklere bu sıkıntılar sebebiyle iade edileceklerinin uygun bir dille anlatılması, Rusya şehirlerindeki Osmanlı memurlarına bildirildi.⁴¹⁵

Yaşanan sıkıntılardan biri de gelen muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Pasinler Belediyesi tarafından karşılanan ihtiyaçların bir süre sonra belediyenin borçlanması sebebiyle devam ettirilemeyeceği bildirildi. Buradan kesilen yardımla birlikte ihtiyacın çevre belediyelerden ya da yardım yoluyla da giderilemeyeceğinden son derece perişan bir halde kalan muhacirlerin giderlerine gereken paranın nereden ödeneceği vilayetten gönderilen telgraflarla soruldu.⁴¹⁶ Muhacirin Komisyonu tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkirede bunların tamamen sefaletle düşmemesi için istisnai bir uygulama yapılmak ve karantina süresi bitiminde kesilmek üzere Muhacirin ödeneğinden yiyecek verilmesi vilayete bildirildi.⁴¹⁷ Muhacirlerin geri iadeleri düşünülmüşse de hastalığın bitmesi üzerine bunlar Erzurum'da kaldı.⁴¹⁸

Koleranın muhacirler vasıtasıyla Erzurum'a bulaşmasının sebebi, sınırda alınması gereken tedbirlerin yeterli derecede uygulanamaması olarak görüldü. Bu dönemdeki hastalık bitmeye yüz tutmuşsa da bundan sonra ihtiyaten Rus sınırındaki Kötek ve Karabulak kapılarında muayene ve dezenfeksiyon uygulanması amacıyla buralara üçer odalı iki karantinahanenin yapılması talep edildi. Buralarda birer etüv makinesinin bulundurulması, Rusya'da hastalığın olmadığı zamanlarda bu merkezlerin memur gözetiminde tutulması ve bu makinelerin kullanımının tarif edileceği bir makineci tarafından ihtiyaç anında çalıştırılması istendi.⁴¹⁹ Ancak buna yönelik bir çalışmanın yapılmadığı, bir sonraki salgın sırasında aynı yerlerde Rusya kolerasına karşı acil tedbirlerin alınmaya çalışılmasından anlaşılabacaktır.

⁴¹⁵ BOA, DH.MKT., 1191/2. 20 Teşrin-i sani 1323/3 Aralık 1907. Dahiliye Nezaretinden Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisi Birinci Azalığına gönderilen tezkire; ZB., 46/78. 14 Teşrin-i sani 1323/27 Kasım 1907. Sadaretten Zabtiye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

⁴¹⁶ BOA, DH.MKT., 1191/2. 6 Kanun-ı evvel 1323/19 Aralık 1907. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar.

⁴¹⁷ BOA, DH.MKT., 1191/2. 20 Kanun-ı evvel 1323/2 Ocak 1908. Muhacirin Komisyonu Birinci Azalığı İkinci Katipliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴¹⁸ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996, 74.

⁴¹⁹ BOA, DH.MKT., 1191/2. 28 Teşrin-i evvel 1323/10 Kasım 1907. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

Pasinler tarafındaki köylerde çıkan bu salgının vilayetin diğer yerlerine bulaşmaması için çalışılırken Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakir, Sivas ve Mamuretülaziz gibi civar vilayetlere de gerekli tedbirlerin alınması için bilgi verildi.⁴²⁰ Erzurum tarafından Pasinler'e karşı kurulan kordon 5 Aralık'ta kaldırıldı.⁴²¹ Ayın sonunda Erzurum'dan çıkanlara Gümüşhane'de uygulanan muayene de iptal edildi.⁴²² Pasinler tarafında yaşanan kayıplara rağmen hastalık, alınan tedbirler sayesinde, Erzurum vilayetinin geneline yayılmadan ortaya çıktığı bölgede söndürüldü.

2.2.8. 1908-1909 Yıllarında Kolera Salgınına Karşı Sınırdan Alınan Tedbirler

1907 kolera salgınından sonra 1908 yılında da Rusya kolerasına karşı tedbirler alındı. Kasım ayında Rusya'da koleranın ağır bir şekilde hüküm sürmesi sebebiyle oradan Osmanlı topraklarına hicret edecekler bulunmaktaydı. Rusya'dan bu tarafa gelmek isteyen Müslüman ahalinin gelişleri, Rusya hükümetince yasaklanmaktaysa da Ermeni firarilerinin tıbbî muayeneye ve sınırdan dezenfeksiyon uygulamasına tabi tutulduktan sonra Osmanlı sınırlarına girmekte oldukları ve alınan tedbirlerin güvenli olmadığı Petersburg Sefaretinden gönderilen yazıda ifade edilmişti.⁴²³ Bu haber üzerine sınır vilayetlerine gönderilen telgrafta böyle kaçakların sınırdaki karantina uygulamalarından sonra geçirilmesine dikkat edilmesi tebliğ edildi⁴²⁴ ve alınan tedbirler sayesinde Erzurum'a kolera bulaşmadı. Sınırdan sağlık işleriyle ilgilenmek üzere 7 doktor görevlendirilmiş ve bu doktorlar kısa bir süre Erzurum'da görev yapmıştı.⁴²⁵

1909 yılında vilayetlerde bulaşıcı bir hastalık görüldüğünde gerekli tedbirlerin alınmasına yönelik çalışmaların yapılması bütün taşra birimlerine bildirildi.⁴²⁶ Ayrıca görevli bütün askerî ve mülkî doktorların tedavi ettikleri hastalar üzerinde kolera veya vebadan şüpheli bir durum gördüklerinde yetkilileri bilgilendirmeleri istendi.⁴²⁷

⁴²⁰ BOA, A.MKT.MHM., 569/21. 25 Teşrin-i evvel 1323/7 Kasım 1907.

⁴²¹ BOA, DH.MKT., 1191/2. 22 Teşrin-i sani 1323/5 Aralık 1907. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴²² BOA, DH.MKT., 1191/2. 15 Kanun-ı evvel 1323/28 Aralık 1907. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴²³ BOA, DH.MKT., 2658/21. 2 Teşrin-i sani 1324/15 Kasım 1908.

⁴²⁴ BOA, DH.MKT., 2668/60. 11 Teşrin-i sani 1324/24 Kasım 1908.

⁴²⁵ BOA, DH.MKT., 2640/4. 11 Teşrin-i evvel 1324/24 Ekim 1908; DH.MKT., 2647/7. 22 Teşrin-i evvel 1324/4 Kasım 1908; DH.MKT., 2650/90. 26 Teşrin-i evvel 1324/8 Kasım 1908; DH.MKT., 2682/97. 27 Teşrin-i evvel 1324/9 Kasım 1908 ve 22 Teşrin-i sani 1324/5 Aralık 1908 tarihi arasındaki çeşitli yazışmalar.

⁴²⁶ BOA, DH.MUİ., 29-2/33. 14 Teşrin-i evvel 1325/27 Ekim 1909. Dahiliye Nezaretinden vilayetlere ve müstakil sancaklara gönderilen tahrirat.

⁴²⁷ BOA, DH.MUİ., 41-1/35. 25 Teşrin-i sani 1325/8 Aralık 1909.

1909 yılının sonunda da Eleşkird’de kolera benzeri şüpheli bir hastalık görüldü. Günde 10-15 kişinin ölümü ve Rusya’da kolera olması sebebiyle karantina müfettişi oraya gönderildi. Yapılan inceleme neticesinde hastalığın ne olduğu anlaşılabilecekti.⁴²⁸ Ancak sonradan bu konuda bir kayda ulaşılamadığından bunun kolera veya bulaşıcı bir hastalık olmadığı tahmin edilmektedir.

2.2.9. 1910 Kolera Salgını

Erzurum vilayetinin birçok yerinde etkisini gösterecek diğer bir kolera salgını, 1910 yılında meydana geldi. Erzurum’a koleranın bulaşması demek bütün Osmanlı topraklarına bulaşması demektir. Bunun daha önceki tecrübelerden anlaşılması üzerine hastalığın bulaşmaması ve bulaşırsa da yayılmaması için hem sınırda hem de vilayet içinde hastalığa karşı tedbir alınması gerekmektedir.⁴²⁹ Rusya’da koleranın varlığı sebebiyle Haziran ayında sınırlarda tedbir alınmaya başlandı. Kiskim’de Ohur ve Hod, Pasinler’de Karakilise ve Eleşkird’de Çat kapılarının kapatılmasıyla Kiskim’in Milo, Namervan’ın Kaleboğazı, Pasinler’in Kötek, Bayezid’in Karabulak kapılarının açık bulundurulması ve bu dört geçiş noktasına doktor gönderilmesine karar verildi.⁴³⁰ Ayrıca bu merkezlere gelenlerin dikkatli bir şekilde muayenelerinin yapılarak diğer geçiş noktalarındaki ulaşımın engellenmesi emri verildi⁴³¹ ve koleraya karşı şimdiye kadar alınan tedbirlerin bildirilmesi istendi.⁴³²

Karantina müfettişliğinden Kötek ve Karabulak mevkilerinin açık bulundurulması düşünülmüştü. Bu iki yerden Kötek’e 2.000 kuruş maaşla oradaki tabur doktoru Kasati Efendi tayin edildi. Karabulak’da ise Erzurum’dan doktor gönderilinceye kadar

⁴²⁸ BOA, DH.MUI., 45-1/21. 1 Kanun-ı evvel 1325/14 Aralık 1909; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 313. Abdulkadir Gül tarafından 1908 yılında kolera salgınına karşı Erzincan’ın belirli noktalarında karantinahane yapıldığı ifade edilse de burada anlatılanlar 1910 yılına ait kayıtlardır. (BOA, DH.İD., 51/16.) Ayrıca 1909 yılının yaz aylarında Erzincan’da kolera vakalarının şiddetli bir şekilde görüldüğü anlatılmışsa da kullanılan belgelerden (BOA, A.MKT.MHM., 554/40) 1894 kolera salgını, (BOA, Y.PRK.BŞK., 33/49) 1893 kolera salgını ve (BOA, DH.MKT., 2339/97) ise 1900 tarihli aşı şahadetnamesiyle ilgilidir. Yine aynı yıl için salgının çok sayıda ölüme sebep olduğu ifade edilse de burada kullanılan (BOA, DH.İD., 157/2) belgesi de 1911 yılındaki asker sevkine ve bu bölgelerin diğer yerlerdeki salgınlardan etkilenmemesi için yapılan çalışmaları içermektedir. Gül, “Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar”, 254.

⁴²⁹ Doktor Şerif Bey, Erzurum Vilayeti, 156.

⁴³⁰ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 12 Haziran 1326/25 Haziran 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴³¹ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 16 Haziran 1326/29 Haziran 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴³² BOA, DH.MUI., 104-2/14. 20 Haziran 1326/3 Temmuz 1910. Dahiliye Nezaretinden Van, Trabzon ve Erzurum vilayetlerine gönderilen tahrirat.

gelecekler, Kızıldize Karantina Doktoru Aksalamos Efendi tarafından muayene edilecekti. Ancak bazı köylerde ahalinin tarlalarının Rusya tarafında kalması ve sınır hattının gayet uzun olması sebebiyle geliş-geçişin tamamen yasaklanması zararlı olacağından ve yalnızca bu iki karantina merkezinin açık olması, buraların iş yükünü artıracığından Milo ve Kaleboğazı kapılarının da açık bulundurulması valilik tarafından istendi.⁴³³ Milo kapısının açılmasına izin verilirken Kaleboğazı konusunda ise daha sonra bilgi verileceği vilayete bildirildi.⁴³⁴

Sınır üzerindeki köylerin durumuna dair askeriye tarafından verilen bilgiye göre de tarlaları Erzurum tarafında olup köyleri Rusya tarafında kalan Orcuk⁴³⁵ ahalisiyle köyleri Erzurum tarafında mezraları Rusya tarafında kalan Hod-ı Süfla ahalisinin geliş-geçişini engellemek mümkün olamayacaktı. Ayrıca Rusya tarafından daha önce satın aldıkları odun, kereste ve kireç gibi malzemeleri sınara getirmiş olmalarına rağmen bu malzemenin geçişinin yasak olması sebebiyle Erzurum tarafına geçemedikleri için müracaatta bulunanlara nasıl bir uygulama yapılacağı vilayetten soruldu.⁴³⁶ Vilayete gönderilen telgrafla söz konusu köylerin ahalisinin muayene edildikten sonra sınırdan geçmelerine izin verilmesi ifade edilirken malzemelerin geçişi konusunda da karantina doktoruyla müzakere edilmesi ve gerekli tedbirlerin uygulanması bildirildi.⁴³⁷

Bu ahalinin arazilerinde çalışmak için her gün sınırı geçmek mecburiyetinde kaldıklarını ifade eden Erzurum Valisi Celal Bey, bu kişilerin her defasında muayeneye tabi tutulduklarından bu iki köyde birer doktor bulundurulmasının gerektiğini bildirdi.⁴³⁸ Sıhhiye Nezaretinden bunların durumunun sınırdan genel olarak giriş yapacaklar için uygulanan tedbirlerle benzer olmadığı ve müşahade uygulanmasından ibaret olduğu belirtilerek doktor tayin edilerek gönderilmesi uygun bulundu.⁴³⁹

⁴³³ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 21 Haziran 1326/4 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴³⁴ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 23 Haziran 1326/6 Temmuz 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴³⁵ Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Orcuk köyü.

⁴³⁶ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 29 Haziran 1326/12 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 319.

⁴³⁷ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 320.

⁴³⁸ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 2 Temmuz 1326/15 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴³⁹ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

Karantinalarda kontrolleri yapılarak memlekete giren diğer yolcuların ise uygun bir yerde bir süre gözetimde tutulmasına karar verildi. Bunun için Trabzon, Erzurum ve Van vilayetlerinin en fazla tehlikeye maruz kalan yerlerinde şehir dışında bir “tecridhane” hazırlanması istenerek koleraya karşı hazırlanan talimat gönderildi. Ayrıca İstanbul tarafından sınır üzerindeki ihtiyaçlar ve yapılanlar da sıkı bir şekilde takip edilmekteydi.⁴⁴⁰ Vali Celal Bey, 15 Temmuz tarihli telgrafiyle hem sınırda alınan tedbirleri ve yapılması gerekenleri bildiriyor hem de vilayetin genelindeki ihtiyaçlara ve şehrin durumuna ilişkin bilgi veriyordu. Celal Bey’e göre, sınırda şimdiye kadar açık tutulan üç kapıya tabur doktoru ile Erzurum’dan Dr. Uzunyan Efendi ve Bayezid karantina doktoru görevlendirilmişti. Hastalık daha çok kaçaklar vasıtasıyla bulaştığından sınır müfrezelerinin artırılması ve Rusya’dan muayenesiz hiç kimsenin geçmemesi için tedbirler alınması askeriyeye bildirilmişti. Vilayetin her yerine hastalığa karşı dikkat edilmesi gerektiği de tebliğ edilmişti. Buna göre temizliğe dikkat edilmesi, bayat ve bozuk yiyecek ile ham ve çürük meyve sattırılmaması, bir evde hastalık görüldüğünde belediyeye haber verilmesi, belediye veya karantina doktorunun görmediği hiçbir cenazenin defnedilmemesi, han ve otel gibi umumî yerlerin daima gözetim altında bulundurulması istenmişti.⁴⁴¹

Celal Bey tarafından nerelerde doktor ihtiyacının olduğuna dair de bilgi veriliyordu. Karantina ve Sıhhiye müfettişinin kararı üzerine Rusya ile en fazla bağlantısı olan İspir, Kiskim, Namervan, Bayezid, Hasankale ve Eleşkird taraflarında birer doktor bulundurulmasına ihtiyaç vardı. Ayrıca Rusya’dan geleceklerin birçok yerde engellenmesi ile Namervan ve Eleşkird ahalisinin Rusya ile işlerini yürüttüğü Kaleboğazı ve Çat kapılarının kapatılması, ahaliyi memlekete kaçak şekilde girmeye mecbur edeceğinden buraların doktor tayin edilerek açılması gerekli görülmekteydi. Celal Bey, doktor yetersizliğinin yanında şehrin durumunu da anlatmıştır: “*Merkez vilâyet ve Erzincandan mâ‘adâ hiçbir yerde tabib olmayan ve şirbe mahsûs olan suları lağımların karışmasıyla telvîs edilmiş olan ve vesâ‘it-i tathiriyye ve tahaffuziyyeden tamamıyla mahrûm bulunan ve her evde kışın yakılmak üzere hayvan kazûrâtı ta‘cîn edilerek kurutulmağa çalışılan ve pasdırma imâli için günde binlerce hayvan kesilen bu*

⁴⁴⁰ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 26 Haziran 1326/9 Temmuz 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴⁴¹ BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 2 Temmuz 1326/15 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 320.

vilayete Hıfzullah şu mevsimde koleranın sirâyeti pek azîm bir felâket teşkîl edeceği şüphesizdir birkaç doktorla küçük mikyâsda hiç olmazsa iki etüv gönderilmesi lüzûm-ı ihtiyât-kâriye muvafık olur..."⁴⁴² Buradan anlaşıldığı üzere vilayet merkeziyle Erzincan'dan başka hiçbir yerde doktor yoktu. Bununla birlikte şehirdeki içme suları lağımların karışması sebebiyle kirlenmekteydi. Ayrıca temizlik vasıtalarından mahrum olan şehirdeki evlerde kışın yakılmak üzere hayvan gübresi yoğrularak kurutulmaktaydı. Yine pastırma imali için günde binlerce hayvan kesilen vilayete şu mevsimde koleranın bulaşması pek büyük bir felakete sebep olacağından birkaç doktorla hiç olmazsa küçük iki etüv makinesi istenmişti.

Vilayetten koleraya karşı doktor ve gerekli makineler istenirken hastalık Osmanlı topraklarına biraz daha yaklaştı. 21 Temmuz'da Rusya'dan 110 yolcu Kötek karantinasına geldiyse de daha sınırı geçmeden yolculardan ikisi öldü.⁴⁴³ Ölenlerin hastalığının kolera olduğu Rusya karantina doktoru tarafından bildirildi ve bunların tamamı Kötek'te karantina altına alındı. 23 ve 27 Temmuz tarihli telgraflarla Vali Celal Bey, alınacak tedbire rağmen karantinahanelerdeki imkânsızlıklara, maddî sıkıntılara ve sağlık memurlarının verilen emirlere uymadıklarına değinmişti. Ne yolcuların ne de karantina merkezinin durumu iyi değildi ve yolcular fakir olduğundan yiyecek ekmek bulamıyorlardı. Karantinahanede ne baraka gibi barınacak bir yer ne de askeriye çadır vardı.⁴⁴⁴ Kötek'te karantinaya alınanların gönderilen çadırlarda kaldıkları ancak bu çadırların da içlerinde yatak olmadığı için bu kişilerin toprak üzerinde yattıkları ve çoğunun fakir olduğu "*ikmal parasını*" bile tedarik etmeye güçlerinin yetmediğinin bildirilmiş olmasına rağmen masraflarının karşılanması için gerekli ödenek de verilmediğinden ne yapılması gerektiği sorulmuştu.⁴⁴⁵ Buraların düzenlenmesi için para talep edildiyse de İstanbul'dan bir cevap verilmedi. Geçici olarak görev yapan askerî doktor, görevlilere ödenek verilmediğinden istifa etti. Karantinahane masraflarının

⁴⁴² BOA, DH.MUİ., 104-2/14. 2 Temmuz 1326/15 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf. Aynı eksikliklere dair Şerif Bey de bilgi vermektedir. Ona göre vilayetin her yerinde özellikle de merkezde sağlık kurallarına hiçbir şekilde uyulmadığından hastalık görülmüştü. Şehirde lağım teşkilatının olmaması, içilen suların kirlenmesi ve vilayetin sınırında hastalıktan korunmaya yönelik alınması gerekli tedbirlerin uygulanamaması, hastalığın yayılmasındaki diğer sebeplerdi. Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 142-143.

⁴⁴³ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴⁴⁴ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 14 Temmuz 1326/27 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁴⁵ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 10 Temmuz 1326/23 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

ödenmesi isteğine dair doktorlar tarafından gönderilen telgraflar, vilayet merkezindeki Karantina Müfettişliğine havale edilmişse de “*görölmüştür*” ibaresiyle iade olunmaktaydı. Karabulak karantina doktoru su bulunmadığından yolcuların temizliğinin yaptırılmadığını bildirmişti. Suyolunun tamiri için gerekli olan paranın nereden alınacağı bilinmediğinden buna karşı da bir şey yapılamıyordu. Karantina müfettişine, karantinaların muayene kısımlarında inceleme yapması bildirilmişse de müfettiş, cevap olarak merkezden ayrılmamak için bağlı olduğu daireden emir aldığını söylemişti. Daha önce de ifade edildiği üzere çevre yerleşimlerin hiçbirinde doktor yoktu. Hiçbir şehirde lağım teşkilatı ve temizlik işlerine dair herhangi bir eser olmadığından hastalık sınırlarda tutulamazsa memleket için pek büyük bir felaket olacaktı. Memleketin durumunu bu şekilde anlatan Celal Bey, mevcut şartlarla hastalığın bulaşmasının önlenemeyeceğini ifade etmekteydi.⁴⁴⁶

Celal Bey’in Kötek’te insanların ne durumda olduğunu bildirmesinden bir gün sonra Dahiliye Nezaretinden gönderilen telgrafta Erzurum’a bir heyet gönderileceği ve karantinaya alınanların yerleştirilmesi için ne kadar paranın gerekli olduğu soruldu.⁴⁴⁷ Vilayetten ise karantinanın devam ettiği sürece orada tutulacak insanların ne kadarının muhtaç durumda olacağı bilinemeyeceğinden yapılacak masrafın da tahmin edilemediği cevabı verildi. Ayrıca ortaya çıkacak masrafın Sıhhiye ödeneğinden karşılanacağı da haber alınmıştı. Bu sebepten yalnızca Kötek’te bulunan bir barakadan başka, beş barakanın daha yapılmasının gerekli görüldüğü ve bunun için 20.000 kuruş, Karabulak’taki suyolunun tamirâtı için 5.000 kuruş ve diğer iki karantinahane için de bu miktarda para gerekeceğinden toplam 50.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu ifade edildi.⁴⁴⁸ Ancak bir gün sonra vali adına Naib Şakir Bey, Karabulak karantinasının bulunduğu Kori⁴⁴⁹ isimli köyde iki sene önce Rüsumat Dairesi tarafından yaptırılan çeşmenin tamir edilerek su sıkıntısının giderildiğini ve bu konuda yapılan şikâyetin abartıdan ibaret

⁴⁴⁶ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 14 Temmuz 1326/27 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf. Karantinahaneler konusundaki sorun, birçok dönemde ortaya çıktı. Daha önce önemli birkaç karantinada ciddi bir teşkilat kurulması istenmişse de netice alınamamıştı. Yine aynı merkezlerden olan Kötek’te sıkıntı devam etmekteydi. Vilayet Sıhhiye Müfettişi Doktor Şerif Bey de buraların sıkıntılarından bahsetmekte ve bunların hiç birinde Karantina İdaresi tarafından teşkilatın kurulmadığını ve Kötek’te bir karantinahanenin yapılması gerektiğini ifade etmekteydi. Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 143-144.

⁴⁴⁷ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 15 Temmuz 1326/28 Temmuz 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

⁴⁴⁸ BOA, DH.MUİ., 104-2/19. 17 Temmuz 1326/30 Temmuz 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁴⁹ Ağrı ili Diyadin ilçesine bağlı Sürenkök köyü.

olduğunun Bayezid Mutasarrıflığından bildirildiğini haber vermekteydi.⁴⁵⁰ Bu sıkıntıların yaşanmasına rağmen idareciler arasında da sorunların olduğu anlaşılmaktadır. Naibin su konusunda abartı yapıldığını bildirmesine rağmen suya ilişkin sıkıntının gerçek olduğu görülmektedir. Zira yaşanan sıkıntılar sebebiyle Celal Bey'in Bayezid'e gittiği oradan gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır. Su ihtiyacına yönelik inceleme yapılarak bu iş için 1.500 kuruşun gerektiği görüldü. Kötek karantina doktorunun yolcuların açıkta ve güneş altında muayene edildiği ve su bulunmadığı için temizleme işlemlerinin yapılamadığı haberini vermesi üzerine, buralarda bir iki baraka yaptırılması için toplam 15.000 kuruş gerektiği de ortaya çıktı. 50.000 kuruşun harcanması konusunda izin verilmişse de İstanbul'dan alınan bu karardan habersiz olan Vali Bey, acil olarak 15.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu bildirmekteydi.⁴⁵¹

Erzurum Valiliğinin çaresizliklere çözüm aradığı sırada kolera, Rusya'dan İran'a bulaşmış ve oradan Van'a gelen yolcularda da hastalık görülmüştü. Bunun üzerine İran'a karşı Kızıldize'de⁴⁵² bir karantina mevkii tesis edilmesi gerekirken oraya görevlendirilecek doktor yoktu. Bu sebeple Sıhhiye Nezaretinden Erzurum Karantina Müfettişliğine hemen tebligat gönderilerek gerekli doktor ve ihtiyaç duyulan malzemelerin gönderilmesi istendi.⁴⁵³ Hastalığın Osmanlı topraklarına bulaşmasını engellemek için sınır vilayetlerine gerekli doktorların görevlendirilmesine karar verilerek⁴⁵⁴ 2.000 kuruş maaşla Van'a 8, Erzurum'a da 7 doktor tayin edildi.⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 19 Temmuz 1326/1 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁵¹ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 27 Temmuz 1326/9 Ağustos 1910 tarihli Sadarettin Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi ve 28 Temmuz 1326/10 Ağustos 1910 tarihli Bayezid sancağında bulunan Erzurum Valisi Celal Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁵² Doktor Şerif Bey, İran sınırında Kızıldize'nin dışında Gürcübulak ve İncesu kordonlarının bulunduğunu bildirmekte ve en önemlisinin Bayezid'e iki saat mesafedeki Kızıldize gümrük mevkii olduğunu ifade etmekteydi. Zira Avrupa-İran arasındaki transit ticaret, bu kapıdan yapılmaktaydı. Her ne kadar Kızıldize'de Meclis-i Sıhhiye tarafından bir doktor ve dört gardiyanla birlikte kolera hastalığının görüldüğü zamanlarda hastaların tedavi ve tecridleri için iki kısım yapılmışsa da bu kadar basit bir teşkilat ve noksan vasıtalarla hastalığın yayılmasının engellenmesine hiçbir şekilde karşı çıkılamayacağının ortada olduğunu belirtmekteydi. Şerif Bey, bu sınır karantinahaneleri için Vilayet Genel Meclisine sunduğu layıhasında Kızıldize ve Kötek mevkilerinde modern bir karantina ve kolera hastanelerinin kurulması gerektiğini bildirmişti. Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 144, 169.

⁴⁵³ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 12 Temmuz 1326/25 Temmuz 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire, 15 Temmuz 1326/28 Temmuz 1910 tarihli Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf ve 24 Temmuz 1326/6 Ağustos 1910 tarihli Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴⁵⁴ BOA, DH.MUI., 121/60. 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910.

⁴⁵⁵ BOA, DH.MUI., 104-2/19. Tarihsiz. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Van ve Trabzon vilayetlerine gönderilen tahrirat.

Osmanlı Devleti'nin kronik bir hale gelen sorunlarının başında ekonomik bunalım gelmekteydi. Bu doğrultuda devlet, içeride ve dışarıda birçok sorunla boğuşurken çoğu zaman maddî yetersizlikler, bu sorunların çözümünü olumsuz yönde etkilemekteydi. Nitekim salgın hastalıklarla mücadelede de karşılaşılan en temel sorunlardan biri buydu. Zira hastalığın bulaştığı yerlere gönderilecek doktorların maaşlarının ödenmesinde sıkıntılar yaşanmaktaydı. Erzurum ve Van'a görevlendirilen doktorların maaşlarında ve gönderilecek malzeme masraflarının karşılanması da aynı sorunla karşılaşıldı. Görevlendirilen 15 doktorun maaşı için aylık 30.000 kuruş gerekiyordu. Gönderilecek doktorların yıl sonuna kadar yedi aylık maaşları 210.000 ve hastalığa karşı alınacak tedbirler için malzeme ve diğer harcamalara da 240.000 kuruş gerekliydi. Toplam 450.000 kuruşun Dahiliye Nezaretinin ödeneğine ilave edilerek kullanılması konusunda Meclis-i Mebusanın açılışından sonra onaylattırılmak üzere geçici kanun hazırlandı.⁴⁵⁶ Bu konu Meclis-i Mebusanda görüşülürken tartışmalar da yaşandı. Yapılan talepte koleranın görüldüğü Van ve Erzurum'a 2-3 aylığına 12 doktor gönderilmiş ve bunların her birine 2.000 kuruş maaş tahsis edilmiş olduğu ifade edilmekteydi.⁴⁵⁷ İstenen paranın gönderilecek doktor maaşlarının karşılığı olarak yüksek görülmesine Dahiliye Nazırı Mehmet Talat Bey, söz konusu miktarın yalnızca doktor maaşlarının karşılığı olmadığını, aynı zamanda oralara gönderilen malzemelerin satın alınması için istendiğini ifade etti.⁴⁵⁸ Bunun üzerine söz konusu ödenek, bütün vilayetleri kapsayacak şekilde değiştirilerek kabul edildi.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ BOA, İ.M.L., 87/5. 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbatası. Erzurum'a bu şekilde belirli bir miktar ödenek verildiyse de hastalığın Osmanlı vilayetlerine yayılması halinde buralarda alınacak tedbirler için yeterli değildi. Bu konuda Dahiliye Nazırı Mehmet Talat Bey'in Sadaret makamına yazdığı tezkiresinde hastalığın bulaşması halinde ihtiyacı karşılayacak doktor ve malzeme olmadığından hastalığın daha fazla zarar vereceği bildirilmekteydi. Bunun önüne geçilebilmesi için daha önce 3.000 lira tahsis edilmişse de bu da ihtiyacı karşılamamaktaydı. Zira bu defaki kolera salgınının daha etkili olduğu Erzurum vilayetinden gönderilen telgraflardan anlaşılmaktaydı. Tedbir alınması için 30.000 liranın harcanmasına izin verilmesi Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden bildirilmiş olup, şimdilik hiç olmazsa 20.000 liranın tahsis edilmesi talep edilmiştir. BOA, İ.M.L., 87/18. 24 Ağustos 1326/6 Eylül 1910. Bu isteğe 1.000.000 kuruş tahsis edilerek cevap verilmiş ve kanun maddesi hazırlanmıştır. Bu da 10.000 lira yapmaktadır. BOA, İ.M.L., 87/18. 7 Eylül 1326/20 Eylül 1910.

⁴⁵⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1, İnikad: 16, 8 Kanun-ı evvel 1326/21 Aralık 1910, 549-550. Bu kanun Düstur'da da geçmekte olup, yalnızca gönderilecek doktor için olduğu görülmektedir. Düstur, İkinci Tertib, c. 2, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330, 645-646; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 326-327.

⁴⁵⁸ MMZC, D. 1, İs. 3, C. 1, İn. 18, 13 Kanun-ı evvel 1326/26 Aralık 1910, 635.

⁴⁵⁹ MMZC, D. 1, İs. 3, C. 2, İn. 30, 13 Kanun-ı sani 1326/26 Ocak 1911, 344. Van ve Erzurum ile diğer vilayetleri kapsayacak şekilde ilan edildi. Düstur, İkinci Tertib, c. 3, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330, 72.

Doktor sıkıntısının her zaman yaşandığı taşra için Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi, doktorların geçici olarak gönderilmesine dikkat çekerek “*buralarda doktor yok mudur, yoksa niçin doktorlar geçici olarak gönderiliyor da daimi olarak gönderilmiyor*”? diye sordu. Talat Bey ise bu konunun değerlendirildiğini ve oraya gönderilen doktorların belediye gelirleri uygun olmayan yerlerde görevlendirilmesinin ilgili idarelere tebligatla bildirildiğini ifade etti.⁴⁶⁰

Tayin edilen doktor sayısının 15 olmasına rağmen meclisteki görüşmelerden 12’sinin gönderildiği anlaşılmaktadır. Bunlar da İstanbul’dan ancak Ağustos’un 20’sinden sonra yola çıkmışlardı.⁴⁶¹ Celal Bey’in 31 Ağustos tarihli telgrafına göre Erzurum’a tayin edilen 7 doktordan sadece 4’ü Erzurum’a geldi.⁴⁶² Bu sebeple gelecek doktor sayısına göre kurulan karantinahanelerden 3’ü doktorsuz kalmıştı. Bu yetmezmiş gibi hastalığın vilayete bulaşması sebebiyle çevre yerleşimler için de doktor ihtiyacı ortaya çıktı.⁴⁶³

Ağustos ayı boyunca merkezden istenen doktorlar, daha Erzurum’a ulaşmadan Kötek’e bir saat uzaklıkta olan Isısu⁴⁶⁴ köyünde koleradan 3 kişi vefat etti.⁴⁶⁵ Bunlardan 35 yaşlarındaki bir kişi, karantina müfettişi ve belediye doktoru tarafından muayene edildi. Mikroskopla yapılan incelemede “*vibriyon kolerinin görülmüş olmakla marîz-i merkûm kordon altına alındığı ve yapılan kültürden alınacak neticenin ayrıca bildirileceği*” rapor edilerek kolera mikrobunun tespit edildiği ifade edildi.⁴⁶⁶ Koleranın Erzurum’da görülmesi üzerine doktorların yolda olduğu ve oraya ulaşana kadar köyün hemen kordon altına alınarak hastalığın yayılmasına engel olunması istendi. Ayrıca vakit kaybedilmeden gerekli tedbirlerin alınması ve vilayetin sınır ve geçit yerlerinde

⁴⁶⁰ MMZC, D. 1, İ. 3, C. 1, İ. 18, 13 Kanun-ı evvel 1326/26 Aralık 1910, 636.

⁴⁶¹ BOA, DH.İD., 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen tahrirat.

⁴⁶² Erzurum’a istenen sayının altında doktor gönderilirken daha sonraki bir yazışmadan Van’a da 5 doktorun gönderildiği anlaşılmaktadır. BOA, DH.İD., 51/16. 15 Kanun-ı evvel 1326/28 Aralık 1910. Dahiliye Nezaretinden Van vilayetine gönderilen tahrirat. Başlangıçta tayin edilen 15 doktorken sonradan gönderilenlerin 12 olduğu görülmüştü. Ancak bu bilgiden hareketle de bu iki vilayete 9 doktorun geldiği anlaşılmaktadır. Gerisinin bu iki vilayete gelip gelmediğine dair kayda rastlanmazken başka yerlere görevlendirildiği düşünülmektedir.

⁴⁶³ BOA, DH.İD., 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁶⁴ Kars ili Sarıkamış ilçesine bağlı Isısu köyü.

⁴⁶⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁶⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 10 Ağustos 1326/23 Ağustos 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

güvenliğin jandarması sağlanamayacağından jandarma sayısının mutlaka artırılması, mümkün olmadığı takdirde askeriye yardımı istenmesi tebliğ edildi.⁴⁶⁷ Bu köyün kordon altına alınmasına rağmen kısa sürede kolera, başka köylerde de ortaya çıktı.⁴⁶⁸

Vilayete bulaşan kolera, İngiliz Konsolosluğunun verdiği bilgiye göre Erzurum şehir merkezinde de görülerek idareciler hastalığa karşı tedbir alınması noktasında yetersiz kaldı. Zira geçici bir hastane kurulmasıyla birlikte şehrin temizliği ve yiyeceklerin kontrol altına alınmasına rağmen belediye işçilerinin yetersizliği ve özellikle Müslüman nüfusunun hastalığa karşı bilinçsizliği ve alışkanlıkları, alınan tedbirleri olumsuz yönde etkiledi.⁴⁶⁹ Ahali, karantina ve kordon uygulamasına pek sıcak bakmadığından alınan tedbirlere uymamaktaydı. 28 Ağustos 1910 tarihinde Celal Bey'in gönderdiği telgrafta hasta ve ölenlerin evlerinin kordon altına alınmasına bazı cahiller tarafından engel olunmaya çalışıldığı bildirilmekteydi. Bu akşam iki yüz kadar ahali toplanarak baya gürültü etmişlerse de yapılan izah üzerine dağıldıklarını ifade eden Vali Bey, böyle durumların tekrar edeceğinin anlaşıldığını da belirtmekteydi.⁴⁷⁰ Vali Bey'in 2 Eylül tarihli şifresinde ise ahalinin hastalığa ve alınan tedbirlere bakış açısı çok daha açık bir şekilde görülmekteydi: *"Halkı tedâbîr-i tahaffuziyyeye alışdırmak mümkün olmuyor. Ekseriyyâ musâbîn vefâtlarından sonra haber veriliyor. Kordon altında bulunan evlere cebren girmeğe ve çıkmağa teşebbüs ve doktorlara karşı etvâr-ı hasm-âne ibrâz edenler çoğalıyor..."* diyen Celal Bey, bu meselenin çözümü için de *"...Her mahalle ilân edilmek üzere etibbâ tarafından tavsiye olunan tedâbîre ri'âyet etmeyenlerin ve hastalarını haber vermeyenlerin ve cenazelerini ta'kîb ve karantina idâresini tecâvüz etmek isteyenlerin şedîden cezâlandırılmasını"* istiyordu.⁴⁷¹

Bu olumsuz durumun hemen önüne geçilmesi için 5 Eylül'de ceza kanununun 99. maddesine ek olarak kanun maddesi hazırlandı. Bu maddeye göre her kim olursa olsun kolera ve diğer bulaşıcı hastalıklardan hasta veya vefat edenlerin hanesi ve diğer yerlerin kordon altına alınmasına dair hükümet tarafından yapılan işlere karşı çıkarsa

⁴⁶⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 9 Ağustos 1326/22 Ağustos 1910 tarihli Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf ve 10 Ağustos 1326/23 Ağustos 1910 tarihli Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴⁶⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 15 Ağustos 1326/28 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁶⁹ TNA., FO., 195/2348. p. 10, 55.

⁴⁷⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 15 Ağustos 1326/28 Ağustos 1910. Erzurum vilayetinden alınan şifre.

⁴⁷¹ BOA, DH.İD., 51/16. 20 Ağustos 1326/2 Eylül 1910. Erzurum vilayetinden alınan şifre.

yaptığına göre bir aydan iki seneye kadar hapis ile cezalandırılacaktı.⁴⁷² Hastalığa karşı alınacak tedbirlere engel olunmamasına dair hazırlanan kanun layihasına 10 Eylül’de irade verildi.⁴⁷³ Bunun üzerine yetkililerin uyarılarına ve yapılacaklara riayet etmeyenlerin cezalandırılacakları konusunda duyuru yapıldı.⁴⁷⁴

Jandarmanın artırılmasının merkezden bildirilmesine rağmen⁴⁷⁵ güvenliği sağlayacak yeterli jandarma bulmak vilayet için sıkıntı teşkil etmekteydi. Her yerden jandarma istenirken ancak vilayet merkezinde hanelerin kordon altına alınması için bir bölük askerle kordonlara da onar askerin gönderilmesine izin verildi. Fakat kordon kurulan yerlerde müsait binalar olmaması sebebiyle bu konuda da sıkıntı çekildi. Erzurum’da güvenlikle ilgili sıkıntıları beyan eden Vali Celal Bey, vilayetin Namervan, Karakilise, Bayezid gibi diğer birçok yerinden “*tabîb ve ilaç gönderilmesi için feryâd ediyorlar ne ilâç var ne de gönderilecek tabîp*” diye şikâyetlerin geldiğini bildirmekteydi. O, İstanbul’dan gelen dört doktordan birinin Pasinler’e gönderildiğini, birinin hastalandığını ve belediye doktorunun da hasta olduğunu bildirerek memlekette doktor sıkıntısının çok şiddetli bir şekilde çekildiğini anlatmaya çalışmıştı. Bunlar yetmezmiş gibi karantina müfettişi de şehirdeki hastaları tedavi vazifesinin olmadığını söylemişti. Şu durumda Sıhhiye müfettiş vekiliyle iki doktordan başka kimse kalmamıştı. Bununla beraber verilen 20.000 kuruş ödenek de bitmek üzereydi. Para olmamasına rağmen sağlık işlerini yürüten doktorların maaşlarının ve işlerin yürütüldüğü karantina merkezlerinin masraflarının karşılanması gerekiyordu. Vilayette bunlar için sarf edilecek hiç para kalmamıştı. Bunları aktaran Celal Bey, çok acil doktor, eczacı, ilaç, etüv ve pülverizatör gönderilmesini talep ederek verilecek cevap için de telgraf başında beklediğini ifade etti.⁴⁷⁶

Bu acil isteğe bir gün sonra cevap verilebildi. 50.000 kuruşun yarın havale edileceği ve şimdiden gerekli harcamanın yapılmasıyla beraber İstanbul’dan gönderilecek doktorların Erzurum’a ulaşmasına kadar uygun maaşlarla yerli doktorların görevlendirilmesi bildirildi. Etüv ve pülverizatörlerin de çözümüne yarından itibaren

⁴⁷² BOA, İ.DUİT., 79/9. Ceza Kanunu’nun 99. Maddesine ek kanun maddesi.

⁴⁷³ BOA, İ.DUİT., 79/9. 28 Ağustos 1326/10 Eylül 1910.

⁴⁷⁴ TNA., FO., 195/2348. p. 138.

⁴⁷⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerine gönderilen telgraf.

⁴⁷⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

bakılacağı ifade edildi.⁴⁷⁷ Ancak çözümüne çok fazla bakıldığı düşünülmemektedir. Zira hastalığa yönelik tedbirler içerisinde önemli bir yeri olan etüv makinesi için hastalık bittikten sonraki bir tarihte yani Ocak 1911'de Avrupa'ya sipariş edilenlerin gelmesiyle gönderileceği bildirileceğinden⁴⁷⁸ bu dönem için ihtiyaç karşılanmamıştı. Etüv makinesi gönderilmemişse de 15 pülverizatör gönderildi. Bunlardan üçü Erzincan'a, ikisi Tercan'a, birer tanesi Bayezid, Pasinler, Hınıs, Eleşkird ve Karakilise kazalarına tahsis edildi, geri kalan 5 tanesi de Gureba Hastanesinde saklandı.⁴⁷⁹ Bunların dışında 2 adet mikroskop da yine hastalığın atlatıldığı bir zamanda gönderildi.⁴⁸⁰

Kolera salgınına karşı ihtiyaçlar, vilayet tarafından sürekli olarak arz edilirken esasında İstanbul tarafından da bu eksiklikler bilinmekteydi. Zira bu işle ilgilenen kurum olan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyenin 5 Eylül tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği tezkiresinde Rusya ile sınır olan vilayetlerimizde sağlık teşkilatının olmamasından koleranın memlekete girdiği ifade edilmekteydi. Koleranın bir memlekete vereceği zararın savaş hasarından az olmayacağı beyan edilerek şimdiye kadar Rusya'da 127.000 nüfusun yok olduğu ve hastalığın Osmanlı topraklarında Rusya'dan daha fazla nüfus kaybına sebep olacağı anlatılmaya çalışıldı. Vilayetlerin sağlık teşkilatından mahrum olduğu, hatta normal zamanda dahi memleketin ihtiyacının yarısına yetecek kadar hiçbir vilayette doktor olmadığı ve etüv, pülverizatör ve ilaç yokluğu gibi meseleler daha önceden hükümete arz edilmişken şimdi de tekrar ediliyordu. Şu şartlarda yapılması gerekenlere dair talimat bastırılarak vilayetlere dağıtılmışsa da gerekli olan paranın yokluğundan sıhhiye talimatının uygulanmasının imkânsız olduğunun gönderilen telgraflardan anlaşıldığı ve bu işlere ait bütçede para olmamasından boş yere yazışma ile vakit geçirildiği bildirildi.

Paranın eksikliği konusunda son zamanda Meclis-i Vükela kararıyla 3.000 liranın sarfına izin verilmişse de bu da belediye doktorlarının maaşlarına tahsis edilen 16.000 liradan ayrılmıştı. Söz konusu kurum, memleketin hayatını tehdit eden şu hastalığa karşı fevkalade olarak -bu gibi fevkalade durumlarda her memlekette olduğu gibi nitekim bu sıralar İtalya'daki koleraya karşı harcanmak üzere 250.000 lira tahsis edilmesinden- en

⁴⁷⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerine gönderilen telgraf.

⁴⁷⁸ BOA, DH.İD., 7-1/24. 2 Kanun-ı sani 1326/15 Ocak 1911.

⁴⁷⁹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 155.

⁴⁸⁰ BOA, DH.İD., 46/50. 4 Kanun-ı evvel 1326/17 Aralık 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.

azından 30.000 lira tahsis edilmedikçe memleketin muhtaç olduğu tedbirlerin alınamayacağını açıkça beyan etmekteydi. Bu defaki durumun kötü olduğunu ve koleranın Erzurum'a sınır vilayetlere de yaklaşmakta olduğundan sonucun çok vahim olacağı Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyece tahmin edildiğinden meselenin önemi bir defa daha hükümetin dikkatine sunularak yapılması gerekenlerin kabul edilmesi istenmekteydi.⁴⁸¹

Koleranın gün geçtikçe ilerlemesine karşın alınan tedbirler yetersizdi. Eylül ayının başında Kızıldize'de de hastalığın ortaya çıkması üzerine⁴⁸² yaşanan doktor sıkıntısının giderilebilmesi amacıyla İran'dan gelenlerin muayenesi için Van karantina doktoru gönderildi.⁴⁸³ Kötek Karantinahanesinin de eksiklikleri tamamlanmaya çalışıldı. Gerekli olan barakaların yaptırılması vilayet tarafından bildirilmişse de karantina müfettişliğince mevcut çadırlarla idare edilebileceği ifade edildi. Yine de valilik tarafından orada baraka yaptırılmasından vazgeçilmeyerek sağlam üç barakanın inşası Pasinler Kaymakamlığına tebliğ edildi.⁴⁸⁴ Bu emir üzerine barakaların yapımına başlandıysa da yatak, yorgan ve soba gibi gerekli malzemelere ihtiyaç vardı. Vilayete o zamana kadar gönderilmiş 100.000 kuruş harcanmış olduğundan daha sonra sarfına izin verilen 30.000 kuruş kalmıştı. Bu sebeple masrafların nereden karşılanacağı valilik tarafından soruldu.⁴⁸⁵ Sıhhiye Nezareti bütçesinden karşılanması uygun görülürken kurulan karantinaların her birine malzeme alınması için biner kuruşun harcanmasına izin verildi. Ayrıca ısıtma giderleri için de aylık 300'er kuruş tahsis edildi.⁴⁸⁶

Bazı yolcuların sınırdan kaçak girişleri üzerine güvenliğin artırılması ve karantina süresini tamamlamadan hiç kimsenin geçişine izin verilmemesi askerî birimlere tebliğ edildi.⁴⁸⁷ Ayrıca gelen yolcuların 5 gün karantinaya alınmalarına da karar verildi.⁴⁸⁸

⁴⁸¹ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 23 Ağustos 1326/5 Eylül 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴⁸² BOA, DH.ID., 51/16. 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁸³ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 23 Ağustos 1326/5 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁴⁸⁴ BOA, DH.ID., 51/16. 23 Ağustos 1326/5 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁸⁵ BOA, DH.ID., 51/7. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910.

⁴⁸⁶ BOA, DH.ID., 51/7. 27 Eylül 1326/10 Ekim 1910.

⁴⁸⁷ BOA, DH.ID., 51/16. 25 Ağustos 1326/7 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁸⁸ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

Erzurum'da 6 Eylül gecesi bir hasta koleradan öldü. Kötek ve Isısu köyünde kordonlar kaldırılmamışsa da diğer yerlerde hastalık bitmiş gibi görünmekteydi. Ancak Karakilise'de 6-7 Eylül'de 3 kişi daha hastalandı ve bunların biri vefat etti.⁴⁸⁹ 13 Eylül'de Erzurum'da ahaliden hastalığa yakalan olmamasına rağmen 2 asker hastalandı. Aras nahiyesinin merkezinde bir hasta, 4 vefat ve nahiyeye bağlı Porik⁴⁹⁰ köyünde de aynı sayıda vaka ortaya çıktı. Pasinler'de 3 hasta, bir vefat olmuşsa da eski hastalar düzelmeye başladı. Simserkis'te⁴⁹¹ yeniden 3 hasta, bir vefat ve Namervan'da yeniden hastalığa yakalan olmasa da bir kişi vefat etti.⁴⁹² Namervan'da hastalığın ilk görüldüğü andan itibaren 130 kişi hastalanmış bunların 80'i vefat etmişti.⁴⁹³

Hastalık, Kiskim, Tortum ve İspir'e de bulaştı.⁴⁹⁴ Kiskim'de de vilayetin diğer bölgelerinde olduğu gibi koleraya karşı tedbir alacak ne doktor ne de hastalığın tedavisinde kullanılacak ilaç vardı. Bu konuda Kiskim Osmanlı Kulübü Heyeti'nden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf, orada yaşanan sıkıntıyı ortaya koymaktadır: *“Kurrâmızda mukîm doktora ihtiyâç var iken yirmi gün evvel zuhûr eden koleraya karşı tedâbîr ittihâzı için vilâyetten istenilen doktor mu'âllege elân gönderilmedi yevmiyye beş vefeyât vukû' buluyor bunların hâneleri jandarma bulunmamasından kordon altına alınamıyor bu husûsa hizmet etmek üzere istenilen asker de gönderilmiyor yevmiyye bir musâb bir vefât olan Erzurumda yirmi doktorun bulunması yevmiyye beş altı vefeyât zuhûru ile taht-ı tehlike ve tehdîdde bulunan Kiskimde bir doktorun bulunmaması hiçbir ma'delet râzı olamayacağından icrâ-yı icâbı müsterhamdır”*.⁴⁹⁵ Bu telgraf üzerine Kiskim'e doktor gönderilmesi vilayete tebliğ edilmişse de⁴⁹⁶ Erzurum Valiliğinden, Kiskim'de hastalığın çıktığı haber alınır alınmaz Dr. Ermenak Hüdadyan

⁴⁸⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 25 Ağustos 1326/7 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁹⁰ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı İncesu köyü.

⁴⁹¹ Erzurum ili Narman ilçesine bağlı Şehitler köyü.

⁴⁹² BOA, DH.İD., 51/16. 31 Ağustos 1326/13 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁹³ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 324.

⁴⁹⁴ BOA, DH.İD., 51/16. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁹⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 10 Eylül 1326/23 Eylül 1910. Kiskim Osmanlı Kulübü Heyetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁹⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

Efendi'nin gönderildiği cevabı verildi.⁴⁹⁷ Söz konusu telgrafta vilayet idarecilerinin konuya kayıtsız kaldığı vurgulansa da bunun doğru olduğu düşünülmemektedir. Zira 20 doktor var denilen Erzurum'da doktor sıkıntısı en önemli meselelerden biriydi. Ayrıca ilaç konusunda da birçok yerle beraber merkez de sıkıntı yaşamaktaydı. Ancak ahalinin durumunu ve çaresizliğini ortaya koyan bu telgraf, aslında Erzurum vilayetinin genel bir tablosunu da çizmektedir. Zira birçok yerde aynı sıkıntıların yaşandığı, dönemin Valisi Celal Bey tarafından da ifade edilmekteydi.

Celal Bey'e göre Erzurum'un birçok yerinde hastalığın aynı anda görülmesine rağmen hastaların tedavisinde kullanılacak ilaç bulunamıyordu. Defalarca istenilen ilaçlar henüz gelmemiş olmasına rağmen vilayet merkezinde ilaca çok ihtiyaç duyulduğu gibi vilayete bağlı yerlerden de her gün ilaç isteniyordu.⁴⁹⁸ Vilayetin bu konudaki acil isteğine, ilaçların bir kısmının Avrupa'dan sipariş edildiğinden, geldiğinde Erzurum'a gönderileceği, etüv ve pülverizatörlerin de ancak iki aya ulaşabileceği bildirildi. Fakat vilayet merkezinde çok az malzeme kaldığından çevreden yapılan isteklere cevap verilemedi. Bunun için de Avrupa'dan sipariş edilenlerin gelmesine kadar İstanbul'dan bir miktar ilaç satın alınarak gönderilmesi istendi.⁴⁹⁹ Bu istek üzerine İstanbul'dan ilaç satın alınarak ilk vasıta ile gönderileceği 17 Eylül'de bildirildi.⁵⁰⁰ İlaçların gönderildiğine dair bir bilgi verilmemesi üzerine vilayetten tekrar aynı konuda telgraf gönderildi. Telgrafta, ilaçların ilk vasıta ile gönderileceği bilgisinin verilmiş olmasına ve aradan 10 güne yakın bir süre geçmesine rağmen ilaçların yola çıkarıldığına dair bir bilginin verilmediği ifade edildi. Ayrıca Erzurum çevresinin her tarafını sarmış olan koleraya karşı ilaçsızlık sebebiyle doktorların ne yapacaklarını şaşırması olduğu ve her gün yapılan taleplere karşı cevap verilmesinin mümkün olmadığı tekrar bildirildi. 10 gün önce satın alınan ilaçların vapura teslim edilmesinde gevşeklik gösterenler hakkında gerekli muamelenin yapılması da istendi.⁵⁰¹ Bu telgraf üzerine

⁴⁹⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 13 Eylül 1326/26 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁹⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 1 Eylül 1326/14 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf. Böyle sıkıntılar sadece Erzurum'da değil diğer vilayetlerde de yaşanmaktaydı. BOA, DH.İD., 51/16. 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910. Bitlis vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁴⁹⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 2 Eylül 1326/15 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵⁰⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 4 Eylül 1326/17 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen tahrirat.

⁵⁰¹ BOA, DH.İD., 51/16. 11 Eylül 1326/24 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

ilaçların hazır olduğu ve salı günü hareket edecek Rus vapuruna teslim edilerek gönderileceği cevabı verildi.⁵⁰² Ahalinin çaresizliğine birçok yazıyla çözüm arayan vilayet yöneticileri, merkezin bu tutumu sebebiyle aslında kendileri de çaresiz kalmıştı. 17 Eylül'de satın alındığı bildirilen ilaçların hala İstanbul'da olup salı günü yani 27 Eylül'de vapura teslim edileceği bilgisinin verilmesi de bunun göstergesiydi. Bu arada kolera da etkisini artırmaktaydı. Sadece 24-30 Eylül arasında vilayetin genelinde askerler de dahil olmak üzere 114 kişi hastalanırken bunların 105'i hayatını kaybetti.⁵⁰³

Vilayetin ihtiyacı olan ödenek konusunda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin yazısına atfen 9 Ekim'de Dahiliye Nezaretinden Erzurum'a gönderilen telgrafta kolera salgınına karşı tahsis edilen ödeneğin azlığına rağmen şimdiye kadar Erzurum vilayetine 100.000 kuruşun gönderildiği ifade edildi. Ayrıca bu paranın *hesaplı bir şekilde harcanarak tedbirler konusundaki çalışmanın da ona göre yapılmasının* gerekli olacağı bildirilmekteydi.⁵⁰⁴ 23 Kasım'da hastalığa karşı ödenek konusu Meclis-i Mebusanda görüşülürken Dahiliye Nazırı Mehmet Talat Bey, yaptığı konuşmasında Erzurum'a 173.161 kuruş ödenek gönderildiğini söylemekteydi.⁵⁰⁵ Vali Celal Bey'in 8 Aralık tarihli yazısına göre de bu dönemde kolera hastalığına karşı alınan tedbirler için ilaç masrafı dışında toplam 253.161 kuruş ödenek verilmişti.⁵⁰⁶

Vilayette hastalığın önlenmesi ve tedavisine dair birçok sıkıntı yaşanırken kolera, Ekim ayının başında da varlığını sürdürmekteydi. Ahaliyle beraber askerlerden de bir hayli hastalanan ve vefat edenlerin olması dikkat çektiğinden askerler için çeşitli tedbirlerin alınması önerildi. Koleraya yakalanan askerlerin uygun yerlere hızlı bir şekilde ayrılması, iyileşenlerin hastalarla görüştürülmemesi, askere verilmekte olan suların kaynatılması, kışla ile diğer askerî yerlerin her gün temizlenmesi, askerlerin yemeklerine dikkat edilmesi ve bütün bu tedbirlerin oradaki askerî doktorlar tarafından uygulanması istendi.⁵⁰⁷

⁵⁰² BOA, DH.İD., 51/16. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

⁵⁰³ TNA., FO., 195/2348. p. 168.

⁵⁰⁴ BOA, DH.İD., 51/16. 26 Eylül 1326/9 Ekim 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

⁵⁰⁵ MMZC, D. 1, İ. 3, C. 1, İ. 6, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, 126.

⁵⁰⁶ BOA, DH.İD., 77/11. 25 Teşrin-i sani 1326/8 Aralık 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 254.

⁵⁰⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 20 Eylül 1326/3 Ekim 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

Erzurum’da hastalığın yayılmasıyla beraber bu defa vilayetin Tutak, Bayburd ve Erzincan gibi temiz olan yerlerinin hastalıktan korunması gerekiyordu. Hastalığın bulaşmadığı yerlerin ve Rusya sınırının korunması amacıyla kurulması gerekli görülen kordonlar için ne kadar askere ihtiyaç varsa kumandanlıktan talep edilmesi bildirildi. Asker ihtiyacı konusunda merkezden bu işe daha dikkat gösterilerek talebe olumlu cevap verilmediği takdirde nezarete bilgi verilmesi de tebliğ edildi.⁵⁰⁸ Bu konuda Rusya’dan karantina süresini tamamlamadan hiç kimsenin Osmanlı topraklarına girememesi ve sınırların korunması için ne kadar askere ihtiyaç olduğunun askeriye tarafından bilindiğini ifade eden vilayet, iç kordonlar için ihtiyaç duyulan askerin verilmekte olduğundan bu konuda tebligata gerek görmedi.⁵⁰⁹ Bu defa Vali Bey’in, askere ihtiyaç olmadığını bildirmesi önceki ihtiyacın karşılandığını göstermektedir.

Vilayet içerisinde kurulacak olan söz konusu karantinalar hakkında da ayrıntılı bilgi verildi. Vilayete göre bu zamandan sonra (Ekim ayı) çadırlarda barınmak uygun olamayacağından yol üzerindeki hanelerin karantina olarak kullanılmasından başka çare bulunamamıştı. Bu sebeple Bayburdluların itirazlarına rağmen Kop dağındaki karantina, Mağdenhanları’na nakledildi. Tercan ile Erzincan arasındaki karantina için de Halılağa hanlarının kiralanması ve Tutak’ın korunması için de böyle bir yerin belirlenmesi idarecilere tebliğ edildi. Erzincan’ın, ordu merkezi olması sebebiyle hastalığın oraya da bulaşmamasına çalışılmaktaydı.⁵¹⁰ Halılağa hanlarının dışında Tercan’la Pülümür arasında da bir karantina kurulmasına karar verildi. Daha sonra Sipikör ve Bondula’nın⁵¹¹ yanında Kelkit’e karşı da Sarpi⁵¹² köyünde olmak üzere o çevrede dört karantina merkezi kurulmuş oldu.⁵¹³

⁵⁰⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 7 Eylül 1326/20 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilen tahrirat ve Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁵⁰⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵¹⁰ Abdulkadir Gül tarafından 1910 yılının Ağustos ayından itibaren ortaya çıkan koleradan Erzincan’ın da etkilendiği ifade edilerek meydana gelen bazı olaylar anlatılmaktadır. Gül, “Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar”, 255. Ancak bu dönemde kolera salgını, vilayetin çeşitli yerlerinde ortaya çıksa da hastalığın Erzincan’a bulaşmadığı görülmektedir. Bulaşmaması için de çeşitli yerlerde karantinahaneler kurulmuştu. Hastalığın bulaşmadığına dair bilgi Erzincan’dan da bildirilmişti. Erzincan Mutasarrıf Vekili tarafından 3 Teşrin-i evvel 1326/16 Ekim 1910 tarihli telgrafta yapılan çalışmalarla Erzincan ve çevresine koleranın bulaşmadığı ifade edilmektedir. BOA, DH.İD., 51/16. 3 Teşrin-i evvel 1326/16 Ekim 1910 tarihli Erzincan Mutasarrıflığından ve 24 Teşrin-i evvel 1326/6 Kasım 1910 tarihli Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar.

⁵¹¹ Gümüşhane ili Kelkit ilçesine bağlı Eskiyo köyü.

⁵¹² Gümüşhane ili Kelkit ilçesine bağlı Balkaya köyü.

⁵¹³ BOA, DH.İD., 51/16. 20 Eylül 1326/3 Ekim 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

Bu karantina merkezlerinde de ahalinin doktorlara güvenmemesi sebebiyle sıkıntılar yaşandı. Mağdenhanları'nda kurulan karantinahanede birinin kolera benzeri belirtilerle hastalanarak vefat etmesi üzerine karantina altında bulunanlar, zehir vererek hastayı öldürdünüz diyerek doktoru sıkıştırmışlardı. Bu baskı sebebiyle doktorun firar ederek Bayburd'a sığınmış olduğu ve bunun üzerine de karantina bekleyenlerin de orayı terk ederek gitmelerinin tahmin edildiği Bayburd Kaymakamlığından bildirilmişti. Şu durumda ne yapılması gerekeceğinin sorulması üzerine kumandanlıktan talep edilecek askerin refakatinde doktorun karantinahaneye gitmesi ve karantina süresini beklemeyp giderek suç işleyenler olursa haklarında Ceraim-i Sıhhiye Kanununun uygulanmasının gerekeceği bildirildi.⁵¹⁴

Doktor sıkıntısının aşırı derecede çekildiği bir sırada doktorlara karşı böyle güvensizlik sebebiyle yapılan saldırılar, işi daha da zor duruma sokuyordu. Kolera, Kiskim, Tortum ve İspir'e de bulaştığından buradaki Şipek⁵¹⁵ ve Norşin⁵¹⁶ karantinaları kaldırıldı. Ancak Bayburd'un İspir'den gelenlere karşı korunması gerekli görüldü ve bu iki yer arasındaki geliş-geçişin karantinaya tabi tutulmasına ihtiyaç varken bu işi yürütecek doktor yoktu. Bu sebeple o tarafta faaliyette olan karantinanın doktoruna Bayburd idarecileri tarafından uygun görülecek bir yerde İspir'e karşı karantina kurulması için Bayburd'a gitmesi bildirildi.⁵¹⁷ İngiliz konsolosluğu tarafından verilen bilgiye göre ahali, vilayetin birçok yerinden kışlık ihtiyacını karşılamak zorunda kalmıştı. İhtiyaçların karşılanmasında fiyat artışına sebep olunmasından korkan idarecilerin, söz konusu karantinalarda katı uygulamalar yapmasına imkân olmadığı ifade edilmekteydi. Bununla birlikte dolaylı yollardan karantinadan kurtulmak isteyenlere her türlü kolaylık sağlandığı belirtilmekteydi.⁵¹⁸ Böyle bir bilginin verilmesine rağmen karantinalardan birçok insanın etkilendiği görülmektedir. İspir'de hastalığın görülmesiyle birlikte her sene Eylülün 12'sinde (25 Eylül) orada açılan panayırda çevre vilayetlerden 8-10.000 kişi toplandığından şu sıralar bu kadar insanın orada toplanması hastalığın her tarafa yayılmasına sebep olacağından bu sene panayırın

⁵¹⁴ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 10 Eylül 1326/23 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵¹⁵ Erzurum ili Tortum ilçesine bağlı Akbaba köyü.

⁵¹⁶ Erzurum ili Tortum ilçesine bağlı Karlı köyü.

⁵¹⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 17 Eylül 1326/30 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵¹⁸ TNA., FO., 195/2348, p. 98.

açılışının yasaklanması Vilayet Sıhhiye Komisyonu tarafından talep edildi. Dahiliye Nezareti tarafından kabul edilmesi halinde Sivas ve Trabzon vilayetlerine acil olarak bu kararın tebliğ edilmesi istendi. Panayırın açılmasının yasaklanması nezaretçe de uygun görülerek oraya gideceklerin engellenmesi konusunda ilgili vilayetlere haber verildi.⁵¹⁹

Vilayet içerisinde hastalığın sirayetinin engellenmeye çalışılmasıyla birlikte koleranın diğer vilayetlere bulaşmaması için Ağustos ayının sonunda Erzurum'dan Van tarafına gidenler karantinaya alınmaya başlandı.⁵²⁰ Sivas vilayeti tarafından da Zara kazasının iki geçiş noktasında karantina kurulması yönünde çalışmalar başlatılarak karantinanın gerekli personeli de tayin edildi.⁵²¹ Hastalığın Erzurum'da artmasıyla çevre vilayetlere de daha dikkatli davranılması ve hastalığın bulaşmaması için gerekli çalışmaların yapılması Dahiliye Nezaretinden tavsiye edildi.⁵²² Koleranın bulaşmaması için gerekli çalışmaların yapılması yönünde bilgi verilmesine rağmen kişilere göre keyfî uygulamaların yapıldığı da görülmektedir. Kolera salgını sırasında Erzurum'da bulunan Trabzon Avusturya Konsolosu Mösyö De Mevrache, koleraya yakalanmış ve Erzurum'da karantinaya alınmak istenmişti. Ancak karantinada kalmak istemeyen konsolos, Erzurum'dan çıkan yolculara uygulanan 5 günlük karantina süresini Trabzon'da doktor gözetiminde ailesiyle birlikte geçirmek istediğini Avusturya Konsoloslughuna bildirdi. Bu istek, Sıhhiye Nezaretine kadar ulaştı. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 17 Eylül tarihli tezkirede koleranın Trabzon'da da yayılması sebebiyle iki vilayet arasındaki karantina kordonlarının bir anlamının kalmamasına rağmen her ihtimale karşı bir süre daha geliş-geçişin denetim altında tutulmasına devam edilmesinin yanında konsolosa da zorluk çıkarılmaması istendi.⁵²³ Bu örnekten de görüldüğü üzere kapitülasyonlar nedeniyle zaten pek çok açıdan imtiyazlı olan yabancı ülke vatandaşlarına bütün memleket ahalisini tehlikeye sokacak etkiye sahip olan kolera konusunda da ayrıcalık tanınmıştı.

⁵¹⁹ BOA, DH.İD., 51/1. 4 Eylül 1326/18 Eylül 1910; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 316-317.

⁵²⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 15 Ağustos 1326/28 Ağustos 1910. Van Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵²¹ BOA, DH.İD., 51/16. 17 Ağustos 1326/30 Ağustos 1910. Sivas Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵²² BOA, DH.İD., 51/16. 7 Eylül 1326/20 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilen tahrirat ve Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁵²³ Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 314-315.

Yabancı temsilcilere tanınan imtiyaz, maalesef Osmanlı ahalisine tanınmıyordu. Çocuklar da dâhil olmak üzere bu merkezlerde *imtiyazsız* herkes, karantina beklemek zorundaydı. Ayrıca İstanbul'dan verilen emir üzerine karantinelerde çocuklar ve askerler istisna olmak üzere diğer yolculardan vergi alınmıyordu.⁵²⁴ Erzurum Valiliği tarafından yolcular kaç gün kalırsa kalsın yalnız kişi başı toplam 7,5 kuruş alınması karantina memurlarına tebliğ edilmişti.⁵²⁵ Vilayetin bu uygulamasına rağmen alınacak verginin günlük olduğu yani her gün 7,5 kuruş alınması Sıhhiye Nezaretinden bildirildi.⁵²⁶ Bu da kişi başı ciddi bir rakama ulaştığından karantinadaki sefaletin yanında ekonomik olarak zor durumda olan ahalinin durumunun daha da kötü bir hale gelmesi demekti.

Ahalinin ekonomik durumunu sadece alınan vergiler değil ticareti yapılan ürünlerin karantinadan geçirilmesinin yasaklanması da etkilemekteydi. 1910 yılının bahar mevsiminde şiddetli bir sel meydana gelmiş, yıl boyunca sığır vebası devam etmiş ve kolera salgınının da etkisiyle uygulanan karantina, şehrin ticaretini durma noktasına getirmişti.⁵²⁷ Karantina uygulamasının birçok alanda etkisi, ticaret ve ekonomide de ağır bir şekilde hissedilmekteydi. Erzurum'da pastırma imal edilerek dışarı nakledilmekte ve bu şekilde birçok insan geçimini sağlamaktaydı. Kolera döneminde pastırma tüccarları tarafından Erzurum'da ilgili memurlar vasıtasıyla muayene edilen hayvanlarda hastalık görülmemesine rağmen Sıhhiye Nezareti tarafından pastırma ihracının yasaklandığı bildirildi. 1892 yılında Erzurum'da yaşanan kolera salgını sırasında her ne kadar yasaklanmışsa da müracaatları üzerine izin verildiği ifade edildi. Ayrıca Erzurum tarafından pastırma ve hayvanların ihracatı pazarlanacak ürünlerin büyük bir kısmını teşkil ettiği ve ahalinin çoğunluğunun da bu şekilde geçimini sağladığı beyan edilerek bu yasağın devam etmesi halinde tamamen sıkıntıya düşeceklerinden ihracata izin verilmesi söz konusu tüccarlar tarafından talep edildi.⁵²⁸ Ancak kolera hastalığının ortaya çıktığı yerlerden pastırma ve sucuk gibi kuru etlerin ihracı uygun olamayacağından bu isteğe olumlu cevap verilmedi.⁵²⁹

⁵²⁴ BOA, DH.İD., 51/6. 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910.

⁵²⁵ BOA, DH.İD., 51/6. 15 Eylül 1326/28 Eylül 1910.

⁵²⁶ BOA, DH.İD., 51/6. 30 Eylül 1326/13 Ekim 1910; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 316.

⁵²⁷ Küçükuşurlu, Erzurum Belediyesi Tarihi, 164-165.

⁵²⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910. Trabzon esnaflarından Sıhhiye ve Dahiliye Nezaretlerine gönderilen telgraf.

⁵²⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 21 Eylül 1326/4 Ekim 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

Bu yasağın devam etmesiyle birlikte kolera sebebiyle hıyar mahsulünün satışı da yasaklanmıştı. Bu nedenle zarara uğrayan Bostancı esnafından Abdullah Dede ile birlikte 6 kişi tarafından Maliye Nezaretine zararlarının tazmin edilmesi için dilekçe gönderildi. Ancak bu konuda da umûmî sağlığın korunması noktasında hükümetin uygulamaya mecbur olduğu tedbirlerden kaynaklı meydana gelen zararların tazmin edilmesinin gerekmeyeceği bildirildi.⁵³⁰

Kolera salgınından etkilenen işlerden biri de postaların nakliyd. Kolera sebebiyle postaların ulaştırılmasında gecikme yaşanabilmekteyken söz konusu postalar, hastalığın bulaşmasına vasıta olabilmekteydi. Bu konuda Erzincan Mutasarrıflığından gönderilen telgrafta Ordu merkezi olan Erzincan'ın koleradan korunması için yapılan çalışmalara ve postaların temizliğinin Erzurum tarafından temin edilmesine rağmen İstanbul ve Trabzon'dan çıkan postaların temizliğinde eksiklikler görülmekteydi. Bu sebeple hastalığın olduğu yerlerde posta çantalarının fennî usulde temizlendikten sonra kapanması istenmişti. Buna rağmen bir aydan beri ordu merkezi olan Erzincan'a gelen ve Erzincan üzerinden Harput'a kadar sevk edilen postaların fazlalığı ve bunların birer birer temizlenmesinde çekilen zorluğun son noktaya ulaştığı bildirildi ve bu konuda yapılacak işlemler için gerekli yerlere emir verilmesi talep edildi.⁵³¹

Ordu merkezi olan Erzincan'ın ihtiyacının karşılanması noktasında Kelkit ve Şiran'la bağlantısı bulunmaktaydı. 23 Ekim'de Erzincan Mutasarrıflığından gönderilen diğer bir telgrafta hastalık olan Trabzon ve Gümüşhane'ye karşı bu kazaların korunmasının gerekliliği tekraren buralara yazıldığı ifade ediliyordu. Kelkit ve Şiran'da her ne kadar hastalığa dair haber yoksa da buralar Trabzon'daki tehlikeye karşı açıktı ve Erzincan tarafından da bu kazalara geliş-geçiş engelleniyordu. Bu sebeple de ordunun ihtiyaçlarından dolayı son derece şikâyet meydana geliyordu. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla birlikte yollar kapanacağından ihtiyacın giderilmesini kolaylaştırmak için Kelkit'le Şiran'a karşı karantinayı kaldırmak gerekliyse de bunun yapılması da oraların Trabzon'a karşı korunmasına bağlıydı. Hem ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi ve hem de bu kazaların hastalıktan korunması için gerekli çalışmaların yapılması konusunda

⁵³⁰ BOA, DH.İD., 53/24. 16 Şubat 1326/1 Mart 1911; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 317-318.

⁵³¹ BOA, DH.İD., 51/16. 3 Teşrin-i evvel 1326/16 Ekim 1910. Erzincan Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

Trabzon ve Gümüşhane'ye emir verilmesi istendi.⁵³² Bu konudaki talep de Trabzon vilayetine bildirildi.⁵³³ İngiliz Konsolosluğunun tuttuğu istatistikte Ekim ayında Erzincan'da bir kolera vakasının görüldüğü kaydedilmiştir.⁵³⁴ Ancak daha önce beyan edildiği üzere Erzincan Mutasarrıflığı tarafından ordu merkezi olması hasebiyle hastalığın bulaşmaması için gayret sarfedilirken zaten bulaşmadığı da zikredilmekteydi. Bu bilgiden hareketle konsolosun tuttuğu istatistiğin doğruluğu şüpheli görülmektedir.

Erzurum vilayeti çevresindeki karantinaların durumu bu şekildeyken vilayetin genelinde hastalık devam ediyordu. 1-8 Ekim arasında 68 kişi hastalanırken bunların 48'i öldü. Sonraki bir hafta da ise bu sayı, 17 hasta 13 ölü olarak kaydedildi.⁵³⁵ Kasım ayı başlangıcına kadar rakamlar ortalama olarak bu şekilde seyrederken Kasım ayında bitme derecesine gerileyerek sadece birkaç vaka görüldü.⁵³⁶

Hastalığın bulaşmaması yönünde vilayetler arasında gerekli kordon ve karantina çalışmalarının yürütülmesine rağmen bu karantina merkezlerinde malzeme eksikliği sebebiyle çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı. Vali Celal Bey'in 6 Kasım'da Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Erzincan bölgesindeki karantinaların eksikliğine ilişkin Erzincan İdare Meclisine ait mazbata sureti sunulmuştu. Mazbatada Erzurum ve Trabzon vilayetleriyle bu vilayetlerin çevresindeki bazı yerlerde hala devam eden kolera hastalığına karşı ordu merkezi olan Erzincan sancağının kurulan karantinalarla korunmaya çalışıldığı ifade edilmişti. Bu derece öneme sahip olan karantinalarda ise çadırla idare edildiğinden ve bu şartlarda faaliyeti devam ettirilemeyecek olan karantinalar için yüzer adet şilte ve fanila ile yeterli miktarda soba, mangal ve yakacak malzemenin, ayrıca gereği kadar ilacın şimdiden satın alınması istendi. Bununla birlikte sağlık personelinin masraflarının karşılanması ve bunların tamamı için her ihtimale karşı 200.000 kuruş ödenek talep edildi. Ayrıca parasızlık sebebiyle ortaya çıkacağı muhakkak görülen usulsüzlük ve fenalıkların mesuliyetinin kabul edilemeyeceği de ifade edildi.⁵³⁷ Ancak istenen ödenek merkezce fazla görülerek vilayet tarafından gerçek

⁵³² BOA, DH.İD., 51/16. 10 Teşrin-i evvel 1326/23 Ekim 1910. Erzincan Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵³³ BOA, DH.İD., 51/16. 13 Teşrin-i evvel 1326/26 Ekim 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

⁵³⁴ TNA., FO., 195/2348, p. 201.

⁵³⁵ TNA., FO., 195/2348, p. 182, 201.

⁵³⁶ TNA., FO., 195/2348, p. 218, 234, 245.

⁵³⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 24 Teşrin-i evvel 1326/6 Kasım 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

ihtiyacın araştırılması istendi.⁵³⁸ Yapılan inceleme neticesinde hiçbir karantinahane de şilte ve yatak gibi eşya olmaması sebebiyle şimdilik 50.000 kuruşun yetebileceği cevabı verildi.⁵³⁹ Talep edilen para miktarının düşürülmesine rağmen 23 Kasım'da vilayette 15 günden beri koleraya yakalanan yeni bir hasta olmadığından ödenek verilmesinin gerekmeceği Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından bildirildi.⁵⁴⁰ Aynı gün Erzurum vilayeti tarafından da her iki vilayette salgının bitme derecesine gelmesiyle Trabzon'a karşı uygulanmakta olan karantinanın kaldırılması istendi. Zaten Trabzon'dan İstanbul tarafına gidenlere uygulanan karantina da 15 Kasım'da kaldırılmıştı.⁵⁴¹ Aralık ayında da Van vilayetinden Erzurum'a karşı uygulanan karantina uygulaması iptal edildi.⁵⁴²

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa devletin bu işle ilgilenen resmî birimi olan Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından koleranın Erzurum vilayetinde 15 Temmuz 1910 (2 Temmuz 1326) tarihinde görüldüğü bildirilmektedir. Bununla birlikte vilayet içerisinde görüldüğü tarih konusunda ise vilayetin geniş olması ve yeterli doktorun bulunmaması sebebiyle net bir şekilde bilinemediği ifade edilmektedir.⁵⁴³ 15 Temmuz'da hastalığın Erzurum'da görüldüğünden kasıt, sınır üzerindeki karantina merkezlerine gelen yolcular olduğu tahmin edilmektedir. Yine vilayet içerisinde tam olarak hastalığın çıktığı tarihin belirlenemediği ifade edilse de resmî yazışmalardan Ağustos ayının ortalarında hastalığın görüldüğü anlaşılmaktadır.

Aynı kurum, alınan tedbirlere dair de bilgi vermektedir. İlk olarak sınır kordonları değerlendirilecek olursa 460 km. olan Rus sınırındaki kaçak geçişler tam olarak engellenememişti. Bununla beraber karantinalarda muayeneleri yapılarak geçirilenler karantinaya alınmış olsa da bunlar içinde kolera mikrobunu taşıyan kişiler bulunmaktaydı. Bu kişilerde yapılan muayene sırasında hastalığın belirtisi olmasa da

⁵³⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 26 Teşrin-i evvel 1326/8 Kasım 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

⁵³⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 27 Teşrin-i evvel 1326/9 Kasım 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵⁴⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁵⁴¹ BOA, DH.İD., 51/16. 11 Teşrin-i sani 1326/24 Kasım 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁵⁴² BOA, DH.İD., 51/16. 28 Teşrin-i sani 1326/11 Aralık 1910. Van Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁵⁴³ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 66-67.

kolera mikrobunu taşıdıklarından hastalığı vilayete bulaştırdıkları da akla gelmekteydi. Kişiler dışında eşyalar da önemliydi. Ancak eşyalara uygulanan dezenfeksiyon da yetersiz kaldı. Kaçakların eşyaları ise mikrobun taşınmasında önemli bir vasıta oldu.⁵⁴⁴

Sınırdan geçen yolcuların çoğu Erzurum vilayeti ahalisiydi. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye göre vilayet ahalisinin % 80'i ticaret amacıyla Rusya'ya gidip gelmekte ve bunların büyük bir kısmı da amelelik yapmaktaydı. Bu rakam biraz abartılı gözükmeyle birlikte bunların etkisinin olduğu açıktı. Zira sınır üzerindeki bazı köylerin arazisi Rusya tarafında kaldığından bunlar daima o tarafla temas halindeydi. Bu kişilerin yalnızca % 10'u, resmî geçiş izni verilen kapılardan geçmekte ve geri kalanları ise kaçak yollardan girmekteydi. Böylece birçok şekilde vilayete giren insanlar hastalığı bulaştırmıştı. Vilayet içerisinde hastalığın bulaşmasını engellemek için kurulan kordonlar da tam olarak beklenen faydayı sağlayamadı. Zira ahali, karantina ve kordondan ürkmekte, yapılan tedaviye itimat etmemekte ve hastalarını saklamaktaydı. Hastalarla temas edenler kaçarak saklanmakta ve bunların hepsi kolera mikrobunu taşımaktaydı. Erzurum'daki kolera bu sebeplerden geniş bir alana yayılmıştı.⁵⁴⁵

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyenin verdiği bilgiye göre 15 Temmuz-23 Kasım 1910 tarihleri arasındaki 4 küsur aylık süreçte Erzurum vilayetinde toplam 848 kişi koleraya yakalandı ve bunların 581'i vefat etti. 261 kişi de tedavi edilerek iyileştirildi.⁵⁴⁶ Bu sayının içerisinde olmak üzere Celal Bey'in 8 Aralık tarihli yazısına göre vilayet merkezinde ise 99 kişi hastalığa yakalanırken bunların 73'ü hayatını kaybetmişti.⁵⁴⁷

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte devletin iç ve dış sorunlarının çözüleceğine dair büyük umutlar doğmuştu. Bunlardan biri de doğrudan devleti etkileyen hastalıklar ve toplum sağlığıydı. Lakin 1910 yılı kolera salgını sırasında

⁵⁴⁴ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 66-67.

⁵⁴⁵ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 66-67.

⁵⁴⁶ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 67; Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, (I), İstanbul 1995, 58-60. Toplam sayı 848 verilmişse de vefat eden ve iyileşenlerin toplamı 842 çıkmaktadır. Geri kalan 6'sına ilişkin ya bilgi verilmemiş ya da rakamlarda hata yapılmış olduğu düşünülmektedir.

⁵⁴⁷ BOA, DH.İD., 77/11. 25 Teşrin-i sani 1326/8 Aralık 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 253.

yaşananlar ve eksiklikler, bu alanda çok fazla bir değişimin olmadığını göstermektedir. Yusuf Hikmet Bayur'un da ifade ettiği üzere *“Dünyada pek az hareket Osmanlı Meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuştur ve keza pek az hareket doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve katî olarak boşa çıkarmıştır.”*⁵⁴⁸

Dönemin bütün eksikliklerinin yanında koleranın yüzlerce insanın ölümüne sebep olduğu bir sırada hastalığa ve taşrada yaşananlara karşı idarecilerin kayıtsız kaldığı da görülmektedir. Mecliste koleraya karşı ödenek konusunda yapılan tartışmalar esnasında mebuslar tarafından hastalığın bulaşmaması için yapılanların yetersiz olduğuna, taleplerin çok azının karşılandığına ve en önemlisi vaktinde tedbir alınması gerektiğine dair eleştiriler karşısında Dahiliye Nazırının verdiği cevap dikkat çekmektedir: *“Meclisi Umuru Tıbbiye hakikaten düşündü. Kolera hastalığı için 150 bin lira sarf etmek lazım geliyor. Bütün vilâyet [vilâyât] etüv makinası, muvazzaf tabip, pulvarizatör vesaire, indelyekûn 150 bin lira ediyor. Kolera zuhur etmezden evvel Hükûmet bunu sarfedebilir miydi? Rica ederim ama, vatan tehlikede değil. Kolera henüz sirayet etmemiş.”*⁵⁴⁹ Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nin kronik sorunlarından biri malî yetersizlikti. Ancak hastalığa karşı para sarf edilecekse bu, vaktinde yapılmalıydı. Ödeneğin yanında ciddi bir şekilde idarecilerin idraksizlikleri de ortadaydı. Nitekim burada da görüldüğü üzere yetki sahibi olan idarecilerin hastalığa bakış açısı, hastalık bulaştıktan sonra tedbir alınması yönündeydi. Bu da toplum ve devlet üzerinde büyük bir etkiye sahip olan hastalığın ikinci plana atıldığını ve verdiği zararların mahiyetinin idareciler tarafından algılanamadığını ya da algılanmak istenmediğini göstermektedir.

Dahiliye Nazırı, aynı konuşmasında Rusya'daki koleraya karşı çeşitli tedbirlerin alınmasına rağmen Osmanlı kara sınırlarının genişliği sebebiyle gerektiği şekilde muhafazanın sağlanamadığını ve bu sebeple Erzurum'a hastalığın bulaştığını ifade etmekteydi. Bununla beraber gerekli yerlere karantinalar yapılarak hastalığın bulaşmaması için tedbirlerin alındığından bahsetmekteydi.⁵⁵⁰ Ancak Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyenin de 5 Eylül tarihli yazısına ve vilayetteki isteklere bakıldığında alınan tedbirler yetersiz kalmış ve gönderilen doktorlarla malzemeler Erzurum'a geç ulaşmıştı. Koleranın çok hızlı bir şekilde ilerlemesine ve yüzlerce

⁵⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt I, Kısım II, TTK. Basımevi, Ankara 1991, 61.

⁵⁴⁹ MMZC, D. 1, İs. 3, C. 1, İn. 6, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, 128, 142.

⁵⁵⁰ MMZC, D. 1, İs. 3, C. 1, İn. 6, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, 126.

insanın ölmesine rağmen hastalığa karşı alınacak tedbirlerde baş aktörlüğü üstlenen doktorlar hala İstanbul'daydı. Bununla birlikte istenen ilaçlar olmadan hastalığın tedavisinin mümkün olamayacağı bilgisinden uzak bir şekilde İstanbul'daki idareciler tarafından ilaçların Avrupa'dan sipariş edildiği ve geldiği zaman Erzurum'a gönderileceği bildirilmişti. İlaçlar ancak vilayet tarafından yapılan talep üzerine İstanbul'dan tedarik edilerek gönderilebilmişti. Bu da ilacın İstanbul'dan tedarik edilme imkânı varken böyle acil bir durumda niye başta İstanbul'dan gönderilmesi düşünülmeyi de vakit kaybına sebep olacak şekilde yurt dışından sipariş edildi sorusunu akla getirmektedir.

Koleraya karşı yapılan çalışmalara dikkat edilmesi ve gereğinin yapılması, vilayete defaten bildirilmişse de söz konusu çalışmaların ve eksikliklerin tamamlanmasını sağlayacak olan her türlü alt yapının tedariki, bu işle ilgilenen kurumlara ve doğal olarak hükümete aitti. Bu eksiklikler sebebiyle Erzurum'da durum içler acısıydı. Merkezden hastalığa karşı alınan tedbirler konusunda vilayete yapılan birçok tebligata ve kesin emirlere rağmen bu kayıtsızlık karşısında çaresiz kalan vali, ancak taleple idare edebilmekteydi.

Ahalinin sert tedbirler alınarak karantinalarda tutulmasıyla birlikte oradaki zor şartlar ve fakir ahalinin ekonomik imkânları göz önünde bulundurulmamıştı. Buna karşın yabancı bir temsilci, karantinalardaki zorluk sebebiyle hastalıklı olmasına rağmen vilayetin kararlarına ve en önemlisi karantina nizamlarına mugayir olarak bu zorunluluklardan muaf tutulmuş ve kişiye göre muamele yapılmıştı. Hiçbir ayırım ve fark gözetmeksizin toplumun bütün kesimine uygulanması gereken tedbir, hastalığın bulaşma riskinin büyük olmasına rağmen göz ardı edilmiş ve kapitülasyonların da etkisiyle bazı kişiler keyfe göre ahaliden ayrı tutulmuştu. Bunların tamamı, hastalığın toplum üzerinde yaptığı etkinin kavranmadığını, ahalinin önemsenmediğini ve biraz da taşranın göz ardı edildiğini düşündürmektedir. Yapılan taleplerin de yetersiz ve çok geç karşılanması neticesinde vilayette koleranın etkisinin büyük olması sonucu çok da şaşırtıcı görülmemektedir.

2.2.10. 1911 Kolera Salgını

Kolera, daha önceki salgın dönemlerinde de görüldüğü üzere havaların ısınmasıyla ve sebze ve meyve tüketimin arttığı da göz önünde tutulduğunda yaz

mevsiminde ve yaz sonunda ortaya çıkmaktaydı. Aynı şekilde Erzurum vilayetinde 1910 yılının yaz mevsiminde başlayan kolera salgını ve salgına karşı alınan tedbirler, bütün eksiklik ve çaresizlikleriyle birlikte yılın son aylarına kadar devam etti. Hastalık, Kasım ayının sonlarından itibaren tamamen bitmişse de 1911 yılında yine ortaya çıktı. Bu defa Sivas üzerinden Erzincan'a bulaşan koleradan⁵⁵¹ Eylül ayının ilk yarısında şehir merkezinde 3'ü asker 9 kişi hayatını kaybetti. Hastalığın görülmesiyle birlikte Erzincan'dan Bayburd'a, Tercan'a ve Kemah tarafına geçişler kontrol altına alınarak karantina uygulanmaya başlandı. Ancak karantinahanelerde yeterli personel olmamakla birlikte personelin barınması için gerekli malzeme de kısıtlıydı. Örneğin Erzincan-Kemah arasındaki Tahirpaşa hanında kurulan karantinada görevli tüm personel bir çadırda barınmaktaydı.⁵⁵² 27 Eylül tarihli Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin tezkiresine göre Erzincan'da kolera salgını sebebiyle alınan tedbirler için Erzurum vilayetine 50.000 kuruş gönderilmesi bildirilmişti. Ancak Erzincan'daki kolera, daha sonra etkisini kaybetmiş olduğundan burası için münasip bir miktarda ödenek ayrılarak gönderilmesi uygun bulundu.⁵⁵³

2.3. FRENGİ SALGINLARI

2.3.1. Frengi Hastalığı ve Tarihi Seyri

Sifiliz olarak da isimlendirilen frengi, *spiroket* denilen bir mikropla meydana gelen zührevi bir enfeksiyon hastalığıdır.⁵⁵⁴ Frengide, enfeksiyonun kaynağı insanlardır. Mikrop, frengili hastaların dökmelerinde, yaralarında, salgılarında ve çeşitli yerlerinde bulunur. Hastalık, anne karnında ve doğumdan sonra olmak üzere iki şekilde bulaşmaktadır. Bunların ilki doğumsal frengi diğeri kazanılmış frengidir.⁵⁵⁵ Bu hastalık genellikle temas yoluyla bulaşmaktadır. Bir kadının bir kişiyle cinsi münasebette bulunup ondan aldığı hastalık mikrobunu başka bir erkeğe geçirmesi veya bir sütannenin kısa aralıklarla iki çocuğa süt verdiği zaman ilk çocuk irsî olarak bu mikrobunu

⁵⁵¹ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 197.

⁵⁵² TNA., Board of Trade Marine Department (MT.), 10/1405.

⁵⁵³ BOA, DH.İD., 57/9. 14 Eylül 1327/27 Eylül 1911. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁵⁵⁴ Hastalığın etkeni 1905 yılında Schaudinn tarafından bulundu. Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 308. Ancak bu etkenin 1903 yılında Schaudinn ve Hoffman'ın bulduğu da ifade edilmektedir. N. Öke, "Sifiliz", Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (191-198), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, 191.

⁵⁵⁵ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 309-310.

taşırsa hastalığın ikinci çocuğa bulaşması mümkündür. İnsanların kullandıkları malzemelerle de hastalık bulaşabilmektedir. Örneğin bir frengi hastasının kullandığı bir süngerden, diş fırçasından, tuvalet malzemesinden ya da mikrop bulunan bardaktan hastalık sirayet edebilir. Buna karşın frengi hastalığı, % 93-94 oranında cinsi münasebetten ve buna bağlı çeşitli temaslar sonucunda bulaşmaktadır.⁵⁵⁶ Frengi, Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfiyle o kıtadan diğer kıtalara denizciler vasıtasıyla yayıldı ve birçok insanın ölümüne sebep olurken insanların yaşam kalitesini de düşürdü.⁵⁵⁷

2.3.2. 1886-1895 Yıllarında Frengi Salgını

Anadolu'ya frenginin bulaşmasında 1806-1812, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşları etkili oldu.⁵⁵⁸ Frengi, 1854 Kırım ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra da artarak salgın haline dönüştü. Hastalığın bulaştığı diğer önemli bir vasıta ise Karadeniz kıyılarından Rusya'ya firincılık yapmaya gidenlerdi. Bu kişiler frengi hastalığını Rusya ile sınır olan bölgelere ve daha çok Sinop ve Kastamonu taraflarına getirdi ve hastalık bu bölgede ağırlıklı olarak görülürken buradan da diğer bölgelere yayıldı.⁵⁵⁹ Erzurum vilayetinde de var olan hastalık, özellikle Tortum, İspir ve Kiskim tarafında olmak üzere ve Karadeniz'in genelinden tahminen 70-80 yıl önce ve onu takip eden yıllarda Rusya'ya çalışmaya gidenlerden yayıldığı görülmektedir. Bunun temel sebebi ise arazi darlığı neticesinde ahalinin geçimlerini temin etmek için gurbete gitmeleri ve cahillik sebebiyle de gittikleri yerlerde hastalığa yakalanmalarıdır.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Hulusi Behçet, *Frengi Dersleri*, Akşam Matbaası, İstanbul 1936, 13-14.

⁵⁵⁷ Kolomb ve denizcileri, frengiyi ilk kez Espanola adasında ya da Haiti'de kaptılar ve bu şekilde hastalık yayıldı. İlk büyük salgın, 1493'te Barselona'da meydana geldi ve hastalık 1494 yılında Napoli'ye ulaştı. Fransız Kralı VIII. Charles, Napoli'yi almak için İsviçre, Almanya, Rusya ve Fransa'dan kiraladığı 50.000 kişilik paralı ordusuyla şehri ele geçirdi. Bu savaş neticesinde ordunun dağılmasıyla birlikte hastalık, Avrupa'ya yayıldı. Hastalığın tedavisi ise Avrupa'da gayak ağacı (peygamberağacı) ile yapıldı. Gayak ağacı ile hastaların tütsülenmesi için etüvler yapılmıştı. Hastalar fiçidan yapılmış ve su dolu şişelerle sıcak tutulan bu etüvün içine girerdi. Biraz ateşin üzerine konan gayak yongaları hastaları tütsülerdi. Bu tedavi 17. yüzyıla kadar devam etti. Türkler ise hastalığın tedavisinde cıva kullandı. Daha geniş bilgi için bkz. Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 122-123, 125; Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, (Haz. Esin Kahya), TTK. Yayınları, Ankara 2010, 135-138.

⁵⁵⁸ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, 45.

⁵⁵⁹ Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", 1329.

⁵⁶⁰ Mehmet Derviş Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, (Der. Metin Özata), Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, 206; Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 135. Erzurum için durum bu şekilde olsa da İstanbul'da daha 1880'li yıllarda hayat kadınları haftada iki defa muayene edilmekteydi. Hastalığı teşhis edilenlerin tedavisi için şartları kötü de olsa Nisa Hastanesi açılmıştı. M. İnanç Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2012/1, (10), 95.

1865 yılında ağırlıklı olarak Karadeniz sahilinde görülen hastalığa karşı tedbirler alınarak yayılmasının engellenmesi için emirnameler gönderilmişti. Aynı dönemde Kars'ta da hastalığın ortaya çıktığı Kars Meclisinin mazbatasından anlaşılmaktadır.⁵⁶¹

Klasik dönemde devletten uzak olan ve devletle ilişkisi noktasında sınırlı olan alanlar, 19. yüzyıl modernleşmesiyle birlikte tam tersi bir hale geldi. Bu dönemde devlet idarecilerinin sosyal alanda nüfuzunu artırmalarının yanında toplumu oluşturan bireylerin de modern devlet için işe yarar bir hale getirilmeye çalışıldığı ifade edilmektedir. Bu amaca yönelik vasıtaların en önemlisi ise sağlık olarak görülmektedir. Frengi hastalığı da bu şekilde modern devlet-toplum ilişkisi konusunda özellikle ordu açısından önemli görülmeye başlandı. Zira ordunun ve doğal olarak devletin gücüne bir tehdit oluşturan hastalık, nüfusun geleceği ve niteliği bakımından da olumsuz bir etkiye sahipti.⁵⁶² Nüfus üzerindeki olumsuz etkisi için Dr. Düring⁵⁶³ şunları söylemektedir: *“Suriye, Fırat, Dicle havzası hariç Küçük Asya’da Osmanlı nüfusu 1844’den 1890 yılına kadar 12 milyondan 7 milyona düşmüştür. Bunun sebebi bütün Türkler için geçerli olan ağır askeri hizmet ve diğer taraftan Syphilis (frengi) hastalığıdır...”*⁵⁶⁴

Yüzyılın ikinci yarısında askerlik hizmetinin zorunlu hale getirilmesi, hastalığın daha çok dikkat çekmesine sebep teşkil etmişti. 1883 yılında Von der Goltz’un askerler içerisinde frengi hastalığını tespiti ve bu durumu Sultan II. Abdülhamid’e aktarmasıyla hastalıkla mücadele başlamış oldu.⁵⁶⁵ Aynı yıllarda Erzurum vilayetinin merkezinde ve bazı bölgelerinde de frengi hastalığı yaygın şekilde görülmektedir. Nusret Paşa’nın 9 Ağustos 1886 tarihli telgrafında Erzurum Askerî Hastanesinde bulunan hastaların % 50’sinin frengili olduğu bildirilmektedir. Bununla beraber hastalığın diğer kaza ve köylerde de ahalinin çoğunda görüldüğü ve bunun önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasında mahalli idarecilerin tembellik gösterdiği ifade edilmektedir. Bu haber üzerine hastalığın hem bulaşıcı hem de irsî olarak çocuklara geçmesi sebebiyle gerekli

⁵⁶¹ BOA, MVL., 713/19. 3 Cemaziyelevvel 1282/24 Eylül 1865.

⁵⁶² Özekmekçi, “Modern Devlet ve Tıp”, 90-91.

⁵⁶³ Anadolu’daki birçok vilayette var olan hastalık için devlet, çeşitli önlemler almaya çalıştı. Frengiyle mücadele için Almanya’dan Dermatolog Unna, Ernst von Düring getirildi. Yıldırım, “Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, 1329-1330.

⁵⁶⁴ Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), Konya, 212.

⁵⁶⁵ Özekmekçi, “Modern Devlet ve Tıp”, 92.

olan tedbirlerin erteleme ve ilgisizlik yapılmadan uygulanması istendi.⁵⁶⁶ Bu konu ilgili dairelerde görüşülerek gerekli tedbirleri almak üzere seyyar bir komisyon kurulması düşünülmüşse de daha etkili çözüm yoluna gidilecekti. Bunun için vilayetin uygun olan üç yerinde birer hane tedarik edilecek ve bu haneler erkek ve kadınlar için ikişer daireye ayrılmak üzere Frengi Hastanesi ismiyle bir hastane haline getirilecekti. Hastanelerin yatak, yiyecek ve diğer ihtiyaçları karşılanacak, bu hastaneler için üç doktorla üç eczacı tayin edilecek ve üç takım ilaç paketi gönderilecekti. Bunların dışında vilayet içerisinde dolaşıp muayene, inceleme ve tedavi ile uğraşmak üzere de bir doktorla eczacı tayin edilecek ve bunlar için de ilaç gönderilecekti. Ayrıca Ordu Sertabibinin gözetiminde askerî doktorlarla karantina müfettişi ve diğer ilgili kişilerden oluşan bir komisyon kurulacak ve bu komisyon gerekli tedbirlerin alınması ve hastanelerin düzenlenmesiyle ilgilenecekti. Bu görevlilerin tamamı tarafından da her ay rapor gönderilecekti.

Hastanelerde görev yapacak doktorlara 2.000, eczacılara 1.000 ve seyyar doktora 2.500, eczacısına 1.250 kuruş maaş verilmesine karar verildi. Seyyar görevlilere dolaşacakları yerler için verilecek harcırahları ise mahallî gelirlerden karşılanacaktı. Çocuk sahibi olup da hastaneye gelemeyecek olanlar kendi hanelerinde tedavi edilecekti.⁵⁶⁷ Seyyar doktor olarak Mehmed Ali Efendi ve hastanelere de Halil Hasan, Ata Hayrullah ve Hasan Şaban Efendiler tayin edildi. Seyyar eczacı olarak Hristo Favridis ve hastanelerin eczacılığına da Ohannes Agob, Magridic Amerikan ve Karabet Basmacıyan Efendiler tayin edildi ve buralar için gerekli ilaçlar da gönderildi. Teşkilatı tamamlanan hastaneler için ihtiyaç duyulan hanelerin kiralanması ve kira bedellerinin bildirilmesiyle komisyonun kurulması vilayete tebliğ edildi.⁵⁶⁸

Erzurum vilayeti tarafından ise erkek hastaların Erzurum ve Erzincan'daki askerî hastanelerde tedavi edilmeleri düşünüldü ve çocukları olsa dahi kendi hanelerinde tedavilerinin uygun olmayacağı gerekçesiyle kadınlar için hastane açılmasına gerek görüldü. Erzurum'da eski Islahhâne binasının hastaneye dönüştürülmesi uygun bulundu.

⁵⁶⁶ BOA, *İ.DH.*, 998/78879. 29 Temmuz 1302/10 Ağustos 1886; *DH.MKT.*, 1358/124. 30 Temmuz 1302/11 Ağustos 1886. Erzurum Askerî Hastanesinin yarısının frengili olduğu ve hastalığın çevrede de etkin olduğu bilgisinin verildiği ve hastalığa karşı tedbirlere dair çalışmalar İnanç Özekmekçi tarafından 1884 olarak gösterilmektedir. Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp", 92.

⁵⁶⁷ BOA, *DH.MKT.*, 1358/124. 12 Ağustos 1302/24 Ağustos 1886; *MV.*, 11/97. 17 Ağustos 1302/29 Ağustos 1886; *İ.MMS.*, 84/3653. 25 Ağustos 1302/6 Eylül 1886. İrade; *DH.MKT.*, 1367/47. 11 Eylül 1302/23 Eylül 1886; Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, 256-257.

⁵⁶⁸ BOA, *DH.MKT.*, 1375/101. 22 Teşrin-i evvel 1302/3 Kasım 1886.

Erzurum kadın hastanesinin 42.670 kuruş,⁵⁶⁹ Erzincan kadın hastanesinin 41,554 kuruş 20 para, Bayburd'daki erkek ve kadınlar için iki koğuşlu bir hastanenin ise 50,515 kuruş 25 para yıllık masrafının olacağı bildirildi.⁵⁷⁰ Tayin edilen doktorlar Erzurum'a ulaştığında görev yerlerine gönderileceklerse de bir seyyar doktorun bu kadar yeri gezmeye yeterli olamayacağı ifade edildi. Bunun için günlük 30 kuruş karşılığında yevmiyeli olarak kolağası ve yüzbaşı rütbelerinde 4 askerî doktor talep edildi. Fakat bu talebin IV. Ordu Müşiriyetinden uygun görülmemesi üzerine iki seyyar doktorun daha gönderilmesi istendi.⁵⁷¹

Açılacak olan hastanelerin masraflarına dair Bayburd Frengi Hastanesi için detaylı bir çalışma yapılmıştı. 25 yataklı erkek ve kadın hastanesine gerekli eşya ve malzemenin cinsi, miktarı ve fiyatıyla memur maaşlarının senelik miktarı konusunda Bayburd Sancağı İdare Heyeti tarafından bir mazbata düzenlendi. Bu işle ilgilenen komisyon tarafından incelenen mazbata üzerinde gerekli indirim ve eklemeler yapılarak⁵⁷² hastanelere sarf edilecek para için izin istendi.⁵⁷³ Erzincan'a yapılacak olan kadın hastanesi için Mart 1887'de izin verildi ve vakit kaybedilmeden yapılması cevabı verildi.⁵⁷⁴ Birkaç ay sonra da hastaneler için toplam 134.700 kuruş olan paranın kullanılmasına izin verildi.⁵⁷⁵ Dahiliye bütçesinden karşılanacak olan bu paranın mahallî gelirlerden verilerek masraflara eklenmesi vilayete tebliğ edildi.⁵⁷⁶

⁵⁶⁹ BOA, DH.MKT., 1381/15. 15 Teşrin-i sani 1302/ 27 Kasım 1886.

⁵⁷⁰ BOA, İ.MMS., 91/3862. 26 Şubat 1302/10 Mart 1887. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; DH.MKT., 1406/105. 12 Mart 1303/24 Mart 1887.

⁵⁷¹ BOA, DH.MKT., 1381/15. 15 Teşrin-i sani 1302/ 27 Kasım 1886.

⁵⁷² Bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapılarak gerekli olan malzemeler ve fiyatları belirlendi. Hastanenin demirbaş eşyaları şu şekildedir. 25 karyola, 25 minder, 25 şilte, 25 yastık, 50 çarşaf, 25 yorgan ve çarşaf, 25 dolap, 25 siyah tahta tabaklık, 25 tükürük hokkası tenekesi, 25 bakır su maşrabası, 50 havlu, 50 gömlek, 50 uşkur ve don, 50 içlik astarı, 50 pamuk beyazı teknesi?, 50 yün çorap, 25 tahta pabucu, 5 büyük yemek tenceresi, 1 kazan, 25 bakır çorba tası, 25 bakır hoşab tası, 75 bakır yemek tabağı, 25 bakır tepsi, 2 leğen ve ibrik, 1 çamaşır leğeni, 2 çamaşır ipi, 25 yağmurluk, 2 büyük ve küçük kepçe, 25 yemek kaşığı, 4 su testisi, 2 su tenekesi, 4 ağaç ibrik, 4 soba, 4 maşa ve mangal, 1 yağ tavası, dört soba. Ayrıca soba için odun, mangal için de gider hesap edilmiştir. Bunlar için toplam 7.381 Kuruş 10 para hesap edilmiştir. Hastane için günlük gerekli olan yiyeceklerin aylık masrafları da ekmek 375 kuruş, et 375 kuruş, pirinç 234 kuruş, tereyağı 85 kuruş 17 para, sabun 150 kuruş ve diğer yiyecekler için 750 kuruş hesap edilmiştir. 1 vekil harc 50 kuruş, 1 aşçı 50 kuruş, 3 erkek hademe 40'ar kuruş, 2 kadın hademe 40'ar kuruş, 1 çamaşırcı 20 kuruş olmak üzere görevlilerin maaşları ve hane kirası olarak da aylık 200 kuruş belirlenmiştir. Eczahane tertibatı aylık 2.000 kuruş, ilaç için gerekli olan malzeme 1.000 kuruş, cerrahî ve tıbbî malzemeler 1.500 kuruş olarak hesap edilmiştir. Daha detaylı olarak bkz. BOA, İ.MMS., 91/3862. 23 Kanun-ı evvel 1302/4 Ocak 1887. Erzurum Vilayeti Komisyonu Mazbatası.

⁵⁷³ BOA, DH.MKT., 1396/19. 17 Kanun-ı sani 1302/29 Ocak 1887; DH.MKT., 1399/44. 31 Kanun-ı sani 1302/12 Şubat 1887.

⁵⁷⁴ BOA, DH.MKT., 1407/31. 12 Mart 1303/24 Mart 1887.

⁵⁷⁵ Hastanelere yapılacak masraf için para istense de bütçe haricinde harcama yapılması kesinlikle yasak olduğundan ve bütçenin de daha önce düzenlenmesinden para girişi yapılamamaktaydı. Bu sebeple

Bu arada tayin edilen doktor ve eczacılar, 1887 yılının başlangıcında Erzurum'a gelerek kurulmuş olan Sıhhiye Komisyonu [*İllet-i Efrenkiye-i Sıhhiye Komisyonu*]⁵⁷⁷ tarafından kendilerine bir talimat verilerek görev yerlerine gönderildi.⁵⁷⁸ Bu doktorlardan tafsilatlı olarak üç ayda bir rapor istendi.⁵⁷⁹ Erzincan'a gönderilen doktor ve eczacı, Kelkit kazasına da giderek hastaların tedavisiyle ilgilendi.⁵⁸⁰ Ancak alınan bu tedbirlere rağmen frengi hakkındaki talimatın tam olarak uygulanmadığına dair Vilayet Sıhhiye Müfettişi tarafından telgraf gönderildi. Bu sebeple komisyon tarafından bu tedbirlerin vakit geçirilmeden uygulanması vilayete bildirildi.⁵⁸¹

Erzincan'da erkeklerden hasta olanların askerî hastanede tedavileri yapıldığı için ve kadınlarda da hastalığa yakalananların sayısının şimdiye kadar sadece 12 olması nedeniyle hastane yapımı ertelendi. Zira bu kadar az hasta için fazla masraf yapılarak hastane açılması uygun görülmemiştir. Bunun yerine hasta olan kadınlara bir yer tahsis edilerek orada tedavilerinin yapılmasına karar verildi. Kasım 1887 tarihine kadar merkezde ve Bayburd'da planlanan hastanelerin açılmış olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸² 10 Nisan 1889 tarihli bir evrakta da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeden mezun olup Erzurum Vilayeti *Frengi Hastanesi* eczacılığında görevli olan Mehmed Ziya Efendi'nin üstün hizmetinden dolayı rütbe-i rabia ile taltifi konusunda Tıbbiye Nezareti tarafından tezkire gönderilmiştir.⁵⁸³ Daha önceki verilen bilgilerden ve bu taltif konusundaki istekten hastanelerin açıldığı görülmektedir. Ancak 1895 yılına ait bir belgede hastanelerin açılmadıkları zikredilmektedir.⁵⁸⁴ Bu durum 1887 yılında açılan

ihtiyacın Dahiliye bütçesinden karşılanması konusundaki talep olumlu karşılandı. BOA, DH.MKT., 1424/60. 26 Mayıs 1303/7 Haziran 1887; MV., 21/5. 7 Haziran 1303/19 Haziran 1887; İMMS., 91/3862. 16 Haziran 1303/28 Haziran 1887. İrade.

⁵⁷⁶ BOA, DH.MKT., 1435/111. 20 Temmuz 1303/1 Ağustos 1887.

⁵⁷⁷ Komisyonadaki askerî doktorlar, hizmetleri karşılığında kendilerine maaş verilmesini talep etmişlerdi. BOA, DH.MKT., 1418/33. 25 Nisan 1303/7 Mayıs 1887. Bu isteğe verilen cevapta komisyonda görevlendirilecek doktorlara maaş ve yevmiye tahsisine dair bir açıklama olmadığı ifade edildi. Ayrıca bir memurun iki ve daha fazla yerden maaş alamayacağı ve hazinenin de fazla masrafa müsait olmadığından bu talep uygun görülmedi. BOA, DH.MKT., 1436/100. 27 Temmuz 1303/8 Ağustos 1887.

⁵⁷⁸ BOA, DH.MKT., 1392/114. 5 Kanun-ı sani 1302/17 Ocak 1887.

⁵⁷⁹ BOA, DH.MKT., 1404/66. 2 Mart 1303/14 Mart 1887.

⁵⁸⁰ BOA, DH.MKT., 1404/76. 2 Mart 1303/14 Mart 1887.

⁵⁸¹ BOA, DH.MKT., 1440/5. 4 Ağustos 1303/16 Ağustos 1887.

⁵⁸² BOA, DH.MKT., 1594/41. Erzurum vilayetine takdim edilen 15 Kanun-ı evvel 1303/27 Aralık 1887 tarihli kararname sureti.

⁵⁸³ BOA, DH.MKT., 1614/96. 29 Mart 1305/10 Nisan 1889.

⁵⁸⁴ BOA, Y.PRK.MYD., 17/24. 19 Teşrin-i evvel 1311/31 Ekim 1895. Abdulkadir Gül tarafından Erzincan'da 15'i erkek 10'u kadın olmak üzere toplam 25 yataklı hastane açıldığı ifade edilse de bu bilgi Erzincan değil Bayburd'a aitti. Ayrıca inşa edilen hastaneye hastaların sevk edildiğine dair bilgi verilmektedir. Gül, "Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar", 261-262. Fakat Erzincan'da kadın ve

hastanelerin 1895 yılına kadar kapandığını akla getirmektedir. Zira 1900 yıllarında frengi hastalığına karşı mücadele için hastane konusundaki yapılan taleplerle birlikte bu konuda çalışmaların olması da bunu desteklemektedir.

Erzurum vilayetine gönderilen dört doktordan üçü bahsedilen hastanelere tayin edilmiş biri ise seyyar çalışması için görevlendirilmişti. Ancak kurulan Sıhhiye Komisyonu tarafından bunların hepsi seyyar hale getirilmişti. Tayin edilen doktorlar, göreve başladıkları 13 Ocak'tan 12 Aralık 1887 tarihine kadar vilayetin bütün yerleşim yerlerini dolaştı. Bu 11 ay içerisinde doktorlara çeşitli derecelerde 925 frengi hastası müracaat etti ve bunlardan 358'i tedavi edilerek iyileştirildi.⁵⁸⁵ Hastalardan tedaviyi kabul etmeyerek terk edenler olmuşsa da görev yapan doktorların hizmetlerinden hoşnut olanlar da mevcuttu.⁵⁸⁶ Son üç ay içinde müracaat eden 116 hastadan 27'si birinci, 79'u ikinci ve geri kalan 10'u da üçüncü derecede frengi hastasıydı. İyileşen 33 hastanın ise 7'si birinci, 24'ü ikinci ve 2'si de üçüncü derece frengili olanlardandı.⁵⁸⁷

1887 yılının sonunda hazırlanan bir rapora göre vilayetin toplam 581.753 nüfusuna nispetle hastalığın oranı binde 1.5-2 arasındaydı. Hastalığın oranı ve yayılmasının daha önce bildirildiği şekilde yüksek bir derecede olmadığı doktorların incelemelerinden anlaşılmıştı. Bu konuda devlet hazinesinin yapmış olduğu masraflara karşı, hastalığa yakalanarak tedavi edilenlerin miktarı az bulundu. Bu sebeple frengi hastanelerindeki hastaların tedavilerine Erzurum ve Bayburd'daki belediye doktorlarının bakmasına ve daha önceden vilayete gönderilen üç doktor ile eczacıların Erzurum'da kalmasına gerek olmadığına İlet-i Efrenkiye-i Sıhhiye Komisyonu tarafından karar verildi. Seyyar olarak vilayet içinde gerekli olan yerleri dolaşmak ve frengiden başka diğer hastalıklara da bakmak üzere 1.600 kuruş maaşla görevlendirilen Dr. İrfan Hüsni ve 750 kuruşla Eczacı Hristo Efendilerin görevlerine devam etmesinin yeterli olacağı düşünülerek diğerlerinin görevlerine son verilmesi gerektiği bildirildi.⁵⁸⁸

erkeklere mahsus hastane açılmadığı yukarıda zikredilmektedir. Hastaneye hastaların sevk edilmesine ilişkin gösterilen kaynak, Trabzon'daki frengi hastalığı ve buna karşı yapılan faaliyetleri anlatan (BOA, DH.MKT., 850/50) belgedir. Ayrıca 1904 yılında Erzincan'da frenginin varlığından bahsedilse de bu da yine Trabzon'da frengiyle ilgili olan aynı belgeden (BOA, DH.MKT., 850/50) gösterilmiştir.

⁵⁸⁵ BOA, DH.MKT., 1594/41. Erzurum vilayetine takdim edilen 15 Kanun-ı evvel 1303/27 Aralık 1887 tarihli kararname sureti.

⁵⁸⁶ BOA, DH.MKT., 1510/3. 17 Mayıs 1304/29 Mayıs 1888.

⁵⁸⁷ BOA, DH.MKT., 1594/41. Tıbbiye Nezaretine gönderilmek üzere vilayete takdim edilen 15 Kanun-ı evvel 1303/27 Aralık 1887 tarihli rapor sureti.

⁵⁸⁸ BOA, DH.MKT., 1594/41. Erzurum vilayetine takdim edilen 15 Kanun-ı evvel 1303/27 Aralık 1887 tarihli kararname sureti ve Tıbbiye Nezaretine gönderilmek üzere vilayete takdim edilen 15 Kanun-ı evvel

Hastalığın henüz bitmemesi sebebiyle bu görevlilerin memuriyetlerinin iptali uygun görülmedi ve hastalığın tamamen bittiğine dair bir rapor sunulursa o şekilde kabul edileceği cevabı verildi. Tıbbiye Nezaretinden bu yönde bilgi verilmişse de Sıhhiye Komisyonunun rapor gönderdiği beyan edildi.⁵⁸⁹ Seyyar eczacılık görevine Hristo Efendi atanmışsa da hastalığı ve verilen maaşın az olması sebebiyle görevden affını istedi.⁵⁹⁰ Hristo Efendi'nin görevine son verilmesinin ardından yerine Ziya Bekir Efendi isminde bir eczacı tayin edildi.⁵⁹¹

1888 yılından sonra frengi, 1893-95 döneminde de görülmesine rağmen ağırlıklı olarak askerler arasında seyrettiği ve çeşitli çalışmalarla azaltıldığı ifade edilmişti. 1895 yılının Eylül ayında Erzurum'da bulunan zaptiye askerleri muayene edilerek % 3 oranında frengi ve belsoğukluğu tespit edildi. Bu durum çok yüksek olarak görülmedi. Zira iki yıl önce bu oranın % 9-10 civarında iken o zamandan beri yapılan tedavi ve alınan güvenlik tedbirleri sayesinde 1895'te bu seviyeye düşürüldüğü bildirilmekteydi. Frengiye sebep olarak da bazı hayat kadınlarının sokak ortasında ve “beden” olarak adlandırılan yerlerde fahişelik yapıp hastalığı yaymaları gösterilmekteydi.⁵⁹²

Aynı durum memleketin diğer yerlerinde de görülmekteydi.⁵⁹³ Bunun önlenmesi konusunda ilk önce bu kadınların böyle sokak ortasında fuhuş yapmalarına engel olunup şehrin uygun bir yerinde ahalinin sağlığı açısından yapılması gereken bir umumhaneye yerleştirilmelerinin gerekliliği doktorlar tarafından ifade edildi. Bu kadınların her gün muayenelerinin yapılması ve hastalıklı olduğu tespit edilenlerin çalışmasına asla izin verilmemesi istendi.⁵⁹⁴ Bunun üzerine hastalığın engellenmesi için 1886-88 yılları arasında sağlık heyetinin iki yıl Erzurum'da görev yapmasına rağmen *kurulması*

1303/27 Aralık 1887 tarihli rapor sureti; *DH.MKT.*, 1491/8. 17 Şubat 1303/29 Şubat 1888; *DH.MKT.*, 1525/16. 13 Temmuz 1304/25 Temmuz 1888. Bu rapor, Abdulkadir Gül tarafından 1886 yılının sonuna doğru takdim edildiği ifade edilmektedir. Gül, “Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar”, 261. Sunulan rapor, 1887 yılının sonuna aittir. Esasen hastalığı teşhis edecek doktorlar da 1887 yılının Ocak ayında göreve başlamışlardı.

⁵⁸⁹ *BOA, DH.MKT.*, 1507/41. 27 Nisan 1304/9 Mayıs 1888.

⁵⁹⁰ *BOA, DH.MKT.*, 1594/41. 25 Teşrin-i evvel 1304/6 Kasım 1888. Dahiliye Nezaretinden Tıbbiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁵⁹¹ *BOA, DH.MKT.*, 1597/101. 12 Şubat 1304/24 Şubat 1889.

⁵⁹² *BOA, Y.PRK.MYD.*, 17/24. 10 Eylül 1311/22 Eylül 1895.

⁵⁹³ Frengiyle askerlerin bağlantısı birçok yerde görülmektedir. Frenginin yaygın olduğu Batı Karadeniz ve özellikle de Kastamonu çevresi idarecilerin dikkatini çekti. Hastalığın bu bölgedeki varlığı konusunda birkaç görüş vardır. Bunlardan biri de Kastamonu'dan askere alınanların İstanbul'da genelevlerin yoğun olduğu bölge olan Galata'da oturdukları ve hastalığı buradan alarak memleketlerine bulaştırmalarıydı. Yine buraların dışında da bazı yerlerde hastalık, askerler arasında görülmekteydi. Özekmekçi, “Modern Devlet ve Tıp”, 87-88, 92.

⁵⁹⁴ *BOA, Y.PRK.MYD.*, 17/24. 10 Eylül 1311/22 Eylül 1895.

gereken hastaneler açılmadan Erzurum Valiliğinden yapılan istek üzerine heyetin istihdamından vazgeçildiği ifade edilmektedir. Nitekim 1895 yılında hastalık tamamen bitmeyip gerek askerler arasında ve gerek ahali içinde günden güne yayılmakta olduğu yapılan inceleme neticesinden anlaşılmasıyla bir sağlık komisyonunun gönderilmesi ve bu hastalığa yakalananların tedavileri için bir hastanenin açılması düşünülmüşse de⁵⁹⁵ bunun da devamı gelmedi.

2.3.3. 1900'lü Yıllarda Frengi Salgını ve Hastalıkla Mücadele

1900 yılına gelindiğinde frengiye karşı mücadeleye yine devam edilecekti. Aslında yapılan mücadele sadece hastalığa karşı olmayıp 1904 yılına kadar Kiskim, İspir ve Tortum tarafına doktor tayin edilmesinden ibaret kalacaktı. Ancak bu yıldan sonra bir doktorun tayiniyle frengi mücadelesine dönüşecektir.

1900 yılında Kiskim ve Tortum kazalarında frengi hastalığının görülmesi üzerine söz konusu kazalarda belediye teşkilatının bulunmaması ve ahalinin de fakir olması, doktor maaşı vermeye engel teşkil ettiğinden hastalığın yayılmaması için 1.000 kuruş maaşla iki doktorun tayini Erzurum'dan talep edildi.⁵⁹⁶ Tortum ve Kiskim'de hastalığın gittikçe artması nedeniyle buralardaki durumun ileride Kastamonu⁵⁹⁷ vilayetindeki gibi olmaması ve frenginin biran önce engellemesi için her iki kazaya birer doktorun tayini Sıhhiye Müfettişliğinden de gerekli görüldüğü vilayetten tekrar bildirildi.⁵⁹⁸ 1902 yılının sonuna kadar bu istek defalarca tekrar edildi ve bu arada hastalığın var olduğu bu iki kazaya İspir de dâhil oldu.⁵⁹⁹ Bu kazaların haricinde vilayetteki askerlerde de yayılmakta olan hastalığının engellenmesi için doktor görevlendirilmesi konusunda tekrar talepte bulunuldu.⁶⁰⁰ Bu kadar süre hastalığa karşı doktor talep edilmesine

⁵⁹⁵ BOA, Y.PRK.MYD., 17/24. 19 Teşrin-i evvel 1311/31 Ekim 1895.

⁵⁹⁶ BOA, DH.MKT., 2339/47. 17 Nisan 1316/30 Nisan 1900; DH.MKT., 2382/72. 19 Temmuz 1316/1 Ağustos 1900.

⁵⁹⁷ Dr. Düring tarafından hazırlanan raporda Kastamonu ve Ankara vilayetlerinde hastalık yayıldığı gibi Karadeniz sahilleriyle Hüdavendigar, Erzurum ve Bağdad vilayetleri ahalisinde de frengi hastalarının olduğu beyan edilmektedir. Bunun üzerine vilayetlerde frenginin yayılmasını engellemek amacıyla iki doktorla bir eczacıdan oluşan *seyyar muayene kolları* kurulması düşünüldü. Bu seyyar ekip, her sene uygun mevsimlerde köy ve kasabaları dolaşp herkesi muayene edecek, hasta olanları tespit ederek bulaşma devresinde bulunan hastaları hastaneye gönderecek ve bulaşma tehlikesi olmayanlara hanelerinde tedavileri için ilaç verecekti. BOA, DH.MKT., 2343/146. 27 Nisan 1316/10 Mayıs 1900.

⁵⁹⁸ BOA, DH.MKT., 2411/27. 21 Eylül 1316/4 Ekim 1900; DH.MKT., 2428/43. 2 Teşrin-i sani 1316/15 Kasım 1900; DH.MKT., 2469/13. 24 Mart 1317/6 Nisan 1901; DH.MKT., 620/69. 5 Teşrin-i evvel 1318/18 Ekim 1902. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.

⁵⁹⁹ BOA, DH.MKT., 620/69. 16 Teşrin-i evvel 1318/29 Ekim 1902. Dahiliye Nezaretinden Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶⁰⁰ BOA, BEO., 2116/158650. 1 Temmuz 1318/14 Temmuz 1902.

rağmen hala taleplerin devam etmesi, başka yerlerde de hastalığın tespit edilmesinin en temel sebebi olarak görülebilir. Zira 1900 yılının Mart ayında başlayan doktor talebi, ancak 1903 yılının Nisan ayında bir cevap bulabildi. Bu defa da Tortum ve Kiskim kazalarında çalışmak üzere bir doktorun tayin edilebilmesinin aylık maaşı olan 2.000 kuruş ve ilaç masrafı olarak da 1.000 kuruşun tedarikine bağlı olduğu ve bunun da uzun süreceği Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden bildirilmekteydi. Bu sebeple hastalığın bulaşma derecesinin incelenmesi ve gerekli olan tedbirlerin alınması için Sıhhiye Müfettişinin o bölgeye gönderilmesi istendi. Müfettiş tarafından gerek duyulduğunda bir askerî doktorun gönderilmesi de uygun görüldü.⁶⁰¹ İfade edildiği üzere hastalığın İspir'e de sirayet etmesi nedeniyle bu bölgeye iki doktorun gönderilmesi gerektiği anlaşılmıştı. Bu konuda asıl sorun olan maaş ve ilaç masrafları meselesi, diğer vilayetlerde olduğu gibi yani doktor maaşı 1.000 ve ilaç masrafı olarak da 500 kuruş verilerek çözülebildi.⁶⁰² Bunun üzerine Sivas vilayetine bağlı Hamidiye kazası doktoru olan Yunus Vasfi Efendi, frengi doktoru olarak tayin edilirken diğer doktorun da “*tedârik ve zuhûrunda i'zâm olunacağı*” yani bulunduğu zaman gönderileceği bildirildi.⁶⁰³

Yunus Vasfi Efendi tarafından 15 Temmuz-12 Eylül 1904 tarihleri arasında İspir, Kiskim ve Tortum tarafında inceleme yapılarak bir istatistik hazırlanmıştı. Bu istatistiğe 12 erkek ve 1 kadın olmak üzere toplam 13 hasta kaydedilmiştir. Detaylı bir şekilde hazırlanan istatistikte, en başta hastaların yaşları dikkat çekmektedir. Bunların en büyüğü 45 yaşındayken en küçüğü ise 9 yaşındaydı. Hastaların çoğu ise 20-30 yaş aralığındaydı. Hastalığın bulaşma şekli de dikkat çeken diğer bir husustur. Bunların 4'ü hastalığa Rusya'da yakalanmış, 1'i memlekette, 2'sinin hastalığı nereden aldığı belirsizken 6'sına ise hastalık irsen bulaşmış, yani doğumsal frengiye yakalanmışlardı. İrsen bulaşanların yaşları da çok dikkat çekmektedir. Bunlar 9, 15, 19, 22, 24 ve hatta birisi 40 yaşındadır.⁶⁰⁴ Bununla beraber 12 yaşındaki hastaya, hastalığın bulaşma şekli belirsiz olmakla birlikte yaşının küçük olduğu göz önünde tutulursa irsî olduğu

⁶⁰¹ BOA, DH.MKT., 620/69. 17 Nisan 1319/30 Nisan 1903. Tophane-i Amire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶⁰² BOA, ŞD., 2728/67. 5 Mayıs 1319/18 Mayıs 1903; DH.MKT., 620/69. 23 Temmuz 1319/5 Ağustos 1903. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine tahrirat ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶⁰³ BOA, DH.MKT., 620/69. 2 Şubat 1319/15 Şubat 1904. Tophane-i Amire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶⁰⁴ BOA, DH.MKT., 898/21. 30 Ağustos 1320/12 Eylül 1904. Frengi hastalığına ait tutulan istatistik.

düşünülebilir. 40 yaşında olan kişiye hastalık irsen bulaşmışsa istatistiğin hazırlandığı yıl göz önünde bulundurulduğunda 1864 doğumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da hastalığın bölgede söz konusu tarihlerde de var olduğunu göstermektedir. Diğer dikkat çeken önemli bir husus ise hastalığın derecesidir. Hastaların 6 tanesi frenginin en tehlikeli ve bulaşma evresi olan ikinci derecede hastalık taşıyanlardır. 7 tanesi ise üçüncü yani son evrededir. Hastalığın bulaşmasından sonraki ilk aylardan başlayan ikinci evre, üçüncü dördüncü senelerine kadar sürmektedir. Üçüncü evre ise iki-üç seneden 20 seneye kadar başlayabilmektedir.⁶⁰⁵ Hastalığın bu bölgede eski olduğu hastalardaki evrelerden de anlaşılmaktadır. Bunların büyük bir çoğunluğunda hastalık ağır bir etki yapmıştır.⁶⁰⁶

1886-1888 döneminde, Erzurum civarında frengiyle mücadele edilmişse de hastalığın çok az bir oranda görülmesi nedeniyle bu yoğun mücadeleye son verilmişti. Gerek bunun etkisi ve gerekse 1900 yılının Mart ayında hastalık görülmesine karşın söz konusu hastaların tedavisi için doktor talebinin ancak 1904 yılı Şubat ayında karşılanması, hastalığın ilerlemesindeki diğer önemli bir sebep olarak görülmektedir. Yunus Vasfi Efendi'nin istatistiğin sonundaki fikri de bu görüşü desteklemektedir: *"Bâlâda arz ve iş'âr olunan istâtistikden dahî anlaşılacağı vechle tahrîbât-ı efrenciyenin bu derece müterakkî bulunması vaktiyle muntazam tedâvî ve yâhûd daha doğrusu hiç tedâvî edilememesinden neş'et etmiştir"*.⁶⁰⁷

Yunus Vasfi Efendi'ye göre frengi hastalarının sağlam kişilerden ayrılmasıyla bu işe çözüm bulunacaktı. Kiskim, diğer yerlere göre daha ortada bir mevkide olmakla birlikte ahalisinde de daha fazla hastalık görülmekteydi. Ayrıca burada hastanenin olmaması düzenli tedavinin yapılmasını engellemekteydi. Yine dağıtılan ilaçlarla hastalık azalsa da cehalet nedeniyle verilen ilaçlar acizlik olarak görülüp kullanılmamakta ve bu durum da hastalığın artmasına sebep olmaktaydı.⁶⁰⁸

Frengi hastalığı, çoğunlukla cinsel yolla bulaşmasına rağmen diğer vasıtalarla da bulaşmaktaydı. Ancak hastalığa yakalananlar, toplum tarafından ahlaksız olarak

⁶⁰⁵ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 310, 314, 317; Öke, "Sifiliz", 192.

⁶⁰⁶ BOA, DH.MKT., 898/21. 30 Ağustos 1320/12 Eylül 1904. Frengi hastalığına ait tutulan istatistik.

⁶⁰⁷ BOA, DH.MKT., 898/21. 30 Ağustos 1320/12 Eylül 1904. Frengi hastalığına ait tutulan istatistik.

⁶⁰⁸ BOA, DH.MKT., 898/21. 30 Ağustos 1320/12 Eylül 1904. İspir, Kiskim ve Tortum Emraz-ı Efrenciye Tabibinden Sadarete gönderilen arz; BEO., 2421/181554. 19 Eylül 1320/2 Ekim 1904.

görülme kaygısı da taşımaktaydı.⁶⁰⁹ Bununla birlikte taşra ahalisi frengiyi, “*adî bir hastalık ehemmiyetsiz bir çibân add eylediklerinden illet-i mezkûre tahrîbât-ı müdhîşesini yüz ve burun gibi görülen yerler üzerinde icrâya başlamadıkca etibbâya mürâcâ‘at*” etmemekteydi.⁶¹⁰ Ayrıca toplumsal alışkanlıklar da hastalığın yayılmasında etkiliydi. Hikmet Özdemir, yer adı bildirmemekle birlikte “*bazı köylerde nüfusun % 80-90’ında hastalık vardı.... ..Aileler hastalarla aynı kaptan yemek yiyor ve su içiyorlardı. Hastalık diğer salgınlarda olduğu gibi bir kişiden diğerine taşınıyordu, “masum” frengi olarak adlandırılıyordu*”⁶¹¹ diyerek hastalığın yayılmasındaki en önemli vasıtalarından birine değinmektedir. Ahalinin hastalığı önemsemediği burada da görülmektedir.

Ahalinin hastalığa bakış açısı böyleyken Yunus Vasfi Efendi, tedaviyi kabul etmeyen hastaların zor kullanılarak tedavilerinin yapılmasının da hastanenin olmasına bağlı olduğunu ifade etmekte ve Kiskim kazasının merkez kabul edilerek oraya Frengi Hastanesinin yapılmasını istemektedir.⁶¹² Bu istek uygun görülerek Kiskim’de 20 yataklı hastanenin yapılması Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden de gerekli görüldü.⁶¹³ 1906 yılında, hastaların İstanbul’dan uzak tutulması amacıyla taşradaki frengi ve cüzamlıların İstanbul’a gönderilmeyerek bulundukları yerlerde tedavi edilmeleri gerektiği bildirildi.⁶¹⁴ Yine aynı yılda hastaların nasıl tedavi edildiğinin sorulması üzerine Erzurum’dan frengi için hastane veya özel bir hane olmadığı cevabı verildi. Ayrıca hastalığın % 1 oranında olduğu, bulaşma riski taşıyan ikinci derecedeki frengililerin müşahede altında bulundurularak tedavi edildiği ve büyük bir çoğunluğunun da son evrede hastalığı taşımaları sebebiyle ayakta tedavi edildikleri bildirildi. Bununla beraber hastane yapımı için belediye gelirinin olmadığı gibi inşaat için yardım toplama yoluna gidilmişse de bundan da bir sonuç alınmamıştı. Bu sebeple vilayet idarecileri tarafından gerekli olan paranın tedarik edilmesiyle vilayetin frengiden temizlenmesi istendi.⁶¹⁵

⁶⁰⁹ Özekmekçi, “Modern Devlet ve Tıp”, 96-97.

⁶¹⁰ BOA, DH.MKT., 1154/59; DH.MKT., 2611/110; DH.HMŞ., 22/26. 8 Mart 1323/21 Mart 1907.

⁶¹¹ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, 399.

⁶¹² BOA, DH.MKT., 898/21. 30 Ağustos 1320/12 Eylül 1904. İspir, Kiskim ve Tortum Emraz-ı Efrenciye Tabibinden Sadarete gönderilen arz; BEO., 2421/181554. 19 Eylül 1320/2 Ekim 1904.

⁶¹³ BOA, DH.MKT., 898/21. 13 Teşrin-i evvel 1320/26 Ekim 1904.

⁶¹⁴ Özekmekçi, “Modern Devlet ve Tıp”, 96.

⁶¹⁵ BOA, DH.MKT., 620/69. 16 Şubat 1321/1 Mart 1906. Tophane-i Amire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

Hastane konusunda bir netice alınamamışken 1906 yılında Yunus Vasfi Efendi de Erzurum Gureba Hastanesine tayin edildi ve yerine daha önce olduğu gibi iki doktor istendi.⁶¹⁶ İstenen doktorlardan biri tayin edilirken ikinci doktorun da mezun olacaklardan tayin edileceği bildirildi.⁶¹⁷

Daha önce ifade edildiği üzere taşra ahalisi frengiyi çok fazla önemsemiyordu. Ayrıca frengi, bazı hizmetlerden kurtulmak ya da muaf olmak olarak da görülmekteydi. Bu cümleden askeriyede ve askerî depolarda görev yapan bazı askerlerin bu vazifelerinden kurtulmak için bedava verilen ilaçları kullanmadıkları anlaşıldı. Bu durumun devamı, hastalığın yayılmasına sebep olacağından bundan sonra köylerde şüpheli hastalığa yakalanıp hastalık göstergesi bulunanların hükümete ihbar edilmesi ve ihbar etmeyen muhtar ve ihtiyar heyetlerinin cezalandırılmasına karar verildi. Ahalinin anlayacağı bir dilde varakalar hazırlanarak nahiye müdürleri tarafından vilayet gazeteleriyle de ilan edilmesi istendi.⁶¹⁸

Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde hastaneler kurulmuştu. Hastanelerin kurulmasına rağmen bunlardan gereği gibi istifade edilemediği ve hastaların seyyar doktorlar tarafından tedavilerinin daha faydalı olacağı bazı yerlerden bildirilmişti. Bunun üzerine 1909 yılında vilayetlerden görüş istendi.⁶¹⁹ Erzurum vilayetinden verilen cevapta Tortum, İspir ve Kiskim kazalarıyla çevresinde frenginin gittikçe yayılmakta olduğu ifade edilerek ahalinin bu hastalıktan korunması için Kiskim ve Tortum kazalarında otuz beşer kişilik birer hastane yapılmasının gerekli görüldüğü ifade edildi. Bunun için de hastanelerin yapım masrafı olarak 170.000 kuruş ve yıllık olarak da her hastanenin personel ve hastane masrafı için 78.200 kuruş ödenek verilmesi istendiyse de bundan da bir sonuç alınamadı.⁶²⁰

Frengi hastalığının tedavisi noktasında devlet 1909 yılında da çalışmalarını devam ettirdi. Ancak yapılan çalışmaların temeli İstanbul'u hastalıktan korumaktı. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyenin 28 Aralık 1909 tarihli Dahiliye Nezaretine

⁶¹⁶ BOA, DH.MKT., 620/69. 27 Şubat 1321/12 Mart 1906. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.

⁶¹⁷ BOA, DH.MKT., 620/69. 25 Nisan 1322/8 Mayıs 1906. Tophane-i Amire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶¹⁸ BOA, DH.MKT., 2611/110; DH.MKT., 1154/59; DH.HMŞ., 22/26. 8 Mart 1323/21 Mart 1907.

⁶¹⁹ BOA, DH.MUİ., 3-5/8. 22 Ağustos 1325/4 Eylül 1909. Dahiliye Nezaretinden Kastamonu, Ankara, Hüdavendigar, Adana, Erzurum ve Edirne vilayetleriyle İzmir, Bolu ve Biga Mutasarrıflıklarına gönderilen telgraf.

⁶²⁰ BOA, DH.MUİ., 63/78. 10 Nisan 1326/23 Nisan 1910.

gönderdiği tezkiresinde İstanbul'un diğer şehirlerle münasebetinin olması sebebiyle her yerde hastalığa dikkat edilmesi gerektiği ifade ediliyordu. İstanbul'un vilayetlerden gelecek bulaşıcı hastalıklardan korunmasının önemi nispetinde payitahtın genel sağlık durumunun da korunmasıyla gerek yerlilerin ve gerek burada uzun süre kaldıktan sonra memleketlerine dönecek taşralıların sağlığını tehdit edecek hastalıklardan korunmaları da gayet mühim bir mesele olarak görülmekteydi. Bu konuda ise frengi hastalığı birinci derecede öneme sahip bulunduğundan İstanbul için söz konusu mecliste hazırlanan nizamnamenin hızlı bir şekilde onaylanarak tatbik edilmesi istendi.⁶²¹ Aynı meclis, 1911 yılında bütün memleketi ilgilendiren zührevî hastalıkların önlenmesi için bir rapor sundu. Raporda memleketin düzeni ve ahalinin ahlâk seviyesi açısından cezaî müeyyidelerin gözden geçirilmesi istendi.⁶²²

Erzurum için ise frengi hastalığının tedavisi konusunda yapılan talepler hep sonuçsuz kalıyordu. 1906 yılında Yunus Vasfi Efendi'nin yerine bir doktor tayin edilmiş bir diğerinin de yeni mezunlardan tayin edileceği bildirilmişti. 15 Ocak 1910 tarihinde Vali Celal Bey'in tahriratından bunun da gerçekleşmediği görülmektedir. Zira yine aradan uzun bir süre geçmesine rağmen hala Kiskim, İspir ve Tortum tarafındaki frenginin yayılmasını engellemek ve hastaların tedavisi için tayin edilen ve daha sonra Erzurum Gureba Hastanesi'ne görevlendirilen Yunus Vasfi Efendi'den boşalan görevin yürütülmesi için doktor istenmekteydi. 1.000 kuruşa mahallî belediyeler gelirinden ikişer yüz kuruş daha zam yapılarak aylık 700 kuruş maaş verilmesi Vilayet İdare Meclisinde görüşülerek iki doktorun tayin edilmesi talep edildi.⁶²³

Böyle bir talebin yapılmasına rağmen verilen cevap aynı yönde değildi. Zira sağlık personelinin maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmemesi sebebiyle zikredilen miktarda hatta 1.000 kuruş maaşla dahi İspir ve Kiskim kazaları belediye doktorluğunda çalışmak isteyen olmayacağı düşünülmekteydi. Bunun yerine düzenli olarak ödenmesi kaydıyla 1.400 kuruş maaşla bir doktorun istenmesi halinde uygun birinin gönderilmesi için çalışılacağı bildirildi.⁶²⁴

⁶²¹ BOA, DH.MUİ., 53/56. 15 Kanun-ı evvel 1325/28 Aralık 1909. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶²² BOA, DH.İD., 50-1/55. 11 Haziran 1327/24 Haziran 1911.

⁶²³ BOA, DH.MUİ., 63/78. 2 Kanun-ı sani 1325/15 Ocak 1910.

⁶²⁴ BOA, DH.MUİ., 63/78. 28 Kanun-ı sani 1325/10 Şubat 1910.

Sada-yı Şark gazetesinin 4 Eylül 1911 tarihinde verdiği bilgiye göre bir önceki yıl jandarmaların muayenesi yapılmış ve gerek eski gerekse yeni jandarmalardan frengiye yakalanan pek çok kişinin olduğu tespit edilmişti. Bu hastalığın Erzurum, Hasankale, Bayburd, Tortum ve çevre yerleşimlerle bazı köylerde görüldüğü bildirilen yazıda, jandarmalara dair istatistik tutulduğu ve bu istatistiğe göre 80 jandarma içerisinde hastalığın oranının % 24 olduğu bildirilmekteydi. Bunlar birçok yerde ahaliyle iç içe olduklarından hastalığı başkalarına da bulaştırma ihtimaline karşı hastanede gözetim altında tutulmaları belediye doktoru olan Yunus Efendi'ye teklif edildi. Ancak doktor, Erzurum'da frengililere özel bir hastanenin olmadığından ve belediyenin de bu yönde bir tedbir uygulamadığından bir şey yapamayacağı cevabını verdi. Böyle bir cevap verilmesine rağmen yazının devamında Erzurum Gureba Hastanesinin bir koğuşunun frengi hastalarına ayrılması ve gelecek nesiller için söz konusu hastalığa karşı çare aranması istenmekteydi.⁶²⁵

Gazetede Yunus Efendi'nin yolsuzluk yaptığına dair de iddialarda bulunulmaktaydı. Yunus Efendi'nin kaza belediye dairelerinde frengi doktoru iken merkeze atandığı ve Sıhhiye Müfettişliği vekâletine kadar yükseltildiği zikredilmekteydi. Ancak doktorun hanesinde bulundurduğu kendisin mi yoksa belediye veya Mal Sandığının mı parasıyla alındığının bilinemediği ve frengi hastalığına ait olduğu tahmin edilen ilaçları, belediye eczanesine 270 kûsur kuruşa sattığının yapılan incelemeden anlaşıldığı iddia edilmekteydi.⁶²⁶

Burada zikredilen doktor, daha önce Tortum ve Kiskim tarafında frengiyle mücadele eden Yunus Vasfi Efendi'dir. Doktorun bu bölgede frengi hastalığının bitirilmesi için yaptığı çalışmalar sırasında gösterdiği çabasından hareketle söz konusu gazetede bahsedildiği üzere frengi hastalarına karşı böyle kayıtsız kalması çok da akla yatkın görülmemektedir.

Karadeniz çevresinden geçim sıkıntısıyla ağırlıklı olarak Rusya'ya çalışmaya gidenlerin cahillikleri sebebiyle memlekete getirdikleri frengiyi temizlemek, alt yapı eksikliğiyle mümkün olmuyordu. Bu konuda Doktor Şerif Bey,⁶²⁷ hastalığın

⁶²⁵ *Sada-yı Şark*, no: 11. 22 Ağustos 1327/4 Eylül 1911. s. 1.

⁶²⁶ *Sada-yı Şark*, no: 11. 22 Ağustos 1327/4 Eylül 1911. s. 1.

⁶²⁷ Şerif Bey, 1898 yılında Erzurum Belediyesinde doktor olarak görev yaparken Avrupa'da eğitim almasının yanında bilgili ve başarılı olmasının da etkisiyle Erzurum Vilayeti Sıhhiye Müfettişliğine tayininin yapılması istenmişti. (BOA, DH.MKT., 2151/129. 10 Kanun-ı evvel 1314/22 Aralık 1898)

yayılmaması için gerekli tedbirlerin vaktinde alınmadığını bildirmektedir. Ona göre hastalığın yayılmasının sebebi, fuhuşun olması ve bu konudaki talimatın uygulanmamasıydı. Yine Şerif Bey'e göre vilayetin merkezinde 40-50 civarında hayat kadını bulunmakta olup, bunların içinde çaresizlikten bu işi yapmaya mecbur olanlar da vardı. Bu kadınlar için resmî bir yer tahsis edilmediğinden düzenli bir şekilde muayeneleri de yapılamamaktaydı. Belediye tarafından muayene edilenler içerisinde ise hastalık görülmüş ve hasta olanlar Gureba Hastanesine yatırılmıştı. Ancak bu tedbir frenginin yayılmasını engellemeye yeterli değildi. Şerif Bey'in verdiği bilgiye göre daha önce bu kadınlar, Mahallebaşı'nda kiraladıkları hususî hanelerde ve toplu denebilecek bir halde bulunurken buralardan kale altında tek gözden oluşan bir yere getirilmiş ve birbirinden güya gizlenmek üzere aralarına perde çekilmişti. Bunların bu halleri, insanların namusuna hakarettten başka bir şey değildi. Ahalinin sağlığını tehdit eden bu olumsuzluğa engel olunması için her yerde olduğu gibi Erzurum'da da özel bir semt tahsis edilmeli ve 15 günde bir muayeneleri yapılmalıydı.⁶²⁸

Erzurum vilayeti ahalisinde % 1,5 oranında olduğu tahmin edilen frengi, Tortum, Kiskim ve İspir kazalarında biraz daha artarak bu oran % 3-4'e kadar çıkmaktaydı. Hastalık, Erzincan sancağının Pülümür ve Refahiye kazalarıyla Diyadin'in Taşlıçay nahiyesinde de bariz bir şekilde hüküm sürmekteydi. Şerif Bey'e göre frengi hastalarının tedavileri için seyyar bir doktor görevlendirilmekteyse de hastalığın bitirilmesi için bu yeterli değildi. Bu kazalarda hastaların tedavileri ve frenginin bitirilmesi için ahali muayene edilerek frengi hastalığı taşıyanların ayrılması lazımdı. Bunların tedavilerinin yapılması amacıyla da Tortum, Kiskim ve İspir kazalarının ortasındaki birleşme noktası olan Tortum'un Öşk köyünde "Memleket Hastanesi" ismiyle bir hastanenin yapılması gerekliydi.⁶²⁹

Müfettişliğe atanan Şerif Bey, eski görevine uzun süre birinin atanmaması sebebiyle her iki görevi de beraber yürüttü. Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 63.

⁶²⁸ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 134-135, 172-173. Erzurum için durum bu şekilde olsa da İstanbul'da daha 1880'li yıllarda hayat kadınları haftada iki defa muayene edilmekteydi. Hastalığı teşhis edilenlerin tedavisi için şartları kötü de olsa Nisa Hastanesi açılmıştı. Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp", 95.

⁶²⁹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 135, 172-173.

2.4. ÇİÇEK SALGINLARI

Suçiçeğiyle⁶³⁰ karıştırılan çiçek, ateş ve özel bir dökmeyle kendini gösteren ve büyük salgınlar yapabilen genellikle öldürücü etkiye sahip bir enfeksiyon hastalığıdır. Kan yoluyla bulaşan hastalık temasla da bulaşmaktadır. Bu hastalığı geçirenlerde kuvvetli bir bağışıklık kalmaktadır.⁶³¹

Çiçek, insanlara korku verecek derecede etkili ve tahripkar bir hastalık olup, bu özelliği sebebiyle ilk tanınan hastalıklar içerisinde yer almaktadır. M.Ö. 1122 senesinde Çin’de etkileri tarif edilen çiçek, o tarihlerde Hindistan’da ve Orta Afrika’da yaygın bir şekilde hüküm sürmüştür.⁶³²

Osmanlı topraklarında da görülen bu hastalığa karşı Çin’de olduğu gibi hasta gömleği giydirmek, çiçek kurtlarını ve cerahatini deriyi çizerek sürmek gibi korunma çarelerine başvurulmuştur.⁶³³ İlk zamanlarda bu hastalıkla mücadele için telkih-i cüderi adı verilen Türk usulü çiçek aşısı kullanılarak Anadolu’dan gelen bir aşıcı, 1679 yılında İstanbul’da çocukları aşılamıştı. Bu aşının 18. yüzyılın başlarında Edirne’de yapıldığı bilinmektedir. Lady M. W. Montague, *Şark Mektupları* adlı eserinde Türklerin çiçek hastalığını bir aşı sayesinde önlediklerini bildirerek bu usulün İngiltere’de de uygulanmasını tavsiye etti. Türk usulü çiçek aşısı, denenerek bütün Avrupa ülkelerinde kullanılmaya başlandı.⁶³⁴ Bu usulde yapılan aşı, hafif çiçek çıkarmış hastaların püstüllerindeki cerahatlerden alınarak diğer çocuklara aşılması şeklinde yapıldı.⁶³⁵ Bu aşıdan sonra, Edward Jenner’in 1796 yılında telkih-i bakari adı verilen ineekteki çiçekten yararlanarak yeni bir aşı bulmasıyla Türk usulü aşı önemini kaybetti. İnek

⁶³⁰ Suçiçeği, bir hafta içinde düzelen ve genellikle çocuklarda görülen bir enfeksiyon hastalığıdır. Çiçekle karıştırılarak eskiden beri var olan suçiçeği, 16. yüzyıldan sonra *Cristallina* ismiyle tanınmaya başlandı. 1767 yılında Hebra, suçiçeğini çiçek hastalığından ayırdı ve adına da *Varicella* ismini verdi. 1875’te ise Steiner, suçiçeğinin ayrı bir enfeksiyon olduğunu deney yoluyla ispat etti. Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 184-186; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 184-187.

⁶³¹ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 174-177.

⁶³² Hastalık, 506’daki Fil Savaşı’nda Mısır ve Çin ordularında büyük tahribat yaparak Orta Doğu ve İtalya üzerinden Avrupa’ya geçti. Christople Colomb’un seyahati ile Amerika’ya geçerek geniş epidemilere sebep oldu. Çiçek hastalığının insanlık tarihi için en trajik sonuçlarından biri 18. yüzyılda Kuzey Amerika’daki İngiliz kuvvetlerinin komutanı Sir Jeffrey Amherst’in çiçek virüsü bulaşmış battaniyeleri Kızılderililere vermesidir. Bunun neticesinde meydana gelen salgında milyonlarca yerlinin öldüğü tahmin edilmektedir. 1800’lerin sonunda çiçek, 100 yıldan kısa bir sürede yaklaşık 100 milyon Amerikan yerlisini yok etti. Çiçek salgınları konusunda daha geniş bilgi için bkz. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 158; Kılıç, *Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, 36; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 93-95.

⁶³³ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 158.

⁶³⁴ Nuran Yıldırım, “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 423.

⁶³⁵ A. Süheyl Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948, 29.

aşısından sonra danalardan alınan aşı maddesiyle aşılama yöntemi, daha faydalı görülerek uygulanmaya başlandı. Bu aşının uygulanması 1801 yılına kadar inmesine rağmen 1810 yılında İtalyan Gabbiati tarafından geliştirildi.

Yabancı ülkelerden getirilen aşının yerine yerlisinin yapılmasına dair Osmanlı'daki ilk girişim, 1811 yılında Şanizade Ataullah Efendi tarafından yapıldı. 1840'lı yıllara kadar Avrupa'dan getirilen aşı da yozlaşmaya ve etkisini kaybetmeye başlayınca 1847 yılında Seretıbbı İsmail Paşa, İstanbul civarındaki ineklerden aşı üretti ve iyi bir sonuç alınmasıyla bu sistem bir süre devam ettirildi.⁶³⁶ Bu arada hastalığa karşı böyle yöntemler uygulanırken taşrada çiçek aşısı dine aykırı görülmekteydi. Ahalinin nazarındaki bu görüşü değiştirmek amacıyla 1846 yılında Edirne'de meydana gelen çiçek salgınından sonra aşı için bir fetva yayınlandı ve dinî açıdan bir sakıncası olmadığı belirtildi.⁶³⁷ Avrupa'da hem insandan hem de inekten alınan aşı kullanılmaktaysa da insandan alınan aşının zararlı olması ve inekten alınan aşının da çocuklara etkisinin sert olması sebebiyle Paris'te Dr. Ebtambon, buzağı aşısını diğer aşılarla tercih etti. Buzağı yani danadan üretilen aşı, daha sonradan diğerlerine nazaran kabul edilmesiyle Osmanlı Devleti'nde de kullanılmaya başlandı.⁶³⁸ Osmanlı'da yerli olarak danadan aşı elde eden ilk kuruluş, 14 Mayıs 1880 tarihinde Dr. G.B. Violi'nin İstanbul'da açtığı aşı müessesesi olup, burası 1892'de Dr. Hüseyin Remzi Bey'in idaresinde "Telkihane-i Şahane" açılıncaya kadar tek aşı evi olarak kaldı.⁶³⁹

Osmanlı topraklarında yaygın olan çiçek hastalığı için 1880'li yıllardan sonra daha etkili tedbirler alınmaya başlandı. Örneğin 1885 yılında yayınlanan "*Aşı Hakkında Nizamname*"de "*Mekâtib-i umûmiye ve husûsiyede bulunan zükûr ve inas şakirdânın çiçek çıkartıpta eseri görülenlerden maâdası kâffeten aşıli olmak tahtı mecburiyetindedir. Zikrolunan mekâtibden herhangisine olur ise olsun girmek isteyen*

⁶³⁶ Ekrem Kadri Unat, "Türkiye'de Jenner Aşılmasının Başlangıcı ve Dr. G.B. Violi'nin Çiçek Aşısı Müessesesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, (2), İstanbul 1988, 74-77.

⁶³⁷ Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, 765.

⁶³⁸ Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı*, 79-80.

⁶³⁹ Unat, "Türkiye'de Jenner Aşılama", 77. İki aylıktan üç aylığa kadar olan buzağılar üzerinde yapılan aşı, şu şekilde elde edilmekteydi: Her buzağı ameliyattan önce baytar tarafından muayene edilerek aşı alınmasına uygun olup olmadığı tespit edilirdi. Uygun olan buzağılar, tezgâh üzerine yatırılıp bağlandıktan sonra memelerinden koltuk altına kadar olan tüyleri kesilirdi. Tıraş edilen kısım sabunla yıkanıp temizlendikten sonra kurulanır ve bu kısma 100-250 arasında çizgi çekilerek arasına aşı mayası yapılırdı. Kuruduktan sonra çizgilerin üzeri sarılarak hayvan kaldırılıp, bir hafta sonra bu çizgilerin üzeri kabarır ve bu çibanların üstü yıkanarak içinde birikmiş maya alınarak bu şekilde buzağı aşısı elde edilmiş olurdu. Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı*, 80, 136.

çocuklar aşıli olacak ve aşılannmış ve aşısı tutmuş olduğuna dâir bir şahâdetnameyi hamil bulunacaktır. Böyle şahâdetnamesi olmayan çocuklar mezkûr mekteblere kabul olunmaz”⁶⁴⁰ ifadeleri yer almaktadır. Yani mektep talebelerinin çiçek çıkaranlarına aşı yapılması zorunlu hale getirildiği görülmekte ve bu mekteplere girmek isteyen çocuklardan şahadetname isteneceği ifade edilmektedir. Yine bunların dışında “*Aklam ve hidematı devlete ilk defa dahil olacak ve medarisi ilmiyeye girecek olanların ve asakiri şahane ve zabtiye silkine girenlerin dahi aşıli bulunmaları mecburidir. Kur’a ve redif efradından tahtı silaha alınanların ve zabtiye silkine girenlerin aşıli olmıyanları mensub oldukları taburun tabib veya cerrahı marifetiyle aşılınıp yedlerine birer şahadetname verilecektir*”⁶⁴¹ denilmektedir. Bu maddeyle de devlet memurları ve askerler düşünülerek bunlara aşılama zorunluluğunun getirildiği görülmektedir. 1889 yılında vilayetlere gönderilen tahriratta ise İstanbul ve vilayetlerde birçok aşılannmamış çocuk bulunduğunun müfettişlerin raporlarında bildirildiği ifade edilerek bu durumun çiçek hastalığının yayılmasına sebep olduğu için bütün ahali ve çocukların aşılatırılarak aşısız insan bulunmaması bildirildi⁶⁴² ve Aşı Nizamnamesi’nin uygulanmasında dikkat gösterilmesi ilgililere tebliğ edildi.⁶⁴³ 1885 tarihli nizamnamenin bu kadar kapsamlı olmamasına rağmen bu kararın alınmasında, döneminde birçok yerde çiçek hastalığının görülmesinin etkisinin olduğu düşünölmektedir.⁶⁴⁴

1894 yılında yayınlanan “*Aşı Nizamnamesi*”nde ise tedbirler biraz daha genişletildi. Daha önceki kararların dışında 11. maddede “*Umum ahali çocuklarını yevmi tevellütlerinden itibaren altı ay zarfında aşılatmaya mecburdur*” ve madde 20’de “*Aşı ameliyatı her beş senede bir defa tekrar edilecektir*”⁶⁴⁵ hükümleri konularak doğan bütün çocuklara aşı yapılması ve aşının her beş yılda bir tekrar edilmesi zorunlu hale getirildi. Bunlara ilaveten aşı uygulamasının yürütölmesine ve aşının nasıl yapılacağına

⁶⁴⁰ *Düstur*, Birinci Tertib, c. 5, Ankara Başvekalet Matbaası, 1937, 273. “Aşı Hakkında Nizamname” 18 Mayıs 1301/30 Mayıs 1885”; *BOA, İ.ŞD.*, 76/4462. 18 Mayıs 1301/30 Mayıs 1885.

⁶⁴¹ *Düstur*, Birinci Tertib, c. 5, 273; *BOA, İ.ŞD.*, 76/4462. 18 Mayıs 1301/30 Mayıs 1885.

⁶⁴² *BOA, DH.MKT.*, 1581/89. 24 Kanun-ı evvel 1304/5 Ocak 1889.

⁶⁴³ *BOA, DH.MKT.*, 1591/17. 23 Kanun-ı sani 1304/4 Şubat 1889.

⁶⁴⁴ *BOA, İ.DH.*, 1157/90480. 8 Teşrin-i evvel 1305/20 Ekim 1889.

⁶⁴⁵ *Düstur*, Birinci Tertib, c. 6, Ankara Devlet Matbaası, 1939, 1486-1488. “Aşı Nizamnamesi” 9 Temmuz 1310/21 Temmuz 1894; *BOA, DH.MKT.*, 2068/43. 9 Temmuz 1310/21 Temmuz 1894; *İ.KAN.*, 1/30.

dair detaylı bir talimatname düzenlendi.⁶⁴⁶ 1904 yılında aşının kapsamı biraz daha genişletilerek fabrikalarda çalışanlar da buna dâhil edildi.⁶⁴⁷ Zorunlu hale getirilen aşının yaptırılması için de yaptırmayanlara para cezası uygulanacağı 1905 yılında bütün vilayetlere tebliğ edildi.⁶⁴⁸

Çiçek aşısı konusunda alınan bu kararlarla aşı ihtiyacı da artmıştı. Bu sebeple İstanbul'daki aşı müessesesi olan Telkihhanede şimdiye kadar haftada bir buzağı aşılanmaktayken bundan sonra beş hayvanın aşılanmasına gerek görüldü. Böylece her buzağıdan 250 aşı kalemi hesap edilerek haftada 1.250 kalem hazırlanacaktı. Bunun için Telkihhanenin yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesi gerekmekteydi.⁶⁴⁹ Bu kurum açılmadan önce 1885 yılındaki nizamnamenin aşıcılar tarafından uygulanmasına dair olan talimatta, çocuklardan aşı alınması konusunda önemli bir sorunun da varlığı görülmektedir. Zira bu talimatın 6. maddesinde hastalıklı çocuklardan aşı alınmaması ve aşı alınacak çocuğun anne ve babasının frengi hastalığı taşımadığının tespit edilmesinin gerekli olduğu bildirilmişti.⁶⁵⁰

Nizamnamelere göre devlet hizmetinde çalışanların da aşıli olmaları ve aşının her beş senede bir tekrarlanması gerekmekteydi. Bu memurların üç aya kadar aşılanarak aşı şahadetnamesi almaları ve her yere aşı memuruyla aşı tüplerinin gönderilerek bu emrin uygulanması bütün memlekete tebliğ edildi.⁶⁵¹

Aşı yapılmasına rağmen bu konuda birçok sorun da meydana gelmekteydi. Vilayetlere aşı tüpleri gönderilse de gönderilecek aşının sayısı ihtiyaca binaen değil keyfe göre belirleniyor, çok sayıda aşının başta İstanbul'dan tedarik edilmesi sıkıntılara sebep oluyordu.⁶⁵² Ayrıca gönderilen aşların tutmadığına dair bilgiler de gelmekteydi. Bu ise aşı tüplerinin uzun süre saklanmasından ve uygun sıcaklıkta muhafaza edilmemesinden kaynaklanıyordu. Böyle uzun süre ve uygun olmayan ortamlarda kalan

⁶⁴⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. *Düstur*, Birinci Tertib, c. 6, 1563-1565. "Telkihi cederi ameliyatına mütedair nizamnamenin mevkii icraya vaz'ı hakkında talimat" 19 Şubat 1310/3 Mart 1895; *BOA, İ.KAN.*, 1/42. 3 Kanun-ı sani 1310/15 Ocak 1895.

⁶⁴⁷ *Düstur*, Birinci Tertib, c. 7, Ankara Başvekalet Devlet Matbaası, 1941, 1171-1172. "Aşı Nizamnamesi" 19 Şubat 1319/3 Mart 1904; *BOA, DH.MKT.*, 836/12. 3 Haziran 1320/16 Haziran 1904.

⁶⁴⁸ *BOA, DH.MKT.*, 997/16. 6 Kanun-ı evvel 1321/19 Aralık 1905. Dahiliye Nezaretinden vilayetlere ve müstakil sancaklara tahrirat, Şehremanetine gönderilen tezkire.

⁶⁴⁹ Daha detaylı bilgi için bkz. *BOA, DH.MKT.*, 317/58. 3 Kanun-ı sani 1310/15 Ocak 1895.

⁶⁵⁰ *Düstur*, Birinci Tertib, c. 5, 310. "Aşıcılar Hakkında Talimat-ı Mahsusa" 27 Temmuz 1301/8 Ağustos 1885.

⁶⁵¹ *BOA, DH.MKT.*, 440/35. 30 Eylül 1311/12 Ekim 1895.

⁶⁵² *BOA, DH.HMŞ.*, 11/2. 10 Mayıs 1319/23 Mayıs 1903.

aşılar özelliğini kaybettiğinden bu olumsuz durumun önüne geçebilmek için gereği kadar aşı tüpünün istenmesi ve gönderilen tüplerin uygun ortamda saklanması konusu, çeşitli tarihlerde vilayetlere tebliğ edildi.⁶⁵³ Tüplerin gereğinden fazla istenmesi, çocukların hastalıktan kurtarılması için masraf yapan hazineyi zarara uğratmaktaydı. Bundan sonra gereğinden fazla tüp istenip, istenen tüplerin kullanılmayarak bozulmasına sebep olanlardan her tüp için 5 kuruş ceza alınmasına karar verildi.⁶⁵⁴ Ayrıca bir aşı tüpü ile en az üç çocuk aşılanmaya gayret edilerek tüplerin ziyan edilmemesi hedeflendi. Bunu temin etmek için de ilgili memurlar tarafından aşının talep ve ulaşma tarihlerini ayrıca tüplerin ne kadarının kullanıldığını gösteren bir defter tutulacak ve bu defterler her üç ayda bir İstanbul'a gönderilecekti.⁶⁵⁵

Çiçek aşısının tedarik edilmesi amacıyla bazı yerlerde telkikhanelerin açılması için çalışmalar yapıldı. 1907 yılında Ordu merkezi olan Erzincan'ın da içinde olduğu yerlerde birer şubenin açılmasına irade buyruldu. Teferruatlı bir şekilde yapımı düşünülen bir telkikhane şubesinin masrafları toplam 15.500 kuruş olup senelik masrafı ise 36.900 kuruş olarak hesap edilerek kurulacak sekiz telkikhane şubesine başlangıçta 124.000 kuruş ve senelik olarak da 295.200 kuruş sarf edileceği anlaşıldı.⁶⁵⁶ Bu faaliyetlerin olumlu olarak neticelendiğine ve telkikhanelerin çalışmaya başladığına dair bir kayda ulaşılamamakla birlikte Erzurum vilayetine aşı tüplerinin ilerleyen yıllarda da İstanbul'dan gönderilmesi bu şubelerin açılmadığını göstermektedir.

Aşı tüplerinin dışında yaşanan sıkıntılardan bir diğeri de İstanbul'da hazırlanarak Osmanlı topraklarının her tarafına ücretsiz olarak gönderilen aşı tüplerinin bazı yerlerde para karşılığında satılması ve aşı memurlarının aşıladıkları kişilerden para talep etmesiydi. Bunlar mevcut uygulamaya aykırı olduğundan böyle bir duruma izin verilmemesi de tebliğ edildi.⁶⁵⁷ Ayrıca aşığı yapanların sayısı da yetersizdi. Aşının

⁶⁵³ BOA, DH.HMŞ., 11/7. 13 Nisan 1321/26 Nisan 1905; DH.MB.HPS.M., 5/36. 12 Haziran 1328/25 Haziran 1912; DH.HMŞ., 22/46. Mayıs 1329/Mayıs-Haziran 1913; DH.HMŞ., 11/25. 3 Kanun-ı evvel 1329/16 Aralık 1913.

⁶⁵⁴ BOA, DH.HMŞ., 11/9. 1 Ağustos 1321/14 Ağustos 1905; DH.MKT., 997/16. 1 Ağustos 1321/14 Ağustos 1905. Dahiliye Nezaretinden vilayetlere ve müstakil sancaklara tahrirat, Şehremanetine gönderilen tezkire.

⁶⁵⁵ BOA, DH.HMŞ., 11/15. 13 Nisan 1322/26 Nisan 1906.

⁶⁵⁶ BOA, İ.SH., 5/15. 11 Nisan 1323/24 Nisan 1907; DH.MKT., 1105/77. 7 Şubat 1323/20 Şubat 1908. Dahiliye Nezaretinden Seraskerlik, Maliye ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretlerine tezkire ve Suriye, Trablusgarb, Basra, Musul, Bağdad, Manastır ve Erzurum vilayetlerine gönderilen tahrirat.

⁶⁵⁷ BOA, DH.HMŞ., 11/6. 22 Mart 1321/4 Nisan 1905; DH.HMŞ., 11/17. 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907; DH.MKT., 1189/77. 26 Temmuz 1323/8 Ağustos 1907.

belediye doktorları tarafından yapılması gerekirken Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeden mezun olan doktorların sayıca yetersizliği memleketin ihtiyaçlarının karşılanmasına engel teşkil ediyordu. Bunun çözümü için Aşı Nizamnamesi hükmüne göre 400 kuruş maaşla aşı memurları tayin edilmeye başlanmışsa da bunların da bilgileri sınırlıydı. Bu sebeple senelik 15-20 öğrencinin yetiştirilmesi için 1898 yılında telkikhane içinde bir dersane açılması istendi. Böylece verilen eğitim sayesinde aşı yapımı için yeterli hale gelecek aşıcılara şahadetname verilecek ve bunlar vasıtasıyla aşı faaliyetleri yürütülecekti. Bu konuda yapılan talebe izin verilerek⁶⁵⁸ vilayetlerde şahadetnamesi olmayanlar tarafından aşı yapımı yasaklandı.⁶⁵⁹

Aşı yapılanlara aşının yapıldığını gösteren şahadetname verilmekteydi. Bu şahadetnamelerin bazı yerlerde günü gününe verileceği beyan edilmiş olsa da⁶⁶⁰ bu konudaki nizamnameye göre “*Aşılanan çocuklar bir hafta sonra muayene edilerek aşıları tutmuş ise matbu şahadetname doldurulup...*” verileceği hükmü vardı.⁶⁶¹ Bu hüküm ise her yere bildirildi.⁶⁶² Vilayet ve sancak merkezlerinde aşı memuru bulunmaması ve kazaların bir kısmında da belediye doktoru olmadığından böyle kazalardan başka bir yere gidecek yolcular, mülk alıp satacak olanlar, mürur ve nüfus tezkiresi alacaklar, nikâh, doğum ve taşınma işlemleri olanlar, aşı şahadetnamesi göstermeye mecbur olduklarından sıkıntı çekmekteydi. Zira bunlar doktor ve aşıcı bulunan yerlere gelerek haftalarca hanlarda beklemeleri nedeniyle yollarından geri kalmaktaydı. Bu sebeple 1905-1906 yılında aşı memuru ve belediye doktoru bulunmayan kazalardan uzak yerlere gideceklere engel olunmayıp böylece gecikmelerine sebep olunmaması için geçici olarak bazı kararlar alındı. Buna göre böyle kişilerin ilk sağlık memuru olan yerlere ulaştıklarında aşılansın üzere ve aşılanıp da aşının tutmasını bekleyenlerin de aynı şekilde gidecekleri yerlerde kontrol edilmelerine geçici bir süreliğine izin verildi. Ayrıca vilayetlerde aşı memuru ve belediye doktoru bulunmayan yerlere uygun görevlilerin tayin edilmesi istendi.⁶⁶³ İnsanların sıkıntı

⁶⁵⁸ BOA, İ.A.S., 24/1315Z-05. 28 Nisan 1314/10 Mayıs 1898.

⁶⁵⁹ BOA, DH.MKT., 2282/6. 27 Teşrin-i sani 1315/9 Aralık 1899.

⁶⁶⁰ BOA, DH.HMŞ., 11/5. 23 Teşrin-i sani 1320/6 Aralık 1904; DH.MKT., 913/2. 23 Teşrin-i sani 1320/6 Aralık 1904.

⁶⁶¹ *Düstur*, Birinci Tertib, c. 6, 1488.

⁶⁶² BOA, DH.HMŞ., 11/5. 23 Teşrin-i sani 1320/6 Aralık 1904; DH.MKT., 913/2. 23 Teşrin-i sani 1320/6 Aralık 1904.

⁶⁶³ BOA, DH.MKT., 2609/88. 17 Kanun-ı evvel 1321/30 Aralık 1905; DH.HMŞ., 11/13. 7 Şubat 1321/20 Şubat 1906; DH.MKT., 962/44. 7 Şubat 1321/20 Şubat 1906.

çekmemesi için geçici olan bu uygulama çok uzun sürmedi. Zira 1910 yılı kararına göre aşının tuttuğu yapılan muayeneyle anlaşılmadıkça kesinlikle şahadetname verilmeyecek ve aykırı hareket edenler de cezalandırılacaktı.⁶⁶⁴

Şahadetname konusunda yaşanan eksikliğin giderilmesi ve vilayetlerdeki ahalinin çiçek hastalığına yakalanmaması için her vilayetin büyüklüğüne göre bir-iki ve sancak ve kazalara da birer aşıcı tayinine karar verildiği halde aşı memuru bulunmamasından dolayı çiçek hastalığı çıktığında acele aşı memuru talep edilmekteydi. Ancak memur, tayin ve görev yerine gidene kadar hayli insan öleceğinden bu sıkıntının giderilmesi için aşı memuru olmayan yerlere tayin yapılması için maaşlarının tedarik edilmesi istendi. Bu tayin edilenler içerisinde Erzurum vilayet merkeziyle Bayezid'e bir aşıcı gönderildi.⁶⁶⁵ Belediye gelirlerinden aşıcı maaşı ödemeye uygun olan Bayburd ve Pasinler için de üç aşıcının tayin edilmesi vilayetten istendi.⁶⁶⁶ Bu arada bazı aşı memurları hakkında şikâyetler de gelmekteydi. Örneğin Erzincan'da aşı memuru olan Tevfik Efendi'nin aşı yapımına dair bilgisi olmaması sebebiyle birçok çocuğun çiçek hastalığından öldüğüne ve bu kişinin yerine işi bilen birinin tayin edilmesine ilişkin muhbir imzasıyla bir yazı gönderilmişti.⁶⁶⁷ Aşıcı eksikliğini gidermek ve belediye geliri doktor istihdamına uygun olmayan yerlerde aşı yaptırılması amacıyla, doktorlar tarafından Erzurum Darülmualiminindeki öğrencilere aşı yapımının öğretilmesi için teferruatlı bir program istendi.⁶⁶⁸

Bu konudaki bir diğer sorun da ahali arasında çiçek aşısının zararlı olduğu inancının yerleşmiş olması ve aşıya çok sıcak bakılmamasıydı. Çiçek hastalığının daimî bir şekilde var olmasına rağmen Erzurum ahalisinin aşıya karşı itimatsızlığı, işi zorlaştırmaktaydı. Bu sebeple görevlendirilen aşı memurlarının yanına polis veya jandarma verilerek aşı yaptırılmaktaydı.⁶⁶⁹ Ayrıca aşıya karşı olumsuz bakışı değiştirmek amacıyla aşının önemli derecede faydalı bir iş olduğu konusunda Erzurum vilayet gazetesinde bir yazı yayınlandı.⁶⁷⁰

⁶⁶⁴ BOA, DH.HMŞ., 11/23. 26 Kanun-ı evvel 1325/8 Ocak 1910.

⁶⁶⁵ BOA, DH.MKT., 2522/131. 1 Ağustos 1317/14 Ağustos 1901.

⁶⁶⁶ BOA, DH.MKT., 2542/2. 25 Eylül 1317/8 Ekim 1901.

⁶⁶⁷ BOA, DH.MKT., 1271/38. 2 Temmuz 1324/15 Temmuz 1908.

⁶⁶⁸ BOA, DH.MUİ., 44-1/18. 29 Teşrin-i sani 1325/12 Aralık 1909; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 310.

⁶⁶⁹ BOA, Y.MTV., 237/99. 14 Kanun-ı evvel 1318/27 Aralık 1902. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in vilayetin genel durumuna ilişkin raporu.

⁶⁷⁰ BOA, Y.PRK.UM., 74/106. 23 Şubat 1320/8 Mart 1905.

Erzurum vilayetinin birçok yerinde ve birçok zamanda çiçek aşısı yapılmıştı. *Envar-ı Şarkîye* gazetesinin verdiği bilgiye göre 1888 yılında Pasinler kazasında 4 ay içinde 363 çocuğa aşı yapıldı.⁶⁷¹ 1893 yılında Erzincan'a bağlı Kuruçay kazasının bazı köylerinde hastalığın çıkması üzerine Cerrah Hasan Bedri Efendi gönderildi ve hastalığa yakalanan 448 çocuk tedavi edildi. Bunlarla birlikte hasta olmayan çocuklar da dâhil olmak üzere 946 çocuğa çiçek aşısı yapıldı.⁶⁷² 1895'te çocuklara aşı yapılması için Erzurum merkezi ve çevresinde kullanılmak üzere acele olarak aşı tüpü istendi.⁶⁷³ 13 Temmuz-12 Ağustos 1895 tarihleri arasındaki bir ayda Bayburd merkezi ve köylerinde 125 çocuğa aşı yapıldı.⁶⁷⁴ 1898 yılında Erzurum vilayetinin genelinde 5.463 çocuğa aşı yapılırken bütün Osmanlı memleketlerindeki toplam sayı ise 335.267 idi.⁶⁷⁵

13 Aralık 1899-16 Mart 1900 tarihleri arasındaki üç ayda Pülümür ve Refahiye kazalarındaki bazı çocuklara,⁶⁷⁶ 14 Haziran-13 Eylül 1902 tarihleri arasındaki üç ayda Erzincan, Bayburd, İspir ve Pasinler'de 4.527 çocuğa aşı yapıldı.⁶⁷⁷ Söz konusu dönemdeki Mart-Eylül arasında vilayetin genelindeki aşı yapılan çocuk sayısı ise 7.130'du.⁶⁷⁸ 1903 yılı başında Erzurum çevresindeki mekteplerde 1.000 civarında çocuğa aşı yapıldı.⁶⁷⁹ Aynı yılın 14 Haziran-13 Eylül tarihleri arasındaki üç ayda Erzurum merkezi ile Erzincan, Bayburd ve Tercan'da 3.348 çocuğa aşı yapılırken⁶⁸⁰ Mart-Eylül döneminde vilayet genelindeki bu sayı 4.967 idi.⁶⁸¹ 1905 yılında vilayet merkeziyle diğer birimlerde 4.088 çocuğa⁶⁸² ve 1909 yılında Diyadin ve Eleşkird'de

⁶⁷¹ *Envar-ı Şarkîye*, no: 956. 21 Temmuz 1304/2 Ağustos 1888. s. 2.

⁶⁷² BOA, DH.MKT., 16/16. 17 Mart 1309/29 Mart 1893. Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014, 53. Abdulkadir Gül tarafından 19 Mart 1892'de 446 çocuğa aşı yapıldığı ifade edilse de sayı ve tarih yukarıda zikredildiği gibidir. Gül, "Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar", 263.

⁶⁷³ BOA, DH.MKT., 349/78. 14 Kanun-ı sani 1310/26 Ocak 1895.

⁶⁷⁴ BOA, DH.MKT., 425/27. 9 Ağustos 1311/21 Ağustos 1895.

⁶⁷⁵ BOA, Y.A.HUS., 396/100. 18 Mayıs 1315/30 Mayıs 1899.

⁶⁷⁶ BOA, DH.MKT., 2339/97. 18 Nisan 1316/1 Mayıs 1900.

⁶⁷⁷ BOA, DH.MKT., 593/45. 22 Eylül 1318/5 Ekim 1902. Abdulkadir Gül tarafından bu tarih 1900 olarak gösterilmiştir. Gül, "Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar", 263.

⁶⁷⁸ BOA, Y.MTV., 237/99. 14 Kanun-ı evvel 1318/27 Aralık 1902. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in vilayetin genel durumuna ilişkin raporu.

⁶⁷⁹ BOA, DH.MKT., 638/38. 18 Mayıs 1319/31 Mayıs 1903. Dahiliye Nezaretinden Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶⁸⁰ BOA, DH.MKT., 638/38. 18 Teşrin-i evvel 1319/31 Ekim 1903. Dahiliye Nezaretinden Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen tezkire.

⁶⁸¹ BOA, Y.PRK.UM., 68/111. 28 Şubat 1319/12 Mart 1904. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in vilayetin genel durumuna ilişkin raporu.

⁶⁸² BOA, Y.PRK.UM., 74/106. 23 Şubat 1320/8 Mart 1905.

çiçek görülmesi üzerine oradaki çocuklara da çiçek aşısı yapıldı.⁶⁸³ 1910 ve 1911 yılında da vilayette aşı faaliyeti devam ettirildi. Aşı yapımının aksamaması için İstanbul'dan aşı tüpü gönderildi. Gönderilen aşı tüplerinin aylara göre sayıları şu şekildedir. Mart: 1.000, Nisan: 500, Mayıs: 800, Haziran: 1.700, Temmuz: 500, Ağustos: 2.000, Ekim: 1.250, Kasım: 1.000, Aralık: 500. Aynı şekilde 1911 yılının Şubat ayında da 500 adet olmak üzere bir yıl içerisinde toplam 9.750 adet aşı tüpü Erzurum vilayetine ulaştırıldı.⁶⁸⁴

Aşının yalnızca zorunluluktan ve bir koruma önlemi olarak değil hastalık çıkması sebebiyle de yapıldığı açıktır. Doktor Şerif Bey'e göre hastalığın sürekli olarak bu bölgede varlığına iklimin hastalık için uygun olması veya ahalinin alışkanlıkları değil aşı talimatının tam anlamıyla uygulanamaması sebep olmaktaydı. Doğan çocuklara vaktinde aşı yapılamamasından, ahalinin fakirliğinden şiddetli kış mevsimlerinde bir odada ikamet edilmesinden ve özellikle köylülerin hayvanlarla beraber ahır odalarında gecekemeleri gibi sebeplerden hastalık ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca hastalığın bulaşmaması için tecrid ve tahaffuz usulüne ahalinin cahilliğinin engel oluşu, her sene birçok çocuğun ölmesine sebep olmaktaydı. Vilayette senede 14.000 civarında çocuk doğmasına rağmen 15.000'den fazla aşı yapılamamaktaydı.⁶⁸⁵ Yani neredeyse yapılan aşı sayısı yeni doğanların sayısı kadardı. Bu da belirli bir sürede yenilenen aşının yeni doğan sayısına bakıldığında çok da fazla yürütülemediğini ya da yeni doğanların tamamına aşı yapılmadığını göstermekteydi. Vilayetin büyüklüğünden ve kış mevsiminin şiddetinden dolayı yetersiz olan aşıcılar da senede ancak dört-beş ay çevreyi dolaşabilmekteydi. Bundan dolayı aşı talimatının hiçbir maddesi tam olarak uygulanamamıştı. Aşı için merkezde bir dereceye kadar müracaat ediliyorsa da köylerde aşidan kaçılmaktaydı. Çoğu kazada belediye teşkilatı kurulmadığından ve kurulanların da birçoğunun geliri uygun olmadığından aşı memuru istihdam edilememişti. Doktor Şerif Bey, bu yıl⁶⁸⁶ toplanan vilayet genel meclisinde her iki kazaya bir aşı memurunun tayin edilmesine yönelik karar alındığından bahsetmektedir.⁶⁸⁷

⁶⁸³ BOA, DH.MUI., 26-2/27. 27 Teşrin-i evvel 1325/9 Kasım 1909; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 310.

⁶⁸⁴ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, *1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair*, s. 294-295.

⁶⁸⁵ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 136.

⁶⁸⁶ Doktor Şerif Bey'in eseri 1913 yılında yayınlanmış ancak bu kararın hangi yılda verildiğine dair bir bilgi yoksa da 1910'lu yıllardan bahsettiği tahmin edilmektedir.

⁶⁸⁷ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 136-137.

2.5. TİFÜS SALGINLARI

Lekeli humma olarak da isimlendirilen tifüs, bitle bulaşarak iki hafta gibi bir süre devam eden ve yaşlılarda oldukça tehlikeli sonuçlar veren, iyileşenler de ise kuvvetli bir bağışıklık bırakan bir *riketsiya* mikrobi hastalığıdır.⁶⁸⁸

Tifüs, genellikle riketsiya mikrobi taşıyan bitlerin insanları ısırması sonucunda bulaşmaktadır. Hastalığa yakalanmış kişilerin kanıyla da bulaşabilen mikrobun en yaygın bulaşma şekli, yukarıda da ifade edildiği gibi bit yoluyla. Bu sebeple bitlenmeyi kolaylaştıran her şey, bulaşmayı da kolaylaştırmaktadır. Savaş, göç, deprem, su baskını gibi insanların bir araya toplanmasına sebep olan şartlarla sefalet, soğuk ve pislik, hastalığın bulaşmasına sebep olabilecek etkili ortamlardır.⁶⁸⁹

Osmanlı Devleti’nde tifüs çok fazla bilinmeyerek⁶⁹⁰ özellikle tifo ile karıştırıldı ve savaşların ayrılmaz bir parçası oldu. Hastalığın sönmeyen odaklarından olan Balkanlar ve Doğu Anadolu’da yapılan savaşlarda mahiyeti meçhul kaldığından köklü bir mücadele yapılamadı.⁶⁹¹

Tifüs, 1853-54 Kırım Savaşı’nda yaygın olarak görüldü. 1854 yılının Mayıs ayında Kafkas sınırındaki Türk kuvveti yaklaşık olarak 120.000 kişiden oluşmaktaydı. Bir yıl sonra bu rakam 70.000’in altına düştü. 1854 seferi sırasında ölü, yaralı ve esir olarak verilen kayıp 15.000’i aşmamasına rağmen, kış ayında yaşanan salgın hastalıklar bu sayıyı iki katına çıkardı.⁶⁹²

Hastalık, Kırım Savaşı’ndan sonra 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda da etkisini gösterdi. *Basiret* gazetesinde 27 Aralık 1877 tarihinde tifüsün Kars’la Erzurum

⁶⁸⁸ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 389; Enver Tali Çetin, “Epidemik Tifüs”, Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (66-69), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, 66.

⁶⁸⁹ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 332-333. Eski zamanlardan itibaren var olan tifüs, 16. yüzyıldan itibaren dünyanın her yerinde tanınmaktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra tifo ve tifüs ismi ortaya çıkmış ve bu iki hastalık sürekli olarak karıştırılmıştır. Hastalık dünya üzerinde çeşitli tarihlerde salgınlar halinde görülerek çok sayıda insanın ölmesine sebep olmuştur. Hastalığın tarihteki etkisi konusunda daha geniş bilgi için bkz. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 389-390.

⁶⁹⁰ Balkan Savaşları’nda Yeşilköy Hastanesine gelen hastaların laboratuvar bulguları tifoya benzemediğinden bu hastalık tifüs olarak bildirildi. Yassıviran Hastanesi Laboratuvar Şefi Tevfik Salim Bey de hastalığa yakalandı. Hastalık, gribin ilerlemiş şekli olarak görülse de Tevfik Salim Bey, hastalığın tifüs olduğuna dair yayın yaptı. “Tifüs-ü teferrücu”, “tifüs-i nemeşi” diye adlandırılan hastalığa “lekeli tifo” adı verilerek hastalık tıp tarihindeki yerini aldı. Kemal Özbay, “Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı”, *Dirim*, 54 (3-4), 1979, 115.

⁶⁹¹ Özbay, “Tarihte Lekeli Humma”, 113-114.

⁶⁹² W. E. D. Allen-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966, 79.

arasındaki askerlerde ortaya çıktığı bildirilmektedir.⁶⁹³ 1878'in başında çok şiddetli bir salgın yaşandı. Ancak hastaların çok olmasına rağmen hastane ve doktorlar yetersiz kaldı. Bu sebeple hastaların bakımı amacıyla bazı evler kiralanarak barakalar inşa edildi.⁶⁹⁴ Doktor yetersizliğinin giderilebilmesi için de savaş döneminde ağırlığı yabancı olmak üzere birçok doktor gönderildi. Bu dönemde Erzurum'a gelen Charles S. Ryan, şehre ilk geldiğinde görev yaptığı hastanedeki hastalar arasında bir tifüs hastası ve birkaç tifo hummasının teşhisiyle işe başladı. Bu vakaların üzerine hastalar arasında daha dikkatli bir şekilde muayene yapılarak üç dört tifüs hastasıyla daha karşılaşıldı. Bahsi geçen hastalar, diğerlerinden ayrılarak başka bir odaya alındı. Bu ilk vakalardan sonra hastalık, 1877 Aralık ayında etkili bir şekilde hissedilmeye başlandı.⁶⁹⁵

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, anılarında salgın hastalıktan bahsetmektedir. Bu dönemde Erzurum'da tifo hastalığının çıktığını ve harbin başından Erzurum'dan ayrıldığı⁶⁹⁶ gün olan 25 Aralık 1877 (R. 13 Kanun-ı evvel 1293) tarihine kadar hastanelerde hasta ve yaralı olanlardan yaklaşık 10.000 kadarının vefat ettiğini bildirmektedir. Paşa, Erzurum'dan ayrıldığı gün hastanede 6.000 hasta olduğunu ifade ederek⁶⁹⁷ kendisinin ayrılışından sonraki süreçte de 5-6.000 kişinin daha öldüğünün tahmin edildiğini yazmaktadır.⁶⁹⁸ Burada salgın halinde binlerce kişinin ölümüne sebep olan hastalığın tifo olduğu bildirilse de daha önce de ifade edildiği üzere tifo ve tifüs hastalıkları birbirine karışmaktaydı. Bu sebeple Paşa'nın bildirdiği tifo hastalığının tifüs olabileceği akla gelmektedir.

1878 yılının Ocak ayına gelindiğinde ise salgın, daha fazla genişledi ve asker arasındaki ölümler dehşet verecek şekilde arttı. Şehirde bulunan 15-17.000 asker içinde

⁶⁹³ İsa Tak, *Basiret'te Doğu Anadolu (1877-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, 108.

⁶⁹⁴ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, 60.

⁶⁹⁵ Charles S. Ryan, *Kızılay Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-1878 Türk-Rus Harbi*, (Çev. Ali Rıza Seyfioğlu), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1962, 188-190.

⁶⁹⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Kars'ın düşüşünden sonra Kasım ayı boyunca çoğu İç Anadolu'dan olmak üzere çeşitli taburlar halinde gelen takviye kuvvetlerini Erzurum'da toplamıştı. Ancak Aralık ayının ortalarında salgın hastalık görülmesi üzerine Paşa, topladığı kuvvetleri de kaybedeceği endişesiyle ve Plevne'nin düşüşünün de etkisiyle Anadolu'nun savunması için bir miktar kuvvetin elinde bulunmasını düşündü. Bu amaçla Erzurum'u korumak üzere 15.000 kadar bir kuvveti İsmail Paşa komutasında Erzurum'a bırakarak en iyi birliklerinden oluşan 6-8.000 kadar piyade askerini Bayburd'a çekti. Allen-Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırları*, 195.

⁶⁹⁷ Basiret gazetesinin 1 Kanun-ı sani 1293/13 Ocak 1878 tarihli haberinde bu sayı doğrulanmaktadır. Tak, *Basiret'te Doğu Anadolu*, 199.

⁶⁹⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2-Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi*, (Eski Yazıdan Aktaran Yücel Demirel), (Sad. ve Yay. Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, 272, 279.

günlük ölenlerin sayısı ortalama 300 civarında seyrederken, hastalık Erzurum ahalisi arasında da yayıldı.⁶⁹⁹ Gönüllü olarak Erzurum'da bulunan İskoç Dr. James Denniston'un savaşa dair yazmış olduğu mektuplarına göre 1877 Ekim ayından Şubat 1878'e kadar askerlerden 9.500'ü ölmüştü.⁷⁰⁰ Askerler arasındaki bu kaybın yanında ahaliden de bu kadar vefat olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁰¹ Rus ordusunda da görülen bu hastalıktan 3.000'den fazla er ve subay öldü. Hatta gerek Rus ve gerek Türk ordusunun bazı birliklerinde 100 kadar dahi sağlıklı askerin bulunmadığı ifade edilmektedir.⁷⁰² Netice itibarıyla söz konusu savaş döneminde tifüsten, 40 bin dolayında askerin öldüğü ifade edilmektedir.⁷⁰³

Salgının bu derece yaygın olmasına rağmen hastaların tedavisiyle ilgilenecek doktor sayısı çok azdı. Doktorların durumuna ilişkin Mehmed Arif Bey, “...sekiz on bin hastanın muayene ve tedavisi, yirmi, yirmibeş doktorun boynuna yüklendi kaldı. Doktorlarımızın o sırada gösterdikleri feragât ve gayret, insanlık tarihinde kıyâmete kadar hürmetle yâd edilecektir. Bu adamlar değil uyku uyumağa, bir lokma ekmek yemeğe vakit bulamıyorlardı...”⁷⁰⁴ demektedir. Bu şartlar altında bu derece kalabalık hastayla ilgilenen doktorlarda da büyük kayıp yaşandı. Ordu Baştabibi Miralay Yusuf Ziya Bey de dahil olmak üzere⁷⁰⁵ doktorların çoğu hastalandı ve hastalığa yakalanan 27 doktorun yarısından fazlası öldü.⁷⁰⁶ Toplam 34 doktor arasındaki ölü sayısı üç ay içerisinde 18'e çıktı.⁷⁰⁷

Mehmed Arif Bey, hastalık ve ölümlerle alakalı da önemli bilgiler vermektedir: “Hastahânelerimizde yatanlardan başka her gün üçyüz, dörtyüz hasta geliyordu. Bunlardan en az ikiyüz, ikiyüz ellisinin hemen hastahâneye yatırılması gerekiyordu. Ölüm o kadar artmıştı ki, hastahânelerde yıkama ve kefenlemeye memur olan imamılar

⁶⁹⁹ Ryan, *Kızılây Emri Altında*, 199; Özbay, “Tarihte Lekeli Humma”, 114; Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, 61.

⁷⁰⁰ Manastırlı Mehmed Rıfat Bey, *93 Harbi Faciası*, (Haz. Tahsin Yıldırım), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010, 235.

⁷⁰¹ Tak, *Basiret'te Doğu Anadolu*, 204.

⁷⁰² Allen- Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırları*, 196.

⁷⁰³ Yıldırım, “Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, 1327; Çalık-Tepekaya, “Anadolu'daki Salgın Hastalıklar”, 208.

⁷⁰⁴ Mehmed Arif Bey, *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, (Sad. Nihad Yazar), Adak Yayınları, İstanbul 1990, 524.

⁷⁰⁵ Özbay, “Tarihte Lekeli Humma”, 114; Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, 60.

⁷⁰⁶ Ryan, *Kızılây Emri Altında*, 206.

⁷⁰⁷ Manastırlı Mehmed Rıfat Bey, *93 Harbi Faciası*, 235-236. Basiret gazetesindeki bir mektup Erzurum'daki doktor sayısını 48 olarak göstermektedir. Tak, *Basiret'te Doğu Anadolu*, 206.

*sabahtan akşama kadar durmadan çalıştıkları halde başa çıkamıyor ve cenâzeler odun kütüğü gibi birbiri üzerine yığılıyor, sıra bekliyordu. Bir aralık kefenlik bez için bile bir hayli sıkıntı çekildi. Hatta bazı cenazeler, üzerlerindeki don ve gömlekle gömüldü... ”*⁷⁰⁸. Ayrıca, kış şartlarından dolayı mezar kazılmasına imkân olmadığından cenazeler ya toprağın altında birkaç santim derinliğe gömüldü, ya da araba ve kızaklarla bir biri üstüne istif edilmiş şekilde şehrin hemen yanına, kalenin dışına bırakıldı. Kar eridikçe sokaklarda kalmış cesetler de meydana çıkmaya başladı.⁷⁰⁹ Ryan, “ölenlerin bu şekilde bırakılmasının ardından şehirde bulunan 1.500 kadar aç köpeğin ulumalarıyla birlikte cesetleri yemek için birbirleriyle hırlaşma sesleri işitiliyordu”⁷¹⁰ diyerek Erzurum’da yaşanan dramı aktarmaktadır.

Tifüs salgını, 93 Harbi’nden sonra 1905 yılında Karaköse’deki⁷¹¹ askerler içerisinde meydana geldi. O dönemde Mekteb-i Tıbbiye öğrencisi olan Abdülkadir Noyan, babasının yanına, Karaköse’ye gitmişti. Noyan’ın verdiği bilgiye göre askerler arasında bulaşıcı hastalık olduğu için İstanbul’dan bir heyet inceleme yapmak için geldi. Hastalar incelenmiş ama laboratuvar olmadığından hastalığın tetkiki yapılamamıştı. Ancak heyet, İstanbul’a hastalığın tifo olduğunu bildirmişti. O sene çok kar yağmış ve havalar çok soğuk geçmişti. Bu çevrede bu mevsimde tifo vakası ve salgını olma ihtimali yoktu. Bilakis bu mevsimde, bit Karaköse ahalisinin ve askerin aziz misafiri gibi iltifat görüyordu.⁷¹² Bunları aktaran Noyan, tifo olma ihtimalinin olmadığını ve bitin çok yaygın olduğunu bildirdiğinden bu hastalığın tifüs olduğu anlaşılmaktadır.

2.6. TİFO SALGINLARI

Karahumma olarak da isimlendirilen tifo, *salmonella* mikrobuyla meydana gelen ve özellikle etkisini bağırsağın lenf sisteminde gösteren genel bir enfeksiyondur. Hayat boyu bağışıklık bırakan tifo hastalığının en önemli kaynağı, enfeksiyon kapmış hastalar ve hastalığı atlatan taşıyıcılardır. Hastaların çeşitli iç organlarında ve kanlarında bulunan tifo mikropları, ağırlıklı olarak çeşitli şekillerde dışarı çıkarılan atıklarla

⁷⁰⁸ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, 523-524.

⁷⁰⁹ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, 61; Ryan, *Kızılây Emri Altında*, 199; Manastırlı Mehmed Rıfat Bey, *93 Harbi Faciası*, 238-239.

⁷¹⁰ Ryan, *Kızılây Emri Altında*, 200.

⁷¹¹ O dönemde merkezi Karakilise olan bugünkü Ağrı İli.

⁷¹² Abdülkadir Noyan, “Memleketimizde Salgın Hastalıklar”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 26 (1), İstanbul 1963, 74; Abdülkadir Noyan, “Erzurum Hatıralarımdan”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Ulusal Verem Savaş Derneği, Ankara 1968, 35.

bulaşmaktadır. Hastalığının bitmesine rağmen, bazı taşıyıcılar ömür boyu bu mikrobu etrafa saçabilmektedir. Ayrıca hastanın kullandığı eşyalar ve su, süt, yağ, peynir, pişmeden yenen sebze ve meyve ile birlikte diğer gıda ürünleri aracılığıyla da hastalık yayılabilmektedir. Özellikle su ve süt, bunlar içerisinde önemli rol oynamaktadır. Su, genelde mikrop taşıyan dışkılarla kirlenmektedir. Hastaların kullandığı çamaşır, yatak ve diğer eşyaları, tehlike arz etmektedir. Karasinekler ve lağım fareleri de bu hastalığın bulaşmasında etken bir rol üstlenmektedir. Yılın her mevsiminde ortaya çıkabilen hastalık, özellikle yaz mevsiminde ve yaz sonunda artış göstermektedir. Zira tifo basili 16 dereceden itibaren çoğalmaya başlamaktadır.⁷¹³

Tifo, eski çağlardan beri bilinmektedir. Hippocrates, hastalığı tanıtanlar arasındadır. 17. yüzyıldan beri her tarafta görülen tifo, birçok yazar tarafından tarif edilmişti. Dünyada ciddi bir şekilde yaygın olan tifo, korunma tedbirleri alan ve hijyen şartlarını düzelteren memleketlerde azalmakla beraber tamamen kaybolmadı. Tifo, aynı zamanda bir savaş hastalığıdır. Hastalık tarihteki her savaşta küçük veya büyük çapta olmak üzere çeşitli şekillerde etkisini gösterdi.⁷¹⁴

Tifo ve tifüs hastalığının birbirine karıştırılmasına rağmen, karahumma yani tifo hastalığının da tifüs hastalığıyla aynı zamanda Erzurum'da var olduğu anlaşılmaktadır. Zira Basiret gazetesinin 3 Mart 1878 (R. 19 Şubat 1293) tarihli sayısında "Erzurum'dan Levant Herald'ın aldığı 21 Şubat (9 Şubat) tarihli mektupta *"karahumma illeti gerek bizim askerin gerek Rus askerin hayli vakit tar u mar itdikten sonra def' oldu"*, şeklinde tifonun askerler arasında etkisinin olduğu bildirilmektedir.⁷¹⁵

1893 yılında Erzincan ve Bayburd hapisanelerinin mevcudunun çok olması sebebiyle de mahkûmlar arasında tifo ortaya çıktı. Hastalığın önüne geçilebilmesi için aylık 80 kuruşla mahkûmların barınacakları iki yer kiralandı.⁷¹⁶

⁷¹³ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 239-240; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 654-658. Süleyman Yakacıklı, "Tifo", Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (110-114), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, 110-111.

⁷¹⁴ Tifo hastalığı için 1826'da ilk defa bağırsak lezyonlarını gösteren Bretonneau, "dothienenteritis" ifadesini kullandı. 1829'da Louis, Fievre typhoide adını verdi. Osmanlı Devleti'nde de hastalık, tifo ve karahumma olarak isimlendirildi. Eberth, 1880 yılında tifo mikrobunu buldu ve Gruber ve Durham ise 1896 yılında tifo basili ile tavşanlar üzerinde deney yaptı. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 654-656.

⁷¹⁵ Tak, *Basiret'te Doğu Anadolu*, 202-203.

⁷¹⁶ BOA, DH.MKT., 260/48. 3 Temmuz 1310/15 Temmuz 1894.

1901 yılında yaşanan tifo salgınına önem verilmişse de bunun sebebi o yıl meydana gelen depremdir. 1895'te Esrail Yoda Efendi, yaptığı teftişte Erzurum'a uğrayarak hüküm süren tifo hastalığını oradaki doktorlarla beraber tedavi etmişti.⁷¹⁷ Ancak 1901 yılında depremden sonra vilayet idarecilerinin ifadesi üzerine “*mezkûr hastalıktan bu sene her vakitden ziyâde müte'essir olmaları*” ahalinin çadır ve baraka gibi sağlığa uygun olmayan yerlerde kalmalarındandı. Hastalığın tedavisi için Dr. Şantmes tarafından tifoya karşı hazırlanan serumun denenerek etkisinin kesinleşmesiyle Erzurum'a gönderilmesi istendi.⁷¹⁸ Ancak bu serumun etkisinin incelenerek kabul edilmesi ve serumun hazırlanmasının da uzun zaman alacağı bildirilmişti.⁷¹⁹

Erzurum vilayetinde daimi şekilde var olan tifo hastalığına karşı 1902 yılının kış mevsiminde çeşitli tedbirler alındı. Vilayet beş daireye ayrılarak her daireye birer doktor tayin edildi. Bu tedbirler sayesinde hastalık 1902 yılında hafif şekilde görülerek⁷²⁰ bazı yerlerde kendini gösterdi. Bayezid merkeziyle oraya 5 saat mesafede olan Musun⁷²¹ köyünde bulunan askerlerde kolera benzeri bir hastalık görüldüğü bildirildi. Erzurum'dan hastalığın teşhisi amacıyla sıhhiye müfettişiyle iki doktor gönderildi. Ancak bunların oraya ulaşmasına kadar Eleşkird kasabasındaki askerî doktorun hemen oraya gönderilmesi istendi. Hastalığın belirtileriyle ne zamandan beri mevcut olduğu, ölen varsa kaç kişi olduğu, ahaliden hasta olup olmadığı, eğer varsa ilk önce kimde ortaya çıktığı ve birbirine uzak olan iki yerde hastalığın nasıl aynı anda görüldüğü konusunda mutasarrıflıktan da bilgi istendi ve gerekli tedbirlerin uygulanmasına dair emir verildi.⁷²² Doktorların yaptıkları inceleme neticesinde hastalığın tifo ve grip olduğu, şimdiye kadar 15 kişinin hastalandığı ve *endişeye gerek kalmadığı*

⁷¹⁷ BOA, DH.MKT., 405/58. 8 Temmuz 1311/20 Temmuz 1895. Serkimyager Bonkowski tarafından Sadarete gönderilen arz.

⁷¹⁸ BOA, BEO., 1748/131094. 8 Teşrin-i sani 1317/21 Kasım 1901; DH.MKT., 2570/82. 10 Kanun-ı evvel 1317/23 Aralık 1901; Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, 70.

⁷¹⁹ BOA, DH.MKT., 2596/28. 21 Şubat 1317/6 Mart 1902.

⁷²⁰ BOA, Y.MTV., 237/99. 14 Kanun-ı evvel 1318/27 Aralık 1902. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in vilayetin genel durumuna ilişkin raporu.

⁷²¹ Ağrı İli Doğubayazıt İlçesi'ne bağlı Suluçam Köyü.

⁷²² BOA, A.MKT.MHM., 567/26. 22 Nisan 1318/5 Mayıs 1902; Y.PRK.ASK., 181/65. 24 Nisan 1318/7 Mayıs 1902. Bu şekilde şüpheli bir hastalık 1902 yılının Şubat ayında Namervan kazasına bağlı Hamas köyünde (Şenkaya'ya bağlı Yukarı Hamas (Gözebaşı) ve Aşağı Hamas (İçmesu) köyleri) görüldü. Şüpheli bir şekilde 3-4 kişinin hastalanması üzerine Namervan'daki tabur doktorunun bu köye giderek hastalığa dair inceleme yapması ve neticesinin bildirilmesi istendi. Hastalığın askerlere bulaşmaması için gerekli tedbirlerin alınarak karantina uygulanması bildirildi. BOA, Y.PRK.ASK., 179/47. 10 Şubat 1317/23 Şubat 1902.

bildirilmekteydi.⁷²³ Doktor Şerif Bey'e göre tifo, vilayetin sürekli var olan bir hastalığıydı. Hindistan'da kolera nasılsa Erzurum çevresinde de tifo aynı durumdaydı. Tifo, vilayetin her tarafında görülmekteyse de merkezde daha yaygındı. Her mevsimde ortaya çıkabilen hastalık, çoğunlukla sonbahar ve ilkbaharda görülmekteydi.⁷²⁴ Tifo, vilayette bu derece yaygın olmasına rağmen hastalığa çok da ehemmiyet verilmediği anlaşılmaktadır. Zira Bayezid ve Musun'da görülen hastalığın kolera şüphesi taşınması idarecileri telaşlandırmışken yapılan inceleme neticesinde şüphenin ortadan kalkarak hastalığın tifo olduğu bildirilmiş ve endişeye gerek kalmadığı doktorlar tarafından ifade edilmişti. Erzurum vilayetinde tifonun yaygın olarak görülmesine rağmen hastalığa ilişkin birkaç kayda rastlanması da bu görüşü desteklemektedir.

Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in vilayetin genel durumunu gösteren 8 Mart 1905 tarihli raporuna göre merkezden uzak Bayezid ve Pasinler'e bağlı bazı köylerde tifo varsa da gerekli tedbir alınarak yayılmasına engel olunmuştu.⁷²⁵ Aynı yıl Erzincan Hapishanesinde de tifo hastalığının ortaya çıkması üzerine mahkûmların başka uygun bir yere nakli düşünüldü.⁷²⁶ 1906'da Erzurum'un çevre köylerinden Sitavuk'ta⁷²⁷ birkaç kişi hastalanarak öldü. Karantina ve belediye doktorları bu köye giderek hastalığın tifo olduğunu tespit etti ve gerekli tedbirleri aldı.⁷²⁸ Aynı yıl Erzincan Hapishanesinde de hastalık ortaya çıkmıştı.⁷²⁹ 1908 yılında yaşanan tifo salgınında da asker ve ahaliden 1.500'den fazla kişi vefat etti.⁷³⁰

1910 yılında dönemin valisi Celal Bey'e göre şehirde ciddi bir alt yapı eksikliğinden kaynaklı olarak sağlık sorunları had safhadaydı. Hastalıkların yaygın olduğu Erzurum'da bu yılın kış mevsiminde tifo etkili oldu. Nisan ayına gelindiğinde iki-iki buçuk aydır devam eden tifo ve dizanteri salgını sebebiyle askerler arasında ortalama günlük ölüm vakası 10 civarındayken bazı günler bu sayı 14-15'e kadar da çıkmaktaydı. Erzurum'da tifo, süreklilik hükmünde olduğundan nisan ayında ahali arasında da birkaç vaka görüldü. İdareciler tarafından havaların ısınması ve karların

⁷²³ BOA, DH.MKT., 512/87. 14 Mayıs 1318/27 Mayıs 1902.

⁷²⁴ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 138.

⁷²⁵ BOA, Y.PRK.UM., 74/106. 23 Şubat 1320/8 Mart 1905.

⁷²⁶ BOA, DH.MKT., 1040/10. 27 Kanun-ı evvel 1321/9 Ocak 1906.

⁷²⁷ Erzurum iline bağlı Yolgeçti köyü.

⁷²⁸ BOA, DH.MKT., 1111/28. 6 Ağustos 1322/19 Ağustos 1906.

⁷²⁹ BOA, DH.MKT., 1040/10. 27 Kanun-ı evvel 1321/9 Ocak 1906.

⁷³⁰ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 138.

erimesiyle birlikte de hastalığın daha fazla yayılacağına şüphe yoktu.⁷³¹ Bu salgın döneminde tifo, en az üç taburu oluşturabilecek sayıda⁷³² askerin ölmesine sebep oldu. Bu sayı, bir sonraki yıl hastalığa karşı tedbir alınmasının gerekliliği ifade edilirken 1.200 olarak gösterilmekteydi.⁷³³ Bu rakam yalnızca askerler için geçerliydi. Ahaliden de vefat edenlerin miktarı az değildi. Aynı yıl Varto kazasına Erzurum'dan bir doktorun gönderilmesi istendi. Buna verilen cevap tifonun etkisini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Yapılan talep, şehirde iki doktorun olması sebebiyle uygun görülmedi. Zira askerler içerisinde tifo ve dizanteri hastalıklarının oranı % 10-12 civarındaydı.⁷³⁴

1913 yılında Osmanlı memleketlerinin çoğu yerinde tifo hastalığının olması sebebiyle ahalinin bu hastalıktan korunması için isteyenler üzerinde tifo aşısının uygulanmasıyla hastalığın yaygın olarak görüldüğü yerlerin tespitin yapılması istendi.⁷³⁵ Bununla beraber 1914 yılında tifo hastalığına karşı alınan tedbirlerin yetersizliğinden hastalığa karşı faydası olan tifo aşısının, gerek görülecek yerlerde çiçek aşısı gibi mecburî hale getirilmesi konusunda irade buyruldu.⁷³⁶

Doktor Şerif Bey'e göre ahali tarafından uzun yıllardır hastalığın bulaşıcı olduğu bilinmese de artık öğrenilmiş ve doktorlar tarafından yapılan uyarılara dikkat edilmeye başlanmıştı. Vilayet merkezinde hastalığın daimî olarak varlığı, şehrin altyapısı, yaşam şartları, bilinçsizlik gibi faktörlerden ileri gelmekteydi. Hastalığa yakalananların % 30-40'ı ölmekte ve ölüm vakaları askerler arasında daha fazla ortaya çıkmaktaydı. Bu hastalığa karşı tıbbî olarak tedavi yapılırsa da tecrit ve dezenfeksiyon uygulanmamaktaydı. Gönderilen tifo aşısı için "*tatbîk etmek zamanı el'ân hülûl etmemiştir*" diyen Şerif Bey, aşının yapılamadığına işaret ederek yaşanan bu sıkıntının eğitimin yaygınlaştırılmasıyla çözülebileceğini yani eğitimin bu meseleye çare olabileceğini ifade etmekteydi.⁷³⁷

⁷³¹ BOA, ŞD., 1530/5. 28 Mart 1326/10 Nisan 1910.

⁷³² BOA, DH.İD., 77/11. 11 Mayıs 1326/24 Mayıs 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.

⁷³³ BOA, DH.İD., 77/11. 2 Mart 1327/15 Mart 1911. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 247.

⁷³⁴ BOA, DH.MUİ., 81/49. 23 Mart 1326/5 Nisan 1910 ve 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 312.

⁷³⁵ BOA, DH.HMŞ., 22/54. 7 Teşrin-i sani 1329/20 Kasım 1913.

⁷³⁶ Düstur, İkinci Tertib, c. 6, 1262; BOA, İ.MMS., 188/20. 25 Ağustos 1330/7 Eylül 1914.

⁷³⁷ Doktor Şerif Bey, Erzurum Vilayeti, 138-140.

2.7. DİFTERİ SALGINLARI

Difteri veya kuşpalazı olarak isimlendirilen hastalık, en fazla yukarı solunum ve sindirim yollarına yerleşerek üreyen ve çıkardığı toksinle bütün vücudu etkileyen bir enfeksiyon hastalığıdır. Difteri mikropları en fazla insandan insana solunum yollarıyla bulaşmaktadır. Yine hastaların kullandıkları ve mikrobun bulaştığı kitap, fırça gibi eşyalarla ve hastanın yanında bulunan kedi ve köpeklerin tüyleriyle etrafa yayılır. Ayrıca su ve sütle de bulaştığı görülmüştür.⁷³⁸

Kuşboğan ismiyle de bilinen hastalık, Erzurum vilayetinin her yerinde bilinmekteydi. Her zaman görülebilen hastalık, ağırlıklı olarak kış mevsiminin sisli ve rutubetli zamanlarında artmaktaydı. Erzurum merkezinde ve doktor olan kazaların tamamında serum tedavisi uygulanan ve % 90 oranında başarı sağlanan difteri hastalığı için Doktor Şerif Bey tarafından salgın halinde görülmediği ifade edilse de⁷³⁹ hastalık Erzurum'da birkaç defa görüldü. 1897 yılının Mart ayında Kemah'ta hastalığın görülmesi üzerine bir doktor istendi ve bunun üzerine Bakteriyolojihane Müdürü Mösyö Nikol'un muavinlerinden Dr. Yüzbaşı Nureddin Ramiz Bey gönderildi. Doktora hastalığın tedavisi için 300 şişe difteri serumu verildi.⁷⁴⁰ Ancak hastalığa karşı yapılan aşıya ahalinin riayet etmemesi, işi zorlaştırdığından aşı yapılarak sağlığına kavuşan çocuklar ahaliye gösterilerek aşı yapımının faydalı olduğu anlatılmaya çalışıldı.⁷⁴¹ Çeşitli dönemlerde görülen difteri, 1909 yılında şehir merkeziyle birlikte köy ve kasabalara da bulaşarak bir ay içinde 1.000 civarında çocuğun vefatına sebep oldu. Bu kadar fazla can kaybına sebep olan hastalığa karşı karantina tedbirleri alınmamıştı. Bu konuda müsamaha göstermek uygun görülmeyerek hemen gerekli tedbirlerin alınması vilayete bildirildi.⁷⁴² Hastalığın tedavisi için Erzurum'a 1910 yılının sonu ve 1911 yılının başında iki defada toplam 114 şişe difteri serumu gönderildi.⁷⁴³

⁷³⁸ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 194-195.

⁷³⁹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 140.

⁷⁴⁰ BOA, BEO., 926/69398. 13 Mart 1313/25 Mart 1897; BEO., 936/70141. 2 Nisan 1313/14 Nisan 1897; DH.MKT., 463/30. 18 Mart 1318/31 Mart 1902.

⁷⁴¹ BOA, Y.MTV., 237/99. 14 Kanun-ı evvel 1318/27 Aralık 1902. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in vilayetin genel durumuna ilişkin raporu.

⁷⁴² BOA, DH.MUI., 25-1/5. 11 Teşrin-i evvel 1325/24 Ekim 1909; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 308-309.

⁷⁴³ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, *1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair*, s. 164-165.

2.8. KIZIL VE KIZAMIK SALGINLARI

Kızamık; ateş, burun, boğaz ve göz nezlesi ve özel bir dökmeyle ortaya çıkan ve özellikle çocuklarda salgın şeklinde görülebilen bir enfeksiyon hastalığıdır. Kızamık, solunum yoluyla veya mikrop bulunan eşyalar vasıtasıyla bulaşmaktadır.⁷⁴⁴

Kızıl, ani ateş yükselmesi ve özel bir dökme sonucunda büyük parçalar halinde derinin soyulmasıyla kendini gösteren bir enfeksiyon hastalığıdır. Birçok insanın bir arada bulunması, hastalığın bulaşmasındaki en önemli etkidir. Hastalık kış ve ilkbahar mevsiminde daha da artmaktadır.⁷⁴⁵

Bu hastalıklar, Erzurum'un her yerinde özellikle merkez ile Bayezid ve Hınıs çevresinde çokça görülmekteydi.⁷⁴⁶ 1880'li yıllarda şehrin sağlık durumu hiç iyi değildi. Özellikle çocuklar arasında büyük kayıplara yol açan hastalıklar meydana gelmişti. 1886 yılının yaz aylarında Ermeni çocuklarından 700'ü öldü. Aynı yılın baharında şiddetli bir kızamık hastalığı başlayarak bir yıl devam etti.⁷⁴⁷

Kızıl ve kızamık hastalıklarının yayılmasında hamamlar da büyük rol oynamaktaydı. Zira çocuğun hastalığı atlatması için hastalık dönemini yatakta geçirmesine izin verilmezken iyileşme döneminde hastanın cildini temizlemek amacıyla hamama gönderilmesi âdeti ahali arasında yaygındı. Böylece hastalık, tam olarak

⁷⁴⁴ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 161; Enver Tali Çetin, "Kızamık", Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (16-18), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, 16-17.

⁷⁴⁵ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 167-168.

⁷⁴⁶ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 137.

⁷⁴⁷ Küçüküğürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 66. Abdulkadir Gül, 1886 yılında Erzurum'a bağlı kaza ve köylerde kızamık hastalığının salgın haline dönüştüğünü, Erzurum askeri hastanesinde bazı kişilerin tedavi olduğunu ve hastalığın tedavisi için Erzurum ve Erzincan'da birer hastane inşasına karar verildiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Erzincan ve Kelkit havalisinde kızamık hastalığının salgın haline dönüştüğünü ve hastalığa yakalananların tedavisi için Erzincan'a doktor ve eczacı gönderildiğini bildirmektedir. Gül, "Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar", 264-265. Ancak hastane için kaynak gösterilen belge (BOA, DH.MKT., 1424/60) 26 Mayıs 303/7 Haziran 1887 tarihli olup kızamık değil o dönemdeki frengi hastalığını anlatmaktadır. Zaten kızamık hastalığı için açıldığı ifade edilen hastanenin masrafi dipnotta gösterilmiş olup bu bilgiler aynı çalışmanın frengi hastalığı kısmında da kullanılmıştır. (Çalışmanın dipnotunda kızamık hastalığına yakalananların tedavisi için açılacak denilen hastanelere ilişkin bilgi verilmiştir. Buna göre Erzurum'da açılacak hastanenin senelik masrafı 42.660 kuruş, Erzincan'daki hastane için 41.154 kuruş 20 para yazılmıştır. Aynı çalışmanın 261. sayfasında Frengi hastanelerinin masraflarına ilişkin bilgi verilmiştir. Buna göre frengi kısmında Erzurum hastanesi için 42.660 kuruş, Erzincan hastanesi için 41.554 kuruş 25 para bir yıllık masraf olarak gösterilmiştir.) Kızamık kısmındaki rakamın yanlış yazılmış olduğu görülmekle birlikte böyle bir hastane, ifade edildiği üzere frengi hastalığı için düşünülmüş ve kızamık hastalığına dair çalışma tarafımızdan bulunamamıştır. Erzincan ve Kelkit havalisine kızamık hastalığı için görevlilerin gönderilmesi konusunda da kullanılan belge (DH.MKT., 1399/44.) 31 Kanun-ı sani 302/12 Şubat 1887 tarihli olup bu da aynı şekilde frengi hastaneleriyle ilgilidir. Söz konusu belge zaten kendisi tarafından Osmanlı frengi salgınlarının seyrini gösteren tablonun dipnotunda da kullanılmıştır. Gül, "Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar", 258.

bitmeden hamama giden çocuklardan diğer çocuklara bulaşmaktaydı. Kızamıkta vefat miktarının az olmasına rağmen kızıl hastalığında fazlaydı. Özellikle kışın sürekli ve rutubetli geçen yıllarda kızıla yakalanan çocukların organlarına ve özellikle böbreklerine bulaşan hastalık, % 40 ve belki daha fazla ölümle sonuçlanırdı. Söz konusu hastalıklara dair bu bilgileri aktaran Şerif Bey, 6 yıl⁷⁴⁸ önce kızıl hastalığından yalnız vilayet merkezinde 300'den fazla çocuğun öldüğünü bildirmekteydi. Bu konuda alınan tedbirler pek yüzeysel olup yeterli derecede değildi. Gerekli talimatlar uygulanamamış ve yalnız gerektiğinde mektepler tatil edilmişti. Mahallî yayın organları vasıtasıyla hastalığa karşı alınması gereken tedbirlere dair bilgi verilen Erzurum'da yalnız müracaat edenlerin tedavilerine dikkat edilmişti.⁷⁴⁹

Şehir merkezinin dışında, 1906 yılında Refahiye kazasındaki çocuklarda kızıl hastalığı görüldü ve iki çocuk vefat etti. Bunun üzerine Erzincan Belediye doktoru oraya giderek hastaların tedavisiyle ilgilendi.⁷⁵⁰ 1909'da da Bayezid'deki çocuklar içerisinde kızıl, kızamık ve diğer hastalıklar ortaya çıkıp ölümlere sebep olduğundan bir doktor gönderilmesi istendi.⁷⁵¹ Hızlı bir şekilde yayılabilecek hastalığa karşı doktor istendiyse de Bayezid Sancağı Tabipliğinin boş memuriyetler cetveline yazılmış olup gitmek isteyen bulunduğu zaman tayin edileceği İstanbul'dan bildirildi ve sancakta ortaya çıkan hastalıklara karşı tedbir almak üzere hemen vilayet sıhhiye müfettişinin veya merkez vilayet doktorunun gönderilmesi istendi.⁷⁵²

2.9. SITMA HASTALIĞI

Sıtma veya malarya olarak isimlendirilen bu hastalık, insanlara genelde *anofel* denilen sivrisineklerle bulaşmaktadır. Sıtma kansızlık meydana getirmekte ve hastalığa yakalananların dalak ve karaciğeri büyümektedir. Hastalık sık olarak sıcak, rutubetli ve sulak alanlarda bulunmakta ve suların bataklık oluşturduğu yerler, sıtma mikroplarının yaşamasına uygun bir ortam oluşturmaktadır.⁷⁵³

⁷⁴⁸ Tam olarak hangi yıl olduğu bilinmemektedir.

⁷⁴⁹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 137-138.

⁷⁵⁰ BOA, DH.MKT., 1130/14. 4 Teşrin-i evvel 1322/17 Ekim 1906.

⁷⁵¹ BOA, DH.MUİ., 26-2/27. 29 Ağustos 1325/11 Eylül 1909; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 309.

⁷⁵² BOA, DH.MUİ., 26-2/27. 28 Eylül 1325/11 Ekim 1909.

⁷⁵³ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, 353, 357-361; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 788; Kurtuluş Töreci, "Sıtma", Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (237-245), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, 240.

Erzurum'un deniz seviyesinden yüksek olması ve çoğu yerinin dağlık ve yayla olmasından dolayı sıtma hastalığı az görülmekteydi. Vilayette bulunan bataklılardan çoğalan sivrisinekler, ağır sıtma hastalığına sebep olmadığından meydana gelen sıtmalar hafif seyretmekteydi. Yalnızca Kuruçay, Erzincan ve Kiskim'de hastalık ağır şekilde görülmekteydi. Ahali ise hastalığın sivrisinekler vasıtasıyla bulaştığını 1900'lerden sonra öğrenmişti. Bu sebeple daha önceden hastalığa karşı ilaç da kullanmamıştı. Tedavi olarak hastanın bileğine özel dualar okunarak iplik bağlanmaktaydı. Bazı yerlerde de *ocak* olarak isimlendirilen kişiler vasıtasıyla dalak kesilmek yani bıçak ve balta gibi bir şeyin karın üzerinde gezdirilmesi adetleri yapılmaktaydı. Bununla beraber vilayetin çoğu yerinde özellikle merkezlerde kininin sıtmaya karşı bir ilaç olduğuna ahali tarafından kanaat getirilmişti. Kininin fakirlere ücretsiz olarak verilmesinin faydası görüldü ve bu durum, ahalinin tıp ilmine ısınmasına da vesile oldu.⁷⁵⁴

⁷⁵⁴ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 140-141.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TRABZON VİLAYETİNDE SALGIN HASTALIKLAR

3.1. VEBA SALGINLARI

3.1.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Yaşanan Veba Salgınları

Eskiçağlardan itibaren bütün dünyada etkisini göstererek birçok insanın ölümüne sebep olan veba, farklı tarihlerde Trabzon’da da görülmüştü. 1341, 1347-1348, 1565 ve 1797 yıllarında görülen veba, 19. yüzyılın başında 1807 ve 1809 yıllarında ortaya çıktı.⁷⁵⁵ Fransız Konsolosu Dupré’nin 26 Temmuz 1811 tarihli raporuna göre veba, günde 40 kişinin ölümüne sebep olmaktaydı. Trabzon şehrinde bu sayı Ağustos ayında 200’e kadar çıkmış olup Eylül ayında tekrar 40-60 arasına geriledi. Ayrıca hastalık eyaletin diğer yerlerine de sirayet etti. Konsolos’a göre daha çok Müslümanlar arasında etkili olan veba, Ekim ayında da devam etti ve bu dönemde büyük bir nüfus kaybına neden oldu. 15-20 bin civarında olan toplam nüfusun⁷⁵⁶ % 10-12’si yani 2.500 kişi veba sebebiyle hayatını kaybetti.⁷⁵⁷

Hastalığa karşı en fazla başvurulanan tedbir, daha önce de ifade edildiği üzere şehirlerden kaçıştı. Bu durum, 19. yüzyılda Trabzon’da da görüldü ve ahali hastalığa yakalanmamak için şehirden kaçmaya başladı.⁷⁵⁸ 1814-1815’te de etkisini devam ettiren veba, 1824 ve 1827’de Gümüşhane’de görüldü ve 1830 yılında da Karadeniz kıyılarını kırıp geçirdi.⁷⁵⁹ Salgın sebebiyle Vali Osman Paşa, maiyyetiyle birlikte Akçaabad’a yerleşti.⁷⁶⁰ Valinin bile şehri terk ettiği bu dönemde veba, günde 60 kişinin ölümüne sebep olmaktaydı.⁷⁶¹

İnsanlara dehşet veren veba, espirilere de konu olmuştu. Veba hakkındaki espirilerden biri şöyledir: “*Padişah IV. Mehmed’in divanında tahsildar olarak görev yapan Kara Abdullah, bir gün işleri arz ettikten sonra ellerini havaya kaldırarak*

⁷⁵⁵ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 56.

⁷⁵⁶ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 56.

⁷⁵⁷ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 182.

⁷⁵⁸ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 56.

⁷⁵⁹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 56.

⁷⁶⁰ Özgür Yılmaz, “Victor Fontanier’nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”, *OTAM*, (35), (Bahar 2014), 174.

⁷⁶¹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 161.

*Sadrazam ve Kazasker için de dua etmiş. Rüşvetin yaygınlaştığı bu günlerde Kara Abdullah'ın Sadrazam ve Kazasker için de dua etmesi Padişahın dikkatini çeker ve bunun sebebini sorduğunda şu cevabı alır: Çocuğum hasta olduğunda denediğim hiçbir ilaç fayda vermedi. Ben de hastalığa; “Ey sıtma, çocuğumu bırakmazsan şayet, Anadolu Kazaskeri İmamzade'nin günahları senin olsun” dedim. Sonrasında da çocuğum hemen iyileşti. Padişah bu defa da, “Neden Rumeli Kazaskeri'nin günahlarını yollamadın?” diye sorar. Kara Abdullah bu soruya da şu cevabı verir: “Ben onu böyle küçük şeylere harcamam, çocuğumun veba olmasına saklarım”, demişti.*⁷⁶²

Yukarıda trajikomik bir şekilde anlatılan veba, nüfus kaybının yanında birçok sosyo-ekonomik etkiye sahipti. Özgür Yılmaz'a göre 1830'larda Trabzon'da bulunan Edmund Spencer, veba hastalığının şehirdeki ekonomik etkisini şu ifadelerle ortaya koymuştu: *“Trabzon'da tekrar bütün Küçük Asya'yı tahrip eden veba hakkında çok korkutucu şeyler duyduk. Şehirdeki tüccarların çoğu kendilerini evlerine kapattılar ve birbirleriyle çok az iletişim kuruyorlar ya da hiç kurmuyorlar. Birbirleri ile şüpheli hastalık taşıyıcıları kenti terk edene ve bu kötü hastalığın yayılma vasıtası ortadan kalkana kadar ne bir kâğıt ne de bir para alıp veriyorlar”.*⁷⁶³

Bunlardan daha etkili olarak veba, 1835 yılının Temmuz ayında tekrar şehre girdi. Birkaç kişinin ölümüyle başlayan salgın, Ağustos ve Eylül aylarında çok ciddi bir seviyeye ulaştı.⁷⁶⁴ İstanbul'da uygulandığı gibi Trabzon'da da hasta ve vefat edenlerin miktarının öğrenilmesi için dönemin Trabzon valisinin isteği üzerine 1 Ağustos 1835 tarihinden itibaren kayıtlar tutulmaya başlandı. Hastalık, 1-24 Ağustos tarihleri arasında 205 kişiye bulaştı ve bunların 154'ü hayatını kaybetti.⁷⁶⁵ 25 Ağustos-9 Eylül arasında da 134 vaka görülürken bunlardan 96'sı öldü.⁷⁶⁶ Bunun daha üzerinde olarak günlük ortalama ölüm vakasının Trabzon'da 60, Rize'de ise 30 olduğu da ifade edilmektedir.⁷⁶⁷ Hastalık, yılın sonlarına doğru etkisini azaltarak 1836'nın başlarına kadar devam etmişse de yaşanan kayıplar haftada 3-4'e kadar geriledi. Bu salgın döneminde 2.000'den fazla ölüm vakasının olduğu bildirilmektedir. Bundan hareketle şehrin

⁷⁶² Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, 117.

⁷⁶³ Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, 160-161.

⁷⁶⁴ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 57.

⁷⁶⁵ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 172-173. 204 veba hastasının 194'ünün öldüğüne ilişkin bilgiler de bulunmaktadır. Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 57.

⁷⁶⁶ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 57.

⁷⁶⁷ Özcan, “Osmanlı-Rus Savaşı”, 264.

nüfusunun % 10'una yakınının yok olduğu görülmektedir. Veba, 1836 yılının Temmuz ayında tekrar ortaya çıktı ve Eylül başlarında 30'a yakın vaka görüldü. Hastalık, etkisini arttırarak Ekim'in 5'inden 20'sine kadar 45-50 kişinin ölümüne sebep oldu.⁷⁶⁸

1837 yılının Ağustos'unda görülen veba, Eylül ayı başında artarak günlük ölüm vakaları 60-80 arasında seyretti. Vali Osman Paşa'nın konağına kadar sirayet eden hastalıktan valinin bir kızı, bir eşi, hanedeki diğer kişilerden 15'i ve güvendiği adamlarından biri öldü. Ekim ayında da hastalık şehirde etkisini göstermeye devam etti. Bu salgın sırasında da insanlar kendilerini evlerine kapadığı gibi şehirde hayat durma noktasına geldi.⁷⁶⁹ Aynı yılda veba, Samsun'a bağlı Lâdik'te de ortaya çıkarak büyük tahribat yaptı. 1838 yılında ise Trabzon'dan İstanbul'a gelen bir gemide veba tespit edildi ve hastalık sebebiyle Trabzon'la Samsun'da ahali paniğe kapılarak İstanbul'dan acil yardım istendi.⁷⁷⁰

Yıllarca Trabzon'da hüküm süren veba, 1839 yılının yaz mevsiminde tekrar ortaya çıktı. 1840 yılının Eylül'ünde Erzurum'un pek çok köyünde görülen veba, buradan Kasım ayında Trabzon'a sirayet etti. Panzac, Trabzon konsolosunun, "*Salgını şehre, bir aydan beri veba olmadığı sanılan Erzurum civarındaki köylerden pazarcı köylülerin getirdiği düşünülüyor*" dediğini aktarmaktadır.⁷⁷¹ Vebanın önüne geçilebilmesi amacıyla Trabzon'a çok sayıda doktorun gelmesine rağmen hastalık can almaya devam etti.⁷⁷² Bu tarihten sonra da veba, Trabzon şehrinde uzun süre görülmedi.

Hayatın her alanında görülen salgın hastalıklar, önce insanların bedeninde, canını aldıkları bazılarının da mezar taşlarında ismiyle de olsa var olmuştur. Giresun'un sahil şeridindeki Osmanlı döneminden kalan mezar taşlarının bir kısmında ölüm sebepleri yazılmakla birlikte bunlar içerisinde vebadan ölenlerin olduğu da görülmektedir.⁷⁷³ Bunlara örnek olarak 29 Kasım 1837'de vefat eden Erzurumluzade Şerife Aişe

⁷⁶⁸ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 57-58.

⁷⁶⁹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 58.

⁷⁷⁰ Baki Sarısakal, "Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar ve Samsun'da Kolera" <http://www.bakisarisakal.com/OSMANLI%20DEVLET%C4%B0NDE%20SALGIN%20HASTALIKLAR%20VE%20SAMSUNDA%20KOLERA.pdf>, Erişim Tarihi: 04.06.2015.

⁷⁷¹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 54.

⁷⁷² Sarısakal, "Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar".

⁷⁷³ Daha geniş bilgi için bkz. Halit Çal-Gazanfer İltar, *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*, Giresun Valiliği Yayınları, Ankara 2011; Gazanfer İltar, "Hüve'l-Bâki: Son Sada", *Orta Karadeniz Kültürü*, (Yay. Haz. Bahaeddin Yediyıldız-Hakan Kaynar-Serhat Küçük), (583-598), Ankara 2005.

Hanım'ın Giresun Müzesinde bulunan mezar taşında genç yaşta vebadan öldüğü şu şekilde belirtilmektedir:

*“Genç iken gitti cihanda böyle bir hulk-ı halim
Dilerim kabrini pûr-nûr eyleye Rabbü'l-Kerim
On dört yaşına girmişken bu nev-civan
Vermedi taûn kendine asla eman...”*⁷⁷⁴

3.1.2. 1901 Veba Salgını

Uzun süre Trabzon'da görülmeyen veba, 1900'lere gelindiğinde tekrar kendini gösterdi. Daha 1899 yılının Ağustos ayında Rusya'nın bazı bölgelerinde veba hastalığı görüldüğünün haber alınması üzerine hastalığın bulaşmaması için Azak Denizi ile Rusya'nın Karadeniz'de bulunan sahillerinden gelecek bütün gemilerin Osmanlı sağlık merkezlerinde kontrole tabi tutulmasına karar verilmiş ve bu durum, Karadeniz'deki Osmanlı vilayetlerine de tebliğ edilmişti.⁷⁷⁵ Daha memlekete sirayet etmeyen veba, ahaliyi etkilemeye başlamıştı. Hastalık sebebiyle Rusya'dan Lazistan sancağına zahire nakleden vasıtalar, muayeneleri için Trabzon'a kadar gelmekteydi. Bu durum ahalinin ve gemi sahiplerinin sıkıntıya düşmesine sebep olacağından oraya gelecek vasıtaların Hopa iskelesinde muayene ettirilmesi için karantinaya doktor ve memurların tayini vilayetten talep edilmişti.⁷⁷⁶ Ancak Ekim ayında verilen habere göre hastalığın veba olmadığı anlaşıldığına üzerine uygulanan kontrolden vazgeçilmişti.⁷⁷⁷

Hastalık şüphesi bu defa 1900 yılının Haziran ayında, Hicaz'dan dönerek Urla'da 5 gün karantina bekledikten sonra memleketlerine gitmek üzere Hopa iskelesine gelen Dağıstanlılar'da görüldü. Bu yolculardan Hacı Halil isminde birinin vefat etmesi üzerine yapılan muayenesinde vebaya benzer neticelerin ortaya çıkmasıyla birlikte gerekli tedbirler alındı ve gözetim altında tutulan diğer yolcularda hastalık görülmedi. Hopa'ya gönderilen Trabzon karantina doktoru⁷⁷⁸ tarafından yapılan inceleme neticesinde ölen kişinin hastalığının veba olmadığı ve bu vakanın sıradan bir ölüm

⁷⁷⁴ Çal- İltar, *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*, 96.

⁷⁷⁵ BOA, DH.MKT., 2240/113. 17 Ağustos 1315/29 Ağustos 1899.

⁷⁷⁶ BOA, DH.MKT., 2245/28. 29 Ağustos 1315/10 Eylül 1899.

⁷⁷⁷ BOA, DH.MKT., 2256/113. 30 Eylül 1315/12 Ekim 1899.

⁷⁷⁸ BOA, DH.MKT., 2356/51. 25 Mayıs 1316/7 Haziran 1900; A.MKT.MHM., 567/1. 25 Mayıs 1316/7 Haziran 1900. Sadareten Sıhhiye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

olduğu bildirildi.⁷⁷⁹ Bunun hemen ardından Trabzon'da hastalanan bir çocuktan şüphelenilmesi üzerine muayenesi yapıldı ve bu defaki hastalık öncekinden farklı olarak tahmin edildiği gibi vebaydı. Çocuğun hastalığının veba olduğu, bakteriyolojik incelemeden anlaşılması üzerine⁷⁸⁰ hastalığın başkalarına sirayetini önlemek amacıyla çocukla beraber ailesi de şehir dışında iki çadır kurularak orada ikamet ettirilmek suretiyle karantinaya alındı.⁷⁸¹ Ancak söz konusu çocuğun dışında 15 gün boyunca şüpheli başka bir vaka ortaya çıkmadığından Trabzon'dan gelenlere herhangi bir tedbir alınmamıştı. Bu sırada Trabzon'la birlikte hastalığın İzmir'de iki kişide görülmesi, dikkat çekti ve Trabzon'dan 26 Haziran'dan itibaren çıkacakların Sinop ve Kavak karantinahanelerinde 24 saat tutulmasına ve gemilere de dezenfeksiyon uygulanmasına karar verildi.⁷⁸² Ancak çocuğun hastalanmasının üzerinden 22 gün geçmiş olmasından ve durumunun iyi olmasıyla beraber başka bir vakanın da görülmeyerek hastalığın salgın halini almamasından dolayı uygulanan karantina 3 Temmuz'da kaldırıldı.⁷⁸³

Vebanın bu şekilde tekrar görülmesiyle birlikte 1901 yılının başında hastalığın Osmanlı topraklarına bulaşmaması yönünde tedbirlerin alınmasına karar verildi ve bu konuda detaylı bir talimatname hazırlandı.⁷⁸⁴

1900 yılında Trabzon vilayetinde veba hastalığı görüldüyse de salgın şekline dönüşmemişti. 1901 yılının Eylül ayında ise hastalık Samsun'da ortaya çıktı ve fennî olarak incelenmesi için Samsun'a Sıhhiye Dairesi Şehremaneti Bakteriyoloğu Ferid İbrahim Bey gönderildi. Bakteriyolog tarafından mikrobun tavşanlar üzerinde denenmesi neticesinde hastalığın veba olduğu anlaşıldı.⁷⁸⁵ Şehirdeki doktorlar, Frenk Kilisesi civarında bir evde 35 yaşlarında Yuan ile çeşitli yaşlarda olan üç erkek çocuk ve tabyanın karşısında 25 yaşlarında Panço ve Hançerli Mahallesinde 17 yaşlarında

⁷⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM., 567/1. 25 Mayıs 1316/7 Haziran 1900. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁷⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM., 567/3. 13 Haziran 1316/26 Haziran 1900. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

⁷⁸¹ BOA, DH.MKT., 2547/80. 8 Teşrin-i evvel 1317/21 Ekim 1901.

⁷⁸² BOA, A.MKT.MHM., 567/3. 13 Haziran 1316/26 Haziran 1900. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; DH.MKT., 2365/78. 13 Haziran 1316/26 Haziran 1900; DH.MKT., 2366/25. 14 Haziran 1316/27 Haziran 1900.

⁷⁸³ BOA, A.MKT.MHM., 567/3. 20 Haziran 1316/3 Temmuz 1900. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; DH.TMIK.M., 89/54. 21 Haziran 1316/4 Temmuz 1900; DH.MKT., 2370/47. 24 Haziran 1316/7 Temmuz 1900; DH.MKT., 2392/23. 7 Ağustos 1316/20 Ağustos 1900.

⁷⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz. BOA, Y.MTV., 214/124. 17 Nisan 1317/30 Nisan 1901. Talimatname.

⁷⁸⁵ BOA, A.MKT.MHM., 567/17. 25 Ağustos 1317/7 Eylül 1901. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf sureti.

Ahmed Efendi ile yine aynı mahallede 55 yaşlarında Ohannes isimdeki kişileri muayene ettiler. Bunlardan ikisi, 8-10 gün önce hasta olmuşlarsa da doktora daha yeni müracaat etmişlerdi. Diğeri 3-4 günden beri hasta olup bunlarda da vebanın etkisi görülmektedir. Son olarak da iki gün önce hastalanarak 30 Eylül'de ölen Nikola Kaçori'nin cesedinin muayenesinin neticesinde vebanın benzeri etkileri görüldü. Bu hastaların geneli buğday pazarına yakın yerlerdeki zahire esnafıydı. O civarda birkaç günden beri farelerin ölmesi de dikkat çektiği gibi hastalarda vebaya benzer etkinin görülmesi üzerine inceleme yapan Trabzon Sıhhiye Müfettişi Abdülkerim Efendi'nin de yer aldığı 13 doktor tarafından bu hastalığın veba olduğuna kanaat getirildi⁷⁸⁶ ve vakit kaybedilmeden Samsun'da çeşitli tedbirler alındı. Alınan tedbirler şu şekildeydi:

1. Hastalık görülen hanelerde yaşayanların dışarıyla görüşmesi yasaklanarak kordon altına alınması,
2. Buğday pazarı ve diğer mahallelerde tesadüf edilen fare leşlerinin bir maşayla tutularak gaz yağıyla تنها bir yerde yakılması,
3. Han, hamam ve ne kadar bekâr odaları varsa tamamen pülverizatör ile temizlenerek üzerleri açık bulunan abdesthanelerin sönmemiş kireç ve sülfatla yıkanması,
4. Vebadan vefat eden olursa defninin usulüne uygun bir şekilde yapılması,
5. Şehir merkezi dört kısma ayrılarak her birinde üç doktor bulundurulması, bu doktorlar aranıldığı zaman kendilerine ulaşılabilmesi için bilinen bir yerde olmaları ve şüpheli bir hastalığa tesadüf edildiği zaman hemen sıhhiye müfettişine durumu beyan etmeye mecbur tutulmaları,
6. Sağlığa uygun olmayan meyve ve diğer yiyeceklerin, çarşı ve pazardan kaldırılmasıyla lokantaların gözetimde tutulması,
7. Temizlik işleriyle ilgilenen görevliler, yeterli olmayıp mahalleler ve çarşının sabah-akşam süpürülüp gübrelerin uzak bir yere atılması gerekeceğinden yeterli miktarda araba ve amele ilave edilmesi,
8. Mekteplerin tatil edilmesi,
9. Hastalığın 3-4 günden beri meydana gelmediğine artık kanaat getirilmiş olduğundan ve hastalık süresince Samsun'a bağlı köylerle Çarşamba ve Bafra

⁷⁸⁶ BOA, A.MKT.MHM., 567/17. 18 Eylül 1317/1 Ekim 1901. Sıhhiye Heyeti tarafından gönderilen telgraf sureti.

kazalarının Samsun ile her türlü bağlantısının engellendiğinden bu konuda ne yönde karar alınırsa ona göre hareket edilmesi. Ayrıca hastalıkla ilgili Sivas vilayetiyle Sinop, Amasya ve Tokat mutasarrıflıklarına da telgrafla bilgi verilerek yolcu ve eşya gönderilmemesi ve oralarda bu kararın ilan ettirilmesi,

10. Hastaları muayene etmiş olan doktorların muayeneden sonra ellerini temizleyerek diğer gerekli tedbirleri yerine getirmeleri ve bundan sonra da hijyene son derece dikkat etmeleri,

11. Çarşılarda, hanlarda ve özellikle hastalığın görüldüğü Buğdaypazarı semtlerinde hiç kimsenin çıplak ayak ile gezmemesine dikkat edilmesi ve bundan sonra başka bir evde hastalığa yakalanmış birisi görülecek olursa o evin de hemen kordon altına alınması,

12. Kasabanın muhtarlarıyla ihtiyar heyetinin belediye dairesine toplanarak mahallelerinde biri hastalanacak olursa derhal o bölgede bulunan doktora bilgi vermeye mecbur olmaları ve bilgi vermedikleri halde cezalandırılacaklarının kendilerine anlatılması.⁷⁸⁷

Canik Mutasarrıflığı tarafından bu tedbirler aynı gün Dahiliye Nezaretine sunularak uygulamasına süratle başlanıldığı bildirilmekteydi. Ayrıca Samsun'a sınır olan yerlere de haber verildiği ve Trabzon'a da bu raporun bir nüshasının gönderildiği ifade edilmekteydi.⁷⁸⁸

Bu tedbirlerin alınmasından bir gün sonra Buğdaypazarı civarında Kayıkcı Halim isminde biri hastalandı. Yapılan muayene neticesinde veba emarelerinin bu kişide de görülmesi üzerine hanesi kordon altına alındı.⁷⁸⁹ Hastalığın görülmeye devam etmesiyle birlikte yayılmasına engel olmak amacıyla fennî tedbirleri uygulamak için Bakteriyolojihane memurlarından Kolağası Ziya, Şehremanetinde görevli doktorlardan Yüzbaşı Ferid⁷⁹⁰ ve Humbara Hastanesi doktorlarından Kolağası Ahmed Efendilerin

⁷⁸⁷ BOA, A.MKT.MHM., 567/17. 18 Eylül 1317/1 Ekim 1901. Sıhhiye Heyeti tarafından gönderilen diğer telgraf sureti.

⁷⁸⁸ BOA, A.MKT.MHM., 567/17. 18 Eylül 1317/1 Ekim 1901. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; DH.MKT., 2539/1. 19 Eylül 1317/2 Ekim 1901. Bu haber üzerine Kastamonu vilayeti tarafından kara sınırları üzerinde ne gibi çalışmalar yapılacağı sorulduysa da buna dair bir bilgi bulunmamaktadır. BOA, Y.PRK.UM., 56/55. 20 Eylül 1317/3 Ekim 1901.

⁷⁸⁹ BOA, A.MKT.MHM., 567/18. 19 Eylül 1317/2 Ekim 1901. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; DH.MKT., 2540/73. 22 Eylül 1317/5 Ekim 1901.

⁷⁹⁰ BOA, A.MKT.MHM., 567/18. 19 Eylül 1317/2 Ekim 1901. Sadarettin Mekatib-i Askeriye-i Şahane ve Sıhhiye Nezaretleriyle Seraskerlik ve Şehremanetine gönderilen Sadaret tezkiresi.

Samsun'a gönderilmesine karar verildi.⁷⁹¹ Hasta sayısının 8'e çıkmasıyla birlikte⁷⁹² uygulanan tedbirler genişletilerek 30 Eylül tarihinden itibaren Samsun'dan hareket edecek gemilerle yolcularının Sinop'ta 10 gün karantinaya alınmasına karar verildi.⁷⁹³ Bununla birlikte Samsun'un denizden ve karadan gidiş-gelişin çok olduğu bir yer olması sebebiyle iyi bir şekilde tedbir alınmazsa hastalığın Anadolu vilayetlerine bulaşacağı ve İstanbul'a dahi sirayetiyle büyük zarara sebep olacağı Şehremanetinden ifade edildi. Ayrıca uygulanacak olan 10 günlük karantina süresi yeterli görülmediğinden vebanın Samsun'da ortaya çıktığı yerlerde imha edilmesi için etkili tedbirlerin alınması istendi. Hastalığın bitmesinden ya da hastaların vefat ve iyileşmesinden sonra 15 veya ihtiyaten 20 gün kadar karantina süresinin uzatılmasıyla birlikte bu süre içinde başka bir vaka ve kordon altında bulunanların sağlık durumlarında bir şüphe görülmediği takdirde kordonun kaldırılması talep edildi. Hastaların elbise ve yatak gibi şahsî eşyalarının yakılması, hastalığın çıktığı yerlerin dezenfekte edilmesi, bu işlerle ilgilenecek birkaç doktorla birkaç pülverizatör ve bir tebhîr makinesinin acele Samsun'a gönderilmesi ve bunların oraya ulaşmasına kadar gerekli olan yerlerde kükürt yakılmasıyla hastalığın yayılmasına engel olunması Şehremanetinin diğer istekleri arasında yer aldı.⁷⁹⁴

Salgın tehlikesi, yalnızca Samsun'la sınırlı kalmadı. Trabzon Valisi Kadri Bey'in 2 Ekim tarihli telgrafına göre karantina uygulanması kararından önce Samsun'dan hareket eden Gürcü Kumpanyası vapurunun Pulathane limanında 10 civarında yolcu bıraktığı, bunlardan Trabzon'a geldikleri anlaşılan 6 yolcunun bulundukları otelde kordon altına alındığı ve Pulathane'de kalan yolcular için de aynı uygulamanın yapılması için gerekli birimlere bilgi verildiği haber verilmekteydi.⁷⁹⁵

Samsun'da da hastaların vaktinde doktorlara müracaat etmemesi sebebiyle yeni vakalar da ortaya çıkıyordu. Canik Mutasarrıflığının 3 Ekim tarihli telgrafında bu şekilde Çarıkçılar içinde zahire esnafından 25 yaşlarında Yuanki isminde birinin daha önce hastalanmışken bugün doktora müracaat ettiği ve yapılan muayene neticesinde

⁷⁹¹ BOA, İ.HUS., 90/119. 19 Eylül 1317/2 Ekim 1901.

⁷⁹² BOA, Y.PRK.ŞH., 11/100. 19 Eylül 1317/2 Ekim 1901.

⁷⁹³ BOA, A.MKT.MHM., 567/17. 19 Eylül 1317/2 Ekim 1901. Sadarettin Seraskerlik, Tophane-i Amire Müşirliği, Dahiliye ve Bahriye Nezaretleriyle Rüsumat Emanetine gönderilen Sadaret tezkiresi; DH.MKT., 2539/98. 20 Eylül 1317/3 Ekim 1901.

⁷⁹⁴ BOA, Y.PRK.ŞH., 11/100. 19 Eylül 1317/2 Ekim 1901.

⁷⁹⁵ BOA, Y.PRK.UM., 56/47. 19 Eylül 1317/2 Ekim 1901; DH.MKT., 2539/68. 20 Eylül 1317/3 Ekim 1901.

vebaya yakalandığının anlaşıldığı bildirildi. Bununla beraber hasta sayısının 9'a çıktığından bu sayının daha fazla artmaması ve hastalığın bitirilmesi amacıyla temizliğe son derece dikkat edildiği de ifade edildi.⁷⁹⁶

İlk başta 10 günlük karantinanın Samsun'dan çıkanlara uygulanmasına rağmen daha sonradan bu uygulama, Canik sancağının tamamını içine alacak şekilde genişletildi.⁷⁹⁷ Tedbirler artırılırken Samsun'da yeni bir hasta olmadığına dair de bilgi verilmişti.⁷⁹⁸ 15 Ekim'de de son vakanın üzerinden 15 gün geçmesine rağmen şimdiye kadar yeni birinin hastalanmadığı ve eski hastaların da gözetimde tutularak sağlık durumlarının iyi olması sebebiyle uygulanan 10 günlük karantinanın iptal edilmesine karar verildi. Bunun yerine Samsun'dan çıkacak olanların yola çıkmadan önce doktor muayenesinden geçirilerek içlerinde hasta olanların tespiti halinde bunların yolculuklarına müsaade edilmeyecekti.⁷⁹⁹

19 Ekim'e gelindiğinde ise eski hastalardan birinin hanesindeki kordon kaldırıldı⁸⁰⁰ ve 26 Ekim'de de hastaların tamamen iyileşmesiyle birlikte Samsun'dan çıkanlara yapılan muayeneye de son verildi.⁸⁰¹ 28 Ekim'de ise bütün hastaların hanelerindeki kordonlar tamamen kaldırıldı.⁸⁰² Daha önce Samsun'a gitmek üzere Kolağası Ziya, Yüzbaşı Ferid ve Kolağası Ahmed Efendiler görevlendirilmişti. Bunlar içerisinde Samsun'a giden sadece Ferid Efendi oldu. 2 Kasım'da bütün karantina uygulamalarının lağv edilmesi ve bu kişinin de Samsun'daki vebaya dair gerekli incelemeyi yaparak geri dönmek üzere olması sebebiyle diğer doktorların gitmesine de gerek görülmedi.⁸⁰³

⁷⁹⁶ BOA, A.MKT.MHM., 567/18. 20 Eylül 1317/3 Ekim 1901. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁷⁹⁷ BOA, A.MKT.MHM., 567/17. 24 Eylül 1317/7 Ekim 1901. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

⁷⁹⁸ BOA, DH.MKT., 2544/98. 1 Teşrin-i evvel 1317/14 Ekim 1901.

⁷⁹⁹ BOA, A.MKT.MHM., 567/17. 2 Teşrin-i evvel 1317/15 Ekim 1901. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

⁸⁰⁰ BOA, DH.MKT., 2547/115. 9 Teşrin-i evvel 1317/22 Ekim 1901.

⁸⁰¹ BOA, A.MKT.MHM., 567/17. 13 Teşrin-i evvel 1317/26 Ekim 1901. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

⁸⁰² BOA, DH.MKT., 2549/41. 15 Teşrin-i evvel 1317/28 Ekim 1901.

⁸⁰³ BOA, A.MKT.MHM., 567/18. 20 Teşrin-i evvel 1317/2 Kasım 1901. Sadareten Seraskerlik, Dahiliye ve Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretlerine gönderilen Sadaret tezkiresi; DH.MKT., 2559/23. 7 Teşrin-i sani 1317/20 Kasım 1901.

3.1.3. 1904-1906 Yılları Arasında Görülen Veba

1902 yılında Batum'un veba açısından şüpheli durumu sebebiyle Osmanlı topraklarının her ihtimale karşı korunması amacıyla o taraftan 29 Ocak 1902 tarihinden itibaren çıkacakların Osmanlı sağlık merkezlerinde muayeneye tabi tutulmasına karar verilmişti.⁸⁰⁴ Temmuz ayında ise veba hastalığının olduğu yerlerden gelen eşya ve ticarî ürünlerin Osmanlı limanlarına girişinin yasaklanması konusunda karar alınarak vilayetlere tebliğ edilmişti.⁸⁰⁵ Alınan bu tedbirler sayesinde Trabzon vilayetinde 1904 yılının Kasım ayına kadar veba görülmemişse de söz konusu tarihte şüpheli bir vaka ortaya çıktı. Hasta olan 13 yaşında bir çocuktaki belirtilerin vebaya benzemesine rağmen hastaya tam olarak teşhis konulamadı. Hastalığın bulaşmış olduğu yerlerden Trabzon'a hiçbir gemi ve yolcu gelmemesi ve çocuğun hastalığının da tam olarak tespit edilememesine rağmen ihtiyaten hanesi kordon altına alındı. Hastalık hakkında daha iyi şekilde bakteriyolojik inceleme yapılarak sonucunun haber verilmesi Trabzon'a bildirildi.⁸⁰⁶ Ancak Nikola ismindeki bu çocuğun 30 Kasım gecesi ölmesi üzerine⁸⁰⁷ cenazesinin içeridekiler tarafından hazırlanması ve kapıda bulunan papazlarla görüşmeden ayınınin yapılarak defnine ruhsat verilmesi valilikten istendi.⁸⁰⁸

Rusya'nın bazı bölgelerinde koleranın var olduğu da göz önünde bulundurularak söz konusu çocuğun oralardan mı geldiği, ya da o taraftan gelenlerle görüşmüş olup olmadığı anlaşılamadığından bu konulara açıklık getirilmesi ve uygulanan tedbirlere dikkat edilmesi Trabzon vilayetine tebliğ edildi.⁸⁰⁹ Çocuktan alınan parçanın doktor tarafından bakteriyolojik incelemesi yapıldıysa da kesin olarak bu hastalığın mahiyeti anlaşılamadı. Hastalık şüphesi devam ettiğinden vefat eden çocuğun ailesi 10 gün gözetim altında tutuldu⁸¹⁰ ve sürenin sonunda ailenin sağlığında herhangi bir olumsuzluk olmaması üzerine uygulanan kordon kaldırıldı.⁸¹¹

⁸⁰⁴ BOA, DH.MKT., 2583/82. 21 Kanun-ı sani 1317/3 Şubat 1902.

⁸⁰⁵ BOA, DH.MKT., 548/40. 11 Temmuz 1318/24 Temmuz 1902.

⁸⁰⁶ BOA, Y.MTV., 268/153. 17 Teşrin-i sani 1320/30 Kasım 1904.

⁸⁰⁷ BOA, DH.MKT., 912/17. 17 Teşrin-i sani 1320/30 Kasım 1904; Y.PRK.SH., 7/24. 18 Teşrin-i sani 1320/1 Aralık 1904.

⁸⁰⁸ BOA, DH.MKT., 912/17. 17 Teşrin-i sani 1320/30 Kasım 1904.

⁸⁰⁹ BOA, DH.MKT., 912/17. 18 Teşrin-i sani 1320/1 Aralık 1904. Dahiliye Nezaretinden Sadarete ve Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁸¹⁰ BOA, DH.MKT., 912/17. 21 Teşrin-i sani 1320/4 Aralık 1904.

⁸¹¹ BOA, DH.MKT., 912/17. 27 Teşrin-i sani 1320/10 Aralık 1904.

Bu vakadan sonra 7 Ağustos 1906 tarihinde Trabzon Hapishanesinde bir kişi hastalandı ve hastalığın belirtileri de vebaya benzemektedir.⁸¹² 8 Ağustos'ta 4 kişi daha rahatsızlanarak hastaneye kaldırıldı. Hastalığın belirtilerinin vebaya benzemesi ve bunlardan birinin vefat etmesi üzerine hapishane kordon altına alındı. Bunların dışında hapishanede 2 kişinin daha hastalanması üzerine Sıhhiye Meclisi tarafından hastalığın yalnız hapishane içinde olması ve şehir içinde görülmemesi sebebiyle şimdilik Trabzon'dan denizyoluyla çıkacakların öncelikle Trabzon'da tıbbî muayeneye tabi tutulmasına ve içlerinde durumu şüpheli olanların yola çıkmalarına müsaade edilmemesine karar verildi.⁸¹³ Alınan tedbirler, sadece bununla kalmadı ve gemilerin Trabzon limanında "İtlaf-ı Fare Nizamnamesi" hükmüne uygun olarak temizlenerek etüvden geçirilmesi istendi. Ayrıca gemi yolcularının Sinop ve Kavak Karantinahanelerinde de tekrar muayeneden geçirilmesi uygun bulundu.⁸¹⁴ Bu merkezlerde uygulanan işlemler için karantina süresi 48 saati geçmeyecekti. Trabzon'dan çıkacaklara karşı bu şekilde tedbir alınırken hastalığın görüldüğü koğuşlardaki eşyalar da yakıldı ve bu malzemelerin tedarikiyle ilgilenecek bir komisyon kuruldu. 13 Ağustos'a kadar hastalanan 6 mahkûmdan ikisi vefat etti.⁸¹⁵

Bu son vakalardan sonra hastalığa yakalanan olmadıysa da⁸¹⁶ şüphe taşıyan bu hastalığa dair inceleme yapılması için Bakteriyoloji-i Şahaneden bir bakteriyologun Trabzon'a gönderilmesi istendi.⁸¹⁷ Bu amaçla Bakteriyolog Binbaşı Dr. Ziya Bey ile karantina doktorlarından Naum Rami Efendi Trabzon'a gönderildi.⁸¹⁸ Bu kişiler, 23 Ağustos'ta Trabzon'a ulaşarak hastalar üzerinde yapmış oldukları inceleme neticesinde hastaların safrasında veba mikrobunu tespit etmişlerse de emin olamadıklarından tekrar inceleme yapılacağını bildirdiler.⁸¹⁹ 29 Ağustos'a kadar da hasta sayısı 10'a ve ölü

⁸¹² *Trabzon*, no: 1726. 3 Ağustos 1322/16 Ağustos 1906. s. 3.

⁸¹³ *BOA, DH.MKT.*, 1108/56. 28 Temmuz 1322/10 Ağustos 1906. Sadaretten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; *DH.MKT.*, 1108/56. 31 Temmuz 1322/13 Ağustos 1906. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

⁸¹⁴ *BOA, DH.MKT.*, 1108/56. 28 Temmuz 1322/10 Ağustos 1906. Sadaretten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

⁸¹⁵ *Trabzon*, no: 1726. 3 Ağustos 1322/16 Ağustos 1906. s. 3.

⁸¹⁶ *Trabzon*, no: 1727. 10 Ağustos 1322/23 Ağustos 1906. s. 2.

⁸¹⁷ *BOA, Y.A.HUS.*, 505/76. 28 Temmuz 1322/10 Ağustos 1906.

⁸¹⁸ *Trabzon*, no: 1728. 17 Ağustos 1322/30 Ağustos 1906. s. 2.

⁸¹⁹ *BOA, DH.MKT.*, 1108/56. 11 Ağustos 1322/24 Ağustos 1906. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Gökhan Selcik, *Trabzon Gazetesi'ne Göre Trabzon Vilayeti (1906-1907)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2002, 62.

sayısı da 3'e çıktı.⁸²⁰ Hemen ardından yapılan diğer bir inceleme üzerine Ziya Bey tarafından şüpheli görülen bu hastalığın veba olduğuna dair rapor verildi ve böylece hastalığın mahiyeti kesinleşti.⁸²¹ Vebanın tespitiyle birlikte vakit kaybedilmeden hapishanede bulunan 445 mahkûmdan 200'ü Ayasofya Camii'ne nakledildi. Hapishanede gerekli dezenfeksiyon yapılırken mahkûmlara veba serumuyla aşı yapıldı.⁸²² 29 Ağustos'ta da aynı hapishaneden bir kişi daha hastalandı ve 5 Eylül'e kadar başka hasta ortaya çıkmadı. Uygulanmakta olan 48 saatlik karantina süresi, 4 Eylül 1906 tarihinden itibaren çıkanları kapsamak üzere kaldırılarak Trabzon'dan gelenlerin muayene ve dezenfeksiyona tabi tutulması uygun görüldü.⁸²³ 19 Eylül'e gelindiğinde ise 20 gündür yeni bir vakanın görülmemesi üzerine sadece Kavak'ta muayene yapılmasına karar verildi.⁸²⁴ Trabzon'da vebanın bitmesine rağmen vapurların bir yere uğramadan Sinop'a kadar giderek orada temizliğinin yapılması, Karadeniz sahillerinin ticarî işlerini sekteye uğratıyordu. Bu sebeple fındık öşrü müzayedesinin zarara uğradığı vilayetten bildirildi.⁸²⁵

Veba salgınına karşı deniz yönünden alınan tedbirlerin yanında şehirde de gerekli çalışmalar yapılmıştı. Erzurum Caddesi ile Akçaabad girişinde sıkı karantina tedbirleri alındı. Vilayet Sıhhiye Müfettişi Abdülkerim Efendi'nin İstanbul'a verdiği bilgede, hastalığın İkilif isimli bir Gürcü tarafından bulaştırıldığı ifade edilmekteydi.⁸²⁶

Salgının önlenmesine rağmen vebanın Antalya, Trabzon ve İzmir gibi Osmanlı memleketlerinin birbirine uzak olan noktalarında ara sıra ortaya çıkması dikkat çekmişti. Hastalığın İskenderiye'den yelkenli gemilerle nakledildiği ve buna da gemiler içinde gerekli temizliğin ve yürürlükte olan nizamnamenin hakkıyla uygulanmamasının sebep olduğu düşünülmekteydi. Bu eksikliğin giderilebilmesi amacıyla ilk olarak bu gemiler tarafından temizlik kaidelerine ve ilgili nizamname hükümlerine ne derecede

⁸²⁰ *Trabzon*, no: 1732. 3 Ağustos 1322/16 Ağustos 1906. s. 3.

⁸²¹ *BOA, DH.MKT.*, 1108/56. 26 Ağustos 1322/8 Eylül 1906. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; *Trabzon*, no: 1730. 31 Ağustos 1322/13 Eylül 1906. s. 4.

⁸²² *Trabzon*, no: 1732. 14 Eylül 1322/27 Eylül 1906. s. 3; Selcik, *Trabzon Vilayeti*, 62.

⁸²³ *BOA, DH.MKT.*, 1108/56. 23 Ağustos 1322/5 Eylül 1906. Sadaretten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; *Trabzon*, no: 1729. 24 Ağustos 1322/6 Eylül 1906. s. 4.

⁸²⁴ *BOA, DH.MKT.*, 1108/56. 6 Eylül 1322/19 Eylül 1906. Sadaretten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; *Trabzon*, no: 1731. 7 Eylül 1322/20 Eylül 1906. s. 4.

⁸²⁵ *BOA, DH.MKT.*, 1108/56. 9 Eylül 1322/22 Eylül 1906. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

⁸²⁶ *Trabzon*, no: 1732. 14 Eylül 1322/27 Eylül 1906. s. 3; Veysel Usta, "Tanzimattan Cumhuriyete Trabzon'da Sağlık", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, (Çev. Mustafa Çulfaz), Serander/Trabzon Tabip Odası Yayını, Trabzon 2007, XX; Selcik, *Trabzon Vilayeti*, 62.

uyulduğunun araştırılması ve şayet gereken işlemler yapılmadan Osmanlı sahillerine yanaşan gemiler olursa bunların engellenmesi Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretinin 28 Ocak 1907 tarihli tezkiresiyle bildirildi. Bununla beraber suyollarıyla mecralarının düzensizliği ve bu yolların temiz olmaması, han ve bekâr odaları ile lokanta ve bakkallardaki yiyecek ve içeceklerin sağlık şartlarına göre muhafaza edilmeyerek farelerin temas edebileceği bir yerde bırakılması, şehir içinde hastalığın yayılmasındaki sebepler olarak görülmüştü. Ayrıca “Defn-i Emvat Nizamnamesi”ne riayet edilmemesi ve temizlik kurallarına uyulmaması da hastalığın sebepleri arasında olduğu beyan edilerek sahil şehirlerinde gerekli tedbirlerin alınması için buralara tebligat gönderilmesi istendi.⁸²⁷

Hastalık olmayan yerlerden gece saatlerinde gelen Rus vapurlarına pratika verilmesi bildirilmişti. Ancak Canik Mutasarrıflığından ne yapılması gerektiğinin sorulması üzerine vilayet tarafından da bu şekilde istisnaî bir uygulamadan diğer vapurların faydalanmak isteyecekleri İstanbul’a bildirildi.⁸²⁸ Karadeniz sahil şehirlerinin birbirine yakın olması sebebiyle posta taşıyan vapurların da her iskelede pratika almak için sabaha kadar beklemelerinden dolayı gecikme yaşanıyordu. Bu durum ticarî açıdan da zararlı olduğundan gece gelen vasıtalarla pratika verilmesi, mahallî idarecilerin iznine bağlı olması sebebiyle Samsun’a gelen vapurlara da idareciler tarafından bir mahzur görülmediği takdirde pratika verilebileceği Sıhhiye Nezaretinden bildirildi.⁸²⁹ Bu konudaki diğer bir sorun ise Samsun limanının fiziksel durumuydu. Gece pratika verilmesi halinde vasıtalar hareket etmek mecburiyetinde kalacaklar ve bu da limanın gayet açık ve sığ olması hasebiyle gündüz vakti dahi birçok sıkıntı yaşandığından gece daha fazla sorun ortaya çıkacaktı. Limana bırakılacak malzemenin gece vakti Rüsumat İdaresinin kapalı olması sebebiyle iskelede yağmur altında kalacağı gibi özellikle gece karanlığından istifadeyle güvenlik sorunu çıkaracak kişilerin de olması göz önünde tutularak Mutasarrıflık tarafından gece pratika verilmesi uygun bulunmadı.⁸³⁰ Sıhhiyeden ise idarecilerin bu konuda karar verme yetkilerinin olduğu ve nasıl uygun görülürse ona göre uygulama yapılması cevabı verildi.⁸³¹

⁸²⁷ BOA, DH.MKT., 2611/88. 10 Şubat 1322/23 Şubat 1907.

⁸²⁸ BOA, DH.MKT., 1145/68. 6 Kanun-ı sani 1322/19 Ocak 1907.

⁸²⁹ BOA, DH.MKT., 1145/68. 30 Kanun-ı sani 1322/12 Şubat 1907.

⁸³⁰ BOA, DH.MKT., 1145/68. 26 Mart 1323/8 Nisan 1907.

⁸³¹ BOA, DH.MKT., 1145/68. 25 Nisan 1323/8 Mayıs 1907.

3.1.4. 1909-1910 Veba Tedbirleri

Veba hastalığına karşı 1909 yılının sonunda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından bir talimatname hazırlandı. Talimatnamenin girişinde de hastalığın bulaşmasındaki vasıtalar değerlendirildi. Buna göre veba hastalığının bir yere bulaşarak ortaya çıkması, mikropların hastalığın meydana geldiği yerlere girip bir tarafta saklanarak yerleşmesinden ileri gelmekteydi. Vebanın etrafa yayılmasındaki en önemli vasıta ise farelerdi. Bu sebeple hastalanan fareler, her türlü deniz vasıtalarında nakledilen ürünlerin denikleri arasında saklanmak suretiyle iskelelere ulaşıyordu. Bu hasta farelerin ilk uğrayacakları yerler ise gümrük daire ve anbarlarıydı. Buralardan memlekete dağılan fareler, zahire ve uncu dükkânlarıyla fırınlara ulaşmakta ve buralarda diğer fareleri de hastalık mikrobuyla aşılamaktaydı. Bu şekilde veba hastalığı ilk olarak fareler arasında yayılıyordu. Bu sebeple gümrük anbarlarıyla bakkal, zahireci, uncu dükkânlarında ve fırınlarda hastalık zamanında her gün birçok fare leşlerine tesadüf edilebilirdi. Vebadan ölen farelerin leşleri de bu hastalığın mikroplarının hazinesi hükmünde olduğundan farelerin her yere ulaşmaları sebebiyle veba yayılmakta ve insanlara bulaşmaktaydı.

Vebanın bulaşmasındaki genel vasıtalar bu şekilde değerlendirildikten sonra salgın sırasında alınan tedbirlerin görülmesi amacıyla bu tedbirleri ihtiva eden talimat, maddeler halinde özetlenerek aşağıda gösterilmektedir:

1. Farelerin ilk ulaştıkları yerlerde doktorların gözetimi altında belediye memurları vasıtasıyla çalışmalar yapılması ve ölmüş farelerin üzerine kaynar su döküldükten sonra uzun demir maşalarıyla tutturulup gazyağına bulanarak yakılması,
2. Henüz hastalanmamış olan diğer farelerin öldürülmesinin ahaliye anlatılması ve hatta hastalık döneminde kapanlar vasıtasıyla yakalan fare başına belirli bir miktar para verilmesi, ayrıca farelerin öldürülmesi için tavsiye edilen ilaçların kullanılması,
3. Dükkanlarda ve hanelerde tesadüf edilen fare leşleri, bahsedildiği şekliyle imha edilirken bunların bulundukları yerlerin de ilaçlarla dezenfekte edilmesi,
4. Vebaya yakalanan insanlarda görülen şiş ve irinlerin ameliyatla açılmasında kullanılan malzemelerin yakılarak imha edilmesi,
5. İnsanların birçok mikrop barındıran balgam gibi atıklarının imha edilmesinde dikkatli davranılması ve bunun öneminin ahaliye de anlatılması,

6. Veba hastalarının mümkünse hususî hastanelere veya barakalara kaldırılması ve mümkün olmadığında yaşadığı hane içinde diğer insanlardan ayrılması, hanelerinin kordon altına alınması, hastaların veya hastalıktan ölenlerin yatak takımlarının usulünce dezenfekte edilmesi, temizliğe dikkat edilmesi, ahalinin çıplak ayakla gezdirilmemesi ve vebadan vefat edenlerin kefenlerinin dezenfeksiyonda kullanılan ilaçlara batırıldıktan sonra cesetlere sarılması ve mezarların diğerlerine oranla derin kazılması,

7. Hastalığa neden olan fareler veya insanlar üzerinde bulunan mikropların diğer insanlara bulaşmaması için ahalinin mümkün mertebe ayaklarına çorap giymesi, yüksek yerlerde yatması, cibinlik kullanması, bütün temizlik kaidelerine uyması,

8. Hastalara veba serumunun cilt altına ve özellikle siyah kan damarlarına vaktinde şırınga edilmesi fayda sağlayacağından doktorların serum tedavisini tatbik etmeleri ve yapılan aşının fayda vermesi halinde bu uygulamaya devam edilmesi.⁸³²

Hastalığın bulaşmaması için yukarıda zikredilen birçok tedbirin uygulanması istenmekteydi. Hatta bu tedbirlerden önce hastalığın Osmanlı memleketlerine bulaştırılmaması amaçlanmaktaydı. Bu cümleden olarak 1910 yılında Batum'da ortaya çıkan veba hastalığının Osmanlı memleketlerine bulaşmaması için gerekli çalışmalar yapıldı. Aynı dönemde kolera hastalığının varlığı da göz önünde tutulduğunda ikinci bir hastalığın sirayetinin daha tehlikeli görüldüğü düşünülmektedir. Bu sebeple deniz tarafından güvenliğin sağlanması için Trabzon ve Kastamonu vilayetlerince vapurlar talep edilmişse de Bahriye Nezaretinden olumlu cevap verilmemişti. Ancak bu konu, Meclis-i Vükelada görüşülerek veba sebebiyle Trabzon için iki vapurun kirallanmasıyla bu talebe cevap verilmeye çalışıldı.⁸³³ Kolera için Trabzon'a gelen Dr. Şükrü Efendi, Batum'daki vebaya karşı tedbir alınması için Of kazasına gönderilmişti ve karantinaların kaldırılması üzerine Aralık sonunda geri döndü.⁸³⁴ Veba, 1912 yılının Eylül'ünde Trabzon merkez hapishanesinde görüldü. Hastalanan 10 mahkûmun 3'ü öldü ve alınan tedbirler sayesinde hastalık yayılmadı.⁸³⁵ Samsun'da çıkarılan *Doğru Sada ve Vicdan Sesleri* gazetesinin 13 Ekim 1913 tarihli sayısında da Trabzon'da vebanın olduğuna dair duyum alındığından bahsedilmektedir.⁸³⁶

⁸³² BOA, DH.HMŞ., 22/27. DH.MUİ., 48/16.

⁸³³ BOA, MV., 147/20. 9 Kanun-ı evvel 1326/22 Aralık 1910.

⁸³⁴ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 301.

⁸³⁵ Şaşmaz, Trabzon Vilayeti Ticari Raporları, 1616.

⁸³⁶ Doğru Sada ve Vicdan Sesleri, no: 184. 30 Eylül 1329/13 Ekim 1913. s. 2.

3.2. KOLERA SALGINLARI

3.2.1. 1846-1890 Yıllarında Meydana Gelen Kolera Salgınları

19. yüzyılda birçok yer gibi Trabzon da koleradan etkilenen şehirlerden biriydi. 19 Ocak 1847 tarihinde dönemin Trabzon Valisi İsmail Rahmi Paşa'nın, *"Trabzon'da kolera illeti hiffeti kesb eylediği mukaddemce... ..beyân ve iş'âr olundu günde ve iki günde birer ikişer vefât edenler istihbâr olunmakta isede onlar dahî on onbeş günden berü hasta olanlardan olub... ..illet-i mezkûreye yeniden mübtelâ olan mesmû' olmadiğı..."*ı ifade etmesinden kolera hastalığının hafiflediği ve günde veya iki günde birer ikişer vefatın meydana geldiği, bunların da 10-15 günden beri hasta olan kişiler olduğu ve hastalığa yeni yakalanan birinin duyulmadığı anlaşılmaktadır.⁸³⁷ Valinin verdiği bilgiler 1847 yılının daha ilk günlerinde koleranın Trabzon'da var olduğunu göstermekle birlikte 1846 yılının son günlerinde var olabileceğini de düşündürmektedir.

1847 yılında Rusya'da etkisini gösteren salgının Osmanlı topraklarına girişini engellemek için Sıhhiye Meclisi, gemilerle gelen yolcu ve eşyaları, gemide kolera vakası olmadığı takdirde 8 günlük bir karantinaya tabi tutmayı uygun gördü. Hastalık bulaşmış gemilerde ise daha sıkı tedbirler uygulandı. Karadan gelen mallar ve yolcular için de karantinalar kuruldu.⁸³⁸ Hicaz'ı etkileyerek 15 bin kişinin vefatına sebep olan 1847 salgınından Halep, Kars, Erzurum, Muş ve Trabzon da etkilendi.⁸³⁹ Kolera, alınan tedbirlere rağmen Kafkasya üzerinden Erzurum ve Trabzon'a bulaşarak⁸⁴⁰ 9 Eylül 1847 tarihinde Trabzon'da ikinci defa salgına sebep oldu.⁸⁴¹ Eylül ayının ortalarında kolera, şehirde etkisini arttırdı ve çoğalan ölümler nedeniyle nüfusun büyük bir bölümü, şehri terk etmek zorunda kaldı. Sekiz gün içinde 300 kişi hastalığa yakalandı ve 20 Rum, 12 Ermeni, 3 Katolik, 68 Türk olmak üzere bunların 103'ü öldü. Bu dönemde günlük ölüm vakası 130-140 civarındayken ayın sonlarına doğru salgının başladığı zamandan itibaren ortalama ölüm 50-60'a kadar geriledi. Bu da 15-20.000 kişinin şehri terk etmesinin ardından geride kalan 6-7.000 nüfus için yüksek bir rakam olarak ifade edilmektedir. Hastalık bu tarihlerden itibaren şehirde azalsa da çevre yerleşimlerde devam etti. Şehir

⁸³⁷ BOA, İ.DH., 157/8157. 1 Safer 1263/19 Ocak 1847.

⁸³⁸ Atabek, I. Milletlerarası Sağlık Konferansı, 43-44.

⁸³⁹ Ayar, Osmanlı Devletinde Kolera, 23-24.

⁸⁴⁰ Yıldırım, "Kolera Salgınları", 45.

⁸⁴¹ Yeşim Işıl Ülman, *Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999, 67.

merkezinde 1.200-1.300 kişinin öldüğü tahmin edilmektedir. Ölüm oranına dair verilen bilgiye göre 35.000 nüfuslu şehirden 12.000'i köylere kaçmış olup geride kalanların da 7.000'i koleraya yakalanmıştı. Koleraya yakalanan 2.000 civarında hasta sağlık hizmeti alarak 1.600'ü sağlığına kavuştu. Geri kalan 5.000 kişiden de 1.500'ü hayatını kaybetti.⁸⁴² Bu bilgilere göre 1.900 civarında insanın öldüğü anlaşılmaktadır. Bu da şehirde kalanlar üzerinden değerlendirme yapılacak olursa kaybın % 8-9 arasında olduğu sonucunu çıkarmaktadır.

Fransa konsolosuna göre Trabzon Valisi İsmail Rahmi Paşa dahi gerekli önlemleri almanın yerine kendisini konağına kapatmış ve bunun üzerine mevcut durum daha da zorlaşmıştı. Zira şehirdeki fırıncıların da fırınlarını kapatarak şehri terk etmeleri, şehirde kalanların açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalınması sonucunu doğurmuştu. İşin bu dereceye varmasıyla birkaç fırın açılmışsa da şehirdeki birçok yabancı temsilcilikleri dahi kapanmıştı. Bu sebeple ticarî faaliyetler de durma noktasına geldi. Bir önceki yıla göre bu yılın ithalatında 6, ihracatında da 9 milyon franklık bir azalma yaşandı.⁸⁴³

Hastalığın diğer yerlere bulaşmasını engellemek amacıyla Karantina Meclisi tarafından hastalığın bulaştığı yerlerden gelecek gemi ve yolcularına uygun bir süre karantina uygulanmasına dair görüş bildirildi. Bunun üzerine Trabzon'dan geleceklere Kavak Karantinahanesinde ve hasta olanların da Kınalıada'da karantinaya alınmasına karar verildi. Sonradan ise adanın uzak olmasıyla başka bir yerde karantina uygulanması düşünüldü.⁸⁴⁴ Alınan bu tedbirlere rağmen kolera, 24 Ekim 1847'de İstanbul'da görüldü.⁸⁴⁵ Bu salgının, Kafkasya'dan Erzurum-Trabzon yoluyla ve hacılar tarafından Mısır yoluyla İstanbul'a bulaştığına dair iki görüş ortaya atıldı.⁸⁴⁶

Kolerayla mücadele, 1848 yılında da devam etti. Hastalığın tekrar bulaşması ihtimaline karşı tedbirlerin alındığı sırada, Hopa iskelesine şüpheli bazı yolcu ve eşya gelmekte ve oradan da karayoluyla Trabzon'a ulaşmaktaydı. Hastalığın girişini engellemek için Hopa'nın da Batum gibi şüpheli kabul edilmesi ve gereken tedbirlerin alınması Trabzon Karantina Müdürlüğüne bildirildi. Ancak bazı sebeplerden dolayı

⁸⁴² Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 62-64.

⁸⁴³ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 62-64, 211.

⁸⁴⁴ *BOA, İ.DH.*, 156/8115. 4 Şevval 1263/15 Eylül 1847. İrade; *İ.DH.*, 156/8121. 8 Şevval 1263/19 Eylül 1847.

⁸⁴⁵ Ülman, *Gazette Medicale*, 67.

⁸⁴⁶ Sarıyıldız, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", 311.

Hopa'dan gelenlerin karantinaya tabi tutulmasının uygun olmayacağı cevabı alındı. Bunun üzerine 8 Nisan 1848'de “...icrâ olunacak mevâdd-ı sıhhîyenin bi'r-gûnâ esbâb-ı mânia-i sıhhîye olmadıkça icrâsına mümânat olunmayub bu bâbda muâvenet-i mukteziyyenin ifâsı...”, bildirilerek alınacak tedbirlerin kesin olarak uygulanması istendi.⁸⁴⁷ Buna rağmen hastalık, 20 Mayıs 1848'de Karadeniz sahili dâhil İstanbul'un bütün bölgelerine ve oradan da Rumeli, Balkanlar ve Anadolu'ya yayıldı.⁸⁴⁸ Hastalığın etkisi uzun sürmeyererek Ağustos ayının sonlarında Trabzon şehrinde vaka görülmezken Eylül ayında kolera tamamen bitti.⁸⁴⁹

Uygulanan karantinalar ticarî açıdan bir engel olarak görülmektedir. Gürcistan'ın ticarî önemi sebebiyle gemi şirketleri seferlerini Batum'a kadar uzatmasına rağmen, Batum ve Hopa tarafından gelişler karantinaya tabi tutulmaktaydı. Bu sebeple şirketler tarafından bu hat üzerinde çalışmak çok da uygun görülmedi. Bu ticarî faaliyetlerin yanında diğer limanlar da zamanla önem kazanmaya başladı. Yüzyılın ikinci yarısında buharlı gemi şirketlerince düzenli olarak uğranılan bu liman şehirlerinde doğrudan ticaret yapılmaya başlandı.⁸⁵⁰ Ticaretin artmasıyla birlikte özellikle hastalığın görüldüğü bölgelerden getirilen mallar, karantinaya tabi tutuldu.⁸⁵¹

1852 yılının Ocak ayında Batum ve civarının kolera açısından şüpheli görülmesi sebebiyle Trabzon'dan gelen vapurlara karantina uygulanma kararı alındığı ve Karadeniz'in diğer sahillerinin de aynı şekilde şüpheli görüldüğü anlaşılmaktadır.⁸⁵² Lazistan Mutasarrıfı Latif Efendi, Artvin kazasının şüpheli görülmesini istemeyerek tehlikeli yerlerle bağlantısının kesilmesini istedi. Ancak Batum'a gideceklere ne şekilde güvenliğin sağlanarak pratika verileceğinin sorulması üzerine Batum Karantina Müdürlüğünden bağlantının kesilmesinin mümkün olamayacağı cevabı verildi ve ilerleyen zamanlarda İran sınırına kordon kurulduğunda Erzurum ve çevresinden gelenlerin doğal olarak geçiş izni alacağından şu halde Artvin'in şüpheli kabul edilmesine karar verildi.⁸⁵³ Görüldüğü üzere 1847-1848 yıllarında meydana gelen hastalığın sınır bölgelerinin korunması konusunda etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM., 3/96. 4.5.1264/8 Nisan 1848.

⁸⁴⁸ Ülman, *Gazette Medicale*, 67.

⁸⁴⁹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 64-65.

⁸⁵⁰ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 310, 174.

⁸⁵¹ Kuruca, “Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde”, 13.

⁸⁵² BOA, A.AMD., 35/5. 16.3.1268/9 Ocak 1852.

⁸⁵³ BOA, MVL., 249/50. 27 Cemaziyelahir 1268/18 Nisan 1852.

Eylül 1853'te Rusya ve İran'dan gelenlere karantina uygulandı. Zira Hocabey'de kolera çıkmış ve İran'da zaten var olan hastalık da şiddetlenerek 8.000'den fazla kişinin ölümüne sebep olmuştu. Hastalığın Osmanlı sınırlarına yakın olan bazı yerlere bulaşması sebebiyle söz konusu yerlerden karayoluyla gelenlere 5'er gün karantina uygulanmasına karar verildi. Karantinanın uygulanması için gerekli yerlere memurlar gönderilmesiyle gelecek yolculara karantina sürelerinin tamamlanması istendi. Ayrıca karantinahane yapılacak uygun yerlerin ayarlanması, görev yapacak gardiyanların tedarik edilmesi, meydana gelecek masrafların ödenmesi, ihtiyaç duyulduğunda yeterli miktarda çadır ve diğer eşya ile çekilecek kordona yerleştirilecek askerlerin duruma göre nizamiye veya muvazzaf askerlerden tayin edilmesi, Sıhhiye Meclisi tarafından kararlaştırılarak ilgili bütün yerlere bildirildi.⁸⁵⁴

1854 yılının Ağustos ayında tekrar Trabzon'da görülen kolera, fazla etkili olmadı. Eylül ayında Hristiyanlar içinde 5-6 ölüm meydana gelirken Kasım ayında hastalık bitti. Toplam olarak salgının ne kadar insanın ölümüne sebep olduğu tam olarak tespit edilemezken en etkin olduğu zamanlarda günde ortalama 26 kişinin hayatını kaybettiği bilinmektedir. Bunun dışında 1856 yılında ve ilerleyen yıllardaki göçler sırasında da Trabzon'da kolera ortaya çıktı.⁸⁵⁵ 1865 yılında birçok Avrupa ülkesine ve Osmanlı topraklarına yayılan hastalık, Trabzon'a da bulaştı.⁸⁵⁶ Bu son salgında 60'tan fazla kişinin hastalıktan öldüğü tahmin edilmektedir.⁸⁵⁷

1866 yılında Rusya sahillerinde ortaya çıkan kolera salgınına karşı tedbirler alındı.⁸⁵⁸ Bu doğrultuda Rusya sahillerine gidip gelen kayık ve sandallar gözetim altında tutulmaya çalışıldı. Bu vasıtaların her birinde reis ve taifeleriyle birlikte 12-15'er ya da daha fazla silahlı kişi bulunmaktaydı. Trabzon çevresindeki iskelelere gelen bu şekilde şüpheli sandal ve kayıkların içlerine birer ikişer gardiyan konularak karantina sürelerini tamamlamaları için Trabzon'a ve Ünye ile Samsun çevresindeki iskelelere gelenlerin de aynı şekilde Samsun'a gönderilmesi istendi.⁸⁵⁹

⁸⁵⁴ BOA, HR.MKT., 64/14. 17 Zilhicce 1269/21 Eylül 1853.

⁸⁵⁵ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 65.

⁸⁵⁶ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 30.

⁸⁵⁷ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 65.

⁸⁵⁸ BOA, A.MKT.MHM., 360/85. 13 Rebiülevvel 1283/26 Temmuz 1866.

⁸⁵⁹ BOA, A.MKT.MHM., 365/78. 22 Eylül 1282/4 Ekim 1866.

1860'lı yıllardan sonra uzun süre kolera salgını görülmemişse de 1889-1890 yıllarında küçük vakalar ortaya çıkmıştı. 1889 yılının Ağustos ayında Trabzon'un Pulathane/Akçaabad semtinde kolera hastalığı görüldü. Hastalığın yayılmaması amacıyla hemen kordonlar kuruldu ve buraların korunması için 150-200 jandarmanın tedarik edilmesinin mümkün olup olmayacağı Trabzon vilayetine soruldu.⁸⁶⁰

Karantina tedbirlerine karşı aykırı hareket edenlerden de para cezası alınarak⁸⁶¹ ahalinin tedbirlere riayet etmesi sağlanmaya çalışıldı. Ahali tarafından ise karantina memuru Aziz Efendi şikâyet edilmiş ve bu sebeple gemi sahipleriyle balıkçılara nizamî olarak yapılan uygulama sebebiyle azledilmek istenmişse de⁸⁶² bu uygun bulunmadı. Zira kaptanlardan bazıları ellerindeki gemi patentelerini vize ettirmeden bir kısmı da tamamen patente almadan karantina memuru bulunmayan yerlerde dolaşmaktaydı. Bunlara para cezası uygulanması gerekiyorsa da bundan da bir sonuç alınamamıştı. Bu defa da iş mahkemeye taşınıyorsa da gemi sahiplerinin çoğu, bölgenin sözü geçen kişileri olduğundan işin sürüncemede bırakılması için nüfuzlarını kullanmaktaydı. Yalnız liman içinde avlanmaya alışmış olan ve dışarıyla bağlantısı olmayan balıkçı kayıkları da vergiden muaf edilmişlerse de bunlar da bu durumu fırsat bilerek başka yerlere gitmekteydi. Gittikleri yerlerde karantina memurları olmasa bile dönüşlerinde büyüklüklerine göre alınması gereken vergiyi vermeleri ve gidişlerinde alacakları patentelerine vizelerini yaptırmaları gerekiyordu. Bu sebeplerle kanunlara karşı aykırı bir durum sergileyenlere para cezası uygulanması, güvenlik ve gelirler açısından da önemli görüldüğünden memurlar tarafından yasal şekilde yapılacak işlerin desteklenmesiyle birlikte gerekli yardım ve kolaylığın da sağlanması vilayete bildirildi.⁸⁶³

Bu salgın, çok fazla etkili olmadıysa da⁸⁶⁴ şehrin etkilendiği ve çok miktarda ölümün olduğu da ifade edilmektedir.⁸⁶⁵ Ayrıca koleranın uzun süre sonra tekrar ortaya çıkmasıyla birlikte merkezden de buna karşı tedbirlerin artırılmasına yönelik kararlar alındı. Sıhhiye Nezaretinin 23 Ağustos 1891 tarihli kararında hastalık olan yerlerden gelen yolculara 10 gün karantina beklettirilmesinin yeterli olmayacağı belirtilerek bu

⁸⁶⁰ BOA, Y.PRK.BŞK., 16/45. 24 Temmuz 1305/5 Ağustos 1889; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁸⁶¹ BOA, DH.MKT., 1653/100. 22 Ağustos 1305/3 Eylül 1889.

⁸⁶² BOA, DH.MKT., 1696/103. 28 Kanun-ı sani 1305/9 Şubat 1890.

⁸⁶³ BOA, DH.MKT., 1732/24. 2 Haziran 1306/14 Haziran 1890.

⁸⁶⁴ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 35.

⁸⁶⁵ Cumhuriyet Odabaşıoğlu, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, Ankara, 55; Usta, "Trabzon'da Sağlık", XX.

sürenin artırılması istendi. Zira kolera mikrobu, karantina beklettirildikten sonra temiz pratika verilen yolcuların eşyalarının arasında da bulunarak gittikleri yerlerde hastalığın ortaya çıkmasına sebep olmaktaydı. Bu sebeple hastalığın önüne geçilmesi için çok dikkatli davranılarak mikropların telef edilmesi konusunda yolcuların bütün eşyasının etüv makinesinde dezenfekte edilmesi gerekliydi.⁸⁶⁶

3.2.2. 1892 Kolera Salgını

3.2.2.1. Kolera Salgını ve Trabzon'da Alınan Tedbirler

Birçok yeri etkileyerek büyük nüfus ve sosyo-ekonomik kayba sebep olacak olan kolera salgını, 1892 yılında başta Erzurum ve Trabzon gibi sınır vilayetlerinde olmak üzere birçok yerde etkili oldu. Haziran ayında Erzurum, Van, Trabzon, Kastamonu ve Edirne vilayetlerine gönderilen yazıda Bakü'de kolera çıktığından Sohumkale dâhil olmak üzere oradan Trabzon vilayeti sınırına kadar Rusya sahillerinden 25 Haziran'dan itibaren çıkıp Karadeniz boğazına geleceklerin Kavak'ta 10 gün karantinaya alınmasına karar verildi. Bununla birlikte 21-25 Haziran arasında çıkanlar da düşünülerek bunların da 5 gün karantinaya alınması uygun bulundu. Ayrıca Rusya'nın diğer limanlarıyla Romanya, Bulgaristan ve Rumeli-i Şarki sahillerinden ve civar olması sebebiyle Trabzon ve Rize'den gelecekler de Karadeniz'de doktor olan sağlık merkezlerinde muayene edilecekti. Trabzon vilayetiyle Batum arasında küçük kayıklar ve yelkenli gemiler, Rusya ve Osmanlı toprakları arasında daima bağlantı sağlamaktaydı. Hastalığın bulaşması açısından bunlar tehlikeli görüldüğünden bu vasıtaların Pulathane ve Sinop limanlarında 10 gün karantinaya alınması da tedbirler arasındaydı⁸⁶⁷ ve bunların tamamı gerekli birimlere tebliğ edildi.⁸⁶⁸

Hastalığın etkili olması nedeniyle verilen emirler üzerine Trabzon vilayetinde gerekli tedbirlerin alınmış olmasına rağmen Rusya sahillerine gidip gelen küçük kayık ve yelkenli sandallar ciddi bir tehlike arz etmekteydi. Çoğu kaçak tütün ve tuz getirmek üzere boş olarak Batum ve civarına gitmekte ve bazıları da yolcu ve eşya nakletmekte olan 400 civarındaki bu vasıtalar, ancak ikişer ton yük alabilecek kapasitedeydi.⁸⁶⁹ Bunların sayısı olarak fazla olmasına rağmen Trabzon sahillerinin çoğu yeri, güvenlikten

⁸⁶⁶ BOA, İ.DH., 1295-6/102458. 11 Ağustos 1307/23 Ağustos 1891.

⁸⁶⁷ BOA, BEO., 30/2227. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892.

⁸⁶⁸ BOA, Y.PRK.ASK., 83/60. 17 Haziran 1308/29 Haziran 1892. Sıhhiye Nezareti tezkiresi.

⁸⁶⁹ BOA, BEO., 31/2325. 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 63.

uzak ve boş bir haldeydi. Bu olumsuzluğu engellemek amacıyla Hopa'da bir vapura ihtiyaç vardı. Bu görevi üstlenen Mesud vapuru Sinop tarafına gittiği için şimdilik Duyun-ı Umumiye İdaresinde bulunan Trabzon vapuru gönderilmişti. Ancak bu iki vapur da sandalların takibini yaparak karantinahanelere sevk edebilecek hızda olmadığından vilayet tarafından Yalıköşkü vapurunun gönderilmesi istendi.⁸⁷⁰ Fakat aynı tehlike Kastamonu sahilleri için de geçerli olduğundan Mesud vapurunun Trabzon sahilleri için görevlendirilmesi Kastamonu'dan bildirildi.⁸⁷¹ Sahiller için tehlike arzeden bu kayıklar vasıtasıyla kaçak tuz da getirildiğinden büyük vapurların yanında yeterli miktarda küçük vapurların tahsis edilmesi gerektiği konuyla ilgisi olan Duyun-ı Umumiye İdaresi tarafından da istendi. Karadeniz sahilinde bu işlerle ilgilenecek geçici müfettişlerin de tayin edilmesi sahildeki vilayetlere tebliğ edildi.⁸⁷² Vilayetin 2 Temmuz tarihli yazısına göre vapur eksikliği büyük sıkıntıydı. Bunun için gerekli vapur yetiştirilmezse hastalığın bulaşması kaçınılmaz olacağından vapurun gönderilmesi talep edildi.⁸⁷³ Buna karşın Bahriye Nezaretine göre bu iş için süratli bir vapur Tersanede yoktu. Bu sebeple Karadeniz sahillerinin dört mevkiinde yani Trabzon, Sinop, Araklı ve Kefken'de birer vapur bulundurulmakta ve bunlar denizdeki korumaya yeterli olmakla birlikte⁸⁷⁴ *eldekilerle idare edilmesi* de gerekmektedir.⁸⁷⁵ Yine Bahriyeye göre Karadeniz sahillerini koruyan vapurların görev yerlerinin dışına çıkmaması gerektiğinden vilayetlerden verilecek emre göre görevlerine dikkat etmeleri konusunda süvarilerine emir verilmişti.⁸⁷⁶

Trabzon'da ise sıkıntılı olan vasıtaların Batum tarafına gidişlerine ruhsat verilmiyordu. Vilayet idarecilerine göre İstanbul tarafından sayıları çok olarak ifade edilen vapurların yalnız ikisi vilayette olup bunların biri de Hopa'daki karantina merkezinin deniz güvenliğini sağlamaktaydı ve başka bir yere de görevlendirilmesi uygun değildi. Bu sebeple Trabzon'dan Rize'ye kadar olan sahillerin muhafazasını sağlayacak vapur gelmediğinden şimdilik bu sahilleri gümrük ve karantina sandalları

⁸⁷⁰ BOA, BEO., 29/2168. 17 Haziran 1308/29 Haziran 1892; BEO., 29/2108. 19 Haziran 1308/1 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 10. 19 Haziran 1308/1 Temmuz 1892.

⁸⁷¹ BOA, DH.MKT., 1969/24. 20 Haziran 1308/2 Temmuz 1892.

⁸⁷² BOA, BEO., 29/2106. 18 Haziran 1308/30 Haziran 1892.

⁸⁷³ BOA, BEO., 29/2114. 20 Haziran 1308/2 Temmuz 1892.

⁸⁷⁴ BOA, BEO., 29/2168. 21 Haziran 1308/3 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 16. 23 Haziran 1308/5 Temmuz 1892.

⁸⁷⁵ BOA, BEO., 29/2169. 21 Haziran 1308/3 Temmuz 1892.

⁸⁷⁶ BOA, BEO., 31/2283. 29 Haziran 1308/11 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 19. 29 Haziran 1308/11 Temmuz 1892; DH.MKT., 1982/44.

yetersiz bir şekilde muhafaza etmeye çalışıyordu. Hâlbuki vilayetin sahillerinde güvenlik tedbirini uygulayacak görevlilerin olmadığı birçok yer vardı ve kayıkçılar da genelde buralara yanaşmaktaydı. Talep edilen vapur Trabzon'da bulunsa dahi bunların tamamının güvenliğini sağlamakta yeterli olacağı hususunda tereddütler vardı. Vilayete göre uygulanmak istenen bazı yasakların Sıhhiye, Ticaret ve Bahriye kanunlarına faydası ortadaydı. Bununla birlikte limanlardan başka yerlere yanaşamayacağı için zaten istisna tutulmuş olan büyük deniz vasıtalarından başka, sahipleri tarafından itibarlı bir kefil gösterenler de bu yasaktan istisna tutulmuştu. Şu şartlarda hiç değilse durumu şüpheli olan reislerin sandallarına çevredeki koleranın bitmesine kadar ruhsat verilmemesi, güvenlik açısından önemli görüldüğünden bu konuda vilayet tarafından izin verilmesi talep edildi.⁸⁷⁷ Sıhhiye Nezaretine göre ise karantinalarla ilişkisi olmayan vasıtalara nizamname gereğince patente verilmesi gerekiyordu. Ancak bu şekilde şüpheli görülen kayık ve sandallardan kefil gösteremeyenler karantina idaresine bildirildiği için bunların gidiş gelişlerine izin verilmemesi uygun görüldü.⁸⁷⁸

Trabzon'daki sıkıntılardan biri de Pulathane Karantinahanesinin küçük olması sebebiyle gelenleri barındırabilecek durumda olmamasıydı. Ancak Rusya limanlarından küçük kayıklar vasıtasıyla Hopa'ya 700 civarında külliyetli bir sayıda yolcu gelmişti. Bunların Pulathane'ye sevklerine başlanmışsa da kendilerinden önce gelenlere Hopa'da karantina sürelerini tamamlamaları konusunda izin verilmişti. Yeni gelenlerin de aynı istekte bulunmalarına rağmen vilayet tarafından bu istek kabul edilmemiş ve böyle yolcuların Pulathane'ye sevkleri için gerekli birimlere emir verilmişti. Ancak Pulathane karantinasının yetersizliğiyle birlikte Sinop Karantinahanesi de aynı durumda olduğundan gelen yolcuların geri iade edilmesi konusunda Trabzon'a emir verilmesi Sıhhiye Nezaretinden bildirildi.⁸⁷⁹

Bu arada hastalık Batum'a da bulaştığından⁸⁸⁰ vilayetin hastalıktan korunması amacıyla sahil güvenliğinin önemi bir kat daha arttı. Bu sebeple sahilde faaliyet gösteren küçük kayık ve sandalların izinsiz yerlerle bağlantısını engellemek amacıyla

⁸⁷⁷ BOA, BEO., 31/2325. 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 31/2284. 29 Haziran 1308/11 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 20. 29 Haziran 1308/11 Temmuz 1892.

⁸⁷⁸ BOA, BEO., 31/2325. 30 Haziran 1308/12 Temmuz 1892. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

⁸⁷⁹ BOA, BEO., 35/2565. 4 Temmuz 1308/16 Temmuz 1892.

⁸⁸⁰ BOA, BEO., 35/2561. 5 Temmuz 1308/17 Temmuz 1892.

gerekli sayıda küçük kayıkların kiralanarak bunlar vasıtasıyla güvenliğin sağlanması düşünüldü. Bunların içine bir jandarma ve bir de gardiyan konularak böylece sahiller mükemmel bir şekilde kordon altına alınmış olacaktı. Bu kayıkların kaptanlarına aylık 300 ve taifelerine de 80 kuruş maaşla yemek masrafı için de her nefere günlük 90 para verilecekti.⁸⁸¹ Bu iş için 20 kadar kayığın kiralanması ve görevlendirilecek olan bu kayıkları teftiş etmek amacıyla da birkaç vapur ve istimbotun Trabzon'a gönderilmesi uygun görüldü.⁸⁸² Kiralanan kayıkların sayıları ve kaç askere ihtiyaç duyulduğu Bahriye Nezaretinden soruldu.⁸⁸³

Hastalığın sınıra yakın yerlere bulaşması üzerine deniz yönünden alınan tedbirlerin yanında kara sınırlarında da çalışmalara başlanılmıştı. Haziran'ın sonunda Bakü'de günlük ölüm vakası 40'a ulaşmış ve hastalık Tiflis'e doğru yaklaşmıştı. Ayrıca Tiflis tarafında trenler de serbest bir şekilde işlemekteydi. Bu sebeple Rusya (Kafkasya) topraklarından karayoluyla gelecek yolcu ve eşyaya da karantina uygulanması gerekiyordu. Bu konuda vilayette bulunan doktorlarla görüşülerek sınırda uygun olan bir iki yerde karantinahane yapılmasına ve gelenlere 10 gün karantina uygulanmasına karar verildi.⁸⁸⁴ Sıhhiye Nezaretinin 1 Temmuz tarihli tezkiresine göre vilayetlere tebligat gönderilmesine rağmen orada geçici olarak görev yapan doktora göre Lazistan sancağıyla Batum arasındaki geliş-geçiş hala devam etmekteydi. Bu durum böyle devam ettiği takdirde Trabzon vilayetinin yakın zamanda bulaşık olarak görüleceği düşünüldüğünden gerekli olan noktalarda “*berri tahaffuzhaneler*” kurulması ve diğer yerlerin de kordonlar vasıtasıyla korunarak geliş-geçişe izin verilmemesi gerekliydi.⁸⁸⁵ Ancak vilayete göre doktorun olumsuz yazısının sebebi anlaşılamamıştı.⁸⁸⁶ Zira bu işle hemen ilgilenilmiş ve karantina doktoruyla görüşülmüştü. Askerî doktorların gözetiminde karantina mevkiinin belirlenmesi için mahallî idarecilere izin verilmesi ve ne yapılması gerekiyorsa hemen çalışmaya başlanması bildirilmişti.⁸⁸⁷

Sohumkale'den Trabzon vilayeti sınırına kadar Rusya sahillerinden geleceklerin 10 gün karantinaya alınmasına ve diğer Rus limanlarıyla Romanya, Bulgaristan,

⁸⁸¹ BOA, BEO., 35/2559. 6 Temmuz 1308/18 Temmuz 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 63.

⁸⁸² BOA, İ.DH., 1283/100977. 8 Temmuz 1308/20 Temmuz 1892; BEO., 36/2648. 8 Temmuz 1308/20 Temmuz 1892.

⁸⁸³ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 63. 22 Temmuz 1308/3 Ağustos 1892.

⁸⁸⁴ BOA, DH.MKT., 1967/81. 16 Haziran 1308/28 Haziran 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 65.

⁸⁸⁵ BOA, BEO., 30/2232. 19 Haziran 1308/1 Temmuz 1892.

⁸⁸⁶ BOA, BEO., 29/2114. 20 Haziran 1308/2 Temmuz 1892.

⁸⁸⁷ BOA, BEO., 29/2113. 21 Haziran 1308/3 Temmuz 1892.

Rumeli-i Şarki, Trabzon ve Rize'den geleceklerin de sağlık merkezlerinde muayeneye tabi tutulmasına Meclis-i Sıhhiye tarafından karar verilmişti.⁸⁸⁸ Bu süre daha sonradan 5 güne indirildi ve Trabzon buna dâhil edilmedi. Karadeniz'den geleceklere uygulanan muayene de kaldırıldı.⁸⁸⁹ Ancak bu kararın üzerinden birkaç gün geçmemişken Kafkasya'dan gelenlere uygulanan karantina süresi tekrar 10 güne çıkarıldı.⁸⁹⁰

Karantinanın uygulanması hastalığa karşı önemli bir tedbir olmakla beraber daha önce de ifade edildiği üzere, ticarî açıdan birçok olumsuzluğun da yaşanmasına sebep olmaktaydı. Rusya'dan gelerek Hopa'da karantina bekleyen sandalların Pulathane'ye gönderilmesi konusunda emir verilmişse de karantinanın eskiden olduğu gibi Hopa'da uygulanması için tüccarlar tarafından istekte bulunuldu.⁸⁹¹ Ancak Rusya'dan gelen böyle küçük vasıtalara Pulathane'den başka bir yerde karantina uygulanması kesinlikle uygun görülmeyerek bu istek geri çevrildi.⁸⁹² Bu arada Lazistan sancağı da, muhtemelen sınır olması sebebiyle Rusya'daki koleradan dolayı 5 gün karantina altına alınmıştı. Bunun ise orada ticaretin durması sonucunu doğuracağına dair sancağın ileri gelenleri tarafından telgraf gönderildi.⁸⁹³

Alınan tedbirlere rağmen eksiklikler de ortadaydı. 19 Temmuz'da Rusya'dan Hopa'ya gelerek Pulathane'ye sevk edilen sandallardan ikisi gece bir şekilde kayboldu. Bunların ne taraftan geldikleri, reislerinin nereli olduğu ve hangi tarafa kaçtıkları konusunda araştırma yapılması Lazistan mutasarrıflığına bildirildi.⁸⁹⁴ Mutasarrıflıktan 22 Temmuz'da verilen cevaba göre kayıklar firar etmeyip vapura bağlanarak Pulathane'ye sevk edilecekleri sırada bunların içinde bulunan 21 yolcu, nasıl olmuşsa karayoluyla gelenlere karşı kurulan karantinanın görülmeyen bir tarafına çıkarak kaçmışlardı. Bunların tamamı Lazistan ahalisinden olduğu için doğal olarak köylerine gideceklerinden gerekli incelemenin yapılacağı ve kayıklarda bulunan insanlarda hastalığa dair hiçbir vakanın görülmediği bildirildi. Bu olay üzerine Sıhhiye Nezaretinden Lazistan sancağının şüpheli görülmesi ve denizyoluyla gelenlere daha

⁸⁸⁸ BOA, DH.MKT., 1969/47. 21 Haziran 1308/3 Temmuz 1892.

⁸⁸⁹ BOA, DH.MKT., 1969/61. 21 Haziran 1308/3 Temmuz 1892.

⁸⁹⁰ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 18. 25 Haziran 1308/7 Temmuz 1892.

⁸⁹¹ BOA, DH.MKT., 1973/5. 4 Temmuz 1308/16 Temmuz 1892.

⁸⁹² BOA, DH.MKT., 1975/98. 8 Temmuz 1308/20 Temmuz 1892.

⁸⁹³ BOA, DH.MKT., 1973/61. 5 Temmuz 1308/17 Temmuz 1892.

⁸⁹⁴ BOA, BEO., 57/4248. 9 Temmuz 1308/21 Temmuz 1892.

fazla dikkat edilmesi istendi.⁸⁹⁵ Firarilerin bulundukları yerlerin de karantinaya alınarak 10 gün dışarıyla bağlantılarının kesilmesiyle birlikte⁸⁹⁶ sahillerin muhafazası konusunda dikkatli davranılması ve böyle olumsuzluklara izin verilmemesi vilayete tebliğ edildi.⁸⁹⁷

Daha önce Batum'dan Trabzon'a gelenlerin iade edilmeleri bildirilmişti. Vilayetten gönderilen yazıda Batum ve civarından gelecek vasıtalara ve yolcularının pasaportlarına vize verilmemesi konusunda o taraftaki konsoloslara bilgi verilmesi istendi. Vizesiz olarak kaçıp gelecekler için de ne yapılması gerektiğinin sorulması üzerine bunlar konusunda da Sıhhiye Nizamnamesi'nin uygulanması bildirildi.⁸⁹⁸ Fakat Sürmeneli reislerin idarelerinde olan üç kayık, Batum'dan hareketle Trabzon sahiline geldi. Geri gitmeleri istendiyse de bunlar isteğe uymadıklarından sınırdan diğer tarafa götürülmek üzere limanda bulunan Beylik vapuruna zorla bağlandılar. Fakat bunların Rusya tarafından da kabul edilmeyerek barınacak bir yer bulamamaları tehlikeli görüldü. Zira vilayetin gözetimden uzak olan kısımlarına çıkacakları ve böylece memlekete hastalığı bulaştıracakları düşünülmüştü.⁸⁹⁹

Hastalığın çok yakında hüküm sürmesi ve Trabzon'un büyük bir tehlike altında olması sebebiyle vilayetten İstanbul'a sağlık durumuyla ilgili sürekli bilgi verilmekteydi. 22 Temmuz'da Hopa ve Pulathane karantinaları ve kordonlarında bulunan asker ve zaptiyelerin sağlık durumlarının iyi olduğu ve karantina altında tutulanlarda hastalık görülmediği bildirildi.⁹⁰⁰ Hopa ve Pulathane karantinalarında bulunan 1.000'den fazla yolcu ve gemici içinde de herhangi bir bulaşıcı hastalık olmadığına, yalnız iki yolcunun adı hastalığa yakalandığına dair telgraf gönderildi.⁹⁰¹ Trabzon'la birlikte Rusya tarafında yaşananlar da takip edilmekteydi.⁹⁰²

⁸⁹⁵ BOA, BEO., 57/4248. 10 Temmuz 1308/22 Temmuz 1892.

⁸⁹⁶ BOA, BEO., 57/4248. 13 Temmuz 1308/25 Temmuz 1892.

⁸⁹⁷ BOA, BEO., 57/4248. 13 Temmuz 1308/25 Temmuz 1892; DH.MKT., 1978/82. 14 Temmuz 1308/26 Temmuz 1892.

⁸⁹⁸ BOA, BEO., 37/2760. 10 Temmuz 1308/22 Temmuz 1892; BEO., 37/2764. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 33. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

⁸⁹⁹ BOA, BEO., 38/2794. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 36. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

⁹⁰⁰ BOA, Y.PRK.ASK., 83/60. 10 Temmuz 1308/22 Temmuz 1892. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf.

⁹⁰¹ BOA, DH.MKT., 1976/80. 12 Temmuz 1308/24 Temmuz 1892.

⁹⁰² 23 Temmuz'da 9 günden beri Batum'da koleraya yakalanan ve vefat eden olmadığı bildirildi. (BOA, Y.PRK.ASK., 83/60. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf). Bununla birlikte 16-19 Temmuz tarihlerindeki 4 günde Tiflis'te 27, Bakü ile çevresinde 447, Elizabetpol ile çevresinde 180 ve Dağıstan'da 157 kişi öldü. Aynı tarihte 9 günden beri Batum'da hastalığın görülmediği bilgisi verilse de orada hastalığa birkaç kişi yakalandı. Bununla birlikte Kotay'da

Karantinalardaki bu kalabalıklık ve izdiham, oraların önemini de artırıyordu. Söz konusu karantinalarda bulunan iki manga askerin, güvenliği sağlamakta yetersiz kalacağından Pulathane'ye bir manga askerle vilayet merkezindeki jandarmanın da bir kısmı gönderildi.⁹⁰³ Ancak yapılan çalışmalar hastalığın bulaşmasını engelleyemedi. 26 Temmuz'da 5 gün önce Batum'dan gelerek Pulathane'de karantinada bekleyen yolcuların bir kısmında birden bire kolera görülerek birkaç saat içinde 4 kişi vefat etti.⁹⁰⁴ Kolera vakasının görülmesi üzerine karantinada tutulanların kalabalık olması ve hastalığın daha fazla yayılmaması amacıyla hastalığın görüldüğü grubun dışındaki yolcular, kasabanın sahilinde bulunan Rüşdiye mektebine nakledildi.⁹⁰⁵

Koleranın Trabzon vilayetine bulaşması üzerine sahillerde gerekli tedbirlerin alınmasıyla birlikte hastalığın iç kısımlara sirayetinin engellenmesi için çalışmalar başlatılırken izin verilen yerler dışında denizden asla yolcu çıkarılmamasına da karar verildi.⁹⁰⁶ Trabzon'daki kolera, Sarayın da büyük ilgisini çekmişti. Hastalığa karşı alınacak tedbirler konusunda zerre kadar ilgisizlik ve tembellik çok büyük tehlikelere sebep olabileceğinden uygulanan tedbirlerin bir kat daha artırılması ve tamamen tatbik edilmesinin gerekli olduğu Mabeyn-i Hümayunun iradesine atfen Sadarettin Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkirede ifade edilmekteydi. Ayrıca bu tedbirlerin uygulanması için de Sıhhiyenin birçok geliri bulunmasıyla bu konudaki masraftan kaçınmaya gerek olmadığı belirtilmekteydi.⁹⁰⁷ Bununla birlikte Meclis-i Umur-ı Sıhhiyenin bugün hemen toplanması, Trabzon'da bulunan doktorların hastalıkla mücadelede yetersiz kalacağından oraya birkaç doktorun gönderilmesi ve Karadeniz sahilllerinden Kavak'a gelen deniz vasıtaları için uygulanan karantina süresinin artırılması istendi.⁹⁰⁸ Verilen irade üzerine söz konusu meclis hemen toplanarak Pulathane'de karantinada bulunanlar içerisindeki hasta olmayan insanların 1.000 metre mesafeye kadar olan bölgede dışarıyla bağlantılarının kesilmek suretiyle iskân edilmesi uygun bulundu. Hasta

birkaç kişi hastalığa yakalanırken Nahçıvan'a da hastalık bulaştı. (BOA, Y.PRK.ASK., 83/60. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892. Sıhhiye Jurnalı).

⁹⁰³ BOA, Y.PRK.ASK., 84/12. 13 Temmuz 1308/25 Temmuz 1892.

⁹⁰⁴ BOA, BEO., 40/2935.15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892; İpek, "Trabzon'da Kolera", 400; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁰⁵ BOA, BEO., 40/2935.15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892.

⁹⁰⁶ BOA, Y.PRK.ASK., 84/12. 15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁰⁷ BOA, BEO., 40/3000. 15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 64; İpek, "Trabzon'da Kolera", 400; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁰⁸ BOA, BEO., 40/3000. 15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 64; İpek, "Trabzon'da Kolera", 400.

olanların da daha seyrek bir halde yerleştirilerek tedavilerinin yapılmasının Trabzon vilayetine bildirilmesi istendi. Ayrıca Trabzon'da sağlık işlerine nezaret etmek amacıyla Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi'nin tayin edilerek bir gardiyanla Trabzon'a gönderilmesi ve yanına da mümkünse Trabzon'dan, değilse de İstanbul'dan dört askerî doktorun verilmesine karar verildi. Karantina ve sahil güvenliği konularında da gerekli tedbirlerin düşünüldüğü mecliste, Trabzon'dan gelenlerin 10 gün karantinaya alınması ve Rusya'dan gelenlere karşı önceden alınan tedbirlerin devam etmesi uygun görüldü. Trabzon vilayeti sahillerindeki kaçakçı sandallarının sahile yanaşmamaları için alınan tedbirler ise yeterli görülmedi ve denizde daimî surette gereği kadar vapurun görevlendirilmesiyle sahillerin korunması da istendi. Romanya ve Bulgaristan tarafını da değerlendiren meclise göre sahillerin korunması için istimbotların artırılması konusunda Bahriye Nezaretine ve askerî doktorların tayin edilmesi konusunda da Seraskerlik makamına hemen tebligat gönderilmesi gerekmektedir.⁹⁰⁹ Bu acil kararlar, çok hızlı bir şekilde aynı gün vilayete bildirildi.⁹¹⁰ Bir gün sonra da sahillerin korunması amacıyla Şirket-i Hayriye ve İdare-i Mahsusa vapurlarından Trabzon sahilleri ve Kavak Karantinahanesi için birer tane satın alınmasına karar verildi.⁹¹¹

Pulathane'deki sıhhatli yolcuların uzak bir yere nakledilmesinde zaptiyelere güvenilemediğinden Trabzon Nizamiye Taburundan zabitle birlikte 100 askerin daha verilmesi gerekli görüldü.⁹¹² Ayrıca ölen 4 kişiden başka 27 Temmuz'da 4 kişi daha hayatını kaybetti ve ölenlerle hastalığa yakalananların sayısı 19'a çıktı. Pulathane dışında Trabzon şehri ve çevresinin hiçbir yerinde hastalığın olmadığı ancak hastalık çıkarsa Trabzon'daki doktorun Hopa'ya gönderilecek olması nedeniyle sıkıntı yaşanacağı ve Vitalis Efendi'nin yanında görevlendirilecek doktorlar konusunda vilayet tarafından memlekette doktor yetersizliği sebebiyle iki doktorun İstanbul'dan gönderilmesi Trabzon Valisi Kadri Bey tarafından talep edildi.⁹¹³ Sadaret'ten ise Sıhhiye Nezaretiyle Seraskerlik makamına gönderilen tezkirede Vitalis Efendi'yle

⁹⁰⁹ BOA, Y.A.HUS., 263/10. 15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; İpek, "Trabzon'da Kolera", 400-401.

⁹¹⁰ BOA, Y.PRK.ASK., 84/28. 15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892. Sadarettten Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat-ı samiye.

⁹¹¹ BOA, BEO., 41/3002. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 40. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892.

⁹¹² BOA, BEO., 41/3004. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892.

⁹¹³ BOA, BEO., 41/3043. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892.

birlikte iki değil dört askerî doktorun gönderilmesi istendi.⁹¹⁴ Söz konusu ekibin 29 Temmuz'da gönderilmesi Seraskerlik makamına bildirildiyse de⁹¹⁵ Vitalis Efendi, Haydarpaşa ile Gümüşsuyu Hastaneleri doktorlarından Binbaşı Ahmed Emced ve Bekir Efendiler, Hassa Ordu-yı Hümayun Topçu 6. Alayının 1. Taburu doktorlarından Sol Kolağası Mehmed Fuad ve Humbarahane Hastanesi doktorlarından Sol Kolağası Nikola Kostantin Efendilerle beraber 30 Temmuz'da Trabzon'a gönderildi.⁹¹⁶

Pulathane'deki karantina mevkiinin düzenlenmesi gerektiğinden bir bölük askerin sabaha kadar oraya gönderilmesi gerektiği Trabzon vilayetinden defaatle bildirilmişti. IV. Ordu Müşirliğinin yazısına göre de bir bölük piyade askerin acele gönderilmesi konusunda 28 Temmuz'da irade buyrulmuştu.⁹¹⁷

Pulathane'de karantina sürelerini tamamlayarak Kavak'a geleceklerin yalnızca muayene edilerek geçişlerine izin veriliyordu. Ancak durumun ciddiyeti, bu yolcuların ikinci defa Kavak'ta karantinaya alınmasını gerektirdi.⁹¹⁸ Rusya sınırından Ordu kazasının da dâhil olduğu Osmanlı limanlarından 27 Temmuz 1892 tarihinden itibaren çıkacaklara Kavak'ta 10 gün karantina uygulanmasına karar verildi.⁹¹⁹ Alınan bunca tedbire rağmen sahil güvenliğinde çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı. Zira Bafra'nın Kumcağız denilen mevkiindeki boş bir yere yaklaşan bir kayık, kadın-erkek 6 Rusyalı Yahudiyi bırakarak kaçmıştı. Bırakılan Yahudiler orada boş bir binaya konuldu. Karantina doktoruyla yapılan görüşme neticesinde talimat verilinceye kadar bu kişilerin çok iyi bir şekilde muhafaza edilmeleri gerektiği Trabzon Valiliği tarafından Samsun'a bildirildi.⁹²⁰ Söz konusu kişilerin hiç kimseyle görüşmeden Pulathane'ye gönderilmesi konusunda Samsun Karantina doktoru hemen oraya gönderilmişse de bu olaydan dolayı henüz sahilin tamamen muhafaza altına alınamadığı anlaşıldığından bu gibi üzücü durumların tekrar etmemesi Sıhhiye Nezaretinden tebliğ edildi.⁹²¹

⁹¹⁴ BOA, BEO., 41/3008. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 43. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892.

⁹¹⁵ BOA, BEO., 41/3043. 17 Temmuz 1308/29 Temmuz 1892.

⁹¹⁶ BOA, BEO., 42/3087. 18 Temmuz 1308/30 Temmuz 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 64.

⁹¹⁷ BOA, İHUS., 1/1310M-10. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹¹⁸ BOA, YA.HUS., 263/27. 19 Temmuz 1308/31 Temmuz 1892.

⁹¹⁹ BOA, DH.MKT., 1980/119. 19 Temmuz 1308/31 Temmuz 1892.

⁹²⁰ BOA, BEO., 44/3296. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892. Trabzon Valiliğinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen telgraf.

⁹²¹ BOA, BEO., 44/3296. 17 Temmuz 1308/29 Temmuz 1892. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

Sadaretten sahil güvenliğinin kesin olarak sağlanması için Karadeniz’de bulunan vapur ve istimbotların artırılması ve Karadeniz’de mevcut bulunan 6 vapurun 8’e çıkarılması istendi.⁹²² Hastalığın Canik sancağına da bulaşmaması için geçici olarak 5 piyade ile 10 süvari jandarmasının tayin edilmesi konusunda irade buyruldu.⁹²³ Sahillerin korunması için satın alınan İnebolu Vapuru’yla Kavak’ta bulunan Fırat Ganbotu’nun Trabzon’a gönderilmesine karar verildi. Bu şekilde mevcut olanlarla beraber Trabzon ile Sinop arasındaki vapur sayısı 4’e çıkarıldı.⁹²⁴

Pulathane’de 28 Temmuz’da vefat miktarı 12’ye çıktı ve 7 kişinin daha hastalandığı Trabzon vilayetinden bildirildi. Bunun üzerine oradan geleceklere karşı alınacak tedbirlerin artırılması düşünüldü. Ayrıca Hopa’da karantina bekleyenlerin 219 kişiye ulaştığı, bu sayının sürekli arttığı ve orada hastalık olmasa da bu kalabalıklığın hastalığın çıkmasına sebep olacağından gerekli tedbirlerin alınıp alınmadığı, karantinadakilerin bir yerde mi yoksa ayrı ayrı yerlerde mi tutulduğu konularının verilen iradeyle sorulduğu Sadaretten Sıhhiye Nezaretine bildirildi. Bununla birlikte vilayetten gönderilen telgrafta Hopa ve Pulathane’de sayıları sürekli artan yolcuların çoğunun yerli ahaliden olduğu ifade edilerek bunların Rusya’ya iadelerinin uygun olmadığı da belirtilmişti.⁹²⁵ Bu arada kolera da hızla arttığından 30 Temmuz’da Pulathane’de 10 vaka ortaya çıktı ve bunların 3’ü öldü.⁹²⁶

Karantinalardaki duruma dair Trabzon vilayetinden gelen cevapta Pulathane Karantinahanesinin genişletildiği, sağlam kişilerle hasta olanların ayrıldığı ve gerekirse karantinanın daha fazla genişletileceği bildiriliyordu. Bununla birlikte Hopa’da yalnız bir şüpheli hastadan başka hasta olmadığı ve yerin genişletilmesine de çare bulunamadığı ifade edilmişti. Karantinahanelerin kalabalık olması, yolcular arasında hastalığın çıkmasına sebep olacağından hastalık bitinceye kadar bahsedilen karantinahanelerin kalabalıklaşmasına sebep olacak derecede Rusya’dan Trabzon’a fazla yolcu geçirilmemesi, Sıhhiye Meclisi tarafından kararlaştırılmış olduğu ve bu

⁹²² BOA, Y.A.HUS., 263/21. 18 Temmuz 1308/30 Temmuz 1892.

⁹²³ BOA, İ.A.S., 1/14. 22 Temmuz 1308/3 Ağustos 1892.

⁹²⁴ BOA, BEO., 44/3296. 23 Temmuz 1308/4 Ağustos 1892. Sadaretten Sıhhiye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

⁹²⁵ BOA, İ.HUS., 1/1310M-8. 17 Temmuz 1308/29 Temmuz 1892; BEO., 41/3036. 17 Temmuz 1308/29 Temmuz 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 46. 17 Temmuz 1308/29 Temmuz 1892; BEO., 41/3037. 17 Temmuz 1308/29 Temmuz 1892; Köksal, “Akçaabat’ta Salgın Hastalıklar”, 186.

⁹²⁶ BOA, Y.PRK.SH., 3/58. 20 Temmuz 1308/1 Ağustos 1892.

konunun Hariciye Nezareti tarafından Rus yetkililerle görüşülmesi Saraydan istendi.⁹²⁷ Hopa'daki sorunun çözülmesi için idarecilerle görüşülerek bir çare bulunması, 30 Temmuz'da Trabzon'a hareket etmiş olan Vitalis Efendi'ye de bildirilmişti. Ayrıca hastaların sağlam yolculardan ayrılması da uygun olacağından valilik ile karantina doktoruna telgraf çekilmişti.⁹²⁸ Sadaretten ise karantinelerde alınacak tedbirlere dikkat edilmesi, ilgili yerlere defaatle tebliğ edildi.⁹²⁹ Karantinelerdeki izdihamın önlenmesi amacıyla Rusya'dan çok fazla yolcu geçirilmemesi Sıhhiye Meclisince kararlaştırılmıştı. Bu sorunun çözümü için Sinop Karantinahanesi genişletilip kısa bir süre içinde açılacağı ifade edilerek Trabzon'daki karantinalara gelenlerin kabul edilmemesi ve konunun Rusya'daki ilgili kişilerle de görüşülmesi istendi.⁹³⁰ Bu konudaki sorunun çözüme kavuşturulmamasına rağmen yolcular üst üste gelmekte olduğundan ne yapılması gerektiği vilayetten tekrar soruldu.⁹³¹ Sadaretten, Sıhhiye Nezaretine bu mesele iletilirken çeşitli çözüm önerileri de sunuldu. Sinop Karantinahanesinin açılışından sonra Pulathane ve Hopa'daki izdiham azalacaksa da bu karantinaların genişletilmesi ve örneğin karantina merkezlerinin çevresinde 5-10 evli köyler varsa onlardan uygun olanlarının hemen boşaltılmasının mümkün olup olmadığı soruldu.⁹³² Karayoluyla gelecek yolcular için sınırda karantinalar yapılması kararı üzerine bu yolcuların kabul edilmeyip red ve iadeleri, bu karara uygun olmadığı gibi gözetimden uzak bir yerden Trabzon tarafına firar etmeleri gibi bir sonucu da doğuracaktı. Bu sebeple Hopa Karantinahanesinin genişletilerek düzenlenmesiyle oraya karayoluyla gelecek yolcuların kabul edilmesine karar verildi.⁹³³

Bu önlemlerle birlikte şehir içinde de çeşitli çalışmalar yapıldı. Hastalığın Pulathane ve Trabzon merkezine bulaşmaması için aradaki bağlantının kesilmesi ve Erzurum yolu tarafının korunması için bir komiserle dört polis ve gerektiğinde de

⁹²⁷ BOA, İ.HUS., 1/1310M-9. 18 Temmuz 1308/30 Temmuz 1892; BEO., 42/3088. 19 Temmuz 1308/31 Temmuz 1892.

⁹²⁸ BOA, İ.HUS., 1/1310M-14. 18 Temmuz 1308/30 Temmuz 1892.

⁹²⁹ BOA, BEO., 42/3097. 19 Temmuz 1308/31 Temmuz 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 59. 19 Temmuz 1308/31 Temmuz 1892; Y.A.HUS., 263/35. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892.

⁹³⁰ BOA, Y.A.HUS., 263/31. 20 Temmuz 1308/1 Ağustos 1892.

⁹³¹ BOA, BEO., 45/3365. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

⁹³² BOA, BEO., 44/3236. 22 Temmuz 1308/3 Ağustos 1892.

⁹³³ BOA, BEO., 45/3365. 23 Temmuz 1308/4 Ağustos 1892. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

görevlendirilmek üzere 30 zaptiye istihdam edildi.⁹³⁴ Trabzon'a gönderilen Vitalis Efendi'yle askerî doktorlar, 3 Ağustos'ta oraya ulaştılar ve 4 Ağustos sabahı Pulathane'ye gittiler. Karantinahane, kordon ve yolcular kontrol edilerek alınacak tedbirlerle koleranın başka yerlere sirayet etmemesi ve orada söndürülmesi gerekiyordu. Zira 3 Ağustos'tan 4 Ağustos'a kadar bir gün içinde hastalığa yeniden 15 kişi yakalanmış eski ve yeni hastalardan da 6 kişi ölmüştü.⁹³⁵ Karantinanın genişletilmesi için askere de ihtiyaç duyulduğundan 50 asker daha talep edildi.⁹³⁶

Koleranın sirayet etmemesi için tedbirler düşünülürken Pulathane kasabasının merkezinde 4 Ağustos'ta bir kadın koleraya yakalanarak öldü ve 5 Ağustos'a kadar da 3 kişi daha hastalanırken bunların da biri hayatını kaybetti. Bunun üzerine Trabzon ve çevresiyle bağlantının kesilmesi için kara ve deniz yollarına acilen kordonlar kurularak zaptiyeler yerleştirilmeye başlandı. Fakat kordonların yalnız zaptiyelerle korunması yeterli olamayacağından ve Trabzon taburunda yeterli asker kalmadığından IV. Ordudan acilen bir tabur yetiştirilmesi Trabzon Valisi Kadri Bey tarafından istendi⁹³⁷ ve bu taburun gelmesi halinde daha önce ayrıyeten istenen 50 askere gerek kalmadığı ifade edildi.⁹³⁸ 6 Ağustos'ta Vali Bey tarafından gönderilen telgrafta da bu ihtiyacın giderilebilmesi konusunda kurayla belirlenen redif askerlerinden ikinci grubunun gerek görüldüğünde talim vesilesiyle vaktinden önce çağrılarak kordonlarda görevlendirilebileceği önerisi sunuldu. Yine aynı gün gönderilen telgrafta bu görüşün kabul edilmediği anlaşılmakla birlikte Trabzon'daki Nizamiye taburunda daha iki bölük asker mevcut olup bunların 50-60 neferinin ilavesi şimdilik yettiğinden kordonların muhafaza altına alınmış olduğu ifade edilerek hastalığın artması halinde iki üç bölük askere ihtiyaç duyulacağı bildirildi.⁹³⁹ Nizamiye taburlarından 50-60 askerin acil olarak kordonlara gönderilmesine irade buyrularak Seraskerlik makamına bildirildiği

⁹³⁴ BOA, BEO., 43/3209. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 61. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 64-65.

⁹³⁵ BOA, Y.PRK.ASK., 84/28. 23 Temmuz 1308/4 Ağustos 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; İpek, "Trabzon'da Kolera", 400; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹³⁶ BOA, Y.PRK.ASK., 84/28. 23 Temmuz 1308/4 Ağustos 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen ikinci telgraf.

⁹³⁷ BOA, BEO., 45/3346. 24 Temmuz 1308/5 Ağustos 1892; Y.PRK.UM., 25/6. 24 Temmuz 1308/5 Ağustos 1892. Trabzon Valiliğinden gönderilen telgraf sureti.

⁹³⁸ BOA, Y.A.HUS., 263/50. 24 Temmuz 1308/5 Ağustos 1892.

⁹³⁹ BOA, Y.PRK.ASK., 84/28. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892 tarihli Trabzon Valiliğinden gönderilen şifreler.

Trabzon'a haber verildi ve daha başka çarelerin düşünülmesi de istendi.⁹⁴⁰ Ancak Seraskerlikten Trabzon'daki askerlerin yetersizliğinden ve diğer bölgelerden asker sevkini de zaman kaybı olacağından hemen Trabzon redif taburunun 400 mevcudunun toplanması ve kordonlara yerleştirilmesi istendi⁹⁴¹ ve bunlara bir o kadar da snider (şnayder) tüfeğinin verilmesi uygun bulundu.⁹⁴²

Koleranın bulaşmaması amacıyla birçok tedbir alınmakta ve ahalinin sağlık durumu kontrol edilmekteydi. Ancak karantinalarda tutulan birçokları da fakir ve muhtaç durumdaydı. Özellikle geçimlerini temin etmek amacıyla giden sandallar engellenmeye çalışılsa da muhtaç durumda olanlar, teftiş amacıyla Pulathane'ye giden Vali Bey'den karantina vergisinden muafiyetlerini talep etti. Bunların fakir ve muhtaç durumda oldukları valilik tarafından da bilinmesiyle memurlar ve kudret sahibi olanlarla parası olan sandal reisleri istisna olmak üzere fakir ahaliden alınacak verginin affedilmesi Kadri Bey tarafından istendi.⁹⁴³ Fakir oldukları anlaşılan kişilerin vergiden muaf olmasıyla birlikte bunlara yevmiye verilmesi sıhhiye kanun ve usulünün gereği olduğu Sıhhiye Nezaretinden cevap olarak bildirildi.⁹⁴⁴

Hastalık tehlikesinin artmasıyla birlikte doktor yetersizliği de dile getirilmeye başlandı. Zira Hopa Karantinahanesindeki doktorun hastalanmasıyla yerine Trabzon Belediye doktoru gönderilmiş ve askeriyeden de doktor talep edilmişti. İstenen doktorun gelmemesiyle birlikte gönderilen üç doktor da Pulathane'ye görevlendirildiğinden hem Hopa'ya gönderilmesi ve hem de vilayette tedbirli olunması için en azından üç doktorun ilk vapurla yetiştirilmesi gerekiyordu.⁹⁴⁵ Hızlı bir şekilde etkisini artıran koleraya 7 Ağustos'ta, Pulathane karantinasında 22 kişi yakalandı ve söz konusu tarihte 9 ve bir gün sonra da 7 kişi öldü. Ayın 9'una kadar 6 vefat daha yaşanırken 6 kişi de hastalığa yakalandı. Kasabada ise 6 Ağustos'ta bir kişi hayatını kaybederken bir kişi de

⁹⁴⁰ BOA, Y.PRK.UM., 25/6. 26 Temmuz 1308/7 Ağustos 1892. Trabzon vilayetine gönderilen şifre.

⁹⁴¹ BOA, Y.MTV., 65/50. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892.

⁹⁴² BOA, Y.MTV., 65/67. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁴³ BOA, BEO., 46/3398. 10 Temmuz 1308/22 Temmuz 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 37/2772. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 35. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

⁹⁴⁴ BOA, BEO., 46/3398. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; Y.PRK.A., 7/89. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892.

⁹⁴⁵ BOA, BEO., 45/3360. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 64. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892. Yapılan inceleme neticesinde görevlendirilip de gelmediği ifade edilen doktorun 3 Ağustos'ta İstanbul'dan hareket ettiği anlaşıldı. BOA, BEO., 52/3833. 2 Ağustos 1308/14 Ağustos 1892.

hastalanmıştı.⁹⁴⁶ Pulathane'deki yolcu sayısının 800'den fazla olması, hastalığın kasaba merkezine de bulaşması ve yolcular arasında da artması sebebiyle kordon içinin genişletilerek 250 ile 500 metre mesafeler arasında kabilelerin ayrılması gerektiği oradaki doktorlar tarafından arz edildi.⁹⁴⁷ Ağustos'un 10'undan 11'ine kadar 24 saat içinde Pulathane karantinasındaki 23 hastadan ikisi öldü ve kasaba merkezinde de bir kişi hastalığa yakalandı.⁹⁴⁸

Sadaretten Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkireden hastalığın varolduğu Pulathane ile Trabzon merkezi arasında olduğu düşünülen ve Pulathane'ye bir buçuk saat mesafede bulunan *Şarkiye* Karantinahanesine görevlendirilen askerlerden birinin koleraya yakalandığının ve ayrı bir çadırda tedavisinin yapıldığının IV. Ordu Müşiriyetinden bildirildiği ifade edilmekteydi. Burada görev yapan askerler içinde kolera çıkmış olmasına nazaran oranın da hastalıklı kabul edilmesi tabii olduğundan bahsedilen karantinanın dışında diğer bir kordon kurulması lazımdı.⁹⁴⁹ Bununla birlikte Pulathane'deki doktorlardan gönderilen telgrafta da karantina merkezinin sahilde ve köy yakınında sağlığa uygun olmayan bir yerde kurulmuş olduğundan kordonun genişletilmesi⁹⁵⁰ ve karantinahanede bulunanların kabilelere ayrılması gerektiği beyan edilmişti. Bu sıkıntının giderilebilmesi amacıyla o bölgede kerestenin rahat temin edilebilecek olmasından ayrı ayrı barakalar yapılması uygun görülerek Trabzon'da yeterli kalfa ve dülger bulunmadığından İstanbul'dan gönderilmesi konusunda irade buyruldu.⁹⁵¹ Aslında oranın yetersizliği de yaşananlardan anlaşılıyordu. Zira karantina merkezinde hasta ve vefatların yaşanmaya devam etmesi, karantinada tutulan kayıklarda da ölen olması ve en önemlisi kordon muhafazasında görevli olan bir askere de hastalığın bulaşması bunu göstermekteydi.⁹⁵² Hastalığın bu şekilde yayılmasıyla birlikte vilayetin sağlık durumunun ne yolda olduğuna dair bilgiler de artmaktaydı. 15

⁹⁴⁶ BOA, Y.PRK.UM., 25/6. 26 Temmuz 1308/7 Ağustos 1892. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf; DH.MKT., 1984/47. 27 Temmuz 1308/8 Ağustos 1892; Y.PRK.SH., 3/61. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892; DH.MKT., 1986/2. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁴⁷ BOA, BEO., 48/3547. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892.

⁹⁴⁸ BOA, DH.MKT., 1986/42. 30 Temmuz 1308/11 Ağustos 1892; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁴⁹ BOA, BEO., 50/3696. 31 Temmuz 1308/12 Ağustos 1892.

⁹⁵⁰ BOA, BEO., 50/3696. 31 Temmuz 1308/12 Ağustos 1892; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁵¹ BOA, BEO., 50/3696. 31 Temmuz 1308/12 Ağustos 1892.

⁹⁵² BOA, DH.MKT., 1987/49. 2 Ağustos 1308/14 Ağustos 1892; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 231.

Ağustos'ta karantinada 3 ve kasaba merkezinde de 3 olmak üzere 6 kişi ile bir gün sonra da karantinadaki toplam 19 hastanın ikisi hayatını kaybetti.⁹⁵³ Koleranın sadece sivil ahalide değil askerlerde de etkisi görüldü. Hastalığın bir askere bulaşmasına rağmen iki gün sonra verilen habere göre başka bir asker daha hastalanmıştı.⁹⁵⁴

Yaşanan ölümlerin yanında güvenlik sorunları devam ediyordu. Rusya'dan denizyoluyla Osmanlı Devleti tarafına gelecek kayıkların iadesi, Osmanlı topraklarından Rusya tarafına gideceklerin de engellenmesi ve hazırlanan tarassud kayıklarında bulunan muhafaza müfrezelerinin emrini yapmayan veya silah çekmeye cüret edenler hakkında ne şekilde davranılması gerekeceği IV. Ordu Müşiriyetinden telgrafla soruldu.⁹⁵⁵ Silah çekmeye cüret edenlere karşılık verilmesi gerekli görülümüşse de bu muamelenin daha sonra iki devlet arasında savaş sebebi olabileceğinden -gerçi bu uygulama Meclis-i Sıhhiyenin kararına dayanacaksa da- bu önemli noktayı dikkatten uzak tutmamaları gerekiyordu. Bu konuda Rusya Devleti'nin Hariciye Nezaretiyle görüşülerek iki tarafça ortak bir kararın alınmasına kadar şimdilik karşı bir harekette bulunulmaması uygun bulundu.⁹⁵⁶

Bu süreçte verilen bilgilerden koleranın biraz hafıflediği anlaşılmaktaydı. Zira 17 Ağustos'a gelindiğinde Pulathane karantina ve kasabasında yeniden hastalığa yakalanan ve vefat eden olmadığı gibi eski hastalardan da 10 kişinin kaldığı bildirildi. Hopa ve Hamsiköyü'nde de herhangi bir sıkıntı yoktu.⁹⁵⁷ Bununla birlikte 21 Ağustos'ta da iyi yönde haberler verilmesine⁹⁵⁸ rağmen 23 Ağustos tarihli telgrafta kasabada 22 kişinin koleraya yakalandığı bildirildi.⁹⁵⁹

Vilayet tarafından daha önce 3 doktor talep edilmişti. Bunların da askeriye tarafından görevlendirilmesi istenirken yeni bir heyetin Trabzon'a gönderilmesine karar verildi. Hastalığa karşı 150 lira harcama yapılarak Mabeyn memurlarından Dr. Miralay Yusuf Zeki Bey'in koleraya karşı yapmış olduğu ilaçtan 500 şişe hazırlanıp

⁹⁵³ Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁵⁴ BOA, DH.MKT., 1988/73. 4 Ağustos 1308/16 Ağustos 1892.

⁹⁵⁵ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 44. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892.

⁹⁵⁶ BOA, BEO., 42/3089. 19 Temmuz 1308/31 Temmuz 1892; BEO., 53/3921. 5 Ağustos 1308/17 Ağustos 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Koler*, 66.

⁹⁵⁷ BOA, Y.PRK.UM., 25/43. 5 Ağustos 1308/17 Ağustos 1892. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf.

⁹⁵⁸ BOA, DH.MKT., 1990/58. 9 Ağustos 1308/21 Ağustos 1892.

⁹⁵⁹ BOA, DH.MKT., 1991/41. 11 Ağustos 1308/23 Ağustos 1892.

gönderilmesine irade buyruldu.⁹⁶⁰ Gönderilecek heyet, Trabzon'da koleraya karşı hazırlanan ilacı deneyecekti. İlacı hazırlayan Dr. Yusuf Zeki Bey, söz konusu ilacı denemek için Trabzon'a gönderilecekse de geçen sene Şam'da yaptığı denemeyi yalnızca kendisi biliyordu. Bu sebeple ilacın tesir derecesini belirlemek için hastaların gece gündüz gözetimde tutulması gerektiği ve değerlendirmenin cetvel şeklinde kaydedilerek gönderilmesi istendi. Bu işleri, Zeki Bey'in tek başına sürdüremeyeceğinden⁹⁶¹ yanında Binbaşı Halim Bey'le Mabeyn-i Hümayun cerrahlarından Mustafa Efendi'nin de gönderilmesi askeriyeden bildirildi. İlaçların denenmesi için görevlendirilen bu üç doktorun kolera hastalığının devam ettiği Pulathane karantinasında istihdam edilmeleriyle orada bulunan dört doktordan üçünün tedbir almak üzere Hopa'ya gönderilmesi vilayete bildirildi.⁹⁶² Vilayetten ise bunların biri Trabzon'da bırakılarak diğerlerinin sınır karantinalarına gönderilmesi talep edildi.⁹⁶³ Bu sebeple kolera ilacını deneyecek olan üç doktorla Malatya Hastanesi doktorlarından Binbaşı Bağdesar ile Hilmi ve Haydarpaşa Hastanesinde görevli Yüzbaşı Salim Efendilerin Pulathane'de görevlendirilmek üzere bu defa da geçici olarak Trabzon'a gönderilmeleri kararlaştırıldı.⁹⁶⁴

Trabzon'da hastalananların sayısı azalırken karantinahanelerdeki yolcu sayılarında da azalma görülmektedir. Buna göre Pulathane'de 62 yolcuyla birlikte 11 kayık ve bunların 47 tayfası bulunmaktaydı. Hopa karantinasının mevcudu ise 39 yolcudan ibaret olmakla birlikte bu yolcular içinde hastalık görülmemişse de Pulathane'de güvenliği sağlayan askerlerden ikisi hastalanarak biri vefat etmişti.⁹⁶⁵ Kordonlardaki askerlerden ara sıra da olsa koleraya yakalananların olmasının sebebi, İstanbul tarafından bu görevlilerin yolcularla görüşmesinden kaynaklı olduğu şeklinde değerlendirildi ve bunun engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması vilayete tavsiye edildi.⁹⁶⁶ Bu da hastalığın bulaşmaması yönünde görevlilerin de hastalığa karşı tam olarak bilinçli olmadığını ve bunların da kontrol edilmesi gerektiğini göstermekteydi.

⁹⁶⁰ BOA, DH.MKT., 1984/77. 27 Temmuz 1308/8 Ağustos 1892; DH.MKT., 1985/71. 28 Temmuz 1308/9 Ağustos 1892.

⁹⁶¹ BOA, DH.MKT., 1991/84. 11 Ağustos 1308/23 Ağustos 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 64.

⁹⁶² BOA, BEO., 57/4241. 11 Ağustos 1308/23 Ağustos 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 64.

⁹⁶³ BOA, BEO., 58/4315. 15 Ağustos 1308/27 Ağustos 1892.

⁹⁶⁴ BOA, DH.MKT., 1993/7. 17 Ağustos 1308/29 Ağustos 1892.

⁹⁶⁵ BOA, BEO., 61/4510. 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892.

⁹⁶⁶ BOA, BEO., 61/4510. 19 Ağustos 1308/31 Ağustos 1892.

Koleranın Ağustos'un sonundan itibaren 9 Eylül'e kadar görülmediği bilgisinin verilmesi üzerine⁹⁶⁷ Pulathane'deki tedbirlerin kaldırılmasına yönelik karar alınmışsa da zikredilen tarihte gönderilen diğer bir telgraftan Trabzon şehrinde üç kişinin koleraya yakalanarak "*bunlardan ikisinin vefat ettiği ve birinin dahi hal-i istihzârda bulunduğu münderic olması...*" sebebiyle uygulanan tedbirlerin devamına ve Trabzon'dan gelenlerin 10 gün karantinaya alınmasına gerek görüldü.⁹⁶⁸ Hastalığın bu şekilde tekrar baş göstermesiyle birlikte Sadarettin Trabzon'a gönderilen telgrafta hastalarla bulaşık yerlerden karantinaya girmeyerek kaçak şekilde memlekete girenler konusunda alınan tedbirlerde müsamahalı davranıldığına anlaşıldığı ifade edilerek bu konuda acele bilgi verilmesi istendi.⁹⁶⁹ Bunlarla birlikte şehrin etrafına karadan bir kordon kurularak şehir dışına çıkacakların belirlenen iki yerde 10 gün karantinaya alınmasına 12 Eylül'de karar verildi. Deniz tarafından ise Trabzon ve çevresiyle bağlantı kuracak gemi ve kayıkların Hopa'dan Ordu'ya kadar hiçbir sahile kabul edilmemesi istendi.⁹⁷⁰ Trabzon'da bulunan Vitalis Efendi'nin Erzurum'da Eylül ayı başında kolera hastalığının görülmesi sebebiyle oraya görevlendirilmesine karar verilmişti. Fakat hastalığın tekrar görülmesi üzerine bundan vazgeçilerek Trabzon'da kalması, Pulathane'de koleranın ilk ortaya çıktığı zamanda ne yapılmış ise şehir merkezinde de o şekilde çalışılmasının gerektiği ve alınması gereken tedbirler hakkında Vitalis Efendi'ye talimat verildiği vilayete bildirildi.⁹⁷¹ Vitalis Efendi ise uygulanacak tedbirlerin Trabzon'a tebliğ edilmediğinden bahisle bu işlerin bir an önce uygulamaya konulmasını istemekteydi.⁹⁷² Bu karar, bir gün sonra vilayete iletildi.⁹⁷³

Vali Kadri Bey, 14 Eylül tarihli telgrafında şehrin etrafında kordonların kurulduğunu ve bu konuda çeşitli çalışmalar yapıldığını bildiriyordu. Buna göre Trabzon'daki sağlık komisyonunda yapılan görüşme neticesinde şehrin etrafında kordonun kurulması mümkün görülmekle birlikte, Trabzon'a 4-5 saat mesafede olan

⁹⁶⁷ BOA, BEO., 64/4745. 23 Ağustos 1308/4 Eylül 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 89. 24 Ağustos 1308/5 Eylül 1892; Y.PRK.UM., 25/43. 28 Ağustos 1308/9 Eylül 1892. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf.

⁹⁶⁸ BOA, İHUS., 3/94. 28 Ağustos 1308/9 Eylül 1892.

⁹⁶⁹ BOA, BEO., 68/5081. 29 Ağustos 1308/10 Eylül 1892.

⁹⁷⁰ BOA, BEO., 70/5240. 31 Ağustos 1308/12 Eylül 1892.

⁹⁷¹ BOA, BEO., 69/5109. 30 Ağustos 1308/11 Eylül 1892.

⁹⁷² BOA, BEO., 70/5240. 31 Ağustos 1308/12 Eylül 1892.

⁹⁷³ BOA, Y.PRK.UM., 25/43. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf; BEO., 70/5239. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 104. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892.

köylerdeki ahalinin her gün şehre gelip gittiğinden bunların kordon dışında bırakılması uygun görülmedi. Ayrıca Pulathane karantinası ve kasabasında 6 haftadır herhangi bir vakanın görülmemesi üzerine Pulathane kasabasının etrafındaki kordonda değişiklik yapıldı.⁹⁷⁴ Pulathane İdare Meclisi tarafından da Sera Deresi sınırından Bed'ile Suğa, Karaman mevkilerinden İle Köyü başına kadar sekiz yerde 24 zaptiye ile kordon kurulması uygun görülerek gerekli zaptiyenin görevlendirilmesi istendi.⁹⁷⁵ Böylece bu tarafta Trabzon ve çevresi ile bağlantı kesildiğinden bu kordon Hamsiköyü'ne kadar uzatılarak oradan da güvenli ve uygun nokta olması sebebiyle Trabzon'un üst tarafında bulunan Yanbolu deresine götürülmesi halinde Trabzon'a en yakın yer olan Pulathane ile Maçka'nın bazı kısımları ve Tonya ile diğer nahiye ve kazaların tamamı dışarıda bırakılmış olacaktı. Sadece Trabzon'la daima bağlantıda olan köylerin de kordon altına alınması sebebiyle Hamsiköyü'ndeki karantina, Trabzon şehriyle etrafına mahsus olacağı için karantina süresinin 10 güne çıkarılarak faaliyete geçirilmesi istendi.⁹⁷⁶ Bu karar, Sıhhiye Nezareti tarafından da tasvip edilerek çalışmalara hemen başlanması vilayete tebliğ edildi.⁹⁷⁷

Hastalığın daha önce Pulathane'de çıkması ve yaşanan sıkıntılardan tecrübe kazanılması üzerine Trabzon'a karşı kurulan kordonlar, koleranın sirayetinin engellenmesi için yeterli görülmedi. Nitekim hastalığın devam ettiği sürede pazar kurulmamasına ve köylerden gelenlerin kahvehanelerde yatırılmamasına da karar verildi. Ayrıca köylerden pazara gelecek ahalinin Pulathane kasabası dışındaki Kireçhane ile Doniza konağı mevkilerinden ihtiyaçlarını alarak kasaba içine girmemeleri ve bunların temizliğe dikkat etmesi konusunda zabıta ve polis memurlarına gerekli emrin verilmesi de istendi.⁹⁷⁸

Koleranın diğer bir etkisi ise yazışmalardaki artışı. Vilayette yaşananlardan haberdar olmak isteyen Payitaht ile yerel idareciler arasında bilgi paylaşımı ve alınacak tedbirlere dair yazışmalar için mevcut telgraf memurları, artık yetersiz kalmaktaydı. Bu sebeple kolera olan Trabzon ve bazı telgraf merkezlerinden yapılan talep üzerine 7

⁹⁷⁴ BOA, BEO., 72/5368. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892; BEO., 71/5253. 23 Safer 1310/16 Eylül 1892.

⁹⁷⁵ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949, 142.

⁹⁷⁶ BOA, BEO., 72/5368. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892; BEO., 71/5253. 23 Safer 1310/16 Eylül 1892.

⁹⁷⁷ BOA, BEO., 72/5368. 3 Eylül 1308/15 Eylül 1892.

⁹⁷⁸ Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 142.

muhabere memuru geçici olarak görevlendirildi.⁹⁷⁹ Hatta posta ile gecikecek olan acil durumların telgrafla bildirilmesi ifade edilirken⁹⁸⁰ acil olmayan durumlarda da telgrafların boşuna meşgul edilmemesi tebliğ edildi.⁹⁸¹

Yukarıda zikredilen bütün bu tedbirlerle birlikte 13 Eylül'de Trabzon'da yeni bir hasta görülmemesine rağmen önceki hastalardan biri vefat etti.⁹⁸² Bundan sonra verilen bilgilere göre vilayetin hiçbir yerinde vaka yaşanmadı.⁹⁸³ Bu sebeple Hopa'dan Trabzon'a kadar uygulanan 10 gün karantinanın devam etmesiyle birlikte Trabzon da dâhil olup oradan Ordu'ya kadar olan sahillerden gelenler için süre 1 Ekim'de 5 güne indirildi. Trabzon şehri etrafındaki kara kordonu aynı şekilde bırakılırken kordon dışına çıkacaklara 5 gün karantina uygulanacaktı.⁹⁸⁴ Ekim ayı başında da Pulathane'de bir aydan fazla zamandan ve Trabzon'da da 15 günden beri koleralı görülmediğinden kış mevsiminin de yaklaşması ve askerlerin çadır altında bulundurulmasının hastalık çıkmasına sebep olacağı düşünülerek askerlerin görevlerine iadeleri Seraskerlikten istendi.⁹⁸⁵ Ayrıca vilayet sahilindeki yolculara uygulanan süreler aynı bırakılırken yolcusuz olarak gelenlere uygulanan karantina süresi de 24 saate indirildi ve Pulathane dâhil olmak üzere şehrin etrafındaki kordon kaldırıldı.⁹⁸⁶ Vilayette uzun süredir hastalık olmadığına dair sürekli olarak İstanbul'daki ilgililer bilgilendirilmekteydi.⁹⁸⁷ İran'a gitmek üzere Trabzon'a gelen sağlık heyetinin başkanı Mirliya Halim Paşa da, ziyaret ettiği askerî hastanede hiçbir hastanın olmadığını 26 Ekim'de bildirdi.⁹⁸⁸

⁹⁷⁹ BOA, *DH.MKT.*, 1999/22. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892; *İ.PT.*, 1/10. 6 Eylül 1308/18 Eylül 1892; *DH.MKT.*, 2006/17. 15 Eylül 1308/27 Eylül 1892.

⁹⁸⁰ BOA, *MF.MKT.*, 152/92. 17 Teşrin-i evvel 1308/29 Ekim 1892.

⁹⁸¹ BOA, *BEO.*, 135/10114. 26 Kanun-ı evvel 1308/7 Ocak 1893.

⁹⁸² BOA, *Y.PRK.SH.*, 3/65. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892.

⁹⁸³ BOA, *Y.PRK.UM.*, 25/43. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892, 3 Eylül 1308/15 Eylül 1892 ve 5 Eylül 1308/17 Eylül 1892 tarihli Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraflar; *Y.PRK.SH.*, 3/68. 5 Eylül 1308/17 Eylül 1892; *Y.PRK.UM.*, 25/57. 12 Eylül 1308/24 Eylül 1892. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf.

⁹⁸⁴ BOA, *BEO.*, 81/6061. 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892; *BEO.*, 81/6062. 21 Eylül 1308/3 Ekim 1892; *DH.MKT.*, 2007/114. 22 Eylül 1308/4 Ekim 1892; İpek, "Trabzon'da Kolera", 401; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 186.

⁹⁸⁵ BOA, *BEO.*, 84/6238. 24 Eylül 1308/6 Ekim 1892; *BEO.*, *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 136. 24 Eylül 1308/6 Ekim 1892; *BEO.*, 87/6501. 30 Eylül 1308/12 Ekim 1892; *BEO.*, *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 256. 30 Eylül 1308/12 Ekim 1892.

⁹⁸⁶ BOA, *BEO.*, 88/6543.30 Eylül 1308/12 Ekim 1892; *DH.MKT.*, 2010/39. 1 Teşrin-i evvel 1308/13 Ekim 1892.

⁹⁸⁷ BOA, *Y.PRK.UM.*, 25/57. 9 Teşrin-i evvel 1308/21 Ekim 1892. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf; *Y.A.HUS.*, 266/24. 12 Teşrin-i evvel 1308/24 Ekim 1892; *DH.MKT.*, 2015/117. 15 Teşrin-i evvel 1308/27 Ekim 1892.

⁹⁸⁸ BOA, *Y.PRK.SH.*, 3/72. 14 Teşrin-i evvel 1308/26 Ekim 1892.

Koleranın Eylül ayından itibaren Trabzon’da görülmemesine rağmen Vali Kadri Bey’in 30 Ekim tarihli telgrafında “*bugün sabahdan akşama kadar nefis-i Trabzonda üç kolerâ vukû’âtı oldu*”ğu ve hastalığın görüldüğü yerlerin kordon altına alındığı haber verilmekteydi. Bu hastaların ikisi Trabzon yerlilerinden biri de 8 gün önce İstanbul’dan gelmiş bir yolcuydu. Vilayet merkezinin dışında Gümüşhane sancağının Koğans nahiyesinde de iki kişi hastalandı. Vali Bey, bu defa görülen hastalığın Trabzon’daki topları nakletmek için bir hafta önce Erzurum’dan gelen topçu askerlerinden bulaştığının tahmin edildiğini bildirdi. Bunlar gelirken Pınakapan’da karantinaya alınmış ve sürelerini tamamlamışlarsa da başlangıçta askerlerden ikisinde çok şiddetli ve ikisinde de orta derecede *kolerin* vakası görülüp ardından şehir içinde kolera çıkmasının bu düşüncüyü kuvvetlendirdiğini ifade etti.⁹⁸⁹ Bu bilgi üzerine hastalığın görüldüğü yerlerin hemen kordon altına alınması ve sirayetinin engellenmesi konusunda aynı gün emir verildi. Trabzon’dan Ordu’ya kadar olan sahillerden o gün itibariyle çıkacak gemilerin de Sinop’a sevk edilmesine karar verildi.⁹⁹⁰ 30 Ekim’de hastalanlarla birlikte bir gün sonra hastalığa yakalanan bir kişi hayatını kaybetti. Gümüşhane’nin Daldaban⁹⁹¹ mevkiinde de bir kişi hastalanırken 1 Kasım’da 5 kişi daha hastalandı ve ikisi vefat etti.⁹⁹² Hastalığın günden güne artmasıyla birlikte Trabzon’dan denizyoluyla çıkanlara Sinop’ta 10 gün karantina uygulanması da tedbirler arasındaydı.⁹⁹³

Hastalığın tekrar ortaya çıkmasıyla birlikte doktorların yeterli derecede olmamasından ötürü askerî doktorlardan yardım istenilmekteydi. Ancak onların da işlerinin yoğunluğu sebebiyle acil olarak doktor gönderilmesi talep edildi.⁹⁹⁴ Ayrıca hemen tedbire başlanarak hastalığın görüldüğü hane ve dükkânlar kordon altına alındı. Ancak bu uygulama ahaliyi çok fazla korkuttuğundan çoğu kişi hanelerinde hasta olduğunu haber vermemekte ve ancak meydana gelen vefatlar üzerine bunlardan haberdar olunmaktaydı. Bu durum ise alınan tedbirlere engel teşkil etmekle birlikte hasta sayısının da daha önce meydana gelen salgınlardan tamamen farklı olarak birden

⁹⁸⁹ BOA, BEO., 99/7378. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 203/15200. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

⁹⁹⁰ BOA, BEO., 99/7378. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892. Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat; Y.A.HUS., 266/56. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892; Y.PRK.SH., 3/75. 19 Teşrin-i evvel 1308/31 Ekim 1892.

⁹⁹¹ Gümüşhane’nin mahallesi.

⁹⁹² BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 21 Teşrin-i evvel 1308/2 Kasım 1892.

⁹⁹³ BOA, BEO., 100/7491. 21 Teşrin-i evvel 1308/2 Kasım 1892.

⁹⁹⁴ BOA, DH.MKT., 2018/51. 26 Teşrin-i evvel 1308/7 Kasım 1892.

bire yükselmesine sebep oldu ve 30 Ekim'den 8 Kasım'a kadar koleraya yakalananların miktarı 70'e ulaştı. Bu sebeple şehirdeki sağlık heyetiyle görüşülerek hastalığın görüldüğü mekânlarda tebhirlle (etüv) birlikte diğer sağlık tedbirlerinin uygulanması ve şimdiye kadar kordon altına alınan yerlerin tahliyesine karar verildiği valilik tarafından bildirilerek hastalığın mahiyetinin ancak bu şekilde anlaşılabileceği ifade edildi.⁹⁹⁵ Sıhhiye Nezaretinden bu karar uygun görülerek daha önceki kolera döneminde Trabzon'da görev yapmış olan Müfettiş Vitalis Efendi de tekrar görevlendirildi.⁹⁹⁶

Vitalis Efendi'nin tayin edilmesine rağmen 9 Kasım'da Trabzon'a vapur olmadığından 10 Kasım'da hareket edeceği ve daha önceden dört askerî doktor gönderilmiş olduğu gibi daha sonradan askeriye'den iki doktorun daha gönderildiği Seraskerlikten bildirildi. Sadarettin de doktorların artırılmasının Trabzon tarafından gerek görülmesi halinde İran'a görevlendirilmesine rağmen Erzurum'da kalan sağlık heyetinden gereği kadar doktorun Trabzon'a gönderilmesinin de mümkün olduğu ifade edildi.⁹⁹⁷ Vitalis Efendi ile birlikte bir doktor daha 10 Kasım'da Trabzon'a hareket etti.⁹⁹⁸ Hastalık da günden güne artmakta olup 8 Kasım'a kadarki 70 vakanın üzerine 3 günde 30 kişi daha eklendi ve bu üç günde 21 kişi de öldü.⁹⁹⁹

Koleranın Trabzon'da tekrar ortaya çıkması bazı eksikliklerin de göstergesiydi. Zira daha önce temizlik işlerine, ahalinin yiyecek-içeceğine ve hastalığın yayılmaması için gereken tedbirlere dikkat edilmesi bildirilmişti. İkinci defa orada koleranın çıkması, bu tedbirlerin tamamen uygulanmadığını göstermekteydi. Avrupa'da hastalığın sirayetinin önlenmesi için yapılan araştırmalarda yiyecek ve içecekte kaynamış su kullanılmasıyla beraber gıda tüketimine dikkat edilmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştı. Bu araştırmadan da destek alınarak temizliğe ve özellikle tuvaletlerin kimyevî maddelerle temizlenmesine dikkat edilmesi için ahalinin anlayabileceği şekilde ilannamelerin yayınlanması istendi. Yapılması gerekenlerin şehrin camilerinde, mahalle imamı tarafından da şifahi anlatılması tebliğ edildi.¹⁰⁰⁰ Kolera mikrobu, akarsularda yaşayarak başlıca sirayeti de bu sular vasıtasıyla meydana geldiğinden hastalık olan

⁹⁹⁵ BOA, Y.A.HUS., 266/120. 27 Teşrin-i evvel 1308/8 Kasım 1892.

⁹⁹⁶ BOA, Y.A.HUS., 266/120. 28 Teşrin-i evvel 1308/9 Kasım 1892; BEO., 104/7757. 28 Teşrin-i evvel 1308/9 Kasım 1892.

⁹⁹⁷ BOA, Y.A.HUS., 266/115. 28 Teşrin-i evvel 1308/9 Kasım 1892.

⁹⁹⁸ BOA, BEO., 106/7885. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892.

⁹⁹⁹ BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892; Y.PRK.UM., 25/70. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892 ve 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892.

¹⁰⁰⁰ BOA, BEO., 106/7895. 2 Teşrin-i sani 1308/14 Kasım 1892.

yerlerde ahalinin akarsulardan içmeyip kuyu ve pınar sularıyla kaya aralarından çıkan suları içmeleri ve bu çeşit sular bulunmadığında akarsuyun kaynatıldıktan sonra içilmesi ve doğal çay bulunmadığında her yerde bulunabilen ada çayının sık sık içilmesi de ahaliye anlatılmalıydı.¹⁰⁰¹ Koleraya karşı alınacak olan tedbirler, sadece Trabzon'a bildirilmedi, aynı zamanda hastalığın var olduğu Erzurum, Van, Sivas, Bitlis, Mamuretülaziz, Edirne ve Kosova'ya da tebliğ edildi.¹⁰⁰²

Hastalığın tekrar ortaya çıktığı sırada Trabzon'dan Zakoriki imzasıyla Almanya Konsolosluğuna ilginç bir telgraf gönderilmişti. Telgrafta Trabzon'daki 5 mülkiye doktorunun şehri terk etmeleri sebebiyle gereken yardımın yapılamadığı iddia edilmekteydi. Sadarettin Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkirede bu iddianın doğru olması halinde şu münasebetsiz olaydan üzüntü duyulacağı ifade edilerek gereken yardımın yapılması için gereği kadar doktorun hemen Trabzon'a gönderilmesi istendi. Hastalığın engellenmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınması ve asla rehabet gösterilmemesi konularının daha önce gerekli yerlere tebliğ edildiğine işaret edilerek bu tedbirlerle Trabzon'da koleranın yayılamaması için daha önce verilen irade hükümlerinin şimdiye kadar ne sebeple uygulanmadığının da Saraydan sorulduğu bildirilerek doktorlarla ilgili iddianın araştırılması istendi.¹⁰⁰³

Trabzon Karantina Doktoru Espataro tarafından 11 Kasım'da gönderilen telgrafta Trabzon'da meydana gelen heyecanın hastalığın ilk ortaya çıktığı günlerde yalnız Hristiyanlar içinde olduğu anlaşılarak bunlar çevre köylere doğru kaçmışlarsa da şimdi heyecanın azaldığı ifade edildi. Doktorların kaçıışı konusunda da aileleriyle beraber şehri terk edenlerin üç kişi olduğu bildirildi.¹⁰⁰⁴ Ancak aynı tarihte Sadarettin Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire de ise doktorların köylere kaçtığına ve doktor durumuna dair vilayetten alınan telgrafta “*Trabzon kışlası, kalesi ve askerî hastanesinde birçok doktor olduğu gibi memlekette yerli ve askerî altı doktor olduğunun*” bildirildiği anlaşılmaktaydı. Hastalığın tekrar çıkması sebebiyle ahalinin bir kısmının civar köylere çekildiği doğrulanmışsa da doktorların kaçtıklarına dair verilen haberler doğru değildi. Ahalinin köylere çekilmesi sebebiyle yerli doktorların bazıları bu köylere gitmişler ve

¹⁰⁰¹ BOA, BEO., 112/8338. 13 Teşrin-i sani 1308/25 Kasım 1892; BEO., 112/8345. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892.

¹⁰⁰² BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 169. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892.

¹⁰⁰³ BOA, BEO., 105/7875. 28 Teşrin-i evvel 1308/9 Kasım 1892.

¹⁰⁰⁴ BOA, Y.A.HUS., 266/139. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892; İpek, “Trabzon'da Kolera”, 401.

nöbetleşe şehre gelip yardım etmeleri kendilerine tembih edilmişti. Doktor ihtiyacına dair ise “*şimdi o kadar ihtiyaç duyulmamakla beraber ihtiyaten bir doktorun ilk vasıta ile gönderilmesinin*” daha önce Dahiliye Nezaretine yazıldığı ifade edildi. Ayrıca hastalığa yakalanan muhtaçlara bedava ilaç verildiği, her türlü sağlık tedbirin uygulandığı ve sürekli çalışılmakta olduğu da haber verildi.¹⁰⁰⁵ Bu arada 231 zaptiyeinin istihdamına gerek görülmekteydi.¹⁰⁰⁶

Her gün takdim edilen telgraflarda ifade edildiği üzere hastalığın etkisi azalmaya başlamıştı. Gümüşhane’de 20 günden beri hastalık görülmediği gibi vilayetin diğer yerlerinde de yoktu. Trabzon şehrinde de vakaların gittikçe azalması, yiyecek-ıçecek ve diğer konularda daha önce tebliğ edilen iradelere göre hareket edilmesinin sonucu olarak değerlendirildi.¹⁰⁰⁷ İşlerin bu şekilde yolunda olmasıyla birlikte hastalığa karşı ödenek yetersizliği sebebiyle 8.000 kuruş istendi.¹⁰⁰⁸

Hastalığın Kasım sonu ve Aralık başlarında tamamen hafıflemesine karşın sağlık tedbirleri aynı şekilde uygulanmaya devam etti. 30 Kasım’da Trabzon merkezinde yalnız bir kişi hastalanırken karantinahaneler de dâhil olmak üzere vilayetin diğer yerlerinde bir vukuat yoktu.¹⁰⁰⁹ Ancak Ordu’ya kadar olan sahillere gece gelen vasıtalarla izin verilmiyordu.¹⁰¹⁰

Kolera salgını, ulaşım ve asker sevkiyatında da çeşitli sıkıntılar çıkarmıştı. 15 Ekim’de Sinop Karantinahanesi tarafından hastalık olan yerlerden 800-900 civarında yeni askerin geleceği haber alındığından bunların bir seferde gönderilmesi durumunda sıkıntı yaşanacağı bildirildi. Zira başka yolcularla birlikte bu kadar kişiyi bir anda barındırmak zor olacaktı. Bu sebeple yeni neferlerin en fazla 300 kişilik gruplar halinde sevk edilmesi istendi. Ayrıca Trabzon’da bir süredir hastalık bitmişse de gelenlere 5 gün karantina uygulandığından bu süresinin tamamen iptaline kadar beklendiği takdirde karantina beklemeden bu askerlerin doğrudan sevklerinin yapılabileceği de bildirildi.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁵ BOA, BEO., 104/7800. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 157. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 67.

¹⁰⁰⁶ BOA, BEO., 105/7803. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892.

¹⁰⁰⁷ BOA, BEO., 107/7967. 5 Teşrin-i sani 1308/17 Kasım 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

¹⁰⁰⁸ BOA, DH.MKT., 2024/94. 12 Teşrin-i sani 1308/24 Kasım 1892.

¹⁰⁰⁹ BOA, BEO., 116/8629. 18 Teşrin-i sani 1308/30 Kasım 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

¹⁰¹⁰ BOA, DH.MKT., 2030/1. 29 Teşrin-i sani 1308/11 Aralık 1892.

¹⁰¹¹ BOA, BEO., 90/6697. 4 Teşrin-i evvel 1308/16 Ekim 1892.

Asker sevki meselesi böyleyken yolcuların durumu biraz daha kötüydü. Zira yolcu alan vapurların Sinop'ta 5 gün, almayanların ise 24 saat karantina beklemeleri kararından Trabzon ulaşımı ciddi bir şekilde etkilendi. Kararın alınmasının hemen ardından Trabzon'a gelen posta vapurlarından ikisi yolcu almayarak hareket etti ve bundan sonra gelecek vapurların da yolcu almayacağı haber alındı. Bu durum ise hergün Trabzon, Giresun ve Ordu iskelelerindeki yolcuların günlerce beklemelerinin yanında çeşitli sıkıntıları da beraberinde getirecekti. Vali Kadri Bey, bu iskele ve yolcular sayesinde kâr elde eden vapurların, şimdi 5-10 kuruş masraftan kaçtıklarını ifade ederek yolcu kabul etmeyen vapurlara yük de verilmeyeceğini bildirdi.¹⁰¹²

Sevk edilecek askerler konusunda 4 Aralık tarihli Seraskerlik tezkiresine göre IV. Ordu Müşiriyetinden gönderilen telgrafta Erzurum, karantinaya tabi olduğundan oranın Redif Taburundan Trablusgarb Fırkasına gidecek askerlerin sevkini uygun olup olmayacağı soruldu. Bununla birlikte aynı soru, Trabzon'da yeniden kolera çıkması sebebiyle oradan çıkacak gemilerin de Sinop ve Kavak'ta 10 gün karantinaya alınacağından Trabzon vilayetinin sahillerinden gönderilecek askerler için de geçerliydi. Sıhhiye Nezaretinden kolera'nın Trabzon'da tekrar çıkmasına Erzurum'dan gelen topçu askerlerinin sebep olduğunun anlaşılması sebebiyle kolera'nın olduğu yerlerden asker sevki uygun olamayacağı beyan edildi ve hastalığın tamamen bitmesine kadar asker sevkinden vazgeçilmesi bildirildi. Ancak aynı konuda IV. Orduya asker sevkini ertelenmesinin sorulması üzerine 2 Ekim 1892 tarihinde verilen iradede sevk ertelenmesinin sorun çıkaracağı, zira askerlerin değiştirilmemesi durumunda görev yapan mevcut askerlerin sıkıntı yaşayacakları düşünüldüğünden askerlerin azar azar sevk edilmesi ifade edildi.¹⁰¹³

Kolera, alınan tedbirlere rağmen bir türlü Trabzon'u tamamen terk etmiyor, arada bir kendini gösteriyordu. 1892 yılında görülen salgınların en sonuncusu da yılın son günlerinde ortaya çıktı.¹⁰¹⁴ Bu sebeple Trabzon ile Gümüşhane arasındaki Zigana'da daha önceki gibi 5 gün karantina uygulanmaya başlandı.¹⁰¹⁵ 6 Ocak 1893'e kadarki birkaç gün içinde Trabzon merkezinde 8 kişi öldü ve diğer birimlerde hastalık

¹⁰¹² BOA, BEO., 90/6702. 4 Teşrin-i evvel 1308/16 Ekim 1892.

¹⁰¹³ BOA, Y.MTV., 71/95. 22 Teşrin-i sani 1308/4 Aralık 1892.

¹⁰¹⁴ BOA, DH.MKT.PRK., 1350/63. 18 Kanun-ı evvel 1308/30 Aralık 1892. Hıfzıssıhha-yı Umumiye Müfettişi Bonkowski Paşa tarafından Sadarete gönderilen arz.

¹⁰¹⁵ BOA, Y.MTV., 73/88. 21 Kanun-ı evvel 1308/2 Ocak 1893.

görülmedi.¹⁰¹⁶ 10 Ocak'ta hastaların düzelmeye başlamasıyla birlikte Trabzon'da bulunan Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi'nin orada kalmasına gerek kalmadığı düşünülmüşse de ihtiyaten 15-20 gün daha görevine devam etmesine dair irade buyruldu.¹⁰¹⁷ 16 Ocak'ta ise vilayetin hiçbir yerinde kolera vakasının görülmediği ifade edildiyse de¹⁰¹⁸ bilgilendirme telgraflarının gönderilmesine bir süre daha devam edilmesi istendi.¹⁰¹⁹ Ocak ayının sonlarında hastalığın bitmesiyle birlikte uygulanan karantinalar da hafifletildi. 24 Ocak'ta Sohumkale'den Ordu iskelesine kadar Osmanlı ve Rusya sahillerinden gelenlere uygulanan karantina 5 güne indirildi.¹⁰²⁰ Ayın sonunda da bu süre 24 saate düşürülürken yolcusuz gelen vasıtalara uygulanan tedbirler ise tamamen kaldırıldı.¹⁰²¹ 24 saat olan ihtiyat karantinası da Şubat ayının başlangıcında tamamen iptal edildi.¹⁰²² Vitalis Efendi'nin dönmesinin bildirilmesi üzerine Vali Kadri Bey tarafından bir ay daha kalması istenmişse de¹⁰²³ 27 Şubat'ta müfettişin dönmesine karar verildi.¹⁰²⁴ Vitalis Efendi'nin Trabzon'da hastalığa karşı görev yaptığı sırada üstün hizmeti sebebiyle taltif edilmesi de Trabzon'dan talep edildi.¹⁰²⁵

1892 yılında Trabzon'da kolera salgınının görüldüğü ilk yer Pulathane idi. İngiliz konsolos raporlarında buradaki 390 vakanın 230'unun öldüğü ifade edilmişti. Bunların 113'ü erkek, 82'si kadın ve 35'i de çocuktur.¹⁰²⁶ Trabzon merkezinde ise ilk salgına dair tam bir rakama ulaşılamasa da 30 Ekim'den 8 Ocak 1893 tarihine kadar olan 2 aylık süreçte 384 kişi koleraya yakalandı ve bunların 231'i öldü. Vilayete bağlı olan yerlerde de 40 kişi hastalanırken bunların 30'u öldü. Toplam olarak vilayet genelinde 424

¹⁰¹⁶ BOA, Y.PRK.UM., 26/27. 21 Kanun-ı evvel 1308/2 Ocak 1893. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf; Y.PRK.SH., 4/2. 21 Kanun-ı evvel 1308/2 Ocak 1893; Y.PRK.SH., 4/5. 22 Kanun-ı evvel 1308/3 Ocak 1893. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf; Y.PRK.UM., 26/27. 25 Kanun-ı evvel 1308/6 Ocak 1893. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf.

¹⁰¹⁷ BOA, İ.HUS., 7/77. 30 Kanun-ı evvel 1308/11 Ocak 1893; Y.A.HUS., 268/127. 31 Kanun-ı evvel 1308/12 Ocak 1893; BEO., 140/10432. 4 Kanun-ı sani 1308/16 Ocak 1893.

¹⁰¹⁸ BOA, Y.PRK.UM., 26/27. 4 Kanun-ı sani 1308/16 Ocak 1893. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf.

¹⁰¹⁹ BOA, Y.PRK.UM., 26/27. 5 Kanun-ı sani 1308/17 Ocak 1893. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf; Y.PRK.SH., 4/8. 9 Kanun-ı sani 1308/21 Ocak 1893; DH.MKT.PRK., 1350/55. 29 Kanun-ı sani 1308/10 Şubat 1893; BEO., 153/11431. 31 Kanun-ı sani 1308/12 Şubat 1893.

¹⁰²⁰ BOA, Y.A.HUS., 269/17. 13 Kanun-ı sani 1308/25 Ocak 1893; İpek, "Trabzon'da Kolera", 402; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 187.

¹⁰²¹ BOA, Y.A.HUS., 269/53. 20 Kanun-ı sani 1308/1 Şubat 1893; BEO., 147/11005. 20 Kanun-ı sani 1308/1 Şubat 1893; DH.MKT., 2048/105. 23 Kanun-ı sani 1308/4 Şubat 1893.

¹⁰²² BOA, BEO., 153/11435. 31 Kanun-ı sani 1308/12 Şubat 1893.

¹⁰²³ BOA, BEO., 152/11346. 27 Kanun-ı sani 1308/8 Şubat 1893.

¹⁰²⁴ BOA, BEO., 163/12210. 15 Şubat 1308/27 Şubat 1893.

¹⁰²⁵ BOA, BEO., 99/7360. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

¹⁰²⁶ Şaşmaz, *Trabzon Vilayeti Ticari Raporları*, 1206.

hastanın 261'i ölmüştü.¹⁰²⁷ Trabzon merkezindeki salgının nüfus üzerindeki etkisi, İngiliz konsolosları tarafından daha yüksek gösterilmektedir. Salgının 30 Ekim'de başladığı ifade edilse de 14 Kasım'dan sonraki 52 günde 486 kişinin koleraya yakalandığı ve bunların da 327'sinin öldüğü bildirilmektedir.¹⁰²⁸

Daha önce koleranın yalnızca nüfus kaybına değil sosyo-ekonomik birçok alana etkisinin olduğu ifade edilmiş ve buna dair birkaç örnek de aktarılmıştı. Hastalığın birkaç defa ortaya çıkması sebebiyle ahali 1892'ye kordon senesi adını vermişti.¹⁰²⁹ Uzun bir süre hastalığın var olduğu Trabzon vilayetinde buna bağlı olarak uygulanan karantinalar, ticarete büyük bir zarar verdi. İngiliz konsolosunun raporuna göre Anadolu ve İran'dan gelen malların ticarî hacminde 1891 yılıyla karşılaştırıldığında 310.930 libre gibi bir düşüş vardı. Trabzon'un merkeziyle birlikte Ordu, Giresun, Tirebolu, Sürmene, Rize ve Atina da aynı şekilde salgından etkilenen yerlerdi. Bu durumun neticesinde ithalatçılar, satılmayan eski malları bitirip yeni ve daha satılabilir ürünlere yer açarak kazanç sağladiysa da ihracatçılar telafi edilemez bir kayba uğradı. Yine bir önceki yıla göre limana uğrayan gemi sayısında 156 ve nakledilen yükte de 150.879 ton düşüş yaşandı.¹⁰³⁰ Samsun ise alınan tedbirlerin ve sağlık kısıtlamalarının dışında tutulmuşsa da gelen gemiler, limana girmeden Sinop'ta karantinaya alınıyordu. Bu ise Samsun deniz taşımacılığında olumsuz bir etki yaparak 141 buharlı gemiyle birlikte nakledilen ürünlerde 112.077 ton düşüşe sebep oldu.¹⁰³¹

Salgından bölge ticaretinin bu şekilde etkilenmesiyle birlikte en fazla yıkıma uğrayanlar ise doğal olarak ahaliydi. Kolera sebebiyle şehirden kaçış, birçok insanı yoksulluğa düşürdü ve çoğu, sahip oldukları mallarını borç aldıkları tefecilere sattı. Şehirden kaçanların bir kısmı geri çevrildiyse de bazıları Zigana'nın yükseklerinde ayazda kalarak soğuktan öldü. Ticaretin durduğu şehirde endüstri de etkilendiğinden iş gücü neredeyse hiç para etmedi ve geçim zorlaşarak masraflar arttı. Her açıdan etkilenen şehirde bir süreliğine yoksulluk meydana geldi.¹⁰³² 13 Kasım'da kayıkçılık ve balıkçılık ile uğraşan birçok ailenin karantina ve kordonlar sebebiyle zarar ettikleri ve sıkıntı yaşadıklarından çok fazla muhtaç duruma düşenlere dağıtılmak üzere yardım

¹⁰²⁷ BOA, BEO., 127/9492. Koleradan dolayı meydana gelen vukuatı gösterir cetvel.

¹⁰²⁸ Şaşmaz, *Trabzon Vilayeti Ticari Raporları*, 1220.

¹⁰²⁹ Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 141.

¹⁰³⁰ Şaşmaz, *Trabzon Vilayeti Ticari Raporları*, 1201, 1219.

¹⁰³¹ Şaşmaz, *Trabzon Vilayeti Ticari Raporları*, 1205.

¹⁰³² Şaşmaz, *Trabzon Vilayeti Ticari Raporları*, 1206.

yapılması Kadri Bey tarafından istenmiş ve 100 lira verilmişti.¹⁰³³ Paranın dağıtımının bir komisyon tarafından yapılarak müfredat defterinin hazırlanması istendi.¹⁰³⁴ Hazırlanan deftere göre 525 kişiye yardım yapılmıştı. Çoğunluğuna 20'şer kuruş verilen yardımdan Trabzon'un 20 mahallesinde sayı ve para miktarı olarak ilk sırada gelen Faros mahallesinde 151 kişiye 3.100 kuruş dağıtıldı. Yardımdan en az faydalanan yerler ise Mağara ve Saçlıhoca mahalleleri olup dörder kişiye toplam 160 kuruş dağıtıldı.¹⁰³⁵

Aralık ayının sonlarında vilayet ahalisinin rızkı olan ve yerli kayıkçıların bir aylık ihtiyaçlarını temin eden hamsi balığının avlanma zamanı yaklaştığından Trabzon'dan vilayetin diğer sahil bölgelerine gitmek mecburiyetinde olan balıkçılar, Pulathane'de vergi vermeden karantina beklemek için izin istemişlerdi. Vali Bey, fakir olan bu kişilerin çoğunun başkalarının yardımıyla geçindiklerini ifade ederek bunlardan vergi alınmamasını talep etti.¹⁰³⁶ Ancak Sıhhiye Nezaretinden fakirlerle liman içi ve dışında balık avlayan balıkçı kayıklarının vergiden muaf olmalarına rağmen bu şekilde kâr amaçlı uzak yerlere kadar gidecek olanların muaf tutulmaları uygun bulunmadı.¹⁰³⁷

Pulathane Karantinahanesinin genişletme çalışmalarından ve ek binalarının yapımından çevredeki tarım alanları da etkilendi ve mağdur olanların ise zararlarının karşılanması uzun bir süreç aldı. Serdarzade Ramiz Ağa ile Hacı Musazade Hüsnü Efendi, arazilerinde yapılan barakalar sebebiyle ürünleri ziyan olduğundan zararlarının karşılanmasını talep etmişlerdi. Bu arazide ekili olan tütün ve hububattan 9.976,5 kuruş zararlarının olduğu yapılan keşif neticesinden anlaşıldı¹⁰³⁸ ve bu zararın mağdur olan ziraatçılara ödenmesine karar verildi.¹⁰³⁹ Aynı şekilde sahip olduğu binaların hastane yapılması sebebiyle binanın çevresindeki tütün tarlasına zarar verilen Ahanda¹⁰⁴⁰ köyünden Kalaycızade Hacı Osman Efendi de zararının karşılanmasını talep etmişti. Yapılan keşif neticesinde 1894 yılında Osman Efendi'nin de zararının 1.402,5 kuruş

¹⁰³³ BOA, Y.MTV., 70/135. 1 Teşrin-i sani 1308/13 Kasım 1892; Ayhan Yüksel, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Karadenizde Balık Avcılığı ve Balıkçılık", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (241), (Ocak 2007), 61; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 187.

¹⁰³⁴ BOA, *Hazine-i Hassa Defteri*, nr. 24201. 15 Nisan 1309/27 Nisan 1893.

¹⁰³⁵ BOA, *Hazine-i Hassa Defteri*, nr. 24201.

¹⁰³⁶ BOA, BEO., 126/9420. 4 Kanun-ı evvel 1308/16 Aralık 1892.

¹⁰³⁷ BOA, BEO., 123/9185. 8 Kanun-ı evvel 1308/20 Aralık 1892; BEO., 126/9420. 10 Kanun-ı evvel 1308/22 Aralık 1892.

¹⁰³⁸ BOA, DH.MKT., 46/36. 12 Mayıs 1309/24 Mayıs 1893.

¹⁰³⁹ BOA, İ.DH., 1306/8. 13 Temmuz 1309/25 Temmuz 1893; BEO., 246/18425. 15 Temmuz 1309/27 Temmuz 1893; DH.MKT., 46/36. 24 Temmuz 1309/5 Ağustos 1893.

¹⁰⁴⁰ Trabzon ili Akçaabat ilçesine bağlı Kavaklı köyü.

olduğu tespit edildi.¹⁰⁴¹ Ancak aradan uzun bir süre geçmişse de bu para ödenmemişti ve bu sebeple valilikten birkaç defa ödenmesine dair istekte bulunuldu.¹⁰⁴² Bu paraların hangi nezaret bütçesinden karşılanacağına dair karışıklık sebebiyle geciken ödemenin Dahiliyeden karşılanmasına karar verildi.¹⁰⁴³ 1895 yılında ise yine aynı salgın sebebiyle mağdur olan diğer bir çiftçi de Üstürkiya¹⁰⁴⁴ köyünden Kurdaloğlu İsmail olup o da tarlasında kurulan karantina sebebiyle ekim yapamadığından 560 kuruş zarar etmişti.¹⁰⁴⁵ Bu konuda gecikme yaşanmaması için yapılan karantinahanelerden dolayı meydana gelen zararların aynı yılın giderlerine eklenerek karşılanmasına irade buyruldu.¹⁰⁴⁶

Koleranın vilayette aynı yıl içerisinde birkaç defa ortaya çıkması, ahalinin sağlık durumunun sürekli olarak takip edilmesi ihtiyacını da ortaya çıkardı. Bu görevi yürütecek sıhhiye müfettişi, çoğu yerde bulunmaktayken Trabzon'da böyle bir birim ve haliyle görevli de yoktu. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla vilayete bağlı olan yerleri gezmek ve vilayetin sağlık durumuna dair inceleme yapmak üzere bir müfettişe ihtiyaç olduğu hastalık sebebiyle Trabzon'a gönderilen Bonkowski Paşa¹⁰⁴⁷ tarafından ifade edildi. Bu göreve ise salgın süresince hizmet ve gayreti görülen Trabzon Belediye Doktoru Abdülkerim Efendi'nin tayin edilmesi istendi. Abdülkerim Efendi'nin müfettişliğe atanması, hem bir mükâfat olacak hem de bu eksikliği kapatacağı.¹⁰⁴⁸ Bu istek üzerine Trabzon Sıhhiye Müfettişi olarak atanan Abdülkerim Efendi,¹⁰⁴⁹ aylık 2.000 kuruş maaşla 2 Haziran 1893 tarihinde işe başladı¹⁰⁵⁰ ve rütbesi de yükseltildi.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴¹ BOA, *DH.MKT.*, 209/24. 9 Şubat 1309/21 Şubat 1894. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁰⁴² BOA, *DH.MKT.*, 209/24. 3 Temmuz 1310/15 Temmuz 1894. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; *ŞD.*, 2636/46. 21 Temmuz 1310/2 Ağustos 1894; *DH.MKT.*, 209/24. 14 Kanun-ı evvel 1310/26 Aralık 1894. Maliye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁰⁴³ BOA, *Y.MTV.*, 106/115. 7 Eylül 1310/19 Eylül 1894. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbatası.

¹⁰⁴⁴ Trabzon ili Akçaabat ilçesine bağlı Darıca köyü.

¹⁰⁴⁵ BOA, *A.MKT.MHM.*, 565/6. 12 Haziran 1311/24 Haziran 1895; *DH.MKT.*, 412/47. 2 Ağustos 1311/14 Ağustos 1895; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 187.

¹⁰⁴⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 565/6. 2 Ağustos 1311/14 Ağustos 1895.

¹⁰⁴⁷ Bonkowski Paşa hakkında daha geniş bilgi için bkz. Feza Günergun, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 1988*, (229-252), Ankara 1992.

¹⁰⁴⁸ BOA, *DH.MKT.*, 35/7. 24 Kanun-ı sani 1308/5 Şubat 1893.

¹⁰⁴⁹ BOA, *BEO.*, 212/15896. 18 Zilkade 1310/3 Haziran 1893; *BEO.*, 222/16577. 5 Haziran 1309/17 Haziran 1893; *Y.PRK.ASK.*, 92/1. 17 Haziran 1309/29 Haziran 1893.

¹⁰⁵⁰ BOA, *DH.MKT.*, 102/1. 7 Temmuz 1309/19 Temmuz 1893. Trabzon Valiliğinden gönderilen tahrirat.

¹⁰⁵¹ BOA, *İ.TAL.*, 55/13. 11 Teşrin-i evvel 1309/23 Ekim 1893. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat. Abdülkerim Efendi, yeni görevine başlamışsa da maaşının nereden ödeneceğine dair karışıklık sebebiyle atanmasının üzerinden 6 ay geçmesine rağmen maaş alamamıştı. Maaşın, belediye gelirlerinden ödenmesi gerekirken belediye gelirinin yetersiz olması sebebiyle şimdilik Dahiliye ödeneğinden verilmesi gerektiği ifade edildi. Ancak söz konusu bütçede müfettiş maaşına karşılık

Kolera salgını, mahkemelerin neredeyse tamamen kapanmasına, adli görevlilerin, avukatların ve davacıların çok hızlı hareket etmesine ve böylece çoğu davacının da şikâyetinin ihmal edilmesine sebep oldu.¹⁰⁵²

Hastalığın devletler arasında siyasî etkisinin olduğu da görülmektedir. Zira Trabzon ve Erzurum, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını oluşturduğundan kolera salgını sırasında Rusya tarafından Trabzon sınır kordonlarına gelenler sebebiyle siyasî bir sorun da ortaya çıkmıştı. Rus Kazaklarından firar ederek Erzurum Milo kordonuna gelmiş olan bir kişiyle Hopa Karantinahanesine gelen bir Rus askerinin teslim ve iade edilmesi, Küçük Kaynarca Antlaşması ve mülteciler konusunda Rusya ile sonradan verilen notaların hükümlerine uygun olmayan bir hareket olarak görülmemişti. Fakat bu taraftan Rusya'ya firar eden askerler bazen iade edilmiyordu. Bu ise aynı durumda Osmanlı Hükümetinden gösterilen muameleye uygun olmadığından bundan sonra Rusya'nın yaptığı gibi hareket edileceği konusunda Rusya Hükümeti nezdinde gerekli teşebbüsün yapılması Petersburg Konsolosluğuna ve Hariciye Nezaretine bildirildi. Hopa karantinasına gelen Rus askerinin kabul edilip edilmemesi konusu da IV. Ordu Müşiriyetinden soruldu.¹⁰⁵³ Askerin ihtida etmediği takdirde teslimi yönünde karar alınmışsa da söz konusu askerin ihtida etmiş olduğu bildirildi.¹⁰⁵⁴ Bu haber üzerine ise kabul edilmesi yönünde bilgi verildi.¹⁰⁵⁵

olmadığı bildirildi. BOA, DH.MKT., 102/1. Teşrin-i evvel 1309/Ekim-Kasım 1893 tarihli Trabzon Sıhhiye Müfettişi Abdülkerim Efendi tarafından Sadarete gönderilen telgraf ve 18 Teşrin-i sani 1309/30 Kasım 1893 tarihli Şura-yı Devlet Mazbatası.

¹⁰⁵² Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon", *Belleten*, 67 (250), Ankara 2003, 15.

¹⁰⁵³ BOA, BEO., 126/9406. 9 Kanun-ı evvel 1308/21 Aralık 1892.

¹⁰⁵⁴ BOA, BEO., 153/11421. 28 Kanun-ı sani 1308/9 Şubat 1893.

¹⁰⁵⁵ BOA, BEO., 153/11421. 30 Kanun-ı sani 1308/11 Şubat 1893. Mesele, 1892 yılının sonlarında ortaya çıkmışsa da 1893 Nisanında devam etmekteydi. Trabzon vilayetinin şifreli telgrafında Müslüman olmak isteyen bu kişinin hükümet dairesinde muhafazası bildirilmiş ve birkaç gün sonra da kabulüne dair irade buyrulmuştu. Bu konuda Rusya tercümanı tarafından Rus askerlerinden birini bundan 5 ay önce Laz gemicilerin Batum'dan kaçırarak sakladıkları ve bu kişinin firar ederek Sürmene'de bir Hristiyan hanesinde saklandığı ifade edildi. Yapılan inceleme neticesinde karantinaya gelen şahsın iadesi bildirilmişse de Müslüman olmak istediğini beyan etmesi üzerine askeriye kabul edilmişti. Ayrıca Trabzon askeri dairesinde istihdam edildiği yapılan araştırmadan anlaşılmıştı. (BOA, BEO., 188/14067. 7 Nisan 1309/19 Nisan 1893). Vali Bey, konsolosluğun bu konudaki maksadının söz konusu şahsın nasıl firar ettiğine ve askeriye de ne sebeple tutulduğuna dair bilgi aldıktan sonra "*Rusya askeri firarilerinden olduğu bilinen bir adamı nasıl kabul edip de askeriyeinizde tutunuz*" diyerek işi, siyasi bir mesele haline getirmekten ibaret olacağını anlaşıldığını da vurgulamaktaydı. Ayrıca Müslüman olmasının da kendini kabul ettirmek amacından kaynaklandığını ifade eden Kadri Bey, bu kişinin din değiştirmesinden bahsetmeye gerek kalmadığını ve konsolosluğa ona göre cevap verilmesini beyan etti. (BOA, BEO., 194/14479. 15 Nisan 1309/27 Nisan 1893.).

3.2.2.2. Koleranın Diğer Vilayetlere Bulaşmaması İçin Yapılan Çalışmalar

Rusya'ya bağlı olan yerlerde ve özellikle Trabzon'la sınır olan Batum'a, koleranın bulaşmasıyla beraber hastalığın Trabzon'a sirayeti halinde vilayetin çevresindeki Sivas'a bağlı olan Karahisar, Tokat ve Amasya sancaklarının belirli noktalarında karantinalar kurulması Sivas vilayeti tarafından istendi.¹⁰⁵⁶ Bu mevkilere askerî doktorların görevlendirilmesi de faydalı görüldü.¹⁰⁵⁷ Bu talebin üzerinden çok geçmeden kolera, Trabzon'da 26 Temmuz'da ortaya çıktı. Bu durum ordu mıntıklarının da tehdit ettiğinden ve sahilden yapılan ulaşım kesilmediğinden yalnız sahil karantina hatları yetmeyeceği düşüncesiyle ve Anadolu'nun iç kısımlarını hastalıktan korumak amacıyla Samsun, Pulathane ve Hopa mevkilerinin arkasındaki en önemli geçitlere *ikinci bir kordon hattı* kurularak gerekli noktalara karantinahaneler yapılmasına karar verildi.¹⁰⁵⁸ Bu arada, aynı zamanda Sivas vilayetinden de karantinaların kurulması yönündeki talep yinelenmişti.¹⁰⁵⁹ Bu konuda 28 Temmuz'da irade verildi.¹⁰⁶⁰ IV. Ordudan, kurulacak ikinci kordon hattı için Trabzon, Giresun, Ünye, Ordu ve Samsun iskelelerini Anadolu'ya bağlayan beş nokta üzerinde karantinahaneler kurularak buralara gerekli olan doktorlarla diğer görevlilerin hemen tayin edilmesi ve gereği kadar askerin de verilerek bahsedilen karantinalar ile aradaki yerlerin gözetim altına alınması gerekliliği bildirildi. Karantinaların güvenliği için ihtiyaç duyulan askerler konusunda redif bölüklerinin silâh altına alınması istendi. Karantinalar için gerekli personelin de İstanbul'dan gönderilmesine kadar hizmetlerin belediyeler tarafından yürütülmesi ve karantina süresinin de belirlenmesi talep edildi.¹⁰⁶¹ Ayrıca bu işlerin hızlandırılması Sadaret tarafından da istenmekteydi.¹⁰⁶² Gerek Trabzon ve gerek Pulathane merkezlerinin sağlık durumunun iyi olmasına rağmen Ordu'ya kadar Trabzon vilayeti sahillerinden gelenler için uygulanan tedbirler, İstanbul için bir ihtiyat muamelesinden ibaretti. Bununla birlikte vilayet sınırlarının sahile bakan kısımlarında kurulacak olan

¹⁰⁵⁶ BOA, BEO., 37/2765. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 63.

¹⁰⁵⁷ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 34. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

¹⁰⁵⁸ BOA, Y.PRK.ASK., 84/12. 15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 185-186.

¹⁰⁵⁹ BOA, BEO., 48/3592. 15 Temmuz 1308/27 Temmuz 1892. Sivas Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf; DH.MKT., 1979/101. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892.

¹⁰⁶⁰ BOA, BEO., 41/3046. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892; BEO., 40/2999. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892; Y.PRK.BŞK., 27/3. 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892.

¹⁰⁶¹ BOA, Y.A.HUS., 263/47. 20 Temmuz 1308/1 Ağustos 1892; BEO., 43/3184. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 60. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892.

¹⁰⁶² BOA, BEO., 43/3210. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892.

karantinalarda karayoluyla çıkacaklara şimdilik ihtiyaten 5 gün karantina uygulanmasının yeterli olacağı ve buralarda kullanılacak ilaç ve malzemelerin gönderilmesi Sıhhiye Nezaretinden ifade edildi.¹⁰⁶³

İkinci kordon hattı konusunda Trabzon Valisi Kadri Bey'in 5 Ağustos tarihli telgrafına göre Trabzon vilayetinin bulaşık olmasıyla birlikte bu tedbir, Rusya sahillerinden gelenlerle Trabzon vilayeti ahalisine özel ise karantinaların hastalık olmayan vilayetlerde kurulması vilayetteki ilgili kişilerce beyan edilmişti. Bu fikir göz önünde bulundurulmayarak karantinaların emredilen mevkilerde kurulması kesinse de bahsedilen iskelelerden başka Anadolu vilayetlerinin nakliyatının yapıldığı Sürmene ve Tirebolu kazaları da bunlara dâhil edilmeliydi. Buna göre 7 mevkide karantina kurulması gerekmektedir. Sağlık personelinin gelişine kadar buralarda belediye doktorları görev yapacaksa Ünye ve Sürmene'de belediye doktoru olmadığı gibi Trabzon'da da gönderilecek yeterli doktor bulunmamaktaydı. Kadri Bey, ayrıca karantina merkezlerinin mevkilerinin belirlenmesi görevinin belediye doktorlarıyla memurlara bırakılmasının yerine bu iş için sıhhiye müfettişi veya karantina doktorunun gönderilmesinin daha uygun olduğunu ifade etti. Ayrıca bu merkezlerin güvenliği zaptiyelerle sağlanacaksa bu konudaki yetersizlik sebebiyle süvari ve piyadelerin de zaptiye yazılmasına izin verilmesini istedi.¹⁰⁶⁴

Hastalığın Pulathane kasabasına bulaşması sebebiyle müfettişin oradaki asıl işlerini bırakıp vilayetler arasında kurulacak kordonlardaki işleri düzenlemek için gönderilmesi uygun bulunmadı. Fakat vilayetler arasındaki karantinahanelere dair işlerin müfettişle görüşülerek kararlaştırılması tavsiye edildi. Güvenlik meselesinde de asker veya zaptiye miktarının çoğaltılarak onlar tarafından hangisinin koruması uygun görülürse ona göre hareket edilmesi istendi.¹⁰⁶⁵ Hastalığın Trabzon'da artmasıyla birlikte 10 Ağustos'ta Sivas vilayetinden karantinaların kurulmasının hızlandırılması yönünde telgraf gönderildi.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶³ BOA, Y.A.HUS., 263/47. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892; BEO., 53/3922. 22 Temmuz 1308/3 Ağustos 1892.

¹⁰⁶⁴ BOA, BEO., 46/3399. 24 Temmuz 1308/5 Ağustos 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 46/3376. 24 Temmuz 1308/5 Ağustos 1892.

¹⁰⁶⁵ BOA, BEO., 46/3399. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; Y.PRK.A., 7/89. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892.

¹⁰⁶⁶ BOA, BEO., 48/3546. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 67. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892. Hastalığın Trabzon'da olmasına ve sınırlarda karantina tedbirlerinin faaliyete geçirilmesi için çalışılmasına rağmen vilayetlere de tedbir alınması noktasında bilgi verildi.

Trabzon'dan diğer vilayetlere yapılacak nakliyat için bir diğer yer Trabzon yolu üzerinde bulunan Hamsiköyü mevkiiydi. Buranın karantinahane olarak kurulması sıhhiye heyeti tarafından kararlaştırılarak çalışmalara başlandı. Diğer karantina kurulacak yerlerin bazılarında doktor olmadığından bu karantinalar için gerekli doktor ve ilaçların ilk vasıta ile yetiştirilmesi vilayetten talep edildi.¹⁰⁶⁷

Kurulacak olan karantinalarda görev yapacak doktorların isimlerinin bildirilmesi konusunda Seraskerlik makamına haber verildi.¹⁰⁶⁸ Ayrıca doktor ve ilaç eksikliğinin giderilmesi için acele edilmesi Sadaret tarafından bildirilmekteydi.¹⁰⁶⁹ Bu arada Hamsiköyü'ndeki çalışmalar da kısa sürede tamamlanarak vakit kaybedilmeden karantina uygulanmaya başlandı.¹⁰⁷⁰ Bu arada deniz yönünden Ordu'ya kadar karantina uygulanması sebebiyle kara üzerinden Samsun'un korunması amacıyla söz konusu iki şehir arasında da kordon kurulmasına karar verildi ve bu kordonun hangi hat üzerinden olacağı vilayet merkezine soruldu. Sıhhiye Müfettişliğinden ise hattın Ordu merkezinden başlayarak iç kısma doğru uzatılması cevabı verildi.¹⁰⁷¹ Vilayet tarafından Sürmene ve Tirebolu için talep devam etmekteydi. 16 Ağustos'ta gönderilen telgrafta bu kısımların açık olduğu ve buralardan Anadolu'nun diğer yerlerine geçecekler konusunda vilayetin sorumlu tutulmaması ifade edildi.¹⁰⁷² Bunun üzerine Sıhhiye Nezaretinden bu konunun sıhhiye müfettişiyle görüşülerek verilecek kararın uygulanması vilayete bildirildi.¹⁰⁷³

Koleranın Pulathane ve çevresinde olmasına rağmen Ordu'ya kadar Trabzon vilayeti sahillerinden gelenlere uygulanan tedbirlerin “*Dersaadet'e karşı bir muâmele-i ihtiyatiyyeden ibaret olduğu*” gibi Trabzon vilayetinden kara yoluyla çıkacaklar için şimdilik ihtiyaten 5 gün karantina uygulanmasının yeterli olacağı ve bu merkezlerde ihtiyaç duyulacak ilaç ve malzemelerin gönderilmesine karar verildiği Sadaretin 18

Trabzon'daki hastalığın tehlike arz ettiği en önemli vilayetlerden biri Erzurum biri de Sivas'tı. Bu amaçla gerekli tedbirlerin alınması Sıhhiye Nezaretinden Sivas'a bildirildi. BOA, BEO., 48/3592. 30 Temmuz 1308/11 Ağustos 1892. Sivas vilayetine gönderilen tahrirat.

¹⁰⁶⁷ BOA, BEO., 48/3553. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 67. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892.

¹⁰⁶⁸ BOA, DH.MKT., 1987/47. 2 Ağustos 1308/14 Ağustos 1892.

¹⁰⁶⁹ BOA, DH.MKT., 1989/68. 4 Ağustos 1308/16 Ağustos 1892.

¹⁰⁷⁰ BOA, DH.MKT., 1987/78. 3 Ağustos 1308/15 Ağustos 1892.

¹⁰⁷¹ BOA, DH.MKT., 1987/67. 2 Ağustos 1308/14 Ağustos 1892.

¹⁰⁷² BOA, BEO., 52/3882. 1 Ağustos 1308/13 Ağustos 1892; BEO., 50/3724. 2 Ağustos 1308/14 Ağustos 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 73. 2 Ağustos 1308/14 Ağustos 1892; BEO., 52/3826. 4 Ağustos 1308/16 Ağustos 1892.

¹⁰⁷³ BOA, BEO., 52/3882. 5 Ağustos 1308/17 Ağustos 1892.

Ağustos tarihli tezkiresinde ifade edilmekteydi.¹⁰⁷⁴ Bu merkezlerde görev yapacak doktorların da gönderildiği 23 Ağustos'ta Seraskerlik'ten bildirildi.¹⁰⁷⁵ Faaliyete başlayan Hamsiköyü'nde ise 92 yolcu ile 149 hayvan bulunmaktaysa da bunların da büyük bir çoğunluğunun karantina süreleri dolmuştu. Burayla birlikte 30 Ağustos'ta diğer karantina merkezlerinin de faaliyete geçtiği oralardaki yolcu sayısından anlaşılmaktadır.¹⁰⁷⁶ Hastalığın Eylül ayında Trabzon'da tekrar ortaya çıkmasıyla birlikte Sivas vilayeti tarafından sınırlardaki güvenliğe daha fazla dikkat gösterilmeye başlandı. Nitekim Alucra ve Hamidiye sınırında kordonlar oluşturulması ve Ordu kordonlarının takviye edilmesi, ayrıca Niksar'la çevresindeki geçit yerlerinin korunması için memurlar görevlendirilmesi hakkında Sivas vilayetinden telgraf gönderildi.¹⁰⁷⁷

Trabzon şehriyle Pulathane'den karayoluyla çıkacaklara karantina süresi 1 Ekim'den itibaren beş güne indirilmişse de bu karar ihtiyaten alındığı için vilayetten kara yoluyla çıkacaklara karşı olan karantina süresi tamamen iptal edildi.¹⁰⁷⁸ Bununla beraber Erzurum vilayetinde kolera hüküm sürdüğünden Erzurum'dan gelenlere karşı sınır olan vilayetlerde kurulmuş olan kordonların bir kat daha kuvvetlendirilmesiyle beraber gelenlere 10 gün karantina uygulanmasının devamına karar verildi.¹⁰⁷⁹

Koleranın Ekim ayının sonlarında Trabzon'da tekrar görülmesiyle birlikte hastalığın Bayburd kazasının merkeziyle bazı köylerinde de varolmasından emir alınıncaya kadar Erzurum vilayetinden gelecek yük ve yolcuların katiyen kabul edilmemesi Gümüşhane Mutasarrıflığına bildirildi.¹⁰⁸⁰ Erzurum'dan Trabzon'a gelecek yük ve yolcuların kesin olarak engellendiği Erzurum vilayetine de tebliğ edildi.¹⁰⁸¹ Ancak Sıhhiye Nezaretinin tezkiresinde Erzurum'a karşı alınan tedbirlerin artırılması istenirken yolcularının kabul edilmemesi konusunda Erzurum vilayetinin çalışmalarının yeterli görülmediği ifade edilmekteydi. Zira hastalığın Trabzon'a Gümüşhane yoluyla

¹⁰⁷⁴ BOA, BEO., 53/3923. 24 Muharrem 1310/18 Ağustos 1892.

¹⁰⁷⁵ BOA, BEO., 57/4241. 11 Ağustos 1308/23 Ağustos 1892.

¹⁰⁷⁶ Bu sınır karantinahanelerinden Ordu'da 12 yolcu ve 5 hayvan, Giresun'da 6 yolcu ve 46 denk, Samsun'da 103 yolcu ve 10 hayvan mevcuttu. Diğer bir yer olan Ünye'de ise sağlık uygulaması başlatıldığı ifade edilse de karantinada tutulan yoktu ve bu karantinaların hiç birinde de hastalık görülmedi. BOA, BEO., 61/4510. 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892.

¹⁰⁷⁷ BOA, BEO., 80/5984. 19 Eylül 1308/1 Ekim 1892.

¹⁰⁷⁸ BOA, BEO., 81/6061. 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892.

¹⁰⁷⁹ BOA, Y.A.HUS., 265/72. 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892; DH.MKT., 2007/114. 22 Eylül 1308/4 Ekim 1892; İpek, "Trabzon'da Kolera", 401; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 187.

¹⁰⁸⁰ BOA, BEO., 99/7378. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 203/15200. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

¹⁰⁸¹ BOA, BEO., 99/7377. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

Erzurum'dan gelen topçu askeri vasıtasıyla bulaştığı düşünölmekteydi.¹⁰⁸² Deniz yoluyla çıkanlara karantina uygulanırken Erzurum vilayeti yolcularının başka yerlere kabul edilmemesi hükmü, Trabzon vilayetinin de bulaşık addedilerek vilayetten karayoluyla çıkanlar için de uygulanmasına karar verildi. Vilayetten ise karantina beklettirilmesi ya da yolcuların tamamen engelleneceğı konusuna açıklık getirilmesi istendi.¹⁰⁸³ Sıhhiye Nezaretinden ise Giresun ve Ordu'nun bulaşık kabul edildiğinden Ordu'dan itibaren içeriye yani Sivas vilayeti sınırına doğru bir kordon çekilerek Samsun sancağının temiz tutulması ve Giresun ile Ordu'dan karayoluyla gidenlerin Samsun'a kabul edilmemesinin daha uygun olacağı cevabı verildi.¹⁰⁸⁴

Ancak kordonlarda çeşitli güvenlik sıkıntıları yaşanmaktaydı. Zira bu sırada hastalığın hüküm sürdüğü Erzurum'a karşı Sivas vilayeti tarafından gerekli yerlerde kordonlar kurulması için askerler gönderilmesi, IV. Ordudan talep edilmesine rağmen koleranın Erzincan'da ortaya çıkması sebebiyle gönderilemeyeceğı cevabı verilmişti. Askere ihtiyaç duyulan kordonlarda bu şekilde güvenlik çok zayıftı. Trabzon'un Ordu kazası kordonlarından yolcuların kaçtıkları memurlar tarafından bildirildi. Güvenlik sorununun giderilmesi için 150 zaptiyenin geçici olarak istihdamı Sivas'tan talep edildi.¹⁰⁸⁵ Bu konuda Trabzon vilayetinden Ordu ve Giresun kazalarının Sivas vilayeti taraflarında kordonlar kurulup hastalığın bitmesine kadar bu kazalardan içerilere yolcu girişinin yasaklandığı beyan edilerek yolcu gönderilmemesi gerekli yerlere de bildirildi. Bu karantina kordonları Sivas vilayetinin yazısı üzerine gerekli yerlerde mi kurulması yoksa Trabzon vilayetinin yazısında ifade edildiğı gibi Ordu ve Giresun taraflarında mı yapılması gerekeceğinin bildirilmesi istendi.¹⁰⁸⁶ Trabzon vilayetinde koleranın günden güne azalması üzerine Erzurum'a bağı Bayburd'a karşı Trabzon sınırında, Hadrak denilen yerde karantina kuruldu. Aynı şekilde Erzincan'dan gelenler için de Sipikör köyünde bu yönde çalışma başlatılmıştı.¹⁰⁸⁷

Kolera tehlikesinin baş göstermesinden itibaren sınırda, sahilde ve şehir merkezinde uygulanan karantina ve tedbirlerin birçok konuda etkisinin olduğu ifade

¹⁰⁸² BOA, BEO., 203/15200. 19 Teşrin-i evvel 1308/31 Ekim 1892.

¹⁰⁸³ BOA, BEO., 100/7491. 21 Teşrin-i evvel 1308/2 Kasım 1892.

¹⁰⁸⁴ BOA, BEO., 100/7493. 22 Teşrin-i evvel 1308/3 Kasım 1892; BEO., 101/7501. 23 Teşrin-i evvel 1308/4 Kasım 1892; BEO., 101/7506. 23 Teşrin-i evvel 1308/4 Kasım 1892.

¹⁰⁸⁵ BOA, DH.MKT., 2020/110. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892.

¹⁰⁸⁶ BOA, DH.MKT., 2021/73. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892.

¹⁰⁸⁷ BOA, BEO., 112/8345. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892.

edilmişti. Bununla birlikte hastalığın Anadolu vilayetlerine bulaşmaması için kurulan bu kara kordonları üzerinde de çeşitli sıkıntılar meydana geldi. Hastalık sebebiyle deniz yoluyla gönderilemeyen Trabzon postası, Gümüşhane ve Erzincan üzerinden Sivas yoluyla İstanbul'a sevk edildi. Bu iş için Gümüşhane belediye doktorunun Zigana kordonuna giderek orada karantina uygulamasından sonra posta çantasının kordondaki komisyonculara teslim edilmesi ve Trabzon'dan getiren görevlilerin geri dönmesi uygun görüldü.¹⁰⁸⁸ 1892 yılı Ağustos ayının başlangıcında alınan bu karardan sonra, koleranın Erzurum'a da bulaşması üzerine aynı tedbir orası için de geçerli oldu. Bu sebeple Vavuk ile Hamsiköyü arasında 600 kuruş maaşla bir tatar (posta sürücüsü) tayin edildi.¹⁰⁸⁹

Erzurum, Van ve İran taraflarından gelen emanetler, Karadeniz sahillerinin bazı yerindeki karantinelerde uzun süre bekletilmekle birlikte buralarda açılarak birbirine de karıştırılmaktaydı. Bu sebeple karantinelerin kaldırılmasına kadar Trabzon üzerinden gönderilecek emanetlerin geçici olarak nakilleri durduruldu. Diyarbakir ve Bağdat tarafından gelenlerin ise Trabzon güzergâhının yerine Amasya üzerinden Samsun'a ve oradan İstanbul'a sevki istendi.¹⁰⁹⁰ Bunun ardından koleranın sirayetinin önlenmesi amacıyla hastalık olan yerlerden gelen mektup, gazete, kitap, risale ve diğer evrakların temizlenmesine karar verildi.¹⁰⁹¹

Trabzon vilayetinin temel sorunlarından olan güvenlik meselesinden karantinahaneler de payını aldı. Zira güvenliğin tam olarak sağlanamadığı bu merkezlerden kaçakçı grupları geçmekteydi. Erzurum Valisi Haydar Bey'in 24 Eylül tarihli telgrafında Trabzon Karantinahanesinden zorla geçen onar kişiden oluşan kaçakçıların geldikleri bildirilmekteydi.¹⁰⁹²

Hastalık sebebiyle kurulan kordonların, asker sevkine de etkisi vardı. Aralık ayının sonunda askerliğini bitirmiş olanların rahat bir şekilde memleketlerine ulaşması hakkında vilayetlere tebligat gönderilmişti. Bu konuda Trabzon vilayetinden alınan cevabi telgrafta Ordu ve Giresun kazalarının arka tarafları kordonlarla kesilmiş olup

¹⁰⁸⁸ BOA, BEO., 43/3182. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892.

¹⁰⁸⁹ BOA, ŞD., 2605/13. 14 Teşrin-i evvel 1308/26 Ekim 1892; İPT., 1/36. 12 Teşrin-i sani 1308/24 Kasım 1892; DH.MKT., 2028/59. 24 Teşrin-i sani 1308/6 Aralık 1892.

¹⁰⁹⁰ BOA, DH.MKT., 1989/25. 5 Ağustos 1308/17 Ağustos 1892; BEO., 54/3986. 8 Ağustos 1308/20 Ağustos 1892.

¹⁰⁹¹ BOA, BEO., 64/4780. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892.

¹⁰⁹² BOA, DH.MKT.PRK., 1320/117. 12 Eylül 1308/24 Eylül 1892; Y.A.HUS., 265/34. 14 Eylül 1308/26 Eylül 1892.

yolcu geçişine izin verilmediğinden askerlerden iç bölgelere geçmek üzere o taraflara gideceklerin Ünye, Samsun ve Trabzon'da inmeleri gerektiği ifade edildi. Daha sonraki bir telgrafta da çoğunluğu asker olan 55 kişinin denizyoluyla Ordu'ya geldikleri ve köylerine gitme noktasında sıkıntıda oldukları bildirildi. Bunların karantinada beklemek için Fatsa'ya mı gönderilmesi yoksa Ordu sınırında bir yerde mi karantinada beklemelerinin daha uygun olduğu soruldu.¹⁰⁹³

Kurulmuş olan karantinahaneler konusunda ahaliden de şikâyetler geldi. Ordu kazasının Çambaşı mevkiindeki karantinadan şikâyet eden Hamidiyeli Karabacakoğlu Mustafa imzasıyla bir telgraf gönderildiğinden bu meselenin araştırılması istendi.¹⁰⁹⁴ Şikâyetin hangi konuda olduğuna dair bir neticeye ulaşılamasa da diğer karantinalardaki sorunlarla benzer olduğu tahmin edilmektedir.

Karantinahanelerin diğer önemli bir sorunu da her yerde olduğu gibi malî yetersizlikti. Zira buralarda görev yapan memurların ödeneğinin nereden karşılanacağına dair yazışmalar, çalışan memurların maaşlarının geciktirilerek zamanında ödenemediğini de düşündürmektedir. Gümüşhane'de kurulan karantinahanelerde görev yapan memurların maaşlarının mal sandıklarından ödenmesi konusunda Sıhhiye Nezaretinden müfettişliğe emir verilmişse de Trabzon vilayet idarecilerinden bu maaşların Sıhhiyenin resmî gelirlerinden ödenmesi konusunda telgraf gönderildi.¹⁰⁹⁵ Sıhhiyeye göre ise maaşlar, alınan vergilerden değil mal sandıklarından ödenmesi gerekiyordu. Ancak gelirleri alan Sıhhiye Nezaretinin, maaşların verilmesini kabul etmemesi ilginç bulunarak vilayet tarafından bu durumun sebebi soruldu.¹⁰⁹⁶

3.2.2.3. Trabzon'a Gönderilen Sağlık Heyeti

1892 yılının sonunda koleranın Trabzon şehriyle Erzurum ve Van vilayetlerinin bazı yerlerinde azalmasına rağmen tam olarak ortadan kalkmaması sebebiyle hastalığın gelecek yaz mevsiminde yayılması ihtimali göz önünde bulundurularak bazı tedbirlerin alınması gerekli görüldü. Bu konuda emir verilmiş olan Serkimyager ve Sıhhiye Genel Müfettişi olan Bonkowski Paşa ile belirleyeceği iki doktordan oluşan ve başkanlığını

¹⁰⁹³ BOA, DH.MKT., 2030/19. 29 Teşrin-i sani 1308/11 Aralık 1892.

¹⁰⁹⁴ BOA, BEO., 86/6449. 29 Eylül 1308/11 Ekim 1892.

¹⁰⁹⁵ BOA, BEO., 122/9148. 4 Kanun-ı evvel 1308/16 Aralık 1892; BEO., 123/9215. 5 Kanun-ı evvel 1308/17 Aralık 1892.

¹⁰⁹⁶ BOA, BEO., 123/9215. 7 Kanun-ı evvel 1308/19 Aralık 1892.

Dahiliye müsteşarının yapacağı bir komisyon kuruldu.¹⁰⁹⁷ Tam bu sırada ise hastalık Trabzon'da yeniden ortaya çıkmıştı. Daha önce etkili tedbirlerin alınmasıyla kolera'nın yayılması engellenmiş olsaydı şimdi tekrardan Trabzon'da hastalığın ortaya çıkmayacağı Bonkowski Paşa tarafından Sadarete gönderilen arzda ifade edildi. Ayrıca kış mevsiminde bir şehirde hareketsiz olan kolera mikrobunun tamamen ortadan kaldırılmasına önem verilmezse, sıcak mevsimde mikropların çoğalarak birden bire her tarafa bulaşacağı belirtildi. Bu sebeple Trabzon'a müfettiş-i umumi olarak tayin edilmiş olan Bonkowski Paşa,¹⁰⁹⁸ gerekli malzemelerin verilmesini isteyerek sunduğu pusulada yazılı olan memurların da maiyyetinde görevlendirilmesini talep etti. Bu memurlar; İstanbul'da Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu azalarından Mekteb-i Harbiye-i Şahane Serezacısı Kaymakam Françesko Turan/Toran? Bey, Selanik Askerî Hastanesi doktorlarından Kolağası Hasan Efendi, Gureba-yı Müslimin Hastanesi ve Üçüncü Belediye Dairesi doktoru Ahmed Cemal Efendi, Fevkalade Hıfzıssıhha-yı Umumiye Müfettişlerinden Mülazım-ı sani Mustafa Emin, Müfettiş Kamil ve Necib Efendilerdi. Yanında görev yapacak isimleri arzettikten sonra kolera'nın önünün alınması için Selanik ve İzmir'de uygulanan usul üzerine Trabzon şehri de üç mıntıkaya ayrılacağından bu heyetin ona göre görevlendirileceğini ve yanlarına da bir onbaşı tayin edileceğini bildirdi.¹⁰⁹⁹

Görevlendirilecek heyetin harcırahları ve verilecek maaşlar¹¹⁰⁰ da hesap edilmiş ve bunlarla birlikte yanlarında götürecekleri malzemeler de belirlenmişti. Koleralıların ev ve özel eşyalarının temizlenmesi için daha önceden Avrupa'dan getirtilerek Şehremanetinde bulunan etüv yani tebhir makinesi ile 6 pülverizatör ilk sırada yer almaktaydı.¹¹⁰¹ Bu makineleri kullanacak gerekli personel de istihdam edildi.¹¹⁰²

¹⁰⁹⁷ BOA, *İ.HUS.*, 7/13. 12 Kanun-ı evvel 1308/24 Aralık 1892.

¹⁰⁹⁸ BOA, *DH.MKT.PRK.*, 1350/63. 18 Kanun-ı evvel 1308/30 Aralık 1892. Hıfzıssıhha-yı Umumiye Müfettişi Bonkowski Paşa tarafından Sadarete gönderilen arz; İpek, "Trabzon'da Kolera", 401.

¹⁰⁹⁹ BOA, *DH.MKT.PRK.*, 1350/63. 18 Kanun-ı evvel 1308/30 Aralık 1892. Hıfzıssıhha-yı Umumiye Müfettişi Bonkowski Paşa tarafından Sadarete gönderilen arz.

¹¹⁰⁰ Bonkowski Paşa'nın maaşı 4.000 ve Sıhiye Müfettiş-i Umumiliğinden de 2.000 olmak üzere toplam 6.000 kuruştı. Gidiş-dönüş harcırahı olarak da 7.560 kuruş tahsis edildi. (BOA, *DH.MKT.*, 2041/44. 30 Kanun-ı evvel 1308/11 Ocak 1893). Mevcut maaşlarından başka azalara 2.000 ve müfettişlere de 1.500 kuruş maaş ve gidiş-dönüş harcırahı olarak da yine azalara 3.000 ve müfettişlere de 2.000 kuruş verilmesine karar verildi. (BOA, *DH.MKT.PRK.*, 1350/63. 19 Kanun-ı evvel 1308/31 Aralık 1892. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; *İ.SH.*, 1/10. 23 Kanun-ı evvel 1308/4 Ocak 1893).

¹¹⁰¹ Diğer malzemeler şunlardı. Ketenden yapılmış 15 adet gömlek ve pantolon, lastik galoşlar, Dolmabahçe Gazhanesinden 4.000 kilo sulu katran ve daha başka kimyevi malzemeler. (BOA, *DH.MKT.PRK.*, 1350/63. 18 Kanun-ı evvel 1308/30 Aralık 1892). Yalnızca gömlek ve pantolonların

Kolağası Mustafa Fikri Efendi'nin de koleranın tedavisindeki tecrübesi sebebiyle gerek Erzurum ve gerek Van taraflarında ihtiyaç olduğunda buralara gönderilmek üzere söz konusu heyetle birlikte Trabzon'a gitmesine karar verildi. Bu heyetin Trabzon'da yapacağı çalışmalar sırasında asker istihdamına gerek görüldüğünde bu ihtiyacın giderilmesi için askeriye bilgi verilmesi istendi.¹¹⁰³ Malzemelerin hazırlanması konusu da gerekli birimlere bildirildi.¹¹⁰⁴ Bonkowski Bey'in bu konudaki çalışmaları sebebiyle rütbesi mirlivalığa yükseltildi.¹¹⁰⁵

Sağlık heyetinin 18 Ocak'ta İstanbul'dan hareket ettiği ve Trabzon vilayeti tarafından yapacakları çalışmalarda her türlü yardım ve kolaylığın gösterilmesi vilayete tebliğ edildi.¹¹⁰⁶ Heyetin Trabzon'a ulaştığında hemen çalışmaya başladığı görülmektedir. Zira vilayet tarafından gönderilen telgrafta yapılacak çalışmalar için para talep edilmekte ve paranın verilmemesi durumunda şimdilik ileride tanzifat vergisinden geri ödenmek üzere mal sandığından belediyeye 50.000 kuruşun aktarılması için izin istenmekteydi.¹¹⁰⁷ Ancak hastalığın önemini kavrayamadığı anlaşılan Maliye Nezareti tarafından çok önemli ve acil işler için 25.000 kuruşun verilmesi uygun bulunduyorsa da boş yere masraf yapılmaması bildirildi.¹¹⁰⁸ Trabzon'da çalışmalarda bulunan Bonkowski Paşa'nın 11 Mart'ta Direst'te toplanacak Sıhhiye Kongresi'ne görevli olarak katılacağından hemen İstanbul'a dönmesi vilayete bildirildi.¹¹⁰⁹ Paşa, şehir merkezinde sürdürdüğü çalışmaların dışında Hamsiköyü'ne giderek karantinahaneyi de teftiş etti. Buranın dört parçadan ibaret olduğunu ve gereğinde hayvanlarla birlikte 2.500 kişiyi almaya yeterli olduğundan kordonlarının da düzenli bir şekilde gözetimde tutulması halinde karantina merkezi olmaya yakışır bir yer olacağını ifade etti.¹¹¹⁰

masrafı 869 kuruş (BOA, BEO., 134/9991. 23 Kanun-ı evvel 1308/4 Ocak 1893) ve 4.000 kilo sulu katranın fiyatı da 1.000 kuruş yapmaktaydı. (BOA, DH.MKT., 141/15. 15 Eylül 1309/27 Eylül 1893).

¹¹⁰² BOA, DH.MKT.PRK., 1350/63. 30 Kanun-ı sani 1308/11 Şubat 1893. Dahiliye Nezaretinden Trabzon'da bulunan Bonkowski Paşa'ya gönderilen tahrirat.

¹¹⁰³ BOA, DH.MKT.PRK., 1350/63. 19 Kanun-ı evvel 1308/31 Aralık 1892. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; İ.SH., 1/10. 23 Kanun-ı evvel 1308/4 Ocak 1893.

¹¹⁰⁴ BOA, BEO., 135/10066. 24 Kanun-ı evvel 1308/5 Ocak 1893; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 192. 24 Kanun-ı evvel 1308/5 Ocak 1893.

¹¹⁰⁵ BOA, İ.SH., 1/10. 23 Kanun-ı evvel 1308/4 Ocak 1893.

¹¹⁰⁶ BOA, DH.MKT.PRK., 1350/63. 7 Kanun-ı sani 1308/19 Ocak 1893. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

¹¹⁰⁷ BOA, BEO., 155/11583. 20 Kanun-ı sani 1308/1 Şubat 1893.

¹¹⁰⁸ BOA, BEO., 155/11583. 20 Receb 1310/7 Şubat 1893.

¹¹⁰⁹ BOA, BEO., 165/12321. 21 Şubat 1308/5 Mart 1893; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 67.

¹¹¹⁰ BOA, DH.MKT., 2/71. 22 Şubat 1308/6 Mart 1893.

Daha önce istenen paranın tamamının verilmesi ve harcanmasına izin verilen 25.000 kuruşun yetmeyeceği Bonkowski Paşa tarafından gönderilen telgrafta da arz edilmişti. Bu şartlarda şehrin temizliği için yapılan çalışmaları belediyenin karşılayamayacağından bu çalışmaların erteleneceği bildirilmekteydi. Tebhîr makinesi için bir yerin yapılması da önemli görüldüğünden verilen ödeneğin artırılması istendi.¹¹¹¹ Daha sonraki bir yazıdan tebhîr makinesi için şehrin kenarında bir barakanın yapıldığı anlaşılmaktadır.¹¹¹²

Heyetin Trabzon'da işlerini tamamlayarak 7 Mart'ta İstanbul'a geri dönmesi vilayete bildirildi. Daha önce Trabzon'a gönderilmiş olan Tevfîk ve Ahmed Beyler de bu heyetle beraberdi. Komisyon'dan bazı görevliler, Giresun, Ordu, Samsun ve Sinop'un temizliği için oralara gönderilmişti. Bunların da dönerken alınacağı, ayrıca Dr. Ziya Bey'in vekil tayin edilerek ve Dr. Mustafa Fikri Efendi'nin de yürütülen işleri takip etmek için Trabzon'da bırakıldıkları ifade edildi.¹¹¹³

Bu heyete İstanbul'dan verilen harcırahlarıyla birlikte maaşları, ilaç ve diğer masrafları da dâhil olmak üzere toplam 35.517,5 harcama yapıldığı ve bu paranın bir miktarının karşılanmışken geri kalan kısmının da sahiplerine verilmesi istenmekteydi.¹¹¹⁴ Ayrıca bu heyetle gönderilen bazı görevliler hala Trabzon'da görevlerine devam ettiğinden bunların bildirilmesi istendi.¹¹¹⁵ Vilayetten verilen bilgiye göre ise Kolağası Mustafa Fikri Efendi ile tebhîr makinesi ateşçisi Neşet Efendi görevlerine devam etmekteydi.¹¹¹⁶ Koleranın Osmanlı topraklarına denizyoluyla girişinde ve yayılmasında önemli bir yer olan Babülmendeb Boğazı'yla Basra Körfezi'nde karantina tedbirlerinin tam olarak uygulanması gerekmektedir. Kamaran karantinasında Hindli hacılar için alınan tedbirlerin faydası görülmekteyse de Basra Körfezi tarafında tedbir alınamadığından hastalık o bölgeye bulaşmıştı. Mustafa Fikri Efendi'nin konuya hâkimiyeti sebebiyle İstanbul'a gelerek Basra Körfezi tarafına gönderilmesi istendi ve bu şekilde heyetten geride kalan görevlilerin de Trabzon'dan ayrılmasına karar verildi.¹¹¹⁷

¹¹¹¹ BOA, DH.MKT., 2/71. 22 Şubat 1308/6 Mart 1893.

¹¹¹² BOA, DH.MKT., 20/30. 3 Şubat 1309/15 Şubat 1894.

¹¹¹³ BOA, Y.A.HUS., 271/18. 22 Şubat 1308/6 Mart 1893.

¹¹¹⁴ BOA, DH.MKT., 20/30. 13 Nisan 1309/25 Nisan 1893; İ.DH., 1303/46. 26 Nisan 1309/8 Mayıs 1893.

¹¹¹⁵ BOA, DH.MKT.PRK., 1360/6. 5 Mayıs 1309/17 Mayıs 1893.

¹¹¹⁶ BOA, DH.MKT., 61/32. 27 Mayıs 1309/8 Haziran 1893.

¹¹¹⁷ BOA, BEO., 212/15896. 18 Zilkade 1310/3 Haziran 1893.

3.2.3. 1893 Kolera Salgını

1892 yılında kolera sebebiyle geceleri deniz vasıtalarına pratika verilmesi yasaklanmıştı. Koleranın bitmesine rağmen devam eden yasağın tüccar ve yolcuların sıkıntı çekmesi sebebiyle kaldırılması 1893 yılının Mayıs ayında talep edildi. Vilayet idarecilerinin karşı çıkmasına rağmen söz konusu yasağın iptal edilmesine dair karar alınmışken¹¹¹⁸ koleranın Karadeniz'deki yabancı devletlerde varlığı sebebiyle Sadaret tarafından yasağın devamı yönünde 15 Ağustos'ta bilgi verildi.¹¹¹⁹

Daha 1892 salgınının yasakları bitmemişken Rusya'daki koleranın etkisiyle yeni bir salgın dönemi açılmış oldu. Yasaklar şimdiye kadar geceleri uygulanırken bu tarihten sonra zaman ayırımı yapılmadan tedbir alınmaya başlandı. Tam bu sırada Batum'dan Trabzon'a gelecek olan Yunan posta vapuruna Sıhhiye Nezaretinden gönderilen telgrafa göre pratika verilecekse de Poti'deki kolera sebebiyle Batum şüpheli görüldüğünden oradan gelecek vapurların da kabul edilmemesi ahali tarafından rica edilmişti. Poti'de birkaç vaka görülmüşse de Batum'un sıhhi durumunun daha iyi olması sebebiyle ilerleyen zamanda ortaya çıkacak şartlara kadar şimdilik Batum'dan gelenlere izin verilmemesi isteği uygun bulunmadı. Ancak tedbir de elden bırakılmayarak söz konusu vapur Trabzon'a ulaştığı zaman içindekilerin doktor tarafından muayene edilerek sağlık durumlarında herhangi bir olumsuzluk görülmediğinde pratika verilmesine karar verildi.¹¹²⁰

Vapur Trabzon'a ulaştığında yolcuları doktorlar tarafından muayene edilerek şüpheli bir durum görülmemişse de kabul edilmemesi yönünde Saraya ve Sadarete müracaat yapılmıştı. Bu konuda bir irade buyruluncaya kadar beklenmesi, memleketin ileri gelenleri tarafından rica edilmekteydi.¹¹²¹ Vapurun kabul edilmemesi için Trabzon'un ileri gelenlerinden 14 kişinin imzasıyla gönderilen telgrafta, vilayete müracaat edildiğinden ve valilikten kabul edilmişken *“şimdi vâpura prâtika verilerek kabûl edileceğini işiddik. Geçen sene çekilen mesâib [sıkıntı] hatırdan çıkmadığı cihetle*

¹¹¹⁸ BOA, DH.MKT., 86/6. 10 Mayıs 1309/22 Mayıs 1893 tarihli Bahriye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire, 1 Haziran 1309/13 Haziran 1893 tarihli Meclis-i Sıhhiye Riyasetinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire ve 14 Temmuz 1309/26 Temmuz 1893 tarihli Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; BEO., 234/17521. 27 Haziran 1309/9 Temmuz 1893; BEO., 257/19248. 27 Temmuz 1309/8 Ağustos 1893.

¹¹¹⁹ BOA, DH.MKT., 86/6. 3 Ağustos 1309/15 Ağustos 1893. Sadareten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; BEO., 257/19248. 3 Ağustos 1309/15 Ağustos 1893.

¹¹²⁰ BOA, BEO., 258/19293. 3 Ağustos 1309/15 Ağustos 1893.

¹¹²¹ BOA, BEO., 258/19304. 4 Ağustos 1309/16 Ağustos 1893.

*tekrârı vilâyetin perîşân olmasına bâ'is [sebe] olacağından selâmet-i umûmiye nâmına olarak Rusya sevâhili mevâridâtının kabûl edilmemesi için vilâyete emr-i serî'a ihsân buyrulması” istenmekteydi.*¹¹²²

Bu konuda valilik de vapurun 24 saat bağlantısız bırakılmasının ahalinin şüphesini bitireceği düşüncesindeyse de ne yapılması gerektiğini sordu.¹¹²³ Bunun üzerine Poti ve Nikolayef'te kolera görülmesi sebebiyle oralardan Osmanlı sahillerine gelecek vasıtaların Karadeniz'deki karantinahanelerde 5 gün karantinaya alınmasına Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından karar verildi. Ayrıca gerek buralardan ve gerek hastalığın yakın zamanda ortaya çıktığı Tiflis'ten çıkanlara Batum'da ve Rusya'nın çevredeki diğer limanlarında herhangi bir uygulama yapılmıyordu. Kerç'ten Hopa'ya kadar olan Rusya sahillerinden geleceklerin 17 Ağustos'ta toplanacak olan mecliste bir karar verilinceye kadar Sinop karantinasının dışındaki diğer limanlara kabul edilmemesi uygun bulundu.¹¹²⁴ Trabzon'a gelmiş olan Yunan vapuru da bu karar gereğince Trabzon'la herhangi bir bağlantısı olmadan hemen Sinop'a gönderilecekti.¹¹²⁵ Vapurun başta Trabzon'a kabul edilmesi gerektiği yönündeki kararın değişmesinde ahalinin talebinin ve bir önceki yıl Trabzon'da yaşanan sıkıntıyı hatırlatmalarının büyük etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Yunan posta vapuru, Sinop'a sevk edilmişse de orada yapılan bir hatadan dolayı Samsun'un 5 gün şüpheli görülmesine sebep oldu. Sinop'a ulaşan ve yanlışlıkla temiz olduğu beyan edilerek karantinaya alınmayan vapur, tekrar Trabzon'a gelmek üzere önce Samsun'a uğramış ve sonra da Trabzon'a gelmişse de yine kabul edilmeyerek Sinop'a gönderildi. Ancak Samsun'a uğraması sebebiyle şehrin etrafına hemen kordon kurulmasına ve 5 gün kara ve deniz yönünden bağlantısının kesilmesine karar verildi. Eğer bu 5 gün içinde İstanbul-Trabzon arasında çalışan temiz posta vapurları oraya uğrarsa Samsun'un şüpheli olduğu bildirilerek kabul edilmemesi, şayet vapurlar Sinop'ta karantina beklemek şartıyla uğramak isterlerse de engel olunmaması valilik tarafından Samsun Mutasarrıflığına tebliğ edildi.¹¹²⁶

¹¹²² BOA, Y.MTV., 81/18. 4 Ağustos 1309/16 Ağustos 1893.

¹¹²³ BOA, BEO., 258/19304. 4 Ağustos 1309/16 Ağustos 1893.

¹¹²⁴ BOA, BEO., 258/19332. 4 Ağustos 1309/16 Ağustos 1893.

¹¹²⁵ BOA, BEO., 258/19335. 4 Ağustos 1309/16 Ağustos 1893.

¹¹²⁶ BOA, Y.A.HUS., 279/40. 8 Ağustos 1309/20 Ağustos 1893. Trabzon Valiliğinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen telgraf.

1893 yılında Rusya'nın bazı yerlerindeki hastalığa karşı alınan tedbirlere ilişkin bu kararın hemen ardından Hopa'ya gelecek vilayet ahalisiyle Rusya iskelelerinden gelecek küçük kayıklara ne yapılması gerektiğine dair valilikten telgraf gönderildi.¹¹²⁷ 1892 yılında olduğu gibi şimdi de gemilerin sahile yanaştırılmamasına dikkat edilmesi cevabı verildi.¹¹²⁸ Batum'dan gelecek vasıtaların Sinop'a sevki yönündeki karar, faydalı olsa da bazı sıkıntıları beraberinde getirdi. Zira Trabzon vilayeti ahalisinden olup Rusya tarafında bulunan 40-50 kişinin, pasaport almayarak hem kara hem de denizyoluyla Hopa'ya firar ettikleri Batum Konsolosluğundan bildirilmişti. Bu firarilerin Rusya'ya dönmeyerek Hopa'ya gireceklerine şüphe olmadığı gibi küçük balıkçı kayıklarının da Sinop'a kadar gitmeyecekleri aşikârdı. Sıhhiye Meclisi tarafından bu işe bir an önce çözüm bulunmasını isteyen vilayetten, işin böyle bırakılması halinde ortaya çıkacak sıkıntılardan mesul olmayacakları da bildirilmekteydi.¹¹²⁹ Batum tarafından gelen bu yolculara Hopa Karantinahanesinde tedbir alınmaya başlandığı 24 Ağustos tarihinde vilayetten gönderilen telgraftan anlaşılmaktadır. Telgrafta söz konusu karantina merkezinin mevcudunun 39 olduğu ve vilayetin hiçbir yerinde hastalıktan bir iz görülmediği bildirilmekteydi.¹¹³⁰ Vali Kadri Bey'in 30 Ağustos tarihli telgrafında kara yolcularına ve küçük kayıklara karşı Hopa'da karantina kurulduğu ve sahillerin karakol sandallarıyla korunduğu da ifade edilmekteydi.¹¹³¹

Sahillerde güvenliğin sağlanmasına rağmen kara tarafında zaptiye eksikliği sebebiyle güvenlik tam olarak temin edilemiyordu. Vali Bey'in verdiği bu bilgilerden birkaç gün önce gönderdiği telgrafta yine bu eksikliğe değinilmişti. Bu noktadaki eksikliğe sebep olan temel faktörlerden biri de Karadeniz bölgesindeki kaçakçılıktı. Kaçakçılığın ise hastalığın sirayeti noktasındaki olumsuzluğu bir önceki yıl görülmüştü. Kaçakçılığa bir de eşkıyalık hareketleri eklenince hastalığın bulaşmaması için sınır kordonlarını kontrol etmek zorlaşıyordu. Gümüşhane sancağında zabıta kuvvetinin az olması ve Akçaabad kazasındaki silahlı 60-70 kadar tütün kaçakçısının Erzurum vilayetine geçeceği güzergâh Gümüşhane tarafında olduğu için bunun engellenmesi

¹¹²⁷ BOA, BEO., 258/19333. 5 Ağustos 1309/17 Ağustos 1893.

¹¹²⁸ BOA, BEO., 259/19422. 5 Ağustos 1309/17 Ağustos 1893.

¹¹²⁹ BOA, BEO., 259/19408. 6 Ağustos 1309/18 Ağustos 1893.

¹¹³⁰ BOA, Y.PRK.UM., 28/31. 12 Ağustos 1309/24 Ağustos 1893. Trabzon Valiliğinden Mabeyne gönderilen telgraf.

¹¹³¹ BOA, Y.A.HUS., 279/40. 18 Ağustos 1309/30 Ağustos 1893. Karantinahane için barakalar yapılmıştı. Ancak bu barakaların masraflarının Mal Sandığından karşılanması uygun bulundu. BOA, A.MKT.MHM., 561/1. 23 Ağustos 1309/4 Eylül 1893, 24 Ağustos 1309/5 Eylül 1893 ve 28 Ağustos 1309/9 Eylül 1893.

gerekiyordu. Aynı sırada Rusya'nın bazı bölgelerinde kolera hastalığının Trabzon ile Erzurum vilayetine bulaşması ihtimaline karşı kara ve deniz yönünden alınan tedbirlerin artırılması da şarttı. Vilayetin bu iki sıkıntıdan korunması amacıyla 120 süvari ve piyadenin acilen temin edilmesi istendi.¹¹³² Ancak bunların görevlendirilmesine izin verilmişse de 9 Eylül tarihli telgrafa göre hala istihdam edilmemişlerdi. Bu sebeple hiç olmazsa 50 zaptiyenin gönderilmesi talebine¹¹³³ irade buyruldu.¹¹³⁴ Başlangıçta 60-70 kadar oldukları ifade edilen kaçakçı grubunun sayısı 1893 yılı süresince 500 kişiye ulaştı. Kordonları önemsemeyen bu grubu kontrol etmek zorlaştığından kaçakçılık koleranın sirayeti açısından ciddi bir sorun haline geldi.¹¹³⁵

Güvenliğin sağlanması için gerekli askerler talep edilirken hastalığın sınırlardaki varlığı, doktor taleplerini de beraberinde getirdi. Trabzon Belediyesine Rize belediye doktoru Mehmed Yahya Efendi tayin edilmişti.¹¹³⁶ Ancak bu karardan birkaç gün sonra bu doktorun Hopa karantinasına görevlendirildiği bildirilirken böyle tehlikeli bir dönemde belediyelerin doktorsuz kalması uygun olmayağından Trabzon ve Rize için birer doktor istendi ve hiç olmazsa Trabzon için talep edilen doktorun gönderilmesi valilikten bildirildi.¹¹³⁷

Batum dâhil olmak üzere oradan Hopa'ya kadar Rusya sahillerinden gelenler için uygulanan karantina 10 güne çıkarılmıştı.¹¹³⁸ Ancak 19 Eylül tarihinden itibaren bu süre Sinop'ta uygulanmak üzere 5 güne indirildi.¹¹³⁹ Kısa bir süre sonra İstanbul tarafından nizami süresi içerisinde hastalık görülmeyen bir şahsın Sinop limanında karaya

¹¹³² BOA, İ.DH., 1307/1311Ra-5. 13 Ağustos 1309/25 Ağustos 1893.

¹¹³³ BOA, İ.DH., 1307/1311Ra-5. 28 Ağustos 1309/9 Eylül 1893.

¹¹³⁴ BOA, İ.DH., 1307/1311Ra-5. 5 Eylül 1309/17 Eylül 1893.

¹¹³⁵ Filiz Dıñoğlu, *Trabzon Reji İdaresi, 1883-1914*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, 109.

¹¹³⁶ BOA, DH.MKT., 102/1. 21 Ağustos 1309/2 Eylül 1893. Tophane-i Amire Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırından Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹¹³⁷ BOA, DH.MKT., 102/1. 26 Ağustos 1309/7 Eylül 1893. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf. Aradan iki ay geçmesine rağmen hastalığın görülmemesinden kaynaklı rahatlık sebebiyle olsa gerek Rize için istenen doktor gönderilmemişti. Gümüşhane'deki doktorun, oranın havasının iyi gelmemesi sebebiyle Rize'ye tayini ve yerinde başka bir doktorun gönderilmesi istendi. (BOA, DH.MKT., 102/1. 24 Teşrin-i evvel 1309/5 Kasım 1893. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.) Ancak bu da gerçekleşmediğinden 1894 yılı başında Rize'de hala doktor sıkıntısı çekilmekteydi. (BOA, DH.MKT., 102/1. 17 Kanun-ı sani 1309/29 Ocak 1894. Sadarettin Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat-ı samiye).

¹¹³⁸ BOA, DH.MKT., 138/8. 10 Eylül 1309/22 Eylül 1893; DH.MKT., 163/37. 21 Teşrin-i evvel 1309/2 Kasım 1893; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 46.

¹¹³⁹ BOA, DH.MKT., 138/8. 10 Eylül 1309/22 Eylül 1893; DH.MKT., 163/37. 21 Teşrin-i evvel 1309/2 Kasım 1893.

çıktıktan sonra koleraya benzer etkilerle hastalanması ve içinde bulunduğu vapurun da Sinop'tan sonra Samsun, Ordu ve Ünye'ye de uğramış olması, bu şehirlerden çıkan yolcuların gidecekleri yerlerde muaeyene tabi tutulmasına sebep oldu.¹¹⁴⁰ Bir hafta süren bu uygulama, hastalığın ortaya çıkmaması üzerine 18 Ekim'de kaldırıldı.¹¹⁴¹ Ancak bir gün sonra yani 19 Ekim'de Trabzon Askerî Hastanesinde kolera hastalığının görülmesi üzerine Trabzon'dan çıkanlar karantinaya alınmaya başlandı.¹¹⁴² Karantina süresi de 5 gün olarak belirlenmişken hastalığın şehir ahalisine bulaşması durumunda ise 10 güne çıkarılmasına karar verildi.¹¹⁴³

Hastanede ilk olarak bu 2 vakanın dışında bir gün sonra 2 asker daha koleraya yakalandı. Bu konuda Sıhhiye Nezaretine ne yapılması gerektiği vilayet tarafından sorulurken Hopa karantinasında 181, Sürmene karantinasında ise 88 yolcunun olduğuna dair bilgi verilmekteydi.¹¹⁴⁴

Koleranın askerler arasında çıkması, ilk olarak asker sevkini olumsuz yönde etkiledi. Zira askerî mevkilere sevk edilmek üzere çevreden gelerek mevcudu 400'den fazla olan yeni askerler arasında hastalık çıkmış ve askerleri sevk edecek vapur da henüz gelmemişti. Bunlar, hastalık sebebiyle Ayasofya Camii'ne ve çadırlara çıkarılmışlarsa da buralarda barındırılmaları uygun görülmedi. Söz konusu askerler, bu sebeple geçici olarak Kavak meydanında bulunan Mekteb-i İdadinin bir katına yerleştirildi. Mevcut durumda dahi sıkıntı yaşandığından hastalık bitene kadar Trabzon'a başka asker gönderilmesinin ertelenip ertelenmeyeceği vilayetten soruldu.¹¹⁴⁵ Hastalık döneminde sevk ertelenmesi yönünde bir eğilim olsa da bu tam anlamıyla gerçekleşmedi. Zira 23 Ekim tarihli Seraskerlik tezkiresinde Trabzon iskelesinden vapura bindirileceklerin hastalığın bitiminde sevk edilmek üzere Trabzon'da tutulması istenirken başka yerlerden geleceklerin sahile ulaşacak diğer güzergâhlardan mutlaka

¹¹⁴⁰ BOA, DH.MKT., 148/43. 29 Eylül 1309/11 Ekim 1893. Sadarettin Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

¹¹⁴¹ BOA, A.MKT.MHM., 562/3. 6 Teşrin-i evvel 1309/18 Ekim 1893; DH.MKT., 154/42. 6 Teşrin-i evvel 1309/18 Ekim 1893.

¹¹⁴² BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 7 Teşrin-i evvel 1309/19 Ekim 1893. Sadarettin Seraskerlik, Bahriye ve Dahiliye Nezaretleriyle Tophane-i Amire Müşirliğine gönderilen Sadaret tezkiresi.

¹¹⁴³ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 10 Teşrin-i evvel 1309/22 Ekim 1893. Sadarettin Seraskerlik, Bahriye ve Dahiliye Nezaretleriyle Tophane-i Amire Müşirliğine gönderilen Sadaret tezkiresi; DH.MKT., 155/30. 10 Teşrin-i evvel 1309/22 Ekim 1893. Sadarettin Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

¹¹⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 7 Teşrin-i evvel 1309/19 Ekim 1893. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

¹¹⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM., 562/14. 10 Teşrin-i evvel 1309/22 Ekim 1893. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 298/22290. 10 Teşrin-i evvel 1309/22 Ekim 1893.

sevk edilmesi bildirildi.¹¹⁴⁶ Trabzon'daki askerlerin sevk ertelenmişse de bunlar, karantina sürelerini tamamladıktan sonra askeriye de hizmete alınacaklardı.¹¹⁴⁷ Askerlerin durumu hastalığın yayılması açısından önemli bir konuydu. Zira toplu halde bulunan bu gruplar içerisinde hastalık çıkma ihtihali yüksek olup doğal olarak kolera'nın sirayet etmesine de müsait bir ortam oluşmaktaydı. Trabzon'daki askerlerin durumu bu şekildeyken diğer yerlerden vilayete bağlı birimlere gelen askerlerden de etkilenilmişti. Samsun karantinasından gönderilen telgraf da bunu teyit etmekteydi. Söz konusu telgrafa göre İstanbul Selimiye Kışlası askerlerinden Samsun'a gelenler içerisinde ikisinin hastalanarak hemen hastaneye kaldırıldığı ve yapılan muayene neticesinde hastalığın kolera olduğu tespit edildi. Bunların biri vefat ederken diğerinin durumu ise ağırdı. Hastane hemen kordon altına alınarak kolera vakasının görüldüğü, çevre birimlere de bildirildi.¹¹⁴⁸ Bunun etkisiyle daha önce Trabzon üzerinden asker sevkinin yapılmaması yönünde karar alınarak Samsun tarafına yönlendirilenler de aynı sıkıntıya düştü.¹¹⁴⁹ Samsun'daki askerlerin sevk edilmemesi, sancaktan çıkanlara karantina uygulanmasının yanında barınma sorununu da beraberinde getirdi. Bu sıkıntının giderilebilmesi için han ve hane gibi münasip binaların kiralanması ve güzelce temizlenerek askerlerin kalabalık olamayacak şekilde bu binalara yerleştirilmesi Seraskerlikten istendi.¹¹⁵⁰

Kolera vakalarındaki değişim, uygulanan karantina sürelerinin de çok kısa aralıklarla değişmesine sebep olmaktaydı. Trabzon'dan çıkanlara uygulanan karantina 4 Kasım'da kaldırıldı.¹¹⁵¹ Ancak valilik tarafından 15 Kasım'da verilen bilgi üzerine tekrar karantina uygulanmaya başlandı,¹¹⁵² zira hastalık şehir içinde ortaya çıkmıştı. Ayrıca hapishanenin çok kalabalık olması hastalığa sebep olacağından bir önceki yıl uygulandığı gibi mahkûmların şehrin dışındaki Ayasofya Camii'ne nakledilmesi

¹¹⁴⁶ BOA, A.MKT.MHM., 562/14. 11 Teşrin-i evvel 1309/23 Ekim 1893. Seraskerlik tezkiresi.

¹¹⁴⁷ BOA, Y.MTV., 85/109. 14 Teşrin-i evvel 1309/26 Ekim 1893.

¹¹⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM., 562/14. Samsun Karantina Tabipliğinden 12 Teşrin-i evvel 1309/24 Ekim 1893 tarihli gönderilen telgraf sureti.

¹¹⁴⁹ BOA, A.MKT.MHM., 562/14. 13 Teşrin-i evvel 1309/25 Ekim 1893. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

¹¹⁵⁰ BOA, Y.MTV., 85/109. 14 Teşrin-i evvel 1309/26 Ekim 1893.

¹¹⁵¹ BOA, DH.MKT., 164/65. 26 Teşrin-i evvel 1309/7 Kasım 1893.

¹¹⁵² BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 3 Teşrin-i sani 1309/15 Kasım 1893. Sadarettten Sıhhiye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; DH.MKT., 169/47. 5 Teşrin-i sani 1309/17 Kasım 1893.

düşünülmüş olarak güvenliklerinin sağlanması için de 35 zaptiye görevlendirildi.¹¹⁵³ Hafif suçlar sebebiyle mahkûm olanların padişah iradesiyle serbest bırakıldığının öğrenilmesi Trabzon için de örnek oldu. Bu kapsamda hafif suçlu olarak görülenlerle birlikte cinayetden mahkûm olup da birden fazla suçu olmayan ve aldıkları cezanın üçte ikisini tamamlayanlar da tahliye edildi.¹¹⁵⁴

Doktor yetersizliği sebebiyle 13 Kasım'da Anşeryan Efendi görevlendirildi.¹¹⁵⁵ Bu esnada Sürmene Limanında da hastalık görüldü. Hastalığın karantinada tutulan gemiler vasıtasıyla bulaştığı tahmin edilirken Sürmene ve köylerinde 25 kişi koleraya yakalandı.¹¹⁵⁶ Hastalığın devam etmesiyle birlikte bir doktorun daha görevlendirilmesi 29 Kasım'da valilik tarafından istendi¹¹⁵⁷ ve mülkiye doktoru kalmadığından Seraskerlik makamına bir askerî doktorun tayin edilmesi için bilgi verildi.¹¹⁵⁸ Yeterli personelin olmaması nedeniyle hastalık da etkisini artırıyor. 30 Kasım'da ahaliden 35 ve askerlerden 6 olmak üzere toplam 41 kişi koleraya yakalandı ve bunların 14'ü hayatını kaybetti.¹¹⁵⁹ 2 Aralık akşamından 3 Aralık akşamına kadar ahaliden 25 kişi hastalandı. Yeni ve eski hastalardan şehir merkezinde 23 kişi ile Hamsiköyü'nde ve Askerî Hastanede yeni bir vukat yoksa da eski hastalardan birer kişi öldü.¹¹⁶⁰ Hastalık şehirde çok hızlı bir şekilde yayılıyordu. Zira zikredilen vakaların hemen ertesi günü, 24 saat içinde 60 kişi hastalanırken 37 kişi hayatını kaybetti. Doktor ihtiyacının giderilebilmesi için Eskişehir'de meydana gelen kolera sebebiyle oraya gönderilen Dr. Kolağası Hasan Tevfik Efendi'nin emrine birkaç doktor daha verilerek bu kişilerin Trabzon'a gönderilmesine karar verildi.¹¹⁶¹

Kolera, Aralık ayında Trabzon'da hüküm sürmeye devam etti. 15 Aralık akşamına kadar 24 saat içinde 5 kişi daha hastalığa yakalanırken 7 kişi öldü. Askerler içerisinde hastalığın görülmediği ve Sürmene Karantinahanesinde de durumunun iyi olduğu

¹¹⁵³ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 3 Teşrin-i sani 1309/15 Kasım 1893 tarihli Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf ve 3 Teşrin-i sani 1309/15 Kasım 1893 tarihli Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat.

¹¹⁵⁴ BOA, BEO., 322/24090. 22 Teşrin-i sani 1309/4 Aralık 1893.

¹¹⁵⁵ BOA, DH.MKT., 173/41. 8 Kanun-ı evvel 1309/20 Aralık 1893. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

¹¹⁵⁶ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 111.

¹¹⁵⁷ BOA, DH.MKT., 176/11. 17 Teşrin-i sani 1309/29 Kasım 1893.

¹¹⁵⁸ BOA, DH.MKT., 176/11. 18 Teşrin-i sani 1309/30 Kasım 1893.

¹¹⁵⁹ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 110.

¹¹⁶⁰ BOA, Y.PRK.SH., 4/72. 22 Teşrin-i sani 1309/4 Aralık 1893.

¹¹⁶¹ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 23 Teşrin-i sani 1309/5 Aralık 1893. Sadareten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

bildirildi.¹¹⁶² Koleranın etkisiyle birlikte 29 Kasım'da valilik tarafından istenen Müslüman bir doktor ihtiyacı¹¹⁶³ 20 Aralık'ta Haydarpaşa Hastanesinde görevli olan Yüzbaşı Saib Efendi'nin geçici olarak tayin edilmesiyle giderilebildi.¹¹⁶⁴ Kolera ise aynı gün 2 kişiye daha bulaşırken 2 kişinin de canını almıştı.¹¹⁶⁵ Vilayette Saib Efendi'den başka doktora ihtiyaç olup olmadığının sorulması üzerine hastalığın Trabzon'da hafiflemiş olduğu, ancak çevredeki bazı yerleşimlerde hala devam ettiğinden bir doktorun daha gönderilmesi cevabı verildi.¹¹⁶⁶

Koleranın şehir merkezine ulaşmasıyla birlikte karayoluyla Trabzon'dan çıkacaklara karşı IV. Ordu Müşirliğinden Hamsiköyü'nde karantina ve kordon kurulması ve uygun bir karantina süresinin belirlenmesi istendi.¹¹⁶⁷ Karantina uygulaması iç bölgeleri etkileyeceğinden Trabzon Valisi Kadri Bey tarafından Erzurum ve civarıyla Gümüşhane sancağının kuraklıktan dolayı sıkıntıda olduğu ifade edildi. Karantinaya rağmen sıkıntının daha fazla artmasını engellemek için araba ve hayvanlarla nakledilmekte olan erzakın, 1892 kolera salgınında uygulandığı gibi çuvallara kireç sürülmesi, hayvan ve arabaların değiştirilmesi gibi tedbirlerle ulaştırılması istendi. Kasım ayı olduğundan kardan yolların kapanacağı da göz önünde tutularak nakliyatın devam etmesi gerektiği vurgulandı.¹¹⁶⁸ Verilen cevapta 10 gün karantina uygulanmasının yanında diğer tedbirler de alınacaktı. Ancak arabaların değiştirilmesinin yerine koşum takımlarının temizlenerek bu şekilde temiz taraftaki görevlilere teslim edilmesi bildirildi.¹¹⁶⁹

Bölge ahalisi 1890'lı yıllarda yaşanan doğal afet ve salgın hastalıklar sebebiyle çok zor duruma düşmüştü. 1892 yılında yaşanan kolera salgınının ahali üzerinde etkisinin büyük olmasıyla birlikte aynı yıl Gümüşhane'de sel felaketi meydana gelmiş ve aynı dönemde başlayarak devam eden bir de kuraklık bu olumsuzlara eklenmişti. Bu sebeple ahaliden iş bulmak amacıyla Trabzon'a göç edenler olmuştu. Ancak koleranın

¹¹⁶² BOA, Y.PRK.SH., 4/77. 4 Kanun-ı evvel 1309/16 Aralık 1893.

¹¹⁶³ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 8 Kanun-ı evvel 1309/20 Aralık 1893. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

¹¹⁶⁴ BOA, DH.MKT., 176/11. 8 Kanun-ı evvel 1309/20 Aralık 1893.

¹¹⁶⁵ BOA, Y.PRK.SH., 4/77. 9 Kanun-ı evvel 1309/21 Aralık 1893.

¹¹⁶⁶ BOA, DH.MKT., 176/11. 12 Kanun-ı evvel 1309/24 Aralık 1893.

¹¹⁶⁷ BOA, A.MKT.MHM., 561/1. 7 Teşrin-i sani 1309/19 Kasım 1893.

¹¹⁶⁸ BOA, A.MKT.MHM., 561/1. 7 Teşrin-i sani 1309/19 Kasım 1893; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 435. 7 Teşrin-i sani 1309/19 Kasım 1893.

¹¹⁶⁹ BOA, A.MKT.MHM., 561/1. 8 Teşrin-i sani 1309/20 Kasım 1893. Sadareten Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat-ı samiye.

da yaşandığı bir dönemde bu insanların büyük bir kısmı açlık ve sefalet içerisinde kaldı. Bunların haricinde bir de Erzurum'daki kuraklık sebebiyle o bölgeden gelenler olmuştu. Geçimlerini temin edenler dışında köy kenarlarında ve orman içlerinde yaşam mücadelesi veren, elbiselerden dahi yoksun olup dilencilikle hayatlarını sürdürmeye çalışan ve hükümetin yardımına muhtaç olan bu insanların nüfusu ise 7.000'e yaklaşmıştı. Yılsonuna kadar ise vilayetin geneline gelen göçmen sayısı 30.000 civarına ulaşacaktı.¹¹⁷⁰ Bu göçlerden ciddi anlamda etkilenen vilayetten İstanbul'a gidenlerin olduğu da görülmekteydi. Ancak koleranın bitmesine kadar fakirlerin iskelelerden geçirilmemesi Trabzon'a tebliğ edildi.¹¹⁷¹

Ahalinin durumu bu şekildeyken insanların yaşamlarını etkileyen ulaşım konusunda bazı kolaylıklar sağlandı. Ancak tüccarlardan karantina uygulamalarına ilişkin yine de istekler geliyordu. 21 Kasım'da 18 kişinin imzasının yer aldığı bir telgrafta tüccarlar, bir önceki yıl yaşanan sıkıntının etkisinin bitmemesine rağmen yenisinin eklendiğini ve alınan vergiler sebebiyle zor duruma düştüklerini ifade ettiler. Vilayet tarafından karantinaların uygulanmasına gerek görülmekten de vergilerden muaf olmalarını talep ettiler.¹¹⁷² Sıhhiye Nezaretinin kararı ise ahalinin genelinin yerine sadece muhtaç durumda olanların vergiden muaf tutulması yönünde oldu.¹¹⁷³ Un gibi gıda ürünlerinden alınan verginin, fiyatların yükselmesine sebep olacağından vergiden aflarına dair tüccarların yaptığı talep, Trabzon ve Erzurum bölgesinin mevcut ihtiyaçları da göz önünde tutularak vilayet idarecileri tarafından uygun bulundu ve bu talebin kabul edilmesi İstanbul'a arz edildi.¹¹⁷⁴

Vergilerle birlikte ulaşımın da tam olarak sağlanamaması, Trabzon'la birlikte Erzurum ve çevresindeki sıkıntının daha da artmasına sebep olmaktaydı. Loyd Şirketinin 15 günde bir kere uğrayan vapurundan başka Trabzon'a vapur gelmemesi, söz konusu bölge için tüccarın Samsun'dan nakledecekleri un ve diğer erzakın gecikmesine sebep oldu. Yaşanan sıkıntının ve ihtiyacın ortada olması üzerine bir hafta

¹¹⁷⁰ Alpaslan Demir-Esat Aktaş, "Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)", *OTAM*, (24), Ankara 2010, 34-36.

¹¹⁷¹ *BOA, DH.MKT.PRK.*, 1380/58. 21 Teşrin-i sani 1309/3 Aralık 1893.

¹¹⁷² *BOA, BEO.*, 320/23983. 9 Teşrin-i sani 1309/21 Kasım 1893. Trabzon tüccarları tarafından Sadarete gönderilen telgraf; *DH.MKT.*, 173/41. 9 Teşrin-i sani 1309/21 Kasım 1893; *BEO.*, 318/23831. 9 Teşrin-i sani 1309/21 Kasım 1893.

¹¹⁷³ *BOA, DH.MKT.*, 173/41. 18 Teşrin-i sani 1309/30 Kasım 1893. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; *BEO.*, 320/23983. 17 Teşrin-i sani 1309/29 Kasım 1893.

¹¹⁷⁴ *BOA, BEO.*, 318/23831. 16 Teşrin-i sani 1309/28 Kasım 1893.

içinde İstanbul'dan hareket edecek şirket vapurlarından yarısının Trabzon'a uğratılması vilayetten talep edildi.¹¹⁷⁵ Konu Bahriye Nezaretine iletilmişse de İdare-i Mahsusa vapurlarının yarısının yani her iki haftada bir vapurunun oraya uğratıldığı bildirildi. Fakat Sadaret tarafından bütün vapurların zahire naklinin bitmesine kadar uğratılması emri verildi. Ancak Trabzon'la bağlantı kuran vapurlar, 10 gün karantina beklediğinden ve içlerinde hastalık görülmesi halinde ise aylarca karantinahanelerde kalacaklarından vapurların Trabzon'a uğratılması halinde o hat için birçok vapur tahsis edilmesi gerekeceği ve İdare-i Mahsusa vapurlarının posta ve askerî nakliyat için Osmanlı sahillerinin her tarafına gönderilmesi gerektiği bildirildi. Ayrıca Akdeniz tarafındaki karantinalar sebebiyle de gecikme yaşanmaktaydı. Bu olumsuz şartlarda Trabzon hattına yetecek vapur tedarik edilemeyeceği gibi idareye de büyük zarar vereceğinden Samsun'dan naklolunacak un ve diğer malzemelerin iki haftada gönderilecek miktarının bir haftada gönderilmesi durumunda Trabzon'a sefer yapılacağı hafta büyük bir vapur gönderilmesiyle sorunun çözümü için çareler arandı. Bununla birlikte İdare-i Mahsusa Muavinliği tarafından yapılan diğer bir teklif ise başka yerlerde olduğu gibi zahirelerin dışarıyla bağlantı kurulmadan Trabzon'a çıkarılması olup bu da Sıhhiyeden verilecek resmî izne bağlıydı.¹¹⁷⁶ Zahire naklinde son olarak bu çözüm yolu kabul edilerek doktor gözetiminde olmak üzere dışarıyla bağlantının kesilerek zahirelerin karaya çıkarılması ve vapurun hemen geri dönmesi uygun bulundu.¹¹⁷⁷

Erzurum tarafına un naklinde problem yaşanırken aynı zamanda o taraftan gelen koyunların da İstanbul'a sevkinde sorun vardı. Erzurum'dan Trabzon'a 5.000'den fazla koyun gelmekte olduğu gibi 10.000'den fazla koyunun da yola çıkarıldığı bildirildi. Ancak koyunların vapura kabul edilmemesi mağduriyete sebep olduğundan ücreti taraflarından ödenmek, buraya gelinceye kadar hiçbir yere uğramamak ve karantina süresini Kavak'ta tamamlamak üzere bir vapur tahsis edilmesi için koyun tüccarları tarafından arzuhal gönderildi.¹¹⁷⁸ Trabzon'dan koyunları getirecek vapura iki gardiyan nezaret ederek Kavak karantinasında dışarıdan tedarik edilecek çobanlara koyunların teslim edilmesi ve Trabzon'dan gelecek çobanların vapurun içinde kalmaları şartıyla kabul edildi. Koyunların tamamının nakli için ise Kavak'a seferini tamamlayan vapurun

¹¹⁷⁵ BOA, BEO., 318/23776. 15 Teşrin-i sani 1309/27 Kasım 1893.

¹¹⁷⁶ BOA, BEO., 322/24117. 20 Teşrin-i sani 1309/2 Aralık 1893; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 445. 21 Teşrin-i sani 1309/3 Aralık 1893.

¹¹⁷⁷ BOA, BEO., 322/24117. 22 Teşrin-i sani 1309/4 Aralık 1893.

¹¹⁷⁸ BOA, DH.MKT., 170/34. 8 Teşrin-i sani 1309/20 Kasım 1893.

Trabzon'a dönüp geride kalanlarını da sevk etmesi ve bu şekilde koyunların naklinin tamamlanması uygun görüldü. Vapur son seferinde ise Kavak'a geldiği zaman karantina süresini tamamlayacaktı.¹¹⁷⁹

Aralık ayının sonuna gelinmesine rağmen kolera vakalarının pek az olduğunu beyan eden tüccarlar, Hamsiköyü'nde karantina süresinin aynı şekilde kaldığından sıkıntıların da devam ettiğini ifade ederek “...*Memleketimizde koleradan musâb ve vefeyât pek cüz'idir. Fakat Sinob'un ve Hamsiköyü'nün karântina müddeti tenzîl olmadığı için muâmelât-ı ticâriyye kâmilten ta'tîl olmuş ve mahsul zürrâ'ın elinde kalmışdır müzâyaka ve zarûret son dereceye varmışdır tenzîl-i müddet ...*” diyerek sürenin azaltılmasını istedi.¹¹⁸⁰ Bu telgraf, hem bölgedeki ticarî faaliyetlerin durumunu hem de ahalinin karantina sebebiyle çektiği sıkıntıyı çok açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Ancak koleranın etkisinin azalmış olmasına rağmen tamamen bitmemesi sebebiyle hastalığın sona ermesine kadar bu sürenin devam edeceği bildirildi.¹¹⁸¹

Trabzon'da koleraya yakalanan herhangi birinin olmadığı ve yalnız Sürmene kazasında ara sıra ortaya çıkan hastalık sebebiyle kaza ile Trabzon merkezi arasında geçici bir kordon kurulmasıyla Trabzon'dan çıkanlara uygulanan karantina süresinin 13 Ocak 1894'te 3 güne indirilmesi istendi.¹¹⁸² Bu süre, İstanbul tarafından 16 Ocak'tan itibaren 24 saate indirildi¹¹⁸³ ve 23 Ocak'ta da tamamen kaldırıldı.¹¹⁸⁴ 1893 yılı salgını genel olarak değerlendirildiğinde Trabzon şehrinde ahaliden 403 ve askerlerden de 16 olmak üzere toplam 419 kişi koleya yakalandı. Hastalığa yakalananlardan 5'i asker olmak üzere 270 kişi de hayatını kaybetti.¹¹⁸⁵

¹¹⁷⁹ BOA, DH.MKT., 152/11. 11 Teşrin-i sani 1309/23 Kasım 1893. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹¹⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 17 Kanun-ı evvel 1309/29 Aralık 1893. Trabzon tüccarlarından Sadarete gönderilen telgraf.

¹¹⁸¹ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 20 Kanun-ı evvel 1309/1 Ocak 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

¹¹⁸² BOA, DH.MKT., 173/41. 1 Kanun-ı sani 1309/13 Ocak 1894. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹¹⁸³ BOA, Y.A.HUS., 288/58. 5 Kanun-ı sani 1309/17 Ocak 1894; DH.MKT., 173/41. 5 Kanun-ı sani 1309/17 Ocak 1894. Sadarettten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; A.MKT.MHM., 562/5. 5 Kanun-ı sani 1309/17 Ocak 1894. Sadarettten Seraskerlik, Dahiliye ve Bahriye Nezaretleriyle Tophane-i Amire Müşirliğine gönderilen Sadaret tezkiresi; DH.MKT., 198/16. 10 Kanun-ı sani 1309/22 Ocak 1894; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 416; İpek, “Trabzon'da Kolera”, 402.

¹¹⁸⁴ BOA, A.MKT.MHM., 594/6. 12 Kanun-ı sani 1309/24 Ocak 1894; DH.MKT., 201/26. 12 Kanun-ı sani 1309/24 Ocak 1894; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 416.

¹¹⁸⁵ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 110-111.

Karantinanın kaldırılmasına rağmen buna bağlı olarak etkileri devam etmekteydi. Daha önceden askerin yerleştirildiği Mekteb-i İdadi hala boşaltılmamıştı. Doğal olarak da memleketin geleceğinin teminatı olan çocukların eğitimi, uzun bir süre sekteye uğramıştı. Koleranın yaşanan can kayıplarıyla birlikte sosyo-ekonomik etkisinin içinde en olumsuz tesiri eğitime oldu. Bu konuda hastalığın bittiğini, karantinaların kaldırıldığını ve idâdideki askerlerin sevkine mani kalmadığını belirten Trabzon Maarif Müdürü, askerlerin sevki için Seraskerlik makamına tebligat yapılırsa “*üç aydan beri tahsilden mahrûm olan talebeye lütfedilmiş*” olacağını ifade etmekteydi.¹¹⁸⁶

Kolera sebebiyle doğum ve nikâhlanma işlemlerinin ilgili dairelere bildirilmesinde de gecikme yaşandı. İşlemlerin vaktinde bildirilmemesi üzerine talep edilen nakdî cezaların ödenmesi istendi. Ancak iki senedir çeşitli sıkıntılara sebep olan kolera ve karantinalardan dolayı ahalinin fakir olduğu beyan edilerek Vilayet İdare Meclisi tarafından bunların afları talep edildi.¹¹⁸⁷ Hastalık engeli ve bu ahalinin fakir olması göz önünde bulundurularak cezaları affedildi.¹¹⁸⁸

3.2.4. 1894 Kolera Salgını

1890'lı yıllarda kolera salgınlarının neredeyse biri bitmeden biri başladı. Trabzon vilayetinde 1892 ve 1893 yılında etkili olan kolera, 1894 yılında ise kendini vilayetin Canik sancağında gösterdi. Daha 1893 yılının son günlerinden itibaren Amasya'da hastalığın görülmesi üzerine Samsun tarafından çeşitli tedbirler uygulanmaya başlanmıştı. Havza ile Samsun sınırında bulunan Üçhanlar¹¹⁸⁹ mevkiinde birçok yolcu, Amasya karantina memurundan evrak verilmediği için Samsun tarafına kabul edilmemekle birlikte bu arada faaliyet gösteren bir karantina merkezi de yoktu. Bu sebeple dağ başlarında kalan yolcuların durumunun çözüme kavuşturulması, Sivas vilayetinden talep edildi.¹¹⁹⁰ Yolcularla birlikte ticarî ürünlerin de geçişine izin verilmemesi, durumun ciddiyetini daha fazla artırmaktaydı. Yaşanan sıkıntıya çare

¹¹⁸⁶ BOA, MF.MKT., 194/24. 11 Kanun-ı sani 1309/23 Ocak 1894.

¹¹⁸⁷ BOA, ŞD., 1845/15. 6 Kanun-ı evvel 1309/18 Aralık 1893; ŞD., 1847/16. 18 Temmuz 1310/30 Temmuz 1894.

¹¹⁸⁸ BOA, MV., 79/53. 27 Şaban 1311/5 Mart 1894; DH.MKT., 195/26. 1 Kanun-ı evvel 1310/13 Aralık 1894. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat.

¹¹⁸⁹ Samsun ili Kavak ilçesine bağlı Üçhanlar köyü.

¹¹⁹⁰ BOA, DH.MKT., 166/45. 25 Teşrin-i sani 1309/7 Aralık 1893. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

olması ve nakliyat ve ulaşımın devamı için Üçhanlar'da karantina kuruldu.¹¹⁹¹ Samsun tarafından alınan tedbirlerden bir diğeri de deniz yönünde oldu. Aslında 1892 yılından itibaren var olan pratika meselesi, 1894'ün Mart ayında tekrar gündeme geldi ve ticarî açıdan zarar edildiğinden bu yasağın kaldırılması Rusya Konsolosluğundan talep edildi. Karadeniz'deki Osmanlı ve yabancı devletlerin sahillerinde şüpheli bir durum olmadığından bu yasak kaldırıldı.¹¹⁹² Yasağın kaldırıldığı ve bu sebeple güvenliğin tam olarak sağlanması, Trabzon ve Kastamonu vilayetlerine tebliğ edildi.¹¹⁹³

Gemilere uygulanan yasak kaldırılmışsa da Sivas'tan gelen yolcular vapurlara bindirilmiyordu.¹¹⁹⁴ Samsun'dan çıkanlar ise ihtiyaten Kavak Karantinahanesinde muayeneye tabi tutuluyordu.¹¹⁹⁵ 29 Nisan'da alınan bu karardan birkaç gün sonra Karadeniz sahil yolcularının Sinop'ta 24 saat karantinaya alınmalarına ve daha sonra Kavak'ta muayene edilmelerine karar verildi.¹¹⁹⁶ 17 Mayıs'ta ise Samsun'un yakınındaki Kadıköyü'nde¹¹⁹⁷ bir gün önce 16 kişinin hastalandığı ve hastalardan 3'ünün de vefat ettiği haber alındı. Samsun'da bulunan yerli 6 doktor tarafından hastalığın kolera olduğuna dair rapor verilmişse de Sıhhiye Müfettişi tarafından durum şüpheli görüldü. Ancak her ihtimale karşı köy kordon altına alındı.¹¹⁹⁸ Bazı yerlerde ortaya çıkan hastalıklara şüpheli gözüyle bakılmasının hastalığın yayılmasına sebep olduğu düşünülerek hızlı bir şekilde tedbir alınması faydalı görüldü. Bu doğrultuda fennî olarak dezenfeksiyon işlemlerinin yapılabilmesi için Bonkowski Paşa'nın yanında görev yapan Eczacı Kaymakam Françesko Turan Bey ile memurlardan Salim Efendi'nin Samsun'a gönderilmesi istendi.¹¹⁹⁹ Turan Bey, 1,250 ve Salim Efendi de 1.000 kuruş maaşla tayin edildi. Ünye'de de hastalık çıktığından oraya da 2,500 kuruş maaşla bir doktor görevlendirildi¹²⁰⁰ ve vilayete de bu kişilerin ilk vapurla gönderileceği

¹¹⁹¹ BOA, DH.MKT., 166/45. 23 Kanun-ı evvel 1309/4 Ocak 1894. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹¹⁹² BOA, MV., 79/63. 5 Mart 1310/17 Mart 1894.

¹¹⁹³ BOA, DH.MKT., 221/28. 23 Mart 1310/4 Nisan 1894.

¹¹⁹⁴ BOA, A.AMD., 610/81. 23 Şevval 1311/29 Nisan 1894; İpek, "Trabzon'da Kolera", 407.

¹¹⁹⁵ BOA, Y.A.HUS., 295/44. 17 Nisan 1310/29 Nisan 1894.

¹¹⁹⁶ BOA, A.AMD., 610/98. 25 Şevval 1311/1 Mayıs 1894; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 439; İpek, "Trabzon'da Kolera", 407.

¹¹⁹⁷ Samsun ili İlkadım ilçesinin mahallesi.

¹¹⁹⁸ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 6 Mayıs 1310/18 Mayıs 1894. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

¹¹⁹⁹ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 6 Mayıs 1310/18 Mayıs 1894. Serkimyager Bonkowski Paşa tarafından Sadarete gönderilen arz; İ.HUS., 24/46. 6 Mayıs 1310/18 Mayıs 1894.

¹²⁰⁰ BOA, A.MKT.MHM., 552/17. Sıhhiye hizmetinde görevlendirilen personelin maaş miktarını gösteren cetvel.

bildirildi.¹²⁰¹ Bunların 19 Mayıs'ta yola çıkmasına karar verilerek gerekli maaş ve harcırah işlemlerinin yapılması istendi.¹²⁰² Hastalığın ortadan kaldırılması için ayrıca Samsun'a iki pülverizatör gönderildi.¹²⁰³

Hastalığın sahile kadar bulaşması, fazlasıyla dikkat çektiğinden Samsun'dan gelenlere karşı vakit kaybedilmeden uygulanması gereken tedbirlerin görüşülmesi için Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, 19 Mayıs'ta olağanüstü bir şekilde toplantıya davet edildi.¹²⁰⁴ Fatsa'dan Bafra'ya kadar sancak sahilinden çıkan yolculu ve yolcusuz bütün gemilerin Sinop'ta 10 gün karantinaya alınmasına karar verildi. Fatsa'dan sınıra kadar vilayet sahillerinden gelenler de 24 saat karantinada tutulacaktı. Karayolu üzerinde de birkaç yerde karantinahane kurularak buralarda da 10 gün karantina uygulanacaktı.¹²⁰⁵

25 Mayıs'ta Samsun'da hastalığın şiddetle hüküm sürdüğü haberleri üzerine mutasarrıflıktan bilgi verilmesi istendi.¹²⁰⁶ Vilayetten önceki hastaların dışında 2 kişinin daha hastalandığı bildirildi ve Canik sancağından gelen kayıklar için de Sürmene Limanının karantinahane olarak düzenlendiği haber verildi.¹²⁰⁷ Rusya Konsolosluğu tarafından kolera çıktığına dair yapılan ihbar üzerine sağlık görevlilerinden Samsun'un durumu soruldu.¹²⁰⁸ Alınan cevapta koleranın varlığının kesin olmadığı 26 Mayıs'ta yalnız 4 kişide hastalığın hafif bir şekilde görüldüğü mutasarrıflıktan bildirildi.¹²⁰⁹

Samsun Sıhhiye Tabip Vekâletinden gönderilen 29 Mayıs tarihli telgraflar ise bildirilenlerin tam aksine bilgiler vermekteydi. Zira doktor, gönderdiği telgraflarda hasta olanların tecrid edilmesi konusunda idarecilerin bilgilendirilmesine rağmen bir netice alınamadığını, mahallî idarecilerin sıhhiye müfettişiyle ittifak yaparak koleranın ortaya çıktığı hanelerin kordon altına alınması konusunda uzlaşamadığını ve usulüne uygun olmayarak dezenfeksiyon yapıldığını bildirmekteydi. Kadıköyü'nden birkaç kişinin kaçarak Samsun merkezine geldiğinden köyün etrafında kurulan kordonun da bir

¹²⁰¹ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 6 Mayıs 1310/18 Mayıs 1894. Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat.

¹²⁰² BOA, DH.MKT., 237/65. 7 Mayıs 1310/19 Mayıs 1894; DH.MKT., 240/32. 9 Mayıs 1310/21 Mayıs 1894.

¹²⁰³ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 112.

¹²⁰⁴ BOA, Y.A.HUS., 297/32. 6 Mayıs 1310/18 Mayıs 1894.

¹²⁰⁵ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 7 Mayıs 1310/19 Mayıs 1894. Sadareten Seraskerlik, Bahriye ve Dahiliye Nezaretleriyle Tophane-i Amire Müşirliğine gönderilen Sadaret tezkiresi; DH.MKT., 238/13. 7 Mayıs 1310/19 Mayıs 1894; Y.A.HUS., 297/59. 8 Mayıs 1310/20 Mayıs 1894; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 439.

¹²⁰⁶ BOA, BEO., 409/30616. 13 Mayıs 1310/25 Mayıs 1894.

¹²⁰⁷ BOA, DH.MKT., 240/32. 14 Mayıs 1310/26 Mayıs 1894.

¹²⁰⁸ BOA, Y.A.HUS., 298/22. 15 Mayıs 1310/27 Mayıs 1894.

¹²⁰⁹ BOA, İ.HUS., 25/16. 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894.

faydasının olmayacağı düşünölmekteydi. Köyün içinde hastalığın çoğalmış olduğunu ve dezenfeksiyonun yapıldığını bildiren doktor, koleranın Samsun merkezinde de etkili olduğunu ve hasta sayısının merkezde 19'a çıktığını haber vermektedir. Doktor, Kadıköyü kordonu için günlük 1.000 kuruşun boş yere sarfedildiğini ve kordonda görev yapan 80 kişinin Kadıköyü ve Samsun merkezinde ortaya çıkacak hastaların hanelerinin kordon altına alınması için görevlendirmelerini uygun görmekteydi. Kurulan kordonların bir diğer etkisi ise bölgenin ticaretine yaptığı zarardı. Zira Kadıköyü'nde tütün üretildiğinden ve ahalinin de çiftçilikle uğraştığından ya da amele olarak çalıştığından bu ay içerisinde tütün ziraatinin yapılmasının gerektiğı, aksi takdirde birkaç sene ticaretin zarar göreceğı bildirilmişti.

Doktor, önemli bir konuya da dikkat çekerek Üçanlar'da kurulan karantinahane için bilgiler vermektedir. Ayrıca hastalığın bir önceki Eylül-Aralık ayları arasında Kadıköyü civarında var olduğundan bahsetmektedir. Bu sebeple hastalığın tam olarak tespit edilememesine rağmen kaynağının yine Kadıköyü'nde hastalık çıkmasından burası olabileceğini ifade etmektedir. İkinci ihtimal ise Sivas'tan bulaştığıydı. Zira Sivas'la geliş-geçişin kontrol altına alınmaya çalışıldığı Üçanlar'daki sağlık personelinin bu işlere vakıf olmadığı ifade edilirken sayılarının da yetersiz olduğu zikredilmektedir. Hastalığın sirayetini engelleyecek olan bu merkezin uygun bir yerde olmadığı da bildirilmekte ve belirtilen bu sebeplerden dolayı karantina merkezine yok sayılması gözüyle bakıldığı ifade edilmektedir.¹²¹⁰

Gönderilen bu telgraflar, Sıhhiye Nezaretinin dikkatini çekerek bu olumsuz durumların önüne geçilmesi ve doktorun uygun gördüğü tedbirlerin alınması için Trabzon Valiliğine bilgi verilmesi istendi.¹²¹¹ Ayrıca Sivas, Ankara, Kastamonu ve Trabzon vilayetlerinde ortaya çıkan koleraya karşı talep edilen doktorlar ve ilaçlar gönderildi.¹²¹² Trabzon vilayetinde hastalığın görüldüğü yer olan Samsun için kaç doktor gönderildiğı zikredilmemektedir.

¹²¹⁰ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. Samsun Sıhhiye Tabipliğinden 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894 tarihinde gönderilen telgrafların tercüme suretleri.

¹²¹¹ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkireler.

¹²¹² BOA, DH.MKT., 227/36. 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

Samsun'da neredeyse 15 gündür görülen hastalığın tam olarak kolera olduğuna dair idareciler tarafından kanaat hâsıl olmamıştı. Samsun'da bulunan Vilayet Sıhhiye Müfettişi tarafından hastalığın “kolerin”den ibaret olduğu ve bu kadar hastaya rağmen bulaşıcı olmadığı ifade edilerek ölenlerin de mevcut hastalardan olduğu bildirildi. Ancak hastalığın kolera olduğu kesinleştiği takdirde kordon uygulanmasına gerek gören müfettiş, Samsun merkezindeki hanelerin diğer hanelere bitişik ve kapılarının çok olması sebebiyle kordonun faydasının olmayacağını, hatta hastalığın bu şekilde yayılmasına bile sebep olunacağını bildirmekteydi. Bu şekilde müfettiş tarafından bilgi verilmesi üzerine valilik tarafından bilgilerine güvenilen doktorlara göre Samsun'da koleranın mevcut olmadığı ve karantina doktorunun şu arada bir memuriyete atanmak istemesi amacıyla ahaliyi telaşa düşürmek üzere münasebetsizlik yaptığına dair Canik Mutasarrıflığından telgraf gönderildiği açıklandı. Sıhhiye Nezaretinden ise bu düşüncelerin tam tersine etrafta kolera hastalığı varken Samsun'daki hastalığın mahiyeti hakkında tereddüt etmekte devam edilip de gerekli olan tedbirlerin alınmaması uygun görülmedi. Söz konusu doktorun da Samsun'daki durumu aktarmasının üzerine bu hastalığın kolera olduğuna kanaat getirildi. Bu sebeple doktorun kordon uygulamasındaki talebinin ve gerekli tedbirlerin alınması istenerek hastalığın kolera olmadığına yönelik iddianın delille ispat edilmesinin gerektiği ifade edildi.¹²¹³

İstanbul'dan gönderilen Turan Bey'in ise aldığı temizlik önlemleri, hastalığın azalmasında etkili olmuşsa da¹²¹⁴ bulaşmaması konusunda gerekli çalışmaların yapılmasına yetkililer tarafından gerek görülmemesi, koleranın bir anda patlak vermesine sebep oldu. Zira sıhhiye müfettişi tarafından 7 Haziran'da hastalığın şimdiye kadar hafif şekilde devam etmesine rağmen bugün şiddetlenerek kolera olduğuna şüphe kalmadığı ve bir gün içerisinde 14 kişinin hastalığa yakalanarak 5'inin vefat ettiği açıklanmaktaydı.¹²¹⁵ Bunun üzerine Samsun'un da içinde olduğu ve koleranın hüküm sürdüğü memleketlerdeki doktor durumu ve alınan tedbirlerin bildirilmesi, Vilayat-ı Şahane Hıfzıssıhha-i Umumiye Sermüfettişliğinden istendi.¹²¹⁶

¹²¹³ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 24 Mayıs 1310/5 Haziran 1894. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

¹²¹⁴ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894 ve 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894. Serkimyager Bonkowski Paşa tarafından Sadarete gönderilen arz.

¹²¹⁵ BOA, DH.MKT.PRK., 1400/86. Samsun'da Trabzon Sıhhiye Müfettişliğinden gönderilen 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894 tarihli telgraf sureti.

¹²¹⁶ BOA, DH.MKT.PRK., 1400/86. 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894; DH.MKT.PRK., 1400/92. 28 Mayıs 1310/9 Haziran 1894.

Canik sancağından çıkanlara, deniz yönünde Sinop ve Vona'da¹²¹⁷ karantina uygulanırken karayolu üzerinde de Samsun'la Amasya arasındaki Kavak'ta aynı şekilde karantina uygulandı.¹²¹⁸ Ancak bu tedbirin alınmasına rağmen Samsun'dan yolcu çıkışına müsaade edilmediği görülmektedir. Zira 300 civarında yolcunun Samsun'dan Kavak sınırındaki Karadağ'a gelerek 10 günden fazla zamandır perişan olduklarını vekil olarak seçtikleri Merzifonlu Tuzlacioğlu Abdullah gönderdiği 30 Mayıs tarihli telgrafta beyan etmekteydi. Amasya tarafına bırakılmadıklarını ifade eden Abdullah, hayvan ve eşyalarını satarak parasını harcadıklarını, karantinada 10 günden fazla beklediklerini ve içlerinde de hastalık olmamasına rağmen orada tutulduklarını ifade etmekteydi.¹²¹⁹ Bu sıkıntıların yaşandığı karantinada ilk zamanlarda kolera görülme de ilerleyen tarihlerde hastalık ortaya çıktı ve 3 kişi hayatını kaybetti.¹²²⁰

Haziran ayının ortalarında kolera, Samsun'da artarken Ünye ve Vona'ya da bulaştı. 20 Haziran tarihli bir belgeden Ünye'de 24 saat içinde 30 kişinin hastalandığı ve 11'inin vefat ettiği anlaşılmaktadır. Ünye'nin ruhanî reislerinden İstavri imzasıyla gönderilen telgrafta, bunun sebebinin doktor ve gerekli ilacın yokluğu ile tecrübeli doktorların kaymakam tarafından engellenmesi olduğu iddia edilmekteydi. Bu bilgi üzerine acilen vilayet merkezinden bir doktorun Ünye'ye gönderilmesi istendi. Ayrıca kolera olan yerlerde kaç diplomalı doktor olduğu ve bu zamana kadar meydana gelen toplam hastalık ve vefat miktarı soruldu.¹²²¹ 21 Haziran'da Vali Kadri Bey tarafından verilen cevapta Ünye'de doktor olmadığından hastalığın görülmesiyle birlikte Samsun'dan doktor gönderildiği ve hastalığın 3 gün önce Ünye'de ve 2 gün önce de Vona Limanında karantina bekleyen gemilerin birinde çıkarak bir kişinin ölümüne sebep olduğu bildirildi. Samsun'da İstanbul'dan görevlendirilen Turan Bey ve yardımcısı ile vilayet merkezinden gönderilen sıhhiye müfettişinden ve Samsun karantina doktorundan başka yerli ve askerî 4 doktorun olduğu bildirilirken çevre yerleşimlerden Terme ve Fatsa için de 3 doktorun gönderilmesi talep edildi.¹²²²

¹²¹⁷ Ordu ilinin Perşembe ilçesi.

¹²¹⁸ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 112.

¹²¹⁹ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 18 Mayıs 1310/30 Mayıs 1894. 300 kadar yolcu namına Merzifonlu Tuzlacioğlu Abdullah tarafından Sadarete gönderilen telgraf.

¹²²⁰ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 112.

¹²²¹ BOA, A.MKT.MHM., 552/17. 8 Haziran 1310/20 Haziran 1894. Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat.

¹²²² BOA, A.MKT.MHM., 552/17. 9 Haziran 1310/21 Haziran 1894. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

Hazırlanan bir istatistiğe göre Samsun'da 8 ve Ünye'de 3 doktorun olduğu Vona'da ise doktorun bulunmadığı anlaşılmaktadır.¹²²³ Sıhhiye Nezaretinden verilen bilgiye göre de 21 Haziran'da Ünye'ye gerekli ilaçlar verilerek hemen bir doktor daha gönderildi.¹²²⁴ İstanbul tarafından 3-4 sene önce vilayetlere gönderilen talimata önem verilmemesi, hastalığın yayılmasındaki temel sebep olarak görüldüğünden bu konuda vilayetlere tebligat gönderilmesi istendi.¹²²⁵ 23 Haziran'da hastalığın olduğu yerlerden talep edilen doktorlardan 3'ünün Ünye, Fatsa ve Bafra kazalarına gönderilmesi için emir verildi.¹²²⁶

Ünye'de hastalığın çıkmasıyla beraber ahalide de müthiş bir heyecan meydana geldi ve 1.000 kişi çevre köylere kaçtı. Bu durum hastalığın köylere bulaşmasına sebep olacağından Ünye'nin de kara ve deniz yönünden muhafazasıyla ahalinin öteye beriye kaçmalarına engel olunmasına dikkat edilmesi istendi.¹²²⁷

Hastalığın başladığı zamandan 21 Haziran'a kadar Samsun'da 90 kişi hastalanırken bunların 61'i öldü. Ünye'de 32 hasta ve 20 ölüm meydana gelirken Vona Limanında da bir kişi vefat etmişti.¹²²⁸ Bafra'da da bir kolera vakasının görüldüğü 20 Haziran'da karantina doktoru tarafından bildirildi.¹²²⁹ 21-30 Haziran arasında ise Samsun'da 6 kişi hastalandı ve bunların 3'ü vefat etti. Aynı şekilde Ünye'de de bu sayı 7 hastaya karşı 4 ölü olarak kaydedildi. Trabzon dışında Ankara, Konya ve Sivas vilayetlerinde de vakalar devam etmekteydi.¹²³⁰ Daha öncekilere, bu son vakalar da eklenince Canik sancağındaki toplam koleraya yakalanan kişi sayısının 200 civarında olduğu ve bunların üçte ikiye yakınının öldüğü anlaşılmaktadır. İngiliz konsolos raporlarında bu sayı biraz daha düşük gösterilmektedir.¹²³¹

¹²²³ BOA, A.MKT.MHM., 552/17. Anadolu'da kolera hastalığı görülen yerlerin ismi, doktor sayısı ve hastalığa yakalananlarla vefat edenlerin miktarını gösterir cetvel; Y.A.HUS., 301/71. 18 Haziran 1310/30 Haziran 1894.

¹²²⁴ BOA, A.MKT.MHM., 552/17. Sıhhiye Nezaretinin 9 Haziran 1310/21 Haziran 1894 tarihli tezkire sureti; İ.HUS., 25/101. 9 Haziran 1310/21 Haziran 1894.

¹²²⁵ BOA, Y.A.HUS., 300/80. 10 Haziran 1310/22 Haziran 1894.

¹²²⁶ BOA, A.MKT.MHM., 552/17. 11 Haziran 1310/23 Haziran 1894. Serkimyager Bonkowski Paşa tarafından Sadarete gönderilen arz.

¹²²⁷ BOA, Y.A.HUS., 300/60. 8 Haziran 1310/20 Haziran 1894; İ.HUS., 25/101. 9 Haziran 1310/21 Haziran 1894; A.MKT.MHM., 552/17. Sıhhiye Nezaretinin 9 Haziran 1310/21 Haziran 1894 tarihli tezkire sureti.

¹²²⁸ BOA, A.MKT.MHM., 552/17. 9 Haziran 1310/21 Haziran 1894. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

¹²²⁹ BOA, Y.A.HUS., 300/60. 8 Haziran 1310/20 Haziran 1894.

¹²³⁰ Hasta sayısı Konya'da 23, Sivas'ta 50 iken Ankara vilayetinde 453'tü ve bunların da 400'ü ölmüştü. BOA, Y.A.HUS., 301/119. 22 Haziran 1310/4 Temmuz 1894.

¹²³¹ 16 Mayıs-1 Temmuz arasında Samsun'da 117 hastadan 72'si, Ünye'de 37 hastadan da 27'sinin öldüğü bildirilmektedir. Şaşmaz, *Trabzon Vilayeti Ticari Raporları*, 1241.

Samsun’da ortaya çıkan hastalığın başlangıçta yetkililer tarafından kolera olarak kabul edilmemesi nedeniyle gerekli tedbirlerin alınmasında geç kalınmasının hastalık teşhis edildikten sonra ölü sayısındaki artışta etkisinin olduğu akla gelmektedir. Zira bazı doktorlar tarafından uyarı yapılmışsa da hastalığın şüpheli görülmesi, alınacak tedbirlerin de geciktirilmesine sebep olmuştu. Nitekim kolera salgını sırasında Samsun’da görev yapan Dr. Lanaras, hastalığın ani bir şekilde başlaması sebebiyle tedbirlerde gecikildiğini ifade etmekteydi. Ayrıca Lanaras, hastalığın daha erken bir tarihte yani 4 Mayıs’ta ilk defa ortaya çıktığını bildirmekteyse de yazışmalardan Mayıs ortalarında görüldüğü anlaşılmaktadır.

Dr. Lanaras, Samsun’da kolera hastalığına karşı değişik bir tedavi yöntemi de uyguladı. Sıcak su banyosu kullanılarak uygulanan ve tartışmalı bir tedavi yöntemi olan hidroterapi tekniğiyle tedavi yaptı. Tedavisiyle uğraştığı toplam 32 hastadan 23’ü hayatta kalırken 9’u öldü. Bu 9 kişi, hastalığın etkisinin fazla görülmesiyle çok su kaybına uğramış olup tedavide gecikildiği için hayatlarını kaybedenlerdi. Koleraya yakalanıp da hayatta kalan 23 hastadan 17’sine hidroterapi tekniği uygulandı ve geri kalan 6’sı ise geleneksel yöntemlerle tedavi edildi.¹²³²

Osmanlı topraklarındaki bazı memleketlerde hüküm süren koleranın başka yerlere bulaşmadan ortadan kaldırılması konusunda Sultan II. Abdülhamid de irade buyurdu.¹²³³ 30 Haziran’da ise tedbirlerin alınmasında rehabet gösterilmemesi ve tembellik yapılmaması, aksi halde görevlilerin sorumlu tutularak azledilecekleri Trabzon’la birlikte Ankara, Konya, Sivas ve Mamuretülaziz vilayetlerine tebliğ edildi.¹²³⁴ İstanbul’daki idarecilerin talimatların tatbik edilmemesinden hastalığın genişlediğini ve rehabet ve tembellikte görevlilerin sorumlu tutulacağını tebliğ etmesine rağmen kendilerinin de bu işte rehabet gösterdikleri düşünülmektedir. Zira vilayet tarafından 21 Haziran’da istenen talimatın postaya verildiği, vilayetlere tam bir ay sonra yani 21 Temmuz’da bildirildi.¹²³⁵ Koleranın yayılmaması amacıyla gerekli tedbirlerin alınması ve rehabet noktasında uyarılar yapılırken güzel hizmet yapanların da

¹²³² Emmanuel Katsogridakis, “Treatment of Cholera with Hydrotherapy by Lanaras: A Page from History (Lanaras’ın Hidroterapi Tekniğiyle Kolera Tedavisi: Tarihten Bir Yaprak)”, *Klimik Dergisi*, 24 (2), 2011, 82-84.

¹²³³ BOA, A.MKT.MHM., 552/13. 12 Haziran 1310/24 Haziran 1894; A.MKT.MHM., 700/14. 12 Haziran 1310/24 Haziran 1894.

¹²³⁴ BOA, A.MKT.MHM., 700/15. 18 Haziran 1310/30 Haziran 1894.

¹²³⁵ BOA, A.MKT.MHM., 553/4. 9 Temmuz 1310/21 Temmuz 1894.

mükâfatlandırılmasına çalışıldı. Nitekim Ordu kazası karantina memuru Tevfik Efendi'nin kazanın çevresinde ortaya çıkan hastalık sırasında gösterdiği üstün hizmetinden ötürü dördüncü rütbeden taltif edilmesi valilik tarafından istendi.¹²³⁶

Haziran sonundan itibaren meydana gelen vakaların üzerinden 20 gün geçtiğinden Fatsa'dan Sinop'a kadar uygulanan 10 günlük karantina süresi 5 güne indirildi. Ancak Anadolu'nun iç kısımlarında hastalığın devam etmesi sebebiyle Canik sancağına karayoluyla gelecekler için uygulanan tedbirlerin bir kat daha artırılmasına karar verildi.¹²³⁷ 17 Temmuz'da 5 güne indirilen süre, 26 Temmuz'da 24 saate¹²³⁸ ve 19 Eylül'de ise gelenlerin muayeneye tabi tutulmasına kadar düşürüldü.¹²³⁹

3.2.5. 1904-1908 Yıllarında Rusya'daki Koleraya Karşı Alınan Tedbirler

1904 yılında Rusya'da görülen koleraya karşı Erzurum tarafından tedbir alınırken aynı faaliyetler Trabzon'da da yürütüldü. Yaz mevsiminde Bakü'de kolera görüldü ve buranın Batum'a bağlantısı olduğundan Batum'dan 15 Eylül 1904 tarihinden itibaren gelecek deniz vasıtalarındaki yolculara doktor olan ilk sağlık merkezinde muayene yapılmasına karar verildi. Bununla birlikte Bakü'de kolera vakaları artarsa geleceklere dezenfeksiyon işlemi de yapılacaktı.¹²⁴⁰

Karayolundan gelenlere karşı ise Kopmuş'ta¹²⁴¹ karantina kurulması bildirilmişti. Hastalığın yayılması üzerine Batum'dan gelecek gemilerin, Sinop'ta 5 gün karantinaya alınmasına karar verildi. Küçük vasıtaların da Sinop'a gönderilmesinde sıkıntı yaşanacağından Vilayet İdare Meclisinde bunların karantina sürelerini Sürmene'nin Araklı Limanında geçirmeleri uygun bulundu. Kopmuş'ta ise hala karantina kurulmadığından ve kurulması gerektiği tekrar 12 Aralık'ta bildirildi. Ancak malzeme eksikliğinden kaynaklı olarak karantina kurulmasının uygun olmadığı, Rusya'dan karayoluyla geleceklerin kabul edilmeyip red ve iade edilmeleri istendi. Ancak bu istek kaçak girişlerin engellenebilmesi için kabul edilmedi ve karantinanın kurulması vilayet tarafından gerekli görüldü. İlaç konusunda da Trabzon'da ihtiyaç vardı. Karantina

¹²³⁶ BOA, DH.MKT., 305/33. 27 Teşrin-i evvel 1310/8 Kasım 1894.

¹²³⁷ BOA, DH.MKT., 238/13. 6 Temmuz 1310/18 Temmuz 1894; A.MKT.MHM., 552/32. 6 Temmuz 1310/18 Temmuz 1894; DH.MKT., 240/32. 17 Temmuz 1310/29 Temmuz 1894.

¹²³⁸ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 439.

¹²³⁹ BOA, A.MKT.MHM., 554/5. 7 Eylül 1310/19 Eylül 1894.

¹²⁴⁰ BOA, DH.MKT., 890/2. 4 Eylül 1320/17 Eylül 1904.

¹²⁴¹ Artvin ili Hopa ilçesine bağlı Esenkıy köyü yakınında bir mevki (Hopa ile Sarp sınır kapısı arasında bir yer).

idaresinde bir miktar ilaç varsa da hastalığın çıkması halinde ilacın yetmeyeceği karantina doktoru tarafından bildirildi.¹²⁴² İstenen ilaçların listeye göre satın alınması gerektiğinden listesinin ve ücretinin gönderilmesi istendi.¹²⁴³

Kafkasya bölgesinde 15 gündür kolera vakası görülmemesi üzerine 1905 Ocak ayının sonundan itibaren gelenlere uygulanan karantina kaldırılarak sadece muayeneye tabi tutulmalarına karar verildi.¹²⁴⁴ Mart ayında ise uygulanan muayene de kaldırıldı.¹²⁴⁵ Gerekli malzemeleri temin edilerek kurulan Kopmuş'taki karantinanın faaliyette olduğu süre içinde hastalık görülmediği ve hastalık olsa da ilaçların Trabzon'daki eczanelerden tedarik edileceğinden daha önce istenen ilaçlara gerek kalmadığı bildirildi.¹²⁴⁶

1905 yılından sonra koleraya karşı diğer bir tedbir dönemi, 1907-1908 yıllarını kapsamaktadır. 1907 Ağustos'unda Bakü'de koleranın görülmesi üzerine Batum'dan gelenlere muayene uygulanmaya başlandı.¹²⁴⁷ Bunun üzerine Batum'dan kara ve denizyoluyla gelenlere gerekli işlemin yapılabilmesi için Kopmuş ve Araklı'da karantina kordonu kurulmasına karar verildi.¹²⁴⁸ Kopmuş Karantinahanesine Sıhhiye Müfettişi Abdülkerim Efendi tayin edilerek gerekli personel ve malzemelerle oraya gönderildi.¹²⁴⁹ Sahil yönünden ise güvenlik tedbirleri biraz zayıftı. Batum'dan yolcu olarak Trabzon'a gelmiş olan iki kayık, Sinop'a sevk edilmişse de oraya gitmeyerek yolcusuz olarak Trabzon'a dönmüştü. Bu kayıkların kaptanlarına ceza uygulanırken Karadeniz sahillerinin korunması için de bir-iki vapur gönderilmesi istendi.¹²⁵⁰ Bunun üzerine Sinop için Trabzon Vapuru ve daha önce de Sinop'a gönderilmiş olan Timsah Vapuru, Sinop'tan Rize'ye kadar olan sahilde görevlendirildi.¹²⁵¹

¹²⁴² BOA, DH.MKT., 782/5. 2 Kanun-ı evvel 1320/15 Aralık 1904. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁴³ BOA, DH.MKT., 782/5. 12 Kanun-ı sani 1320/25 Ocak 1905. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat.

¹²⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM., 556/30. 18 Kanun-ı sani 1320/31 Ocak 1905. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire; DH.MKT., 930/31. 19 Kanun-ı sani 1320/1 Şubat 1905.

¹²⁴⁵ BOA, DH.MKT., 941/26. 9 Mart 1321/22 Mart 1905.

¹²⁴⁶ BOA, DH.MKT., 782/5. 26 Mart 1321/8 Nisan 1905. Dahiliye Nezaretinden Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM., 557/33. 7 Ağustos 1323/20 Ağustos 1907. Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

¹²⁴⁸ BOA, DH.MKT., 1191/2. 23 Ağustos 1323/5 Eylül 1907. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁴⁹ BOA, Y.PRK.SH., 7/40. 30 Ağustos 1323/12 Eylül 1907.

¹²⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM., 557/33. 31 Ağustos 1323/13 Eylül 1907. Sadareten Bahriye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

¹²⁵¹ BOA, A.MKT.MHM., 557/33. 11 Eylül 1323/24 Eylül 1907. Bahriye Nezareti tezkiresi.

Memleketin hastalıktan korunması amacıyla Erzurum ve Trabzon sınırlarında karayolu üzerinde kurulacak kordonların masrafları için ellışer bin kuruş ödenek istenmişti. Sınırdaki bulunan Kopmuş ve Araklı'da karantina için birer hane kiralanmış ve yolcuların dezenfeksiyon işlemlerinin yapılması için de bir baraka inşa edilmesine karar verilmişti. İki hanenin aylık kirası 500 kuruş olup baraka için de 5.000 kuruşa ihtiyaç vardı. Bu sebeple istenen paranın biran önce havale edilmesi Dahiliye Nezaretinden bildirildi.¹²⁵² Bu talebin yinelenmesi üzerine 50.000 kuruş vilayete gönderildi.¹²⁵³

Rusya tarafından gelen yolcu sayısı da bir hayli kalabalıktı. Karantinaların daha çalışmaya başladığı ilk zamanlarda 25 Eylül'e kadar Kopmuş'a 207 yolcu gelmiş ve sağlık durumlarında bir sorun görülmemesi üzerine dezenfeksiyon işlemlerinin yapılmasından sonra kordondan geçirilmişti.¹²⁵⁴ 13-25 Ekim arasında gelen yolcu sayısı 283 olup¹²⁵⁵ bu sayı, 4 gün sonra 315'e çıktı.¹²⁵⁶ Hac mevsimi olduğundan Rusya'dan bir hayli hacı geldiği gibi Kafkasya'dan da Müslüman muhacirler Osmanlı topraklarına girmekteydi. Bu hacıların doğrudan Sinop'a gönderilerek orada 5 gün karantinada tutulmalarına ve karantinalarını tamamladıktan sonra İstanbul'a uğramadan Cidde'ye hareketlerine karar verildi. Bununla birlikte gemilerin dışarıyla bağlantı kurmadan sadece İzmir ve Beyrut'taki hacıları almaları uygun bulundu.¹²⁵⁷ Rusya'dan gelenlere uygulanan muayene ise 9 Haziran 1908 tarihine kadar devam ettirildi.¹²⁵⁸

Koleranın Rusya'nın peşini bir türlü bırakmaması, Osmanlı Devleti için sürekli tehlike arz ediyordu. 9 Haziran'da iptal edilen tedbirler, Ağustos ayında Rusya'daki kolera sebebiyle tekrar gündeme geldi ve Rus limanlarından gelenlerin Sinop'ta 5 gün karantinaya alınmasına karar verildi. Rusya'dan Osmanlı memleketlerine gelenlere ulaştıkları yerlerde karantina uygulanması ilgililere tebliğ edildi.¹²⁵⁹

¹²⁵² BOA, DH.MKT., 1191/2. 18 Eylül 1323/1 Ekim 1907 ve 15 Teşrin-i sani 1323/28 Kasım 1907 tarihli Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkireler.

¹²⁵³ BOA, DH.MKT., 1191/2. 3 Kanun-ı evvel 1323/16 Aralık 1907. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁵⁴ BOA, DH.MKT., 1191/2. 15 Eylül 1323/28 Eylül 1907. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁵⁵ BOA, DH.MKT., 1209/22. 15 Teşrin-i evvel 1323/28 Ekim 1907.

¹²⁵⁶ BOA, DH.MKT., 1209/22. 18 Teşrin-i evvel 1323/31 Ekim 1907.

¹²⁵⁷ BOA, ZB., 46/78. 14 Teşrin-i sani 1323/27 Kasım 1907. Sadarettten Zabtiye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

¹²⁵⁸ BOA, DH.MKT., 1191/2. 28 Mayıs 1324/10 Haziran 1908. Sadarettten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

¹²⁵⁹ BOA, DH.MKT., 2615/50. 6 Eylül 1324/19 Eylül 1908.

Rusya'daki koleraya karşı alınması gereken tedbirlere dair *Feyz* gazetesinin 29 Ağustos tarihli sayısında Dr. Eyüb tarafından “Sağlam Fikir Sağlam Vücutta Bulunur” başlığı altında kaleme alınan yazıda hastalığa karşı şehirde topyekün bir temizlik tedbirine riayet edilmesi gerektiği ifade edilmekteydi.¹²⁶⁰ Gazetenin 4 Ekim tarihli sayısında “Belediye Hey’etiyle Sıhhiye Müfettişliğinin Nazar-ı Dikkatine” başlığı altındaki yazıda da memleketin hemen yanı başında koleranın şiddetli bir şekilde hüküm sürdüğü ifade edilerek sonbaharın da hastalığın yayılmasına müsait bir mevsim olduğu belirtilmekteydi. Böyle tehlikeli bir duruma karşı gayret göstermek “*lazım değil elzemdir*” sözüyle hastalığa karşı alınması gereken tedbirlerin önemi vurgulanmaktaydı. Ancak şehrin temizliğine dair olumsuzluklardan bahsedilerek bu konuda dikkat gösterilmesinin gerektiği bildirilmekteydi.¹²⁶¹ Şehir merkeziyle birlikte hastalığın bulaşmasının önüne geçileceği en önemli yer olan sınırlardaki duruma da yer verilmişti. Yazıda sınırdaki tedbirlerin yeterli olup olmadığı sorulurken özellikle de sahil güvenliği üzerinde durulmaktaydı. Trabzon’un önemli bir ticarî güzergâh üzerinde olması ve hastalığın sirayetiyle hem ticaretin hem de iktisadî yapının zarar göreceği ifade edilmekteydi. Bu sebeple doktorlara ve diğer görevlilere üzerlerine düşenden daha fazlasını yapmaları tavsiye edilmekteydi. Yazıda koleranın daima doğudan geldiğine işaret edilerek gösterilecek dikkatin hem vilayeti hem de memleketi hastalıktan koruyacağı ve batılı devletlerden hastalıkların bulaşma yolu olarak görülen Osmanlı Devleti’nin suçlandığı belirtilerek alınan tedbirler sayesinde söz konusu suçlamaya devletin maruz bırakılmaması istenmekteydi.¹²⁶² Trabzon’da sağlık tedbirlerinin yeterli derecede olmadığına dair haberlerin çıkması üzerine İstanbul tarafından genel sağlığın korunması için gerekenlerin hemen yapılması ve neticesinin bildirilmesi istendi.¹²⁶³

Trabzon Valisi Arifi Paşa tarafından verilen cevapta gerekli görülen memurluklara tebligat gönderildiği, gelenlere karşı Rize ve Sürmene’de gözetleme kayıkları gezdirildiği ve Ordu Ganbotunun da sahilleri gözetim altında tuttuğu bildirildi. Ancak bu ganbotun sahillerin gözetlenmesinde yetersiz kalmasıyla Sıhhiye Nezaretine müracaat edilerek Mesud Vapurunun da görevlendirilmesi sağlandı. Sürmene ve Hopa’da denizden ve sınır üzerindeki Kopmuş’ta karadan kurulan karantinahanelerin

¹²⁶⁰ *Feyz*, no: 8. 29 Ağustos 1324/11 Eylül 1908. s. 2.

¹²⁶¹ *Feyz*, no: 18. 21 Eylül 1324/4 Ekim 1908. s. 3.

¹²⁶² *Feyz*, no: 22. 6 Teşrin-i evvel 1324/19 Ekim 1908. s. 3.

¹²⁶³ *BOA, DH.MKT.*, 2638/28. 11 Teşrin-i evvel 1324/24 Ekim 1908.

yeterli olduğu karantina doktoru tarafından da bildirilmişti.¹²⁶⁴ Rusya sahillerinden gelenlere Kasım ayı ortasında uygulanan tedbirler, İstanbul tarafından hafifletilirken¹²⁶⁵ Trabzon'daki uygulamalar devam etmekteydi. Bazı kaçakçılar tarafından Rusya'dan vilayet sahillerine getirilerek gözetimden uzak yerlere çıkarılıp yakalanan yolcuların dışarıyla bağlantısının kesilmesi için Araklı'da acilen 30 kişilik barakanın yapılmasına ihtiyaç varsa da bunun için 3.000 kuruş gerekliydi.¹²⁶⁶ Gelenlere karşı karantina tedbirleri uygulanırken vilayetten 21 Kasım tarihinde gönderilen telgrafta Atina kazasının Ağvan¹²⁶⁷ köyünden olup Rusya'dan yeni dönen bir kişinin yakalandığı hastalık sebebiyle birkaç gün içinde vefat ettiği ve hemen ardından kardeşlerinin de aynı hastalığa yakalandığı bildirildi. Bu şekilde şüpheli vakaların ortaya çıkmasıyla haneleri kordon altına alınmış ve hastalığın mahiyetinin belirlenmesi için Lazistan belediye doktoru gönderilmişti. Ancak alınan bu tedbirler, İstanbul tarafından yeterli görülmemeyerek daha ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğinin bildirilmesi istendi.¹²⁶⁸

Bu hastalığın mahiyetine ilişkin bir sonuca ulaşılacakken Eylül'de sahillerin korunması amacıyla görevlendirilen gözetleme kayıklarının ücretleri vilayetten talep edildi.¹²⁶⁹ Bu taleple birlikte Araklı'da tedbirlerin alınması için neler yapıldığı da zikredilmekteydi. Buna göre Eylülün sonunda söz konusu kayıkların sayısı 3'e çıkarılırken yolcuların ikameti için de kahvehane kiralanmıştı. Valilik tarafından bu masrafların karşılanması için tekrar ödenek talebinde bulunuldu.¹²⁷⁰ Alınan tedbirler için 50.000 kuruş gönderildiği¹²⁷¹ vilayete bildirilerek sandalların kiralarının da geçen sene gönderilen bu ödenekten verilmesi istendi.¹²⁷² Bu sandalların sahiplerine verilecek paranın bir kısmının ödenemediği, daha sonra vilayetten gönderilen bir telgraftan anlaşılmakla birlikte, kalan bu miktarın da sıhhiye ödeneğinden verilmesi istendi.¹²⁷³ Bunun dışında 1908 yılındaki koleraya dair başka bir yazışma tespit edilemediği için alınan tedbirlerin 1909 yılının başlangıcında kaldırıldığı düşünülmektedir.

¹²⁶⁴ BOA, DH.MKT., 2650/93. 18 Teşrin-i evvel 1324/31 Ekim 1908.

¹²⁶⁵ BOA, DH.MKT., 2661/45. 30 Teşrin-i evvel 1324/12 Kasım 1908.

¹²⁶⁶ BOA, DH.MKT., 2660/87. 4 Teşrin-i sani 1324/17 Kasım 1908.

¹²⁶⁷ Rize ili Ardeşen ilçesine bağlı Seslikaya köyü.

¹²⁶⁸ BOA, DH.MKT., 2666/55. 9 Teşrin-i sani 1324/22 Kasım 1908.

¹²⁶⁹ BOA, DH.MKT., 2670/30. 13 Teşrin-i sani 1324/26 Kasım 1908.

¹²⁷⁰ BOA, DH.MKT., 2674/36. 15 Teşrin-i sani 1324/28 Kasım 1908.

¹²⁷¹ BOA, DH.MKT., 2677/9. 24 Teşrin-i sani 1324/7 Aralık 1908.

¹²⁷² BOA, DH.MKT., 2677/9. 24 Teşrin-i sani 1324/7 Aralık 1908; DH.MKT., 2723/13. 12 Kanun-ı sani 1324/25 Ocak 1909; DH.MKT., 2756/87. 18 Şubat 1324/3 Mart 1909.

¹²⁷³ BOA, DH.MKT., 2785/92. 22 Mart 1325/4 Nisan 1909.

1908 yılında tedbirlerin alınarak kaldırılmasına rağmen kolera, 1909 yılında Rusya'nın bazı bölgelerinde devam etmekteydi. Dr. Eyüp tarafından *Kehkeşan*'da kaleme alınan yazıda Rusya'daki koleraya dikkat çekilerek günde yüzlerce kişiyi öldüren hastalığa karşı tedbir alınması gerektiği belirtilmekteydi. Hastalığın bulaşmaması için yalnızca duanın yeterli olmadığını, en önemli tedbirin karantina olduğunu vurgulayan doktor, büyük deniz vasıtalarının Sinop'ta karantinaya alınmasına rağmen sandal ve kayıkların sorun oluşturduğundan bahsetmekteydi. Karayolu üzerinde de gerekli tedbirlerin alınıp alınmadığı sorulan yazıda, koleranın savaşın verdiği zarardan daha fazla zarar vereceği ifade edilmekteydi. Hastalığa karşı alınması gereken tedbirler için büyük masraf yapılması gerektiği, ancak hastalığın bulaşmasından sonra yapılacak masrafla hastalığın vereceği zarar göz önünde tutularak koleranın bulaşmaması için gereğinin şimdiden yapılması istenmekteydi.¹²⁷⁴ Yine diğer bir sayıda ise doktor, koleranın belirtilerine dair bilgi vererek hastalığın bulaşması halinde alınacak tedbirlere değinmekteydi. Yetkililerin alacakları önlemlerin yanında ahalinin de hastalığa karşı dikkatli davranması tavsiye edilmekteydi.¹²⁷⁵ Doktor tarafından bu şekilde uyarı yapılmışsa da resmî olarak tedbir alındığına dair bir bilgiye ulaşılamadı.

3.2.6. 1910 Kolera Salgını

3.2.6.1. Hastalığın Bulaşmasına Kadarki Süreçte Alınan Tedbirler

Kolera tehlikesinin baş göstermesinden önce 26 Mart 1910 tarihli Trabzon Vilayeti Umumi Meclisi mazbatasında Rusya'da görülen kolera salgınlarına karşı Kopmuş'ta bir karantinahane yapılması istendi.¹²⁷⁶ Haziran ayına gelindiğinde ise Rusya'nın Karadeniz ve Azak Denizi sahillerinde koleranın görülmesiyle birlikte tedbirler alınmaya başlandı. Ancak daha önceki salgın dönemlerinde görülen küçük deniz vasıtalarının yük ve yolcuları, gizlice Osmanlı sahillerine çıkarması, koleraya karşı alınan tedbirlerde ilk gündem maddesi oldu. Karadeniz sahillerindeki bu temel sorunun çözümü için gereği kadar vapurun sahillerin güvenliğinde görevlendirilmesi Bahriye Nezaretine bildirildi.¹²⁷⁷ Hastalık ise Bakü'den Odessa'ya kadar yayılmış olup

¹²⁷⁴ *Kehkeşan*, no: 1. 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909. s. 10-11; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 234.

¹²⁷⁵ *Kehkeşan*, no: 2. 31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909. s. 29-30; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 234.

¹²⁷⁶ *BOA, DH.MUI.*, 83/45. 20 Mart 1326/2 Nisan 1910.

¹²⁷⁷ *BOA, DH.MUI.*, 104-2/14. 2 Haziran 1326/15 Haziran 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

günlük 200-300 civarında ölüm meydana geliyordu. Bu sebeple sınırdan kaçak geçişlere engel olunmasının ilgili vilayetlere bildirilmesi istendi.¹²⁷⁸ Haziran ayının sonunda Akkirman ve Anapa'dan gelenlerin Sinop'ta 5 gün karantinaya alınması ve Batum'dan gelenlerin de sağlık merkezinde muayeneye tabi tutulması uygun görülürken muhacir gelecek olursa bunların da Sinop'ta karantinaya alınmasına karar verildi.¹²⁷⁹

Rusya'dan Osmanlı topraklarına siyah ve kırmızı havyar, her çeşit taze balık, meyve, sebze ve peynir gibi yiyeceklerin, iç çamaşırı, kullanılmış eşya, elbise ve ev eşyasının, kullanılmış yatak takımıyla kirli eşyanın, bunlarla birlikte kullanılmış kâğıt ve gazetelerin, çuval ve küfe gibi malzemelerle ham ipek ve işlenmemiş yün ve derilerin getirilmesi yasaklandı. Yasaklanan yiyecek maddelerinin gemiler içindeki yolcuların yanında bulunması halinde imha edilmesi istendi.¹²⁸⁰ Diğerlerinin iadeleri uygun görülürken gizlice getirilmiş olanlar varsa bunlara da aynı uygulama yapılacaktı.¹²⁸¹

Koleranın Rusya'daki artışına karşın Trabzon sahillerinde güvenlik tam olarak sağlanamıyordu. Vilayete gönderilecek vapurlar 29 Haziran'a kadar hala gelmediğinden ve sahillerin gözetimde tutulması için Ordu Gambotu'nun da yetersizliği sebebiyle vapurların acilen gönderilmesi¹²⁸² ya da gözetleme kayıklarının istihdamı istendi.¹²⁸³

Kara sınırlarından Kopmuş'ta ise uygulanacak muayene için gönderilecek sağlık heyetinin Trabzon'a gelmesine kadar Hopa Nizamiye doktoru görevlendirildi.¹²⁸⁴ Sahilde daimî bir karantinahane yeri belirlemek üzere Meclis-i Umur-ı Sıhhiye azasından Dr. Akil Muhtar Bey ile meclisin Rus ve İran delegeleri Dr. Valter ve Samuel Han'dan oluşan bir heyet Trabzon'a gönderildi.¹²⁸⁵ Bununla birlikte sahillerin

¹²⁷⁸ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 9 Haziran 1326/22 Haziran 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁷⁹ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 16 Haziran 1326/29 Haziran 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁸⁰ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 16 Haziran 1326/29 Haziran 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁸¹ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁸² BOA, DH.MUI., 104-2/14. 16 Haziran 1326/29 Haziran 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁸³ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 21 Haziran 1326/4 Temmuz 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁸⁴ BOA, DH.MUI., 104-2/14. 21 Haziran 1326/4 Temmuz 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁸⁵ BOA, DH.ID., 112-2/2. 24 Haziran 1326/7 Temmuz 1910.

korunmasında hala sıkıntılar devam etmekteydi.¹²⁸⁶ Vilayet merkezinin sahil güvenliği bu şekildeyken Canik sancağının durumu da çok farklı değildi. Birçok kaçakçı sandalının var olduğu Canik çevresinde, bu sandallar vasıtasıyla Rusya sahilinden yolcu getirilerek Ünye'ye çıkarılmıştı. Getirdikleri adamlardan yakalanan 4 kişinin kaldıkları haneler kordon altına alındıysa da sahillerin geniş olmasına karşın jandarma yetersizliği ve elde sadece bir gambot bulunması nedeniyle güvenlik sağlanamıyordu.¹²⁸⁷ İstenen Gökçedağ Gambotu gelmediği gibi Ordu Gambotu da bozulmuştu. Bu nedenle Temmuz sonunda vilayetin sahilleri tamamen gözetimden uzak kaldı.¹²⁸⁸

Trabzon vilayeti sahilleri, tamamıyla açık ve muhafazasız olduğundan her gün kayıklarla Rusya'dan kolera bulaşmış adamlar gelip sahilin boş noktasına çıkmaktaydı. Bu nedenle sahillerin korunması hakkında Trabzon Jandarma Alayı Kumandanlığından 29 Temmuz'da telgraf gönderildi. Hastalıklı olarak gelip boş bir yerde ve jandarmanın yetersizliği sebebiyle tek bir jandarmanın gözetimi altında tutulan 17 kişinin karantinaya gönderilmesi vilayetle karantina dairesine bildirildiği halde önemsenmediği söz konusu telgrafta zikredilmekteydi.¹²⁸⁹

Aynı eksikliğe *Hekim* gazetesinde de yer verilmişti. Gazete tarafından menfaatlerini bütün ahalinin zararına tercih eden bazı reislerin gecedan istifadeyle Rize ve Sürmene taraflarından ücra yerlere yanaşarak kaçak yolcu bıraktıklarına dikkat çekilerek bunlardan nasıl haberdar olunacaktır diye de sorulmaktaydı. Güvenlik konusunda kara tarafına da değinilerek buraların tam anlamıyla korunup korunmadığına işaret edilmekteydi. Böyle yerlerdeki görevlileri savaş esnasında nöbet bekleyen askerle eş değer tutan yazar, hastalığın ne derece etkili olabileceğini ve önemini göstermek istemişti. Bu sorunların çözümü için de Hopa'dan Rize'ye kadar sahillere hakim burunlar üzerine projektör ve birer top konulması veya top ve elektriği olan birkaç gambot veya torpidonun buraları gözetim altında tutması önerilmekteydi.¹²⁹⁰

¹²⁸⁶ *BOA, DH.MUI.*, 104-2/14. 29 Haziran 1326/12 Temmuz 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf; *DH.MUI.*, 104-2/19. 6 Temmuz 1326/19 Temmuz 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁸⁷ *BOA, DH.MUI.*, 104-2/19. 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁸⁸ *BOA, DH.MUI.*, 104-2/19. 14 Temmuz 1326/27 Temmuz 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹²⁸⁹ *BOA, DH.MUI.*, 104-2/19. 17 Temmuz 1326/30 Temmuz 1910. Umum Jandarma Kumandanlığından Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁹⁰ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 177-179; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 233.

Trabzon vilayetinde güvenlik sorunlarının arttığına dair bilgiler de fazlalaşmaya başladı. Karantina süresini yolda tamamlayarak Trabzon'a gelen bir kayıkta 1 Ağustos'ta şüpheli bir hastanın ortaya çıktığı ve Tiflis'ten gelen bir yolcunun 24 saat içinde tek bir muayene ile sınırı geçtiği Dahiliye Nezaretinden haber verildi. Vilayette alınan tedbirlerin yetersiz kalması sebebiyle sınırda 5 gün karantina uygulanması, sahillerin sıkı bir gözetim altına alınması, kayıklar için Sürmene'nin karantinahane yapılmasının önemli görüldüğü ve bunlara riayet edilmediği takdirde yalnız Trabzon'un değil bütün Anadolu'nun tehlike altında bulunacağı Trabzon Vilayeti Sıhhiye Müfettişliğinden bildirilmişti. Bu sebeple önemli işlerin acilen yapılması istendi.¹²⁹¹

Jandarma Kumandanlığından ise zaten yeterli derecede olmayan jandarmaların istihdamına ihtiyaç kalmaması için gerekli tedbirlerin alınması istendi. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden ise bu gibi durumlarda jandarma olmadan güvenliğin sağlanmasının mümkün olmadığı ifade edildi. Bu sebeple karada gerek jandarmaların artırılması veya mümkün olmadığında ise askeriyeden yardım alınması, denizde ise yeterli derecede vapurla teftişin yapılması gerektiğinden Harbiye, Bahriye ve Sıhhiye Nezaretlerine durumun tebliğ edilmesi talep edildi.¹²⁹²

Batum'da hastalığın artığına dair telgraf gönderen Trabzon Vali Vekili, kara ve deniz yönünden mevcut eksiklikleri değerlendirerek güvenliğin sağlanamadığı Trabzon'la Batum arasında tuz, tütün, silah ve cephane kaçakçılığının da fazlalaştığını bildiriyordu. Bu eksik vasıtalar sebebiyle ortaya çıkacak neticenin mesuliyetini vilayetin kabul etmeyeceği ve gerekli olanların yapılması tekrar arz edildi.¹²⁹³

Kaçakçılığın engellenmesi için dönemin gazetelerinde de beyannameler yayınlanarak ahalinin bu olumsuz duruma karşı bilinçlenmesi ve devlete yardımcı olması amaçlandı. *Hekim* gazetesinin 28 Temmuz (R. 15 Temmuz) tarihli sayısında "Dördüncü Ordu Cemiyet-i Sıhhiyesinin Ahali-i Muhteremeye Beyannamesi" başlığıyla yayınlanan yazıda Trabzon ve çevresinde Rusya'ya gidip gelen kaçakçılar olduğundan bahsedilerek bu kaçakçıların hiç olmazsa böyle hastalık zamanlarında bu işten

¹²⁹¹ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 19 Temmuz 1326/1 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁹² BOA, DH.MUI., 104-2/19. 19 Temmuz 1326/1 Ağustos 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹²⁹³ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 19 Temmuz 1326/1 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

vazgeçmeleri isteniyordu. 1894 yılında Erzincan'a koleranın kaçakçılar vasıtasıyla girmesi, kaçakçılığın, hastalıkların bulaşması üzerindeki olumsuz etkisine örnek gösterilerek yakınlarından kaçakçılık yapanlar varsa onları ikna etmeleri eğer edemezlerse devlete haber vermeleri ahaliye duyuruldu. Kaçakçılar için bu kişiler yalnız bir kişiyi öldürmüyor, anasının, babasının, akrabasının ve bütün memleket ahalisinin canına kastediyor denilerek memlekete verilen zarar anlatılmaya çalışıldı. Dinî olarak da değerlendirilen kaçakçılık sorunu, Hz. Peygamber'in hadis-i şerifinin tersine hareket ettiklerinden dine karşı gelen böyle kişilerin hükümete haber verilmemesi demek aynı cinayetin ve aynı dinsizliğin yapılması demektir. Aslında bu ifadeyle Müslüman ahalinin dinî duygularından faydalanılmak istenmişti. *“Umarız ki memleketimizde fenalığını bilerek bu yola sapan vatandaşımız yoktur. Eğer bulunuyorsa öyle bir rezil, devlet millet hainidir, din düşmanıdır”* ifadesiyle kaçakçılar ve dolayısıyla kaçakçıları haber vermeyenler din ve devlet düşmanı olarak nitelendirilmişti. Son olarak da kaçakçılara *“İşte vatandaşlar! Size Dördüncü Ordu-yı Osmanî Cemiyet-i Sıhhiyesi'nin en büyük nasihati, bu esnada kaçakçılıktan vazgeçmenizdir. Hükümete görünmeden doktorlarına muayene olmadan Rusya'ya gidip gelmemenizdir”* diye çağrı yapılmıştı.¹²⁹⁴

Kaçakçılığın ahaliye anlatılmasıyla birlikte bu beyannameden kısa süre önce karantinalar ve alınan tedbirlerin de gereği duyurulmuştu. Aynı gazetenin 14 Temmuz (R. 1 Temmuz) tarihli sayısında asıl menşei Hindistan olan koleranın Osmanlı memleketlerinde mevcut olmadığı ve başka memleketlerden girdiği ifade edildi. Bu konuda Trabzon'a yapılan ithalat Rusya'dan olup, hastalık mikrobunu taşıyan insanların ve bunların kirli eşyalarının hastalığın naklinde vasıta olduğu anlatıldı. Koleradan korunmak için de bu vasıtaların temizlettirildikten sonra girişlerine izin verilmesinin gerektiği ve bunun için de karantinahane ve kordonların kurulduğu açıklandı.¹²⁹⁵

IV. Ordunun beyannamesinde Rusya'da koleranın varlığından bahsedilerek komşu memleket olduğundan hastalığa karşı devletin tedbir aldığı ifade edilmekte ve ahalinin de devlete yardım etmesi istenmekteydi. *“Kolera, peygamberimiz efendimiz zamanında taun denilen hastalıklardandır. Taun umûmî bir isimdir. Alelumûm sâri hastalıklara ve bilhassa kolera ile vebaya bu isim verildi. Peygamberimiz efendimiz*

¹²⁹⁴ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 185-187; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 234.

¹²⁹⁵ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 249.

“*taun olan mahalle girmeyiniz ve oradan çıkmayınız*” buyurarak karantina usulünü tavsiye ettiği bildirildi. İşte hükümet, “*karantina koyarak bu hadisi şerifi tatbika çalışıyordu*”¹²⁹⁶ şeklinde karantinalara karşı Hz. Peygamber’in de görüşü ortaya konularak mütedeyyin ahalinin dinî duygularına hitap edilmekte ve karantina uygulamasının dinen de gerekli olduğu telkin edilmekteydi. Bu sayede karantinalara karşı oluşabilecek olumsuz tepkilerin de önü alınmak istenmişti.

Söz konusu gazetede halk sağlığına da dikkat çekilerek hastalığa karşı ilk önce yapılacak işin temizlik olduğu anlatıldı. 14 Temmuz tarihli sayıda koleralıların su gibi olan pisliklerinin üstlerine ve sokaklara bulaştığı anlatılarak bunlara dikkat edilmesi gerektiği vurgulandı. Bu meselenin hastalığın bulaşmasındaki etkenlerden olduğuna dikkat çekilerek temizliğin önemi anlatıldı. Hastanın bulaştırdığı yerlerin kaynar suyla yıkanması tavsiye edildi ve hasta öldükten sonra da çamaşırlarının fakirlere verilmemesi ve satılmaması için uyarılar yapılarak bu gibi toplumda var olan alışkanlıklara değinildi. Bu çamaşırların yıkanması ve kaynatılması gerektiğinin söylenmesine rağmen en iyi yolun yakılması olduğu da zikredildi.¹²⁹⁷

IV. Ordunun beyannamesinde temizlik konusuna da yer verilmişti. Memlekette kolera olmamasına rağmen ahalinin varmış gibi davranarak hastalığın girişinin engellenmesi istendi. Yine temizlik konusunda tuvaletlerin temiz tutulması, lağımlara kireç dökülmesi, tuvaletlerde kireç kaymağı bulundurulması gibi tuvalet temizliğine dikkat çekildi. Gıda tüketimine de yer verilen beyannamede, ilk önce içilecek suların temiz olması önerildi. Bir su ne kadar temiz olursa olsun böyle hastalık korkusu varken kaynatılmadan içilmemesi tavsiye edildi. Sudan sonra yiyeceklerin de tüketimi anlatıldı. Kolera hastalığının genellikle yaz mevsiminde ortaya çıktığı vurgulanarak bunun sebebi olarak da meyvenin çok olması gösterilmekteydi. Meyvenin çok yenmesi halinde ise midenin bozulacağı ifade edilerek koleranın bozuk mideye hücum edeceği bildirildi. Fazla miktarda ve çürük meyveyle birlikte bozulmuş et ve yağ gibi gıda maddelerinin de yenilmemesi tavsiye edildi.¹²⁹⁸

Bir yandan ahali, gazeteler ve ilanlar vasıtasıyla hastalığa karşı bilinçlendirilmeye çalışılırken diğer yandan kolera da Osmanlı sınırlarına daha fazla yaklaşmıştı. Batum’da

¹²⁹⁶ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 185.

¹²⁹⁷ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 247-249.

¹²⁹⁸ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 187.

hastalığın arttığı haberi üzerine 29 Temmuz'dan itibaren bütün gemilerin Sinop ve Manastırağzı'nda 5 gün karantinaya alınmasına karar verildiği vilayetlere tebliğ edilmişti.¹²⁹⁹ Ancak vilayetlere gönderilen 3 Ağustos tarihli telgrafta da Batum'daki hastalığın kolera olmadığı anlaşıldığından Batum'dan yolcusuz gelecek olan gemilere muayeneden sonra pratika verilmesi ve yolcu taşıyan gemilerin karantinaya alınması istendi.¹³⁰⁰ Vilayetten ise bu iki yazının hangisinin uygulanacağını sorulması üzerine¹³⁰¹ ikinci gönderilene göre hareket edilmesi bildirildi.¹³⁰²

Güvenlik konusunda ise Trabzon'da bir hayli sıkıntı vardı. 9 Ağustos'ta Trabzon Karantina Tabipliğinden verilen bilgiye göre Sürmeneli Reis isminde biri Sohum'dan aldığı 5 kişiyi Pulathane çevresine gizli olarak getirmişti. Bunlardan birinin hasta olarak bulunmuş olduğu diğerlerinin ise firari oldukları bildirildi. Bu bilgi üzerine Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden, kaçan dört yolcunun mutlaka bulunarak gözetim altına aldırılması için gerekli memurlara kesin bir dille emir verilmesi ve her türlü vasıta kullanılarak memleketin muhafazası için çalışılması vilayete tebliğ edildi.¹³⁰³ Fakat Trabzon sahil güvenliği noktasındaki sorunlar devam etmekteydi.¹³⁰⁴ Bununla birlikte küçük kayıkların Sinop'a gidip gelmelerindeki sıkıntı sebebiyle sınıra yakın bir yerde karantinahane yapılarak bunların işlemleri de orada yapılmaktaydı.

Büyük yelkenli gemiler için de bir karantinahane yapılması kararlaştırılmış ve daha önce bir heyet gönderilmişti. Yapılan incelemenin ardından Sürmene Karantinahanesinin kurulmasına karar verilerek gerekli personeli ve malzemeleri gönderilmişti. Kara yönünden koleranın Hazar Denizi sahilleriyle Kafkasya'da görülmesinin ardından Van, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin sınırları kapatıldı. Sınırdaki kapılarda uygulanan muayene ve dezenfeksiyondan başka 5 gün karantina beklettirilmesi konusuna gelince de buralarda karantina beklettirilmesi fiziki yetersizlik

¹²⁹⁹ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 21 Temmuz 1326/3 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon, Van, Erzurum ve Kastamonu vilayetlerine gönderilen telgraf.

¹³⁰⁰ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 21 Temmuz 1326/3 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon ve Kastamonu vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgraf.

¹³⁰¹ BOA, DH.MUI., 104-2/19. 24 Temmuz 1326/6 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁰² BOA, DH.MUI., 104-2/19. 27 Temmuz 1326/9 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

¹³⁰³ BOA, DH.İD., 51/16. 4 Ağustos 1326/17 Ağustos 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³⁰⁴ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 27 Temmuz 1326/9 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

sebebiyle çok da mümkün değildi. Aslında kara sınırı üzerinde karantina uygulanması her ne kadar mükemmel bir şekilde yapılmış olsa dahi emniyet sağlanamadığından ahalinin ve hatta hastaların bile diğer yerlerden kaçak şekilde girmesine sebep olduğu düşünüldüğünden zararlı görülmektedir. Sıhhiye konferanslarında da bahsedilen mevkilerde 5 gün karantina uygulanmasına gerek olmadığı Sıhhiye Nezareti tarafından düşünülmektedir. Bu fikre kolera mikrobunun uzun süre bağırsaklarda kalması da destek olarak gösterilirken memleket içerisinde alınacak önlemler önemli görülmektedir. Bu sebeple tedbir ve güvenlik konusunda ilgili daire ve vilayetlerdeki mülkiye memurlarına gerekli bilgi verilmişti.¹³⁰⁵

Sıhhiye Nezareti tarafından sahillerin güvenliğinin sağlandığı ve sınır kordonlarıyla karantinaları için de memlekette uygulananların tamamen boşa olduğu zikredilmektedir. Bu ise sınırlardan hastalığın bulaşmaması yönünde yapılan çalışmaların daha işin başında fiyaskoyla sonuçlanması anlamına geliyordu. Sınırdaki karantina beklettirilmesinin yerine şehir merkezlerinde alınacak önlemler ve hanelerin kordon altına alınması fikri savunulmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Sahil güvenliğine dair İstanbul'dan verilen bilgilere rağmen Vali Mustafa Bey, 12 Ağustos tarihli telgrafında ise söz konusu vapurların ikisinin İstanbul'a gittiğini ve Lazistan sahillerinde gözetleme vapurlarının olmadığını bildirmektedir. Sahillerin güvenliğinin sağlanmasını ve yeterli derecede jandarma talep eden vali, hastalığın bulaşması halinde ortaya çıkacak maddî ve manevî mesuliyeti kabulde vilayetin mağduriyetinin ortada olduğunu ifade etti.¹³⁰⁶ Konunun diğer bir yönü de eşkıyalık olduğundan Arhavi ahalisi tarafından da güvenlik konusunda jandarma teşkilatının kurulması istendi.¹³⁰⁷ Bununla birlikte Vali Bey tarafından jandarma istihdamı talebi 15 Ağustos'ta yineleni.¹³⁰⁸

Güvenlik konusunda Trabzon Mebusları Osman ve İzzet Beyler, Dahiliye Nezaretine gönderdikleri telgrafta koleranın devam ettiği Rusya'ya memleket

¹³⁰⁵ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³⁰⁶ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 30 Temmuz 1326/12 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁰⁷ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 31 Temmuz 1326/13 Ağustos 1910. Trabzon ileri gelenlerinden ve ahaliden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁰⁸ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 2 Ağustos 1326/15 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

ahalisinden amelelik ve benzeri işler için gidenlerin geri dönmekte olduklarını ve kordon olmayan yerlerden gizlice vilayet sınırlarına girdiklerini bildirdi. Kara tarafından kordonların yeterli derecede olmadığı gibi sahil güvenliğinde de vasıtaların eksik olduğu ifade edildi. Güvenlik önlemleri alınmayacak olursa hastalığın sirayetinin kaçınılmaz olduğu vurgulandı. Koleranın vilayete bulaşması ise ahalisinin geçimini temin ettiği fındık ve tütün mahsulünün sevk edildiği bu sırada, kurulacak karantinalar sebebiyle ticarî işlerin perişan bir hale gelmesi demektir. Bundan dolayı memleketin selameti için güvenlik konusunda gerekli çalışmaların yapılması arz edildi.¹³⁰⁹

Sahil güvenliği konusunda Bahriye Nezaretine göre Sinop'tan Hopa'ya kadar olan yerde Kütahya ve Ordu vapurları gözetleme işini yürütmekteydi.¹³¹⁰ Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden 17 Ağustos tarihinde koleranın sınırlara yakın yerlerde varlığı ve vilayetin de güvenlik vasıtalarından mahrum olduğu anda, Batum tarafından gelenlere uygulanan tedbirlerin artırılması yönünde karar verildi. Sınırlarda meydana gelen kaçakçılık konusunda da ağır cezaların uygulanacağını ahalie ilan edilmesi istendi.¹³¹¹ Bir gün sonra kaçakçılık konusunda alınacak tedbirler, Sıhhiye Nezaretinin tezkiresinde bildirilmekteydi. Buna göre Kopmuş etrafında kaçakçılığın alenen devam ettiği ve gerekli jandarma ile askerin bulunmamasıyla memurlar tarafından mahallî idarecilere yapılan müracaatların da sonuçsuz kaldığı ifade edildi. Bunun engellenmesi için gerekli yerlere yeterli miktarda jandarma veya asker görevlendirilmesi Dahiliye Nezaretine bildirildi.¹³¹²

Vali Mustafa Bey'in 19 Ağustos'ta gönderdiği telgrafta güvenlik noktasındaki sorunların çözüldüğü ifade edilse de¹³¹³ Lazistan Mutasarrıflığı aynı görüşte değildi.¹³¹⁴ Söz konusu mutasarrıflık tarafından güvenlik noktasında verilen bilgi üzerine bir araştırma yapıldı. Buna göre Trabzon'dan Hopa'ya kadar Ordu ve Kütahya vapurları

¹³⁰⁹ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 4 Ağustos 1326/17 Ağustos 1910. Trabzon Mebusları Osman ve İzzet Beyler tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³¹⁰ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 3 Ağustos 1326/16 Ağustos 1910. Bahriye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³¹¹ BOA, DH.İD., 51/16. 4 Ağustos 1326/17 Ağustos 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³¹² BOA, DH.MUI., 104-2/26. 5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³¹³ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 6 Ağustos 1326/19 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³¹⁴ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 10 Ağustos 1326/23 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat.

güvenliği sağlıyorsa da Kütahya Vapuru aldığı emir üzerine İstanbul'a gitmişti. Vilayetteki en fazla kaçak yolcu sorunu bu bölgede yaşandığından¹³¹⁵ Trabzon'dakilere ilave olarak bu defa da Taşoz ve Samsun vapurları gönderildi.¹³¹⁶

Güvenliğe yönelik karışıklıklar vilayetteki idarecilerin de farklı görüşlerde ya da uygulamalarda bulunduğunu göstermekle birlikte valinin idaresi altındaki yerlerden haberdar olmadığını da göstermekteydi. Trabzon İcraat-ı Sıhhiye Direktörlüğünden gönderilen 20 Ağustos tarihli telgrafa göre gözetleme için görevlendirilen gambotlardan Trabzon'a hiç birisi gelmemişti. Ayrıca kordonda 60 kaçak yolcu olup muhafazası için asker gönderilmediği ve mahallî idarecilerin de sağlık memurlarına asla yardım etmediği bildirildi. Bununla birlikte valinin "Ab-ı ıslah" denilen yerde alınacak tedbirler için ihtiyaç duyulan askerlerin gönderilmesi konusundaki emrinin uygulanmadığı, bu konuda 10 asker gönderilmesi için Hopa'ya tekrar emir verildiği ifade edilmekteydi. Daha önce Trabzon Karantina Tabipliğinden gönderilen bir rapor Sıhhiye Nezaretinin dikkatini çekmişti. Buna göre kısa bir süre önce Yomra'ya gelen kaçak yolcuların muayene için Trabzon'a sevk edilmesi gerekirken kayık ücreti konusundaki yazışma sebebiyle ancak 3 gün sonra Trabzon'a gönderildikleri anlaşılmıştı. Bu kaçak yolcuları getiren ve firar ettiği haber alınan kayık reisiyle diğer 29 yolcu yakalanmış ve sıhhi işlemlerinin yapılması için Trabzon'a getirilirken tekrar firar etmişlerdi. Jandarma Kumandanı "*yolcular hakkında reva görülen bunca zahmet ve meşakkate karşı firârda haklı bulundukları ve derdestleri taleb olunan diğer refikleri dahi kaçmakda isâbet eylemiş oldukları ve çektikleri sefâletin karantina idâresinin gösterdiği yolsuzluktan ileri geldiği*" tarzında beyanda bulunmuştu. Vilayete de durumun bu şekilde bildirilmesi üzerine vali tarafından böyle olumsuz hadiselerle izin verilmemesi istenmişti. Ancak Sıhhiye Nezaretinden yolcuların yaşadıkları sıkıntılara, uygulanan tedbirlere riayet etmemelerinin sebep olduğu cevabı verilerek şahısların her türlü cezayı hak ettikleri, yoksa karantina idaresinin herhangi kötü bir uygulamasının olmadığı bildirildi.¹³¹⁷

Koleraya karşı diğer eksiklikler de giderilmeye çalışılıyordu. İstanbul'dan 3 doktor gönderildi ve bunların ikisi Rize ve Atina'ya görevlendirilirken biri de merkezde

¹³¹⁵ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³¹⁶ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 16 Ağustos 1326/29 Ağustos 1910. Bahriye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³¹⁷ BOA, DH.MUI., 104-2/26. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

kaldı.¹³¹⁸ Hastalık ise Osmanlı sınırlarında alınan tedbirlere rağmen Erzurum'a bulaşarak hızlı bir şekilde ilerliyordu. Bu sebeple Erzurum'dan gelenleri engellemek üzere Lazistan sancağının sınırı ve en fazla geçiş noktası olan Ovid mevkiinin kordon altına alınması uygun bulunarak bu mevkide gerekli olan barakaların acele bir şekilde inşa edilmesi vilayetten bildirildi.¹³¹⁹

Erzurum'a karşı yapılacak karantina mevkii için gerekli barakaların masraflarıyla burada görevlendirilecek 8 gardiyanın maaşı ve sahil güvenliği için de 12 adet kol kayığının ve bunlara nezaret edecek jandarmaların görevlendirilmesine izin istenerek bu işler için sarf edilecek paranın da gönderilmesi Lazistan sancağından talep edilmişti.¹³²⁰ Bu masraflar için vakit kaybedilmeden Trabzon vilayetine 20.000 kuruşun gönderilmesine karar verildi.¹³²¹

Trabzon'un sağlık durumuna ilişkin bilgiler idarecilerden ve sahillerde gözetleme işiyle meşgul olan vapurlardaki görevlilerden bildiriliyordu. Taşoz Torpidosundan verilen bilgiye göre Samsun'dan Trabzon'a ve Trabzon'dan Rize'ye kadar olan sahillerin gözetimi yapılmış ve buralardaki kayıkların muayenesinde birçok kaçağa tesadüf edilmişti. Bunlar, liman reisliklerine sevk edilirken Sohum ile Batum taraflarından gelen kayıklar, gözetim altında tutulmak üzere Sürmene Karantinahanesine gönderilmiş ve sahile çıkmalarına kesinlikle müsaade edilmememişti.¹³²² Vali Bey tarafından ise 4 Eylül'de genel olarak sağlığı tehdit edecek bir durumun olmadığı beyan edildi.¹³²³ Ayrıca Rusya'dan kara yoluyla geleceklerin de muayenelerinin yapılmasıyla beraber 5 gün karantinaya alınmasına karar verildi.¹³²⁴

¹³¹⁸ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 203.

¹³¹⁹ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 17 Ağustos 1326/30 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³²⁰ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 17 Ağustos 1326/30 Ağustos 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³²¹ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerine gönderilen telgraf.

¹³²² *BOA, DH.MUI.*, 104-2/26. 21 Ağustos 1326/3 Eylül 1910. Taşoz Torpido Muhabiri Süvarisi Kolağası Ömer'in arzı.

¹³²³ *BOA, DH.MUI.*, 104-2/26. 22 Ağustos 1326/4 Eylül 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³²⁴ *BOA, DH.MUI.*, 104-2/26. 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

3.2.6.2. Trabzon Vilayetine Koleranın Bulaşması ve Alınan Önlemler

Erzurum'a bulaşan koleranın Trabzon'a da sirayeti muhtemel görülerek *Hekim* gazetesinin 14 Eylül (R. 1 Eylül) tarihli sayısında bu amansız düşmana karşı ne yapılması gerektiğine dair ilan şeklinde ahaliye bir duyuru yapıldı. Buna göre hanelerinde temizliğe dikkat edip içilecek ve kullanılacak suları kaynatıp kullananlar, sebze ve meyve gibi rüzgârın etkisiyle üzerine mikrop bulaşma ihtimali olan açık şeyleri yemeyenler, yeme-içme konusunda ölçüyü muhafaza edenler, koleraya yakalananlarla temasta bulunmayanlar, midesini bozmayanlar, hazmı zor maddeler yemeyenler, içki içmeyenler, vücudunu soğuktan koruyanlar, hiçbir şekilde ishal olmamaya gayret edenler, ev ve tuvaletlerini temiz tutanlar, tuvaletlerde kimyevî malzeme kullanarak kokuya izin vermeyenler, su yerine limonata, şekerli kahve yerine sade kahve içenler, hastalık çıktığında hiç korkmayıp manevîyatını bozmayanlar koleranın saldırısından hayatlarını koruyacaktı.¹³²⁵

Bu ilanın yapılmasından 2 gün sonra 16 Eylül 1910 tarihinde Trabzon'da hastalık ortaya çıktı. 16 ve 17 Eylül'de 4 hanede 6 kişi hastalandı, her 2 günde de birer kişi öldü. Ayın 17'sinde bir kişi daha hastalandı ve hemen haneler kordon altına alındı.¹³²⁶ Bu haber üzerine şüpheli görülen hanelerin kordon altına alınarak hastalığın yayılmasına engel olunması ve çevre yerleşimlerde de sağlık tedbirlerinin alınması Trabzon vilayetine bildirilirken Kastamonu ve Sivas vilayetlerine de Trabzon'da şüpheli hastalık görüldüğü haber verildi.¹³²⁷ Rusya'dan denizyoluyla Trabzon'a bulaşan¹³²⁸ koleranın, Erzurum'dan sirayet ettiğine dair de haberler vardı. *Hekim* gazetesine göre Trabzon'a Erzurum'dan gelen yolcular vasıtasıyla bulaşan hastalık, Çömlekçi mahallesinde ortaya çıktı.¹³²⁹ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyye göre de kolera, Rusya'dan bulaşmıştı. 16 Eylül akşamı Çömlekçi mahallesinde Rum ahaliden 5 kişi ve aynı gün Kavak meydanında bir mülazımın ailesi şüpheli bir şekilde hastalandı.¹³³⁰ Dahiliye

¹³²⁵ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 215.

¹³²⁶ *BOA, DH.MUİ.*, 104-2/26. 4 Eylül 1326/17 Eylül 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³²⁷ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 4 Eylül 1326/17 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon, Kastamonu ve Sivas vilayetlerine gönderilen tahrirat.

¹³²⁸ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 *Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair*, s. 68; Unat, "1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları", 59.

¹³²⁹ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 227; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 235. Hikmet Özdemir'e göre de kolera deniz yoluyla bulaşmıştı. Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, 37.

¹³³⁰ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 *Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair*, s. 68.

Nezareti tarafından hastalık şüpheli olarak görülürken Sıhhiye Nezaretinin tezkiresinde kolera olduğu bildirilmekte ve Pulathane dâhil ve Sürmene hariç olmak üzere bu iki liman arasından gelecek gemilerin Rusya'nın hastalık olan yerlerine karşı uygulanan karantina tedbirlerine tabi tutulmasına karar verildiği bildirildi. Vilayetin diğer yerlerinden gelenlere de muayene uygulanacaktı.¹³³¹ Şüpheli ölümlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bir heyet kuruldu ve hastalar muayene edilerek koleraya yakalandıkları anlaşıldı. Ayrıca hastalığın kolera olduğu bakteriyolojik incelemeyle de teyit edildi. Hastalığın şehre bulaşmasından önce çeşitli tedbirler alınmıştı. Çömlekçi mahallesi bir iskele konumunda olup mahalle sakinleri de kayıkçılık yapmaktaydı. Koleranın ortaya çıktığı sırada Yomra'da da redif askerleri arasında birkaç vaka görülmüştü. Yomra'ya kaçak yolcu getirildiği haber alınmış ve yolcular Trabzon'da Çömlekçi'ye uğramak zorunda kalmıştı. Koleranın ise bu şekilde kaçak yolcular vasıtasıyla vilayete bulaştığı anlaşıldı. Hastalananlardan mülazımın ailesinin kolerayı kapıldığı Hopa'dan gelmeleri de bu görüşü desteklemekteydi. Koleranın şehirde hızlı bir şekilde yayılmasının ardından Gümüşhane sancağının Yağmurdere nahiyesine bağlı olan Keşiş¹³³² köyünde de şüpheli bir hastalığın varlığının haber alınması üzerine Trabzon belediye doktoru gönderildi. Şüpheli olarak görülen hastalığın kolera olduğu doktor tarafından verilen raporda beyan edildi. Keşiş köyünün Erzurum güzergâhında olması, koleranın oraya Erzurum'dan bulaştığı konusunda da şüphe uyandırdı.¹³³³

Trabzon'da koleranın ortaya çıkması mevcut sıkıntıları çok daha fazla artırmıştı. Zira Vali Mustafa Bey'in telgrafları Trabzon'daki sıkıntıyı anlatmaktaydı. Vali Bey'e göre koleraya karşı şehrin temizlenmesi gerekirken belediye gelirleri yeterli değildi. 30.000 kuruş gönderilmişse de bu, ihtiyaçları karşılamayacağından 50.000 kuruş gerekiyordu.¹³³⁴ 21 Eylül tarihli telgrafta şehirde şiddetli bir koleranın devam ederek genişlediği, hapishanede akşamdan beri 13 kişinin hastalandığı, hapishanenin kalabalıklığının azaltılmaya çalışıldığı ve çevre yerleşimlere karşı karantinahanelerin kurulmasının gerektiği bildiriliyordu. Vali Bey diğer taleplerini de aktarıyordu:

¹³³¹ BOA, DH.İD., 51/16. 4 Eylül 1326/17 Eylül 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 235-236.

¹³³² Gümüşhane iline bağlı Yağmurdere'nin eski adı. Keşköy olarak da bilinmektedir.

¹³³³ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 68.

¹³³⁴ BOA, DH.İD., 51/16. 7 Eylül 1326/20 Eylül 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

“tahsîsât yok tabîb yok iki kıt’a telgrafnâme ile istenilen tahsîsâtın mikdâr-ı kifâye ‘itâsı ve tabîblerin dahî hemen i’zâmını hayât-ı memleket nâmına rica ederim”.¹³³⁵ Bu telgrafa aynı gün cevap verilerek 50.000 kuruş ödeneğin harcanmasına izin verildiği ve işlem ve havalesinin yapılmasına kadar birkaç günlüğüne başka bir yerden paranın tedarik edilerek tedbirlerin alınması bildirildi. İstanbul’dan doktor gönderilmesi mümkün olmadığından merkez ve çevre yerleşimlerde bulunan doktorlardan gereği kadarının uygun maaşlarla görevlendirilmesi ve verilen ödeneğin dışında başka paraya gerek duyulduğu takdirde miktarının ve sarf edileceği yerin bildirilmesi istendi.¹³³⁶ Trabzon’dan ise “fevkalade sıhhiye ödeneği”nden 1.500 liranın kullanılması istendi.¹³³⁷

Trabzon’da koleranın çıkmasına rağmen vilayet içerisindeki şehirler arasında karantina tedbirleri alınmamıştı. Bu konuda Trabzon Karantina Tabipliğinden Trabzon’dan karayoluyla Sürmene’ye gelen yolcuların serbestçe her tarafa gittikleri ve daha sonra Trabzon’dan Sürmene’ye gelen bir yolcunun birkaç saat sonra ishal gibi belirtiler göstererek vefat ettiği haber verildi. Hastalığın Trabzon dışındaki birimlere bulaşmasını engellemek için mahallî yetkililer tarafından hiçbir tedbir alınmadığı bildirilerek bu konuda emir verilmesi istendi.¹³³⁸ Sürmene’ye geçiş konusunda Vali Bey, oraya yalnız bir yoldan gidilmediğini ve çeşitli yerlerden geçilebildiğini ifade ederek hükümet tarafından Sürmene yolcularının kontrol edilmesinin daha önce bildirildiği gibi kara ve deniz yollarıyla gideceklerin Sürmene’de karantina sürelerini tamamlamalarının yetkilere tebliğ edildiği cevabını verdi.¹³³⁹ Ancak personel yetersizliği sebebiyle Trabzon’da kordon kurulacak yerlerde sıkıntı çekilmekteydi. Bu sebeple jandarma miktarının artırılması veya gardiyan görevlendirilmesi istendi.¹³⁴⁰ Kordonların güvenliği için verilen ödenekten karşılanmak üzere gerekli miktarda gardiyanın görevlendirilmesi uygun görüldü.¹³⁴¹

¹³³⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Trabzon Valiliğinden gönderilen telgraf.

¹³³⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

¹³³⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910. Sivas Defterdarlığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³³⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³³⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 10 Eylül 1326/23 Eylül 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁴⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Trabzon, 236.

¹³⁴¹ BOA, DH.İD., 51/16. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

Trabzon'da bu gibi işlerle meşgul olunurken 25 Eylül'e gelindiğinde bir gün içinde hapisanedeki mahkûmlardan ve şehir sakinlerinden 25 kişi hastalandı. Yeni hastalananların 9'u ve eski hastaların da 7'si vefat etti. Yine şehirde bulunan bir Rus ile askerlerden 17'si hastalanırken 2'si hayatını kaybetti.¹³⁴² Bu şekilde Trabzon'da bir gün içinde 43 kişi koleraya yakalanırken 18 kişi de ölmüştü. 26 Eylül'de ise kolera, şehrin her tarafını istila etti ve kışla, mektep, han, hamam ve benzer yerlerde hastalananlar oldu. Şehirdeki sağlık heyeti, durumun bu hale gelmesiyle birlikte özel kordon uygulamasının tıbben faydasının kalmadığını ve ahalinin de talebi üzerine hastalığın görüldüğü mekânlarda dezenfeksiyon gibi tıbbî temizliğe devam edilerek kordonların kaldırılmasını gerekli gördü.¹³⁴³ Bu karar İstanbul tarafından da uygun görülmesiyle birlikte hanelerdeki dezenfeksiyona çok itina gösterilmesi istendi¹³⁴⁴ ve Trabzon'a 2 doktorun gönderilmesine karar verildi.¹³⁴⁵

Hapishanenin kalabalıklığı, kolera vakalarının artmasına sebep olacağından hastalığın yayılmasına engel olmak için mahkûmların uygun bir yere nakledilmesiyle güvenliklerinin sağlanıp sağlanamayacağının vilayetten bildirilmesi istendi.¹³⁴⁶ Bunun üzerine 100'den fazla mahkûm, Ayasofya Camii'ne nakledildi ve başka uygun yerler de ayarlanmaya çalışıldı.¹³⁴⁷ Ancak Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından camiin hapishane olarak kullanılması uygun bulunmadığından mahkûmların başka bir yere nakliyle camiinin işgal edilmemesi istendi.¹³⁴⁸

Koleranın ortaya çıkmasıyla birlikte Pulathane tarafına gidenler için kordonlar kurularak karantina uygulanmaya başlanmıştı. Kasabada mevcut olan doktorların tavsiyeleri ve ahalinin çalışmalarıyla hanelerde ve sokaklarda temizliğe dikkat edildiği

¹³⁴² BOA, DH.İD., 51/16. 12 Eylül 1326/25 Eylül 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁴³ BOA, DH.İD., 51/16. 13 Eylül 1326/26 Eylül 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁴⁴ BOA, DH.İD., 51/16. 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910 tarihli Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire ve 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910 tarihli Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

¹³⁴⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretiyle Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetine gönderilen tezkire.

¹³⁴⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

¹³⁴⁷ BOA, DH.İD., 51/16. 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁴⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 18 Eylül 1326/1 Ekim 1910 tarihli Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire ve 21 Eylül 1326/4 Ekim 1910 tarihli Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

Belediye Reisi Ramiz Bey tarafından bildirildi. Hastalığın kasabada olmamasına rağmen kolera salgını olduğuna dair Dahiliye Nezaretinin yazısı üzerine vilayetten gönderilen telgrafın ahalinin galeyan ve heyecanını bir kat daha arttırdığı ifade edilerek bu durumun 70.000 nüfusu ateşe atmak demek olduğundan temiz olan kazanın resmen de temiz bilinmesi istendi.¹³⁴⁹

Hastalığın birden bire patlak vererek hızlı bir şekilde yayılması, ahalide korku ve paniğe sebep oldu. Bir hayli kişi bu korkuyla çevre köylere kaçtı. Bunlardan yollarda koleraya yakalanarak ölenler olduğu gibi gittikleri yerlerde de hastalananlar oldu ve bu durum ise hastalığın daha fazla sirayetine sebep oldu.¹³⁵⁰ Ahalinin kolera sebebiyle heyecana kapılarak telaşa düştüğü *Hekim* gazetesinde de anlatılmaktaydı. 28 Eylül (R. 15 Eylül) tarihli sayıdaki bir yazıya göre Trabzon şehrinin durumu şu şekildeydi: Koleranın ortaya çıkması üzerine hastalık hakkında fazla bilinçli olmayan ahalinin, heyecan içerisinde köylere kaçışı sebebiyle Trabzon şehri tenhalaşmıştı. Ancak şehirde fakirlerin çok olması ve temizliğin gereği gibi yapılamaması sebebiyle kolera, bütün şiddetini bu çaresizler üzerinde gösterdi. Bütün doktorlar gece-gündüz yorgun ve uykusuz bir şekilde hastaların imdadına yetişmeye çalışıyordu. Ahali ise yanlış bir fikirle hastaları saklayarak doktor çağırmaktan çekiniyordu. Ancak bu halin hem kendileri için hem de temasta oldukları komşuları için fena bir durum olduğunu kavrayamıyorlardı. Temizliğe de değinilerek alınan tedbirlere riayet edilmesi bildirilmekteydi. Ayrıca birinin hastalanması halinde derhal karakola haber verilmesi konusunda uyarı yapılmaktaydı.¹³⁵¹

Yayınlanan haber ve ilanlarla hastalığın etkisinin ne olduğundan uzak olan ahali, bilgilendirilmeye çalışılmıştı. Trabzon kolerası için görevlendirilen Dr. Hipokrat Kasapoğlu, *Hekim* gazetesinin aynı sayısında “*Kolera Bize Neler İspat Etti*” başlıklı yazısıyla hastalığa karşı çok dikkat edilmesini ve hastaların atıklarından ve kullandıkları çamaşırlarından hastalığın bulaşabileceğine vurgu yaparak ne yapılması gerektiğini anlatmaktaydı. Doktor, insanların kolera hastalığını duyduklarında telaşa düşüklerinden bahsederek insanların hastalıktan ibret almaları ve tekrar aynı duruma düşmemek için

¹³⁴⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910. Pulathane ahalisi adına Belediye Reisi Ramiz tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁵⁰ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye’de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 68-69.

¹³⁵¹ Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden *Hekim*, 227; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Trabzon, 235.

çalışmalarının gerektiğini vurgulamaktaydı. Ancak hastalık karşısında her zaman ciddi bir tedbir alınması konusunda tembellik ederek geri kalındığını ve hala da kalınmakta olduğunu, bu sebeple de ahalinin bu belaya maruz kalarak birçok hayatın feda edildiğini bildirmektedir. Kolera mikrobunun kuru ve rutubetten uzak yerlerde çok yaşamadığını ifade eden doktor, ne yapılması gerektiğine dair bilgi verdi. Buna göre mikrop, ıslanmış çamaşır, yaş toprak, su, lağım gibi yerlerde yaşar ve süratli bir şekilde artardı. Böyle ortamlarda bulunan insanlar, hastalanarak birkaç saat içinde de dermansız bir şekilde ölürdü. Bu mikroplar en çok hastaların kusmuk ve dışkılarında bulunmaktaydı. Bazen bir bardak içerisine konulup eczanelere, doktorların evlerine kadar getirilen ve öteye beriye dökülmesinde bir zarar görülmeyen çoğu pirinç suyu gibi olan bu maddelerde, gözle görülmez elle tutulmaz düşmanlar bulunmakta ve her tarafa bulaşmaktaydı. Doktora göre bunların anlatılmasındaki maksat, kolera sırasında hastanın ağzından çıkan kusmuk ve bağırsaklarından çıkan dışkıya kadar dikkat edilmesi gerektiği idi. Doktor, “*bir beldede koleranın intişarı bu mevad vasıtasıyla*” olduğunu belirterek koleranın hasta insanların bu atıklarından yayıldığını ifade etmekteydi.¹³⁵²

Hastalığın artması ve askerlere de sirayetiyle birlikte aynı dönemde Erzurum’da askerlere yönelik uygulanması istenen tedbirlerin Trabzon’da da alınması istendi.¹³⁵³ Bu konuda teftiş amacıyla Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Sermüfettişi İsmail Hakkı Bey görevlendirildi.¹³⁵⁴ Erzurum karantina doktoru olan Ali Rıza Efendi’nin de Trabzon’a gönderilmesine karar verildi.¹³⁵⁵ Ekim ayı içerisinde vilayetin çeşitli yerlerine de doktorlar gönderilecekti. Bu cümleden olarak Hüseyin ve Aziz Efendiler Maçka ve Vakfikebir kazalarına¹³⁵⁶ karantina doktorlarından Şükrü Efendi de Rize’ye gönderildi.¹³⁵⁷

Koleraya karşı diğer önemli ihtiyaçlardan biri de ilaçtı. Erzurum, Trabzon ve Bitlis vilayetlerinde gerekli olan ilaçlar, dokuz sandık içinde 27 Eylül’de Rusya

¹³⁵² *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 233-235.

¹³⁵³ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 20 Eylül 1326/3 Ekim 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³⁵⁴ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 21 Eylül 1326/4 Ekim 1910 tarihli Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire ve 2 Teşrin-i evvel 1326/15 Ekim 1910 tarihli Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

¹³⁵⁵ *BOA, DH.İD.*, 51/16. 27 Eylül 1326/10 Ekim 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³⁵⁶ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 253.

¹³⁵⁷ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 263.

kumpanyasının Rustof Vapuru'na teslim edilerek Trabzon'a gönderildi. Trabzon Sıhhiye Müfettişliğinden alınan 5 Ekim tarihli telgrafta, söz konusu vapurun yolda bir gün kaybettiğinden Batum'a yetişmek için yükünün bir kısmını çıkarmadan gitmiş olduğu ve Sinop üzerinden İstanbul'a döneceğinin de Trabzon'daki acentesi tarafından ifade edildiği bildirildi. Hâlbuki böyle tehlikeli bir hastalığa karşı acil tedbir olarak gönderildiği ifade edilen ilaçların bu sebeplerle ulaştırılamaması Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından uygun görülmemeyerek Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliğince hemen protesto edilmesi istendi. Bununla birlikte ilaçların her ne şekilde olursa olsun ilk vasıta ile Trabzon'a teslim edilmesi gerektiği bildirildi.¹³⁵⁸

Sağlık personelinin dışında da personele ihtiyaç vardı. Hastalık sebebiyle telgraf muhaberatının artmasından dolayı mevcut memurlar, işlere yetişemeyecek bir duruma geldi. Böyle olağanüstü bir zamanda vilayet yazışmalarının uygun vaziyette devam edebilmesi için geçici olarak 8-10 muhabere memurunun gönderilmesi istendi.¹³⁵⁹

Koleranın yayılması üzerine vilayetin ihtiyaçları arttığından çeşitli konularda talepler de artmaktaydı. Koleraya karşı alınacak tedbirlerde kullanılmak üzere 150.000 kuruşun gönderilmesi istenmişti.¹³⁶⁰ Ancak 100.000 kuruşun gönderilmesi uygun bulundu.¹³⁶¹ Bir diğer talep de Gümüşhane'deki jandarma ödeneğiyle ilgiliydi. Gümüşhane'ye karşı Zigana köyünde karantinahane kurulduğundan koruma işinde birkaç gardiyanın yetersizliği sebebiyle burası jandarma ile korunmaktaydı. Yağmurdere nahiyesinin de Keşiş köyünde ortaya çıkan hastalık sebebiyle jandarma bulundurulmaktaydı. Buna rağmen yiyecek-içecek fiyatlarının yüksek olması ve jandarmaların ödenekleriyle idare edemediğinden yevmiye miktarlarının artırılması valilikten talep edildi.¹³⁶²

¹³⁵⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 29 Eylül 1326/12 Ekim 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³⁵⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 21 Eylül 1326/4 Ekim 1910. Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf. Bu isteğe olumlu cevap verilmişse de hastalığın bitişinden sonra olacaktır. BOA, DH.İD., 51/16. 15 Kanun-ı evvel 1326/28 Aralık 1910. Maliye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 236.

¹³⁶⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 30 Eylül 1326/13 Ekim 1910. Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁶¹ BOA, DH.İD., 51/16. 2 Teşrin-i evvel 1326/15 Ekim 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

¹³⁶² BOA, DH.İD., 51/16. 23 Eylül 1326/6 Ekim 1910. Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

Vilayet içerisinde karantina tedbirlerine devam edilirken Rusya'nın bazı limanlarından gelenlere karşı alınan tedbirler hafifletildi. 25 Ekim 1910 tarihinden itibaren gelecek yolculu gemilerin Sinop veya Manastırağzı'nda muayeneye birlikte dezenfeksiyon işlemine tabi tutulmasına ve yolcusuz gelenlerin de doktor bulunan ilk limanda muayenelerinin yapılmasına karar verildi.¹³⁶³ Ancak hastalığın hafiflemesiyle birlikte *Hekim* gazetesinin 28 Ekim (R. 15 Teşrin-i evvel) tarihli sayısındaki habere göre Akçaabad tarafından Trabzon merkezine karşı kurulan karantina kaldırılmıştı. Daha önce şehirden Lazistan sahillerine gidecek yolcular, Sürmene kordonunda 5 gün karantina beklemekteyken daha sonra bu karantina da lağvedilmişti. Fakat birkaç gün önce Sürmene'ye giden yolculardan birisinin vefatı üzerine tekrar 5 gün karantina uygulanmasına karar verildi.¹³⁶⁴

Karantina tedbirleri, diğer salgınlar dönemindeki yasakları tekrar gündeme getirdi. Örneğin koleranın her tarafa yayılması sebebiyle mektepler tatil edildi. Mekteplerin açılması için talepte bulunulduysa da doktorlar, hastalık zamanlarında toplu olarak bir arada bulunmayı yasakladığı için bu istek uygun görülmedi.¹³⁶⁵

Vapurlar kolera sebebiyle Trabzon'a uğramadığından mülkî ve askerî memurlarla mektep talebeleri ve ahaliden birçok yolcu, aileleriyle birlikte İstanbul'a gitmek için vapur beklemekteydi.¹³⁶⁶ Vapurun Trabzon'a gelmesini bekleyen ve kolera sebebiyle İstanbul'a gitmesi geciken diğer önemli bir grup da mebuslardı. Mebuslardan vapura yetişemeyen veya İstanbul'un sağlık durumunu öğrenmek isteyenler, telgraf göndererek 15 gün veya bir ay süreyle izin istediler. Hastalık sebebiyle gelmeyen mebuslara tepki gösterilmesi üzerine telgraf gönderen mebusların çoğunun hastalıktan korkup gelmemelik etmedikleri bildirildi ve çoğunun gelememesine salgının sebep olduğu açıklandı. Örneğin mebuslardan çoğu Trabzon'a gelmişler ve oradan İstanbul'a gelecek vapur bulamadıklarını bildirmişlerdi.¹³⁶⁷

Her kim olursa olsun, mebuslar da dâhil olmak üzere zorunlu olarak Trabzon'da kalan bu insanlar, han ve otellerde ikamet etmekteydi. Ayrıca acil olarak sevklerinin

¹³⁶³ BOA, DH.İD., 53/9. 19 Teşrin-i evvel 1326/1 Kasım 1910.

¹³⁶⁴ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden *Hekim*, 263; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 188.

¹³⁶⁵ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden *Hekim*, 263.

¹³⁶⁶ BOA, DH.İD., 51/12. 24 Teşrin-i evvel 1326/6 Kasım 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁶⁷ MMZC, D. 1, İ. 3, C. 1, İn. 2, 2 Teşrin-i sani 1326/15 Kasım 1910, 8.

yapılması gereken askerlerle birlikte şehir kalabalıklaştırmaktaydı.¹³⁶⁸ Hastalığın yayılmasından korkularak vapur gönderilmesi valilikten 5-6 Kasım tarihlerinde haber verildi. Hatta 5 Kasım tarihli telgrafta bu insanların kolera sebebiyle otellerde de barındırılmayacağı ifade edilmekteydi.¹³⁶⁹ Ancak bu isteğe 9 Kasım'da verilen cevapta Marmara Vapurunun 31 Ekim'de Trabzon'dan hareket ettiği ve 7 Kasım'da İstanbul'a geldiği bildirilerek vapurların asker sevkine tahsis edilmiş olması sebebiyle Trabzon'a 10 gün içinde vapur gönderilmesinin mümkün olmadığı İdare-i Mahsusadan bildirildi.¹³⁷⁰ 11 Kasım'da gönderilen telgrafa göre de Trabzon'a Kurci Kumpanyasının Odessa Vapuru bir gün sonra gelecekti. Ancak kira ya da yolcu ücreti olarak 800 lira para verilmedikçe buradan hareket etmeyeceği beyan edilmişti. Çok zamandan beri sıkıntı içerisinde olan yolcuları, bu vapurun alması, ya da diğer kumpanyalara da yazı gönderilerek Osmanlı vapurlarının da sık sık Trabzon'a uğratılması istendi.¹³⁷¹ 24 Kasım'da aynı konudaki telgraf, sıkıntının hala devam ettiğini ve Trabzon'un kalabalıklaştığını bildiriyordu. Birçok zamandan beri vapur gelmediği ve gelenlere de ağırlık hesabıyla sınırlı yolcu bindirildiği ifade edilmekteydi. Bu sınırlama ise ücretlerin birkaç kat artmasına sebep olduğundan maddî imkânı olmayan yolcular Trabzon'da kalmıştı. Bu insanların kalmaları hastalığın devamına sebep olabileceğinden yolcu naklinde kurallara uyulması da istendi.¹³⁷²

Trabzon'daki kolera döneminde ahaliye kolaylık sağlamak için geceleri eczaneler açık tutularak buralarda doktor bulundurulmaktaydı. *Hekim* gazetesinin 28 Ekim (R. 15 Teşrin-i evvel) tarihli sayısındaki ilanda Ortahisar'daki Şifa Eczanesinin geceleri açık olduğu, hasta olanları haber alanların bu eczaneye bilgi vererek doktoru çağırmaları duyurulmaktaydı. Memleketin sağlığı için bunun önemli olduğu da belirtilmekteydi.¹³⁷³

Koleranın Trabzon şehrinin birçok yerine yayılmasıyla birlikte kordon uygulaması kaldırılarak hanelerde dezenfeksiyon uygulanmış, hastalar ise doktorlar tarafından

¹³⁶⁸ BOA, DH.İD., 51/12. 24 Teşrin-i evvel 1326/6 Kasım 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁶⁹ BOA, DH.İD., 51/12. 23 Teşrin-i evvel 1326/5 Kasım 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁷⁰ BOA, DH.İD., 51/12. 27 Teşrin-i evvel 1326/9 Kasım 1910. Müdür-i Umumi Aziz tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁷¹ BOA, DH.İD., 51/12. 29 Teşrin-i evvel 1326/11 Kasım 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 235.

¹³⁷² BOA, DH.İD., 51/12. 11 Teşrin-i sani 1326/24 Kasım 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹³⁷³ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 263.

tedaviye alınmıştı. *Hekim* gazetesinin 14 Ekim (R. 1 Teşrin-i evvel) tarihli sayısına göre fakir ahalinin tedavisi için Değirmendere’de 6 baraka yapıldı. Barakalar zeminden 1 metre yükseklikte ve 15 metre genişlikte olup her biri 10 hasta alacak derecede geniş ve sağlık kaidelerine uygun olarak inşa edildi. Kullanılan yataklar, battaniyeler ve çarşaf lar yeni olup soğuk havalar için de barakalara büyük sobalar yerleştirildi. Barakaların birisi kadınlara mahsus olup her iki tarafında gardiyanlara ait birer kulübe ile bir de kalem odası bulunmaktaydı. Değirmendere’ye bir de “etüv” makinesi konularak eşyalar dezenfekte edildi. Hastalığa yakalan ve ölenlerin haneleri pülverizatörle tütüslendikten sonra eşyaları da bu makineye temizlenmesi için getirildi.¹³⁷⁴ Burada kurulan tebhirhanede 344 parça eşya ve 15 askerin elbiseleriyle eşyaları temizlendi.¹³⁷⁵

Tebhirhanenin işlev ve faydası konusunda da gazetede tanıtıcı bilgiler verildi. Buna göre ev eşyasından en önemlileri olan yatak ve yorgan gibi şeylerin hallaç gibi esnafa gönderilerek temizlenmesi mümkün olmayıp bunların fenni olarak temizlenmesi için tebhirhaneye gönderilmesi gerekiyordu. Hanelerinde hastalık görülenler ve eşyalarının temizlenmesini isteyenler, mutlaka belediyeye müracaat ederek hanelerindeki eşyaların bu makineye gönderilmesini beyan etmeliydi. Hatta bu yazıda belediyenin daha dikkatli davranarak hastalığın bulaşmasına sebep olan hamamların malzemelerini bu makineye göndermeleri konusunda hamamları işleyenleri mecbur tutması genel sağlığın korunması için çok gerekli olduğu da ifade edilmekteydi. Gerek hamam eşyalarının ve gerek bedestende satılmak üzere gönderilen eşyaların tebhir makinesinin mührü olmadığında satışına izin verilmemesi ve hamam eşyalarında belediyenin mührünü göremeyenlerin hamama girmeyerek bu eksikliği belediyeye bildirmesi istenmekteydi.¹³⁷⁶

Değirmendere Tebhirhanesinin dışında vilayetin çeşitli yerlerinde bulaşıcı hastalıklarda kullanılmak üzere 1910 yılında, Samsun için bir pülverizatör ile bir etüv makinesi¹³⁷⁷ ve Kopmuş için de büyük bir etüv makinesi sipariş edildi¹³⁷⁸ ve 5 adet pülverizatör gönderildi. Kasım sonuna kadar da 208.065 kuruş ödenek verildi.¹³⁷⁹

¹³⁷⁴ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 261; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Trabzon*, 236-237.

¹³⁷⁵ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 253.

¹³⁷⁶ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 261.

¹³⁷⁷ 2.900 lira olan bir adet etüv ve pülverizatör, Samsun’dan talep edilerek masrafının bütçeye eklendiği bildirilmişti. *BOA, DH.MUİ.*, 129/5. 31 Temmuz 1326/13 Ağustos 1910 ve 30 Ağustos 1326/12 Eylül 1910.

Hekim gazetesi Trabzon'da halk sağılığı adına önemli adımlar atmaktaydı. Koleraya karşı alınan tedbirler çerçevesinde gazetede fakirlere yardım edilmesi için şehrin zenginlerine çağrı yapıldı. Yapılan çağrıda, koleranın ortaya çıkışının üzerinden iki ay geçmesine rağmen önünün alınamadığı ifade ediliyordu. Trabzon'daki bütün doktorların çalışmasına ve belediyenin şehrin temizliğine dikkat etmesine rağmen hastalığın yine de sürdüğü vurgulanıyordu. Yiyecek ve içecek konusundaki bütün uyarılara rağmen ahalinin bunlara uymadığı, sokaklarda gezen birçok çocuğun çeşmelerin musluklarına ağızlarını dayayarak su içtiği, hâlbuki şehirdeki bütün suların kirli olduğu ve ahaliden fakir ve yoksulların sağılık şartlarını sağılayamadıklarından hastalığa yakalandıkları açıklanmaktaydı. Bunun çözümü için de şehirde birçok zengin olduğu bildirilerek bu kişilere çağrı yapıldı.¹³⁸⁰ Bu muhterem kişilerin şehirde hüküm süren hastalığın bitirilmesi konusunda vakit ve durumları müsait değil midir? Doktorların kararını faaliyete geçirecek -ve Osmanlı Fakirperver Cemiyeti'ni ilelebet ihya etmek için- derecede liyakat ve güçleri yok mudur? Bu hastalık en çok çaresiz fakirlere taarruz etmekte ve onları amansız pençelerine alarak ölüme sürüklemektedir. Buna hepimiz uzaktan seyirci kalarak her şeyi ilgililerden bekliyoruz. Bu kişiler hastalığın yarın kendilerine bulaşmayacağından eminler midir? Mevcut servetleri ailelerinin on kuşak sonrasına bile yeteceği halde neden uygun bir miktar yardım yapmayalım. Şehirdeki fakir ahali yardıma muhtaçtır. Doktorların sıhhi şartların tamamen uygulanması tavsiyesi zenginlere karşı ise bunu aciz olan fakirlere ne şekilde uygulatmalıdır. Beş altı kişilik bir fakir ailenin reisinin 5 kuruş yevmiye ile ısınmaya kömür, odun alamadığı düşünülürse bu zavallı, suyu kaynatmak için fazla kömürü, midesini bozmamak için eti, temizlik için malzemeyi nereden tedarik edecek denilerek fakirleri düşünmenin zenginlere ait olduğuna ve zenginlerin senelik zekâtını bu konuda harcamalarının hastalığı bitireceğine vurgu yapılmaktadır. Şehrin sağılık durumunu düşünen ve daima vatan evlatlarının sağılığı için çalışan gazetenin idarecileri ve

¹³⁷⁸ Kopmuş için sipariş edilen bu etüvün daha sonradan Halep'e gönderilmesine karar verildi. (BOA, DH.İD., 7-1/25). Hicaz'a gönderilmek üzere de satın alınan etüv ve diğer malzemeler içinden büyük etüv makinesi her nasılsa Trabzon'a sevk edildi ve askeriyede ihtiyaç olduğundan Trabzon Kumandanlığına teslim edildi. (BOA, DH.İD., 7-2/11. 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911). Bunun dışında 1911 yılının Mart ayında Trabzon vilayetine 5 pülverizatör ve bir tane etüv makinesi gönderildi. (Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 251). Ancak 1912 tarihli bir telgraftan bu makinenin açıkta kar ve yağmur altında kaldığı ve bir binanın yapımının kararlaştırıldığı vilayetten ifade edilerek ödenek verilmesi talep edildi. Bu masrafın belediye tarafından karşılanarak binanın acilen yapımı vilayete bildirildi. (BOA, DH.İD., 83-1/56).

¹³⁷⁹ MMZC, D. 1, İs. 3, C. 1, İn. 6, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, 126.

¹³⁸⁰ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden *Hekim*, 263.

yazarlarının, zenginlerin yardımına müracaat için “*Osmanlı Fakirperver Cemiyeti*”ni kurmaya karar vermiş oldukları ve yakın zamanda bu cemiyetin kurulması için vilayete müracaat edecekleri ilan edildi.¹³⁸¹

Hekim gazetesi, ahalinin bu şekilde sıkıntısının giderilmesi için çalışırken Değirmendere’deki barakalara dair verilen bilgilerin tam aksine karantinahanelerin durumunu ve insanların buralarda yaşadığı çaresizliğini de ortaya koymaktaydı. Rize’de ortaya çıkan kolera hastalığını incelemek üzere gönderilen Dr. Mehmed Şükrü Bey’in Sürmene Karantinahanesi hakkında verdiği bilgiler gazetenin 28 Kasım (R. 15 Teşrin-i sani) tarihli sayısında şu şekilde yayınlanmıştı; “*Efrâd-ı ahâli çadırlarda... Hasır yok ateş yok yağmûr kemâl-i şiddetle hükmünü icrâ ediyor. Rutûbet, soğuk bütün kuvvetiyle hüküm-fermâ oluyor idi. Fukarâ-yı millet muhtekir bir bakkâlın fiyâtının on misline satdığı mevâdd-ı ta’âmiye ile tagaddiye mecbur... Sefâlet-i gıdâ’iyenin verdiği za’fiyet ü vücûdiyye diğer taraftan yataksız çamurlar içerisinde rutûbet ve bürûdete karşı yegâne bir çadırın agûş-ı merhatemine [merhametine] sığınmış zavallılar. Sâf, sağılâm, vücûdlar... Koleraya dizanteriye, romatizmaya ve sâ’ir emrâz-ı mühimmeye mühim bir isti’dâd-ı maraziyye kazanarak ikmâl-i müddet ediyor. Çamurda yemeksiz karanlıkta yatdıkları için mi? Yoksa hastalığa isti’dâd kesb ettikleri için bedel-i mübâyâ’a olarak mı? Yirmi üç kuruş kadar bir de masraf verib çıkıyorlar... Kış gitdikçe ilerliyor bu soğukda Sürmene karantinası daha yaşayacak mı? Orada barakasız, susuz ta’âmsız insanların yaşayıp yaşayamayacağı nazar-ı dikkate alınamayacak kadar ehemmiyetsiz bir zaman mıdır?..” Burada yapılması gerekenlerin fennî işler olduğunu belirten doktor, karantinahanelerdeki amacın çamurlar içerisinde zorla insanları hasta etmek yahut hastalanmaya mahkûm etmek olmadığını ifade etmekteydi.¹³⁸²*

Bu eksikliklerin sadece doktorlar farkında değildi. 1911 yılının sonunda bu konuda Meclis-i Mebusanda Konya Mebusu Mehmet Emin Efendi, karantinaların hastalığın bitirilmesi amacıyla yapılan yerler olmasına rağmen bilakis oralarda 5 gün karantina bekleyen sağlam bir adamın hasta edilmesi demek olduğunu ifade etmekteydi.¹³⁸³ Karantinaya alınanlarla birlikte görevliler de bu olumsuz şartlar içerisindeydi. 1910 Kasım ayında Biga Mebusu Doktor Arif İsmet Bey, sağlam kişilerin

¹³⁸¹ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 275.

¹³⁸² *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 287.

¹³⁸³ *MMZC*, D. 1, İ. 4, C. 2, İ. 23, 28 Teşrin-i sani 1327/11 Aralık 1911, 143.

hasta olmaya mahkûm edildiğini eleştirirken karantinadaki polis gibi görevlilere de dikkat edilmediğini, elbise olarak yetersiz olan böyle kişilerin soğuk ve yağmur altında bekletildiğini ifade etmekteydi.¹³⁸⁴

Trabzon'dan çıkanlara karşı uygulanan karantinanın iptal edilmesinin istendiği anlaşılmakla birlikte 7 Kasım'da vilayete gönderilen telgrafta hastalık tamamen bitmedikçe karantinanın kaldırılamayacağı bildirildi.¹³⁸⁵ Hastalığın yapmış olduğu tahribatın yüksek olması, vilayetteki idarecileri yeni tedbirler almaya sevk etmiş olmalıydı. Zira *Hekim* gazetesinin 14 Kasım (R. 1 Teşrin-i sani) tarihli sayısında Vali Vekili ve Fırka Kumandanı Abuk Paşa'nın başkanlığı altında şehirdeki doktorların¹³⁸⁶ toplanarak koleraya karşı aşağıdaki kararların kaleme alındığı bildirilmekteydi:

1. Hastaları tecrit edip barakalara sevk etmek için mümkün mertebe çalışılması,
2. Temizliğe çok fazla dikkat edilmesi,
3. Ayak takımı ahalinin memlekete girişlerinin engellenmesine çare bulunması,
4. Rum cemaatinden vefat edenlerin defnedilirken üzerlerinin kapalı olması için vilayet makamı vasıtasıyla metropolite tezkere yazılması,
5. Suların kaynatılması, temizliğe itina gösterilmesi, çiğ ve ham meyveler yenilmemesi, soğuk ve fazla yorgunluktan sakınılması, hazmı zor yiyeceklerin yenmemesi, yemeklerden önce ve sonra ellerin ve ağzın sıcak su ve sabun ile yıkanması gibi sıhhî çalışmaların ilanlar şeklinde sokaklara asılması,
6. Genel ve özel meskenler kontrol edilerek kalabalığın engellenmesi amacıyla dışarıdan gelenlerin yerlerine geri gönderilmesi,
7. Osmanlı Fakirperver Cemiyeti ismiyle bir cemiyet kurularak fakir ahalinin ihtiyaçlarının karşılanmasına çare bulunması,
8. Bir hastanın vefatından sonra ilgililere haber verenlerin cezalandırılması,
9. Ahaliye koleradan korunmak için (silik) tıbbiye,
10. Gardiyanların bir süre daha dışarı çıkmalarının engellenmesi,
11. Hepsinden önemli olarak şehirdeki ahalinin kullandığı içme sularının demir borularla getirilmesi, lağım ve su yollarının fennî olarak uygun bir hale sokulması.¹³⁸⁷

¹³⁸⁴ MMZC, D. 1, İs. 3, C. 1, İn. 6, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, 131.

¹³⁸⁵ BOA, DH.İD., 51/16. 25 Teşrin-i evvel 1326/7 Kasım 1910. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen telgraf.

¹³⁸⁶ 10 doktorun ismi geçmektedir.

¹³⁸⁷ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden *Hekim*, 275.

Trabzon'dan çıkanlara uygulanan karantina, 15 Kasım'dan itibaren iptal edilerek sadece muayene yapılmasına karar verildiyse de¹³⁸⁸ vilayet sahillerinde uygulanan tedbirler küçük vasıtaları etkiliyordu. Ordu, Giresun, Tirebolu ve Vakfıkebir kazaları gibi vilayetin batısında bulunan yerlerden Trabzon'a gelip dönecek olan küçük kayıkların, temizlenme işlemi için Sürmene Karantinahanesine gitmeleri gerekiyordu. Ancak bunların oraya gitmeye uygun olmayıp Trabzon limanında uzun süre bekletilmeleri ise su alarak batmalarına sebep olacaktı. Bu şekilde uygulama devam ettikçe zaten haddini aşmış olan sıkıntının tahammül edilemeyecek dereceye geleceği ifade edilerek söz konusu vasıtaların Trabzon Karantina İdaresince gerekli işlemlerinin yapılarak geri dönmelerine müsaade edilmesi için valilikten izin istendi.¹³⁸⁹ Birkaç gün sonra her iki vilayette koleranın bitme derecesine gelmesiyle Trabzon'a karşı uygulanan karantinanın kaldırılması Erzurum'dan da bildirildi.¹³⁹⁰

3.2.6.3. Samsun'a Koleranın Bulaşması ve Yaşanan Sıkıntılar

11 Kasım 1910 tarihinde Samsun merkezinde kayıkçı ve hamalların ikamet ettikleri mahalledeki bir hanede ishale yakalanan 30 yaşlarında bir kadın ile 7 yaşında bir kız çocuğu doktor tarafından muayene edilmiş ve o gün vefat etmişlerdi. Doktor vefat sebeplerinin kalaysız bakır tencerede mısır pişirip yemeleri olduğunu düşünmüşse de bu, belediye doktoru tarafından çok makul bulunmadığından yaşadıkları hanedeki diğer insanlar tecrid edildi. Ayrıca ölen kadının bir buçuk yaşındaki çocuğu muayene edildi ve çocuğun ateşi yüksek çıktı. Yaşadıkları yerin bataklık olması bu ateşe sebep olarak değerlendirildiyse de çocuğun durumu ağırlaştı. Tekrar yapılan muayeneden de bir netice alınamadı ve çocuk öldü. Bu durum hastalığa dair şüpheyi biraz daha artırdı ve hanenin kordon altında kalması yönünde karar alındı.¹³⁹¹

13 Kasım'da Bayburdlu iki hamal ishal sebebiyle Gureba Hastanesine gönderildi. Ancak hastaneye geç gelmeleri ve belediyeden tasdikli tezkireleri de bulunmadığından kabul edilmediler. İki gündür şüphe içerisinde olan belediye doktorunun bu durumu öğrenmesi üzerine hamalların bulundukları handa muayeneleri yapıldı. Koleranın tespit

¹³⁸⁸ BOA, DH.İD., 51/16. 11 Teşrin-i sani 1326/24 Kasım 1910. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹³⁸⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 6 Teşrin-i sani 1326/19 Kasım 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 236.

¹³⁹⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 11 Teşrin-i sani 1326/24 Kasım 1910.

¹³⁹¹ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 84.

edilmesiyle birlikte bulundukları handa tecrid edilerek handaki görüştükleri 9 kişi daha ayrı ayrı odalarda tutularak karantinaya alındı. Hastalığın görüldüğü haneden ise bir kişinin daha hastalanması üzerine ve hastalığın kolera olduğuna kanaat getirilmesi sebebiyle hane boşaltılarak sakinleri başka bir haneye nakledildi. Fakat nakledilenlerden 17 yaşında bir çocuk daha hastalanarak öldü. Bu şekilde birkaç gündür şüpheli görülen hastalığın kolera olduğu kesin olarak anlaşıldı.¹³⁹²

17 Kasım'a gelindiğinde şehrin çeşitli yerlerinde 2 hamalla bir kişi daha koleraya yakalandı. Koleranın bulaşma vasıtası ise yapılan incelemeden anlaşıldı. Buna göre hastalık, Trabzon'dan 16 Eylül'de -yani Trabzon'da koleranın görüldüğü gün- oradan hareket etmiş olan Gürcü kumpanyasına ait vapurun 18 Eylül'de Samsun'a gelmesiyle bulaşmıştı. Vapura Erzurum'dan İstanbul'a giden askerler bindirilmişti. Bu askerlerden biri hastalandığından karaya çıkarılarak bir hamal sırtında hastaneye götürüldüyse de hastalığının kolera olduğu tespit edilememişti. Buna rağmen tecrid edilen hasta asker, bir gün sonra öldü ve bu şekilde Samsun'a kolera bulaşmış oldu. Koleranın ilk olarak hamallar arasında ortaya çıkmasının sebebi de anlaşılıyordu. İlk hastalanan hamal, daha önce hastalığı tespit edilemese de kolera hastası olan askeri taşıyan kişiydi.¹³⁹³

Böylece koleranın Samsun'da da ortaya çıkmasıyla birlikte yolcu alan vapurlar, Sinop'ta ve yük alanlar da Manastırağzı'nda 5 gün karantinaya alınmaya başlandı.¹³⁹⁴ Samsun'dan koleraya karşı alınacak tedbirler için 17 Kasım'da ödenek istenirken¹³⁹⁵ 20 Kasım'da Dahiliye Nezaretine bir telgraf gönderildi. Telgrafta hastalığın çok hafif ve uygulanan tedbirlerin ise pek etkili olduğu ifade edilerek İstanbul'la Trabzon'da ve diğer yerlerde kolera olduğundan Samsun yolcularına uygulanan karantinanın iptali ve yerine muayene yapılması istendi. Mutasarrıfa göre karantina uygulaması, ticarete büyük bir zarar verdiği gibi vapurların da yolcu kabul etmemesine sebep olmaktaydı. Bu nedenle Anadolu'nun iç taraflarından İstanbul'a gitmek üzere birçok kişi, Samsun'a toplandığından izdiham meydana gelmişti. Bunların işsiz-güçsüz olarak hanlarda

¹³⁹² Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 85.

¹³⁹³ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 85.

¹³⁹⁴ Baki Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar Birinci Kitap*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2008, 69.

¹³⁹⁵ BOA, DH.ID., 50-1/15. 4 Teşrin-i sani 1326/17 Kasım 1910.

kaldıkları ve sefalet içinde bulundukları bildirilmekteydi.¹³⁹⁶ Mutasarrıflıktan 22 Kasım'da gönderilen diğer telgrafta da aynı sıkıntılardan bahsedilirken koleradan son 36 saat içinde kimsenin hastalanmadığı ve vefat etmediği bildirilerek şehirdeki kalabalığın daha büyük tehlikelere sebep olmaması için karantinanın kaldırılması istendi. Eğer uygun bulunmazsa sürenin 24 saate indirilmesi veya nakliye gemilerinin gönderilmesi talep edildi.¹³⁹⁷ 26 Kasım'da karantinanın iptaliyle birlikte gelenlere muayene ve dezenfeksiyon uygulanacağı cevabı verildi.¹³⁹⁸

Buna rağmen Samsun'da biriken ahali ise hala aynı şekilde sıkıntı içinde beklemekteydi. Bir aydır Anadolu'nun iç taraflarından gelerek Trabzon'a ve İstanbul'a gitmek için Samsun'da bekleyen yolcular tarafından "*beşyüz yolcu namına İzmir Otelinde Amasyalı Hamdi*" imzasıyla 27 Kasım'da Dahiliye Nezaretine bir telgraf gönderildi. Samsun'da 7 gündür herhangi bir hastalık olmadığı ve 24 saat Sinop'ta karantina uygulandığından vapurların her iki tarafa da yolcu almadığı bildirildi. Samsun tarafından karantinanın kaldırılması ve muayeneye tabi tutulması bu yolcular tarafından istenmekteyse de¹³⁹⁹ bundan bir gün önce zaten sadece muayene uygulanacağı Samsun'a bildirilmişti.

Samsun'a vapurların uğraması Dahiliyeden Bahriye Nezaretine bildirildiyse de¹⁴⁰⁰ Canik Mutasarrıflığının 30 Kasım tarihli telgrafında da aynı sıkıntılardan bahsedilmekteydi. Zira İtalya vapurunun yolcusunun fazla olması sebebiyle yolcu kabul etmediği, yolcuların mahallî idarecilere müracaat ederek feryat ettikleri, hanlarda ve otellerdeki izdihamın sağlıksız bir noktaya ulaştığı bildiriliyordu. Diğer postalardan başka idare-i mahsusa vapurlarının da Samsun'a sık sık uğratılması ve birikmiş yolcular için hızlı bir şekilde bir vapurun gönderilmesi istendi.¹⁴⁰¹

¹³⁹⁶ BOA, DH.İD., 50-1/17. 7 Teşrin-i sani 1326/20 Kasım 1910; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 208.

¹³⁹⁷ BOA, DH.İD., 50-1/17. 9 Teşrin-i sani 1326/22 Kasım 1910; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 208.

¹³⁹⁸ BOA, DH.İD., 50-1/17. 13 Teşrin-i sani 1326/26 Kasım 1910; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 208.

¹³⁹⁹ BOA, DH.İD., 53/14. 14 Teşrin-i sani 1326/27 Kasım 1910. Beşyüz yolcu adına İzmir Oteli'nde Amasyalı Hamdi tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 208-209.

¹⁴⁰⁰ BOA, DH.İD., 53/14. 15 Teşrin-i sani 1326/28 Kasım 1910. Dahiliye Nezaretinden Bahriye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴⁰¹ BOA, DH.İD., 53/14. 17 Teşrin-i sani 1326/30 Kasım 1910. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 209.

Yolcularla birlikte 100'den fazla zabitan ve tüccar, Ordu ve Trabzon tarafına gitmek için Samsun'da beklemekteydi. Vapur yokluğuyla birlikte Canik Mutasarrıflığının ifadesine göre Trabzon'dan da Samsun yolcuları kabul edilmemekteydi. Trabzon tarafına gideceklerin dışında İstanbul tarafına gitmek için de 1.000'den fazla yolcu beklemekteydi.¹⁴⁰²

İstanbul Parmakkapı'da Yolgeçen hanında yorgancı esnafından 2 Aralık'ta Dahiliye Nezaretine gönderilen arzuhalde Samsun'daki duruma çare bulunması şu ifadelerle isteniyordu: *“Bir kısmı fakr u ihtiyâcâtının te'mîni ve bir kısmı burada bulunan ailesi meyânında bulunmak maksadıyla İstanbul'a hareket eden ve aldığımız mektublara nazaran yekûnü binbeşyüzü tecavüz eden Anadolu ahali kardaşlarımız ecnebi vapurlarının ihtikârından nâşi yirmi günden beri Samsun'da han köşelerinde sefaletle beytûtet ediyorlar malûm-ı sâmilere ki bu izdihâm şu sırada Samsunca da nev'i mahzûru mûcib olacağı ve bu biçârelerin bu hâl-i sefâleti hükümet-i âdile-i meşrûtiyetimizce de tecvîz buyurulamayacağından hükümetimizin nazar-ı dikkat ve merhametine mürâca'âta mecbûr kaldık. Lütfen bunların bir gün evvel savb-ı maksûde isâlleriçün...”* Osmanlı vapur şirketlerinden ya da Bahriye Nezaretinden gereği kadar vapur gönderilmesi talep edilmekteydi.¹⁴⁰³ Vapurların uğramaması, tüccarları büyük bir sıkıntıya soktu. 6 Ermeni tüccar tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgrafta 16 günden beri Samsun'da hastalıktan eser görülmediği ifade edilerek gelen vapurların yolcu ve yüklerini çıkarmalarına rağmen dezenfeksiyon sebebiyle yük ve yolcu almadıkları bildirilmekteydi. Bono ve poliçelerin ödemelerinin, yapılacak ihracata bağlı olduğu ifade edilerek bu halin bir hafta daha devam etmesi durumunda sıkıntı yaşayacaklarından muayenenin tamamen kaldırılmasını istediler.¹⁴⁰⁴ Aynı tarihte, yani 6 Aralık'ta muayene sebebiyle üç haftadır Samsun'dan ihracat yapılamadığını ifade eden mutasarrıf vekili, bu halin devam etmesi durumunda Samsun'da ve dolayısıyla diğer ticaret merkezlerinde iktisadî buhran yaşanacağını belirtmekteydi.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰² BOA, DH.İD., 53/14. 18 Teşrin-i sani 1326/1 Aralık 1910. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Karagöz, “Canik Sancağı'nda Karantina”, 211.

¹⁴⁰³ BOA, DH.İD., 53/14. 19 Teşrin-i sani 1326/2 Aralık 1910. İstanbul Parmakkapıda Yolgeçen Hanında yorgancı esnafından Dahiliye Nezaretine gönderilen arzuhal.

¹⁴⁰⁴ BOA, DH.İD., 53/14. 23 Teşrin-i sani 1326/6 Aralık 1910. Tüccarlar tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Karagöz, “Canik Sancağı'nda Karantina”, 210.

¹⁴⁰⁵ BOA, DH.İD., 53/14. 23 Teşrin-i sani 1326/6 Aralık 1910. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Karagöz, “Canik Sancağı'nda Karantina”, 210.

1908 yılında Girit Meclisinin Girit adasının Yunanistan'a ilhakını ilan etmesi üzerine çeşitli protestolar yapılmıştı. Bu protestolarla Yunan gemileri de boykot edildi ve bu gemiler Osmanlı limanlarına yanaştırılmadı. Bu da Samsun'da yolcuların birikmesine ve nakliyat meselesindeki sıkıntıyı artırdı.¹⁴⁰⁶ Vapurların uğratılması için acentelere ve pazar gün Samsun'a uğrayacak olan Nemçe vapuruna bütün yolcuların bindirilmesi cevabı verildi.¹⁴⁰⁷ Gönderilen birçok telgrafla durumun arz edilmesi üzerine 11 Aralık'ta bütün karantina tedbirlerinin ilga edildiği mutasarrıflığa bildirildi.¹⁴⁰⁸

Kolera salgınının olduğu sırada hastalığa karşı alınan tedbirleri ve yetkililerin hastalara karşı davranışını aktaran çok iddialı haberler de vardı. Aslında Samsun'da ve çevresinde hastalık olmadığı bildirilse de Baki Sarısakal'ın *Aks-ı Sada* gazetesinden aktardığı bilgiye göre söz konusu gazetenin 6 Aralık (R. 23 Teşrin-i sani) tarihli sayısında “*Evvelsi akşam Samsun-Çarşamba yol onarımında çalışan işçilerden Sivashlı Kara Mustafa hastalanarak yere düşer. Zavallıyı hemşerilerinden Ömeroğlu Halil arkasına alarak şehre getirir ve Süleyman Paşa Camii havalisine bıraktıktan sonra polis merkezine müracaat ile hastalığı ihbar eder. Polis hastalığın kolera olduğundan kuşkulananarak Dr. Handaliyan Efendi'ye muayene ettirmiş ve Dr. hastanın kolera olduğunu belediye müfettişi Mehmet Efendi'ye bildirerek hastanın belli bir yerde kontrol altına alınması gerektiğini söylemiştir. Böyle bir yer olmadığı için biçare Ali¹⁴⁰⁹ taşlar üzerinde ruhunu teslim etmiştir. Onu sırtına alarak şehre kadar getiren Halil de yiyecek ve içecekten yoksun olarak bir bodrum katına atılmıştır*”¹⁴¹⁰ haberi yayınlanmıştır. Yetkililere göre kolera yoksa da böyle bir haberin çıkması biraz kafa karıştırmakla birlikte anlatılanlara da çok itibar edilememektedir. Zira böyle bir zamanda sefalet, fakirlik, açlık gibi imkânsızlıklar ortada olsa da hastalık şüphesi taşıyanların bu şekilde kendi haline çaresizce bırakıldığına ilk defa tesadüf edilmektedir.

Yine verilen bir habere göre Samsun'dan karayoluyla Amasya ve Tokat tarafına gidecek yolcular, şehrin çıkışında bir doktor tarafından muayene edilmekteydi. Ancak burada ihtiyaç duyulan barakaların inşası 300 lira ihaleyle Yelkencioğlu ve

¹⁴⁰⁶ Karagöz, “Canik Sancağı'nda Karantina”, 209-210.

¹⁴⁰⁷ *BOA, DH.İD.*, 53/14. 23 Teşrin-i sani 1326/6 Aralık 1910. Dahiliye Nezaretinden Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgraf; Karagöz, “Canik Sancağı'nda Karantina”, 210.

¹⁴⁰⁸ *BOA, DH.İD.*, 53/14. 28 Teşrin-i sani 1326/11 Aralık 1910. Dahiliye Nezaretinden Canik Mutasarrıflığına gönderilen tahrirat; Karagöz, “Canik Sancağı'nda Karantina”, 211.

¹⁴⁰⁹ Hastanın adı yukarıda Kara Mustafa olarak verilmesine rağmen burada Ali olarak ifade edilmektedir.

¹⁴¹⁰ Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, 70.

Nemlioğlu'nun oluşturduğu bir şirkete verilmişti. Aradan 15-20 gün geçmesine rağmen barakalar yapılmadığından koleraya yakalanan hastaların tedavileri de yapılamıyordu.¹⁴¹¹ Yaşanan bu sıkıntılar sebebiyle hastalık buradan Sivas'a bulaştı.¹⁴¹²

Samsun'da ortaya çıkan kolera, kendini 13-20 Kasım tarihleri arasında göstererek kısa süreli bir salgın olduysa da anlatıldığı üzere sosyo-ekonomik olarak ciddi sorunların yaşanmasına sebep oldu. Bu kısa süreli salgında 12 kişi koleraya yakalanırken bu hastaların tamamı hayatını kaybetti.¹⁴¹³

3.2.6.4. Doktorların Çektiği Sıkıntılar ve Adli Vakalar

Trabzon'da bulunan doktorlar, kolera salgınının sona ermesiyle birlikte oradan ayrılmaya başlamışlarsa da ahaliyi aydınlatıcı çeşitli faaliyetlerde de bulunmuşlardı. Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi Milaşi İsmail Hakkı Bey tarafından Uzun Sokak'ta İttihat ve Terakki Kulübünde bir konferans verildi.¹⁴¹⁴ Dr. Hipokrat Efendi de yine aynı yerde veba hastalığı hakkında uzun bir konferans verdi.¹⁴¹⁵ Hipokrat Efendi kolerayla aynı zamanda Batum'daki veba hastalığına karşı tedbir alındığından bu hastalığa karşı yapılması gerekenlere dair 10 sayfalık teferruatlı ve herkesin anlayabileceği şekilde bir rapor düzenledi.¹⁴¹⁶

Söz konusu doktorlar arasında hakaret davası¹⁴¹⁷ ve gerekli tedbirleri almadıklarına dair haberlerin¹⁴¹⁸ yanında saldırılara uğrayarak tehdit mektupları alanlar da oldu. Trabzon'da koleranın ortaya çıkmasıyla birlikte ahali heyecana kapılmıştı. Zira ahali kordon uygulamasını uygun görmüyor ve yabancı doktorlara da fazla itimat etmiyordu. 27 Eylül'de Belediye doktorlarından Leon Efendi tarafından hanesi kordon altında bulunan bir hastaya verilen ilacı, kordonda bulunan bir jandarmanın kediye içirmesi neticesinde kedinin öldüğü iddia edildi. Bunun üzerine ahali meydandaki

¹⁴¹¹ Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, 69-70.

¹⁴¹² Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 77.

¹⁴¹³ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 85.

¹⁴¹⁴ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 263.

¹⁴¹⁵ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 301.

¹⁴¹⁶ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 301.

¹⁴¹⁷ Doktor Şükrü Efendi'ye hakaret ettiği iddiasıyla Doktor Vahan Efendi'ye 1 lira para cezası verildi. *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 353.

¹⁴¹⁸ *Aks-ı Sada* gazetesinde Samsun Belediye doktoru Kemal Bey'in bulaşıcı hastalıklardan ölenlerin elbiselerinin satıldığı bir mağazadan fakir köylülerin alış-veriş yapmasına rağmen halk sağlığını tehdit eden böyle bir duruma karşı ben karışmam dediği bildirilmektedir. Baki Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007, 187.

karakol önünde toplanıp doktorun hanesinin önüne gitti.¹⁴¹⁹ Burada toplanan kalabalık ahali, doktoru öldürmek istediye de zaptiyeler tarafından dağıtıldı. Ancak söz konusu ahali, doktorun istifa etmesini talep etti.¹⁴²⁰ Bu kişilerden bazıları, belediye dairesine getirilerek ilacın askerî doktorlar tarafından hemen tahlil edileceği ve ortaya çıkacak neticeye göre gereğinin yapılacağı kendilerine anlatıldı. Bunun üzerine ertesi gün saat 6'da tahlilin yapılmasına karar verildi.¹⁴²¹ Vali Bey'in de bulunduğu belediyede ilaç şişesiyle eczacıdan aldırılan reçete, idareciler ve hatırı geçenler tarafından mühürlendi. Leon Efendi'nin hanesi ise jandarma tarafından koruma altına alındı. Bir gün sonra şehirde bulunan askerî ve mülkî doktorlar tarafından yapılan incelemede her şeyin normal olduğu anlaşıldı. Hatta söz konusu ilaçtan oradaki doktorlar da içti. Bu olaya önyak olanlar hakkında resmî inceleme başlatılmışsa da olayın suç teşkil etmeyeceği beyan edildi.¹⁴²²

Ahaliyi galeyana getirip doktorun hanesine saldırmaya önyak olanların yaptıkları hareketin bir suç teşkil etmeyeceği beyan edilerek haklarında adliye memurlarınca kanuni takibatın başlatılmaması, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından uygun görülmedi. Zira günde 15-20 kişinin ölmesine sebep olan koleranın daha fazla genişlememesi için hükümet tarafından bunca yapılan masraf, fedakârlık ve yardımın sonuçsuz kalacağı ifade edildi. Ayrıca bu durumun doktorların da ümitsizliğine sebep olacağından suçluların cezasız bırakılmasının kabul edilemeyeceği beyan edildi.¹⁴²³ Bu gelişmelerin ardından suçlu görülenlerin hakkında inceleme yapılarak sorgulandıkları anlaşılmaktadır.¹⁴²⁴

Ahalinin karantina ve hastalıklara karşı bilinçsizliğinin yanında tedavide doktorlara güvensizliği ve bu şekilde davranışının altında doktorların bazı dönemlerdeki hareketlerinin etkili olduğu¹⁴²⁵ düşünülse de Leon Efendi'nin herhangi olumsuz bir tavrı

¹⁴¹⁹ BOA, DH.İD., 51/9. 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910. Trabzon vilayetinden alınan şifre; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 244.

¹⁴²⁰ BOA, DH.İD., 51/9. 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴²¹ BOA, DH.İD., 51/9. 14 Eylül 1326/27 Eylül 1910. Trabzon vilayetinden alınan şifre.

¹⁴²² BOA, DH.İD., 51/9. 20 Eylül 1326/3 Ekim 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁴²³ BOA, DH.İD., 51/9. 5 Teşrin-i evvel 1326/18 Ekim 1910. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴²⁴ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 353.

¹⁴²⁵ Örneğin bu konuda Temkin gazetesinin 21 Mart 1909 tarihli sayısında karantina doktoru tarafından Kalafataltı mevkiinde binlerce ahalinin gözü önünde İtalya Vapurunda vefat etmiş bir hacının cenazesinin

görülmemektedir. Suçsuz olan Leon Efendi'ye Trabzon doktorları tarafından destek verildi ve Akçaabad Belediye doktoru, *Hekim* gazetesinin 28 Ekim (R. 15 Teşrin-i evvel) tarihli sayısında açık bir mektup yayınlandı. Leon Efendi'ye hitaben yazılan mektupta “...insani vazifemiz uğrunda düştüğümüz bu olumsuz durumlara saldırılara göğüs gerelim. Bir gün olacak ki zaman tıbbın ve tabîblerin kıymetini bu gibi cahillere anlatacaktır...”¹⁴²⁶ denilerek doktorun yaşadığı bu olumsuz hadise karşısında dik durmasının gerektiği ifade edildi.

Hekim gazetesinin daha önceki bir sayısında ahalinin doktorlara karşı bakış açısına da yer verilmişti. “Bir doktor hastayı iyi etmek için bakar, yoksa öyle zannedildiği gibi hastayı hasta etmek için değil” şeklinde doktorların hastalara karşı bakışını ifade eden yazar, bu kanaati kabul etmek için doktorluğun lüzum ve önemini bilmek ve onun tedbirlerine riayet etmek gerektiğini de açıklamıştı.¹⁴²⁷

Saldırıya maruz kalmasa da sıkıntı çeken bir diğer doktor, Trabzon karantinasında görev yapan Akonomos'tu. Doktor, 10 güne kadar Trabzon'u terk etmediği takdirde suikasta uğrayacağına dair imzasız bir mektup almıştı. Haberi alan Sıhhiye Nezaretinden doktorun her türlü tehlikeye karşı korunması vilayete bildirilerek¹⁴²⁸ doktoru tehdit edenlerin tespit edilmesi ve tutuklanması istendi.¹⁴²⁹ Valilikten ise bu konuda Trabzon karantina doktorunun ortaya çıkan hastalığı vaktinde üst birimine bilgi vermesi sebebiyle ahali arasında aleyhinde bazı dedikoduların olduğu, fakat hiç kimseden şüphelenilmediğinden tehdit eden şahsın belirlenemeyeceği ifade edildi. Ancak şüphe üzerine bazı kimselere mektuptaki yazıyla karşılaştırılması için yazı yazdırılmışsa da bu tehditnamedeki yazıyla uyan görülmedi. Doktorun sürekli olarak gözetim altında bulundurulduğu ve detaylı bir incelemeye devam edildiği Polis Müdürlüğünden bildirilmişti.¹⁴³⁰

Tehditlerle birlikte kolera hastalığı olarak gösterilip de altından farklı işlerin çıktığı adlî vakalar da yaşanmıştı. Örneğin İmaret mahallesinde Rıfat Ağa isminde birinin evli kızı Asiye Hanım'ın kolera hastalığına benzer bir şekilde rahatsızlığının

bir değnekle itilerek ve dürtülerek muayene edilmesi gazete tarafından eleştirilmişti. *Temkin*, no: 2. 8 Mart 1325/21 Mart 1909. s. 2.

¹⁴²⁶ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 263; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 244.

¹⁴²⁷ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 227.

¹⁴²⁸ BOA, DH.H., 41/22. 28 Kanun-ı evvel 1326/10 Ocak 1911.

¹⁴²⁹ BOA, DH.H., 41/22. 29 Kanun-ı evvel 1326/11 Ocak 1911.

¹⁴³⁰ BOA, DH.H., 41/22. 12 Kanun-ı sani 1326/25 Ocak 1911.

görülmesi üzerine doktor çağrıldı. Hastayı muayene eden doktorun hastanın kusmuğunda arsenik “sıçanotu” görmesi dikkatini çekti. Hasta kadının, kocası tarafından zehirlendiğine dair hasta sahipleri iddiada bulunmuşlarsa da doktor, bu konuda kesin bir karar veremedi ve iş mahkemeye taşındı. Sıhhiye müfettişi ile iki doktor tarafından kadın tekrar muayene edilerek kolera olduğuna dair rapor verilmesine rağmen kızın akrabaları bu rapora itimat etmedi. Aradan üç gün geçtikten sonra da hasta vefat etti.¹⁴³¹ Bunun üzerine kızın annesi, sokakta karşılaştığı Dr. Şükrü Efendi’ye hakaret ettikten sonra daha da ileri giderek saldırmak istediye de doktor, yakında bulunan hanesine kaçarak kurtuldu. Doktoru takip eden kadın onun nereye girdiğini göremediğinden bu olay böylece sonuçlanmış oldu.¹⁴³²

Hayatını kaybeden kızın ailesi, otopsi yapılarak alınan parçaların tahlil edilmesi için İstanbul’a gönderilmesini talep etti. Dr. Asım ve Kimyager İsmail Hakkı Bey tarafından otopsi yapılarak beyninin yarısı, mide ve iç organlarının tamamı alınarak vazolar içine konuldu ve bu vazoların ağızları orda bulunan hâkim ve doktorlar tarafından mühürlendi.¹⁴³³ İstanbul’da yapılan incelemenin neticesinde kadının arsenikle zehirlendiği anlaşıldı. Fakat bu olaydan sorumlu olan koca, kadının vefatından bir ay sonra Rusya’ya kaçmıştı. *Hekim* gazetesinde verilen bu haberin yanında “*bu kişinin kaçışını engellemek için rapor gelinceye kadar kefaletle bağlanması gerekmekte değil miydi*” diye de yazar tarafından sorulmaktaydı. İmaret mahallesinin eski muhtarı Ali Osman Ağa, kaçan kişiyi bulup tutuklatmak için Batum’a gitmişti. Yazar yine Adliye hakkında “*Adliyenin gevşekliği bu gibi kul hukuk-ı ibâdın ziyâ’ına sebep oluyor*” yani kul hukukunun çiğnendiğini ifade ediyordu.¹⁴³⁴

3.2.6.5. Salgın Sonrasında Sınra Yönelik Yapılan Çalışmalar

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyenin verdiği bilgiye göre Trabzon vilayetinde 540 kişi koleraya yakalanırken bunların 276’sı hayatını kaybetti.¹⁴³⁵ *Hekim* gazetesine göre de 16 Eylül-14 Kasım tarihleri arasında yani iki ay gibi bir sürede Trabzon merkezindeki mahallelerde 366 hasta, 198 vefat; askerî hastanede 93 hasta, 38

¹⁴³¹ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 291.

¹⁴³² *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 311; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Trabzon*, 244.

¹⁴³³ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 291.

¹⁴³⁴ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 377.

¹⁴³⁵ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye’de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 69.

vefat; Kavak meydanındaki barakalarda 62 hasta, 41 vefat ve merkez hapishanesinde 72 hasta, 34 vefat meydana gelmişti. Toplamda ise 593 kişi koleraya yakalanırken bunların 282'si sağlığına kavuşmuş ve 311'i ise hayatını kaybetmişti.¹⁴³⁶ Koleranın görüldüğü 25 vilayet içerisinde Trabzon, koleradan vaka ve hasta sayısı konusundaki sıralamada İstanbul ve Erzurum'dan sonra üçüncü sırada yer aldı.¹⁴³⁷

Meydana gelen ölümlerle birlikte zikredildiği üzere birçok konuda olumsuz etki yapan kolera hastalığına karşı vilayet tarafından kalıcı şekilde çeşitli tedbirler düşünüldü. Zira Rusya'nın hemen her yerinde kökleşmiş olan kolera ve ara sıra meydana gelen veba hastalıkları, bu ülkeye sınır olunması sebebiyle Trabzon vilayetini istila etmekteydi. Bu konu, valilikten 12 Ocak 1911 tarihinde arz edilerek hastalıkların daimî olarak bulaşma tehlikesine karşı bir bakteriyolog ile ilgili makinelerin gönderilmesi istendi.¹⁴³⁸ Ancak para meselesi bu talebin de gerçekleşmesine engel teşkil etmekteydi. Zira istihdam edilecek bakteriyoloğa aylık 3.000 kuruş maaş verilmesi ve gerekli olan laboratuvarın alet ve edevatı için de para gerekmesine rağmen Dahiliye Nezaretinde ve Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyede bunlara karşılık ödenek olmadığından bu isteğin gerçekleşmesine imkân olmadığı vilayete bildirildi.¹⁴³⁹ Hastalıkların önünün alınması konusunda vali başkanlığında bir heyet daha toplanarak çeşitli tedbirler alındı. Sınırdaki bulunan Kopmuş Karantinahanesinin eksikliklerinin giderilmesi için noksan olan odalarının yapılması ve bir etüv makinesinin yerleştirilmesine karar verildi.¹⁴⁴⁰ Daha önce Trabzon için bir etüv makinesinin gönderilmesine değinilmişti. Bu kararların ardından Trabzon'a bir etüv gönderilmişse de bu makinenin Kopmuş'ta değil merkezde bulunduğu ve açıkta kalması sebebiyle zarar gördüğünden bir binanın yapılması istenecekti.¹⁴⁴¹ Sınır için istenen makinenin bundan ayrı olduğu düşünülmektedir.

¹⁴³⁶ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 267; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 238; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 188.

¹⁴³⁷ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair.

¹⁴³⁸ *BOA, DH.İD.*, 48-1/23. 30 Kanun-ı evvel 1326/12 Ocak 1911; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 238.

¹⁴³⁹ *BOA, DH.İD.*, 48-1/23. 17 Kanun-ı sani 1326/30 Ocak 1911; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 238.

¹⁴⁴⁰ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 341.

¹⁴⁴¹ *BOA, DH.İD.*, 83-1/56. 31 Mayıs 1328/13 Haziran 1912.

3.2.7. 1911 Kolera Salgını

1910 yılı kolerasının etkisi daha tam anlamıyla atlatılmadan 1911 yılının Mayıs ayında vilayet aynı sıkıntıyla uğraşmaya başladı. Zira Mayıs ayının sonunda Samsun'da kolera hastalığı ortaya çıkmıştı. İlk kolera vakası, 28 Mayıs'ta Buğdaypazarında Hasan Efendi'nin hanındaki bekâr odalarında kalan iki hamalda görüldü. Bunların biri bir hafta önce Bayburd'dan gelmiş, diğeri de hemşerisi olması münasebetiyle beraber yiyip-içtiği arkadaşıyla. Fakat yapılan incelemeden aslında hastalığın Samsun-Sivas demiryolu hattında çalışan amelelerde başladığı ve 22 Mayıs'ta Bayburdlu Tosun bin Yusuf isminde birinin hastanede bu hastalıktan vefat ettiği anlaşıldı. Bu sebeple de Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, hastalığın ameleler vasıtasıyla bulaşarak yayıldığına kabul edilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.¹⁴⁴² Ancak ilk vakanın tespit edilememesi sebebiyle iki hamalın vefat etmesi ve şehrin çeşitli mahallerinde de hastalığın görülmesi üzerine 31 Mayıs'tan itibaren Samsun'dan çıkanlara Sinop'ta 5 gün karantina uygulanmaya başlandı.¹⁴⁴³ Tam bu sırada daha önceki salgın dönemlerinin etkisiyle toplum sağlığı alanında çeşitli çalışmalar yapılmaktaydı. Örneğin bütün mekteplerdeki çocukların bulaşıcı hastalıklardan korunması için bir komisyon kurularak aynı şekilde vilayetlerde de uygulanmasına yönelik karar alınmış ve buna dair bir de nizamname hazırlanmıştı.¹⁴⁴⁴ Devlet yetkilileri, önce merkez için uygun gördüklerini taşra için uygulamak istemişse de Samsun örneğinde olduğu gibi hastalıklar bir türlü gariban ahalinin peşini bırakmıyordu. Zira kolera yine ilk olarak sosyo-ekonomik şartları iyi olmayan toplumun fakir kesiminde görülmüştü. Amele ve hamalın çok olduğu Samsun'da hastalık suyoluyla şehrin her yerine bulaşarak aynı anda birçok yerde patlak verdi. Amele ve hamalların hanlardan çıkarılarak tecrit edilmesi için gerekli miktarda çadır gerekiyordu.¹⁴⁴⁵ Çadırların tedarik edilmesi için Erzincan'daki Üçüncü Redif Müfettişliğine bilgi verildi.¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴² Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 196.

¹⁴⁴³ BOA, DH.EUM.THR., 66/17. 17 Mayıs 1327/30 Mayıs 1911.

¹⁴⁴⁴ BOA, BEO., 3899/292413. 17 Mayıs 1327/30 Mayıs 1911; MF.MKT., 1172/6. 24 Mayıs 1327/6 Haziran 1911.

¹⁴⁴⁵ BOA, DH.İD., 57/9. 22 Mayıs 1327/4 Haziran 1911. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁴⁴⁶ BOA, DH.İD., 57/9. 28 Mayıs 1327/10 Haziran 1911. Dahiliye Nezaretinden Canik Mutasarrıflığına gönderilen tahrirat.

Mutasarrıf tarafından hastalığın sebebi, hamallar olarak görülse de ifade edildiği üzere demiryolu işçileriydi. Hastalığın şehre su vasıtasıyla yayıldığı ise gerçektir. Zira Samsun belediye doktorunun raporunda şehrin suyunun eski bir arkla Mert Irmağı'ndan alındığı, demiryolu güzergâhının bu ark ile ırmak vadisini takip ettiği, amelelerin çadırlarının da hemen bu ark üzerinde denebilecek şekilde yakınında kurulduğu ve suyun ise bu şekilde kirlendiğine şüphe kalmadığı belirtilmekteydi.¹⁴⁴⁷

Bir önceki yıl sahil güvenliği konusundaki talepler, tekrar gündeme geldi. Vilayetin sahillerinin muhafazası için vapur gönderilmesi istenmişti. Defalarca da bu mesele Dahiliye ve Bahriye Nezaretlerine arz edilmiş ve kol kayıkları denilen muhafaza sandallarının kiralanması istenmişti. Şimdi ortaya çıkan koleraya karşı güvenlikten yoksun olan sancak için aynı yönde talep yapılarak alınacak tedbirlere harcanmak üzere ödenek talep edildi.¹⁴⁴⁸

Hastalığın ortaya çıkması, ulaşım konusunun da vakit kaybetmeden hemen gündeme gelmesine sebep oldu. Zira gelen vapurların yolcu almamaları neticesinde 2.000'e yakın yolcu Samsun'da beklemek zorunda kalmıştı. Yolcular Samsun'da çok zor şartlarda hayatlarını devam ettirmekteydi. Şehirde kolera ile mücadele edebilmek için mutasarrıf başkanlığında memleketin Türk, Ermeni ve Rum eşrafından oluşan bir komisyon kurularak Samsun altı bölgeye ayrıldı ve her bölgeye gerekli personel görevlendirilerek gerekli malzemeleri de verildi. İstanbul'dan gönderilen doktorlar da polis, belediye ve merkez karakolunda görevlendirilerek meydana gelen salgınla mücadele sürdürülmeye çalışıldı.¹⁴⁴⁹

Hastalığın şiddetli bir şekilde devam etmesi üzerine İstanbul'dan bir sağlık heyetinin gönderilmesi istendi.¹⁴⁵⁰ Hastalığın artmasıyla birlikte Karadeniz sahillerine yönelik tedbirler de genişletildi. Kolera, sancağın her yerine bulaştığından Sinop'la birlikte Sürmene'de de 5 gün karantina uygulanması kararlaştırıldı. Ancak karantina beklemeden kaçanların olması, hastalığın yayılmasına da sebep olacağından böyle durumları gözetim altında tutmak için bu bölgelere bir veya iki tane gambot

¹⁴⁴⁷ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 196.

¹⁴⁴⁸ BOA, DH.İD., 57/9. 19 Mayıs 1327/1 Haziran 1911. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁴⁴⁹ Sarısakal, Samsun'da Unutulmayan Olaylar, 70.

¹⁴⁵⁰ BOA, DH.İD., 57/9. 25 Mayıs 1327/7 Haziran 1911. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 213.

gönderilmesi istendi.¹⁴⁵¹ Cevap olarak Berk-i efşan Vapuru'nun gönderileceği haber verildiyse de ¹⁴⁵² bu konuda da sıkıntı yaşanacaktı.¹⁴⁵³ İstenen sağlık heyetinin gönderileceği mutasarrıflığa bildirilirken¹⁴⁵⁴ kolera, hapishaneye de bulaşmıştı. İki kişinin hastalığa yakalanmasına rağmen 200 kişiyi alabilecek hapishanede 350'nin üzerinde mahkûm olması, hastalığın yayılması için çok uygun bir ortam oluşturunuyordu. Hastalığın bulaşmaması için mahkûmlardan 150'sinin ayrılarak bunlar için geçici olarak bir yer kiralanmasının Samsun'a tebliğ edilmesi Adliye Nezaretinden bildirildi.¹⁴⁵⁵ Bu emir üzerine iki gün sonra yani 10 Haziran'da izdihamın önlenmesi için mahkûmların tedarik edilen yere nakledilecekleri ifade edildi¹⁴⁵⁶ ve birkaç gün sonra da kiralanmış bir haneye nakilleri yapıldı.¹⁴⁵⁷

Sahil yönünde hastalığın yayılmaması için faaliyetler sürdürülürken karayolu istikametinde de tedbirler alındı. Bu doğrultuda Samsun'dan Sivas tarafına gidenlere karşı Çakallı mevkiinde karantinahane kuruldu. Ancak hastalık, başlangıçta yine şüpheli olarak değerlendirildiğinden ve tedbir alınmasında gecikildiğinden karantinaların kurulmasından birkaç gün sonra Sivas vilayeti sınırlarında da kolera görülecekti.¹⁴⁵⁸ Amasya Mutasarrıflığının 7 Haziran tarihli telgrafında kolera sebebiyle geliş-geçişin kontrol edilmesi ve karantinaya uğramayanların oraya sevkleri için gerekli olan

¹⁴⁵¹ BOA, DH.İD., 57/9. 25 Mayıs 1327/7 Haziran 1911. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 212-213.

¹⁴⁵² BOA, DH.İD., 57/9. 28 Mayıs 1327/10 Haziran 1911. Bahriye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 215.

¹⁴⁵³ 7 Ağustos'ta Berk-i efşan torpidosunun Akdeniz'e gönderildiğinden Trablus yatının 10 güne kadar hazırlanarak gönderileceği bildirildi. (BOA, DH.İD., 57/9. 25 Temmuz 1327/7 Ağustos 1911. Dahiliye Nezaretinden Trabzon Valiliğine gönderilen telgraf). Fakat 21 Ağustos'ta söz konusu yatın acilen Avlonya sahillerine hareket ettiği ve tamirde olan mevcut torpidolardan birinin hazır hale getirelerek gönderileceği ifade edildi. BOA, DH.İD., 57/9. 8 Ağustos 1327/21 Ağustos 1911. Bahriye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴⁵⁴ BOA, DH.İD., 57/9. 26 Mayıs 1327/8 Haziran 1911. Dahiliye Nezaretinden Canik Mutasarrıflığına gönderilen tahrirat.

¹⁴⁵⁵ BOA, DH.İD., 57/9. 26 Mayıs 1327/8 Haziran 1911. Adliye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 213.

¹⁴⁵⁶ BOA, DH.İD., 57/9. 28 Mayıs 1327/10 Haziran 1911. Samsun Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁴⁵⁷ BOA, DH.İD., 57/9. 2 Haziran 1327/15 Haziran 1911. Dahiliye Nezaretinden Adliye Nezaretine gönderilen tezkire; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 213. 7 Aralık 1911 tarihli Canik Mutasarrıflığının tahriratına göre bu ilk vakalardan sonra hapishanede başka kolera vakası görülmemişti. Tahriratta mahkûmların maksadının bu vesileyle cezadan kurtulmak gibi boş hayalden ibaret olduğunun anlaşıldığına dair ilginç bir haber de verilmekteydi. BOA, DH.İD., 57/9. 29 Teşrin-i sani 1327/12 Aralık 1911. Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.

¹⁴⁵⁸ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 200.

jandarmanın istihdam edilmesi istendi.¹⁴⁵⁹ 50 neferlik bir müfreze, bu iş için görevlendirilmişse de bu müfrezenin ancak karantina ve ana caddeyi koruyabileceğinden anayollar dışındaki geçişlerin jandarma tarafından muhafaza edilmesi Harbiye Nezaretinden talep edildi.¹⁴⁶⁰ Ancak mevcut askerin yetersiz olması üzerine Sivas Nizamiye Taburundan bir bölüğün Amasya ve Tokat tarafına gönderilmesi Sivas valiliğinden istendi.¹⁴⁶¹ Samsun'da koleranın görülmesiyle birlikte ifade edildiği üzere Sivas'a bağlı olan Tokat sancağının bazı kazalarında da hastalık ortaya çıktı. Bu da Trabzon vilayeti tarafından sınırların korunması gerektiği anlamına geliyordu. Bu sebeple Ordu ve Giresun kazalarının geçit noktalarında ulaşımın engellenerek buraların korunması gerekliyken ne jandarma sayısı bu iş için yeterliydi ne de gardiyan vardı. Gardiyanlara bu konuda güvenilmemesi gerektiğini ifade eden Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, Ordu ile sınır olan İskefsir¹⁴⁶² ve Mesudiye kazalarına karşı Perşembe ve Çambaşı mevkilerinde 50 asker ve Giresun sınırında Karahisar'a karşı Kümbet ve Kulakkaya mevkilerinde de 50 asker olmak üzere buralara toplam 100 asker yerleştirilerek kordon kurulduğu zaman istenilen faydanın temin edileceğini 21 Haziran'da bildirmekteydi.¹⁴⁶³

Trabzon sınırları için istenen askerlerin gönderilmesi Erzincan 10. Kolordu Kumandanlığına bildirildi. Ancak Trabzon, Sivas ve Kastamonu vilayetleri tarafından kordon kurulması için bir hayli nizamiye ve ihtiyat askeri görevlendirilmekte olduğundan askerlerin böyle yalnız olarak dağ başlarında yerleştirilmesi askerî düzen ve terbiyelerini bozacağı gibi bu vazifenin de askeriye yüklenmesi Harbiye Nezareti tarafından uygun görülmedi. Bu vazife için gardiyan ve jandarmaların istihdam edilmesi gerekeceğinden geçici olarak belirli bir süre sonunda kordonlardaki askerlerin geriye alınabilmesini temin etmek için şimdiden bunun tedarikine çalışılması istendi.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁵⁹ BOA, DH.İD., 57/9. 26 Mayıs 1327/8 Haziran 1911. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina", 216.

¹⁴⁶⁰ BOA, DH.İD., 57/9. 30 Mayıs 1327/12 Haziran 1911. Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴⁶¹ BOA, DH.İD., 57/9. 31 Mayıs 1327/13 Haziran 1911. Dahiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴⁶² Tokat ilinin Reşadiye ilçesi.

¹⁴⁶³ BOA, DH.İD., 50-1/57. 8 Haziran 1327/21 Haziran 1911.

¹⁴⁶⁴ BOA, DH.İD., 50-1/57. 15 Haziran 1327/28 Haziran 1911; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 238-239.

Koleranın ortaya çıkmasıyla birlikte hastalığın ortadan kaldırılması için ahali tarafından farklı tedbirlere de başvurulduğu görülmekteydi. Zira hastalığın ortaya çıkmasının ardından binlerce Samsunlu, ulemanın öncülüğünde Saathane Meydanı'nda toplanarak koleranın Samsun'dan def edilmesi için gösteri yaptı. Seydi Kutbettin Hazretlerinin türbesinin önünde Hatm-i Şerifler okundu, müftü tarafından dua edildi ve 11 adet kurban kesildi.¹⁴⁶⁵

Kolera şehirde hızlı bir şekilde yayılırken suyun kesilmesinin ardından hafifledi.¹⁴⁶⁶ Haziran ayının sonunda hastalık Sivas vilayetinde oldukça şiddetli bir şekilde hüküm sürerken Samsun'da bitme derecesine geldi.¹⁴⁶⁷ *Hekim* gazetesinin 28 Haziran (R. 15 Haziran) tarihli sayısında Samsun'dan çıkanlara karşı uygulanan 24 saat karantinanın kaldırıldığı ifade edilmekteydi.¹⁴⁶⁸

Salgın sırasında asker sevki de önemli bir sorun haline geldi. Haziran ayında İzmir'deki kolera salgını sebebiyle asker sevkının sağlık tedbirleri dairesinde yapılmasına dair gerekli birimlere tebligat yapıldı.¹⁴⁶⁹ Aynı dönemde Karadeniz'in bazı yerlerindeki hastalık sebebiyle de Anadolu'nun iç kısmındaki askerlerin bu iskelelerden değil de karayoluyla Ankara üzerinden sevki uygun görüldü. Karadeniz sahilinden sevk edileceklerin ise doktor muayenesiyle vapurlara bindirilmesi ve hastalık görülenlerin sevkının yapılmaması istendi.¹⁴⁷⁰ Trabzon ve Sivas vilayetlerinden Erzurum'a gidecekler için de tedbirler alınarak bunların doktor muayenesine tabi tutulacaklarına karar verildi. Trabzon'dan Erzurum'a gidilecek güzergâh üzerinde muayene edecek doktorlar varken Sivas üzerinden gidecekleri muayene edecek Refahiye ve Kuruçay kazalarında doktor yoktu. Bu sebeple Refahiye'de askerî bir doktorun bulundurulması ve sadece bu güzergâh üzerinden asker sevki yapılması Erzurum valiliğinden bildirildi. Bununla birlikte vilayette 17 kazanın belediye doktoru olmadığından buralara da acele

¹⁴⁶⁵ Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, 71. Bu gösterinin 23 Mayıs saat 6'da yapıldığı zikredilse de Rumi tarih olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Zira bu tarihte hastalık daha ortaya çıkmadığından miladi olarak 5 Haziran 1911 tarihinde yapıldığı düşünülmektedir.

¹⁴⁶⁶ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 *Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair*, s. 196; Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, 71.

¹⁴⁶⁷ BOA, *DH.İD.*, 50-2/1. 14 Haziran 1327/27 Haziran 1911. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴⁶⁸ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 459.

¹⁴⁶⁹ BOA, *DH.İD.*, 157/2. 30 Mayıs 1327/12 Haziran 1911. Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴⁷⁰ BOA, *DH.İD.*, 157/2. 2 Haziran 1327/15 Haziran 1911. Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

tayinlerin yapılması talep edildi.¹⁴⁷¹ Ağustos ayında Rumeli'den Samsun'a gelecekler için de tedbirler alındı. Bu askerler, koleranın tekrar Samsun'a bulaşmaması için Sinop'ta karantinaya alındı ve Samsun'da tekrar muayeneleri yapılarak İlyasköy'ün üst kısmındaki hanlara yerleştirilerek şehre girmelerine engel olundu.¹⁴⁷²

1911 yılı içerisinde koleraya karşı alınan tedbirler devam etti. Ağustos ayında panayırların açılması yasaklandı. Gerek açılmak üzere bulunan ve gerek açılacak olanlara müsaade edilmemesinin vilayet ve müstakil sancaklara bildirilmesine Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından karar verildi.¹⁴⁷³ Eylül ayında Dahiliye Nezaretinden Meşihat makamına gönderilen tezkirede koleradan vefat edenlerin mikroplarla bulaşmış olan cesetlerinin gasledildiği yani yıkandığı sırada bu mikropların bulaşarak hastalığın yayılmasına sebep olacağı ifade edildi. İki seneden beri görülen örneklerin de bunu doğruladığı ve bu gibi cenazeler için de gasil bulunamadığından hastalığın bulaşıp çoğalmaması için *örnekleri gibi* koleradan vefat edenlerin cesetlerinin gasledilmemesi konusunda acilen bir karar verilmesi istendi.¹⁴⁷⁴

Mayıs ve Haziran dönemi salgını, Temmuz ayında biterken Eylül ve Ekim aylarında da bazı vakalar yaşandı. Bu dönemde Samsun'da koleraya 166 erkek ve 56 kadın olmak üzere toplam 222 kişi yakalandı. Hastalığa yakalananların 80'i amele ve hamal, 47'si yine hafif amele grubundan, 20'si esnaf ve 9'u da çeşitli işlerle uğraşan kişilerdi. Şimdiye kadar çok can kaybına sebep olan salgınlarda hastalığa yakalananların bazıları kurtulmuşsa da çok garip bir şekilde 1911 Samsun kolera salgınında hastalığa yakalanan 222 kişinin tamamı hayatını kaybetti.¹⁴⁷⁵ Resmî rakamların bu şekilde olmasına rağmen Temmuz ayında Samsun'a gelen Ahmet Şerif, birkaç aydan beri kolera hastalığının görüldüğünü ve 280 kişinin hastalığa yakalanarak bunların 160 kadarının öldüğünü belirtmekteydi.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷¹ BOA, DH.İD., 157/2. 6 Haziran 1327/19 Haziran 1911. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁴⁷² Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, 71. Ekim ayında ise asker nakline dair bir talimatname hazırlandı ve uygulanması için her yere tebliğ edildi. BOA, DH.İD., 109/3. 27 Eylül 1327/10 Ekim 1911. Dahiliye Nezaretinden vilayetler ve müstakil sancaklara gönderilen tahrirat.

¹⁴⁷³ BOA, DH.İD., 57/9. 17 Ağustos 1327/30 Ağustos 1911. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴⁷⁴ BOA, DH.İD., 46/38. 29 Ağustos 1327/11 Eylül 1911.

¹⁴⁷⁵ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 196-197.

¹⁴⁷⁶ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, 1, (Haz. Mehmet Çetin Börekçi), TTK. Yayınları, Ankara 1999, 257.

Samsun'a bağı Ünye ve Fatsa'da da birkaç kolera vakası tespit edildi. Eylül ayında Ünye'de bir Rum kadın ile 11-15 Ekim arasında Fatsa'da da 4 kişi öldü. Bununla birlikte Kasım ayı ortalarına kadar şüpheli vakalar da görüldü.¹⁴⁷⁷

Bu dönemde Erzincan'a hastalığın bulaşması üzerine Trabzon vilayeti tarafından Erzincan-Trabzon arasında ve Bolaman Irmağı vadisinde iki karantihanane kuruldu. Ancak 10 Eylül'de, Arnavutluk'tan Trabzon'a dönen Gümüşhane redif taburundan bir asker ile aynı gün Trabzon'da ve Hamsiköyü'nde toplam 3 kişi öldü. Alınan tedbirlerle hastalık yayılmamışsa da 28 Ekim'de Ortahisar kahvehanesinde kalan İspirli 35 yaşlarında Hasan isminde bir tuğla ustası, 5-8 Kasım arasında da hapishanede 2 mahkûm ve şehir merkezinde de 2 kişi hastalandı, bunlardan 3'ü de hayatını kaybetti. Tam bu vakaların üzerine 4 kişi daha koleraya yakalanmışsa da hastalık yayılmadı. Sıhhiye müfettişi tarafından Eylül ve Ekim-Kasım vakalarının redif askerleri tarafından bulaştırıldığı beyan edildi. Kolera, Trabzon'da birkaç can alırken Giresun'da daha etkili bir şekilde görülmüştü. Eylül'ün ilk yarısından Ekim ayı başlarına kadar 22 kişi hastalandı ve bunların 17'si vefat etti. Hastalanan 3 çocuğun dışındakiler, çamaşır yıkamak, tahta silmek ve fındık kırmak gibi havası pis olan yerlerde oturmayı gerektiren işlerle meşgul olan kadınlardı.¹⁴⁷⁸

Sıhhiye Nezaretinin 23 Aralık tarihli tezkiresinde Karadeniz'den gelenlere karşı uygulanan tedbirlerin artırılmasına dair Şehremanetinin yazısı Meclis-i Umur-ı Sıhhiyede görüşüldü. Zira İstanbul'da görülen kolera hastalarından ikisi, Rize'den gelmişti. Bu vakaların Trabzon Karantina Tabipliğinden sorulması üzerine Rize ve civarında sağlık durumunun iyi olduğunun yapılan araştırmadan anlaşıldığı bildirildi. Bununla birlikte Trabzon vilayetinin bütün iskelelerinde de kolera bulunmadığı cevabı verildi. Fakat Samsun'da 12 Aralık'tan beri koleraya yakalanan kimse olmadığı ifadesinden kısa süre önce orada kolera görüldüğü anlaşılmakla beraber 22 Aralık'ta da bir kişinin hastalandığı bildirildi. Bunun üzerine demiryolu inşaatı amelesinin iç kısımlardan gelerek çevredekilerle görüşmesi sebebiyle Samsun iskelesinden çıkanların ihtiyaten muayeneye tabi tutulmasına karar verildi. Karadeniz iskelelerinin sağlık durumunun, İstanbul'a gelenlerin içinde birçok koleralının ortaya çıkmasına sebebiyet

¹⁴⁷⁷ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 196-197.

¹⁴⁷⁸ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 197.

verecek derecede olmadığı anlaşıldı. Ancak gerek Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden ve gerek bazı vali ve mutasarrıflardan ardi ardına gönderilen yazılara göre kolera'nın hüküm sürdüğü birçok yerle birlikte özellikle Sivas ve çevresinden sahil yoluyla gelen yolcuların hastalık tohumlarını naklettikleri Sıhhiye Nezareti tarafından düşünüldüğünden hastalık olan iç kısımlardan çıkacaklar için uygulanan tedbir ve çalışmalara daha fazla dikkat edilmesi istendi.¹⁴⁷⁹

3.2.8. Balkan Savaşları'ndan Sonra Meydana Gelen Kolera Salgını

1910'lu yıllarda Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde etkili olan kolera salgını, savaş ve sefalet ortamının sağlık yönünden olumsuz etkisiyle birlikte 1912-1913 yıllarında meydana gelen Balkan Savaşları sırasında da etkisini göstererek birçok kişinin hayatını kaybetmesine sebep oldu.¹⁴⁸⁰ Savaşın devam ettiği sürede savaş alanında ve bağlantısının olduğu ilgili bölgelerde etkisini gösteren hastalık, savaşın bitimiyle birlikte askerler vasıtasıyla birçok vilayete yayıldı. Savaş bölgesinden yapılan göçlerin¹⁴⁸¹ ve terhislerin, hastalıkların bulaşması konusunda ciddi etkileri oldu. Terhisler başladığı zaman hastalığın bulaşmaması için alınan tedbirler içerisinde kolera aşısının¹⁴⁸² yapılması da gündeme geldi. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de Klazomen Karantinahanesinde karantina bekleyenlere kolera aşısı yapıldığının öğrenilmesi üzerine meclisten böyle bir karar çıkmadan aşı yapılması büyük tepki yarattı. Bu tepkinin sebebi ise aşının henüz deneme aşamasında olmasıydı ve tehlike yaratabileceğinin de düşünülmesiydi. Aşının yaptırılmasında sorumlu olan Meclis genel müfettişi, eski bir karar üzerine aşının yapıldığını beyan ederek aşığı yapan Dr. Florin'in Fransa'daki üniversitelerden birinde yetişmiş uzman bir kişi olduğunu ve şimdiye kadar yapılan aşılarından olumlu sonuçlar alındığını beyan etti. Bu şekilde tartışmalara sebep olan kolera aşısının yapılmasıyla birlikte ölü sayısında ciddi bir azalma görüldü.¹⁴⁸³ Terhislerin Gelibolu üzerinden yapılması, başkent İstanbul'u hastalıktan korurken

¹⁴⁷⁹ BOA, DH.İD., 57/7. 10 Kanun-ı evvel 1327/23 Aralık 1911. Sıhhiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁴⁸⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Yayınları, İstanbul 2009.

¹⁴⁸¹ Oya Dağlar Macar tarafından göçlerin etkisiyle 1912 yılında Samsun'da kolera salgını görüldüğü ifade edilmektedir. Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar*, 110-112. Ancak anlatılan salgın, Samsun'da 1911 yılında meydana gelmişti.

¹⁴⁸² Kolera aşısı ilk olarak 1885'te Ferran tarafından yapılmıştı. Haffkine, 1893 yılında İspanya ve Hindistan'da meydana gelen salgınlarda canlı aşı kullandı. Behiç Onul, *Kolera*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971, 43.

¹⁴⁸³ Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar*, 233-234.

koleranın Anadolu'ya bulaşmasını engelleyemedi.¹⁴⁸⁴ Alınan tüm tedbirlere rağmen nakil esnasındaki olumsuzluklar, hastalığın ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu şekilde de Ankara, Trabzon ve Van vilayetleri başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerine kolera hastalığı bulaştı ve bu bölgelerdeki ahali de hastalıktan etkilendi.¹⁴⁸⁵ İngiliz konsolos raporlarında karantina idaresine göre Trabzon'da biri sivil olmak üzere 24 kişi hastalığa yakalanırken 17'sinin öldüğü bildirilmektedir.¹⁴⁸⁶

3.3. FRENGİ SALGINLARI

Toplum ve devlet üzerinde olumsuz etkiye sebep olan bir diğer hastalık ise frengiydi. Hastalık, ağırlıklı olarak Kastamonu ve Sinop taraflarında yaygın olmasına rağmen Rusya'ya yakın olunması hasebiyle Karadeniz sahilinin diğer yerlerine de bulaştı. 1865 yılında, Osmanlı topraklarının bazı yerlerinde ortaya çıkan frengi hastalığına karşı çeşitli yerlere emirnameler gönderildi. Emirnamenin gönderildiği yerlerden olan Trabzon, Gümüşhane, Lazistan, Ordu, Samsun ve Ünye'den Eylül-Ekim aylarında cevap olarak mazbata ve tahriratlar alındı.¹⁴⁸⁷ 1880'li yıllarda devletin ciddi anlamda takip etmeye başladığı frengi hastalığının bitirilmesi için vilayet merkezinde bir komisyon kuruldu. Rakamlara tam olarak ulaşılamasa da söz konusu komisyon hastalığın vilayetteki miktarına dair 1888 yılında bir rapor hazırladı.¹⁴⁸⁸

1888 yılına ilişkin teferruatlı bilgiye ulaşılamasa da frengi tedbirlerine dair çalışmaların ilerleyen yıllarda devam ettiği anlaşılmaktadır. 1900'lü yılların başlangıcında frenginin vilayette az olduğu vilayet salnamesinde ifade edilmektedir.¹⁴⁸⁹ Ancak birkaç senedir Samsun'a bağlı Alaçam nahiyesinin Kastamonu'ya sınır olması hasebiyle hastalığın bazı köylerde baş gösterdiği ve hastaların Sinop'a gönderilerek tedavi edildiği bildirilmektedir.¹⁴⁹⁰

Frengi sorunu, 1904 yılının Nisan ayında Vilayet İdare Meclisinde gündeme geldi. Zira hastalık bir süredir vilayetin bazı yerlerinde tekrar baş göstermişti. Hastalığın

¹⁴⁸⁴ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, 116.

¹⁴⁸⁵ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, 116; Unat, "1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları", 65.

¹⁴⁸⁶ Şaşmaz, *Trabzon Vilayeti Ticari Raporları*, 1616.

¹⁴⁸⁷ BOA, MVL., 713/3. 21 Rebiülahir 1282/13 Eylül 1865; MVL., 713/19. 3 Cemaziyellevvel 1282/24 Eylül 1865; MVL., 713/94; MVL., 714/71. 3 Cemaziyelahir 1282/24 Ekim 1865.

¹⁴⁸⁸ BOA, DH.MKT., 1493/68. 27 Şubat 1303/10 Mart 1888.

¹⁴⁸⁹ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, 200-201; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008, 286-287.

¹⁴⁹⁰ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, 392-393.

yayılmasına engel olunması için belediye doktorlarının görev sınırlarına dâhil olan köyleri gezerek hastaları tespit etmelerine ve tedavilerini yapmalarına dair karar alındı. Hastaların doktorlara müracaatları mecburi tutulurken doktorların ise ayda bir defa söz konusu köylere giderek muayene yapmaları ve hastalara ücretsiz ilaç vermeleri uygun görüldü. Bu karar, vilayet merkeziyle birlikte diğer birimlere tebliğ edilmişse de bu tedbirler hastalığın tamamen ortadan kaldırılması için yeterli görülmedi. Zira merkez vilayete bağlı Maçka ve Tonya nahiyeleriyle bazı köylerinde, Ordu kazasının çoğu yerinde, Lazistan sancağının sınıra yakın bölgelerinde, Gümüşhane sancağının çeşitli köylerinde ve Canik sancak merkezinde frengi hastası olan birçok kişi olmakla birlikte hastalık günden güne yayılmaktaydı. Mevcut kararların yetersiz görülmesindeki sebep ise her kazada doktor bulunmaması, mevcut doktorların her zaman köyleri dolaşmasının zor olması ve belediye gelirlerinin de hastalığa karşı alınacak tedbirler için yetersiz olmasıydı. Bunlarla birlikte diğer bir sebep ise ahalinin cehaleti nedeniyle hastalığın vahametini idrak edememeleri idi. Ahali, doktorların verdikleri ilaçları kullanmamakta ve hastalarını da saklamaktaydı. Ayrıca doktorların yerine ahali arasında bilinen ve doktor olmamasına rağmen öyle görülen bir takım kişilere itimat edilmekteydi. İş böyle olunca da frenginin yayılmaması için alınan tedbirler bir sonuç vermiyordu. Vilayet İdare Meclisinde bu sorunları tamamen çözmek amacıyla vilayet merkezinde bir Frengi Hastanesinin açılması ve frengililerin bu hastanede tedavi edilmesi kararlaştırıldı. Bu karar uyarınca söz konusu hastanenin yapılması ve gerekli personelinin tayin edilmesi talep edildi.¹⁴⁹¹ Cevap olarak alınan tedbirlerin teferruatlı bir şekilde düşünülerek her şeyden önce hastalığın vilayetin hangi bölgelerinde görüldüğü ve hasta oranının ne kadar olduğunun belirlenmesi istendi. Hastane konusunda şimdilik Gureba Hastanesinin bir kısmının frengilileri tedavi etmek için ayrılmasının uygun olup olmadığı soruldu.¹⁴⁹²

1904 yılında frengi hastalığının vilayetteki durumu hakkında araştırma yapılması istenmişse de tespit edilemeyen bir nedenden ötürü bu isteğe ancak 1906'da cevap verildi. Buna göre hastalığın nerelerde bulunduğu dair teferruatlı bir harita çizilmeye çalışılmıştı. Frengi, merkez vilayetle Ordu, Giresun ve Sürmene kazaları, Yomra nahiyesi, Gümüşhane sancağının Kelkit ve Şiran kazalarıyla Yağmurdere nahiyesi, Canik sancağının Bafra, Çarşamba ve Ünye kazalarıyla Karakuş ve Kavak

¹⁴⁹¹ BOA, DH.MKT., 850/50. 14 Nisan 1320/27 Nisan 1904; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 239.

¹⁴⁹² BOA, DH.MKT., 850/50. 25 Mayıs 1320/7 Haziran 1904.

nahiyelerinde şiddetli bir şekilde hüküm sürmekteydi. Buna karşın vilayetin hastaneleri olmayıp doktorları da yetersiz olduğundan hastalığın oranı tespit edilememişti. Ancak doktorlara müracaat eden hastalar içinde frengililerin oranının % 4 civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Vilayet merkezindeki Gureba Hastanesi de 15 kişiyi alabilecek bir koğuştan ibaret olmakla birlikte Samsun hastanesinin de yarısı askerlere tahsis edilmişti. Bu sebeple zaten yetersiz olan söz konusu hastaneler, frengi hastalığının tedavisi için uygun olmadığından vilayet merkezinde bir Frengi Hastanesinin açılmasına dair talep Trabzon vilayetinden 7 Mayıs tarihli tahriratla arz edilmişti.¹⁴⁹³

Dahiliye Nezaretinden vilayete gönderilen 22 Ağustos tarihli cevapta, hastane kurulmasının masraflı görülmesi sebebiyle seyyar doktorların tayin edilmesi bildirildi. Vilayet tarafından mevcut hastanelerin durumu yukarıdaki gibi zikredilmesinden hastanelerde frengi koğuşlarının olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Dahiliyenin bu yazısında merkez hastanedeki frengi koğuşunun yüz yatağa çıkarılması ve Samsun hastanesinin de genişletilerek 40-50 yataklık bir frengi koğuşunun ilave edilmesi istendi. Mevcut doktorların ise seyyar çalışma vazifesini yapmaya yeterli olamazsa her ay 1.000 kuruş maaş ve harcırah ile ilaç masrafı olarak da 500 kuruşun temini halinde gerekli doktorların tayin edileceği ifade edildi. Bununla birlikte geçimlerini sağlamak için Rusya ve Romanya'ya gidip-gelen bazı köylülerin oralardan kapmış oldukları frengiyi vilayet dâhilinde yaydıklarının anlaşılması üzerine hastalığın daha fazla yayılmaması için Kastamonu vilayetinde olduğu gibi bunların gözetim altına alınması tavsiye edildi. Söz konusu devletlerden geri gelenlerin muayeneye tabi tutulması da faydalı görülmekteydi. Hastanelerdeki ek kısımların gerekli keşiflerinin yapılarak ne kadar masrafa çıktığının belirlenerek bildirilmesi istendi.¹⁴⁹⁴ Vilayete aynı çalışmaların yapılarak cevabının verilmesi, 9 Nisan 1907 tarihinde tekrar bildirilmişse de yine cevap gelmediğinden aynı şekilde bir tebliğ de yaklaşık bir yıl sonra yani 10 Mart 1908 tarihinde yapıldı.¹⁴⁹⁵

Taşra vilayetlerinden yapılan taleplerin merkezî yönetim tarafından geciktirilmesi birçok defa görülmüşse de bu konuda tam tersine vilayet idarecileri frengiye karşı tedbir

¹⁴⁹³ BOA, DH.MKT., 850/50. 16 Mayıs 1322/29 Mayıs 1906; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 239.

¹⁴⁹⁴ BOA, DH.MKT., 850/50. 9 Ağustos 1322/22 Ağustos 1906; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 239.

¹⁴⁹⁵ BOA, DH.MKT., 1159/58. 26 Şubat 1323/10 Mart 1908.

alınmasını geciktirmekteydi. Bu konuda Vilayet Sıhhiye Mufettişliğinden ancak 30 Kasım 1908'de gönderilen tezkire, Vilayet İdare Meclisinde yılsonuna yakın bir tarihte görüşüldü. Bu toplantıda 1904 yılından itibaren yapılan yazışmaların hepsi tekrar gözden geçirildi. Samsun Hastanesine yapılacak ilave için inşaat masrafı 230.000 ve teşrifatı da 50.000 olmak üzere toplam 280.000 kuruşa ihtiyaç olduğu anlaşılmaktaydı. Daha önce de ifade edildiği üzere vilayet merkezindeki Gureba Hastanesinin 15 kişiyi alabilecek bir koğuştan ibaret olduğu ve bunun dışında ayrı bir frengi koğuşunun olmadığı gibi inşaatın yapılabileceği elverişli bir arsanın da bulunmadığı belirtildi. Dört sene önce hastane yapılmasını uygun gören vilayet idarecileri, aradan uzun bir süre geçmesine ve frenginin ahali arasında yayılmasına rağmen merkezden istenen çalışmaları yapamadığı gibi bu defa da hastane yapımından vazgeçti. Bu konuda etraflıca düşünüldüğü ve insan hayatının düşmanı olan frengi hastalığının bulaşıp genişlemesine karşı gerekli olan tedbirlerin bir an önce uygulanmasıyla vilayetin bu hastalıktan temizlenmesinin gerekli olduğu ifade edildi. Ancak frengi hastalığı için vilayet merkezinde ve Samsun'da ayrı birer hastane inşası fazla masraf gerektirdiği gibi hastalığa yakalanmış olanların özellikle uzak yerlerdeki hastalarda, hastalığın ne mahiyette olduğu bilinemediğinden ve yolculukla ilgili zorluk ve masrafa da katlanmak istemeyeceklerinden hastaneye müracaat etmeyecekleri düşünülmüştü. Bu hastanelerin yapımından düşünüldüğü kadar fayda sağlanamayacağı ve Trabzon vilayetinde hastalığın Kastamonu'da olduğu kadar yaygın olmadığı belirtilerek hastanenin yapımından vazgeçildiği bildiriliyordu.¹⁴⁹⁶

Hastanelerin yerine ise hastalığın bulunduğu mevkilerin iki daireye ayrılmasıyla her bir dairede bir seyyar doktor görevlendirilmesi ve bu doktorların daireleri içinde bulunan köyleri ve mahalleleri imkân dâhilinde senede iki defa dolaşmaları uygun bulundu. Muhtarların bu hastalığa yakalanmış olan kişilerin isimlerini doktorlara bildirmeye ve bunlardan biri evlenmek istediği takdirde doktordan şahadetname almaya mecbur edilmesi sayesinde hastalığın sirayeti önlenecekti. Vilayetin frengi konusundaki taksimatı ise Canik sancağıyla merkez sancağa bağlı Ordu, Giresun ve Tirebolu kazalarının bir daire ve merkez sancağının diğer kazalarıyla Gümüşhane ve Lazistan sancakları da ayrı bir daire kabul edilecekti. Buralarda görev yapacak doktorlara Mal Sandığından aylık 1.000 kuruş maaş ve harcırah ile ilaç masrafı olarak da 500 kuruş

¹⁴⁹⁶ BOA, DH.MKT., 2759/1. 6 Kanun-ı evvel 1324/19 Aralık 1908.

verilecekti. Vilayet Sıhhiye Müfettişı Abdülkerim Efendi'nin görüşü de aynı yöndeydi.¹⁴⁹⁷ Doktor tayini uygun görülmeyle bunun yerine Canik ve Gümüşhane'de belediye doktorlarının ve hastalık olan yerlere sıhhiye müfettişinin de gönderilerek frengilileri tedavi etmeleri vilayete bildirildi.¹⁴⁹⁸ 1908'in sonunda hastanelerin yapımından bahsedilen sebeplerle vazgeçilmesine rağmen 1909 yılının ilk döneminde bu hastanelerin tekrar açılması istendi. Ancak sürekli yapılacak harcama ve giderler konusunda masrafların devletçe karşılanması talep edildi.¹⁴⁹⁹ Bu konuda Vilayet Sıhhiye Müfettişliği ve Gümüşhane Mutasarrıflığından da telgraflar gönderildi.¹⁵⁰⁰

Hastanelerin açılması konusunda yapılan talebe cevap bu defa merkezden geciktirildi. 9 Mart tarihli İdare Meclisi mazbatasında bu konuda cevap verilmediği ifade edilerek hastalığın günden güne yayılması sebebiyle ahalinin sıkıntıdan kurtarılması için söz konusu hastanelerin biran önce açılmasının acil bir ihtiyaç olduğu ifade edildi.¹⁵⁰¹ Ancak Memleket hastaneleri için düzenlenecek olan nizamnamenin tasdik edilmesine kadar Trabzon için istisnai bir kararın alınamayacağı bildirildi.¹⁵⁰² 11 Ağustos'ta bu defa Vali Mustafa Bey, tarafından aynı talep yineleni¹⁵⁰³ ve vilayetlerdeki hastane ihtiyacına karşı şimdilik 1911 (1327) bütçesine 50.000 lira eklenmiş olduğundan Trabzon vilayetinin talebinin dikkate alınacağı cevabı verildi.¹⁵⁰⁴

Frengiden en fazla etkilenen gruplardan birisi de askerlerdi. Ordu, Giresun ve Tirebolu kazalarında 1910 yılında silâh altına alınan redif askerlerinden bazıları frengi hastalığına yakalandıklarından sevklerinin ertelenmesini istediler. Bunlardan gerçekten hasta olanların olduğunun anlaşılmasına rağmen bir kısmının da askerlikten kurtulmak için hasta olduklarını beyan ettikleri anlaşılmıştı. Hasta olanların askerî hastanelerde veya frengi hastaneleri bulunan yerlerde tedavi edilmesinin gerekeceği vilayete bildirilerek sevklerinin ertelenmesi isteğine olumsuz cevap verildi.¹⁵⁰⁵

¹⁴⁹⁷ BOA, DH.MKT., 2759/1. 6 Kanun-ı evvel 1324/19 Aralık 1908.

¹⁴⁹⁸ BOA, DH.MKT., 2759/1. 21 Şubat 1324/6 Mart 1909.

¹⁴⁹⁹ BOA, DH.MKT., 2808/65. 28 Nisan 1325/11 Mayıs 1909.

¹⁵⁰⁰ BOA, DH.MKT., 2839/65. 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909.

¹⁵⁰¹ BOA, DH.MUİ., 101/68. 24 Şubat 1325/9 Mart 1910.

¹⁵⁰² BOA, DH.MUİ., 101/68. 16 Mayıs 1326/29 Mayıs 1910; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 240.

¹⁵⁰³ BOA, DH.MUİ., 101/68. 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910.

¹⁵⁰⁴ BOA, DH.MUİ., 101/68. 23 Ağustos 1326/5 Eylül 1910; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 240.

¹⁵⁰⁵ BOA, DH.MUİ., 109/31. 20 Haziran 1326/3 Temmuz 1910; Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 240; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 189.

Frengi hastalığına karşı çeşitli tedbirler alınmaya çalışılırken hastalığın sirayeti olan vasıtalara ve ahalinin alışkanlıklarının bu hastalığın bulaşmasındaki etkilerine *Hekim* gazetesinin 28 Ocak 1911 (R. 15 Kanun-ı sani 326) tarihli sayısında değinilmekteydi. “*Buse ile İntikal-i Maraz ve Ebeveyne İbret*” isimli yazıda, insanlara bulaşan hastalıkların bulaşma şekillerinin tıbbın gelişmesinden dolayı artık bilindiğinden ve bunları anlatmanın da doktorların görevlerinden olduğu ifade edildi. Makalede bu vasıtalarla “buse”nin ne gibi hastalıkları taşıdığı ve buna karşı hangi tedbirlere başvurulması gerektiği konusunda bilgi verildi. Sağlık açısından buse, “*dudak ve yanak üzerinde başkası tarafından terk edilen tükürük, salya*” olarak nitelendirilmekteydi. Verilen örneklerle toplumdaki alışkanlıkların önünün alınması ve bu alışkanlıkların ne gibi sonuçlar doğurabileceğine işaret edilmekteydi: Sokakta oynayan bir çocuk kazayla yere düşer ve yanağı yaralanır. Bu kazayı gören adam hemen cebinden bir parça kâğıt çıkararak ağzına götürüp ıslattıktan sonra çocuğun yanağındaki yara üzerine yapıştırır. 6 hafta sonra eski yaranın yerinde bir çıban ortaya çıkar. Çocuğun ailesi çocuğu doktora götürdüğü zaman yapılan muayene neticesinde çocuğun frengiye yakalandığı anlaşılır. Frengi hastalığının buse ile yani salya ve tükürük ile bulaştığına dair diğer bir örnek ise şöyleydi: Frengi hastalığı taşıyan bir adam, yeğenine bir düdük yapar. Bunun nasıl çalınacağını çocuğa göstermek amacıyla ilk önce kendisi çalmaya başlar. Bu şekilde düdük onun ağzındaki frengi mikroplu tükürük ile kirlenir ve daha sonra da düdük, çalması için çocuğa verildiğinden bu şekilde hastalık çocuğa da bulaşmış olur. Bu çocuklara, anlatılan vasıtalarla bulaşan frenginin, daha sonra bu çocuklardan da anne babalarına ve kardeşlerine de bulaşacağı bildirilmekteydi. Avrupa’da mikrobun bulaşmasına karşı çocuklarını düşünen annelerin, çocuklarının şapkalarının üzerindeki kurdeleye “beni öpmeyiniz” diye yazdığı aktarılmaktaydı. Buradan hareketle yazar, çocuklarının sağlığını düşünen anne-babaların, bu örneklerden ibret alarak çocuklarını hiç kimseye öptürmemelerini tavsiye etmekteydi.¹⁵⁰⁶ Bu yazılarla hastalıkların basit bir şekilde bulaşabileceğine vurgu yapılarak insanların hastalıklara karşı bilinçlenmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Daha önce vilayette frengi hastanelerinin kurulmasına yönelik yazışmalardan bir sonuç çıkmadı. Zira *Samsun’da Ticaret Odası* gazetesinin 11 Nisan 1914 tarihli sayısındaki haber de bunu teyit etmekteydi. Gazetede Samsun’daki frengi hastalarının

¹⁵⁰⁶ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 333-335.

tedavisinin Gureba Hastanesinde yapıldığı, ancak buranın da yetersiz olması sebebiyle ayrı bir Frengi Hastanesinin inşasının kararlaştırıldığı ve güzel bir hastanenin yapılmasının temenni edildiği bildirilmekteydi.¹⁵⁰⁷

3.4. ÇİÇEK SALGINLARI

Çok eski dönemlerden itibaren birçok kişinin ölümüne sebep olan çiçek hastalığına karşı aşı bulunarak 19. yüzyılda geliştirilmişti. Daha önceki bilgilerden hareketle Osmanlı Devleti'nde toplum sağlığının öneminin de kavrandığı bu yüzyılın sonlarına doğru çiçek aşısı, belirli sınırlarda zorunlu hale getirilmeye çalışılmıştı. Ancak alt yapı ve personel sıkıntısının yanında en önemlisi de maddî yetersizlik sebebiyle çeşitli sorunlar da yaşanmıştı. Bahsedilen sıkıntılara rağmen devletin birçok vilayetinde çiçek salgınlarına karşı ya da hastalığın çıkarak birçok canın kaybına sebep olmaması için yapılan aşının Trabzon vilayetinde de uygulandığı görülmektedir. Örneğin 1850 yılında Trabzon'da Kavrakoğlu Dimitraki isimli kişi, uzun süreden beri şehirdeki çocuklara ücretsiz olarak aşı yapmış ve yapılan aşıların da faydası görülmüştü. Aşıların faydasının görülmesi üzerine bu kişiye beşinci rütbeden bir nişan verildi.¹⁵⁰⁸

1857 yılının Ocak ayında Samsun merkeziyle çevresindeki köylerde çiçek hastalığı şiddetli bir şekilde hüküm sürmekteydi. Şehirde doktorların olmasına rağmen aşının bulunmaması, hastalığın yayılmasına ve vefata dahi sebep olmaktaydı.¹⁵⁰⁹ Bu sıkıntıların giderilmesi amacıyla Mekteb-i Tıbbiye doktorlarından Yankorayko'nun tayin edilmesine ve 300 aşı kalemi verilerek gönderilmesine karar verildi.¹⁵¹⁰ 1859 yılının yaz mevsiminde Rize'de çiçek hastalığı baş gösterince Dr. Nikola Efendi hastalığın tedavisi için oraya gönderildi.¹⁵¹¹

1860'lı ve devam eden yıllarda birçok hastalıkla beraber çiçek hastalığının da görüldüğü Trabzon vilayeti sınırlarında ciddi sorunlar yaşandı. Bu yıllarda Kafkasya'dan gelen göçmenlerin ilk uğrak yeri olan Trabzon ve çevresinde göçmenlerin getirdiği veya geldikleri zaman olumsuz şartlarda yaşamalarından kaynaklı ortaya çıkan hastalıklar, aşırı bir şekilde artarak önüne geçilemez bir duruma geldi. Bu insanlar, Rus

¹⁵⁰⁷ *Samsun'da Ticaret Odası*, no: 228. 29 Mart 1330/11 Nisan 1914. s. 1.

¹⁵⁰⁸ *BOA, A.MKT.UM.*, 10/65. 14 Receb 1266/26 Mayıs 1850.

¹⁵⁰⁹ *BOA, İ.DH.*, 369/24419. 14 Cemaziyevvel 1273/10 Ocak 1857.

¹⁵¹⁰ *BOA, İ.DH.*, 369/24419. 27 Cemaziyelahir 1273/22 Şubat 1857; *A.MKT.MHM.*, 108/5. 7 Receb 1273/3 Mart 1857.

¹⁵¹¹ *BOA, A.MKT.MHM.*, 163/23. 11 Muharrem 1276/10 Ağustos 1859.

limanlarından gemilere istif edilerek gönderilmiş ve bunlara ihtiyaçlarını karşılayacak hiçbir yardım da yapılmamıştı. Bu şekilde ilk ulaştıkları Osmanlı limanı olan Trabzon'a geldiklerinde çoğu çiçek, tifüs ve iskorbüt (ishal) hastalığından¹⁵¹² hayatını kaybetti. Bunların arasında günlük ölüm oranları da günden güne arttı, 1863 yılının kış aylarında günlük vaka sayısı 20 ile 50 arasındayken baharda 500'e kadar çıktı. Sadece Trabzon'da ölen göçmenlerin toplam sayısı 30.000'e ulaşmıştı. Samsun'da da bu oran, aynı şekilde yüksek seyretmekteydi.¹⁵¹³ Bu hastalığın tedavisi konusunda mahallince tedbirler alındı, İstanbul'dan doktor gönderilerek orada bulunan diğer birimlerdeki doktorların da hastalara yardım etmesi istendi.¹⁵¹⁴

Alınan tedbirlere rağmen kısa bir süre içerisinde hastalığın genişleyerek böyle vahim bir sonucun ortaya çıkması, devlet idarecilerini de zor durumda bıraktı. Zira hastalığa karşı en başlıca tedbir, doktor olmasına karşın orada bulunan doktorlar yeterli değildi. Ortaya çıkan bu durumun ve doktor konusundaki ihtiyacın bir nebze de olsa giderilmesi konusunda 19 Ocak 1864'te; "*Trabzonda bulunan muhâcirîn içinde hastalık ve telefât çoğalmış olduğundan orası için evvelce taleb olunan tabîbin biran evvel irsâli ve Sinob ve Samsun taraflarına dahî birer nefer tabîbin hemen iğzâmı...*"¹⁵¹⁵ talep edildi. Bu konu Mekteb-i Tıbbiye'ye havale edilmekle beraber hastalığın yerli ahaliye bulaştırılmaması ve muhacirlerin hastalıktan korunması cevap olarak Trabzon'a bildirildi.¹⁵¹⁶ Ancak Trabzon'da 1 Aralık 1863-17 Şubat 1864 tarihleri arasında göçmenlerden 3.000, yerli ahaliden ise 470 Türk, 36 Rum, 17 Ermeni ve 9 Katolik'le birlikte 6 Avrupalı vefat etti. Bu veriler göçmenlerin dışında yerli ahali arasında da ölüm oranının yüksek olduğunu göstermektedir.¹⁵¹⁷

Gelen göçmenlerin barınması için kamplar kuruldu. Bu kamplarda görev yapacak bir doktor istendi ve karantinadan çıkan muhacirlerin barınmaları için barakaların yapılması kararlaştırıldı. Bu kampların yanında gelen muhacirler, şehirdeki hanlara¹⁵¹⁸

¹⁵¹² Göçmenlerle birlikte çiçek hastalığının yanında diğer hastalıkların da görülmesine rağmen konu bütünlüğünün sağlanması amacıyla bunlar ayrı ayrı anlatılmadı. Ağırlıklı olarak çiçek hastalığının görülmesi sebebiyle bu kısımda toplu olarak değerlendirildi.

¹⁵¹³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, (Çev. Fatma Sarıkaya), TTK. Yayınları, Ankara 2012, 41.

¹⁵¹⁴ BOA, A.MKT.MHM., 293/25. 20 Kanun-ı sani 1279/1 Şubat 1864.

¹⁵¹⁵ BOA, A.MKT.MHM., 290/37. 9 Şaban 1280/19 Ocak 1864.

¹⁵¹⁶ BOA, A.MKT.MHM., 288/89. 19 Şaban 1280/29 Ocak 1864.

¹⁵¹⁷ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 44.

¹⁵¹⁸ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 72.

ve resmî binalara yerleştirildi. McCarthy, göçmenlerin bu kamplarda kaptıkları hastalıkları sonradan kırsal alanlara dağıtıldıklarından şehir merkezinin dışındaki çevreye de yaymış olduklarını ifade etmektedir.¹⁵¹⁹ Zira bu kamplarda günlük ölüm oranı 130 ile 150'nin altına düşmemişti.¹⁵²⁰

Hastalığın verdiği telefatin önlenmesi amacıyla ısrarla doktor istenmesine rağmen Samsun'da bir doktora 4-5.000 hasta düşmekte ve hastalık korkusundan oraya gitmeye istekli doktor bulunamamaktaydı. Ocak ayında yapılan talebe, ancak Ağustos ayında cevap verilerek Mahmud Yusuf Efendi görevlendirildi. Doktor sıkıntısının çekildiği böyle bir dönemde Samsun Karantina doktoru da vefat etmişti. Doktor bulmakta zaten sıkıntı çeken devlet, buna çözüm olarak 1.000 kuruş olan karantina doktorunun maaşını 2.000 kuruşa çıkarttı ve bu şekilde ancak doktor bulabildi. Hasta sayısının fazla olmasına rağmen doktor yetersizliği, ölüm oranlarının bu denli yüksek olmasının başlıca sebebi olarak değerlendirilmektedir.¹⁵²¹

1864'te Trabzon ve Samsun limanlarına gelecek muhacirler için ve bölge ahalisinin sağlığının korunması amacıyla doktorlar tayin edildi. Ancak bu doktorlardan bazılarının görevlerini gereği gibi yapmadıkları da ifade edilmekteydi. Sağlık görevlileri arasından Muhacir Eczacısı Esseyid Hüseyin Efendi tarafından kaleme alınan bir mektup, bu konudaki olumsuzluklara dair fikir vermektedir. Hüseyin Efendi mektubunda, görevlilerin bazılarının görevlerini kötüye kullandıklarına ve yetkililerin bunlara göz yumduklarına dair ciddi iddialar ileri sürmüştü. Yazarın da dediği gibi *“sorgulayıcı olmak kaydıyla”* mektuptaki konular şu şekilde sıralanmıştır:

“1- Trabzon'da bulunan muhacirlere bakmakla görevlendirilen doktorlardan ikisinin asli görevlerini yapmayarak, birinin valinin yirmi kadar cariyelerine bakması diğerinin ise komisyon başkatibinin yanında kalarak onun cariyelerine bakması

2- Dersaadetten hekimlerin eline gelen eczaların yine onlar tarafından uygunsuz bir şekilde değerlendirilmesi. Örneğin hekimlerden Pertev Efendi için fişek yaptırılmıştır. 5 kıyye güherçile ve 5 kıyye kükürt muhacirin eczasından kullanılmıştır.

¹⁵¹⁹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 44.

¹⁵²⁰ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 77.

¹⁵²¹ İbrahim Serbestoğlu, “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu”, Cevdet Yılmaz (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, (83-97), Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, 89-90.

3- Ecza sandıklarının üzerinde bulunan içinde ne olduğunu gösterir pusulaların hekimler tarafından değiştirilmesi. Her sandıkta ne kadar ecza olduğunun bilinmemesi.

4- Trabzon'da bulunan askerler için gönderilen eczaların da hekimlerin elinde olduğundan çoğu zaman yok denilerek verilmemesi. Halbuki bu eczaların tümü mevcuttur. Ancak hekimler kendi istedikleri mahallere göndermektedirler.

5- Hekimler tarafından ecza sandıklarının başka yerlerde açılarak satması. [ilaçların satılması]

6- Vali ve Komisyon başkatibi (Tevfik Efendi)nin muhacirler arasından karantinaya İstanbul'a götürülecek denilerek esir cariye almakta oldukları. Bunlara karantina tarafından ruhsat verilmeyip çevrilmiş ve hükümete teslim olunmak üzere gönderilmiş ise de hükümette alıkonmayub esirci Hacı Osman Ağanın hanesine gönderilmiş ve orada İstanbul'dan gelmiş olan bir hatuna teslim olunmuştur.

7- Ölen muhacirler için kefenlik bez bile bulunamadığından cenazelerin meydanda çok kötü bir şekilde kaldığı

8- Muhacirler içinde kimsesiz olanlar ve tüm ailesi hastalanarak yalnız kalanlara memurlar tarafından bakılmadığından çoğunun açlıktan ölmeleri.

9- Ecza kaynatmak için aylık 120 kıyye (okka) kömür verilmesi gerekirken eczacının kendisi tarafından karşılanması.

10- Doktorların hem muhacirler için ecza istemeleri, hem de ilgilenmedikleri için gerekli eczanın dahi ulaştırılamaması.

11- Dersaadetten eczacı (Hüseyin Efendi) için ısmarlanan cerrah takımına Tevfik Efendi yanında bulunan hekim tarafından el konulması ve geri verilmemesi.

12- Bazı esnaf tarafından muhacirlere kokmuş ve fena halde bulunan yiyecek-içeceklerin satıldığı, bunun Hüseyin Efendi tarafından engellenmeye çalışıldığı, ama yetkililerden destek göremediği için başarılı olamadığı. ”¹⁵²²

İskân Komisyonu Müfettişi Ali Rıza Efendi, Eczacı Hüseyin Efendi'nin bahsedilen konular hakkında şikâyetle bulunduğunu ifade ederek söz konusu doktorların yerine yenilerinin tayin edilmesini ya da bu doktorların Tıbbiye Nezareti tarafından kesin bir dille uyarılmasını istedi. Bu konuda Sadaretin görüşü ise yazılanların doğru olması halinde hem hazinenin zarar göreceği hem de muhacirlerin dertlerine derman

¹⁵²² Ayşe Pul, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskanı (1860-1864)”, Gazanfer İltar (Ed.), *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 09-11 Ekim 2008, *Bildiriler*, 1, (544-561), Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2009, 554-556.

olunamayacağından memurların görevlerini düzgün bir şekilde yapmaları gerektiği şeklinde oldu.¹⁵²³ Özellikle alıntı yapılarak orijinal şekliyle verilen ve doktorlar için çok ciddi iddialar ihtiva eden bu mektubun doğruluğuna yönelik bir incelemenin yapıp yapılmadığına dair bir açıklama bulunmamaktadır.

Göçmenlerin yoğun olarak gelmesi ve çeşitli sıkıntılarla beraber çok ciddi sağlık sorunlarının da yaşandığı bu dönemin Trabzon'una dair Justin McCarthy şu bilgileri vermektedir: *“Ölümler yeterince itina gösterilmeden gömüldüğü için mezarlıkların çevresi yaşanamaz hale gelmiş ve bu durumun nahoşluğu yüzünden aileler topluca evlerini terk ediyorlar. Birkaç gün önce kasabanın çeşmelerine su taşıyan ana arkın içinde yüzen bir Çerkes'in cesedinin bulunmasıyla, su şebekesinin kirlenmiş olduğu anlaşıldı. Sokaklar ve meydanlar çok berbat vaziyette, yiyecek porsiyonları hem küçülmekte hem de fiyatları artmakta, yakacak bulunamamakta; bütün bunlar sefaleti artırmakta ve hastalık yayılmakta”*.¹⁵²⁴

1864 yılında Karadeniz sahillerine toplanan muhacirler, belirlenen iskân bölgelerine gönderildi. Bu yılın Ağustos ayında 116.100 göçmen, geçici olarak Trabzon, Giresun, Samsun ve Sinop'ta iskân edildi. Bunlar arasında ölenlerin sayısı yüksekti. 1865'e kadar Trabzon'da toplam 53.000 kişinin hayatını kaybettiği bildirilmekle birlikte¹⁵²⁵ bu zamana kadar Osmanlı topraklarına 300.000 muhacir geldiği ve bunların üçte birinin öldüğü de ifade edilmektedir.¹⁵²⁶

Trabzon ve çevresine yapılan göçlerle birlikte meydana gelen çiçek ve tifüs salgınlarından Karadeniz limanlarında yaşayan yerli ahali de etkilendi. Kendilerini korumak isteyen ahali, geçici bir süre şehri boşaltarak hastalıklardan kaçmaya çalıştı. Şehirde ticaret tamamen dururken ekmek dahi bulunamaz oldu.¹⁵²⁷ Hem Trabzon'da hem de Samsun'da fırıncılar dahi fırınlarını kapatıp gittiklerinden normal zamandan daha az ekmek üretildi. Bu ise açlık tehlikesiyle birlikte¹⁵²⁸ pahalılığa sebep oldu. Devletin muhacirlerin ihtiyaçları sebebiyle değirmenlere el koyması üzerine yerli ahali

¹⁵²³ Pul, “Kafkasya Muhacirlerinin İskanı”, 554-556; Ayşe Pul, “Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (16), (Kış 2011), 415.

¹⁵²⁴ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 41-42.

¹⁵²⁵ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK. Yayınları, Ankara 1997, 91.

¹⁵²⁶ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 78.

¹⁵²⁷ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 44.

¹⁵²⁸ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 44; Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 75.

unlarını öğütecek bir yer bulmakta zorlandı. Hastalık sebebiyle şehirlerden kaçan ahali, biraz da bu şartlar sebebiyle şehirden çıkmaktaysa da bu durum şehirlerin bütün ticarî faaliyetlerinin de durmasına neden olmuştu.¹⁵²⁹

1864 yılında Trabzon'da havaların ısınmasıyla ölüm oranı yükselmişti. Bu durum mezarlıkların dolmasına sebep olurken ölümler de gerektiği gibi gömülememişti. İstanbul'daki Karantina Meclisi tarafından ölümlerin kurallar çerçevesinde gömülmesi konusunda Vali Emin Muhlis Paşa uyarılırken Müslümanlardan kendisine karşı oluşacak tepki nedeniyle ölümler, dinî esaslara göre gömülmeye devam edildi. Fakat bu da gerektiği gibi yapılmadı, muhacirlerden ölenlerin cesetleri çok az bir toprakla ya da yağın karla örtüldü. Karların erimeye başlamasıyla da cesetlerden çıkan koku, hastalık endişesini artırdı. Dr. Barozzi'nin gelişiyile birlikte bunlar için önlem alınmaya başlandı ve eski mezarların üzerine toprak serilerek hastalık mikroplarının dışarı çıkması engellenmeye çalışıldı.¹⁵³⁰ Bununla birlikte vali tarafından şehir içinde ölü defnedilmesi yasaklanırken her bir cemaat için şehir dışında mezarlıklar tahsis edildi.¹⁵³¹

Bu zorunlu göçe hazırlıksız yakalanan Osmanlı Devleti, sağlık konusunda ve salgın hastalıklara karşı çok iyi koşullara sahip değildi. Ekonomik sıkıntının yanında kalifiye eleman bulmak da zordu. Daha önceki örneklerde görüldüğü üzere devlet, mevcut birkaç doktorunu ve elindeki kısıtlı sağlık malzemesini göndermekten başka çok fazla bir şey yapamıyordu.¹⁵³² Bu sıkıntılara rağmen çiçek hastalığının görüldüğü bazı yerlerde aşı kampanyası yapıldı. Kampanyanın yapıldığı yerlerden biri de Tirebolu kazasıydı. Tirebolu'da 1863 yılında çıkan salgın sırasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneden Trabzon'a gönderilen Dr. Hüseyin Efendi, kazada 667 çocuğa aşı yaptı. Aşılanan çocukların künyelerini ve yaşlarını gösteren bir de defter düzenlendi. Tirebolu Kazası İdare Meclisi tarafından düzenlenen Teşekkür Mazbatasından aşı kampanyasının nasıl yapıldığı anlaşılmaktadır. Köy ve mahallelere ilan edilen kampanya 40 günde tamamlandı. Bu bölgedeki çiçek hastalığı büyük can kayıpları neticesinde 1866 yılına kadar ancak 3 yıl içinde önlenemedi.¹⁵³³

¹⁵²⁹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 74-75.

¹⁵³⁰ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 74, 76.

¹⁵³¹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 372-373.

¹⁵³² McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 41-43.

¹⁵³³ Ayhan Yüksel, "Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını ve Tirebolu'da Aşı Kampanyası (1863)", Gazanfer İltar (Ed.), *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008, Bildiriler*, 1, (367-390), Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2009, 373-374.

1867 yılındaki Abaza göçü öncesinde çeşitli tedbirler alınarak göçmenlerin geleceği Trabzon, Samsun ve Sinop'ta hastaların tedavisiyle ilgilenmek için Müslüman üç doktor gönderildi. Doktorlara uygulanacak tedbirlere dair hazırlanan talimatlar da verildi. Geleceklerin miktarı bilindiğinden etkili tedbirler alınacak ve geldikleri zaman memlekete sokulmayarak şehir dışında ikametleri için elverişli yerler hazırlanacaktı.¹⁵³⁴

1863-64 yılındaki büyük salgında en önemli sorun olan doktor sıkıntısı, ilerleyen yıllarda da devam etti. 1870'te Gümüşhane sancağına bağlı Kelkit kazasının çoğu yerinde çiçek hastalığı çıktı. Fakat orada doktor bulunmadığından hastalığın tedavisi mümkün değildi. İş böyle olunca tedavi edilemeyen çocuklar, çeşitli ıstıraplar çekmekteydi. Bazı yerlere tayin edilen aşı memurları tarafından yapılan çiçek aşısının olumlu sonuçlar vermesi ve bu hizmetten Kelkit ahalisinin de faydalanması istendi. Ayrıca hastalık, yalnız bu kazada olmayıp Gümüşhane'nin diğer kaza ve köylerinde de ortaya çıkmaya başladı. Müdahale edilmezse daha fazla yayılacak olan hastalık sebebiyle büyük kayıplar yaşanacağından *"...bu misillü ilel-i sâriyenin zuhûrunda esbâb-ı indifâiyyesinin tedârik ve istikmâliyle etfâl-i ahâlinin mezkûr hastalıktan kurtarılması vezâif-i hükümetden bulunmuş olduğuna mebnî"* vilayet aşı memuru Mustafa Efendi Gümüşhane sancağına gönderildi.¹⁵³⁵

Bu kadar sıkıntının yaşandığı bir dönemde tedbir almaya çalışan personel ve karantinalara dair şikâyetler daha önce de görülmüştü. Bu konudaki bir diğer iddia da 1 Eylül 1876 tarihinde Roma Elçiliğinden geldi. Verilen bilgiye göre "İtali" gazetesinin o günkü nüshasında yer alan haberde Pulathane'de karantina bekleyen yolcular, Sıhhiye kordonunu geçmek istemişler ve buna engel olmak isteyen askerler de bu yolcuların üzerine ateş açmışlardı. Bu olay neticesinde yolculardan 8'i ölürken 27'si yaralanmıştı.¹⁵³⁶ Yabancı gazete haberi olması ve Osmanlı Devleti'nin bir şekilde zor durumda bırakılmaya çalışıldığı bir dönemde böyle bir haberin yapılması, karantinalara yönelik menfi kamuoyu oluşturulmaya çalışıldığını düşündürmektedir.

Kırım Savaşı sonrasında meydana gelen göç dalgasının ardından 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve devamında da yeni bir göç dalgası daha geldi. Trabzon'a gelen hasta muhacirlerin tedavisiyle ilgilenmek üzere Dr. Binbaşı Dika ve

¹⁵³⁴ BOA, A.MKT.MHM., 380/57. 15 Nisan 1283/27 Nisan 1867. Meclis-i Ahkam-ı Adliye Mazbatası; Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun", 90.

¹⁵³⁵ BOA, ŞD., 1826/31. 11 Rebiülevvel 1287/11 Haziran 1870.

¹⁵³⁶ BOA, HR.TO., 98/106. 20 Ağustos 1292/1 Eylül 1876.

Eczacı Sinekerim Asadur Efendiler¹⁵³⁷ görevlendirildi. Hastalananlardan 15'i hariç diğerleri tedavi edildi. Bu sırada göçmenler arasında çiçek hastalığının çıkması sebebiyle Aşıcı Mustafa Efendi Trabzon'a gönderildi.¹⁵³⁸ 1879 yılında da Maçka'da çiçek salgınının görülmesi üzerine bir aşı memuru görevlendirildi.¹⁵³⁹

Çiçek hastalığı Trabzon vilayetinde zaman zaman ortaya çıkmaktaydı. 1889 yılının ilk günlerinde Trabzon'dan çıkarak boğaza gelen Şerefresan Vapuru'nda Livane muhacirlerinden 29 çocukta çiçek hastalığı görüldü. Anne ve babaları ile beraber toplam 65 kişi Kavak Karantinahanesinde tedavi altına alındı.¹⁵⁴⁰ Aynı yıl Anadolu'nun bazı yerleriyle birlikte Trabzon'da da hastalık görüldüğünden aşı tüpü istendi.¹⁵⁴¹ Kelkit kazasındaki hastalık için Trabzon'dan 300 adet aşı kalem talep edildi. Ancak aşılar vilayete ulaşmadığından acil olarak gönderilmesi istendi.¹⁵⁴² Bunun üzerine 30 adet aşı kaleminin postaya verildiği bildirilirken aşı mayasının çoğaltılması konusunda memurlara bilgi verilmesi istendi.¹⁵⁴³

1890 yılı Mart ayında da aşı yapılması için istenen 300 adet aşı kaleminden sadece 20 adedi gönderildi ve kalanının da satın alınacağı bildirildi. Ancak bu duruma karşı her sene belediyenin bu iş için İstanbul'a 1.000 kuruş gönderdiğinden bunların tamamının gönderilmeyerek satın alınmasının sebebinin anlaşılamadığı vilayetten cevaben ifade edilirken kalan 280 adet aşı kaleminin de acele gönderilmesi istendi.¹⁵⁴⁴ Aynı yıl Hopa kazasına bağlı Viçe¹⁵⁴⁵ nahiyesinde ortaya çıkan çiçek hastalığı tedavi edildi.¹⁵⁴⁶ 1892 yılı Ocak ayında da çiçek hastalığı çıkan vilayetten acilen 40-50 kadar aşı kalem istendi.¹⁵⁴⁷ İstenen aşılardan bir kısmının gönderildiği vilayete bildirildi.¹⁵⁴⁸ Bu

¹⁵³⁷ Bu isimler Süleyman Erkan tarafından "Doktor Binbaşı Rıza ve Eczacı Kerim Efendiler" olarak gösterilmesine rağmen, bunların "Doktor Binbaşı Dika ve Eczacı Sinekerim Asadur" olarak okunması gerekmektedir. Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 85-86.

¹⁵³⁸ BOA, *İ.DH.*, 759/61937. 21 Safer 1294/7 Mart 1877.

¹⁵³⁹ BOA, *ŞD.*, 278/26. 8 Temmuz 1295/20 Temmuz 1879.

¹⁵⁴⁰ Yüksel, "Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını", 370.

¹⁵⁴¹ BOA, *DH.MKT.*, 1673/32. 31 Teşrin-i evvel 1305/12 Kasım 1889; Yüksel, "Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını", 371.

¹⁵⁴² BOA, *DH.MKT.*, 1673/51. 1 Teşrin-i sani 1305/13 Kasım 1889.

¹⁵⁴³ BOA, *DH.MKT.*, 1679/118. 25 Teşrin-i sani 1305/7 Aralık 1889.

¹⁵⁴⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1706/27. 24 Şubat 1305/8 Mart 1890.

¹⁵⁴⁵ Rize ilinin Fındıklı ilçesi.

¹⁵⁴⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1762/105. 8 Eylül 1306/20 Eylül 1890; Yüksel, "Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını", 371.

¹⁵⁴⁷ BOA, *DH.MKT.*, 1910/100. 31 Kanun-ı evvel 1307/12 Ocak 1892; *DH.MKT.*, 1913/81. 7 Kanun-ı sani 1307/19 Ocak 1892.

¹⁵⁴⁸ BOA, *DH.MKT.*, 1919/3. 22 Kanun-ı sani 1307/3 Şubat 1892; *DH.MKT.*, 1930/89. 26 Şubat 1307/9 Mart 1892.

yıl hastalığın görüldüğü yerlerden biri de Trabzon Hapishanesiydi. Şehirde hüküm süren çiçek ve infloenza hastalığı, daha sonra hapishanedeki mahkûmlara da bulaştığından mahkûm sayısı azaltılmayacak olursa bu durumun hapishanede ağır hastalıkların çıkmasına sebep olacağı düşünüldü. Bu sebeple de Erzurum'dan gönderilmiş olan 25 mahkûmun başka bir kürek mevkiine nakledilmesi istendi.¹⁵⁴⁹ Ancak diğer kürek mevkilerinin dolu olması nedeniyle bu istek uygun görülmemekle birlikte bu konuda geçici olarak tedbir alınması tebliğ edildi.¹⁵⁵⁰

İstanbul'da hazırlanarak uzak yerlere gönderilen aşı tüplerinde bozulmalar görüldüğünden 1897 yılında vilayetlerde Sıhhiye müfettişlerinin gözetiminde birer telhikhanenin açılması faydalı görüldü.¹⁵⁵¹ Bu konuda Trabzon'dan verilen cevapta İstanbul'a yakın olunması hasebiyle ihtiyaç duyulduğunda taze aşı tüpünün getirtilerek tedarik edilebileceği ve şube açılarak fazla masraf yapmaya gerek olmadığı ifade edildi.¹⁵⁵² Bu yıl içerisinde de vilayette aşılama faaliyeti sürdürüldü ve Mekteb-i İdadideki 176 çocuğa aşı yapıldı.¹⁵⁵³ 1898 yılında ise bütün Osmanlı vilayetlerinde toplam 335.267 çocuğa aşı yapılırken bunların 26.611'i Trabzon vilayetindeydi.¹⁵⁵⁴

Hastalığın engellenmesi için uygulanan aşılama, müteakip yıllarda da devam edildi. Nitekim 1899 yılında vilayette toplam 8.363 aşı yapıldı.¹⁵⁵⁵ Ancak vilayetteki görevlilere yönelik bir de ihbar vardı. Köy ve kasabalardaki ahalinin aşuya önem vermediğini ve memurların da vazifelerini gereği gibi yapmadığını belirten ve çiçek hastalığı sebebiyle çocuk ölümlerinin arttığını ifade eden Konstantinoğlu Yorgi, kendisinin aşıcılık şahadetnamesine sahip olduğundan bu iş için görevlendirilmesini talep etti. Bunun üzerine söz konusu kişinin gerçekten şahadetnamesinin olup olmadığı vilayet tarafından araştırılması istenirken şahadetnameye sahipse gereğinin yapılması ilgililere tebliğ edildi.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁴⁹ BOA, DH.MKT., 1927/91. 17 Şubat 1307/29 Şubat 1892.

¹⁵⁵⁰ BOA, DH.MKT., 1969/31. 20 Haziran 1308/2 Temmuz 1892.

¹⁵⁵¹ BOA, DH.MKT., 2085/61. 4 Teşrin-i sani 1313/16 Kasım 1897.

¹⁵⁵² BOA, DH.MKT., 2107/30. 5 Eylül 1314/17 Eylül 1898.

¹⁵⁵³ BOA, MF.MKT., 346/70. 23 Kanun-ı evvel 1312/4 Ocak 1897.

¹⁵⁵⁴ BOA, Y.A.HUS., 396/100. 18 Mayıs 1315/30 Mayıs 1899.

¹⁵⁵⁵ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903, 948-949.

¹⁵⁵⁶ BOA, DH.MKT., 2265/9. 21 Teşrin-i evvel 1315/2 Kasım 1899.

1901 yılında ise yapılan aşı sayısı 14.798'di.¹⁵⁵⁷ Ancak vilayete gönderilen tüplerle yapılan aşı sayısını gösteren defterdeki rakamlar birbirini tutmayarak aşı yapılan çocukların mevcudu az görüldü. Söz konusu aşı tüplerinin mahallî birimlerden kendi başlarına istendiği ve bu sebeple böyle bir sonucun ortaya çıktığının anlaşılması üzerine bundan sonra aşılarda vilayet merkezine gönderilmesi Sıhhiye Müfettişliğinden bildirildi.¹⁵⁵⁸ Ancak aşılarda gecikeceği düşünülerek bu uygun bulunmadı¹⁵⁵⁹ ve bunun hemen ardından da merkezle Canik ve Lazistan sancaklarına birer aşıcı gönderildi.¹⁵⁶⁰

14 Aralık 1905-13 Mart 1906 tarihleri arasındaki üç ay içerisinde Trabzon vilayeti dâhilinde 3.131 çocuğa,¹⁵⁶¹ Mart ve Nisan aylarındaki iki aylık süreçte Lazistan sancağında 1.001 çocuğa¹⁵⁶² ve aynı yıl içerisinde Canik sancağında, 26 günde 272 kişiye çiçek aşısı yapıldı.¹⁵⁶³ Nisan ayında sayının tam olarak tespit edilememesiyle birlikte vilayete 10.000'in üzerinde şahadetname gönderildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁶⁴ Eylül ve Kasım ayı arasındaki üç ayda da vilayetin genelinde 3.115 çocuğa aşı yapıldı.¹⁵⁶⁵ Bir yandan aşı faaliyeti yürütülürken diğer yandan çiçek hastalığına karşı aşılarda faydası gazeteler vasıtasıyla ahaliye anlatılmaktaydı.¹⁵⁶⁶ Gönderilen aşılarda ihtiyaca göre istenmesi ve aşılarda bozulmasına sebep olunmaması konusunda da idareciler uyarılmaktaydı.¹⁵⁶⁷ 1909 yılında çiçek hastalığı görülen Fatsa'dan 200 adet aşı tüpü istendi.¹⁵⁶⁸ Aynı yıl Trabzon merkez ve Ordu kazasıyla Bolaman ve Tonya nahiyelerinde toplam yapılan aşı sayısı ise 5.563'tü.¹⁵⁶⁹

Aşı yapılmasına rağmen 1909 yılında İstanbul'dan istenen aşılarda yaşanan gecikme, telkikhane yapımını tekrar gündeme getirdi. *Temkin* gazetesinin 21 Mart (R. 8 Mart) tarihli sayısında yalnızca Trabzon değil aynı zamanda İstanbul'dan gelen aşılarda bu güzergâh üzerinden Erzurum, Van, Bitlis gibi uzak yerlere de ulaştırılması ve sevki

¹⁵⁵⁷ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2009, 880-881.

¹⁵⁵⁸ *BOA, DH.MKT.*, 2514/99. 14 Temmuz 1317/27 Temmuz 1901.

¹⁵⁵⁹ *BOA, DH.MKT.*, 2536/58. 12 Eylül 1317/25 Eylül 1901.

¹⁵⁶⁰ *BOA, DH.MKT.*, 2522/131. 1 Ağustos 1317/14 Ağustos 1901.

¹⁵⁶¹ *Trabzon*, no: 1707. 23 Mart 1322/5 Nisan 1906. s. 3; Selcik, *Trabzon Vilayeti*, 61.

¹⁵⁶² *BOA, DH.MKT.*, 1081/72. 3 Mayıs 1322/16 Mayıs 1906; *Trabzon*, no: 1714. 11 Mayıs 1322/24 Mayıs 1906. s. 1; Selcik, *Trabzon Vilayeti*, 61-62.

¹⁵⁶³ *Trabzon*, no: 1738. 26 Teşrin-i evvel 1322/8 Kasım 1906. s. 4.

¹⁵⁶⁴ *BOA, DH.MKT.*, 1072/21. 9 Nisan 1322/22 Nisan 1906.

¹⁵⁶⁵ *Trabzon*, no: 1745. 21 Kanun-ı evvel 1322/3 Ocak 1907. s. 4.

¹⁵⁶⁶ *Trabzon*, no: 1705. ? Mart 1906. s. 4-6.

¹⁵⁶⁷ *Trabzon*, no: 1712. 23 Nisan 1322/6 Mayıs 1906. s. 1.

¹⁵⁶⁸ *BOA, DH.MUİ.*, 33-1/34. 28 Teşrin-i evvel 1325/10 Kasım 1909.

¹⁵⁶⁹ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 61.

esnasında aşının kuvvetinin azalması sebebiyle Trabzon'da bir telkikhhanenin açılması istenmekteydi.¹⁵⁷⁰ Hastalığın engellenmesine yönelik aşı yapımı sürerken ahalinin hastalığa karşı tedbir alması da gazete ve mecmualarda yayınlanan yazılarda tavsiye edilmekteydi. *Kehkeşan*'da yayınlanan bir yazıda ahalinin hastalıktan ve hastalardan uzak durmaları gerektiği bildirilirken oturdukları yerin yakınında hastalık görülürse hemen yetkililere haber vermeleri istenmekteydi. Ayrıca hastalığın ortaya çıktığı bölgede büyük küçük demeden herkesin çiçek aşısı yaptırması ve eskiden olanların da süreleri bitmeden aşırı tekrarlatmaları bildirilmekteydi.¹⁵⁷¹

1910 yılında vilayetin genelinde aşı mevsimi olduğundan 500 adet tüp istendi. Aşı mevsimi sebebiyle aşı yapımına karşı rağbet gösterildiği¹⁵⁷² de ifade edildiğinden ahalinin aşıya alışımlı olduğu düşünülmektedir. Bu yılda çiçek hastalığı sebebiyle Tonya'da 923 çocuğa¹⁵⁷³ ve Jandarma mektebindeki 52 talebeye de aşı sürelerinin dolması sebebiyle aşı yapıldı.¹⁵⁷⁴ Sayısı gösterilmese de Vilayet Aşı Memuru Raif Efendi tarafından Ordu, Ulubey ve Giresun bölgelerinde iki buçuk ay gibi bir süre çiçek aşısı yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁷⁵ Bu dönemde gönderilen aşı tüpü sayısı ise şu şekildedir: Mart: 2.750, Nisan 350, Mayıs: 300, Haziran: 350, Temmuz: 500, Ağustos: 70, Ekim: 50, Kasım: 500, Aralık: 300, 1911 yılının Ocak ve Şubat aylarında da 650'şer adet tüp olmak üzere bir yılda toplam 6.470 adet aşı tüpü gönderildi.¹⁵⁷⁶

Çiçek aşısı birçok çocuğun ölümüne sebep olduğu için aşının etkisi ve kimler tarafından yapılmasıyla birlikte aşı yoluyla frengi hastalığına karşı dikkatli olunması konusunda *Hekim* gazetesindeki yazılarla ahali bilgilendirilmeye çalışıldı. Gazetenin 28 Mart 1910 (R. 15 Mart 1326) tarihli sayısında çiçek aşısı yapıldığında aşının çevresinde küçük küçük kabartılar çıktığı ve bu kabartıların kendi kendilerine kapanarak 16. gününe kadar kabuğunun düştüğü ifade edildi. Ancak bu yaraların frengi hastalığı olması halinde 21. gününde frengi yaralarının kabuğun altından çıkmaya başlayacağı belirtildi. Bu bilgiyle çiçek aşısının yapılması esnasında frengi hastalığının bulaşması tehlikesine karşı ahalinin dikkati çekilmeye çalışıldı. Haberde köylerde çiçek

¹⁵⁷⁰ *Temkin*, no: 2. 8 Mart 1325/21 Mart 1909. s. 2.

¹⁵⁷¹ *Kehkeşan*, no: 4. 3 Eylül 1325/16 Eylül 1909. s. 61.

¹⁵⁷² *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 35.

¹⁵⁷³ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 11.

¹⁵⁷⁴ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 23.

¹⁵⁷⁵ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 203.

¹⁵⁷⁶ *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair*, s. 294-295.

hastalığının çıkması üzerine hükümete haber verilmemesi teessüfle karşılanarak çoğu köylerde bazı cahil açıcıların dolaştığına, bu kişilerin çiçek irininden veya koldan alınan aşı ile çocukları aşıladığına ve karşılığında da 3-5 kuruş kapıp kaçtığına işaret edilerek bunların yaptığı aşıya güvenilemeyeceği ifade edilmekteydi. Çiçek hastalığına yakalanmış olanların irinlerinden alınıp başkalarını aşılamamanın Aşı Nizamnamesinin 23. maddesiyle yasaklandığı bildirilmekteydi. Ayrıca köylere gelen açıcılara ve malzeme ile yaptıkları işlere de dikkat çekilmek istendi. Zira hastalıkların sirayetinde kullanılan malzemeler çok önemliydi. Bu sebeple ahaliye çiçek aşısının nasıl olduğu tarif edilirken bir çocukta kullanılan neşterin kaynamış suyla veya ateşle temizlenmedikten sonra diğer çocuğu aşılatmayınız denilerek uyarı yapılmaktaydı. Bu uyarılarla masum yavruların verem, frengi, sıraca, kemik ve daha birçok hastalıktan korunması amaçlanmıştı.¹⁵⁷⁷

3.5. TİFO SALGINLARI

19. yüzyılda Trabzon vilayetinde görülen hastalıklar içerisinde tifo da yer almaktaydı. Tifonun etkisinin genel olarak savaş ortamında ya da askerler arasında var olduğu bilinmekle birlikte hastalık, sağlık şartlarının iyi olmadığı ortamlarda da ortaya çıkmaktaydı. Örneğin 1864 yılında Trabzon'dan kura¹⁵⁷⁸ firarisi olan askerler İstanbul'a gönderilmişti. Bunlar içerisinde tifo sebebiyle vefat edenlerin olması üzerine durumun sebebi araştırıldı ve Trabzon Valiliğinden gönderilen tahriratta, karantina doktorunun hastalara yönelik yapılacak işlemi yapmaması ve idarecilere haber vermemesi olayın sebebi olarak gösterildi. Ancak bu askerler içerisinde hasta olanlarla beraber gerek diğer askerlere ve gerekse vapur yolcularına, karantina hükümlerinin bahsedilen doktor tarafından iyi bir şekilde uygulandığı yapılan inceleme neticesinde ortaya çıktı ve doktorun suçsuzluğu anlaşıldı.¹⁵⁷⁹

Hastalık, vilayetin çeşitli yerlerinde ve bazı yıllarda ortaya çıkmaya devam etti. 1883'te ortalama 5.000 kişinin yaşadığı Lalyan,¹⁵⁸⁰ Cevizlik,¹⁵⁸¹ Sersa,¹⁵⁸² Hamsiköyü

¹⁵⁷⁷ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 71.

¹⁵⁷⁸ 1870 Kura Kanunnamesi'ne göre bütün Müslüman ahali, şahsen askerlik hizmetiyle mükellef tutuldu. Devletin ihtiyacına göre alınacak asker sayısı belirlendikten sonra gönüllü olarak ve bunların dışındakiler de kura usulüyle belirlenerek askerliğe alınmaktaydı. Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, 26.

¹⁵⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM., 301/78. 11 Mayıs 1280/23 Mayıs 1864. Tophane-i Amireye gönderilen tezkire.

¹⁵⁸⁰ Belgede bu şekilde yazılmasına rağmen Maçka tarafında böyle bir yer adına ulaşılamadı. Ancak Larhan (Akarsu köyü) ve Galyan (Atasu) vadisinde Galyanmesohor (Konaklar köyü) bulunmaktadır.

¹⁵⁸¹ Trabzon ili Maçka ilçesinin merkezi.

¹⁵⁸² Trabzon ili Maçka ilçesine bağlı Kiremitli köyü.

ve Amurya¹⁵⁸³ gibi köylerde tifo hastalığından 400 civarında ölüm oldu. Hastalığın tedavisi için doktorlar gönderilerek Cevizlik ve Hamsiköyü'nde hastalık tamamen bitirildi ve diğer köylerde de etkisi azaltıldı.¹⁵⁸⁴

1890 yılının Nisan ayında Hemşin nahiyesinde ve Atina kazasının Dutluca köyünde¹⁵⁸⁵ tifo ortaya çıkarak hastalıktan vefat edenler oldu. Alınan önlemlerle Haziran ayında Hemşin'in köylerindeki hastalık söndürüldü.¹⁵⁸⁶ Yılın sonunda ise tifo benzeri bir hastalık Tirebolu'da görülmüşse de vefat eden olmadı.¹⁵⁸⁷ 1891 yılının hemen başlangıcında Ordu kazasındaki hapishanede mahkûmların kalabalık olması sebebiyle tifo hastalığı ortaya çıktı. Hasta mahkûmlardan tedavi altına alınanlarla birlikte hapishanedeki mahkûm sayısını azaltmak için bunların bazıları tahliye edildi.¹⁵⁸⁸ 1899 yılında Gümüşhane'ye bağlı Koğans¹⁵⁸⁹ nahiyesinde tifoya yakalananların, doktor olmaması sebebiyle tedaviden mahrum kaldıkları bildirilerek bir doktorun tayini talep edildi.¹⁵⁹⁰

Vilayet salnamelerine göre Trabzon'da var olan tifodan vukuat azdı ve genellikle de hastalananlar sağlığına kavuşmaktaydı.¹⁵⁹¹ Daha önce de ifade edildiği üzere tifo, ağırlıklı olarak kalabalık ortamlarda ve sağlık şartlarından mahrum olan yerlerde görülmekteydi. Nitekim 1904 yılında hastalığın ortaya çıkarak bulaşması için uygun bir yer olan merkez hapishanesinde vefat edenler oldu. Hastalığın görülmesindeki sebep ise 400 mahkûmu dahi barındırmaya uygun fiziki ortama sahip olmayan hapishanedeki mahkûm sayısının 600 olmasıydı.¹⁵⁹² Bu olumsuz durumun önüne geçilmesi için bazı mahkûmların kürek mevkilerine nakli istenmişse de oralarda da yer olmadığından izin verilmedi. Erzurum'dan gönderilen mahkûmlar da kalabalık sebebiyle iade edilmek istenmişse de onlar da hapishaneye geri aldırıldı. Sadece kadın mahkûmların bir yer

¹⁵⁸³ Belgede böyle yazılmasına rağmen Maçka çevresinde böyle bir yer adına ulaşılamadı. Ancak bu isme benzer en yakın Hamurya (Sukenarı köyü) bulunmaktadır.

¹⁵⁸⁴ BOA, Y.MTV., 10/70. 12 Mart 1299/24 Mart 1883.

¹⁵⁸⁵ BOA, DH.MKT., 1720/4. 9 Nisan 1306/21 Nisan 1890; DH.MKT., 1727/122. 17 Mayıs 1306/29 Mayıs 1890.

¹⁵⁸⁶ BOA, DH.MKT., 1735/24. 9 Haziran 1306/21 Haziran 1890.

¹⁵⁸⁷ BOA, DH.MKT., 1789/44. 24 Teşrin-i sani 1306/6 Aralık 1890.

¹⁵⁸⁸ BOA, DH.MKT., 1802/44. 12 Kanun-ı sani 1306/24 Ocak 1891.

¹⁵⁸⁹ Gümüşhane iline bağlı Kale köyünün eski adı.

¹⁵⁹⁰ BOA, DH.MKT., 2255/68. 27 Eylül 1315/9 Ekim 1899.

¹⁵⁹¹ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1898*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007, 327; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1900*, 167. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008, 373.

¹⁵⁹² BOA, BEO., 2459/184358. 22 Teşrin-i sani 1320/5 Aralık 1904.

kiralanan oraya nakledilmesine ve onlardan boşalan koğuşa da hastaların yerleştirilmesine karar verildi.¹⁵⁹³ Bu karar üzerine kadınlar, geçici olarak hükümet dairesi yakınında kiralanan bir haneye yerleştirildi.¹⁵⁹⁴

1907 yılında Samsun şehrinin sağlık durumunun iyi olmadığı ve bunda tifo ve bataklıkın etkisinin olmasına rağmen herhangi bir tedbir alınmadığı, hastalık çıkması halinde bölgenin ticaretinin zarar göreceği Sıhhiye Meclisinin Rus delegesi tarafından bildirildi ve bu konuda Samsun idarecilerine bilgi verildi. Alınan cevapta şehrin sağlık durumunda endişe edilecek bir durum olmadığı ve temizlik işlerinin belediye tarafından sürekli takip edildiği ifade edilerek bunlara ilişkin kurulan komisyon ve doktorlar tarafından verilen raporların gönderildiği belirtildi.¹⁵⁹⁵ Bunun üzerine Dahiliye Nezaretinden vilayete gönderilen 14 Ocak tarihli tahrirata göre Rus delegesinin verdiği bilgilerin yanında ahalinin hastalık tehdidine karşı tehlikede olduğu, hatta Rusya Konsoloshanesi memurlarının tamamının tifo gibi bulaşıcı hastalıklara yakalandığı haberi üzerine mutasarrıflığa telgraf gönderildi. Alınan cevapta sağlık durumuna dair bilgi verilse de bu şikâyetin dışında Mehmed Zihni imzasıyla bir mektup gönderilmişti. Söz konusu mektupta Mutasarrıf Cemal Paşa'nın temizlik hakkındaki tebligatı üzerine resmen özür dilemek için Belediye reisini Rusya Konsoloshanesine göndermesine rağmen konsolos tarafından belediye reisine hakaret edildiği beyan edilmişti.¹⁵⁹⁶ Bu dönemde vilayet gazetesinde çıkan haber vilayetin genelinde tifonun var olduğunu düşündürmektedir. Zira haberde tifoya karşı alınması gereken tedbirlerden bahsedilmekteydi. Buna göre herşeyden önce içilen sulara dikkat edilmeliydi. Hâlbuki çoğu yerde sular açıktan aktığından kirlenmekte ve bu olumsuzluğun önüne geçilmesi için suların demir borularla getirilmesi gerekmekteydi.¹⁵⁹⁷

1909 yılının sonunda Ardeşen nahiyesinin Sıfat¹⁵⁹⁸ köyünde tifodan 5 kişinin hastalanması üzerine belediye doktorunun gönderilmesi Lazistan Mutasarrıflığına

¹⁵⁹³ BOA, DH.TMİK.S., 56/5. 24 Teşrin-i sani 1320/7 Aralık 1904.

¹⁵⁹⁴ BOA, BEO., 2699/202405. 21 Teşrin-i evvel 1321/3 Kasım 1905.

¹⁵⁹⁵ BOA, DH.MKT., 1108/56. 25 Kanun-ı evvel 1322/7 Ocak 1907. Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁵⁹⁶ Ayrıca mutasarrıf aleyhinde de bir takım iddialarda bulunulmuştu. Buna göre mutasarrıfın birçok hür kızları cariye sıfatıyla birilerine gönderdiği ve belediye gelirlerini suiistimal ettiği bildirilmişti. BOA, DH.MKT., 1108/56. 1 Kanun-ı sani 1322/14 Ocak 1907. Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat.

¹⁵⁹⁷ Trabzon, no: 1753. 15 Şubat 1322/28 Şubat 1907. s. 6.

¹⁵⁹⁸ Rize ili Ardeşen ilçesine bağlı Pirinçlik köyü.

bildirildi.¹⁵⁹⁹ Aynı dönemde vilayet hapishanesinde yeniden tifo hastalığı ortaya çıktı. Hapishanedeki izdihamın daha önceki gibi aynı şekilde devam etmesi sebebiyle hafif suçlardan mahkûm olan ve hastalık taşımayanlar, Zağnos mevkiindeki surların burcundaki binaya nakledildi. Bu nakil sebebiyle yapılacak masrafin ödenmesi istendi.¹⁶⁰⁰ Bu binanın korunması için aylık 160 kuruş maaşla 6 gardiyan görevlendirildi. Polis ve jandarmaların ikametleri için de senelik kirası 1.000 kuruş olan bir kahvehane kiralandı. İhtiyaç ortadan kalkıncaya kadar bu masrafların karşılanmasına Şura-yı Devlet tarafından karar verildi.¹⁶⁰¹ Bu şekilde hapishanenin mevcudu biraz azaltılmışsa da bu da yeterli olmadı. O yüzden bazı mahkûmların kürek mevkilerine gönderilmesi vilayet tarafından talep edildi.¹⁶⁰²

Hapishanenin durumu bu şekildeyken 1910 yılının ilk aylarında tifo, vilayetin çeşitli yerlerinde de hüküm sürmekteydi. Giresun'daki hastalığa karşı Trabzon belediye doktoru gönderildi ve hastalıktan vefat eden olmadı.¹⁶⁰³ Ancak Akçaabad'da bir ay içinde 26 kişi hastalanırken bunlardan 2'si hayatını kaybetti.¹⁶⁰⁴ Trabzon merkezinde ise 15 kişi hastalığa yakalandı ve Gureba Hastanesinde de 6 kişi tifodan öldü.¹⁶⁰⁵

Tifo, vilayetteki hapishanelerin peşini bırakmıyor ve doğal olarak mahkûmların yakasından düşmüyordu. 1914 yılına gelindiğinde Trabzon İstinaf Müdde-i Umumiliğinden gönderilen telgrafa göre mevcudu 900 olan merkez hapishanesi, gerekli sağlık ve temizlik şartlarından mahrumdu. Bu sebeple buradaki hastanede tifo, verem ve benzeri bulaşıcı hastalığa yakalananların diğer mahkûmlarla birlikte yatırılması nedeniyle 42 kişi öldü.¹⁶⁰⁶ Aynı yıl Giresun Hapishanesinde de hastalık olduğunun haber verilmesi üzerine hastaların uygun bir yer kiralanarak buralara sevki Adliye Nezaretinden bildirildi.¹⁶⁰⁷ Ancak valilikten hapishanede tifo hastalığı olmadığı cevabı

¹⁵⁹⁹ BOA, DH.MKT., 2707/42. 28 Kanun-ı evvel 1324/10 Ocak 1909.

¹⁶⁰⁰ BOA, DH.MKT., 2691/49. 11 Kanun-ı evvel 1324/24 Aralık 1908.

¹⁶⁰¹ BOA, BEO., 3471/260309. 28 Kanun-ı evvel 1324/10 Ocak 1909; DH.MKT., 2752/64. 15 Şubat 1324/28 Şubat 1909.

¹⁶⁰² BOA, DH.MUI., 83/60. 4 Nisan 1326/17 Nisan 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁶⁰³ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 11.

¹⁶⁰⁴ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 39; Köksal, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklar", 188.

¹⁶⁰⁵ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 99.

¹⁶⁰⁶ BOA, DH.MB.HPS.M., 10/23. 27 Kanun-ı sani 1329/9 Şubat 1914.

¹⁶⁰⁷ BOA, DH.MB.HPS., 96/48. 24 Mayıs 1330/6 Haziran 1914.

verildi.¹⁶⁰⁸ Bu dönemde *Doğru Sada ve Vicdan Sesleri* gazetesinde Dr. Sadreddin tarafından kaleme alınan yazıda tifo hastalığına ve hastalığa karşı alınması gereken tedbirlere yer verilmekteydi. Yazıda, tifonun sirayetine vasıta olan eksiklikler içerisinde lağım teşkilatının olmaması önemli görülmekteydi. Bununla birlikte Samsun şehrinin su ihtiyacının karşılandığı Mert Irmağı'nın da olumsuzluğuna değinilmekteydi. Tifoya karşı çeşitli tedbirlerin alındığını ifade eden yazar, şahsî olarak hastalığa karşı dikkatli davranılmasını ve çiçek hastalığının tedavisinde uygulandığı gibi tifoya karşı aşı yapıldığını vurgulamaktaydı. Bu aşının ise Gureba Hastanesinde yapıldığını ve başvuranların hemen aşılanacağını duyurmaktaydı. Yine aynı sayıda tifo aşısının 7,5 kuruş karşılığında yapıldığı ilan edilmekte ve daha önce aşılanıp da aşının üzerinden 3 yıl geçenlerle yeni doğanların aşılanması tavsiye edilmekteydi.¹⁶⁰⁹

3.6. SITMA HASTALIĞI

Derinliği 70 cm.den az ve durgun olan su birikintileri, sivrisineklerin yetişmesine uygun ortam oluşturmaktadır. Bu sivrisinekler vasıtasıyla bulaşan sıtma hastalığı da alt yapısının uygunluğu sebebiyle Osmanlı topraklarının birçok yeriyle birlikte Karadeniz çevresinde de yaygın olarak görülmekteydi. Yaz aylarında etkili olan sıtma, yüksek rakımlı arazilerde azalmaktaysa da uygun koşullar meydana çıktıkça kendini hissettirmekteydi.¹⁶¹⁰

Vakf-ı Kebir Nahiye Müdürü olarak 1868 yılında Trabzon'a giden Aynî Efendi, nahiye sıtma hastalığının olduğunu ve memurların bu hastalığa yakalandığını ifade etmekteydi. Doktor, hastalıkla mücadele için sağlığı yerinde olmayanların havası temiz olan yüksek yerlere gitmesini uygun gördü. Alınan önlemlerle başarı elde edilmişse de sıtmanın bu defa Tirebolu ve Giresun taraflarında ortaya çıkması üzerine Trabzon'dan doktor gönderildi.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁸ Hapishanede tifo yoksa da hastalananların tedavisi için bir yer de yoktu. Hapishanenin uygun bir yerine bir-iki baraka yapılması istendi. Bu barakaların yapımı için 3.000 kuruş gönderildiği bildirilerek gerisinin de yardım yoluyla tamamlanacağı ifade edildi. *BOA, DH.MB.HPS.*, 96/48. 17 Haziran 1330/30 Haziran 1914.

¹⁶⁰⁹ *Doğru Sada ve Vicdan Sesleri*, no: 253. 22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914. s. 3.

¹⁶¹⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında Ordu sağlık kuruluşlarının araştırmalarına göre hastalığının oranı Samsun'da % 70 ve Ordu'da % 50 idi. 1917 yılındaki bir çalışmaya göre bu oran Ordu'da % 68,5, Çarşamba'da % 66, Samsun'da % 72, Bafra'da % 64'tü. 1917-1925 döneminde de Trabzon'da hastalığın görülme oranı % 68'di. Fatih Tuğluoğlu, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4), 2008, 353-354.

¹⁶¹¹ Yıldız, 19. *Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar*, 56-57.

1888 yılında Samsun'un Alaçam ahalisi arasında sıtma hastalığı görüldü.¹⁶¹² Bundan bir yıl önce de Ordu kazasına bağlı üç köyde hüküm süren sıtma,¹⁶¹³ 1888 yılının yaz mevsimine kadar devam etti.¹⁶¹⁴ Aynı yıllarda Ordu'nun çevresinde pirinç tarımının yapılması şehrin havasını ihlal etmekteydi.¹⁶¹⁵ Ordu kazasının havasının iyi olmaması sebebiyle yaz mevsiminde bütün ahaliyle birlikte memurlar da 12 saat uzaklıktaki sayfiye olan Çambaşı yaylasına gitmeye mecbur kalmaktaydı. Bu durum hem ahali hem de memurlar açısından birçok sıkıntı ve zorluğa sebep olmaktaydı. Şehrin havasının bozulmasındaki neden ise şehre yakın yerde bulunan Tepe-i Bala,¹⁶¹⁶ Ağcatepe¹⁶¹⁷ ve Turnasuyu gibi köylerde pirinç ekilmesi idi. Zira pirinç ziraatının yapıldığı yerlerde durgun sular oluşmaktaydı. Bu sebeple 1894 yılından itibaren pirinç ziraatının yasaklanması için Trabzon Vilayeti İdare Meclisi tarafından karar alındı ve bu karar Dahiliye Nezaretinden de uygun görüldü.¹⁶¹⁸ Ancak bu duruma köy ahali karşı çıktığından Ağcatepe ve Turnasuyu köylerinde 50 yıldan beri çeltik ziraatının yapılmasına rağmen iki saat uzaklıktaki kaza merkezinin sağlığına zarar verdiği iddia edilerek araştırılmadan yasaklandığına ilişkin bu köylerin muhtar ve ahali tarafından telgraf gönderildi. Yapılan ziraat, bu bölgenin geçim kaynağını temin ettiği, buradaki arazinin başka mahsul yetiştirmeye uygun olmadığı ve bu yasağın köy ahalisini sıkıntıya düşüreceği de ifade edilerek yasağın kaldırılarak eskisi gibi pirinç ekimine izin verilmesi istendi. Bu isteğe cevap verilmediği ve ziraat mevsiminin de geçmekte olduğundan mağduriyetlerine dair talep yenilendi.¹⁶¹⁹

Ahalinin pirinç ziraatine yönelik izin talebine rağmen vilayet idarecileri aynı görüşte değildi. Zira pirinç üretimi sebebiyle bataklıklar oluştuğundan şehir ahali ve memurlar, kaza merkezinden ayrılmak zorunda kalmaktaydı. Bu da birçok masrafın ortaya çıkmasıyla birlikte güvenlik açısından da uygun değildi. Pirinç ziraatının

¹⁶¹² Yıldız, 19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar, 57.

¹⁶¹³ BOA, DH.MKT., 1553/5. 13 Eylül 1304/25 Eylül 1887. DH.MKT., 1550/63. 14 Eylül 1304/26 Eylül 1887.

¹⁶¹⁴ BOA, DH.MKT., 1553/5., 28 Eylül 1304/10 Ekim 1888. 1888 yılında sıtmaya yakalanan Alaçam ahalisinden vefat edenler dahi oldu. BOA, DH.MKT., 1551/12. 14 Eylül 1304/26 Eylül 1888.

¹⁶¹⁵ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1888, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2002, 507-509; Trabzon Vilayeti Salnamesi 1892, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2005, 473; Trabzon Vilayeti Salnamesi 1894, 491-493.

¹⁶¹⁶ Ordu iline bağlı Yukarıtepe köyü.

¹⁶¹⁷ Ordu iline bağlı Akçatepe köyü.

¹⁶¹⁸ BOA, DH.MKT., 223/51. 31 Mart 1310/12 Nisan 1894.

¹⁶¹⁹ BOA, DH.MKT., 239/49. 19 Mayıs 1310/31 Mayıs 1894.

yasaklanıp çeltik alanlarının doldurulması ve yerine fındık fidanları dikilerek ahali için daha faydalı bir ürün yetiştirilmesinin iyi olacağı Ordu Kaymakamlığının yazısında ifade edilmiş ve vilayet meclisinde de uygun bulunmuştu. Pirinç ekimin yasaklanmasına dair karar, Şura-yı Devlet tarafından da uygun görülerek fındık yetiştirilmesi konusunda ahalinin teşvik edilmesi istendi.¹⁶²⁰

Bu yasak 1895 yılında da gündeme geldi. Pirinç ekiminin yasaklanmasına rağmen yürürlükte olan nizamnameye göre söz konusu bölgede pirinç yetiştirilmesi uygun olduğundan bu arazi hakkında araştırma yapılması vilayete tebliğ edildi. Buna cevap olarak söz konusu pirinçlikler, nizamname hükümlerinin belirlediği mesafede olmasına rağmen çevresine zarar vermekteydi. Vaktiyle nüfusu fazla olan bu çevre köyler, uzun yıllar nüfus kaybına uğramıştı. Ancak pirinç ziraatının yasaklanmasından sonra yerlerine diğer ürünlerle birlikte ağaç dikildiğinden sıkıntının önüne geçildiği ifade edildi.¹⁶²¹ Bununla birlikte yeniden pirinç ekilecek olursa durumun eski haline döneceğinin yapılan incelemeden anlaşıldığı valilik tarafından bildirildi. Vilayet bu şekilde düşünse de nizamname hükümlerine aykırı olmaması sebebiyle bu konu Orman ve Maadin Nezaretinden uygun görülmedi ve ziraat müfettişi vasıtasıyla da gerekli incelemelerin yapılması istendi.¹⁶²²

1895/1896 (H. 1313) yılına ait Trabzon Vilayet Salnamesi'nden yasaklandığı anlaşılmakla birlikte Ordu kazasının sağlık şartları açısından da pirinç üretimin zararlı olduğu ifade edilmekteydi: “*Ordu kasabası civârında ihdâs olunan pirinç çeltikleri kasabanın ceyâdet-i havâsını ihlâl etmekte ve bu sebepten nâşî me'mûrîn-i hükûmet de ahâli-i memleket de her sene yazın Çambaşı yaylâsına çıkmağa mecbûr olagelmekte idi. Bu hâl ise gerek kasabanın isti'dâd-ı tabi'iyyesi nisbetinde tezâyüd-i ma'mûriyeti ve gerek umûr u mu'âmelât-ı hükûmetin te'mîn-i hüsn-i temşiyeti nokta-i nazarınca mahzûrdan sâlim olamayacağı gibi zâten zirâ'ati mahdûd bir dâ'ire dâhilinde kalan mezkûr çeltiklerden hâsıl olan istifâde pek cüzi olduğuna ve buna mukâbil mahsûlât-ı sâ'ire ve ale'l-husûs fındık fidânları yetiştirilecek olsa ahâlînin daha ziyâde müstefîd olacağı bedîhî bulunmasına mebnî sıhhat-ı umûmiyenin muhâfazası maksadıyla mezkûr*

¹⁶²⁰ BOA, DH.MKT.PRK., 1400/101. 28 Mayıs 1310/9 Haziran 1894; Y.PRK.UM., 30/8. 28 Mayıs 1310/9 Haziran 1894.

¹⁶²¹ BOA, ŞD., 521/3. 29 Ağustos 1311/10 Eylül 1895; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2013, 196.

¹⁶²² BOA, ŞD., 521/3. 29 Ağustos 1311/10 Eylül 1895.

çeltikler meclis-i idâre-i vilâyet kararıyla kaldırılmış ve bu suret Şûrâ-yı Devlet’çe de mazhar-ı tasvîb olmuştur. Çeltikler kalkar kalmaz Ordu kasabasının havâsı kesb-i ceyâdet etmiş ve me’mûrîn-i hükümetle ahâlînin bundan sonra Çambaşı yaylasına çıkmalarına lüzûm kalmamıştır.”¹⁶²³

Pirinç ekimi kaldırılarak şehrin havasına ve ahalinin sağlığına olan zarar engellenmeye çalışılmışsa da sıtmanın etkisi şehirde devam etti. İlerleyen yıllarda Erzincan’dan Ordu Sağlık Müdürlüğüne tayin edilen Mehmet Derviş Kuntman, Ordu’nun sahil kısmı tamamen sıtmalılı olup burada yaz mevsiminde sivrisineklerden yatmanın, uyumanın imkânı olmadığını ifade etmektedir. Ordu’da sıtmanın her türlüşünün görüldüğünü bildiren Kuntman, böyle cennet gibi bir yerde birçok kişinin kansız, cılız, benzi soluk olduğunun görüldüğünü ve köylülerin çoğunun pazar günleri çarşıya getirdiği malzemeleri sattıktan sonra ilk uğradıkları yerin kinin almak için gittikleri eczaneler olduğunu aktarmaktadır.¹⁶²⁴ Hipokrat sıtmalılı insanlar için “*bataklık sularını, durgun suları ve kirli suları içen insanların karınları dışarı fırlar, dalakları büyür*” demişti.¹⁶²⁵ Burada da aynı tabloyu görmek mümkündür.

Sıtmanın varlığı ve etkisi sadece Ordu için geçerli olmayıp aynı zamanda Karadeniz’in birçok yerinde hâkimdi. *Hekim* gazetesinin 14 Mayıs 1910 (R. 1 Mayıs 1326) tarihli sayısında yayınlanan bir yazıda sıtma hastalığı anlatılırken hastalık mikroplarının insanların dalaklarına yerleştiğinden bahsedilmekte ve örnek olarak da Terme ve Çarşamba ahalisi gösterilmekteydi. Zira ahalinin birçoğunun dalağının bütün karnını doldurmuş ve adeta gebe gibi bir hale gelmiş oldukları ifade edilmekteydi. Bunun ise o bölgedeki sıtmadan olduğu belirtilmekteydi. Ayrıca ahali arasındaki hurafelere de değinilerek “*dalak kestiririm diye okunmak, bileğine iplik bağlamak, karın üzerine çizgiler çekmek*” gibi üfürükçüler tarafından yapılan şeylerin boş ve faydasız olduğu vurgulanmaktaydı. Böyle nefeslerle dalak kesilmiş, küçülmüş, erimiş olsaydı emin olunuz ki o üfürükçüler burada bir dakika durmaz Ünye, Terme, Çarşamba taraflarına gider ve bu sebeple de milyonlara sahip olurlardı şeklinde üfürükçülerin sıtma hastalığındaki faydasızlığı ve o bölgedeki hastalığın mahiyeti anlatılmaktaydı.¹⁶²⁶

¹⁶²³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007, 462.

¹⁶²⁴ Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, 211.

¹⁶²⁵ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 38.

¹⁶²⁶ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 101-103.

Tanin yazarı Ahmet Şerif, yaptığı Anadolu gezisi sırasında 1911 yılında Terme ve Çarşamba taraflarına da geldiğinden buradaki ahalinin durumunu resmetmekteydi; “çoğunun benizleri sarı, vücutları neşvünema-yı tammini alamamıştı. Hele pek nadir görülen küçük çocuklar, adeta bir ucube-i fitrat, birer galat-ı tabiiydi”. Ahalinin bu kadar sağlığının bozuk olmasındaki önemli bir sebep ise kasabanın ortasından geçen Terme Çayı idi. Bu çayın oluşturduğu bataklıkların dışında kazada pirinç yetiştirilmesi de bu olumsuzluğa eklenince ahali için oldukça sağlıksız bir hava oluşmaktaydı. Ordu örneğindeki gibi yaz mevsiminde imkânı olanlar buradan uzaklaşarak yaylalara göç etmekteydi. Yazara göre de bu sağlıksız ortamdan kurtulmanın yolu, kasaba merkezini Karadeniz sahilindeki liman yerine taşımaktı. Ahalinin sağlığının bu derece bozulmuş olduğunu aktaran yazar, buna rağmen Terme’de bir doktorun dahi olmadığını da bildirmekteydi.¹⁶²⁷ Ahmet Şerif, Çarşamba için de şehrin ortasından akan Yeşilırmak’tan faydalanılmadığı gibi tam aksine bu nehrin şehrin havasını bozarak oraya zarar verdiğini ifade etmekteydi. Şehrin alt tarafında bataklıklar olduğundan Çarşamba ahalisinin çoğunun sağlığının iyi olmadığını ifade eden yazar, bataklığın kurutulması için hükümetin biraz fedakârlık yapmasının ve ahaliyi bu konuda teşvik etmesinin gerekliliğine değinmekteydi.¹⁶²⁸

Bu bölgede sıtmanın ve etkisinin bu şekilde olmasına karşın Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, taşrada sülfatonun kolaylıkla temin edilmesi için paketler içinde her köyde sattırılması konusunda Meclis-i Mebusan’dan da karar alındığını ve bu kararı hükümetin de kabul etmesini istedi.¹⁶²⁹ İki yıl sonra da fakir olan ahaliye kininin ücretsiz olarak dağıtımına dair nizamname yayınlandı.¹⁶³⁰

3.7. DİFTERİ, KIZIL VE KIZAMIK HASTALIKLARI

Trabzon vilayetinde az miktarda da olsa difteri ile kızıl ve kızamık hastalıklarının var olduğu anlaşılmaktadır. Sayısı az olan difteri hastaları, serumla tedavi edilmekteydi.¹⁶³¹ 1900 yılında görülen hastalığa karşı serum uygulanmıştı.¹⁶³² 1910 yılında da vilayete 50 şişe difteri serumu gönderildi.¹⁶³³

¹⁶²⁷ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanîn*, 274-275: Ahmet Ali Gazel, “Ahmet Şerif’in Karadeniz Gezisi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, 25-26 Mayıs 2005, II, 20. Yüzyıl, (815-827), Trabzon 2007, 818-819.

¹⁶²⁸ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanîn*, 270; Gazel, “Ahmet Şerif’in Karadeniz Gezisi”, 818.

¹⁶²⁹ *BOA, DH.ID.*, 55/31. 16 Mayıs 1327/29 Mayıs 1911.

¹⁶³⁰ *Düstur*, İkinci Tertib, c. 5, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1332, 506-507.

¹⁶³¹ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1898*, 327; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1900*, 167. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901*, 373.

Trabzon gazetesinin 5 Nisan 1906 tarihli sayısında Atina ve Arhavi'nin bazı köylerinde şüpheli bir hastalığın ortaya çıktığı bildirilmekteydi. Hastalığın teşhisi için Rize belediye doktoru ile Hopa tarafındaki askerî doktorlar gönderildi. Yapılan inceleme neticesinde bu hastalığın kızıl olduğu anlaşıldı. Bazı köylerde vefata sebep olan hastalığın bitme derecesine gerilediği bildirildi.¹⁶³⁴ *Hekim* gazetesinin de 28 Şubat 1910 (R. 15 Şubat 1325) tarihli sayısında, çocuklarda görülen hastalıklara değinilmekteydi. Difteri hastalığının daha tehlikeli görülmesine rağmen serumla tedavi edildiği ifade edilerek kızıyla ilgili bilgi verilmekte ve ahalinin bu konudaki dikkati çekilmeye çalışılmaktaydı. Önceki yıllarda Trabzon vilayeti çevresinde bir hayli telefata sebep olup bazı senelerde de hafif seyrettiği bildirilen kızıl hastalığının çok çabuk bulaştığı ifade edilmekteydi.¹⁶³⁵

Trabzon gazetesinin 7 Mart 1907 tarihli sayısında Trabzon, Giresun, Samsun ve Bafra şehir merkezleriyle kasabalarında kızamık hastalığının ortaya çıkarak birkaç kişinin vefat ettiği ve son günlerde hastalığın etkisinin hafiflediği bildirilmekteydi.¹⁶³⁶

¹⁶³² Sezgin Demircioğlu, *Tarihin Ayak İzleri Osmanlı Belgelerinde Trabzon*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008, 246-247.

¹⁶³³ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de *Zuhur Eden Koleraya Dair*, s. 162-163.

¹⁶³⁴ *Trabzon*, no: 1707. 23 Mart 1322/5 Nisan 1906. s. 4-5.

¹⁶³⁵ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 43.

¹⁶³⁶ *Trabzon*, no: 1754. 22 Şubat 1322/7 Mart 1907. s. 6.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SALGIN HASTALIKLAR VE ALTYAPI SORUNLARI

4.1. KARANTİNA BİNALARI

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen salgın hastalıklara karşı mücadele etmek üzere 1838 yılında İstanbul'da Karantina Meclisi kuruldu ve bunun ardından söz konusu kuruluş, Anadolu'nun önemli şehirlerinde de teşkilatlandırıldı. Bu merkezlerin çalışabilmesi için her şeyden önce gerekli alt yapıya ihtiyaç vardı. Salgınlara karşı uygulanan karantina tedbirlerinden ve şehirlere gelen insan, hayvan ve eşyalara karşı sağlık açısından kontrol mekanizması olan bu teşkilat aracılığıyla gerekli faaliyetlerin yürütülebilmesi için her şeyden önce fiziki olarak uygun bir yer gerekliydi. Zira salgın hastalıklar açısından Osmanlı toprakları ve özellikle de sık sık salgın hastalıkların görüldüğü Rusya ve İran'a sınır olan Erzurum ve Trabzon vilayetleri önemli bir mevkideydi. Bu doğrultuda buralara ve daha doğrusu Osmanlı topraklarının tamamına hastalıkların bulaşmaması amacıyla söz konusu devletlerden gelenlere karşı tedbir alındı, kara ve denizyolları üzerinde birçok karantina ve kordon oluşturuldu. Salgınlar sırasında geçici olarak kurulan karantinahanelerin dışında sürekli olarak veya uzun süre faaliyetini sürdüren yerler de vardı.

Osmanlı'nın doğu ve kuzeydoğu sınırını oluşturan bu iki vilayetteki karantinahanelerin yapım aşamalarındaki sorunların değerlendirilebilmesi ve sağlık açısından bu derece önem taşıyan bu binaların ne durumda olduğuna dair birkaç yer örnek olarak anlatılacaktır. Bunlar içerisinde öne çıkanlar ise Karadeniz'in önemli şehirlerinden olan Trabzon ile Samsun karantinahaneleri, denizyoluyla ve İran sınırında bulunan Kızıldize Karantinahanesi de, karayoluyla gelebilecek tehlikelere karşı savunma merkeziydi. Dışarıdan gelebilecek hastalıklara karşı ilk tedbir bu merkezlerde alınmışsa da bina eksikliğinden kaynaklı olarak çeşitli sorunlar yaşandı. Karantinahane olarak kullanılan bu binaların bazıları mevcut durumda var olup içerisinde yenilik yapılarak kullanışlı bir hale getirilmeye çalışılmışsa da bazılarının binası dahi yoktu.

4.1.1. Trabzon Karantina Binası

19. yüzyılda Trabzon’da liman ticaretinin yoğunlaşmasıyla çeşitli ülkelerin limanlarından gelen yük ve yolcular, Trabzon’a salgın hastalıkların girişini de kolaylaştırdı. Bu dönemde, Rusya ve Romanya’dan gelen gemilerin uğrak yerlerinden biri de Trabzon limanıydı. Karantina teşkilatı Trabzon’da kurulduktan sonra bu gemilerin yük ve yolcuları, karaya çıkmadan önce limanın hemen üzerinde bulunan Güzelhisar’daki karantina binasında kontrolden geçirilmekteydi.¹⁶³⁷

Üçüncüzade Sarayı¹⁶³⁸ olarak da isimlendirilen bu bina, 1818-19 yıllarında topçu askerlerinin hazırlanması sırasında tabya olarak kullanılmış ve karantina teşkilatının kurulmasıyla da karantinahaneye dönüştürülmüştü.¹⁶³⁹ Söz konusu bu limanın artan yük hacminden dolayı karantina işlemleri için yetersiz kalan bina, genişletildiyse de¹⁶⁴⁰ 1844 yılında bir yangın geçirdi.¹⁶⁴¹ Ömer Paşa vakfı olan arsanın karantinahane olarak kullanılmaya başlamasından 1848 yılına kadar kirası hiç ödenmediğinden vakfın mütevellisi Osman Paşa tarafından bu konuya dair dilekçe verilmişti. Senelik 3.500 kuruş kira istenmesine rağmen bu miktar fazla görülerek¹⁶⁴² düzeltilmesi istendi ve 2.000 kuruşun kira için uygun olduğu ve geçmiş yılların da buna göre hesap edilerek verilmesi gerektiği Trabzon vilayetine bildirildi.¹⁶⁴³

¹⁶³⁷ A. Üner Turgay, “Trabzon”, Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert (Ed.), *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)*, (45-75), (1993), (Çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, 68.

¹⁶³⁸ 1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat’a bir inceleme gezisi yapmak üzere görevlendirilen İkinci Mabeynci Ragıp Bey’in yanında olan Dr. Perunak Feruhan Bey’e göre Güzelsaray denilen “karantina”, surla çevrili üç katlı bir binaydı. Limanın batı tarafında bulunan bu meşhur bina, 1740 yılında Üçüncüoğlu Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştı. Minas Bıjışkyan, *Pontos Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1998, 138. Ancak başka bir eserde 1741 yılında Trabzon Valiliğine atanan baba adı Ahmet olan Üçüncüzade Ömer Paşa’nın liman üzerinde Güzelhisar denen düzlükte kendine güzel bir saray yaptırdığı, bu nedenle de oraya Güzelsaray denildiği ifade edilmektedir. Ayrıca burası Trabzon’un en büyük ve güzel binasıydı. Fakat padişahın gazabına uğrayan valinin boynu vuruldu ve sarayı yıkıldı. O günden sonra da uğursuz sayılan bu yere kimse yerleşmemişti. Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, 98-99.

¹⁶³⁹ BOA, C.EV., 580/29283. 26 Receb 1264/28 Haziran 1848.

¹⁶⁴⁰ Turgay, “Trabzon”, 68.

¹⁶⁴¹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 226.

¹⁶⁴² İstenen miktarın fazla görülmesindeki sebep, arsanın içinde eskiden kalma üç dört odalı kargir bir yapının haricindeki kısımlarının boş bir halde olmasıydı. Zira karantina usulünün uygulanmasıyla burası karantinahane yapılmıştı, ancak bina olmadığından masraf yapılarak karantinahane olarak kullanıma elverişli bir hale getirilmişti. Bu durumda binaları devletin, arsası vakfın olduğundan yalnız arsa için 3.500 kuruş fazla görüldü ve asıl olarak arsa kirasının verilmesi gerektiği ifade edildi. Ancak içerisinde eskiden kalma birkaç taş odası için 1.250 ve arsa kirası için de 750 kuruş olmak üzere toplam kira olarak 2.000 kuruş verilmesi uygun bulundu. BOA, C.EV., 580/29283. 26 Receb 1264/28 Haziran 1848.

¹⁶⁴³ BOA, C.EV., 580/29283. 26 Receb 1264/28 Haziran 1848.

Karantinahane olarak kullanılmasının hemen ardından bu işler için yetersiz kalan bina, 1848 yılında genişletildiyse de¹⁶⁴⁴ kısa sürede harap bir hale geldi ve bu nedenle 1850 yılında yenilenmesi için keşfi yapıldı. Yapılan inceleme neticesinde 38.129 kuruş masrafla tamir edilebileceği anlaşıldı.¹⁶⁴⁵

Harap bir halde olan Trabzon karantina binasının durumunu 1850 yılında Trabzon'a gelen Walpole, “...kaldığım oda biraz pis olmasına ve kötü kokmasına rağmen rahattı, odanın camları yuvarlak ve denizin kentin ve Kafkasya dağlarının soylu görüntülerine açıktı” şeklinde aktarmaktadır.¹⁶⁴⁶

1853 yılında karantinahane, Müdür Hurşit Ağa tarafından yeniden tamir ettirildi.¹⁶⁴⁷ Hastalıklara karşı bir önsavunma görevi gören bu binanın, zamanla şehirle bütünleşmesi sebebiyle hastalıkların şehre daha kolay yayılmasına neden olduğu da ifade edilmektedir.¹⁶⁴⁸ 1859 yılında binaya ilave kısımlar yapıldı.¹⁶⁴⁹ Birçok zaman harap olarak ifade edilen ve karantinahane olarak kullanılmasından sonra meydana gelen salgınlarda mücadele merkezi olan binanın yenilenmesi için 1901 yılında da para talep edildi.¹⁶⁵⁰ Yapılan talep üzerine 8.000 kuruş gönderilmişse de bu para tamir masraflarını karşılamaya yetmedi. Aradan uzun süre geçmesi sebebiyle 2.000 kuruşa daha ihtiyaç olduğu yapılan keşif neticesinde bildirildi¹⁶⁵¹ ve bu paranın vilayete gönderilmesine karar verildi.¹⁶⁵² Buna rağmen tamir süreci uzun süren bina, ancak 1908 yılında yenilenebildi.¹⁶⁵³

¹⁶⁴⁴ Turgay, “Trabzon”, 68.

¹⁶⁴⁵ Arsa üzerindeki önceden kalan odaların ve etrafında bulunan duvarların tamiri vakfa ait olduğundan bu kısımlarına yapılacak masrafın vakıf tarafından karşılanması istendi. *BOA, İ.DH.*, 207/11969. 21 Safer 1266/6 Ocak 1850.

¹⁶⁴⁶ Yılmaz, “İngiliz Seyyah Frederick Walpole”, 443-444.

¹⁶⁴⁷ Yapılan bu tamire dair iki ayrı görüş vardır. Birincisi karantinanın tamiri yapılırken rütbeli kişiler için de dört oda yaptırılmış ve bu işlere toplam 10.567,5 kuruş harcanmıştı. Keşif bedelinden 651 kuruş fazla harcama yapılması, Meclis-i Vükeladan uygun görülmeyle fazlalık paranın kim tarafından nereye harcandığına dair vilayet tarafından inceleme yapılması istendi. (Kuruca, *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü*, 207; Ömer Şen, *Trabzon Tarihi*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, 252). İkinci olarak da karantinaya mazgal açılmak üzere yıkılan odaların yerine buradaki görevliler için dört oda ve mutfakın masraflarıyla beraber 38.500 kuruş masraf edilerek yenilenmişti. (Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 357).

¹⁶⁴⁸ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 358.

¹⁶⁴⁹ *BOA, İ.MVL.*, 412/17933. 13 Cemaziyelahir 1275/18 Ocak 1859.

¹⁶⁵⁰ Usta, “Trabzon’da Sağlık”, XX.

¹⁶⁵¹ *BOA, ŞD.*, 2726/15. 4 Şubat 1318/17 Şubat 1903.

¹⁶⁵² *BOA, BEO.*, 2157/161713. 14 Ağustos 1319/27 Ağustos 1903.

¹⁶⁵³ Usta, “Trabzon’da Sağlık”, XX.

4.1.2. Samsun Karantina Binası

Samsun Karantinahanesinin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1840'lı yıllarda inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁵⁴ Binada ilerleyen yıllarda çeşitli değişiklik ve yenilemeler yapılması için girişimlerde bulunuldu. 1850 yılında tamir edilen binaya 31.110 kuruş keşif bedeli tespit edildi.¹⁶⁵⁵ 1860'lı yıllardan sonra da yeni bir bina yapımı gündeme geldi. Karantinahanenin inşası için Mert Irmağı'nın kenarındaki tarlalardan yer gösterilmesi istendi. İnşası düşünülen binanın 8 Kasım 1863 tarihinde keşfi yapıldıysa da bir netice alınmadığından aynı talep 1864 yılında tekrarlandı.¹⁶⁵⁶ Bunun hemen ardından karantinahanenin bulunduğu arsada teftiş memuru Rıza Efendi tarafından inceleme yapıldı. Arsanın bir kısmına Samsun için ihtiyaç duyulan Rüsumat Nezareti ve Duhan İdaresinin yapılması, geri kalan kısmının ise belediye imar masraflarına karşılık olmak üzere satılması uygun görülerek bu konuda düzenlenen rapor, Meclis-i Valaya havale edildi. Burada ise söz konusu arsa üzerine mükemmel ve düzenli bir çarşı yapılarak dûhan tüccarlarına kiralanmasının daha uygun olacağı sonucuna varıldı. Ancak buraların zikredilen tüccarlar tarafından kiralanabilmesi için Rüsumat Dairesinin oraya yapılmasının gerektiği de ifade edildi. Bu dairenin masraflarının da rüsumat gelirlerinden karşılanarak binanın acele yapılmasına karar verildi.¹⁶⁵⁷

Daha sonraki yazışmalardan karantinahane yapımının uzun zaman sürüncemede kaldığı anlaşılmaktadır. 1865 yılında Sadarettin Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Rusya'da görülen hastalığa karşı tedbir alınmaya başlandığı ve Samsun'da karantinahane olmadığı için bu eksikliğin tamamlanması istendi. İhtiyaç duyulduğu zamanlarda askerlerin kalması için kullanılan kışlanın karantinahane yapılmasına elverişli olması bu ihtiyacı gidereceğinden kışlanın geçici olarak karantina memurlarına teslim edilmesi gerektiği bildirildi.¹⁶⁵⁸

Bu şekilde geçici çözümlerle yürütülmeye çalışılan karantinahane için zaman zaman çeşitli öneriler de getirildi. 1864 yılında harap bir halde olan binanın yerine bir

¹⁶⁵⁴ M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yayınları, Ankara 1998, 141.

¹⁶⁵⁵ Kuruca, *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü*, 202.

¹⁶⁵⁶ BOA, MVL., 662/8. 18 Şevval 1280/27 Mart 1864.

¹⁶⁵⁷ BOA, MVL., 673/70. 17 Zilkade 1280/24 Nisan 1864.

¹⁶⁵⁸ BOA, MVL., 708/107. 11 Safer 1282/6 Temmuz 1865.

çarşının yapılmasına ve başka bir yere de yeni karantinahanenin inşasına karar verilmesine rağmen 1869 yılında aynı konudaki talepten bu binanın yapılmadığı anlaşılmaktadır. Zira eski karantinahane arsasından 80.000 kuruşun artacağı ve sahilde Samsun karantina doktorunun belirleyeceği bir yerde yeniden iskelesi ve ek kısımlarıyla beraber yeni bir karantinahanenin inşası düşünülerek izin verilirse keşfinin yapılacağı konusunda talepte bulunuldu.¹⁶⁵⁹ Eski karantinahane arsası üzerine inşası düşünülen dûhan çarşısının ilerleyen süreçte tamamlandığı anlaşılmakla¹⁶⁶⁰ birlikte karantinahanenin yapımına dair yazışmalar ise devam etmekteydi. 1879 yılında mevcut karantina duvarının yıkılması üzerine burası birkaç defa tamir edilmişse de İdare Meclisi tarafından artık boş yere masraf yapılmaması ve fener dairesinin bitişiğine yeni bir karantihane yapımı uygun bulundu. Buna göre yapılacak olan masraf, belediye tarafından karşılanacak ve eski karantinahane de belediyeye bırakılacaktı.¹⁶⁶¹

Geçmişte olduğu gibi bu kararın da uygulanmadığı 1894 yılında yapılan aynı konudaki yazışmadan anlaşılmaktadır. Zira Trabzon Valiliği tarafından liman ve karantina dairelerinin gümrük çevresinde bulunması gerekli görülmekte ve gümrük önündeki kumlukta yeni bir binanın yapımı talep edilmekteydi.¹⁶⁶² Sıhhiye Nezaretinden sağlık memurlarının görevlerini yapacakları elverişli bir binanın yapımı onaylandı.¹⁶⁶³ Bahriye Nezaretinden de uygun görülmesi üzerine binanın yapımına başlandı. Ancak Samsun Liman Reisliğinden bu arazinin kayıkların çekek yeri olması sebebiyle daha önceden yapılan inceleme neticesinde o kısımda herhangi bir bina yapımının yasaklandığı bildirildi.¹⁶⁶⁴ Bunun üzerine Dahiliye Nezaretinden sahil vilayetlerine gönderilen tahriratta, bazı yerlerde mahallî idareciler tarafından karantinahane ile liman ve fener daireleri yaptırılmaktaysa da bina yapılan yerlerin çoğu mahallî hükümetçe belirlenmekte ve söz konusu yerlerin ahalinin kullandığı yerlere tesadüf ettiğine dair şikâyetler gelmekteydi. Bu sebeple yapılacak olan binaların yerinin geniş bir inceleme neticesinde kararlaştırılması istendi.¹⁶⁶⁵

¹⁶⁵⁹ BOA, İ.DH., 602/41936. 11 Safer 1286/23 Mayıs 1869.

¹⁶⁶⁰ Filiz DıĒıroĒlu, *XIX. Yûzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, 125.

¹⁶⁶¹ BOA, Ş.D., 2424/21. 14 Mayıs 1295/26 Mayıs 1879.

¹⁶⁶² BOA, DH.MKT., 313/46. 25 Teşrin-i evvel 1310/6 Kasım 1894.

¹⁶⁶³ BOA, DH.MKT., 313/46. 30 Teşrin-i sani 1310/12 Aralık 1894.

¹⁶⁶⁴ BOA, DH.MKT., 350/26. 12 Kanun-ı sani 1310/24 Ocak 1895.

¹⁶⁶⁵ BOA, DH.MKT., 350/26. 18 Şubat 1310/2 Mart 1895.

Bütün bu faaliyetlere rağmen binanın yapılmadığı 1899 yılında bu konudaki yapılan talebin tekrar edilmesinden anlaşılmaktadır. Eski karantinahane binasının tamire muhtaç olması sebebiyle Samsun’da bir komisyon kuruldu. Kurulan komisyon, mevcut binaya daha fazla masraf yapılmamasını ve sağlık işleri için elverişli bir yerde olmadığından boş yere para sarfetmekten ise arsasıyla beraber satılarak liman dairesinin yanında dört odalı bir karantinahanenin yapımını uygun buldu. Keşif neticesinde yapılacak inşaat masrafinin satılacak eski karantina arsasından gelecek parayla fazlasıyla karşılanabileceği Canik Mutasarrıflığından bildirildi. Meclis-i Umur-ı Sıhhiyeden uygun görülmesi üzerine Şura-yı Devletçe de kabul edilen karantihanenin yapımına irade buyrulduysa da sonucuna dair bir bilgiye ulaşamadı.¹⁶⁶⁶

4.1.3. İran Sınırında Bir Karantina Merkezi: Kızıldize Karantinahanesi

Osmanlı Devleti’nde meydana gelen salgın hastalıkların büyük bir çoğunluğunun diğer devletlerden bulaşması sebebiyle sınır karantinaları önemli görülmekteydi. Bu sebeple birçok zaman İran coğrafyasında salgınların varlığı, Erzurum’u ve doğal olarak da İran sınırındaki geçiş noktası olan Doğubayezid’e bağlı Kızıldize’yi ön plana çıkardı. Ancak karantina teşkilatının kuruluşundan 1850 yılına kadar İran sınır kordonları hala düzenlenememiş olduğundan bu durum ticarî açıdan bazı sıkıntılara sebep olmaktaydı. Bu eksiklik sebebiyle o taraftan gelen yolcu ve eşya, Trabzon ve başka yerlerde karantinaya alınıyordu. Bu konu hakkında Erzurum Valisi tarafından tahrirat gönderildi ve mesele, Sıhhiye Meclisinde görüşülerek bir rapor hazırlandı. Raporda bu bölgelerde kordonun kurulması öngörülerek ortaya çıkacak masrafları da değerlendirildi. Masraflar karantina ve muayenehanelerin inşaat ve tamiri için gerekli meblağ ile memur maaşlarıydı. Memur maaşı konusunun bazı memuriyetlerin kaldırılıp bazılarının da gerekli yerlere nakilleri vasıtasıyla çözüleceği ifade edildi.¹⁶⁶⁷

Büyük karantinaların kurulacağı yerlerde yeni ve kiralama suretiyle, kullanıma hazır hale getirilmesi istenen binaların tedarikinin, başta maddî sıkıntılar olmak üzere bazı sebeplerden dolayı şimdilik durdurulmasına karar verildi. Bunun yerine ise Bayezid’de boş bulunan vali konağı, az bir masrafla geçici olarak karantinahane şekline getirilecekti.¹⁶⁶⁸ 1854 yılının başında Sadarettin verilen emir üzerine¹⁶⁶⁹ Sıhhiye

¹⁶⁶⁶ BOA, İ.SH., 3/1317C-1. 16 Teşrin-i evvel 1315/28 Ekim 1899.

¹⁶⁶⁷ BOA, İ.MVL., 180/5407. 16 Şevval 1266/25 Ağustos 1850. Meclis-i Vala Mazbatası.

¹⁶⁶⁸ BOA, İ.MVL., 180/5407. 16 Şevval 1266/25 Ağustos 1850. Meclis-i Vala Mazbatası.

Meclisinde Batum'dan Basra'ya kadar İran sınırı üzerinde bir kordon yapılmasını ihtiva eden bir rapor hazırlandı. Ayrıca yaşanan kolera salgını sebebiyle İran'dan gelenlerin 10 gün karantinaya alınmasına karar verilmesi üzerine Kızıldize Karantinahanesinin inşası istendi. Yapılması istenen karantina merkezinin bütün detayları düşünülmüştü.¹⁶⁷⁰

Bu planlamaların yanında sıkıntılar da devam etmekteydi. 1854 yılında İran'dan gelerek Kızıldize'de karantinaya alınmış olan bir İngiliz, bina ve oradaki idarecilerin uygulamalarından şikâyetçi olmuştu. Söz konusu İngiliz'e göre karantina müdürü rüşvet almaktaydı ve karantinahane olarak kullanılan bina da uygun bir mekân değildi. Yapılan şikâyetlerin önünü almak için şimdilik 50.000 kuruş masraf edilerek geçici bir yer yapılması düşünüldü ve buranın inşa edilecek karantinahane binasına ilavesi mümkün olacak şekilde oda, mahzen ve ahırlardan oluşmasına karar verildi. Ancak alınan kararların uygulanmadığı, 1858 yılında karantinahanenin ne kadar masrafla yapılabileceğinin sorulmasından anlaşılmaktadır.¹⁶⁷¹

1858'de Kızıldize'de gerek görülen binanın yapımı ve karantina görevlilerinin uygunsuz hareketleri konusunda bir tezkire gönderen Tahran Maslahatgüzarı Haydar Efendi, böyle önemli bir mevkide yapılması düşünülen karantinahane için tespit edilecek yerin uygun ve binanın geniş olmasını tavsiye etmişti. Böyle bir yerin yapılan inceleme neticesinde 132.339 kuruş masrafla inşa edileceğine dair keşif defteri hazırlanmışsa da¹⁶⁷² vilayet tarafından zikredilen parayla bu binanın vücuda getirilemeyeceği ifade edildi.¹⁶⁷³

¹⁶⁶⁹ BOA, HR.MKT., 70/48. 25 Rebiülahir 1270/25 Ocak 1854.

¹⁶⁷⁰ BOA, İ.MVL., 387/16905. 22 Cemaziyelevvel 1270/20 Şubat 1854.

¹⁶⁷¹ 1-Karantinada bekletileceklerin, firar edememeleri için arsının dört tarafına yüksek duvar inşa edilmesi ve bina, ileride yetmediği takdirde ilave yapılmak üzere uygun yerlerinde kısımlar bırakılması, 2-On ikişer kişi alacak ve her birinin içinde birer ocak ile dışarılarında birer abdesthane olmak üzere ahşap olarak yirmi beş adet oda yapılması, 3-Önemli kişilere özel içinde ocak ve dışında birer abdesthaneli üç odası olan ayrıca bir daire yapılması, 4-Karantinaya gelen malların konulması amacıyla içi altı veya sekize bölünmüş ve bin altı yüz denk (yük) temizlenecek şekilde ambarlar yapılması, 5-Hayvanların sulanabileceği yerlerle beraber rahatlıkla 500 yük hayvanının bağlanabileceği ahır yapılması, 6-Gerektiğinde on beş hasta alabilecek bir hastane yapılması, 7-Her mezhep için küçük küçük birer hamam ve havuz yapılması, 8-Karantina bekleyeceklerden ölen olması durumunda defnedilmesi için uygun yerde ayrı ayrı iki mezarlık tahsis edilmesi, 9-Bir parlatoryo (Hastalık şüphesiyle tahaffuzhanelere gelen kişilerin sorgulandığı yer) yapılması, 10-Sihhiye memurları için sekiz odadan oluşan bir daire yapılması, 11-Hamallar için bir yer yapılması, 12-Lokantacı için bir dükkân yapılması, 13-Karantina bekleyecekler arasında herhangi bir sıkıntı olmaması için karantinahanenin içinde ve dışında seksen asker alabilecek karakol yapılması, 14-İkisi karantina bekleyenler ve birisi temiz tarafta bulunanlar için üç adet çeşme yapılması. BOA, A.AMD., 83/86. 1274/1857-1858.

¹⁶⁷² BOA, A.MKT.MVL., 95/83. 30 Cemaziyelevvel 1274/16 Ocak 1858; İ.MVL., 387/16905. 10 Cemaziyelahir 1274/26 Ocak 1858. İrade.

¹⁶⁷³ BOA, HR.MKT., 219/39. 23 Receb 1274/9 Mart 1858.

Paşabağı/Paşabahçesi olarak isimlendirilen mevkide yapılması kararlaştırılan karantinahanenin¹⁶⁷⁴ keşfi, 1859 yılında yapıldı. Bu defa da malzeme ve yevmiye giderlerinde artış meydana gelmişti.¹⁶⁷⁵

Uygun şartlara sahip olan bir karantinahanenin yapımına fazla masraf gerektiğinden şimdilik elzem kabul edilen yerlerinin ileride ekleme yapılabilecek şekilde inşa edilmesi istendi. 14 Mayıs 1859 tarihli Erzurum Meclis-i Umumi mazbatasında da binanın yapılması, İran'dan gelen yüklerin açıkta kalarak yaşanan sıkıntıları ortadan kaldıracaktı. Masraf konusunda da daha önce belirlenen 130.000 kûsur kuruşun dışında fark ortaya çıkmıştı.¹⁶⁷⁶ Neticede karantina binasının ileride daha fazla masrafa sebep olacağı düşünülerek inşasına padişah iradesiyle izin verildi.¹⁶⁷⁷ Aynı yıl Kızıldize Karantinahanesine gelen İran elçilik heyetinin şikâyeti, binanın yetersizliğini gözler önüne sermekteydi: Karantinaya alınanların kendileri ve malları, yağmur ve güneş altında kalıp her şekilde zarara uğradıklarından İran tüccarları tarafından burası karantina olarak değil para alınan bir yer olarak görülmekteydi.¹⁶⁷⁸ Bu şikâyetlere karşı Osmanlı idarecileri tarafından İranlı tüccar ve yolcularının seyahatini kolaylaştırmak için kullanışlı bir karantinahane yapılmasına başlandığı cevabı verildi.¹⁶⁷⁹

1869 yılında selden dolayı harap olan¹⁶⁸⁰ binanın yapımına başlandığına dair önceki yıllarda bilgi verilse de aynı sorun 20. yüzyılın başında da devam edecektir.¹⁶⁸¹

¹⁶⁷⁴ BOA, A.MKT.MHM., 150/36. 26 Cemaziyelevvel 1275/1 Ocak 1859.

¹⁶⁷⁵ Eski keşif defterinde marangoz yevmiyesi 8, duvarcı yevmiyesi 6 ve sıvacı yevmiyesi 5 kuruş olarak gösterildiği halde şimdi bu yevmiyeler 14'er kuruşa çıkmıştır. Sadece yevmiye masrafından 54.000 kuruş, kereste masrafından da 27,817 kuruş fark çıkmaktadır. Bu da eski keşfe göre 81,877 kuruş fazla masrafın yapılması demektir. BOA, İ.DH., 435/28746. 11 Şevval 1275/14 Mayıs 1859. Erzurum Eyaleti Meclis-i Umumi Mazbatası.

¹⁶⁷⁶ BOA, İ.DH., 435/28746. 11 Şevval 1275/14 Mayıs 1859. Erzurum Eyaleti Meclis-i Umumi Mazbatası.

¹⁶⁷⁷ BOA, A.MKT.MHM., 160/21. 4 Zilhicce 1275/5 Temmuz 1859.

¹⁶⁷⁸ BOA, İ.HR., 173/9430. Tarihsiz İhtarât; Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997, 184.

¹⁶⁷⁹ BOA, İ.HR., 173/9430. 11 Cemaziyelevvel 1276/6 Aralık 1859; Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, 185.

¹⁶⁸⁰ *Envar-ı Şarkiye*, no: 97. 28 Mayıs 1285/9 Haziran 1869. s. 2.

¹⁶⁸¹ BOA, HR.TO., 476/1. 18 Şubat 1293/2 Mart 1878; BOA, MV., 59/20. 24 Teşrin-i evvel 1306/5 Kasım 1890; MV., 79/7. 26 Kanun-ı sani 1309/7 Şubat 1894; ŞD., 2661/12. 26 Eylül 1311/8 Ekim 1895; BEO., 699/52401. 21 Teşrin-i evvel 1311/2 Kasım 1895; BEO., 3420/256450. 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908.

4.1.4. İran Yolcu ve Tüccarlarının Karantinalardaki Durumu

Karantinahanelerde yaşanan olumsuzluklar sebebiyle birçok yolcu ve tüccar buralarda sıkıntı yaşadı. İpek yolunun bir kolu olan Trabzon-Tebriz yolu, İstanbul, Anadolu ve Kırım ile Kafkasya'nın güneyi ve İran bağlantısını sağlayan çok eski bir güzergâhtı.¹⁶⁸² 1767-74 savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'de ticaret ve gemi taşımacılığındaki Osmanlı tekeli kaldırıldı. Bu anlaşmayla birlikte eski dönemlerden itibaren önemli ticaret merkezleri olan Karadeniz şehirleri gelişti. Avrupa'nın sanayi ürünleri Trabzon-Erzurum üzerinden Osmanlı'nın doğu eyaletlerine ve İran'a ulaşıyordu. Aynı yoldan İran'ın malları da Avrupa'ya taşınıyordu.¹⁶⁸³

1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra bölgedeki ticarî faaliyetler daha da yoğun bir hale geldi. Yine bu dönemde Rusya'nın, hâkimiyeti altındaki topraklarda gümrük ve vergi konularında yeni uygulamalara başlaması, tüccarları Sohumkale-Tiflis-Hazar Denizi üzerinden İran'a giden yol yerine Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu kullanmalarına teşvik etti. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'yla Osmanlı topraklarında hız kazanan İngiliz ticaretinin yanında diğer devletlerin ticarî faaliyetlerinin bu bölgede gelişmesi ve buharlı gemilerin kullanımı Trabzon ticaretinin gelişmesini sağladı. Ancak ticaretin arttığı böyle yerler, salgın hastalıkların da merkezi konumuna gelmekteydi.¹⁶⁸⁴ İran ticareti de 19. yüzyılın ilk yarısında yaşanan salgınlardan ve özellikle vebadan önemli bir darbe yedi.¹⁶⁸⁵ Meydana çıkan salgın hastalıklara karşı da çeşitli önlemler alınmaya başlandı. Kurulan karantina teşkilatı, sağlık açısından önemli bir kuruluş olmakla birlikte söz konusu teşkilatın ticarî yönü de vardı. Avrupa devletleri, meydana gelen salgın hastalıkların kaynağının doğu olduğunu düşündüğünden Osmanlı toprakları da şüpheli görülmekteydi. Bu sebeple Osmanlı tüccarlarına karantina uygulanmakla birlikte aynı işlem Osmanlı tarafından da İran tüccar ve hacılarına yapılmaktaydı. Ancak bu uygulama bölgedeki ticarî faaliyetleri olumsuz yönde etkiledi.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁸² Masoumeh Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, 17-18.

¹⁶⁸³ Turgay, "Trabzon", 46-48.

¹⁶⁸⁴ Turgay, "Trabzon", 50-58, 138.

¹⁶⁸⁵ Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, 160-161.

¹⁶⁸⁶ Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu", 487.

İran tüccarlarının Trabzon'a ulaşması için Erzurum'dan geçmeleri gerekmekteydi. Erzurum'a giriş kapısı olarak da en önemli merkez Kızıldize karantinasıydı. Burada gerekli kontrollerin yapılmasıyla Erzurum üzerinden Trabzon'a ya da Anadolu'nun iç kısmına hareket ediyorlardı. Erzurum'da ise hastalığın sık meydana gelmesi sebebiyle bu tüccarlar ya Trabzon'a kabul edilmiyor ya da karantinada bekletiliyordu.¹⁶⁸⁷

Karantina uygulamasının başladığı daha ilk yıllarda Osmanlı ve Rusya arasında İran ticareti konusunda bir çekişme yaşanmaya başladı. Ruslar 1830'larda Avrupa mallarına uyguladığı vergi sistemini 1846 ve 1865 yılında değiştirerek Avrupa mallarının geçişini serbestleştirdi.¹⁶⁸⁸ Bununla beraber ticari rekabetin diğer bir vasıtası da karantina süreleriydi. 1846 yılında Trabzon Müşiri Halil Paşa, Rusya'nın ticareti kendi tarafına çekmek amacıyla İran'a karşı uyguladığı karantina süresini 4 güne indirdiğini ve buna karşılık olarak da Trabzon'da uygulanan karantina süresinin 24 saate indirilmesi gerektiğini bildirdi. Rusya'nın politikasının Osmanlı Devleti'nin ticaretine zarar vereceği, İngiltere Konsolosluğundan da ifade edildi.¹⁶⁸⁹ Buna göre 130 milyon kuruş değeri olan İngiliz malının İran'a ihraç edilmesinden Osmanlı Devleti de 500 kuruş gümrük geliri sağlayacaktı.¹⁶⁹⁰ Karantina süresinin azaltılması zararlı olmayacak ise Rusya'nın uygulamasına aynı şekilde karşılık verilmesi konusu Karantina Meclisine havale edildi.¹⁶⁹¹

İran coğrafyasının hastalık şüphesi açısından büyük önem taşıması, idarecilerin dikkatini bu bölgenin en önemli geçiş noktası ve karantina merkezi olan Kızıldize'ye çevirdi. Zira bu karantina birçok yetkili, tüccar ve yolcuların şikâyetine sebep olan bir yerdi. Bu şikâyetleri çözmek amacıyla karantina binasının gelenlerin bütün ihtiyacını karşılayacak şekilde yapılmasına dair birçok çalışma olduğuna değinilmişti. Bu kısımda da karantinahanenin ticari yönden olumsuzlukları değerlendirilecektir.

1854 yılında bir İngiliz tarafından Kızıldize Karantinasının yetersiz ve kötü bir yer olduğu ve müdürünün de rüşvet aldığı bildirilmişti.¹⁶⁹² Müdür Reşid Ağa'nın, karantinaya gelenlere kötü muamele yapması ve ihtiyaç maddelerini yüksek fiyatla

¹⁶⁸⁷ Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, 182.

¹⁶⁸⁸ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 180.

¹⁶⁸⁹ BOA, *İ.MSM.*, 26/731. 2 Rebiülevvel 1262/28 Şubat 1846. İrade.

¹⁶⁹⁰ Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, 17-18.

¹⁶⁹¹ BOA, *İ.MSM.*, 26/731. 2 Rebiülevvel 1262/28 Şubat 1846. İrade.

¹⁶⁹² BOA, *İ.MVL.*, 387/16905. 29 Receb 1270/27 Nisan 1854. Meclis-i Sıhhiyeye ait mazbata ve rapor suretleri.

sattırması şikâyetle sebep olmuştu. 24 saat karantina beklemesi gerekenler, bu kişi tarafından 10 günden fazla bekletiliyor ve kendilerinden rüşvet isteniyordu. Her fırsatta alınan rüşvet sebebiyle Tebrizli bir tüccar olan Muhammed Hacı Kasım iflas etmiş ve katırlarını satmak zorunda kalmıştı. Katırları da yarı fiyatına Reşid Ağa satın almıştı.¹⁶⁹³ Şikayette bulunan İngiliz memur, Reşid Ağa'nın bu kanunsuz uygulamasından dolayı iflas eden Tebrizli Tüccar katırcısı Hacı Kasım'ın yaşadığını anlatmaktadır: *“Karantinada bekleyen katırcı, Tebriz'den Trabzon'a tüccar malı nakletmek için Tebrizli tüccarlara 100 at kiralamıştır. Her bir atın kirası 70 kuruş olup, toplam alacağı 7.000 kuruştur. Atlara lazım olan saman ve arpa için karantinada bekletildiği on üç gün zarfında 500, yük başına 6, bazı masraflar ve Karantina Nazırı Reşit'e hediye (aslında rüşvet) olarak verdikleriyle birlikte yekun masrafı 7.500 kuruş olmuştur. Sonuçta, tüccarlardan alacağı 7.000 kuruşa 500 kuruş daha ilave ederek karantinadan kurtulmuştu. Ancak, bu 500 kuruş için atlarını satmak icap etmiş ve onları da yarı fiyatına Reşit Ağa almıştı”*.¹⁶⁹⁴ Bu şikâyet üzerine rüşvet aldığı tespit edilen karantina müdürü görevden alındı ve yiyecek-içecek fiyatını gösteren bir narh defterinin düzenlenmesi uygun bulundu. Yiyecek-içeceklerin satışı için orada bir bakkal bulundurulmasıyla da yaşanan sorunlara çözüm yolları arandı.¹⁶⁹⁵

Kızıldize Karantinası için şikâyetler bununla sınırlı kalmadı. 1859 yılında buraya gelerek karantinada bekletilen İran elçilik heyetinden kanunsuz olarak fazla vergi alındığı, karantina binasının yetersizliği, memurların yanlış uygulamaları gibi konulardan şikâyetle bulunuldu. İran'ın İstanbul elçisi tarafından Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya gönderilen yazının ekinde bildirilen şikâyet konuları şu şekildeydi: Bayezid, Erzurum ve Trabzon yolundan gelip-geçen İranlı tüccar, hacı ve yolcuların bu yol üzerindeki şehir, kasaba ve köylere ne kadar faydaları olduğu bilinmektedir. Bu yol üzerinde gece-gündüz sürekli olarak İran kervanları ve yolcuları eksik olmamaktadır. Bir yerde karantinanın uygulanması, bulaşıcı hastalığın çıktığı durumlarda gerekmektedir. Ancak İran ve civarındaki bölgelerde hastalık olmadığı bilinmekteyken İran'dan gelenler, Bayezid yakınında atıl bir yerde, boş yere bekletilerek paraları

¹⁶⁹³ Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, 183.

¹⁶⁹⁴ Tozlu, “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu”, 487; Hüseyin Kaleli, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), (Aralık 2003), 8.

¹⁶⁹⁵ *BOA, İ.MVL.*, 387/16905. 29 Receb 1270/27 Nisan 1854. Meclis-i Sıhhiyeye ait mazbata ve rapor suretleri.

alınmaktadır. Ayrıca karantinanın bir yerde uygulanması, kanunlara riayet edilerek yapılması gerekmekte ve bu şekilde olmadığı zaman ise buraya karantina denilemeyeceği herkes tarafından bilinmektedir.¹⁶⁹⁶

Bunların çaresine bakılması gerekirken tam aksine günden güne daha kötü bir duruma düşüldüğü yaşananlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca “*karantina-yı mezkûreye giren adamlar istedikleri halde asla tevakkuf etmeyüb beherinden bir ve iki ve beş pul emperyâl adamına ve hey’etine göre akçe alınub ruhsat verilmesi umum tüccâr ve kârbân ahalîsinin ma’lûmu ve böyle derece-i vuzûhda bulunmağla artık karantina-i mezkûrenin dâhil-i memlekete aslâ fayda-bahş olmayacağı müstebândır*” denilerek kişilere göre davranıldığı da bildirilmekteydi. Bununla beraber karantinaya alınanların ve mallarının binanın yetersiz olması sebebiyle zarar gördüğü ifade edilmekteydi. Ayrıca düzenli bir yer için cüzî bir vergi alınması gerekmekteyken diledikleri gibi herkesten “*muhtelif rûsûm ahz oldunduğu*” bilinmekteydi.¹⁶⁹⁷

Bir yerde karantina kurulmasındaki temel amaç, karantinaya alınmadan kimsenin memlekete giriş yaptırılmaması iken İranlıların çoğu, Rusya tarafından Osmanlı topraklarına geçmekteydi. Rusya, hastalığın görüldüğü zamanlarda karantina uygulayıp bittiği zaman ise bu uygulamayı kaldırmaktaydı. Böylece Rusya toprakları üzerinden Osmanlı topraklarına İranlıların girmesi hastalık olmadığının deliliydi. İran Elçisi tarafından bu konularda İranlıların karantina merkezinde çektiği sıkıntılar uzun bir şekilde dile getirildi. Bununla beraber şu şartlarda Bayezid Karantinahanesinin fayda sağlamadığı ortada olup bu kötü muameleden vazgeçilmesi, aksi halde “*Memâlik-i Osmaniye’ye başka taraftan tereddüd eylemeleri çaresi efkârından hâlî olmadıkları derkârdır*” denilerek başka yerlerde çare arama düşüncesinde oldukları ifade edildi.¹⁶⁹⁸ Bu da İranlıların, Rusya’nın Kafkasya yolunu tercih edecekleri anlamına geliyordu.¹⁶⁹⁹

Bunun üzerine Osmanlı idarecileri tarafından 6 maddelik bir rapor hazırlandı. Öncelikle Rusya tarafından karantina uygulanmaması, İran’da şüpheli bir hastalığın olmadığına delil gösterilmesi üzerine onların haklı oldukları kabul edilerek Osmanlı Devleti tarafından İran’dan gelenlere uygulanan karantina, ileride şüpheli bir durumun

¹⁶⁹⁶ BOA, İ.HR., 173/9430. Tarihsiz İhtarât.; Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, 183-184; Tozlu, “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu”, 488.

¹⁶⁹⁷ BOA, İ.HR., 173/9430. Tarihsiz İhtarât.

¹⁶⁹⁸ BOA, İ.HR., 173/9430. Tarihsiz İhtarât.; Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, 184.

¹⁶⁹⁹ Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, 184.

ortaya çıkması halinde derhal uygulanmak üzere geçici olarak kaldırıldı. Karantinanın kaldırılmasına rağmen tedbirden de vazgeçilmeyerek İran'ın sağlık durumunu kontrol edip bilgi vermesi amacıyla şimdilik bir doktorun Tahran'a gönderilmesine ve ileride ihtiyaca göre İran'ın diğer yerlerine de gereği kadar doktorun tayin edilmesine karar verildi. Yapılan şikâyetin ana noktalarından olan bina sorunu için Kızıldize'nin Paşabahçe isimli mevkiinde düzenli ve ihtiyacı karşılayacak binanın yapımına daha önceden irade buyurulduğu ve inşaata başlandığı ifade edildi. İran elçilik heyeti tarafından yapılan şikâyetin detaylı olarak incelenmesi istenerek ortaya çıkacak sonuca göre fazla para alındığının tespiti halinde bu miktarın geri iadesine karar verildi. Son olarak karantina uygulamasının devlete ve millete fayda sağlaması amacıyla uygulandığı belirtilerek İran tarafından da içte ve dışta sağlık uygulamasının başlatılması halinde bu durumun, hem kendilerine hem de civarda bulunan devletlere sağlık konusunda güven vereceği ve ticarî açıdan da fayda sağlayacağı beyan edildi.¹⁷⁰⁰

Ticareti kendi topraklarına çekmek isteyen Rusya tarafından karantina süresine ilişkin ilerleyen yıllarda da müsamaha gösterildi ve karantina uygulaması üzerinden sürdürülen Osmanlı-Rus mücadelesi devam etti.¹⁷⁰¹ Yeni vilayet nizamnamesinin Erzurum'da uygulanışından sonra ahalinin refahının temini için gerekli olan ticarete önem verilerek Erzurum'u Trabzon'a bağlayan yolun yapımı hızlandırıldı.¹⁷⁰² 1869 yılında Fransa tarafından Osmanlı'nın doğu vilayetlerini dolaşarak araştırma amacıyla Trabzon'a gönderilen Theophile Deyrolle, yol konusuna ve Osmanlı ile Rusya arasındaki bu meseleye de değinmişti. Deyrolle, Ruslar'ın İran ulaşımına önem verdiğini ve daha uygun şartlarda bu yolu Kafkasya ve Poti üzerinden kendi topraklarına çektiklerini belirtmektedir. Osmanlı Devleti'nin Trabzon'dan başlayarak İran sınırına kadar yaptırmaya başladığı yolun, Trabzon'a eski halini vereceğinin ümit edildiğini de ifade etmektedir.¹⁷⁰³ Ancak bu ümitvar durum çok da gerçekleşmiş sayılmaz. Zira bu yol üzerindeki ticaret hacmi 1870'lerden itibaren düşüş göstermeye

¹⁷⁰⁰ BOA, *İ.HR.*, 173/9430. 11 Cemaziyevvel 1276/6 Aralık 1859. Rapor; *HR.MKT.*, 333/98. 19 Ramazan 1276/10 Nisan 1860; *HR.MKT.*, 335/59. 1 Zilkade 1276/21 Mayıs 1860; *HR.MKT.*, 338/82. 26 Zilkade 1276/15 Haziran 1860.

¹⁷⁰¹ BOA, *HR.TO.*, 323/9. 29 Kanun-ı sani 1864/9 Şubat 1865. Hariciye Nezaretine Tiflis Şehbenderi tarafından takdim edilen arızanın tercümesi.

¹⁷⁰² Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sonçağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1975, 512.

¹⁷⁰³ Theophile Deyrolle, *1869'da Trabzondan Erzuruma*, (Çev. Reşad Ekrem Koçu), Çığır Kitabevi, İstanbul, 7.

başladı. Bu düşüşte Süveyş Kanalı'nın etkisinin olmasına rağmen asıl sebep, Rusya'nın Karadeniz'den Hazar'a ve İran taraflarına kara ve demiryolları yapması ve buralarda düzenli bir alt yapı kurmasıydı. Zira 1872 yılında Poti-Tiflis demiryolu açıldı, Tiflis'ten Tebriz ve Bakü'ye karayolları inşa edildi. Ayrıca İranlılara taşıma ücretlerinde de büyük indirimler yapıldı.¹⁷⁰⁴

1878 yılında Kızıldize'de yeni bir karantinahane yapımı tekrar gündeme geldi ve İran'dan gelenlere karşı uygulanan karantinada bazı düzenlemeler yapıldı. İran'da hastalık olmadığı zamanlarda karantina uygulanmamaktaydı ve son karantina uygulaması da 5 yıl önce yapılmıştı. Yeni düzenlemeye göre gelen yolcular sıhhiye tarifesine göre 10 kuruş vergi verecek ve Osmanlı sınırları içerisindeki diğer yerlerde vergiden muaf tutulacaktı.¹⁷⁰⁵ 1889 yılında gelen kervancılardan karantina vergisinden başka vergi alınmamaktaysa da bu defa mürur tezkiresi isteniyordu.¹⁷⁰⁶ Buna karşılık Osmanlı yolcularına da İran tarafında aynı uygulama yapıldı.¹⁷⁰⁷ Vergi konusunda yapılan şikâyetlerin sınır üzerinde karantinahanelerin yapılması halinde çözüme kavuşturulacağı düşünülerek Meclis-i Vükeladan verginin kaldırılması yönünde karar alındı.¹⁷⁰⁸ 1892 yılında İran tarafında alınan vergilerin çeşidi artırıldı. Tekrar gündeme gelen karantina vergisinin daha önce Meclis-i Vükeladan kaldırılması yönünde karar verilmesine rağmen söz konusu kararın hala uygulanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁰⁹

1894 yılında kıtlık-kuraklık gibi olumsuz şartlarla birlikte kolera da ortaya çıkmıştı. Meydana gelen ihtiyaç sebebiyle İran'dan gelecek zahireler, belirli bir süre gümrük vergisinden muaf tutuldu. Aynı esnada sıhhiye vergisinin alınmaması, Bayezid Mutasarrıflığından talep edilmişse de geçici olarak alınmaması yönünde karar verilirse muafiyetin bitmesiyle birlikte gelenlerin tekrar vergiye tabi tutulmasında sıkıntı yaşanacağından bu talep kabul edilmedi.¹⁷¹⁰ Aynı konudaki talep, 1900 yılında da yapılmışsa da¹⁷¹¹ ne yönde cevap verildiğine ulaşamadı. Ancak daha önceki gibi karantina vergisinden muaf olunmasının pek uygun görülmediği düşünülmektedir.

¹⁷⁰⁴ Turgay, "Trabzon", 61; Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu", 10-12.

¹⁷⁰⁵ BOA, HR.TO., 476/1. 18 Şubat 1293/2 Mart 1878; DH.MKT., 1328/16. 26 Şevval 1296/13 Ekim 1879.

¹⁷⁰⁶ BOA, DH.MKT., 1653/69. 22 Ağustos 1305/3 Eylül 1889.

¹⁷⁰⁷ BOA, MV., 59/20. 24 Teşrin-i evvel 1306/5 Kasım 1890.

¹⁷⁰⁸ BOA, MV., 59/44. 14 Teşrin-i sani 1306/26 Kasım 1890.

¹⁷⁰⁹ BOA, BEO., 60/4491. 17 Ağustos 1308/29 Ağustos 1892.

¹⁷¹⁰ BOA, BEO., 450/33692. 23 Temmuz 1310/4 Ağustos 1894.

¹⁷¹¹ BOA, BEO., 1481/111071. 23 Nisan 1316/6 Mayıs 1900.

4.2. SAĞLIK PERSONELİNİN MAAŞLARI VE PERSONEL YETERSİZLİĞİ

19. yüzyılda sağlık alanındaki gelişmelerle birlikte doktor yetiştirmek için Fransızca öğretim yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane kurulmuş ve 1839 yılında eğitime başlamıştı.¹⁷¹² Fakat yeterli doktor yetiştirilemediğinden sivil doktor ile eczacı ihtiyacının karşılanması için 1867 yılında Türkçe öğretimin yapıldığı Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kuruldu. Buradan yetişen doktor ve eczacılar, belediyelerde görevlendirilirken isteyenler serbest olarak da çalışabilmekteydi.¹⁷¹³ Personel yetersizliği, Anadolu vilayetlerinde sağlık alanında temel sorunlardan biri olup bu eksiklik nedeniyle birçok sıkıntı yaşanmıştı. Devlet, gerekli personeli sağlamakta sıkıntı yaşarken personelin maaşlarının ödenmesi de ciddi bir sorun oluşturmaktaydı. Zira salgın dönemlerinde atanan personelin dışında belediyelere görevlendirilenlerin maaşları da aynı birim tarafından ödenmekteydi. Ancak taşra belediyelerinin yeterli geliri olmaması, sağlık personelinin ve doğrudan da memleketin ve ahalinin sağlığını etkilemekteydi. Bu konuda Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin durumu, zaman zaman yaşananlarla değerlendirilecektir.

Erzurum’da karantina doktoru, 1850 yılında 1.000 kuruş maaş almaktaydı.¹⁷¹⁴ Aynı yıllarda Samsun ve Ünye karantina doktorlarının maaşı da 1.000 kuruştı.¹⁷¹⁵ Fakat 1868 yılına gelindiğinde Bayezid karantina doktorluğuna 833 kuruş maaş tahsis edilmişse de bu yeterli görülmedi ve Bayezid’in de uzak olması sebebiyle bu maaşla oraya gidecek doktor bulunamayacağı düşünüldü. Sınır olması hasebiyle de önemli görülen Bayezid’e atanacak doktora 1.500 kuruş maaş verilmesine karar verildi.¹⁷¹⁶

Maaşların yetersiz görülmesine karşın tahsis edilenlerin de ödenmemesi doktorlar için ciddi bir sorundu. 1893 yılında Bayezid karantina doktoru Hüseyin Efendi 5 aydan beri maaş zammıyla harcırahını alamadığını bildirdi ve karantina doktorunun maaşının sıhhiye müfettişliğinden verilmesi istendi.¹⁷¹⁷ Aynı eksiklik belediye doktorları için de fazlasıyla geçerliydi. Zira doktor eksikliği sebebiyle Kemah, Kuruçay ve Refahiye

¹⁷¹² Kahya-Erdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, 256; Yıldırım, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane”, 375.

¹⁷¹³ Yıldırım, “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye”, 374-375.

¹⁷¹⁴ BOA, *İ.MVL.*, 180/5407.

¹⁷¹⁵ Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canık*, 142.

¹⁷¹⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 430/35. 1 Kanun-ı evvel 1284/13 Aralık 1868.

¹⁷¹⁷ BOA, *DH.MKT.*, 2059/127. 24 Şubat 1308/8 Mart 1893.

kazalarında hastalanan tutuklu ve mahkûmların kendi kendilerini tedavi ettikleri haber alınmıştı. Bunun üzerine doktor maaşlarına belediye gelirlerinden karşılık bulunması istenmişse de yalnız Erzincan merkezinde belediye doktoru olduğu ve kazaların küçük olmasıyla birlikte belediye teşkilatının da olmamasının maaş tedarik edilmesine engel teşkil ettiği için buna da gerek görülmedi. Ancak bu durum, herhangi bir suç vakasında inceleme yapılamaması ve hastalık çıktığında gerekli tedavinin uygulanamaması gibi çeşitli sıkıntılara sebep olduğundan en azından maaşının tedarik edilerek seyyar bir doktorun görevlendirilmesi istendi.¹⁷¹⁸ Doktor yetersizliği, salgın hastalıkların yoğun olarak görüldüğü böyle bir dönemde şüpheli bir hastalığın görülmesi halinde bunun tespit edilememesine de neden olmaktaydı.¹⁷¹⁹ Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla Trabzon tarafından yapılan talebe Mekteb-i Mülkiyeden mezun olacak doktorlardan uygun olanlarının gönderileceği bildirildi.¹⁷²⁰

Maaşların ödenmesindeki sorun, bütün sağlık personeli için geçerliydi. Canik ve Lazistan'da aşı memurları, maaşların ödemesindeki gecikme sebebiyle işlerini bıraktı.¹⁷²¹ Maaşların gecikmesi ve harcırahların alınamaması gibi vakalar çoğu yerde yaşanmaktaydı.¹⁷²² 1900'lü yıllarda birçok defa belediyelere sağlık personelinin maaşlarını ödemeleri konusunda tebligat yapıldı.¹⁷²³ Fakat bunun da bir netice vermemesi sebebiyle bu memurluklara rağbet gösterilmemekteydi.¹⁷²⁴ Aynı konuda sıkıntıların devam etmesi sebebiyle 1905 yılında sıhhiye müfettişleri ve belediye doktorları ile diğer sağlık personelinin maaşlarının diğer memur maaşlarına göre daha düzenli şekilde ödenmesi Dahiliye Nezaretinden bildirildi.¹⁷²⁵ Maaşları ödemede ihmali görülenlerin birinci defada maaşlarının yarısının kesilmesi ve ikinci defada ise emre karşı hareket etmiş olmaları sebebiyle haklarında kanuni işlem yapılması defalarca ilgililere tebliğ edildi.¹⁷²⁶

¹⁷¹⁸ BOA, DH.MKT., 2504/57. 16 Haziran 1317/29 Haziran 1901; Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, 256.

¹⁷¹⁹ BOA, DH.MKT., 465/53. 6 Şubat 1317/19 Şubat 1902.

¹⁷²⁰ BOA, DH.MKT., 465/53. 5 Mayıs 1318/18 Mayıs 1902.

¹⁷²¹ BOA, DH.MKT., 2550/26. 17 Teşrin-i evvel 1317/30 Ekim 1901.

¹⁷²² BOA, DH.MKT., 2583/97. 21 Kanun-ı sani 1317/3 Şubat 1902; DH.MKT., 864/49. 13 Haziran 1320/26 Haziran 1904; DH.MKT., 907/54. 6 Teşrin-i evvel 1320/19 Ekim 1904; DH.MKT., 907/54. 18 Kanun-ı sani 1320/31 Ocak 1905; DH.MUİ., 121/24. 2 Ağustos 1326/15 Ağustos 1910.

¹⁷²³ BOA, DH.MKT., 2600/31. Tarihsiz; DH.MKT., 907/54. 16 Haziran 1321/29 Haziran 1905.

¹⁷²⁴ BOA, BEO., 2131/159815. 22 Temmuz 1319/4 Ağustos 1903.

¹⁷²⁵ BOA, DH.HMŞ., 24/36. 17 Eylül 1321/30 Eylül 1905; DH.HMŞ., 24/37. 14 Teşrin-i sani 1321/27 Kasım 1905.

¹⁷²⁶ BOA, DH.HMŞ., 24/41. 13 Mart 1323/26 Mart 1907.

Belediyeden maaş alanlarla birlikte vilayetlere kolera sebebiyle gönderilenler dahi maaş ve harcırahlarının Dahiliyeden karşılanmak üzere vilayetlerden verilmesinde sıkıntı yaşadı.¹⁷²⁷ 1908 yılında Rusya'daki koleraya karşı Erzurum'a görevlendirilen doktorlardan bazıları, durumlarını ortaya koyan bir telgrafta, *"Bir aydır buradayız. Gelmemizden beri maaş yoktur iademiz için harcırah da verilmiyor. Otellerde sefil olduk. Lüzumsuz isek niye gönderildik, adalet"* demektedir.¹⁷²⁸

Memleketin sağlık işlerini inceleyen ve ahalinin sağlık durumunu kontrol eden sıhhiye müfettişleri dahi bu olumsuzluktan paylarını aldı. Örneğin 1908'de Erzurum belediye gelirinin sınırlı ve vilayet merkezinde askerî doktorlardan başka bir de belediye doktorunun olduğu bildirilerek müfettişin memuriyetinin devamına lüzum görüldüğü takdirde maaşının Dahiliye ödeneğinden verilmesine dair vilayetten telgraf gönderildi. Ancak maaşın Dahiliyeden ödenmesinin örneğinin olmadığı cevabı verildi.¹⁷²⁹

Sağlık personelinin maaşlarının ödenmesinde yaşanan sıkıntıya karşı 1909 yılında etkili kararlar alındı. Buna göre taşradaki doktorlara belediye doktoru denilmesi sebebiyle mülkiye memurlarının ve belediye reislerinin müdahaleleri olmaktadır. Ayrıca maaş konusunda yaşanan sıkıntı, doktorların yapacakları faydalı işlere engel olduğundan bunların belediyeye olan bağlılıklarının kaldırılmasıyla birlikte diğer memurlar gibi bağlı oldukları nezaretten başka merci tanımamaları ve vazifelerine karşı meydana gelen müdahalenin engellenmesi istendi. Ayrıca nezaretin bilgisi olmadan maaşlarının azaltılması, bir kusuru olmadan ve mahkeme kararına dayanmadıkça çeşitli sebeplerle azil ve cezalandırılmalarına dair başvuruların dikkate alınmaması bildirildi.¹⁷³⁰ Azil ve cezalandırılma konusunda olumlu cevap verildi, ayrıca sağlık personelinin maaşlarının her ay sonunda vali, mutasarrıf ve kaymakamlar gibi birimin en yetkili mülkî amiri tarafından düzenli bir şekilde belediyelerden alınarak kendilerine verilmesi bütün taşra vilayetlerine tebliğ edildi.¹⁷³¹ Yapılan tebliğe rağmen Trabzon Sıhhiye Müfettişi, 7 aydır maaş alamadığını bildirmekteydi.¹⁷³²

¹⁷²⁷ BOA, DH.MKT., 782/5. 14 Kanun-ı sani 1321/27 Ocak 1906. Dahiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁷²⁸ BOA, DH.MKT., 2702/96. 15 Kanun-ı evvel 1324/28 Aralık 1908.

¹⁷²⁹ BOA, DH.MKT., 2698/52. 18 Kanun-ı evvel 1324/31 Aralık 1908.

¹⁷³⁰ BOA, DH.MKT., 2736/25. 29 Kanun-ı sani 1324/11 Şubat 1909; DH.MKT., 2742/96. 5 Şubat 1324/18 Şubat 1909.

¹⁷³¹ BOA, DH.MKT., 2811/77. 30 Mart 1325/12 Nisan 1909; DH.HMŞ., 11/19. 26 Eylül 1325/9 Ekim 1909.

¹⁷³² BOA, DH.MKT., 2857/34. 13 Haziran 1325/26 Haziran 1909.

1909 yılının sonlarında yani bulaşıcı hastalık tehlikesinin var olduğu bir dönemde sağlık memurlarının maaşlarının düzenli olarak verilmemesi üzerine bunların görevlerini bırakmasına mecbur olacaklarından ve bu durumda ise mesuliyetin mahallerine ait olacağı tebliğ edildi.¹⁷³³ Doktor talep eden yerlere maaşların temin edilmedikçe tayin yapılamayacağı bildirildi.¹⁷³⁴ Bunun yanında bazı belediyelerden aylık 600 kuruş maaş tedarik edildiği ve acele doktor gönderilmesi istenmişse de bu defa da bu göreve talip olan olduğunda hemen tayin edileceği bildirilmekteydi.¹⁷³⁵ Birçok yerde maaşların gecikmesiyle birlikte burada görülen örnekte olduğu gibi yapılan vazifenin önemine nispetle maaş miktarı da az bulunmaktaydı. Bu sebeple doktor maaşlarının artırılması için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden tezkire verildi.¹⁷³⁶ Buna göre “Memleket Tabipleri Nizamnamesi”nde kaza belediye doktorlarına 600, sancak doktorlarına 800 ve vilayet doktorlarına da 1.200 kuruş maaş verileceği yazılıysa da bu maaşların yetersizliği sebebiyle doktorlar uzak yerlere gitmek istemiyordu. Bunun önüne geçmek için kaza doktorlarına 1.000, sancak doktorlarına 1.500 ve vilayet doktorlarına da 2.000 kuruş maaş verilmesi istendi. Meclis-i Vükeladan uzak yerlere tayin edilecek doktorların rahat yaşamaları gerekli görülerek mesafeye göre 100-400 kuruş arası ek ödenek verilmesi ve belediyelerce ödenmekte olan doktor maaşlarının da belediye gelirinin durumuna göre azar azar artırılması uygun görüldü.¹⁷³⁷

Bu kararın alındığı dönem 1910 yılı kolerasının memlekete Erzurum üzerinden bulaştığı bir zamanda olması sebebiyle dikkat çekmekteydi. Zira aynı dönemde Meclis-i Mebusanda da doktor maaşlarına yönelik eleştiriler vardı. Biga Mebusu Doktor Arif İsmet Bey, hastalığa karşı alınacak tedbirleri yürütecek olanların doktorlar olduğunu ifade ederek bunların vazifelerini hevesle yapmaları için neler yapıldığını sormakta ve doktorların durumunu anlatmaktaydı. Arif İsmet Bey, belediye doktorlarının 600-800 kuruş gibi bir gardiyan, bir arabacı maaşıyla çalıştırıldığını, sualsiz azledildiklerini ve geleceklerinin temin edilmediğini bildirmekte ve doktorların bu olumsuz şartlarında memleketin geleceğinden ümit beklenilmemesi gerektiğini ifade etmekteydi. Hastalıklar

¹⁷³³ BOA, DH.HMŞ., 24/47. 8 Teşrin-i sani 1325/21 Kasım 1909.

¹⁷³⁴ BOA, DH.MUİ., 58/22. 13 Kanun-ı sani 1325/26 Ocak 1910.

¹⁷³⁵ BOA, DH.MUİ., 32-1/57. 29 Teşrin-i evvel 1325/11 Kasım 1909.

¹⁷³⁶ BOA, DH.MUİ., 73-1/47. 28 Şubat 1325/13 Mart 1910. Dahiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁷³⁷ BOA, MV., 144/1. 2 Ramazan 1328/7 Eylül 1910.

sırasında kimi yalısına kimi köşküne kaçarken kendini ateşe atanların doktorlar olmasına rağmen görevlerini yapmaları için doktorlara ne gibi teminatlar verildiğini soran Arif İsmet Bey, şu şartlarda onların devlet memurluklarına rağbet etmediklerinin eleştirilmesine karşı çıkmaktaydı.¹⁷³⁸

Buna karşın Dahiliye Nazırı Mehmet Talat Bey, Meclis-i Vükela tarafından 600 kuruşa ek olarak 400 kuruş da masraf eklenerek maaşların 1.000 kuruşa çıkarıldığını, buna rağmen yine gidilmediğinden kaza belediyelerinde 600 kuruş maaşla çalışan doktorlara 1.000'er kuruş verilerek gerekli yerlere tayin edilmesine ve gitmedikleri takdirde memuriyetten men edileceklerine dair karar alınmasıyla bu sıkıntıya çözüm bulunduğunu bildirdi.¹⁷³⁹ Meclis-i Mebusanca belediye doktorları için kabul edilmiş olan 16.000 lira ödenekten sıhhiye müfettişi ve doktorların maaşlarının ödenmesi konusunda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden tezkire verildiyse de bu Meclis-i Vükelada kabul edilmedi.¹⁷⁴⁰

Ek ödenek olarak 400 kuruş verilmesi kararının kolera sebebiyle Ordu, Giresun, Akçaabat ve Sürmene'de uygulandığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴¹ Ancak zammın yapılmasına rağmen iş sürüncemede kaldığından bu durumunun doktorların gayretini kıracağı ve zaten az olan maaşlarla geçinmelerinin zorlaşacağı yetkililer tarafından bildirildi.¹⁷⁴²

Kolera salgını sırasında birçok kazada doktor bulunmaması, sıkıntının yaşanmasına sebep oldu. Buralara doktor tayinlerini engelleyen en temel faktör ise mülkiye doktorlarının memleketin ihtiyacına cevap verebilecek derecede yeterli sayıda olmamasıydı. Salgın hastalıkların tekrar baş göstermesiyle birlikte aynı sıkıntılar yaşanacağından emekli olan askerî doktorlardan bilgili ve bedenen uygun olanlarının Tıbbiye-i Mülkiye hizmetinde görevlendirilmesi uygun bulundu. Ancak askerî maaşlarda herhangi bir sıkıntı yaşanmaması kaydıyla bunun uygulanabileceği de ifade edildi. Asıl maaşlarının dışındaki maaşın ek ödenek olarak verilmesi, Şura-yı Devletten kabul gördü ve bu konuda irade verilmesi gerektiği ifade edildi.¹⁷⁴³ Ancak iradeyle birlikte bu kararın fiili olarak uygulandığına dair bir bilgiye ulaşılamadı.

¹⁷³⁸ MMZC, D. 1, İ. 3, C. 1, İ. 6, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, 130-131.

¹⁷³⁹ MMZC, D. 1, İ. 3, C. 1, İ. 6, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, 133.

¹⁷⁴⁰ BOA, MV., 147/23. 9 Kanun-ı evvel 1326/22 Aralık 1910.

¹⁷⁴¹ Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 265.

¹⁷⁴² Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, 289.

¹⁷⁴³ BOA, DH.İD., 18-1/14. 17 Mart 1327/30 Mart 1911.

Aynı zamanda taşrada sıkıntılar devam etmekteydi. *Hekim* gazetesinin 28 Aralık 1910 (R. 15 Kanun-ı evvel 1326) tarihli sayısında “Dahiliye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin Dikkatine” başlığıyla yayınlanan açık mektupta doktorların haklarının korunması ve mevcut maaşlardan şikâyet edilerek bazı kazalara 1.000 kuruş maaşla doktor gönderildiği bildirmekte ve bu durumun haksızlık olduğu dile getirilmekteydi. Maaşların artırılarak Maliyeye geçirilmediği takdirde vazifelerini bırakacakları da beyan edilmekteydi.¹⁷⁴⁴ Aynı gazetede birkaç ay sonra “Feryâd-ı Etıbbâ Ne Hazîn Bir Rüyâ” başlığı altında yayınlanan yazıda da doktorların durumuna değinilmekteydi. Yıllarca zor bir eğitimden geçmiş doktorların itibar görmediklerinden bahsedilerek ağır vazife ve sorumluluklarına karşın 600 kuruş maaş tahsis edildiği ve bunun da her yerde alınamadığı bildirilmekteydi. Her türlü hastayla uğraşarak mikroplarla savaşan doktorların hayatlarını tehlikeye atmalarına, insanlar için rahatlarını bozmalarına ve gece-gündüz çalışmalarına karşın bir kazaya atanan doktorun 600 kuruş maaş alması ve onun da belediyeden verilmesi sebebiyle her dakika belediye reisinin hatırını sormaya mecbur bırakılması eleştirilmekteydi.¹⁷⁴⁵

Kaleme alınan yazıda bahsedildiği üzere zor şartlarda çalışan doktorların maaşlarının belediyelerden ödenmesi, ciddi sıkıntılar çıkarmaktaydı. Mayıs 1911 tarihli Erzurum Vilayeti Umumi Meclisinden hazırlanan mazbatada vilayetin ihtiyaçları değerlendirilirken belediyelerin hiç birinin gelirinin doktor maaşı ödemeye uygun olmadığı belirtildi. Ancak hayvanlar için baytar istihdam edilmiş olmasına rağmen insan sağlığının korunması yolunda doktor istihdamında tereddüd edilmeyeceği vurgulandı. 1910 yılındaki kolera salgını sırasında 14 kazaya doktor gönderileceği bildirilmişse de şimdiye kadar bu kazaların ancak dördüne tayin yapıldığı ifade edildi. Belediyelerin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirebilmesi için ya yeni vergilerle ya da doktor maaşlarının hazineden ödenmesiyle bu işe bir çözüm bulunması talep edildi.¹⁷⁴⁶ Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyeden Erzurum vilayetindeki bu ihtiyacın araştırılarak bildirilmesi istendi.¹⁷⁴⁷ Verilen cevapta Refahiye, Kemah, Kuruçay, Pülümür, Kiskim, Tortum, Tercan, Hınıs, Eleşkird, Diyadin ve Pasinler’de doktor

¹⁷⁴⁴ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 309; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 243.

¹⁷⁴⁵ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 342-349; Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 242-243.

¹⁷⁴⁶ *BOA, DH.İD.*, 25/11. 23 Nisan 1327/6 Mayıs 1911. Erzurum Vilayeti Meclis-i Umumi Mazbatası.

¹⁷⁴⁷ *BOA, DH.İD.*, 25/11. 21 Mayıs 1327/3 Haziran 1911. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

olmadığı ve belediye gelirlerinin de doktor maaşını ödemede yetersiz kaldığı cevabı verildi. Ayrıca koleranın vilayet sınırına kadar yaklaştığı şu zamanda bu kazaların doktorsuz bırakılması uygun olmayacağından doktorların acil bir şekilde tayin edilmesi istendi. Bununla birlikte Sivas'a karşı Erzincan sınırında kurulacak karantinahaneler için de doktor tayin edilmesi gerekliydi.¹⁷⁴⁸ Hazine'den maaşların ödeneceği bildirilse de açık memurluklar cetveline yazıldığı ve talibi olduğunda gönderileceği ifade edildi.¹⁷⁴⁹ Sivas'a karşı kurulacak karantina için istenen doktorlardan biri tayin edilirken diğeri yine vilayet merkezinden gönderildi.¹⁷⁵⁰

1911 yılında kolera salgınının ortaya çıkmasına rağmen Trabzon vilayetinin bazı kazalarında doktor yoktu. Mevcut olanların da maaşlarının yetersizliği ve bu konuya bir şekilde çözüm bulunması Canik Mutasarrıflığı'ndan beyan edildi.¹⁷⁵¹ Hazine'den zam yapılması uygun görülmeyle muammasında bir şekilde zammın temizlik işleriyle ilgilenmeyen ve harcama yapmayan belediyeler tarafından verilmesi cevabı verildi.¹⁷⁵²

Meclis-i Mebusanda 1911 yılının sonunda benzer tartışmaların yaşandığı görülmektedir. Koleranın varlığına karşı sağlık tedbirlerinin alınabilmesi amacıyla İstanbul ve vilayetler için toplam 11.000.000 kuruş talep edilmişti. Bu talebin değerlendirildiği sırada Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi, istenen para önceden görevli olan doktorların maaşının iki katına çıkarılması ve bunlara boş yere para verilmesi için mi isteniyor, yoksa karantinahaneler ve gerekli malzemeler için mi isteniyor? diye sordu. Vehbi Efendi, paranın karantinahanelere harcandığına dair memlekette fennî bir tedbirin göstergesi olmadığını ve paranın doktorlar için istenildiğinin anlaşıldığını ifade etti. Vehbi Efendi, normal zamanda vazifesini yapmak için aldığı paranın dışında kendisine daha fazla ihtiyaç duyulan bir zamanda fazla para istenilmesinin mantığa aykırı olduğunu söyledi. Buna karşı Sivas Mebusu Hüsnü Bey, tedbirlerin en önemlisinin doktor göndermek olduğunu vurgulayarak koleranın muharebeden daha şiddetli bir şey olduğunu ve kolaylıkla gitmediğini, bu sebeple de

¹⁷⁴⁸ BOA, DH.İD., 25/11. 8 Haziran 1327/21 Haziran 1911. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁷⁴⁹ BOA, DH.İD., 18-1/51. 22 Haziran 1327/5 Temmuz 1911. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

¹⁷⁵⁰ BOA, DH.İD., 25/11. 27 Haziran 1327/10 Temmuz 1911. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁷⁵¹ BOA, DH.İD., 18-1/33. 30 Haziran 1327/13 Temmuz 1911.

¹⁷⁵² BOA, DH.İD., 18-1/33. 26 Temmuz 1327/8 Ağustos 1911.

doktorlara değil iki kat hatta üç kat maaş verilmesi gerektiğini zikrederek¹⁷⁵³ doktorların önemini ortaya koydu ve doktorlara boş yere maaş verildiğini ifade edenlere karşı güzel bir cevap verdi.

Doktorların maaşı, sayılarının yetersizliği ve azil ve cezalandırılmalarına dair yaşanan sorunlara bir türlü çare bulunamadı ve 1910'lu yıllarda da aynı şekilde Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde bu durum devam etti.¹⁷⁵⁴ Taşrada sağlık memurların gereksiz görülmesi ve belediye gelirlerinin yetersizliği bahane edilerek sağlık personelinin azledilmesi ve cezalandırılmasına karşı birçok tebligat yapıldı.¹⁷⁵⁵ Ayrıca memleketin ilerlemesinin temini, sağlığın yerinde olmasına bağlıyken sağlık noktasında vatana hizmet eden söz konusu memurların bu şekilde görevlerine son verilmesinin birçok sıkıntıya sebep olacağı beyan edildi.¹⁷⁵⁶

Bu olumsuzluktan etkilenen önemli bir kesim ise fakir ahaliydi. *Envar-ı Şarkıye* gazetesinin 2 Haziran 1869 (R. 21 Mayıs 1285) tarihli 96. sayısında doktor olmayan şehir ve köylerde bazı “*koltuk hekimleri*”nin varlığından ve bu kişilerin bazı insanları sakat bıraktıklarından bahsedilmekteydi. Buna çare olunması için diplomalı doktorların tayin edilmesi istenmekteydi.¹⁷⁵⁷ Bu durum müteakip yıllarda çok fazla değişmedi. Bu konuda bilgi veren Doktor Şerif Bey, genel olarak 1.500-2.000 nüfusa karşılık tek bir doktorun tayin edilmesi gerekirken Erzurum vilayetinde 800.000 nüfusun sağlığıyla 11 doktorun ilgilendiğini bildirmekteydi. Demekki Erzurum'da 70.000 insana bir doktor

¹⁷⁵³ MMZC, D. 1, İ. 4, C. 2, İ. 23, 28 Teşrin-i sani 1327/11 Aralık 1911, 143-144.

¹⁷⁵⁴ BOA, DH.İD., 136-1/17. 12 Kanun-ı sani 1327/25 Ocak 1912 tarihli Trabzon Vilayeti Meclis-i Umumi Mazbatası, 31 Kanun-ı sani 1327/13 Şubat 1912 tarihli Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat, 23 Mayıs 1328/5 Haziran 1912 tarihli Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire ve 4 Haziran 1328/17 Haziran 1912-22 Haziran 1328/5 Temmuz 1912 tarihli Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar; DH.İD., 136-2/4. 6 Mayıs 1328/19 Mayıs 1912 tarihli Erzurum Valiliğinden Sadarete ve Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat, 6 Haziran 1328/19 Haziran 1912 tarihli Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire ve 11 Ağustos 1328/24 Ağustos 1912 tarihli Dahiliye Nezaretinden Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetine gönderilen tezkire; DH.HMŞ., 22/38 ve 24/98. 31 Temmuz 1328/13 Ağustos 1912; DH.İD., 164-2/2. 18 Eylül 1328/1 Ekim 1912 tarihli Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat, 9 Teşrin-i evvel 1328/22 Ekim 1912 tarihli Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire, 4 Kanun-ı evvel 1328/17 Aralık 1912 tarihli Tutak Kazası İdare Meclisinden gönderilen mazbata sureti, 31 Kanun-ı sani 1328/13 Şubat 1913 tarihli Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Riyasetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire; DH.HMŞ., 28/27. 15 Haziran 1329/28 Haziran 1913; DH.MB.HPS.M., 11/80. 9 Mart 1330/22 Mart 1914; DH.MB.HPS.M., 13/74. 30 Mayıs 1330/12 Haziran 1914.

¹⁷⁵⁵ BOA, DH.İD., 48-2/33. 6 Mayıs 1328/19 Mayıs 1912.

¹⁷⁵⁶ BOA, DH.HMŞ., 22/37 ve 22/40. 21 Mayıs 1328/3 Haziran 1912; DH.MB.HPS.M., 5/19. 22 Mayıs 1328/4 Haziran 1912.

¹⁷⁵⁷ *Envar-ı Şarkıye*, no: 96. 21 Mayıs 1285/2 Haziran 1869. s. 2.

bakmaktaydı. Erzurum için bu şekilde bilgi veren Şerif Bey, ahalinin tıbbı ve sağlığa rağbet etmemesinin eğitimsizlikten değil sağlık teşkilatının ve memurların yokluğundan ileri geldiğini ifade etmekteydi. Bu durumda ahalinin çareyi sözde doktorlarda aradığını bildiren Şerif Bey, “bu kişilerin elinde sakat ve malûl olanların haddi hesabı yoktur”¹⁷⁵⁸ diyerek yaklaşık yarım yüzyıla yakın bir zamanın geçmesine rağmen durumun değişmediğini göstermekteydi. Aynı durum Trabzon için de geçerliydi.¹⁷⁵⁹ Bu sebeple diplomasız doktorluk ve eczacılık yapanlara para cezası uygulanması vilayetlere tebliğ edildi¹⁷⁶⁰ ve böyle eczanelerin kapatılması da istendi.¹⁷⁶¹

4.3. BELEDİYELERİN DURUMU VE ŞEHİRLERİN ALT YAPI SORUNLARI

4.3.1. Osmanlı Devleti’nde Belediyelerin Kuruluşu ve Malî Durumları

19. yüzyılda ulaşımının modernleşmesi ve hızlanmasıyla birlikte liman şehirlerinin önemi de arttı. Bu ise klasik yöntemlerle sürdürülen şehir yönetimi ve beledî hizmetlerin değişmesi ve yenileşmesi ihtiyacını ortaya çıkardı. Bu liman şehirlerinde gemiler için karantina ve konaklama tesisleri, sağlık şartları ve ulaşım gibi konular sorun olmaya başladı. Bu sorunların çözümü için yeni belediye idarelerinin kurulması gerekmektedir.¹⁷⁶² Bununla birlikte klasik düzende Osmanlı belediyeçilik hizmetlerini yürüten kadıların yetkileri sınırlandırılarak beledî hizmetler İhtisab Nazırlığına bırakıldı. Yine belediyeçilikle ilgili bazı hizmetler de ahali ve çeşitli gruplar tarafından yürütülmeye çalışıldı. Bu sorunları çözecek ve beledî hizmetleri tek elde toplayacak olan yeni belediye teşkilatı, ilk olarak İstanbul’da kuruldu. Kırım Savaşı başta olmak üzere sosyo-ekonomik birçok neden, bu teşkilatın İstanbul’da kuruluşunu zorunlu hale getirdi. 1854 yılında Şehremaneti kurularak gerekli alt yapı oluşturulmaya çalışıldı. 1857 yılında yayınlanan nizamnameyle İstanbul 14 daireye ayrıldı ve ilk olarak 6. Daire olarak bilinen Beyoğlu Belediye Dairesi teşkilatlandırıldı. İstanbul’un ardından 1864 Vilayet Nizamnamesi’yle bu teşkilat, taşra vilayetlerinde kurulmaya

¹⁷⁵⁸ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 156.

¹⁷⁵⁹ BOA, DH.MKT., 2088/49. 17 Şubat 1313/1 Mart 1898; İbrahim Başağaoğlu-Ahmet Uçar, “Osmanlı’da Sahte Doktorlar”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 20-24 Mayıs 2008, I, (518-529), 522-523.

¹⁷⁶⁰ BOA, DH.MKT., 752/78. 15 Eylül 1321/28 Eylül 1905. Dahiliye Nezaretinden vilayetlere, müstakil sancaklara tahrirat, Zabtiye ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretlerine ve Şehremanetine gönderilen tezkire.

¹⁷⁶¹ BOA, DH.MUİ., 19-1/28. 23 Eylül 1325/6 Ekim 1909.

¹⁷⁶² Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, 123.

başlandı ve 1871'e kadar yaygınlaştırıldı. Çeşitli talimat ve vilayet nizamnameleriyle görevleri belirlenen belediye teşkilatlarına dair 1877 yılında "Vilayet Belediye Kanunu" çıkarılarak daha düzenli bir şekilde çalışması amaçlanarak yetki ve görevleri daha açık bir biçimde ortaya konuldu.¹⁷⁶³ Temizlik, yol, kaldırım, itfaiye, aydınlatma, su, kanalizasyon, mezbaha ve bunlarla birlikte daha birçok hizmetin yanında sağlık işleri de "belediye tabipliği" birimi kurularak belediyelere bırakıldı.¹⁷⁶⁴

Erzurum'da belediye teşkilatının 1866'da kurulduğu düşünülmektedir.¹⁷⁶⁵ Trabzon Belediyesinin de aynı yıllarda kurulduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁶⁶

4.3.1.1. Erzurum Belediyesinin Malî Durumu ve Yapılan Çalışmalar

Modern belediyelerin şehirlerdeki sorumluluğunda olan hizmetleri yürütmelerine rağmen bu işlere sarfedecek malî desteği yeterli derecede değildi. Hükümet, bu kuruluşlara yeterince imkân tanımadığından şehirlerdeki hizmetler de aksıyordu.¹⁷⁶⁷ Malî yetersizlik sebebiyle belediye gelirlerinin artırılmasına yönelik talepler daha ilk zamanlardan itibaren görülmekteydi. Salgın hastalıklar ve genel sağlığın korunması yolunda beledî hizmetlerin yetersizliği de kendini göstermeye başladı. Beledî hizmetlerin yanında vilayetlerde herhangi bir bulaşıcı hastalık çıktığı zaman gönderilecek sağlık personeli ve ilaç giderleri için gerekli olan miktarın hazır tutulması için taşra belediyeleri tarafından Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiyenin bütçesindeki masraf kısmına vilayetlerin büyüklüğü nispetinde para gönderilmekteydi.¹⁷⁶⁸ Ancak gönderilmesi gereken bu paralar da belediye gelirlerinin yetersizliği sebebiyle çok da mümkün olmamakla birlikte paranın gönderilmesinde gecikme ve hisseye düşen miktarın tamamının gönderilmesinde sıkıntı yaşanmaktaydı.¹⁷⁶⁹

¹⁷⁶³ M. Emin Yolalıcı, "Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik" *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, 739-740.

¹⁷⁶⁴ Belediyelerin hizmet alanları konusunda daha geniş bilgi için bkz. Yolalıcı, "Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik", 740-748.

¹⁷⁶⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 33-36.

¹⁷⁶⁶ Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I, Osmanlı Dönemi*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1993, 64.

¹⁷⁶⁷ Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, 185, 190.

¹⁷⁶⁸ BOA, DH.MKT., 1360/86. 5 Ağustos 1302/17 Ağustos 1886; MV., 39/47. 15 Kanun-ı sani 1304/27 Ocak 1889.

¹⁷⁶⁹ BOA, DH.MKT., 1893/126. 13 Teşrin-i sani 1307/25 Kasım 1891; DH.MKT., 2089/15. 9 Nisan 1314/21 Nisan 1898; DH.MKT., 2089/21. 14 Nisan 1314/26 Nisan 1898; DH.MKT., 2109/64. 10 Eylül 1314/22 Eylül 1898.

Zaten yetersiz olan Erzurum Belediyesinin geliri, 1888 yılında “rûsum-ı erbaa” olarak isimlendirilen zebhiye,¹⁷⁷⁰ kantariye,¹⁷⁷¹ kile¹⁷⁷² ve hayvan vergilerinin mal sandıklarına aktarılması üzerine daha da azaldı. Belediye cerrahı, maddî yetersizlik sebebiyle işten çıkarılırken doktorun maaşı ise düşürüldü.¹⁷⁷³ Vergilerin merkeze aktarılması üzerine lağvedilme tehlikesiyle karşı karşıya kalan belediyenin, şehrin düzenini sağlayan ve birçok işi yürüten bir kurum olduğundan vergi gelirlerinin alınması neticesinde bu işleri yürütemeyeceği ifade edilerek bazı vergilerin belediyeye iadesi istendi.¹⁷⁷⁴

Beledî hizmetlerin özellikle salgın dönemlerinde ön plana çıktığı görülmektedir. Zira 1892 yılının sonunda, kolera hastalığının yayılmasına karşı şehirde bazı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Örneğin Erzurum Hapishanesinin atık suyu ve giderinin şehir içinde açık bir şekilde akması, şehrin genel sağlığını bozacağından üzerinin örtülmesi için 16.600 kuruşa ihtiyaç vardı. Belediye gelirlerinden ödenecek olan bu masrafın, hususî talimat gereğince 5.000 kuruş üzerinde değere sahip olan emlak sahiplerinden temizlik vergisi alınarak karşılanması ve daha sonra iade edilmesi istendi. Ayrıca malzeme ve işçi maaşları için de para talep edildi.¹⁷⁷⁵

1895 yılında Erzincan belediye gelirlerinden maaşı verilmek üzere bir aşıcı tayin edilirken Erzurum ve Bayezid belediyelerinin geliri, aşıcının oralarda gerekli olmasına rağmen yeterli değildi. Erzurum Belediyesinden 150 kuruştan fazla maaş verilemeyeceği de ifade edilirken Bayezid Belediyesinin durumu daha kötüydü. Yıllık geliri fakirlerin defnine ve doğum masrafına dahi yetmeyen belediyenin, aşıcı tayin etmeye imkânı yoktu.¹⁷⁷⁶ Bu yetersizlik sebebiyle temizlik işleri yapılamazken sağlık tedbirleri de hakkıyla uygulanamamaktaydı. Belediye gelirlerinin yarısı, daha önceden hazineye aktarıldığından bunun tekrar belediyeye bırakılması, Anadolu Vilayat-ı Şahanesi Müfettişi Şakir Paşa tarafından ifade edildi.¹⁷⁷⁷ Yine 1896 yılında şehrin

¹⁷⁷⁰ Kesilen hayvanlardan alınan vergi. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, 30-31.

¹⁷⁷¹ Gümrüklere getirilen malların tartılmasına karşılık alınan vergi. Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 84.

¹⁷⁷² Pazarlarda yapılan alış-verişten alınan tartı vergisi. Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 84.

¹⁷⁷³ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 84, 87.

¹⁷⁷⁴ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 88-89.

¹⁷⁷⁵ BOA, ŞD., 1512/14. 14 Eylül 1308/26 Eylül 1892; DH.MKT., 2028/118. 25 Teşrin-i sani 1308/7 Aralık 1892.

¹⁷⁷⁶ BOA, DH.MKT., 376/50. 21 Mayıs 1311/2 Haziran 1895 ve 26 Nisan 1311/8 Mayıs 1895.

¹⁷⁷⁷ BOA, A.MKT.MHM., 721/15. 10 Nisan 1312/22 Nisan 1896.

durumuna dair bir rapor sunularak tahsil edilemeyen tanzifat vergisinin¹⁷⁷⁸ kaldırılarak yerine duhuliye vergisinin¹⁷⁷⁹ alınması önerildi. 1899 yılında bu verginin alınmasına izin verilse de her arabadan olmayıp bazı arabalardan vergi alınması şartıyla kısıtlanması nedeniyle bundan da istenen gelir elde edilemedi.¹⁷⁸⁰ Diğer bir talep de 1905 yılında Erzurum Valisi Nazım Bey tarafından şehrin düzenlenmesi ve sağlık tedbirlerinin alınması için tanzifat vergisi adı altında vergi alınmasıydı.¹⁷⁸¹ Erzurum şehrinin önemine binaen gerekli düzenlemenin yapılması için tanzifat vergisinin belediye tarafından alınması Şura-yı Devlet tarafından uygun bulundu.¹⁷⁸²

Taşra vilayetlerinde ara sıra meydana gelen hastalıkların gerekli makine ve malzeme eksikliği sebebiyle önünün alınamaması, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiyyeden 1909 yılının sonunda ifade edildi. Bunun için her vilayet merkezinde seyyar bir etüv makinesiyle bir pülverizatörün 310 liraya alınacağı belirtilerek gelecek yıla ait belediye bütçelerinin ona göre düzenlenmesi ve bütçede bu makinelerin parasına yer verilmesi istendi.¹⁷⁸³ Bu konuda Doktor Şerif Bey, tam olarak yılı belirlenemese de üç sene önce teferruatlı bir etüv makinesinin gönderildiğini ifade etmektedir. Ancak bu defa da belediye gelirinin yetersizliği sebebiyle alınan makinenin kullanılabileceği tebhirhane yapılamamıştı. Şerif Bey'in talebi üzerine Gureba Hastanesinin uygun bir yerine tebhirhane yapıldı. Buna rağmen diğer eksikliklerinin tamamlanamaması sebebiyle tebhirhane çalışır bir vaziyete getirilemedi.¹⁷⁸⁴ Belediye gelirinin yetersizliği sebebiyle faaliyete geçirilemeyen tebhirhanenin yokluğu, şehir ahalisi için önemli bir eksiklikti.¹⁷⁸⁵

¹⁷⁷⁸ Temizlik vergisi. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Mazak-Fatih Güldal, *Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi Tanzifat-ı İstanbul*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, 100-102; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, I, 395.

¹⁷⁷⁹ Şehirlere ticaret amacıyla getirilen ürünlerden alınan vergi. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, I, 480.

¹⁷⁸⁰ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 95, 98-99.

¹⁷⁸¹ BOA, ŞD., 1525/31. 8 Nisan 1321/21 Nisan 1905.

¹⁷⁸² BOA, BEO., 3000/224941. 23 Teşrin-i sani 1322/6 Aralık 1906.

¹⁷⁸³ BOA, DH.HMŞ., 14/26. 28 Teşrin-i evvel 1325/10 Kasım 1909. Belediyeden karşılandığı düşünülmemekle birlikte 1911 yılında Erzurum vilayetine bir etüvle beş pülverizatör gönderilmiştir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 251.

¹⁷⁸⁴ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 154-155.

¹⁷⁸⁵ Erzurum'da 3.000 kişi uyuzdan muzdaripti. Hastalığa karşı bazı tedaviler uygulansa da hastalığın asıl tedavisi, hastaların kullandıkları elbiselerin tebhir makinesinden geçirilerek mikroplardan arındırılmasıydı. Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 167.

Erzurum Belediyesinin hizmetlerini yapabilmesi için dönemin Erzurum Valisi Celal Bey, 11 Aralık 1909 tarihli raporunda kale bedeni arsaları olarak ifade edilen iç kale çevresinin belediyeye terkinin talep etti. Bu arazinin belediyeye terki, bu alandaki görüntü kirliliğini kaldıracak, arsanın bir kısmı satılacak ve bir kısmı üzerinde de dükkânlar inşa edilerek kiraya verilmesiyle belediyeye yeni gelir kapısı açılacaktı. Bu şekilde de şehrin temizliği, düzeni ve su yollarıyla lağımları yapılacaktı. Vali Bey, bu arsaların belediyeye terki gerçekleşmezse şehrin temizliği, lağımların ve su yollarının inşası, sokakların genişletilmesi ve düzenlenmesi gibi mühim vazifelerin belediye tarafından yerine getirilemeyeceğini ve her ne yapılsa yapılsın bulaşıcı hastalıkların sebep olduğu tahribatın önüne geçilemeyeceğini ifade etmekteydi.¹⁷⁸⁶ Harbiye Nezaretinden ise buranın tamir edileceği, ancak gelecek yıl gönderilecek heyetin bu talebi de göz önünde bulundurarak bir karar vereceği bildirildi.¹⁷⁸⁷ Kısa bir süre sonra da arsanın askeriye gerekliliği olan kısımlarının dışındaki yerleri Maliyeye bırakıldı.¹⁷⁸⁸

Bu kararın hemen ardından 30 Nisan 1910 tarihinde Erzurum'da bir miting yapıldı. Kale bedeni arsalarının belediyeye devredilmesi meselesi, Erzurum'un en önemli gündem maddelerinden biriydi. Mitingin yapılmasına sebep başka sorunlar da varken asıl mesele kale arsalarıydı. Celal Bey'e göre şehrin ortasında bulunması nedeniyle ahali tarafından da belediyeye ait olduğu yönünde kanaat getirilmiş olan arsalar, Maliye Nezareti tarafından sahip çıkılması, ahalinin tepkisini artırdığından ahalinin yatıştırılması için buna bir an önce çözüm bulunması gerekmekteydi.¹⁷⁸⁹ Belediye Reisi Şerif Bey de aynı gün Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine bu konuda tehditvari bir telgraf gönderdi.¹⁷⁹⁰ 24 Mayıs'ta Vali Celal Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta yine arsa konusuna değinerek şehrin beledî hizmetlerden mahrum olduğunu ifade etmekteydi. Vali Bey, iklimin sağladığı imkânla temizliğiyle meşhur olan Erzurum vilayetinde tifonun beledî bir hastalık halini aldığını yani süreklilik

¹⁷⁸⁶ BOA, DH.İD., 77/11. 28 Teşrin-i sani 1325/11 Aralık 1909. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 232-233.

¹⁷⁸⁷ BOA, DH.İD., 77/11. 17 Kanun-ı evvel 1325/30 Aralık 1909. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen tahrirat; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 233-234.

¹⁷⁸⁸ BOA, DH.İD., 77/11. 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910. Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire.

¹⁷⁸⁹ BOA, DH.İD., 77/11. 17 Nisan 1326/30 Nisan 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Küçüküçürlü, Erzurum Belediyesi Tarihi, 139.

¹⁷⁹⁰ BOA, DH.İD., 77/11. 17 Nisan 1326/30 Nisan 1910. Erzurum Belediye Reisi Şerif Bey tarafından Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine gönderilen telgraf. Yapılan mitinge dair daha geniş bilgi için bkz. Küçüküçürlü, Erzurum Belediyesi Tarihi, 174-179; Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, 240-244.

gösterdiğini belirterek hastalık sebebiyle meydana gelen nüfus kaybına değindi. Ayrıca faiziyle ödenmek üzere Osmanlı Bankasından 12.500 lira verilmesi Maliyeye bildirilmişse de bu da kabul edilmemişti. Çevre belediyelerde hastalıklara karşı mücadele edilebilecek etüv gerekliken belediyelerin buna da yeterli ödeneği olmadığını bildiren Vali Bey, arsaların belediyeye terki sağlanırsa şehrin sağlık şartlarının bir nebze de olsa düzeltilebileceğini vurgulamaktaydı.¹⁷⁹¹ Bu defa da Maliye tarafından izin verilmişse de beden arsalarının kalenin tabanı olması ve devlet malı olarak görülmesi sebebiyle bu gibi yerlerin karşılıksız belediyeye terki uygun görülmedi ve şehirde gerekli çalışmaların yapılması istendi.¹⁷⁹² Vali Bey ise gönderilen talimata göre hareket edileceğini bildirirken bu çalışmaların yapılabilmesi için 10.000 liraya ihtiyaç duyulduğu cevabını verdi.¹⁷⁹³

Arsanın belediyeye terki konusunda mücadele verilirken daha önce tanzifat vergisi gelirinin belediyeye bırakılmasına karar verilmişse de verginin kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Kaldırılmış olan verginin yeniden tahsil edilmesine izin verilmesi istenmişti.¹⁷⁹⁴ Tanzifat vergisi konusunda talepte bulunan Vali Bey, şehrin altyapı eksiklikleri sebebiyle nüfusun kaybına değinerek buna karşı tedbir alınmışsa da bu tedbirlerin belediye gelirlerinin yetersizliği sebebiyle yarım kaldığını ifade etmekteydi. Şehrin sorunlarının çözümü için tanzifat vergisinin hatta bununla birlikte tenvirat yani aydınlatma vergisinin de alınmasını talep etti.¹⁷⁹⁵

Erzurum Belediye gelirlerinin artırılmasına çalışılırken 1910 yılında vilayetin birçok yeriyle birlikte şehir merkezinde de kolera salgını baş gösterdi. Koleranın genişlememesi için suyuollarıyla derelerin temizlenmesi ve tamir edilmesi gerektiğinden alınacak tedbirler için şimdilik en azından 10.000 liralık bir ödeneğe ihtiyaç duyulduğu Erzurum Mebusu Karakin Pasdırmacıyan Efendi tarafından ifade edildi. Aynı mesele için vilayet tarafından 14.000 lira talep edilmişse de bir sonuç elde edilemedi.¹⁷⁹⁶

¹⁷⁹¹ BOA, DH.İD., 77/11. 11 Mayıs 1326/24 Mayıs 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.

¹⁷⁹² BOA, DH.İD., 77/11. 11 Ağustos 1326/24 Ağustos 1910. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen tahrirat.

¹⁷⁹³ BOA, DH.İD., 77/11. 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.

¹⁷⁹⁴ BOA, DH.İD., 77/11. 11 Nisan 1326/24 Nisan 1910. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

¹⁷⁹⁵ BOA, ŞD., 1530/5. 28 Mart 1326/10 Nisan 1910.

¹⁷⁹⁶ BOA, DH.İD., 51/16. 19 Ağustos 1326/1 Eylül 1910. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

Celal Bey, 1910 kolera salgınında şehir merkezinde 73 kişinin öldüğünü bildirmekteydi. Hâlbuki tifo ve diğer hastalıkların sebep olduğu can kayıplarının kolerayla kıyaslanamayacak derecede büyük olduğunu ifade etmekteydi. 15.000 nüfustan ibaret olan ve kışlarında ve doktorlar gözetiminde bulunan asker içinde 1.000 kişi ölürse 60.000 kişi bulunup senenin 6 ayında ahırlarda oturan ve hıfzıssıhha kaidelerine katıyen uymayan şehir ahalisindeki kaybın tahmin edilebileceğini vurgulamaktaydı. Erzurum şehrinin 2.000 metre yükseklikte ve ikliminin sert ve temiz olması hasebiyle burada fennî olarak hastalık mikroplarının yaşamamasının gerektiğine değinen Celal Bey, suyollarının bozuk olmasından suların kirlendiğini, ahalinin yakacak olarak hayvan gübresi kullandığını ve bütün yaz gübre yoğurmakla meşgul olduğunu, tanzifat vergisi alınmadığı için çöplerin sokaklardan kaldırılmadığını ve bu sebeple 137 yerde çöplük oluştuğunu açıklamaktaydı. Bu yerlerin her birinde en azından bin araba ile kaldırılamayacak derecede çok atık ve çöp yığıldığını ifade eden Vali Bey, istenen vergilere de olumsuz cevap verilmesiyle şu durumda belediyenin gelirinin yıllık 3.000 liraya ulaşabildiğini ancak lağım ve suyollarının tamiri için 30.000 lira gerektiğine değinerek oratadaki çaresizliği anlatmaya çalışmaktaydı. Bunun için bir defaya mahsus olmak üzere 20.000 lira gibi bir ödenekle birlikte çeşitli vergilerin zorunlu tutulmasına izin verilmesini istedi.¹⁷⁹⁷

Erzurum'un bu çaresiz durumu, Dahiliye Nezaretinden ilgili birimlere bildirildi¹⁷⁹⁸ ve ihtisab vergisinin¹⁷⁹⁹ alınmasının uygun bulunduğu ve tanzifat vergisi ve arsalar için taleplerin tekrar Sadarete sunulduğu cevabı verildi.¹⁸⁰⁰ Ancak sorun olan vergi ve arsa meselelerinin neticelenmemesi sebebiyle Celal Bey, 15 Mart 1911 tarihinde şehrin durumunu teferruatlı olarak tekrar anlatarak isteklerin yerine getirilmesini istedi.¹⁸⁰¹ Buna rağmen yine sürüncemede kalan kale beden arsalarının belediyeye terkine, ancak 1913 yılında çıkarılan kanunla karar verildi.¹⁸⁰²

¹⁷⁹⁷ BOA, DH.İD., 77/11. 25 Teşrin-i sani 1326/8 Aralık 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 254-256.

¹⁷⁹⁸ BOA, DH.İD., 77/11. 27 Kanun-ı evvel 1326/9 Ocak 1911. Dahiliye Nezaretinden Şura-yı Devlete gönderilen tezkire; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 231-232.

¹⁷⁹⁹ Şehirde çeşitli işlerden alınan vergi. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, II, 43.

¹⁸⁰⁰ BOA, DH.İD., 77/11. 13 Şubat 1326/26 Şubat 1911. Dahiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine gönderilen telgraf.

¹⁸⁰¹ BOA, DH.İD., 77/11. 2 Mart 1327/15 Mart 1911. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 257.

¹⁸⁰² Küçüküçurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 146-147; BOA, DH.İD., 77/11. tarihsiz.

4.3.1.2. Trabzon Belediyesinin Malî Durumu ve Yapılan Çalışmalar

Trabzon Belediyesinin kuruluşundan sonra şehrin temizlik işleri, bu kurum tarafından yürütülmeye başlandı. Erzurum vilayetinde olduğu gibi Trabzon için de salgınlar döneminde, şehrin temizlik sorunu ön plana çıkmakta ve belediye gelirlerinin yetersizliği bu sorunu artırmaktaydı. Diğer yerlerde olduğu gibi bu işler için ödenek istenirken gelirlerin artırılması noktasında çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. 1890 yılında şehrin temizlik işleri yapılamadığından belediye gelirinin artırılması amacıyla gümrük ambarlarına getirilerek bir kısmı Rüsumat İdaresi Sandığına ve bir kısmı da hamallar arasında bölüşülen hamaliye ücretinin belediye tarafından idare edilmesi istendi. Bu istek Rüsumat İdaresi tarafından uygun görülmeyle hamaliye ücretinin de ancak hamalların geçimini temin edebildiği ifade edildi. Hamalların belediye idaresine alınmasının kanunî olarak da uygun olmadığı yönünde karar verildi.¹⁸⁰³ 1892 yılında yaşanan kolera salgınının hemen ardından Trabzon'a gönderilen heyetin yapacağı masrafların genel olarak temizlik işlerine ait olduğu ve bu harcamanın belediye tarafından karşılanması gerekmekteyse de belediyenin bunu karşılamaya yeterli geliri olmadığından ileride tanzifat vergisinden geri ödenmek üzere Mal Sandığından borç verilmesi istendi.¹⁸⁰⁴ Belediyenin mali durumunun bu şekilde arz edilmesine rağmen söz konusu gelir, yeterli görülerek önemli olan işlerin yapılması için ancak 25.000 kuruşun borç verilmesi uygun bulundu.¹⁸⁰⁵

Bu heyetin şehirde yaptığı çalışmalardan sonra bir önceki yıl kolera sebebiyle yaşanan sıkıntıların tekrar etmemesi için çalışmalara devam edildi. Ancak yine belediye gelirlerinin yetersizliğinin yapılacaklara engel olduğu ifade edildi. Daha önce Erzurum vilayetinde de uygulandığı üzere çeşitli vergiler, hazineye aktarılmıştı. Ancak gerekli temizlik hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için bunlardan elde edilen gelirin yarısının tekrar belediyeye tahsisi, kabul edilmemesi halinde de en azından iki seneliğine bırakılması istendi.¹⁸⁰⁶

Gelir yetersizliği sebebiyle masrafı karşılanamadığından ahalinin yardımıyla yaptırılmış olan Sanayi Mektebi tatil edildi ve Memleket Hastanesinin dahi hizmetlerine

¹⁸⁰³ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1302, s. 254. 20 Teşrin-i evvel 1306/1 Kasım 1890; Demircioğlu, *Osmanlı Belgelerinde Trabzon*, 60-61.

¹⁸⁰⁴ BOA, DH.MKT., 2048/138. 24 Kanun-ı sani 1308/5 Şubat 1893.

¹⁸⁰⁵ BOA, MV., 73/76. 27 Kanun-ı sani 1308/8 Şubat 1893.

¹⁸⁰⁶ BOA, BEO., 255/19103. 31 Temmuz 1309/12 Ağustos 1893.

devam etmesi sıkıntıya girdi. Bununla birlikte memleketin alt yapı sorunlarına da tekrar değinilerek Trabzon İdare Meclisi tarafından bu konuda bir görüşme yapıldı. Nitekim ahaliye her açıdan daha iyi hizmet verilebilmesi ve gerekli olan bayındırlık hizmetlerinin yapılabilmesi, belediye gelirlerinin artırılmasına bağlı olduğundan iskelesi olmayan Rüsumat İdaresi önüne iskele yapılarak burayı kullananlardan vergi alınması uygun görüldü. Buradan sağlanacak kazanç, Trabzon'daki hizmetlerin yürütülmesinde yeterli olacaksa da bu konudaki sorun, yapılacak iskelenin 250.000 kuruşa çıkmasıydı. Bunun karşılanması için şehrin etrafındaki köy ve nahiyelerden ahalinin ihtiyacı için odun, kömür, kereste ve benzeri ihtiyaçların nakledilmesine mahsus araba ve hayvanlar istisna olmak üzere Gümüşhane sancağı ile diğer çevre vilayetlerden ve İran'dan gelen yolcu ve eşya naklinde kullanılan yük hayvanından ve arabadan, taşıdıkları yüke göre vergi alınması istendi. Hatta getirilen koyun da vergiye dâhil edildi. Yani bunların tamamı duhûliye adıyla alınacak vergiydi. Söz konusu yük hayvanlarının şehri kirletmeleri ve kaldırımları bozmaları sebebiyle belediyenin bunlardan vergi alma hakkının olduğu ifade edildi.¹⁸⁰⁷ Yük hayvanlarından alınacak vergi, teferruatlı olarak hazırlandı¹⁸⁰⁸ ve bu istek 1894 yılında da devam etti.¹⁸⁰⁹ Trabzon idarecileri tarafından yapılan bu isteğe, böyle bir vergi alınmasının, ahalinin gücü ve kudreti sebebiyle münasip olmayacağı gibi İran ticaretine de zarar vereceğinden uygun görülmedi. İskeleden sağlanacak gelirin iskelenin inşa edilmesine karşılık gösterilmesi ve iskele masraflarının belediyeden tedarik edilmesi cevabı verildi.¹⁸¹⁰

Bu şekilde çözülemeyen gelir meselesi, ilerleyen yıllarda da devam etti. Trabzon belediye gelirlerini artırmak için yapımı düşünülen iskelenin, aradan uzun yıllar geçmesine rağmen 1905 yılına gelindiğinde dahi yapımına başlanamadı ve bu iş için gerekli olan para, vergi konusuyla çözülmeye çalışıldı.¹⁸¹¹ 1909 yılında gelirlerin artırılması için rüsum-ı erbaa vergileri, belediyeye aktarıldı.¹⁸¹²

¹⁸⁰⁷ BOA, ŞD., 1846/5. 5 Teşrin-i evvel 1309/17 Ekim 1893.

¹⁸⁰⁸ BOA, ŞD., 1846/5. 6 Kanun-ı sani 1309/18 Ocak 1894; DH.MKT., 169/20. 24 Nisan 1310/6 Mayıs 1894. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

¹⁸⁰⁹ BOA, DH.MKT., 169/20. 31 Mayıs 1310/12 Haziran 1894. Trabzon vilayetinden gönderilen tahrirat.

¹⁸¹⁰ BOA, DH.MKT., 169/20. 14 Temmuz 1310/26 Temmuz 1894. Sadareten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi.

¹⁸¹¹ BOA, DH.MKT., 974/24. 21 Mayıs 1321/3 Haziran 1905; BEO., 2636/197633. 12 Temmuz 1321/25 Temmuz 1905.

¹⁸¹² BOA, DH.MUİ., 4-1/13. 23 Ağustos 1325/5 Eylül 1909.

Kolera salgınlarının yaşandığı dönemlerde şehirlerin temizliği ve buna bağlı olarak gelir yetersizliği sorun oldu. 1910 kolera salgınında Trabzon şehrinin temizliği için 50.000 kuruş gerekirken¹⁸¹³ bir yıl sonra Samsun'daki salgına su kanalları sebep olduğundan söz konusu kanallarla lağımın onarılmasına gerek görüldü. Bu iş için de 4-5.000 lira gibi bir paraya ihtiyaç vardı. Belediye gelirlerinin uygun olmaması sebebiyle bu paranın sıhhiye ödeneğinden veya diğer uygun ödeneklerden karşılanması istendi. Ancak ne Dahiliye ne de Sıhhiye ve diğer ödeneklerden tedarik edilmesine imkân olmadığı ifade edilerek konu Sadarete havale edildi.¹⁸¹⁴

4.3.2. Sağlık Açısından Şehirlerin Altyapısı

4.3.2.1. Erzurum Vilayetin Durumu ve Yapılan Çalışmalar

1850'lerin ortalarında Erzurum'a gelen Sandwit'e göre Erzurum şehrinin sokakları temizdi. Şehrin bir dağ eteğinde bulunması ve dağın yılın önemli bir kısmında karla kaplı olması, sokakların temiz olmasındaki başlıca etkendi. Dağlardan gelerek hızlı akan sular, şehrin sokaklarını temizlemekteydi. Bu durum lağım tertibatı açısından da olumlu bir durum ortaya çıkardığından dereler şehrin doğal lağım mecraları olarak işlev görmektedir. Kanalizasyon tertibatı konusundaki tek teşebbüs ana caddelerin bazılarında açıktan akan ve genellikle pislikle tıkalı olan kanallardır. Ancak şehrin kaldırımı olmayan kenar mahalleleri, yağışlı havalarda çamur deryası haline geliyordu. Bu mahallelerdeki evlerden atılan çöplerin bir kısmı, sokak köpekleri tarafından yenirken önemli bir kısmı da sokaklarda kalmakta ve bunlar da bir takım hastalıklara neden olmaktaydı. Evlerin geneli çamurdan olup kış mevsiminde yakacak olarak hayvan tezeği kullanılmaktaydı. Pencere olmayan ve tamamen havasız kalan evlerdeki koku, insan sağlığı için son derece tehlikeliydi. Ayrıca soğukun etkisiyle sokaklarda donan pislikler, ilkbahar geldiğinde güneşte mayalanarak sağlık açısından olumsuz bir durum ortaya çıkarmaktaydı.¹⁸¹⁵

Bu dönemde Erzincan'da da durum çok farklı değildi. 1860'lı yıllarda Erzincan'daki IV. Ordu merkezi ve çevresinde bulunan askerî hastanelerde bakılan hastaların sağlık durumlarını gösteren istatistik düzenlendi. Bu istatistikten merkez

¹⁸¹³ BOA, DH.İD., 51/16. 7 Eylül 1326/20 Eylül 1910. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

¹⁸¹⁴ BOA, DH.İD., 57/9. 24 Mayıs 1327/6 Haziran 1911. Dahiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkire.

¹⁸¹⁵ Küçükugurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 43-44.

hastanesindeki ölenlerin çoğunun bulaşıcı hastalıklara yakalanmış hastalardan olduğu anlaşıldı. Bulaşıcı hastalıkların çıkmasında ise memleketin temiz olmaması kuvvetli bir sebep olarak görüldü. Anadolu'nun çoğu şehrinde temizliğin yapılmadığı ve Erzinan ahalisinin de bu işe dikkat etmediği ifade edilerek sokak, çarşı ve hanelerin temiz tutulması oradaki memurlara bildirildi. Bununla birlikte temizliğe dikkat edilmediği takdirde ileride hem askerlerin hem de şehir ahalisinin sağlığının bozulacağına yönelik uyarıda bulunularak temizliğe dikkat edilmesi için tekrar bir emirname gönderilmesi gerektiği IV. Ordudan tebliğ edildi.¹⁸¹⁶

1850-1860'lı yıllarda şehirlerin durumu bu haldeyken altyapı sorunları, hizmetleri yürütecek olan belediye teşkilatının kurulması neticesinde de çok fazla çözüme kavuşturulamadı. 1869 yılında Erzurum'a gelen Theophile Deyrolle'nin verdiği bilgiye göre Erzurum'da hayvan gübreleri yoğrularak tezek yapılmakta ve bunlar büyük tuğlalar halinde damlarda kurutulmaktaydı. Fakirler, sürüler geçtikten sonra sokaklardan hayvanların pisliklerini toplayarak bunları duvarlara yapıştırmakta ve kurutmaktaydı. Deyrolle, bu tezeklerin yaş iken kötü bir koku yaydığından bahsetmektedir.¹⁸¹⁷ 1876-1877 kışında Erzurum'a gelen İngiliz Subay Fred Burnaby, Erzurum'dan Van'a giderken Köprüköy yakınlarında Hertef isimli bir Ermeni köyünde konakladı. Burnaby, konakladığı evde insanlarla hayvanları aynı yerde barınmaya zorlayan iklim koşullarıyla Ermeni ailesinin sağlık kurallarını hiçe sayan bilinçsiz davranışlarından şöyle söz etmekteydi: *"Mola verdiğimiz evin sahibi pek temiz bir şahıs değildi. Evi de kendi gibi pisti. Karısıyla çocukları, evin iki odasından birinde yakacak tezek yapıyorlardı; oda ekibimle benim kullanımımıza sunuldu. Dışarıda acı bir soğuk vardı. Evin sahibi oturma mekanını makul ısıda tutabilmek için damdaki havalandırma, baca ve pencere niyetine kullanılan deliği kapatmıştı. Tezeğin kokusu, atlardan ve sığırlardan yükselen amonyak aşırı derecede rahatsız ediciydi..."*¹⁸¹⁸ 1900'lü yıllara gelindiğinde aynı sorunun devam ettiği anlaşılmaktadır. Vali Celal Bey tarafından arzedilen meselelerden biri de buydu.¹⁸¹⁹ Doktor Şerif Bey de aynı konuda şehirdeki hanelerin içinde özel tezek damları ve köylerde de hanenin hemen yanında Erzurum tabirince "kalak" denen tezek yığınlarının olduğunu ifade etmekteydi. Ayrıca büyükbaş hayvanların gübresinden

¹⁸¹⁶ BOA, A.MKT.MHM., 343/48. 26 Temmuz 1281/7 Ağustos 1865.

¹⁸¹⁷ Deyrolle, 1869'da Trabzondan Erzuruma, 55.

¹⁸¹⁸ Hanifi Hancı, Seyyahların Gözüyle Erzurum, Ervak Yayınları, İstanbul 2009, 196.

¹⁸¹⁹ BOA, ŞD., 1530/5. 28 Mart 1326/10 Nisan 1910.

yapılan tezeklerin kokusuna bir dereceye kadar dayanılmaktaysa da koyun gübresinden yapılan ve kemre diye isimlendirilen tezeklerin çıkardığı gazların yoğunluğundan insanların etkilendiğini bildirmekteydi.¹⁸²⁰ Bu bilgiden 1900'lü yıllarda insanların Erzurum'da aynı şekilde ısınma sorununu çözmeye çalıştığı anlaşılmakla birlikte aynı yıllarda Bayburd'a gelen Ahmet Şerif de benzeri bir tablo çizmekteydi.¹⁸²¹

Koleranın 1892 yılında şehirde yaptığı büyük tahribat neticesinde hastalığın tekrar ortaya çıkmaması için alınması gereken tedbirlere dair Heyet-i Sıhhiye Reisi Mirliya Abdülhalim Paşa tarafından şehirde bir inceleme yapılarak 11 Mart 1893 tarihli bir layiha hazırlanmıştı. Hastalıkların bitmesine rağmen mikropların saklandığını ve uygun bir ortamda tekrar ortaya çıktığını ifade eden Abdülhalim Paşa, şimdi kış mevsiminin şiddetinin bir dereceye kadar herkes için güvenli olduğunu, ancak baharın yaklaşması sebebiyle bazı tedbirlerin alınması gerektiğini ifade etti. Abdülhalim Paşa'ya göre belediye memurları tarafından her gün şehrin meydan, çarşı, pazar ve mahalleleri, medrese han ve hamamları gezilerek kontrol edilmeliydi. Bunun için de personele ihtiyaç vardı. Bu memurlar, görev yerlerinde bulunan cami, medrese han ve hamamları gezip ve bu sırada tuvaletlerini de inceleyip temizlenmeye muhtaç olanlarını hemen temizlettireceklerdi. Memurlar tarafından görev yerlerinde bulunan çarşı, pazar ve mahallelerde sağlığa uygun olmayan maddelerin rastgelen yerlere dökülmesi yasaklanmalıydı. Çöplerin uygun bir yere dökülmesi ahaliye tembih edilmeli ve pisliklerin birikip uzun süre oralarda bırakılmayarak atırılması sağlanmalıydı. Ayrıca çöplüklere hiç olmazsa haftada bir kere kimyevî malzeme döktürülmeliydi. Memurlar medrese, imaret, han, hamam ve bekârların yaşadığı diğer yerleri gezip herhangi bir hasta tespit etmeleri halinde bu durumu hemen hükümet yetkililerine bildirecekti. Hasta olan kişi, gönderilecek doktor tarafından muayene edilecek ve tutulan rapor yine hükümete verilecekti. Bu memurlar gördükleri uygunsuzlukların giderilmesini ve benzer durumların meydana gelmemesini daha önce gezdikleri yerlerde gerekli kişilere tembih ettikten sonra buna karşı çıkanları ilgili birimine bildirecekti. Umumi sağlığı ihlal edecek şekilde hareket edenlere, ceza kanununun üçüncü babına ve belediye kanununun sekizinci faslına uygun olarak muamele yapılacaktı.¹⁸²²

¹⁸²⁰ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 109.

¹⁸²¹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, 329.

¹⁸²² BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliya Abdülhalim Paşa'nın raporu.

Kolera hastalığının memlekette yaptığı ciddi etki neticesinde hastalığın tekrar görülmemesi için Bonkowski Paşa tarafından 1894 yılında, Anadolu'daki çeşitli yerlere heyetlerin gönderilmesi talep edildi. Zira o dönemde Sivas'taki kolera, gerekli vasıtaların yetersizliği sebebiyle hızlı bir şekilde yayılmıştı. Vilayetlerde fennî olarak gerekli olan temizliği kontrol ederek yaptırmak için bu heyetlere ihtiyaç vardı. Bu iş için Erzurum ve Trabzon'un da dahil olduğu Anadolu'nun büyük şehirlerinin teftişini yapacak 20 tecrübeli doktorun görevlendirilmesi istendi. Bunlardan ikisi Erzurum'a ve biri de Trabzon'a gönderilecekti. Doktorlar, hastalık çıkması halinde gerekli tedbirleri alarak hemen uygulamaya koyacaktı.¹⁸²³ Doktorlardan bazıları, gerekli işlemleri yapılarak¹⁸²⁴ Trabzon, Erzurum, Sivas ve Mamuretülaziz vilayetlerine görevlendirildi. Müfettiş Jol Kok, tathir memuru Ali Efendi, Dr. Hüseyin Fahri, Esrail Yoda, Hasan Hakkı ve Yorgi Efendiler merkez kabul edilen Trabzon'a gönderildi. Müfettiş Jol Kok ve tathir memuru Ali Efendi'nin seyyar çalışmasına, Dr. Hüseyin Fahri Efendi'nin Trabzon'da kalmasına ve Hasan Hakkı Efendi'nin Sivas'a, Yorgi Efendi'nin Mamuretülaziz'e ve Esrail Yoda Efendi'nin de Erzurum'a gitmesine karar verildi.¹⁸²⁵

Esrail Yoda Efendi, 19 Temmuz 1895 tarihinde Erzurum şehrinin durumuna dair bir telgraf gönderdi. Buna göre Erzurum'da temizliğe asla dikkat edilmediğinden pislik o derecedeydi ki kötü kokudan sokaklardan geçmek mümkün değildi. Yapılan temizliğe rağmen bir sonuç alınamadı. Gelirlerinin uygun olmasına rağmen belediye reisi tarafından hiç gayret gösterilmediği de ifade edilerek bulaşıcı bir hastalığın çıkmasından korkulduğu bildirilmekteydi. Erzurum'un durumunu bu şekilde gözler önüne seren Esrail Yoda Efendi, şehirden ayrılmadan önce bir tarifname bırakarak Erzincan'a geçti.¹⁸²⁶ 1910-1911 yıllarında Osmanlı topraklarında kolera salgının görülmesi üzerine 1912 yılında da Erzurum, Diyarbakir, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerinin sağlık durumunu teftiş etmek ve koleraya karşı tedbir almak üzere Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye Umumiye Kâtibi Bahaddin Şakir Bey'in gönderilmesine karar verildi.¹⁸²⁷

¹⁸²³ BOA, A.MKT.MHM., 555/27. 17 Teşrin-i evvel 1310/29 Ekim 1894. Serkimyager Bonkowski tarafından Sadarete gönderilen rapor; MV., 83/37. 28 Kanun-ı evvel 1310/9 Ocak 1895.

¹⁸²⁴ BOA, A.MKT.MHM., 555/27. 9 Nisan 1311/21 Nisan 1895. Serkimyager Bonkowski tarafından Sadarete gönderilen arz.

¹⁸²⁵ BOA, DH.MKT., 307/73. Tarihsiz. Dahiliye Nezaretinden Trabzon, Erzurum, Sivas ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilen tahrirat.

¹⁸²⁶ BOA, DH.MKT., 405/58. 8 Temmuz 1311/20 Temmuz 1895. Serkimyager Bonkowski tarafından Sadarete gönderilen arz.

¹⁸²⁷ BOA, DH.ID., 46/53. 30 Kanun-ı sani 1327/12 Şubat 1912.

1909 yılında etüv makinesi için yapılan yazışmalarda Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahriratta Erzurum şehrinin bu şekilde sağlık açısından olumsuzluğu karşısında her sokağa etüv uygulansa yine hiçbir faydası olmayacağı ifade edilerek bir iki sokak haricinde kanalizasyon teşkilatının ve hanelerin % 80'inde de tuvaletin olmadığı bildirildi.¹⁸²⁸ Kanalizasyondan mahrum olan şehrin sokakları dar, evleri bitişik ve nüfusuna göre de sık bir durumdaydı. Dar olan sokakları kaldırımsız, güya şose tarzında yarıya kadar toprakla karışık, bu toprak sebebiyle de sokaklar, yazın tozdan, son ve ilkbaharda da çamurdan geçilmez fena bir haldeydi. Sokaklarda hayvan gübreleri, başıboş gezen köpeklerin pislikleri ve hanelerden akan atıklar bulunmaktaydı. Sokakların süpürülmesi ve temizlenmesi gerekirken ihmal edilmesi, birçok hastalığın yayılmasına sebep olmaktaydı.¹⁸²⁹

Şehirdeki meskenlerin çoğu da sağlığa uygun yapılmamıştı. Zira çoğu bir damdan ibaret olan hanelerde havalandırma ve aydınlatma bulunmamakta ve bu mekânlar, mağara tarzında olduğundan bulaşıcı hastalıkların çıkmasına uygun özellikler taşımaktaydı. Diğer birimlerden kerestenin kolay temin edildiği yerler dışındakilerde de durum aynı şekildedeydi.¹⁸³⁰ Abdülhalim Paşa raporunda, bu meseleye de değinerek hastalık mikroplarının, sıcaklığın artması veya azalmasıyla yok edildiğini ifade etmekteydi. Erzurum'da sıcaklığın sıfırın altında 33° ve belki daha fazla düştüğünü belirten Paşa, ortaya çıkıp atlatılmış olan hastalık mikroplarının tamamen yok olduğu sanılarak sağlığın korunması yönündeki tedbirlere uyulmadığını zikretmekteydi. Örneğin tifo mikrobunun sıfırın altında 130° soğukta dahi yaşayabildiğini ve kolera mikrobunun da sıfırın altında 15-20 derecede yok olduğunu açıklamaktaydı. Şu durumda ise Erzurum'da olan soğuğa nazaran mikropların yok olması gerekliken koleranın görüldüğü hane, ahır ve daha başka mekânlardaki sıcaklığın sıfırın altına inmediği vurgulanmaktaydı. Böyle olan yerlerde kalmış mikropların bahar ve yaz mevsiminin gelmesiyle ortaya çıkarak artacağı ve kısa bir süre içinde de yayılacağı ifade edilmekteydi.¹⁸³¹

¹⁸²⁸ BOA, DH.İD., 77/11. 28 Teşrin-i sani 1325/11 Aralık 1909. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 229-230.

¹⁸²⁹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 101-102.

¹⁸³⁰ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 186.

¹⁸³¹ BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliya Abdülhalim Paşa'nın raporu.

Abdülhalim Paşa ayrıca mikroplarla ilgili bu şekilde açıklama yaptıktan sonra şehir merkezindeki Gez, Mumcu-i Ulya, Süfla ve buna benzer yerlerin temizlik hususundaki eksikliği nedeniyle buralarda hastalığın daha fazla olduğuna değinmekteydi. Ayrıca şehirde soğğun etkisi, insanların yaşam biçimlerine bu şekilde etki ederken ahalinin diğer alışkanlıklarıyla şehirdeki ticarî ve ekonomik faaliyetler de sağlık açısından olumsuzluk teşkil etmekteydi. Erzurum'un lokantalarını değerlendiren Paşa, buraların sağlık açısından çok uygun yerler olmadığını ifade etmekteydi.¹⁸³² Doktor Şerif Bey'de aynı görüşte olup ayrıca yakacak sıkıntısı sebebiyle ocaklarda tezek kullanıldığını bildirmekteydi. Yeme-içme geleneği de sağlık kaidelerinden uzaktı. Bir hanede hiçbir zaman eksik olmayan hastanın, hastalık bulaşıcı olsa dahi kullandığı malzemeleri, ailenin diğer bireyleri de kullanıyordu. Komşularında çiçek hastası veya başka bulaşıcı hastalık olsa da oraya gitmekten çekinilmezdi.¹⁸³³ Bu alışkanlıklar, aslında insanların hastalıkların ehemmiyetini hatta bulaşıcı olanların da tehlikesini bilmediklerini ve hastalıklara karşı bilinçsizce davrandıklarını göstermekle birlikte biraz da gelenekle ilgiliydi. Komşu ve hasta ziyareti buna örnek olarak gösterilebilir.

Toplumun ortak kullanımı olan yerler de sağlık kaidelerinden uzaktı. Kaplıcalar bu yönden olumsuzluk teşkil ederken kahvehaneler ise daha kötü durumdaydı. Zira pencereleri iki kat cam ve kâğıtla kapalı olan bu mekânların birçoğu, havalandırılmıyordu. Ayrıca bazılarında da geceleme için odalar bulunduğu ve bu odaların da ahırlara kapısı olduğundan hatta ısınması için ahırların kapıları da açık bulundurulduğundan toplu halde ve sağlık şartlarından uzak olması sebebiyle havasız, pis kokan ve hastalıklara sebep olan yerlerdi.¹⁸³⁴

İnsanların geçimlerini sağladıkları işler de şehrin temizliği açısından büyük olumsuzluk taşımaktaydı. Örneğin mumhane ve debbağhaneler gibi yerler, mikrop yuvalarıydı.¹⁸³⁵ Şehrin temizliğiyle ilgili Abdülhalim Paşa birçok konuya değinmişse de Doktor Şerif Bey'in verdiği bilgilerden hareketle bu olumsuzlukların giderilmeyerek hala devam ettiği de anlaşılmaktadır.¹⁸³⁶

¹⁸³² BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliya Abdülhalim Paşa'nın raporu.

¹⁸³³ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 106, 122.

¹⁸³⁴ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 110, 123.

¹⁸³⁵ BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliya Abdülhalim Paşa'nın raporu.

¹⁸³⁶ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 109.

Abdülhalim Paşa'ya göre kasap dükkânları ve şehir içinde bulunan meydan, çarşı ve pazarlar da temiz değildi. Bununla birlikte poşa diye adlandırılan mahallelerin etrafında pisliklerin olduğu ifade edilerek şehrin birçok yerinde hayvan kesimi yapıldığı bildirmektedir. Bu sebeple belediye memurları tarafından kasap dükkânlarında satılan ürünün kokmuş olmamasına dikkat edilmesi, dükkânların temiz tutulması, etlerin üzerlerine toz ve sinek konmaması için üzerlerinin örtülmesi tembih edilmeliydi. Şehir içinde ve kasap dükkânlarında hayvan kesiminin yasaklanması gerekli görülerek bu işin şehir dışında ve su bulunan yerlerde yapılması gerekliydi. Ayrıca ölmüş ve hastalıklı hayvanlar kesilmeyip böyle tehlikelerden ahalinin sağlığı korunmalıydı.¹⁸³⁷ Birçok konuda olduğu gibi yıllar sonra bu konuya da değinen Şerif Bey, aynı eksikliklerin devam ettiğini ortaya koymaktaydı.¹⁸³⁸

Manav dükkânlarında satılan peynir ve meyve gibi gıda ürünleri de sağlığa uygun değildi. Abdülhalim Paşa, belediye memurları tarafından böyle yerlerde satılan meyvelerin ham, çürük, küflü ve kokmuş olmamasına dikkat edilerek bunların kontrolünün yapılması gerektiğini ifade etmekteydi.¹⁸³⁹ Esasında şehirde satılan ürünlerin, yetiştirilmesi konusunda da sıkıntı vardı. Zira şehrin sebze ihtiyacının önemli bir kısmı, şehrin kuzeyindeki bostanlardan temin edilmekle birlikte buralar, doğal kaynak olan kirli su taşıyan dereler vasıtasıyla sulanıyordu.¹⁸⁴⁰

Sağlık ve salgın hastalıklar konusunda şehirdeki en önemli sorun, su ve lağımlardı. Genel anlamda lağım tertibatı olmayan şehrin içerisinde açıktan akan dereler kanalizasyon görevi de görmektedir. Bazı yerlerde hususî lağım varsa da bunlar bakımsız bir haldeydi.¹⁸⁴¹ 1891 yılında Erzurum'da meydana gelen hayvan hastalığının neticesinde hayvan leşleri sokak ortasında kalmıştı. Bu olumsuzluğa, kış şartları sebebiyle sokak ortalarından akan lağımın üzerinin kapatılamaması da eklenince çeşitli hastalıkların çıkmasına zemin hazırlanmıştı.¹⁸⁴² 1899 yılında aynı sorunların devam ettiği, Erzurum Karantina Müfettişliğinden bildirildi.¹⁸⁴³

¹⁸³⁷ BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliya Abdülhalim Paşa'nın raporu.

¹⁸³⁸ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 98.

¹⁸³⁹ BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliya Abdülhalim Paşa'nın raporu.

¹⁸⁴⁰ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 158.

¹⁸⁴¹ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 157.

¹⁸⁴² BOA, DH.MKT., 1891/116. 9 Teşrin-i sani 1307/21 Kasım 1891.

¹⁸⁴³ BOA, A.MKT.MHM., 566/12. 12 Ağustos 1315/24 Ağustos 1899.

Erzurum ahalisinin sağığı açısından dereler olumsuzluk teşkil etmekteydi. Abdülhalim Paşa'ya göre şehir içinde akan derelerin bazıları, az bir masrafla örtülebileceğı gibi çoğı ise dere olmayıp küçük su kanalı olduklarından buraların üzeri kapatılmalıydı. Söz konusu dereler, atılan çöplerle tıkanarak suların dışarı akmasına ve sokakların kirlenmesine sebep olmaktaydı. Gürcükapısı civarındaki debbağhane önünden ve Gölbaşı'ndan Kavak karakoluna giden caddedeki derelerin hemen kapatırılması, sağığın korunması için gerekiydi. Daha büyük olanlarının kapatılması ise şimdilik zor olarak değerlendirilmekte ve belediye gelirlerinin iki katına çıkarılması halinde ancak yapılabilceğı ifade edilerek bu iş için ahalinin de yardımına başvurulması gerektiğı bildirilmekteydi. Söz konusu büyük derelerin, en azından şimdilik zararının ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu cümleden derelere akıtılan sularla birlikte dışarı akan sular da vardı. Her şeyden önce bunların derelere bağlanması lazımdı ve bu yapıldığı zaman derenin akış hızı da artmış olacaktı. Derelere ahalinin çöp ve pislik atmaması tembih edilerek atanların sorumlu olacakları duyurulacaktı. Derelerin kaynağına gelecek pisliklerin akışa engel olmaması için ızgaralar konulmalıydı. Sokakta açıkta akan lağımların hane sahipleri tarafından üzerleri kapatılarak dereye akıtılması, yapmayanların sorumlu tutulacakları ve mevcut durumda kendi sağıklarının zarar göreceğinin de anlatılması lazımdı.¹⁸⁴⁴

Abdülhalim Paşa'nın raporunun üzerinden 10 yıl geçmesine rağmen aynı sorunlar devam ediyordu. 1903 yılında açık bir kanalizasyon halini alan bu derenin etrafa yaydığı koku sebebiyle hastalık kaynağı olduğundan derenin kapatılması düşünöldü. Yapılan hesaplara göre bu iş için en az 5.000 liraya ihtiyaç vardı. Ancak belediyenin içinde bulunduğı malî durum, bu konuyu da olumsuz etkilemekteydi.¹⁸⁴⁵ Dönemin valisi Mustafa Nazım Bey, vilayetin genel durumuna dair yazdığı 8 Mart 1905 tarihli raporunda bir kısmı kapatılan derelerin geri kalan kısmının parça parça kapatılmasının kararlaştırıldığını ifade etmekteydi.¹⁸⁴⁶

Ahalinin sağığını doğrudan etkileyen kanalizasyon konusunda sorun sadece açıktan akan dereler değildi. Şehirdeki bireysel lağımlar ve hanelerdeki tuvalet eksikliği de önemli bir sorundu. Abdülhalim Paşa'ya göre tuvalet ve lağım temizliğine dikkat

¹⁸⁴⁴ BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliya Abdülhalim Paşa'nın raporu.

¹⁸⁴⁵ Küçüküğürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 113-114.

¹⁸⁴⁶ BOA, Y.PRK.UM., 74/106. 23 Şubat 1320/8 Mart 1905.

edilmeliydi. Çoğu hanede tuvalet bulunmadığından ahali *mevâdd-ı gâitalarını*¹⁸⁴⁷ sokaklara ve öteye beriye atmaktaydı. Bu sebeple pisliklerin atılacağı lağım çukurları kazılmalı ve arada bir bunlar kapatılarak yenileri açılmalıydı.¹⁸⁴⁸

Aradan yine uzun yıllar geçmişse de aynı sorun devam etmekteydi. Dönemin valileri, bu işle ilgilenerek sağlık açısından ortaya çıkan olumsuzlukların önüne geçmek amacıyla İstanbul'a şehrin durumuyla ilgili raporlar sunmaktaydı. 1902 yılında Vali Mustafa Nazım Bey, Erzurum şehrinin temizlikten uzak olmasını, lağım tertibatının olmamasını ve su şebekesinde yaşanan sıkıntılar sebebiyle sulara pisliklerin karışarak kirlendiğini ifade ederek bu olumsuzlukları, meydana gelen hastalıkların temel sebepleri arasında göstermekteydi.¹⁸⁴⁹

1910 yılında da dönemin valisi Celal Bey tarafından aynı konulara değinilerek daha teferruatlı bilgiler verilmekteydi. 8 Aralık 1910 tarihli rapora göre şehirdeki hanelerde tuvalet olmadığından insanlar, "*sokaklarda def-i hacet ve kaplar derununda teraküm etdirilen kazûrâtı sokaklara*" dökmekteydi. Yani sokaklarda hacet giderildiği ve hanelerden de kaplarla bu pisliklerin sokağa döküldüğü bildirilmekteydi.¹⁸⁵⁰ Zira hanelerin yarısından fazlasında tuvalet yoktu.¹⁸⁵¹ Belki bu konuda ödenek verilmesi için mevcut şartların daha olumsuz bir halde gösterilmesiyle neticeye ulaşılacak istendiği akla gelse de bu durum, 1890'lı yıllardan itibaren ilgili kişilerce tutulan raporlarda da beyan edilmişti.

Aynı sıkıntı, köylerde de çok farklı değildi. Zira Doktor Şerif Bey, genel olarak köylerde tuvalet bulunmadığından bütün köy ahalisinin çeşmeler başında, su kenarlarında ve köyün etrafında yani açıkta hacetlerini gidermekte olduklarından bahsetmekteydi. Şerif Bey'e göre gerek ahlak ve gerek sağlık açısından zararlı olan bu olumsuzluğun düzeltilmesi için köylerin uygun yerlerinde bir iki adet umumî ve her hanede de hususî tuvaletlerin yapılması gerekliydi.¹⁸⁵²

¹⁸⁴⁷ Dışkı.

¹⁸⁴⁸ BOA, DH.MKT., 27/23. 27 Şubat 1308/11 Mart 1893. Tabip Mirliva Abdülhalim Paşa'nın raporu.

¹⁸⁴⁹ BOA, Y.MTV., 237/99. 14 Kanun-ı evvel 1318/27 Aralık 1902. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in vilayetin genel durumuna ilişkin raporu.

¹⁸⁵⁰ BOA, DH.İD., 77/11. 25 Teşrin-i sani 1326/8 Aralık 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat.

¹⁸⁵¹ BOA, ŞD., 1530/5. 28 Mart 1326/10 Nisan 1910.

¹⁸⁵² Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 185.

Bayburd'un da aynı durumda olduğunu aktaran Ahmet Şerif, "*Bayburd evlerinde abdesthâne âdet olmamış, halka bu görevi, bütün şehir, sokaklar görüyor. Ya'nî, şehir, halkının, her vakit genel bir abdesthânesidir*" diyerek evlerde tuvaletlerin olmadığını ve bu ihtiyacı şehrin sokalarının karşıladığını bildirmekteydi.¹⁸⁵³

Lağımlarla birlikte şehrin en önemli sorunlarından birisi de su şebekesiydi. Erzurum şehrinin su ihtiyacının çoğunluğu, dağ sularından karşılanmaktaydı. Şehirde yaşanan savaş, işgal, deprem¹⁸⁵⁴ ve yapılan tahribatlar sebebiyle toprak künk ve pöhrenklerden oluşan bu suyolları, sık sık tahrip olmaktaydı. Böylece lağım ve pis sular, çeşme sularına karışarak sağlığı tehdit etmekteydi. Şehir içinde ve dışında açıktan akan yerlerden su alınması, buralarda çamaşır ve hatta insanların dahi yıkanması, işi daha da olumsuz bir hale getirmekteydi.¹⁸⁵⁵ 1902 yılında suyollarının bazı kısımları tamir edilmişse de suyun demir borular vasıtasıyla getirilmediği sürece yaşanan sıkıntının çözülemeyeceği bilinmekteydi. Bu sebeple su şebekesinin yapımına karar verilmişse de¹⁸⁵⁶ bir netice elde edilemediği düşünülmektedir. Zira Vali Celal Bey'in raporları, sorunun çözülemediğini göstermektedir. Vali Bey'in 11 Aralık 1909 ve 10 Nisan 1910 tarihli raporlarına göre gayet saf ve temiz olan çeşme suları, kaynaklarından şehre kadar birçok yerde açıktan ve şehir içinde ise kırık ve çatlak künklerle gelmekteydi. Ayrıca hanelerin atık suları bunlara karışmaktaydı. Bazı yerlerde çeşmelerin yanında umumi tuvaletler yapılmıştı. Şehir sularının kirlenmesi neticesinde birçok hastalık meydana gelirken tifo, Erzurum'da daimî bir hal almıştı.¹⁸⁵⁷ 1912 yılında da aynı sorunların devam etmesi üzerine¹⁸⁵⁸ gerekli incelemenin yapılması için bir heyetin Erzurum'a gönderilmesi istendi ve bu işler için ahaliden de 2.000 lira gibi bir paranın toplanabileceği de ifade edildiyse de bundan da bir netice alınamadı.¹⁸⁵⁹

Erzurum vilayet merkezinde bu şekilde ciddi sorunlar yaşanırken bağlı birimlerin bazılarında da durum çok farklı değildi. Hınıs'ta su kaynakları, kasaba içerisinde ve

¹⁸⁵³ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, 329.

¹⁸⁵⁴ Meydana gelen depremler için bkz. Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, (93-119), İstanbul 2001.

¹⁸⁵⁵ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 174-175; Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 156, 220.

¹⁸⁵⁶ BOA, Y.MTV., 237/99. 14 Kanun-ı evvel 1318/27 Aralık 1902. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in vilayetin genel durumuna ilişkin raporu.

¹⁸⁵⁷ BOA, DH.İD., 77/11. 28 Teşrin-i sani 1325/11 Aralık 1909. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat; BOA, ŞD., 1530/5. 28 Mart 1326/10 Nisan 1910; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 231.

¹⁸⁵⁸ BOA, BEO., 4038/302791. 28 Nisan 1328/11 Mayıs 1912.

¹⁸⁵⁹ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 221-222.

mezarlığın yakınından geçmekte olup tifo süreğen bir hal almıştı. Kuruçay ve Kiskim kazalarının merkeze yakın yerlerinde içilebilecek sular varsa da suyun getirilememesi sebebiyle kirli sular içilmekteydi. Namervan kazasının merkezi olan İd kasabasında suyolları harap bir halde olup çeşmelerden pislik akmaktaydı. Buralardan sadece Erzincan sancağıyla Eleşkird kazasında yaşanan sıkıntıya çözüm bulunabilmişti.¹⁸⁶⁰

4.3.2.2. Trabzon Vilayetin Durumu ve Yapılan Çalışmalar

Trabzon vilayetinde şehrin temizlik sorunları, genel itibariyle salgın hastalıklar döneminde öne çıkmaktaydı. 1860'lı yıllarda Trabzon'a gelen göçmenler, şehrin alt yapısını olumsuz yönde etkiledi. Şehrin kalabalıklaşmasıyla birlikte temizlik sorunları da ortaya çıktı ve bu durum, hastalıkların bulaşmasına ve yerleşmesine sebep olan etkenlerden biri oldu. Bu dönemde Trabzon'un sağlık şartları pekiyi sayılmazdı. Zira toplum sağlığını tehdit eden birçok olumsuzluk şehirde hâkimdi. Sokaklarda çöpler birikirken ortalığa kötü bir koku yayılmaktaydı. Bahar mevsiminin gelmesiyle birlikte karların erimesi sonucunda caddelerde ve meydanlarda pis su birikintileri oluştu. İstanbul'dan Dr. Barozzi'nin gönderilmesiyle şehirde yaşanan bu gibi sıkıntılar çözülmeye çalışıldı. Göçmenler şehir dışına çıkarılıp kaldıkları yerler temizlendi. Şehrin her yerine hâkim olan göçmen çadırları kaldırılarak hanlar boşaltıldı ve buradaki göçmenler kamplara gönderildi.¹⁸⁶¹ Bu çalışmalardan sonra belediye teşkilatının kuruluşuyla birlikte şehrin temizliği konusunda ilerleme kaydedildi. 19. yüzyılın sonlarına doğru temizlik birimleri oluşturuldu. 5 görevliden oluşan üç kol, Ortahisar, Meydan-ı Şarki ve Çarşı'da olmak üzere şehrin en işlek ve kalabalık bölgesine görevlendirildi.¹⁸⁶² Sokak ve çarşıları geniş ve düzenli olan Trabzon şehir merkezinde, kaldırımların tamir ve yenilenmesine dikkat edilmekteyse de¹⁸⁶³ lağımlar hususunda çeşitli sıkıntılar vardı. 1890 yılında, vilayet merkezindeki Kavak meydanında yapılan eski mekteplerin lağımı açık olduğundan etrafa pis koku yaymaktaydı. Faros Mahallesi imam ve muhtarıyla ahalisi tarafından verilen dilekçe üzerine bu sorunun çözülmesi için vilayet idarecilerine emir verildi.¹⁸⁶⁴

¹⁸⁶⁰ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 176.

¹⁸⁶¹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 74, 76.

¹⁸⁶² Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 369.

¹⁸⁶³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1888*, 392-393; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1894*, 391.

¹⁸⁶⁴ BOA, DH.MKT., 1764/43. 11 Eylül 1306/23 Eylül 1890.

Koleranın etkili olduğu dönemlerden biri olan 1892 yılında şehrin sorunlarına ilişkin önemli çalışmalar yapıldı. Hastalığın görüldüğü Akçaabad'da ve Trabzon vilayet merkezinde bazı tedbirler alındı. Akçaabad Belediye Meclisinden alınan karara göre bütün sokak ve meydanlarla iskelede kokuya sebep olan çöpler süpürülerek denize döküldü. Ahaliye dükkân, mağaza, han ve oturdukları evlerini temiz tutmaları konusunda gerekli uyarılar yapıldı. Kasabadaki mahalle muhtar ve kâhyaları da belediyeye çağırılarak mahallelerinin ve mahallelerinde bulunan hanelerin temiz tutulması, hane hane gezilerek gereken tavsiyelerin yapılması ve Belediye tarafından bu mahallelerin teftişi için memur gönderileceği kendilerine bildirildi.¹⁸⁶⁵ Trabzon'da görev yapan yabancı temsilcilerin raporlarında, şehir merkezinin engebeli olması doğal bir kanalizasyon olarak görülmekteydi. Ancak uygun bir kanalizasyon sisteminin olmadığı da ifade edilmekteydi. Belediye gelirleri az olduğundan mevcut kaynakların çalışanlara maaş olarak verildiği belirtilmekteydi.¹⁸⁶⁶

Şehrin coğrafyası, temizlik açısından bir avantaj olsa da alt yapı konusunda teftişler yaptırıldı. 1892 kolerasının devam ettiği sırada şehirde alınması gereken tedbirleri uygulamak üzere Dahiliye Nezaretince dirayetli iki memurun seçilerek Trabzon'a gönderilmesi için irade buyruldu.¹⁸⁶⁷ Bu irade üzerine Dahiliye Nezareti memurlarından Tefvik ve Ahmed Beyler aylık 3.000 kuruş maaşlarla tayin edildi ve 12 Kasım'da gönderilmelerine karar verildi.¹⁸⁶⁸ Şubat ayına gelindiğinde üç aya yakın bir süredir Trabzon'da görev yapan Tefvik ve Ahmed Beylerin, hastalığın bitme derecesine gelmiş olması ve Trabzon'a Bonkowski Paşa başkanlığında bir heyet gönderilmesi sebebiyle İstanbul'a geri dönmeleri Dahiliyeden hatırlatıldı.¹⁸⁶⁹ Mart ayı başlangıcında geri dönen memurlara¹⁸⁷⁰ yaptıkları hizmetler sebebiyle gümüş liyakat madalyası verildi.¹⁸⁷¹ Trabzon'a dair hazırladıkları rapor da Sıhhiye Nezaretine iletilti.¹⁸⁷²

¹⁸⁶⁵ Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 141-142.

¹⁸⁶⁶ Şaşmaz, *Trabzon Vilayeti Ticari Raporları*, 1597, 1617.

¹⁸⁶⁷ *BOA, İ.HUS.*, 5/43. 28 Teşrin-i evvel 1308/9 Kasım 1892; *BEO.*, 104/7750. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892; *BEO.*, 104/7751. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892.

¹⁸⁶⁸ *BOA, DH.MKT.*, 2019/34. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892; *DH.MKT.*, 2019/114. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892.

¹⁸⁶⁹ *BOA, DH.MKT.*, 2049/39. 25 Kanun-ı sani 1308/6 Şubat 1893; *Y.A.HUS.*, 269/94. 26 Kanun-ı sani 1308/7 Şubat 1893; *BEO.*, 165/12334. 14 Şubat 1308/26 Şubat 1893; *DH.MKT.*, 2055/85. 14 Şubat 1308/26 Şubat 1893.

¹⁸⁷⁰ *BOA, BEO.*, 203/15200. 26 Şubat 1308/10 Mart 1893.

¹⁸⁷¹ *BOA, Y.A.HUS.*, 269/94. 10 Şaban 1310/27 Şubat 1893; *BEO.*, 165/12334. 21 Şubat 1308/5 Mart 1893.

19 Kasım 1892-17 Şubat 1893 tarihleri arasında Trabzon şehrinin bütün mahalle ve sokaklarını gezerek teftiş eden Tevfik ve Ahmed Beyler, gördükleri olumsuzluklara dair 81 maddelik uzun ve teferruatlı bir rapor hazırladı. Raporda şehirdeki sokak ve mahalleler, ticarethaneler, hanlar, cami, medrese ve kiliseler, hamamlar, gibi yerlerle dabakhane, hapishane, kışla gibi mekânlar teftiş edilerek görülen olumsuzluklar kaydedilmişti. Bazı yerlerin ikinci defa teftiş edildiği ve sağlığa zararı olan yerlerin bir kısmının da tamir edildiği anlaşılmaktadır. Yapılan teftiş neticesinde hazırlanan raporda ağırlıklı olarak şehrin kanalizasyon ve lağımalarının sıkıntılı olduğu görülmektedir.¹⁸⁷³ Bazı yerlerdeki kanalizasyon tertibatının sıkıntılarına değinilirken birçok yerde de sağlığa zararlı bir şekilde hanelerin açıktan akan lağımalarına ve atık sularına, ayrıca bu pisliklerin başkasının hane ve dükkânlarına girerek zarar verdiğine yer verilmekteydi.¹⁸⁷⁴ Deniz ve dere kenarındaki mekânların tuvaletlerinin yüksekten ve açıktan aktığı¹⁸⁷⁵ ve bazı yerlerdeki genel kanalizasyon sıkıntısının çözümü için şehir zenginlerinin yardımına da başvurulduğu görülmektedir.¹⁸⁷⁶ Bazı hanelerde tuvalet olmadığı ve bunun sıkıntıya sebep olduğu bildirilirken¹⁸⁷⁷ bir takım kişilerin de başkasının arsasına tuvalet yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁷⁸ Yapılan incelemede, çeşitli yerlerdeki tuvaletlerin pis olduğu ve çevreye kötü koku yaydığı tespit edilmişti. Bunlar içerisinde cami tuvaletlerinin su sıkıntısı sebebiyle pis koktuğu görülürken camilerin temizliği konusuna da değinilmişti.¹⁸⁷⁹

Ticarethane gibi mekânların temizliği kontrol edilirken¹⁸⁸⁰ söz konusu raporda han ve ahırların,¹⁸⁸¹ hanelerin önü ve sokak temizliğiyle birlikte biriken çöplere,¹⁸⁸² derelerin kirletilerek çöplük haline getirilmesine¹⁸⁸³ de yer verilmişti. Özellikle bu teftişin yapıldığı dönemde kolera hastalığı olması dikkat çekiciydi. Zira hazırlanan

¹⁸⁷² BOA, BEO., 180/13488. 18 Ramazan 1310/5 Nisan 1893; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 280. 24 Mart 1309/5 Nisan 1893; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 287. 8 Mayıs 1309/20 Mayıs 1893.

¹⁸⁷³ BOA, BEO., 203/15200. Rapor.

¹⁸⁷⁴ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 2, 7, 8, 10, 14, 18, 23, 25, 26, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 39, 40, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 70, 73, 75, 77, 79, 81.

¹⁸⁷⁵ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 16, 20, 21, 24, 36, 63, 74.

¹⁸⁷⁶ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 34.

¹⁸⁷⁷ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 54, 72, 81.

¹⁸⁷⁸ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 80.

¹⁸⁷⁹ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 8, 19, 22, 38, 47, 58, 76, 81.

¹⁸⁸⁰ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 1, 3, 66.

¹⁸⁸¹ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 4, 5.

¹⁸⁸² BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 6, 9, 41, 43, 65, 69, 81.

¹⁸⁸³ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 10, 27.

raporda içme sularının lağımalar vasıtasıyla kirlendiğine dair de örnekler vardı.¹⁸⁸⁴ Hastalığa karşı bu konulardaki eksiklikler giderilek tedbir alınmaya çalışılırken sokaktaki hayvan leşlerinin denize atıldığı da anlaşılmaktadır.¹⁸⁸⁵ Yani bu durum, bir tarafı temizlerken diğer tarafı kirlletmek demektir. Bazı sorunların acilen giderilmesi bildirilmişse de belediyenin müsamahakâr davrandığı da beyan edilmişti.¹⁸⁸⁶

Tevfik ve Ahmed Beylerden sonra 1893 yılının başında Trabzon'a Bonkowski Paşa başkanlığında bir sağlık heyeti gönderildi. Paşa'nın 2 Şubat 1893 tarihli telgrafında şimdiye kadar şehrin mahalleleri, han ve bekâr odaları, devlet daireleri, kışla, hastane ve mekteblerle su mecraları ve lağımaların teftiş edildiği ifade edilmekteydi. Su taksimatı ve lağımalar dikkat çektiğinden bu işlerle birlikte hastalananların haneleri de dezenfekte edilecekti. Kasabaya gelen suyun kaynağına gidilecek ve geri dönüşte en önemli mahallelerden işe başlanacaktı.¹⁸⁸⁷

Şehrin kullandığı suyun mecrasının teftişinden sonra 3 Şubat'ta Pulathane'ye gidilerek karantina ve kasaba merkezi teftiş edildi ve 6 Şubat'ta da Rize ve Hopa'ya gidilmesine karar verildi.¹⁸⁸⁸ Buralarla birlikte Hamsiköyü'ne de gidişleri, tipi ve fırtına sebebiyle ertelendi. Şehir merkezi, 4 kısma ayrılarak 550 han, dükkan ve hane dezenfekte edildi. Koleranın görüldüğü hanelere daha çok önem verildi. Sokaklardaki atık ve pislikler temizlenerek denize dökülecekti.¹⁸⁸⁹ Sokaklarda gerekli çalışmalar yapılsa da heyet, para konusunda daha önce de ifade edildiği üzere sıkıntı çekti.¹⁸⁹⁰ Heyetin teftiş ettiği yerlerden birisi de sınırda bulunan Kopmuş Karantinahanesiydi. Karantina uygulaması bittikten sonra oradaki barakaların yakılması istendi. Buranın çok temiz olduğu görülerek Hopa ve Rize'ye uğrandı. Pulathane karantinasına tekrar gidilerek barakaların yıkılmadığı görüldü. Bunun üzerine mikropların tamamen öldürülmesi için söz konusu barakalarla tuvaletler temizlettirildi. 13 Şubat'a kadar şehir merkezinde dezenfekte edilen mesken sayısı 1.500'e çıkarıldı.¹⁸⁹¹ Ancak bu işlerin yapılması için ödenek ihtiyacı, Bonkowski Paşa tarafından da bildirildi. İstenen paranın

¹⁸⁸⁴ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 25, 42.

¹⁸⁸⁵ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 18.

¹⁸⁸⁶ BOA, BEO., 203/15200. Raporun ilgili maddeleri: 28.

¹⁸⁸⁷ BOA, Y.PRK.SH., 4/9. 21 Kanun-ı sani 1308/2 Şubat 1893.

¹⁸⁸⁸ BOA, Y.PRK.SH., 4/9. 22 Kanun-ı sani 1308/3 Şubat 1893.

¹⁸⁸⁹ BOA, Y.PRK.SH., 4/9. 26 Kanun-ı sani 1308/7 Şubat 1893.

¹⁸⁹⁰ BOA, DH.MKT., 2048/138. 24 Kanun-ı sani 1308/5 Şubat 1893; DH.MKT.PRK., 1350/125. 28 Kanun-ı sani 1308/9 Şubat 1893.

¹⁸⁹¹ BOA, Y.PRK.SH., 4/9. 1 Şubat 1308/13 Şubat 1893.

yarısının yani 25.000 kuruşun verilmesi sebebiyle işlerin tamamlanamayacağı ve yarım bırakılacağı ifade edildi.¹⁸⁹² Bonkowski başkanlığındaki heyetin, yapılan işlerin takibi için birkaç kişiyi bırakarak 7 Mart'ta Trabzon'dan ayrılmasına karar verildi.¹⁸⁹³

Trabzon şehrinde diğer bir temizlik faaliyeti 1893 kolera salgını sırasında yapıldı. Ancak bu defa da para yetersizliği gündeme geldi.¹⁸⁹⁴ Bu ihtiyaç Mal Sandığından 15.000 kuruşun aktarılmasıyla giderilebildi.¹⁸⁹⁵

Salgın hastalıkların ortaya çıkmasıyla birlikte şehrin genel temizliği ve özellikle lağım ve tuvaletlerin durumu dikkat çekmekteydi. *Hekim* gazetesinin 14 Temmuz 1910 (R. 1 Temmuz 1326) tarihli sayısında bu konuya yer verilmişti. Buna göre Trabzon'da tuvaletlerin giderleri pek fena bir haldeydi. Bazı yerlerde bir hanenin tuvaleti komşusunun avlusuna veya bahçesine akmakta ya da açıktan akan sularla sokaktan akıp gitmekteydi. Hatta bazı yerlerde yanı başındaki hanenin kiremitleri üzerinden yağmur suları gibi tuvalet suları damlamaktaydı. Tuvaletlerin düzenli bir şekilde yapılmasına rağmen lağım tertibatı kötüydü. Pislik, birkaç adım dışarı çıkar çıkmaz açıktan akmaya başlıyordu. Bunlar, mecraları kötü olan çeşme sularına veya kuyu sularına bulaşarak bu suları kirletiyordu. Bu şekilde hastalık mikrobu, sulara karışarak binlerce kişinin hasta olmasına sebep olmaktaydı. Gazetede bu konuda cinayet işlendiği ifade edilerek mikropların yayılmasına sebep olan hasta sahibi ile suyollarını ve lağım mecralarını düzenlemeyen belediye ve milletin sorumlu oldukları ifade edilmekteydi.¹⁸⁹⁶

Aynı dönemde Samsun'da çöplerin şehrin içinde sayılan sazlığa ve Kale mahallesi civarından denize, önceleri eşeklerle toplanan çöpler de fener yolundaki bir bahçeye dökülmekteydi. Bir ara da sahil kenarına dökülmeye başlanan çöpler, daha sonra Derbend mevkiinden denize dökülmeye başlandı. 1910 yılında kolera salgını sebebiyle Samsun Belediyesi tarafından hastalığın yayılmasını önlemek için çöp toplayan amelelere 20 işçi daha eklendi ve 20 adet el arabası yaptırılmasına karar verildi, bu işler için de 22.000 kuruş ödenek ayrıldı.¹⁸⁹⁷

¹⁸⁹² BOA, DH.MKT., 2/71. 22 Şubat 1308/6 Mart 1893.

¹⁸⁹³ BOA, Y.A.HUS., 271/18. 22 Şubat 1308/6 Mart 1893.

¹⁸⁹⁴ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 9 Teşrin-i evvel 1309/21 Ekim 1893. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

¹⁸⁹⁵ BOA, A.MKT.MHM., 562/5. 10 Teşrin-i evvel 1309/22 Ekim 1893. Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat.

¹⁸⁹⁶ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 249.

¹⁸⁹⁷ Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 194.

Ulaşım açısından önemli bir güzergâhta olan Samsun'daki oteller de temizlikten uzak bir durumdaydı. Bununla birlikte köşe başlarında sağlığa zararlı ham meyveler, buzlu şerbetler ve ayranlar satılmakla birlikte kenar kahvehanelerde çömlek banyosuna devam ediliyordu. Gazetelerde ahalinin sağlığı için Ramazan keyfinin feda edilerek otellerin ve hanların teftiş edilmesi ve sağlık açısından tedbirlerin alınması istenmekteydi. Ayrıca “*desti kırıldıktan sonra, çocuğa dayak atmak bir faide bahşetmez*”¹⁸⁹⁸ denilerek böyle anlamlı bir söz, hastalık konusuyla çok doğru bir şekilde ilişkilendirilmekteydi.

Samsun şehrinin temizliğine dair 1913 yılında *Doğru Sada ve Vicdan Sesleri* gazetesi de bilgi vermektedir. Buna göre şehrin sokaklarıyla birlikte heryerinin pislikten geçilmediği bildirilirken fırın, lokanta ve benzeri mekânların pis olduğu aktarılmaktaydı. Ayrıca buralarda kullanılan malzemelerin de temizlikten uzak olduğu ve insan sağlığını tehdit eden bu konulara uzun bir şekilde yer verilen yazıda yetkililere de bu olumsuzlukların bildirildiği ifade edilmekteydi.¹⁸⁹⁹

Samsunla birlikte buraya bağlı olan Terme için Ahmet Şerif, “*Terme kadar sefil ve harâb görünümlü bir kaza merkezine tesâdüf ettiğimi hatırlamıyorum. Burası, bugün, tam manasıyla, bir harabe, bir sefalet yeri idi... ..Sokaklar pis bir mezbele hâlinde idi. İnsan, gezerken gördüğü pis, karışık manzaralardan, iğrenç kokulardan, son derece de tiksiniyordu...*”¹⁹⁰⁰ diye bahsetmekteydi. Ahmet Şerif, Gümüşhane merkezi için de sokakların pis olduğunu, lağım ve her türlü pisliğin açıktan aktığını aktarmaktaydı.¹⁹⁰¹

Trabzon şehrinde, yağmurlu bir iklimle birlikte birçok dere ve yer altı sularının olması sebebiyle su sıkıntısı çekilmemişti. 19. yüzyılın başlarında Vali Osman Paşa, masraflarını kendisi karşılayarak Değirmendere'den şehre su getirtti. 1840'lı yıllarda da bu suyollarının tamiri yapıldı ve başka kaynaklardan da su temin edildi. Ancak zamanla su yolu, şehrin içinde kaldığından ve Müslüman mezarlığının da yanından geçtiğinden sağlığı tehdit etmeye başladı.¹⁹⁰² Bu tehdit, 1860'lı yıllarda göçler ve salgınlar neticesinde daha fazla artarken 1864 yılında mezarlıkla kanal arasında derin bir duvar

¹⁸⁹⁸ Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, 101.

¹⁸⁹⁹ *Doğru Sada ve Vicdan Sesleri*, no: 184. 30 Eylül 1329/13 Ekim 1913. s. 2.

¹⁹⁰⁰ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, 274.

¹⁹⁰¹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, 321.

¹⁹⁰² Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 371-372.

yapılarak ortadan kaldırılmaya çalışıldı.¹⁹⁰³ 19. yüzyılın sonunda su kanallarının yenilenmesi noktasında bir çalışma daha başlatıldı ve 1890'lı yıllarda tamamlanarak Değirmendere'den gelen kanallar tamir edildi.¹⁹⁰⁴ Vali Kadri Bey'in teşvikiyle toplanan yardımlarla tamiratın tamamlanmasından sonra devlet görevlileri ve ahalinin katılımıyla kurbanlar kesilerek resmî açılış töreni yapıldı.¹⁹⁰⁵ Ancak bu hattın bir kısmı oluktan, bir kısmı da yerin 90 cm. altında üzeri düz taş örtülü bir kanaldan geçiyordu. Söz konusu kanalın iyi filtre edilmediği ve kolera zamanlarında sorun teşkil ettiğinin bildirildiği ifade edilmektedir.¹⁹⁰⁶ Şehrin su ihtiyacının karşılanması için 1909 yılındaki çalışmalarla birlikte 1910-1911 yılında yardım kampanyaları yapıldı. Fakat su şebekesinin bazı kısımları tamir edildiyse de genel olarak sorun devam etti.¹⁹⁰⁷

Trabzon vilayet merkezinde suyun bol olmasına karşın bu konuda Samsun ve Ordu tarafında biraz sıkıntı yaşanmaktaydı. Samsun'da 1894 yılında su şebekesine ilişkin çalışmalar İstanbul'dan gönderilen Salim Efendi ve Françesko Turan Bey tarafından yapıldı. Bu memurlar, karantina sebebiyle önce Trabzon'a giderek oradan Ordu, Ünye, Fatsa ve Terme kazalarından karayoluyla teftişte bulunup gereken temizlik işlerini yaparak Samsun'a gelmişlerdi. Samsunda da şehrin sağlık durumu ve diğer gerekli teftişlerle birlikte ilk önce ahalinin kullandığı su kontrol edildi.¹⁹⁰⁸ Samsun şehir şebekesinin karşılandığı tek kaynak Mert Irmağı'ydı. Ancak bu ırmağın suyu, çoğu zaman bulanık akmakta ve sağlığa zarar vermekteydi.¹⁹⁰⁹ Görevliler tarafından kontrol edilen bu suyun bazı yerlerinin yosun tutmuş olduğu görülerek içine hane ve dükkânlardan çöplerin döküldüğü de fark edildi ve kullanılmasının zararlı olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Samsun'a iki saat mesafede bulunan ve temiz ve lezzetli olan bir suyun 150 lira masrafla şehir merkezine getirilmesinin mümkün olduğu anlaşıldı.¹⁹¹⁰

Samsun'un su sorununa çözüm bulmak için eskiden de bazı girişimlerde bulunulmuştu. Mutasarrıf Hamdi Bey döneminde üç kişilik bir komisyon kurularak

¹⁹⁰³ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 76.

¹⁹⁰⁴ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 373.

¹⁹⁰⁵ Demircioğlu, *Osmanlı Belgelerinde Trabzon*, 104-105.

¹⁹⁰⁶ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 373.

¹⁹⁰⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 311-314.

¹⁹⁰⁸ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894. 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894. Serkimyager Bonkowski tarafından Sadarete gönderilen arz.

¹⁹⁰⁹ *Trabzon Vilayeti Salnamesi* 1902, 468-469; *Trabzon Vilayeti Salnamesi* 1903, 531-533.

¹⁹¹⁰ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894. 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894. Serkimyager Bonkowski tarafından Sadarete gönderilen arz.

Samsun civarında bulunan kaynak sularından hangisi sağlıklıysa şehre getirilmesi için çalışmalara başlanmıştı. Bunun yapımında harcanacak para ise geçici olarak alınacak vergiyle karşılanacaktı. Bir başka girişim ise 1910 yılında Samsun'a getirilecek saf su ve aydınlatma hizmetleri için Belediye ile Arzuoğlu Todoraki Efendi arasında yapılan bir anlaşma ile neticelenmişti.¹⁹¹¹ Ancak sorunun çözüme kavuşturulamadığı anlaşılmaktaydı. Zira 1911 yılında şehrin su şebekesinin koleranın salgın haline dönüşmesinde vasıta olması da bunu göstermekteydi.¹⁹¹² Bu konudaki yaşanan sıkıntıya Temmuz 1911'de Samsun'a gelen Ahmet Şerif de değinmekteydi. Samsun'da Mert Irmağı'nın pis ve sağlığa zararlı suyunun içildiği bildirilmekte ve iyi suların getirilmesine dair birçok tatlı hikâyelerin işitilmesine rağmen bu konuda bir teşebbüse şahid olunmadığı aktarılmaktaydı. Bu durumda ise Samsun'da genel sağlığa önem verilmediğini beyan eden Ahmet Şerif, böyle bir şehrin hastalıklara uygun bir yer olduğunu ifade etmekteydi.¹⁹¹³

Ordu'da ise mevcut sular ihtiyacı karşılamıyordu. Boztepe eteklerinde su varsa da bunlar yeterli olmayıp yaz mevsiminde ise tamamen kuruyordu. Bu sebeple ahali, içme suyunu Keçiköyü'nden getirmek zorunda kalıyordu. Şehrin havasının kirli olmasıyla birlikte yaz mevsiminde yaylaya çıkılmasında su sıkıntısının da etkisi vardı.¹⁹¹⁴

4.3.3. Bataklıkların Temizlenmesi ve Kurutulması

4.3.3.1. Erzurum Vilayetinde Bataklıklar

Erzurum vilayetinin en büyük bataklıkları; Erzincan merkezi civarındaki, Fırat Nehri etrafındaki, Bayezid merkezindeki, Erzurum şehrine bir saat uzaklıktaki Karasu'yla Kuruçay merkezin yanından geçen nehrin etrafındaki alanlardı.¹⁹¹⁵ Erzurum merkezine yakın olan Karasu üzerinde 1869 yılında, sazlık ve sazlığın sebep olduğu sıtma hastalığına karşı mecrası kapanan su ve gölcüklerin temizlenmesi için çalışma başlatıldı. Aynı konu, 1899-1900 yıllarında da gündeme getirildi.¹⁹¹⁶ Zira nehrin mecrasının birçok yerinin kapanması sebebiyle su taşarak çevredeki araziye zarar veriyordu. Bu nedenle üreticiler zarar görürken öşür gelirlerinde de azalma vardı.

¹⁹¹¹ Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 249.

¹⁹¹² Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 245.

¹⁹¹³ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, 257.

¹⁹¹⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, 378-379.

¹⁹¹⁵ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 140.

¹⁹¹⁶ Selahattin Tozlu, "Erzurum Sazlıkları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7 (7), Haziran 2002, 197.

Ayrıca sağlık yönünden de olumsuz bir etkiye sahip olan bataklıklar, temiz havayı bozmaktaydı. Yol yapım çalışmalarına ayrılmış olan paradan 260.000 kuruş aktarılaraq bataklıkların temizlenmesine başlandı. Ancak sürekli olarak bu sorunun yaşanacağı düşünüldükçe kurulacak bir komisyonun gözetiminde ovadaki 19 köye ait öşür bedeliyle saz zemini olan çayırardan öşür oranında bir gelirin emaneten saklanması ve ihtiyaç anında bu paradan gerekli işlerin yapılması istendi.¹⁹¹⁷

Bataklıkların verdiği zarar, 1912 yılında da gündeme geldi. Karasu Nehri'nin oluşturduğu bataklıklar, şehir merkeziyle birlikte çevredeki 150 köyün havasını kirletmekteydi. İlk olarak gereken keşfin yapılması için memurlar talep edilirken inşaat ve temizletme masrafı için de 2.000 lira gibi bir paranın yardım yoluyla tedarik edilmesine çalışılacağı Sadarete bildirildi. Bu işi yapacak bir mühendisin İstanbul'dan ya da çevre vilayetlerden Erzurum'a görevlendirilmesi Nafia Nezaretine havale edildi.¹⁹¹⁸ Hem sağlığı tehdit eden hemde ciddi bir ekonomik kayba sebep olan¹⁹¹⁹ bu olumsuzluğun çözüme kavuşturulamaması üzerine Vilayet İdare Meclisi'nden nehrin mecrasının temizlenmesi işinin yetkili bir firmaya verilerek ıslah edilmesi istendiyse de keşif için gereken paranın bulunamaması bu girişimi de sonuçsuz bıraktı.¹⁹²⁰

4.3.3.2. Trabzon Vilayetinde Bataklıklar

Trabzon'a bağlı Gümüşhane tarafında sellerle meydana gelen taşkınlar sebebiyle bataklıklar meydana gelirken bu konudaki asıl sorun daha ziyade Ordu ve özellikle Samsun tarafında yaşanıyordu. 1892 yılında Gümüşhane'de yağmurun aşırı derecede yağması üzerine büyük taşkınlar meydana geldi ve bazı mahallelerdeki bahçelerde bataklıklar oluşarak sağlığı tehdit eder bir hal aldı. Bataklıklar, kokuyla birlikte tifo ve sıtma gibi hastalıkların ortaya çıkmasına da sebep olmaktaydı. Hastalıklardan vefat edenlerin olması neticesinde bataklıkların kurutulması düşünüldü. Fakat aynı dönemde kıtlık ve koleranın da yaşanması, bataklıkların kurutulması için ahaliden yardım toplanmasını engelledi. Vilayet tarafından bu işin bayındırlık hizmeti olduğundan Nafia Nezareti ödeneğinden karşılanması gerekli görüldü ve bu talep uygun bulundu.¹⁹²¹

¹⁹¹⁷ BOA, ŞD., 1521/14. 12 Eylül 1315/24 Eylül 1899.

¹⁹¹⁸ BOA, BEO., 4038/302791. 28 Nisan 1328/11 Mayıs 1912; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 228-229.

¹⁹¹⁹ Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 229.

¹⁹²⁰ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 242-243.

¹⁹²¹ Demir-Aktaş, "Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler", 25-26.

Samsun'da ise İlkadım tarafında fenere kadar ve ırmak tarafında yer alan kiremithanelerin ve dabakhanenin olduğu yerlerin civarında bataklık alanlar vardı. Şehir ahalisinin sağlığını tehdit eder derecede olan bataklıklar, sıtma ve mikrop yuvasıydı. Samsun Belediye reislerinden Halim Efendi, 1880'li yılların sonunda bataklıklarla mücadele konusunda başarılı sonuçlar aldı. Bu dönemde bazı yerler kurutularak ağaçlandırıldı.¹⁹²² 1891 yılında bataklık kurutma çalışmalarına tekrar başlandı.¹⁹²³ Ancak geri kalan kısımları olsa gerek 1893 yılında bataklığın şehre zarar verdiği yapılan incelemeden anlaşıldı. Bu alanların bir kısmının doldurulması istendi. Buna rağmen 1894 kolera salgını sırasında Samsun'da görev yapan Françesko Turan Bey tarafından şehrin batısında bulunan sahil tarafının bataklık halinde olduğu ve bataklığın şehrin havasını bozmaya devam ettiğinin bildirilmesi üzerine buralardaki çalışmaların tamamlanması idarecilere bildirildi.¹⁹²⁴ Bataklığın doldurulmasına yönelik çalışmalar, devam ederek bazı ırmak yataklarıyla bataklıkların bir kısmı temizlendi.¹⁹²⁵ Fakat bu alanların tamamının temizlenemediği, ilerleyen yıllarda belediyenin en fazla meşgul olduğu işlerden birisinin de bataklıklar olmasından anlaşılmaktaydı. 1908 yılında belediye tarafından bataklıkların kurutulmasına 676.000 kuruş ayrılmış ve diğer kalemlerdeki masraflardan kısılarak bu işin çözümüyle uğraşılmıştı. 1909 yılında Belediye Reisi olan Yorgaki Efendi, sazlığı satmak suretiyle buraların kurutulması işini de alıcılarına havale etmek istediye de satın alacak kişinin kâr elde edememesi sebebiyle buraların satışı yapılamadı.¹⁹²⁶ Bataklığın doldurulması için belediye, şehrin çöplerini bataklığa dökmeye başladı. Bu durum ise sağlık açısından tehlikeli olarak görüldüğünden gazete haberlerinde koku yayan bu alanın bir an önce dezenfekte edilerek temizlenmesi istenmekteydi.¹⁹²⁷

Temmuz 1911'de Samsun'a gelen Ahmet Şerif, Samsun sahilinde fener tarafındaki bataklığın şehrin havasını bozduğunu, çok geniş olmayan bu alanın temizlenmesinin basit olduğunu ve kurutulacak arazinin belki yapılacak masrafı karşılayacağını da ifade etmekteydi. Bataklığın doğrudan şehrin hayatıyla ilgili

¹⁹²² Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 179.

¹⁹²³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1892*, 497-499; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1894*, 535-537.

¹⁹²⁴ BOA, A.MKT.MHM., 552/5. 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894. 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894. Serkimyager Bonkowski tarafından Sadarete gönderilen arz.

¹⁹²⁵ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896*, 492-493. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1900*, 163.

¹⁹²⁶ Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 179.

¹⁹²⁷ Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 181.

olmasına karşın böyle zengin bir memlekette bu konuda bir teşebbüs yapılmadığını ifade eden yazar, bu durumun üzüntü verdiğini bildirmekteydi.¹⁹²⁸ Şehrin temiz olduğunu aktaran Ahmet Şerif, bataklık konusunda çok da iyimser düşünmeyerek bu durumu, Samsunluların duyarsızlığı olarak değerlendirmekte ve koleradan yaşanan ölümleri, bu duyarsızlığın sonucu olarak görmektedir.¹⁹²⁹ 1912 yılında sazlığın doldurulmasına devam edildiyse de bu sorun, Cumhuriyet dönemine kadar sürdü.¹⁹³⁰

Bataklıkların var olduğu bir diğer bölge ise Ordu tarafıydı. Kazanın çevresindeki çeltik tarımının varlığı, bataklık oluşmasına sebep olduğundan 1890'lı yılların ortalarında pirinç ziraatının yapımı yasaklanarak yerine fındık fidanları dikildi.¹⁹³¹ Bununla birlikte çevredeki küçük dere ve bataklıkların üzeri parça parça örtülerek bu alanların olumsuz etkisi azaltılmaya çalışıldı.¹⁹³² Kazadaki diğer bir bataklık ise Bolaman nahiyesinin Güğercinlik¹⁹³³ köyünde ve deniz kenarındaki Gölyaltağı denilen yerde bulunan 70-80 dönüm büyüklüğündeki alandı. 1901 yılında bu alanın temizletirilmesine karşılık ortaya çıkacak arazinin kullanımının kendisine verilmesi nahiye eşrafından ve Hazinedarzalardan Mahmud Mazhar Bey tarafından talep edildiyse de bu teşebbüs olumlu yönde neticelenmedi.¹⁹³⁴

Bu çevredeki diğer bir alan olan Çarşamba'daki Gürırmak bataklığının temizlenmesine 26 Nisan 1906 tarihinde başlandı ve bu bataklık kurutuldu.¹⁹³⁵ Terme'nin ortasından geçen çay, çeşitli yerlerde bataklıklar oluşturmuştu. Bu bataklıklarda pirinç yetiştirildiğinden havası bozulan Terme'nin sakinleri, yaz mevsiminde yüksek yaylalara çıkmaktaydı.¹⁹³⁶ Çay ve nehirlerin etkisiyle Bafra'da da benzer manzaralar vardı. Sıtmanın yaygın olduğu Terme ve Çarşamba taraflarına yerleştirilen muhacirler, bu sebeple göç etmişlerdi.¹⁹³⁷

¹⁹²⁸ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, 257.

¹⁹²⁹ Gazel, "Ahmet Şerif'in Karadeniz Gezisi", 817.

¹⁹³⁰ Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 181-182.

¹⁹³¹ BOA, *DH.MKT.*, 223/51. 31 Mart 1310/12 Nisan 1894.

¹⁹³² *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, 378-379.

¹⁹³³ Ordu ili Fatsa ilçesine bağlı Güğercinlik mahallesi.

¹⁹³⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2549/152. 16 Teşrin-i evvel 1317/29 Ekim 1901; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896*, 462.

¹⁹³⁵ *Trabzon*, no: 1712. 23 Nisan 1322/6 Mayıs 1906. s. 3; Selcık, *Trabzon Vilayeti*, 43.

¹⁹³⁶ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1892*, 515; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1894*, 562-563; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896*, 515-517; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, 508-509; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, 274-275; Gazel, "Ahmet Şerif'in Karadeniz Gezisi", 818-819.

¹⁹³⁷ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901*, 375-377; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, 201-203; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903*, 288-289.

4.4. HAPİSHANELERİN DURUMU

4.4.1. Erzurum Vilayetindeki Hapishanelerin Durumu

Hastalıklar, özellikle insanların toplu olarak yaşadıkları mekânlarda etkisini daha fazla hissettirmektedir. Zira kalabalık ortamlarda temizlik kurallarına çok fazla uyulamadığı gibi bu ortamlarda aynı havayı soluyan birçok insan arasında mikroplar daha fazla yayılma imkânı bulmaktaydı. Salgın hastalıkların da hapishane gibi mekânlarda kendini göstererek normal bir ortamdan daha fazla etki yaptığı görülmüştü.

Bu olumsuzluklarla birlikte hapishanelerdeki fiziki yetersizlik ve artan yoğunluğun sonucunda temizlik ve banyo gibi temel ihtiyaçların su sıkıntısı sebebiyle karşılanamaması da bulaşıcı hastalıkların görülerek yayılmasına sebep olmaktaydı.¹⁹³⁸

Erzurum merkez hapishanesi haddinden fazla mahkûm barındırırken ayrıca hapishaneler talimatında yazılı olan bahçe, hastane, hamam, çamaşırhane ve diğer kısımlardan da yoksundu. Sancak ve kazalardaki hapishanelerin bazıları, hükümet konaklarında bir gözden ibaret olup diğerleri de daha önce jandarma süvarilerinin hayvanlarına ait ahırların hapishane olarak düzenlenmesiyle yapılan yerlerdi. Buralarda tuvalet olmadığından mahkûmlar, sabah akşam süngüler eşliğinde dışarı çıkmaktaydı. Vilayetteki hapishanelerin tamamı, hiçbir şekilde sağlık şartlarını taşımamaktaydı.¹⁹³⁹

Bu mekânların sağlığa uygun ve daha yaşanabilir ortamlar olabilmesi için çeşitli dönemlerde tamir ve tadilatının yapıldığı görülmektedir. 1892 yılında Erzurum Merkez Hapishanesi için ödenek verildi.¹⁹⁴⁰ Bu yıllarda Bayburd'da da birçok eksikliği olan hapishanedeki mahkûmların sağlık durumu kötüydü.¹⁹⁴¹ Bayburd'la birlikte Erzincan Hapishanesinin durumu da değerlendirildi.¹⁹⁴² Hapishanelerin birçoğunda hastalara mahsus ayrı bir yer yoktu. Hasta mahkûmlar koğuşlarında tedavi edilmekteydi. Örneğin 1902 yılında Erzincan Hapishanesinde uygun bir yerin hastane yapılması vilayete bildirildiyse de¹⁹⁴³ ilerleyen yıllarda sıkıntılar devam etti.¹⁹⁴⁴

¹⁹³⁸ Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı'da Hapishane Hastaneleri ve Hapishanelerin Sağlık Koşullarına Dair Belgeler", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 20-24 Mayıs 2008, II, (999-1014), 1003.

¹⁹³⁹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 98-100.

¹⁹⁴⁰ BOA, DH.MKT., 2021/10. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892; DH.MKT., 2026/35. 17 Teşrin-i sani 1308/29 Kasım 1892.

¹⁹⁴¹ BOA, DH.MKT., 120/33. 14 Ağustos 1309/26 Ağustos 1893.

¹⁹⁴² BOA, DH.TMIK.S., 2/53. 28 Teşrin-i evvel 1312/9 Kasım 1896.

¹⁹⁴³ BOA, DH.MKT., 505/26. 4 Mayıs 1318/17 Mayıs 1902.

4.4.2. Trabzon Vilayetindeki Hapishanelerin Durumu

Salgın hastalıklar için olumsuz şartlar taşıyan hapishanelerin, Trabzon vilayetinde de durumu aynıydı. 1889 yılında bazı yerlerde hapishane yapılması vilayetten talep edildiyse de¹⁹⁴⁵ mevcut olanlarda dahi sıkıntılar vardı. Örneğin Canik Hapishanesi, önemli miktarda para sarfedilerek yapılmıştı. Ancak binanın sağlam olmadığı ve içerisinde su biriktiği ifade edilerek haftada birkaç kişinin vefat ettiği bildirilmişti. Bu olumsuz durum Samsun Hapishanesinde giderilmişse de¹⁹⁴⁶ vilayetin diğer yerlerindeki hapishanelerdeki sağlıksız ortam varlığını devam ettirmekteydi.¹⁹⁴⁷ Vilayete bağlı olan kazalardaki hapishanelerin durumu daha kötüydü. Zira buralardaki hapishanelerin çoğu küçük birer penceresi olan dar, karanlık ve rutubetli mekânlardı.¹⁹⁴⁸ Bu olumsuzluğa ilaveten mahkûm sayıları da fazla olan hapishanelerde, salgın hastalıklar sırasında vaka sayısı fazlaydı. Nitekim 1904 yılında Trabzon merkez hapishanesinde tifo salgını çıktığından genişletilmesi istendi¹⁹⁴⁹ ve bu isteğe olumlu yönde cevap verildi.¹⁹⁵⁰

Hapishanelerin gereğinden fazla mahkûmu barındırması ve sağlığı tehdit etmesi, 1910'lu yıllarda da devam etti. Söz konusu merkez hapishanesindeki mahkûm sayısının azaltılması için 80 kadarının başka yerlere nakli istenmişti.¹⁹⁵¹ Böyle geçici olarak çözüm yolları aransa da ortaya çıkan kolera salgınları sırasında hapishanelerdeki alt yapı yetersizliği tekrar gündeme geldi. Örneğin 1911 yılında Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, bir önceki yıl Samsun şehir merkezinde yaşanan salgında bu mekânların hastalıklara vasıta olduğunu bildirmekteydi. Vali Bey, şehirde gerekli tedbirlerin alınmasına karşın harabe binalar olan hapishane ve kışlaların şartlarının bu şekilde devam etmesi ve içerisindeki insanların başka yerlere sevk edilmemesi halinde memleketin her zaman hastalığa maruz kalacağını ifade etmekteydi. 1911 yılında yaşanan koleraya karşı bu mekânlara ilişkin de tedbir alınması gerektiğinden sahilde boş bir halde olan iki ambarın düzenlenip hapishane haline getirilmesi ve 300 mahkûmun

¹⁹⁴⁴ BOA, DH.TMIK.S., 69/30. 2 Temmuz 1323/15 Temmuz 1907.

¹⁹⁴⁵ BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1294, s. 353. 8 Mayıs 1305/20 Mayıs 1889.

¹⁹⁴⁶ Mucize Ünlü, "Hapishane Reformu Sürecinde Canik Hapishanesinin Islah Çalışmaları (1876-1918)", Cevdet Yılmaz (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, (179-195), Samsun 2007, 187.

¹⁹⁴⁷ BOA, DH.TMIK.S., 17/26. 17 Şubat 1313/1 Mart 1898.

¹⁹⁴⁸ BOA, DH.MKT., 2432/7. 14 Teşrin-i sani 1316/27 Kasım 1900.

¹⁹⁴⁹ BOA, DH.TMIK.S., 56/5. 24 Teşrin-i sani 1320/7 Aralık 1904.

¹⁹⁵⁰ BOA, DH.TMIK.S., 56/5. 30 Kanun-ı evvel 1320/12 Ocak 1905.

¹⁹⁵¹ BOA, DH.MUİ., 83/60. 30 Mart 1326/12 Nisan 1910 tarihli Dahiliye Nezaretinden Adliye Nezaretine ve 12 Nisan 1326/25 Nisan 1910 tarihli Adliye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkireler.

buraya sevkinin uygun olacağı bildirildi. Ancak bunun için en az 60.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğundan bu masrafın kolera salgını sebebiyle tahsis edilen 200.000 kuruştan karşılanması talep edildiyse de¹⁹⁵² uygun bulunmadı.¹⁹⁵³

Ahmet Şerif, Terme Hapishanesi için bir metre yüksekliğinde ve altından sular akan iki kısımdan oluşan bir bina olduğunu ve altından lağım ve su aktığından kasabada var olan rutubetin orada daha fazla hissedildiğini ifade ederek orada bir iki ay geçirmenin insana mezarın yolunu göstereceğini aktarmaktaydı.¹⁹⁵⁴ Bu tasvirin yalnız Terme için değil bölgedeki birçok hapishane için de geçerli olduğu düşünülmektedir.

Daha önce de ifade edildiği üzere özellikle vilayet merkezindeki hapishane için yetersiz şartlarla birlikte en önemli sorun, fazla mahkûm barındırılmasıydı. Kapasitesinin neredeyse iki katı insanın yaşadığı bu yerde, sağlık da günden güne bozulmakta ve yaz mevsimi daha da tehlikeli görülmekteydi. Her zaman başvurulduğu üzere yine tedbir, gerekli sağlık şartlarını sağlayacak bir bina yerine fazla mahkûmun sayısını azaltmak için başka yerlere nakilleri oldu.¹⁹⁵⁵

Hapishanelerin birçoğundaki diğer bir sorun ise gerekli ihtiyaçların tam anlamıyla karşılanmamasıydı. Bunların çoğunda hastaların tedavisinin yapılacağı bir hastane bölümü yokken belediyelerde de yeterli sayıda doktor olmaması ve hapishanelere verilen ödeneğin az olması, durumu daha da zora sokmaktaydı.¹⁹⁵⁶ Trabzon merkez hapishanesinde hastane olarak kullanılan bir yer varsa da çok az sayıda hasta alabilmekteydi. Bu da hastaların birçoğunun başka kısımlarda tedavi edilmesini gerekli kılmaktaydı. Bununla birlikte yeterli personelin olmaması sebebiyle hastalara mahkûmlar bakmaktaydı.¹⁹⁵⁷ Bu şartlardaki merkez hapishanesinde 1914 yılında tifodan bir hayli insan öldü¹⁹⁵⁸ ve en azından hastalar için bir yer ayrılması istendi.¹⁹⁵⁹ Mekânın yetersiz olması, gerekli alt yapının sağlanamaması ve sağlık şartlarından uzak olunması gibi faktörler, diğer hapishaneler için de geçerliydi.¹⁹⁶⁰

¹⁹⁵² BOA, DH.MB.HPS., 49/1. 4 Haziran 1327/17 Haziran 1911.

¹⁹⁵³ BOA, DH.MB.HPS., 49/1. 6 Haziran 1327/19 Haziran 1911.

¹⁹⁵⁴ Gazel, "Ahmet Şerif'in Karadeniz Gezisi", 819.

¹⁹⁵⁵ BOA, DH.MB.HPS., 104/6. 21 Mart 1328/3 Nisan 1912.

¹⁹⁵⁶ BOA, DH.MB.HPS.M., 7/37. 7 Teşrin-i evvel 1328/20 Ekim 1912.

¹⁹⁵⁷ Daşcıoğlu, "Osmanlı'da Hapishane", 1004-1005.

¹⁹⁵⁸ BOA, DH.MB.HPS.M., 10/23. 27 Kanun-ı sani 1329/9 Şubat 1914.

¹⁹⁵⁹ BOA, DH.MB.HPS., 73/39. 26 Teşrin-i evvel 1330/8 Kasım 1914.

¹⁹⁶⁰ BOA, DH.MB.HPS.M., 12/67. 23 Nisan 1330/6 Mayıs 1914; DH.MB.HPS.M., 12/82. 30 Nisan 1330/13 Mayıs 1914.

4.5. HASTANELER

4.5.1. Erzurum Vilayetindeki Hastaneler

19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan salgınlarla mücadelede karşılaşılan önemli eksiklik ve sıkıntılardan biri de hastane yetersizliğiydi. Mevcut hastaneler ise gerekli imkânlardan yoksundu. Örneğin, 1876-1877 kışında, Anadolu’da yaptığı geziyi ilk olarak İzmir’den başlatıp Erzurum, Artvin, Kars ve Bayezid’e de uğrayan İngiliz Subay Fred Burnaby, Erzurum Askerî Hastanesinde gördüklerini aktarmakta ve çok ağır şartlarla birlikte imkânların ne kadar kısıtlı olduğunu vurgulamaktaydı: “...*Hastaların çoğunun rahatsızlığı tifo, bir kısmının ki kısmi donmaydı. İmparatorluğun güney vilayetlerinden gelenler aşırı soğukla Erzurum’da tanışmışlardı... ..Hastanenin baş cerrahı Rum, asistanlarından biri ise Macar’dı. Her ikisi de zeki adamlara benziyordu, hastanenin kaynak yokluğundan ötürü üzülüyorlardı. “Şu anda elimizdekiler yeterli” dedi Macar. “Ama barış zamanındayız. Savaş çıktığında ilaçlara, aletlere gereksinimimiz olacak; devlet bunların parasını nasıl karşılayacak bilmiyorum... ..Koşuların havalandırması iyiydi. Ancak, yer sıkıntısı yüzünden tifo hastalarıyla göz hastaları yan yana yatmaktaydı. Farklı hastalıklardan yatan kişileri ayrı yerlerde tutmak olanaksızdı. Kapılar da düzgün değildi, açıldığında soğuk hava akımı odaya vurup akciğer iltihabı hastalarına hücum ediyordu. Bölmenin her tarafından derin öksürük sesleri işitmek mümkündü. Döşeklerin üzerinde Fransızca olarak her hastanın adı ve vakanın türü yazılıydı. Zavallı hastalar kendilerine bakan kişilere bağımlı gibiydiler”.*¹⁹⁶¹ Bu yıllarda hastanenin durumu bu şekilde aktarılırken 1900’lü yıllarda da aynı eksiklik ve imkânsızlıklar devam etmekteydi.¹⁹⁶²

1877 tarihli Vilâyât Belediye Kanunu’nda fakirlerin tedavisi, belediyelerin görevleri arasında gösterilmişse de Erzurum’da gureba veya belediye hastanesi olmadığı için 1895 yılına kadar fakir hastalara askerî hastane baktı.¹⁹⁶³ Bu yılda hastanelere dair hazırlanan cetvelde Erzurum ve Erzincan’da hastanenin olduğu görülmektedir.¹⁹⁶⁴

¹⁹⁶¹ Hancı, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, 195. Erzurum’un seyyahlar gözünden genel değerlendirilmesi konusunda ayrıca bkz. Selçuk Günay, “Ondokuzuncu Yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahlarının Gözüyle Erzurum ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, (20), Erzurum 1992.

¹⁹⁶² Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 153-154.

¹⁹⁶³ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 179-180.

¹⁹⁶⁴ BOA, A.MKT.MHM., 609/1. 9 Mayıs 1311/21 Mayıs 1895; Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Erzurum*, 258.

Buraların askerî hastane olması ve sivil hastaların tedavilerinin askerî hastanede yapılmaması kararı üzerine Erzurum'da Gureba Hastanesi çalışmaları başladı. Gerekli incelemeler neticesinde aylık 6.000 kuruş olmak üzere yıllık toplam 70.000 kuruş gibi bir masrafın ortaya çıkacağı anlaşıldı. İdareciler tarafından bu rakamın belediyece karşılanması mümkün görülmedi. Ahalinin yardımıyla 1902 yılında temeli atılan Erzurum Gureba Hastanesi, 1904 yılında tamamlandı ve padişahın tahta çıkış yıl dönümü olan 1 Eylül 1904'te törenle açıldı.¹⁹⁶⁵ Şerif Bey, eserinde inşa tarzı, mevcut fennî gelişmeler göz önünde bulundurulmayarak yapılan binanın müstemilat ve malzeme yetersizliği olduğunu ve belediyenin zor şartlarda masrafını karşıladığından Vilayet Genel Meclisi hastanenin idaresini üstüne almasıyla bütçesinde bazı düzenlemeler yaparak tasdik ettiğini bildirmekteydi. Bu şekilde hastanenin şartlarının düzeltilmesi açısından önemli bir adım atılmış olacağı ve bu sayede hastaların gerekli vasıtaların olmaması sebebiyle düştükleri sıkıntılara bir son verileceği ifade edilmekteydi.¹⁹⁶⁶ Ancak sıkıntıların sürmesiyle birlikte Birinci Dünya Savaşı öncesinde hastanenin askeriye bırakılması da gündeme geldi.¹⁹⁶⁷

1910 yılında Dr. Mehmet Derviş Kuntman, Erzincan Hastanesinin şehrin 7 km. kuzeyinde Vaskirt (Işıklar) köyünde ve yol üstünde olduğunu bildirmekteydi. Hastanenin tam teşekküllü olup her şubenin bir mütehassısı olduğunu ifade eden Kuntman, bazı olumsuzluklara da değinmekteydi. Kuntman tarafından hastanedeki uzman doktorların şehirdeki muayenehanelerine yetişmek için hastaları üstünkörü bir şekilde muayene ettikleri, nöbetlerini sattıkları ve hastalarla zerre kadar ilgilenmedikleri aktarılmaktaydı. Grip tanısı konan birçok hastada tifo görülen ve birçok da teşhis konulamayan hastanın bulunduğu hastanede, çok uzun süre yatan hastaların dosyalarının taşınmaz bir halde olduğu, ilaç isimlerinin yanlış yazıldığı, hastalara geceleri hiç yardım edilmediği ve bu sebeple de hastaların koridorlara pislemek zorunda kaldığı iddia edilmekteydi.¹⁹⁶⁸

¹⁹⁶⁵ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, 180-182.

¹⁹⁶⁶ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti*, 154.

¹⁹⁶⁷ Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, 305-306.

¹⁹⁶⁸ Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, 18-19.

4.5.2. Trabzon Vilayetindeki Hastaneler

19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da, Gureba Hastanesi yapımına ilişkin talepler varsa da bunlardan bir netice çıkmamıştı.¹⁹⁶⁹ Göçün yoğun olarak görüldüğü Trabzon'da göçmenler içerisinde bir hayli hasta bulunmaktaydı. Ancak hastaları tedavi edecek doktor ve tedavisinin yapılacağı hastane yoktu. Hastaların tedavisi için Trabzon'da yeterli doktor bulunmaması sebebiyle doktor tayin edilmesi istendi. Trabzon'a Dr. Binbaşı Dika Efendi'nin gönderilmesine ve oraya ulaşır ulaşmaz bir iki hane kiralanarak hastaların tedavisine başlanması uygun bulundu. Hastane ihtiyacına geçici olarak bu şekilde çözüm bulunmuşsa da Trabzon'a 100 yataklı bir hastane yapılarak hastaların oraya nakledilmesine karar verildi¹⁹⁷⁰ ve kurulacak olan hastaneye 650.000 kuruş ödenek tahsis edildi.¹⁹⁷¹ Bu girişim neticesinde mi yoksa ilerleyen yıllardaki isteklerle mi açıldığı tam olarak belirlenemese de Trabzon Vilayeti Kumandanı Hasan Paşa'nın çalışmalarıyla 1882 yılında 12 koğuştan oluşan 160 kişilik bir hastane yapıldı. Hastane, bir kısmı askeriye diğer kısmı da belediyeye ait olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Ayrıca 1882 yılında hükümet konağı içinde kadın ve erkeklere ait bir hastane daha yapıldı.¹⁹⁷²

Kolera salgınları sırasında geçici olarak seyyar hastaneler kurulmuştu. 1892 yılında Akçaabad'daki hastalık sebebiyle Kireçhane'de kurulan hastane buna örnekti.¹⁹⁷³ Ancak geçici çözümlerle yürütülmeye çalışılan hastane konusunda vilayetin kalıcı çözümlere ihtiyacı vardı. 1910 yılında Trabzon Umumi Meclisi tarafından vilayete bağlı birimlerde de hastanelerin açılması istendi.¹⁹⁷⁴ Ancak bundan bir netice alındığına dair yazışmaya ulaşılamamakla birlikte bu kuruluşların bağlı olan küçük birimlerde açılması biraz uzak görülmektedir. Zira vilayet merkezindeki Gureba Hastanesinin dahi ne yeterli malzemesi ne de personeli vardı. *Hekim* gazetesinin 28 Aralık 1910 (R. 15 Kanun-ı evvel 1326) tarihli sayısında hastanenin bu olumsuzlukları ortaya konulmaktaydı. Hastanede dışarıdan malzeme tedarik edilerek ameliyatların

¹⁹⁶⁹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 374-375.

¹⁹⁷⁰ *BOA, İ.DH.*, 754/61561. 11 Safer 1294/25 Şubat 1877.

¹⁹⁷¹ Şen, *Trabzon Tarihi*, 254.

¹⁹⁷² Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 375-376. Askerî hastanenin 1883 yılında açıldığı da zikredilmektedir. Usta, "Trabzon'da Sağlık", XXV.

¹⁹⁷³ Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, 141.

¹⁹⁷⁴ *BOA, DH.MUİ.*, 73-1/47. 24 Şubat 1325/9 Mart 1910. Trabzon Vilayeti Meclis-i Umumi Mazbatası.

yapıldığına dair örnek verilirken “*Alât iledir kemâlât, kem alât ile olmaz kemâlât*”¹⁹⁷⁵ denilerek insanların sağlık sorunlarının çözümü için ihtiyaç duyulan mazemelerin olması ve bunlarsız bir şey yapılamayacağı ifade edilmekteydi. Malzeme eksikliğiyle birlikte doktorun olmadığı ve hastaların yaralarıyla hastane işçisinin ilgilendiği belirtilerek bunun doktorların görevi olduğu, ancak belediye doktorlarının hastaneye uğramadıkları ve kolera salgını için görevlendirilen doktorların rica üzerine nöbetleşe gönderildikleri bildirilmekteydi.¹⁹⁷⁶

Vilayet merkezinin dışında Karadeniz’in önemli şehirlerinden olan Canik sancağında da bir Gureba Hastanesi vardı. 1886 yılında Samsun Belediyesi, karantinahane civarında sahilde 4 odalı eski bir binayı hastane olarak açmışsa da burası hastane olmaktan uzak bir yerdi. 1895 yılında, Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey döneminde, hastane için 15.000 metre karelik bir arsa satın alınarak planı çizdirildi. İnşası için gerekli olan para ise çeşitli vasıtalar üzerinden yardım yoluyla tedarik edilmeye çalışıldı.¹⁹⁷⁷ Sürüncemede kalan hastanenin inşası için 1900 yılında ahali tarafından yardım yoluyla 250.000 kuruşa yakın bir para toplandı. Ancak bu miktarın yetersizliği sebebiyle 139.000 kuruşun daha toplanması için yine yardıma başvuruldu. Toplanan paralarla uygun bir yer yapılmasına ve adının da padişaha nispetle “Hamidiye” olması konusunda Sancak İdare Meclisince izin istendi ve keşif defteri gönderildi.¹⁹⁷⁸ Birkaç ay sonra yani Ağustos’ta hastane yapımının vilayetçe de uygun görüldüğü vali tarafından bildirildi¹⁹⁷⁹ ve 1902 yılında 560.264 kuruş masrafla tamamlandı. Canik Hamidiye Hastanesi olarak açılan bu kuruluşun adı, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Canik Gureba Hastanesi olarak değiştirildi.¹⁹⁸⁰

¹⁹⁷⁵ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 309.

¹⁹⁷⁶ *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, 310.

¹⁹⁷⁷ Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 184-185.

¹⁹⁷⁸ *BOA, ŞD.*, 1852/22. 10 Nisan 1316/23 Nisan 1900.

¹⁹⁷⁹ *BOA, BEO.*, 1555/116553. 31 Temmuz 1316/13 Ağustos 1900.

¹⁹⁸⁰ Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, 184-185.

SONUÇ

Fransa'nın Karantina Meclisi temsilci Fauvel tarafından yazılan raporda, *“Türkiye ve Mısır'ın sağlık kurumları, henüz gelebileceği en mükemmel noktaya erişemedikleri halde, bugün Avrupa açısından ciddi bir güvence sağlamaktadırlar; bu kurumların mekanizması ve işleyişi öyledir ki, mevcut herhangi bir veba vakasından bu ülke sağlık idarelerinin habersiz kalması düşünülemez. Bu idarelere hastalığın patlak verdiği yerde tecrit edilmesini sağlayacak yeterli etkinliğe sahip...”* olduğu ortaya konulmaktadır.¹⁹⁸¹

Osmanlı Devleti'nde kurulan karantina teşkilatı, yukarıda da ifade edildiği üzere salgınlara karşı önemli bir kurum oldu. Alınan tedbirlerle salgınlara karşı başarı gösterilmişse de bu konuda birçok sorun da kendini hissettirdi. Her şeyden önce devletin ekonomisi iyi bir durumda olmadığından salgınlar sırasında malî yetersizlik sebebiyle alınan tedbirler çoğu zaman yetersiz kaldı.

Malî yetersizlikle birlikte diğer sebep ise kalifiye eleman eksikliğiydi. Devlet, modern sağlık teşkilatını 19. yüzyıl gibi geç bir zamanda kurduğundan gerekli personeli sağlamak zorlandı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuşsa da yine de bu ihtiyacı gidermeye yetmedi. Normal dönemde yaşanan sıkıntı, salgınlar sırasında had safhaya çıkmaktaydı. Bu sebeple de vilayetlerde kurulan karantinahanelerin birçoğu doktorsuz kalırken vilayetin çoğu biriminde de doktor yoktu. Ancak iki vilayet arasında değerlendirme yapılacak olursa Erzurum vilayetinde bu sıkıntı sürekli olarak var olurken Trabzon'da çeşitli dönemlerde durum daha iyiydi. Bu konuda Mesut Ayar, Trabzon'da 1892 yılının Eylül-Ekim aylarında hastalığın bitmesine rağmen tekrar ortaya çıkmasını, *“Trabzon'da yeteri kadar doktor bulunduğunu ve salgının ihmalden dolayı devam ettiği sonucunun ortaya çıktığını”* ifade etmektedir.¹⁹⁸² Salgının daha ilk günlerinde Trabzon'daki işleri yapacak doktor durumunun sorulması ve vilayetten istenen doktorlardan fazlasının gönderilmesi, ayrıca şehirdeki doktor durumuna ilişkin verilen bilgiler bunu doğrulamaktadır. Ancak başta ilaç olmak üzere devletin birçok imkandan yoksun olması, ahalinin hastalığa karşı bilinçsizliği ve o dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda hastalığın tekrar görülmesindeki sebeplerin daha geniş olduğu düşünülmektedir.

¹⁹⁸¹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, 233.

¹⁹⁸² Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 67.

Yine Ayar, “*hastalığın bulunduğu yerlerde söndürülerek, çevreye yayılmasının önüne geçilmesine büyük önem verildi. Osmanlı resmi evrakından da anlaşıldığına göre, alınan önlemlerin hepsi nihayetinde, İstanbul’a hastalığın sirayetinin engellenmesi amacını taşıyordu*”¹⁹⁸³ ifadesiyle vilayetlerde alınan tedbirlerin önemli sebeplerinden birini de ortaya koymaktadır. Ancak Trabzon’da hastalığa karşı alınacak tedbirlerde gerekli ihtiyacın karşılanmasında çok fazla sorun yaşanmazken Erzurum’da bu konuda sıkıntı vardı. Bu da Erzurum’a nazaran Trabzon’dan İstanbul’a ulaşımın çok daha hızlı olmasından ileri geldiğini düşündürmektedir.

Aynı durum, 1910 kolera salgınında da iki şehir arasındaki farkla birlikte kendini gösterdi. Trabzon’da 1892 kolera salgınına göre sıkıntılar artmışsa da Erzurum’da gerekli ihtiyaçların karşılanması noktasındaki sıkıntı çok daha fazla kendini hissettirdi. Dönemin Valisi Celal Bey, salgın sırasında alınması gereken tedbirler konusunda büyük çaba sarfetti. Hastalığa karşı vilayetin bütün problemlerini açık bir şekilde İstanbul’a ileten Vali Bey, çoğu zaman istediği neticeyi alamadı. Yerel idarecilerin bütün varlığıyla bu mücadelede yer almasına karşın merkezdeki bazı idareciler salgına karşı bilinçsizce hareket etti. 1892 kolerasında dönemin padişahı II. Abdülhamid, vilayetlerde meydana gelen kolera salgınıyla bizzat ilgilenmişse de 1910 yılında malî açıdan olumsuzlukların da etkisiyle durum daha zor bir hale geldi. Meclis-i Mebusanda ödenek konusu görüşülürken Dahiliye Nazırının söyledikleri ve bu dönemde Erzurum’daki ilaç ihtiyacına, ilaçların Avrupa’dan geldiğinde gönderileceği cevabının vilayete bildirilmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Buna rağmen hastalığın etkisini ve işin ehemmiyetini bilen ve kavrayan idareciler, taşrada yaşananlara çözüm bulmaya çalışmaktaydı.

Zikredildiği üzere malî yetersizlik önemli bir sorundu. Bu mesele doktor maaşını, ilaçların temin edilmesini, şehirdeki hastalıklara sebep olan sorunların çözümünü doğrudan etkileyen bir eksiklikti. Salgınlar sırasında mikropların öldürülmesi için kullanılan makineler, çoğu zaman vilayet merkezleri için dahi temin edilemedi. Çoğu kazada doktor yokken hazır olanlar da maaşlarından memnun değildi. Doktorlar, maaşlarının çok az olması sebebiyle İstanbul’dan uzak olan böyle yerlere gitmek istemiyordu. Gidenler de çoğu zaman mevcut maaşlarını dahi alamamaktan şikâyetçiydi.

¹⁹⁸³ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, 438.

Yaşanan sorunlara ve eksikliklere rağmen eskiye nazaran nüfus kaybının önüne geçildiği çok bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. 19. yüzyıl öncesinde yaşanan bir salgın sırasında milyonlarca insanın ölümüne sebep olan hastalıklara karşı alınan tedbirlerle kaybedilen nüfus oranında azalma görülmektedir. Bu da eksikliklerine rağmen kurulan teşkilatın faydasını göstermektedir. Bu gelişmede tıp alanındaki ilerlemeleri de göz ardı etmemek gerekir.

Salgın hastalıklar, meydana gelen nüfus kaybıyla birlikte sosyo-ekonomik anlamda birçok alana olumsuz yönde tesir yaptı. Karantinalar, sağlık kuruluşu olmakla birlikte ticaret ve ulaşımı da etkilemekteydi. Erzurum ve Trabzon coğrafyası, İran-Avrupa ticaret güzergâhı olması hasebiyle önemli bir mevkieydi. Salgın hastalıklar, bu ticaret ağına da zarar verdi. Örneğin 1892’de Trabzon vilayetinde ardı ardına yaşanan kolera salgınlarının, 1891 yılı verilerine bakıldığında bölge ticaretine ciddi anlamda zarar verdiği anlaşılmaktadır. Karantina uygulanması, Trabzon vilayetine gelen yük ve yolcu gemilerinin seferlerinin azalmasına sebep oldu. Bunun neticesinde de aynı dönemde kıtlık da var olduğundan diğer bölgelerden getirilecek ürünler Trabzon’a ve doğal olarak da Erzurum ve havalisine ulaştırılamadı. Bu da insanların gıda ürünlerini zor temin etmesinin yanında pahalılık gibi sorunları beraberinde getirdi. Deniz ulaşımının yanında karayolu üzerinde kurulan karantina ve kordonlar da yapılan ticareti etkiledi. Zikredildiği üzere İran ticaret yolu olan güzergâhta birçok ticaret kervanı yollarda kaldı ve gerekli alt yapının kurulamayarak insanların ihtiyaçlarının tam anlamıyla karşılanamadığı karantinahanelerde büyük sıkıntılar yaşandı. Zaman kaybının yanında büyük maddî kayıplara da sebep olunması üzerine karantinalara ilişkin birçok şikâyetle birlikte talepler gelmekteydi. Bölgede ticaret yapan tüccarlar, alınan vergilerden ve şehirlere hastalık sebebiyle bazen kabul edilmediklerinden ya da bekletildiklerinden yaşadıkları sorunları ve kayıpları dile getirmekteydi.

Ticarî faaliyetler ve tüccarların dışında salgınlar sebebiyle kurulan karantina ve kordonlardan olumsuz yönde etkilenenlerden biri de hiç şüphesiz ahaliydi. Bunların içerisinde de fakirler, salgınlardan daha fazla etkilendi. Ahali, bu karantinalarda büyük sıkıntılar yaşarken çoğu zaman geçimlerini sağladıkları ziraî ürünlerin ekiminde ve tarlalarını kullanma noktasında sıkıntı çekti. Bu da insanların zaten zor olan ekonomik durumunu daha kötü bir hale getirdi. Ziraî alanlarda karantina, kordon ve hastane kurulduğundan çiftçiler zarara uğrarken Karadeniz’de balık avcılığıyla geçimini

sağlayan insanlar da sıkıntı yaşadı. Bunlarla birlikte yine en önemli etkilerden biri eğitim alanında oldu. İhtiyaç duyulduğu zamanlarda memleketin geleceği olan nesillerin eğitim aldıkları mektepler tatil edilirken bazı zamanlarda da barınma sorunu, bu mektepler kullanılarak çözülmeye çalışıldı. Bu da doğal olarak eğitim-öğretim sürecinde kesintiye sebep olduğundan eğitim faaliyetleri sekteye uğradı.

Ahali her şeyden önce salgınlardan korkmaktaydı. Bazen hastalıklara karşı alınan tedbirlere hatta doktorlara karşı hareketleri de görülmekteydi. Korkuyla birlikte geleneklerin de etkili olduğu bu duruma, İslam toplumunda ihtiyaç duyulan Müslüman doktorun yeterli derecede temin edilememesi de neden olmaktaydı. Ahali, alınan tedbirlerle birlikte yapılan tedaviye biraz da bu sebeple riayet etmemekteydi. İdareciler, ahalinin kordon uygulamasına karşı ayaklandığını aktarırken diğer taraftan hastalarını da sakladıklarını bildirmişlerdi. Bu gerçekten de doğrudu, zira salgınlar sırasında yapılan incelemelerde birçok eski vakalara tesadüf edilmişti. Hastaların saklanmasıyla birlikte insanların vefat eden yakınlarını gizli bir şekilde defnettikleri de zikredilmekteydi. Bir hanede hastalık veya ölüm vakasının duyulması üzerine o hane sakinlerinin de karantinaya alınma korkusunun sebep olduğu bu duruma, biraz da inanç sisteminin temelinde var olan defin işleminin tam aksine bir şekilde hastalık taşıyan cesetlerin kireçlenerek ve normal şekilde dinî tören yapılmayarak gömülmesinin de etkisi vardı. Bu konuda yapılacak çok da fazla bir şey yoktu. Hastalığın bulaşmaması ve daha fazla insanın ölümüne sebep olunmaması için böyle tedbirler alınmalıydı. Alınan tedbirlere riayet edilmemesi, olumsuz sonuçları da beraberinde getirdi. Hastaların ve ölümlerin saklanması tedaviyi zorlaştırırken hastalığın sirayetini de artırmaktaydı. Bu eksikliğin ortadan kaldırılması için ahalinin yapılan ilan ve uyarılarla bilinçlendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Salgınlar sırasında kurulan kordonların güvenliğinin sağlanmasında asker yetersizliği görülürken asker sevklerinin ertelendiği de anlaşılmaktadır. Sadece askerler değil, Meclis üyeleri olan mebuslar da dâhil olmak üzere salgınlar sırasında ulaşımın belirli bir süre kesilmesi neticesinde birçok yolcu, gidecekleri yere hareket edemeyerek sahil şehirlerinde toplanmak zorunda kaldı. Bunun neticesi olarak da kalabalıklaşan şehirlerde salgın tehlikesi daha fazla arttı.

Birçok alanda bu şekilde etkiler görülürken bir de şehirlerde hastalıklara vasıta olan önemli ölçüde alt yapı sorunları vardı. Coğrafi olarak iklimin de etkisiyle avantajlı bir yapıya sahip olan Trabzon şehri, Erzurum'a göre daha iyi bir durumdaydı. Esasında soğuk havanın etkisiyle mikropların yaşama olasılığının düştüğü Erzurum da avantajlı bir durumdayken beledî hizmetlerin tam anlamıyla yerine getirilememesi ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. 19. yüzyılda şehirlerdeki bu hizmetlerin yürütülmesi için belediyeler kurulmuşsa da hizmetlerin yapılabilmesi için paraya ihtiyaç vardı. İncelenen dönemde belediyelerin malî imkândan yoksun olması, bu gibi işleri sekteye uğratmaktaydı. Sokakların temizliği yapılamazken kanalizasyon teşkilatının yokluğu, hastalıkların ortaya çıkarak yayılmasında önemli bir vasıta oldu. Kanalizasyon sisteminin olmadığı şehirlerde su şebekelerinde de sorunlar vardı. Hastalıklar ise kirlenmiş olan bu şebekeler vasıtasıyla da yayılmaktaydı. Bu sorunların çözümü ve hastalıkların önlenmesi için idareciler tarafından birçok teşebbüste bulunulmuşsa da yaşanan sıkıntılar büyük oranda çözüme kavuşturulamadı.

Beledî hizmetlerin yetersizliğiyle birlikte fakir olan ahalinin barınmasından ısınma sorununun çözümüne kadar yaşam biçimleri de hastalıklar üzerinde olumsuz yönde etkiliydi. Hizmetlerin yapılamadığı şehirlerde bu olumsuzluklar özellikle Erzurum için daha fazla ön plana çıkmaktaydı. Ekonomik sıkıntı, böyle sorunlarla beraber hastanelerin ihtiyacının da karşılanmasına engel teşkil etti. Belediye gelirlerinden karşılanmaya çalışılan hastane giderlerinin temin edilmesi de mümkün değildi. Kapasite olarak yetersiz olan hastanelerde malzeme ve personel eksikliği de had safhadaydı. Bu eksikliklerin yaşandığı hastanelerde insanların ne kadarının ve ne derece tedavi edileceği de anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle 19. yüzyıla kadar modern sağlık teşkilatından yoksun olan Osmanlı Devleti, salgın hastalıkların etkisiyle büyük can kayıplarının yanında sosyo-ekonomik kaybında farkına vardı. Avrupa'daki gelişmeleri de takip eden idareciler, artık hastalıklara karşı tedbir alınmasının gerekli olduğunu kavrayarak sağlık alanında kurumsal yapının şart olduğunu gördü. Bu amaçla kurulan Karantina Teşkilatı, salgın hastalıklara karşı önemli bir birim oldu. Bütün eksikliklere rağmen devlet, salgın hastalıklarla birlikte memleketin sağlık durumunu kontrol etmeye ve sağlık hizmetlerini yürütmeye çalıştı.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV VESİKALARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. Defterler

Ayniyat Defterleri (BEO): 1294, 1302, 1690, 1691, 1714.

Hazine-i Hassa Nezareti Defterleri (HH.d.): 24201.

B. Belgeler

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD.): 35/5, 610/81, 610/98, 610/100, 83/86, 85/52, 87/45.

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN.): 37/69.

Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT.): 152/5.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.): 108/5, 150/36, 160/21, 163/23, 288/89, 290/37, 293/25, 3/96, 301/78, 312/98, 343/48, 358/79, 360/85, 365/78, 365/9, 380/57, 386/88-1, 430/35, 529/14, 533/10, 552/13, 552/17, 552/32, 552/5, 553/37, 553/4, 554/25, 554/40, 554/5, 555/19, 555/27, 556/28, 556/30, 557/33, 558/2, 561/1, 562/14, 562/3, 562/5, 565/6, 566/12, 567/1, 567/17, 567/18, 567/26, 567/3, 569/21, 594/23, 594/6, 609/1, 700/14, 700/15, 721/15.

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL.): 95/83.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD.): 90/30.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.): 10/65, 209/34, 38/75.

Bab-ı Âlî Evrak Odası Evrakı (BEO): 100/7491, 100/7492, 100/7493, 101/7501, 101/7506, 102/7616, 104/7750, 104/7751, 104/7757, 104/7791, 104/7798, 104/7800, 105/7801, 105/7803, 105/7836, 105/7856, 105/7875, 106/7847, 106/7885, 106/7895, 106/7930, 107/7967, 107/8008, 107/8024, 109/8163, 109/8164, 112/8328, 112/8332, 112/8338, 112/8345, 113/8405, 114/8487, 116/8629, 122/9148, 123/9185, 123/9195, 123/9215, 125/9369, 126/9406, 126/9420, 127/9492, 131/9756, 132/9829, 133/9966, 134/9991, 135/10066, 135/10091, 135/10114, 139/10396, 140/10432, 142/10580, 147/11005, 1481/111071, 152/11346, 153/11421, 153/11431, 153/11435, 155/11583,

1555/116553, 163/12210, 165/12321, 165/12334, 1748/131094, 180/13488, 188/14067, 193/14410, 194/14479, 203/15200, 2116/158650, 212/15896, 2131/159815, 2157/161713, 222/16577, 234/17521, 2421/181554, 2459/184358, 246/18425, 2464/184755, 2487/186479, 255/19103, 257/19248, 258/19293, 258/19304, 258/19332, 258/19333, 258/19335, 259/19408, 259/19422, 2636/197633, 2699/202405, 27/1987, 273/20434, 284/21266, 29/2105, 29/2106, 29/2108, 29/2113, 29/2114, 29/2166, 29/2168, 29/2169, 298/22290, 30/2223, 30/2227, 30/2231, 30/2232, 30/2235, 3000/224941, 31/2274, 31/2275, 31/2277, 31/2283, 31/2284, 31/2318, 31/2319, 31/2325, 3178/238309, 318/23776, 318/23831, 32/2355, 32/2381, 320/23983, 322/24090, 322/24117, 3420/256450, 3471/260309, 348/26084, 348/26092, 35/2559, 35/2561, 35/2565, 35/2566, 35/2567, 36/2648, 37/2760, 37/2762, 37/2763, 37/2764, 37/2765, 37/2772, 38/2794, 3899/292413, 40/2935, 40/2999, 40/3000, 4038/302791, 409/30616, 41/3002, 41/3004, 41/3008, 41/3036, 41/3037, 41/3043, 41/3046, 42/3087, 42/3088, 42/3089, 42/3097, 43/3182, 43/3184, 43/3209, 43/3210, 436/32683, 44/3236, 44/3296, 45/3346, 45/3360, 45/3365, 450/33692, 46/3376, 46/3398, 46/3399, 48/3546, 48/3547, 48/3553, 48/3592, 50/3696, 50/3724, 52/3826, 52/3833, 52/3882, 53/3921, 53/3922, 53/3923, 53/3924, 53/3960, 53/3961, 54/3986, 57/4241, 57/4248, 58/4315, 60/4462, 60/4491, 61/4510, 61/4513, 62/4590, 64/4745, 64/4780, 64/4782, 64/4783, 66/4925, 68/5076, 68/5080, 68/5081, 68/5093, 68/5099, 69/5109, 69/5129, 699/52401, 70/5239, 70/5240, 70/5248, 71/5251, 71/5253, 72/5368, 72/5372, 72/5373, 72/5374, 76/5645, 80/5984, 81/6061, 81/6062, 84/6238, 86/6449, 87/6501, 88/6543, 88/6577, 90/6697, 90/6702, 926/69398, 93/6922, 936/70141, 99/7360, 99/7377, 99/7378, 99/7379.

Cevdet Evkâf (C.EV.): 580/29283.

Cevdet Sıhhiye (C.SH.): 12/593, 24/1193, 25/1241.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH.EUM.THR.): 66/17.

Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı (DH.H.): 41/22.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ.): 11/13, 11/15, 11/17, 11/19, 11/2, 11/23, 11/25, 11/5, 11/6, 11/7, 11/9, 14/26, 22/26, 22/27, 22/37, 22/38, 22/40, 22/46, 22/54, 24/36, 24/37, 24/41, 24/47, 24/98, 28/27.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.): 109/3, 112-2/2, 136-1/17, 136-2/4, 157/2, 164-2/2, 18-1/14, 18-1/33, 18-1/51, 25/11, 46/38, 46/50, 46/53, 48-1/23, 48-2/33, 50-1/15, 50-1/17, 50-1/55, 50-1/57, 50-2/1, 51/1, 51/12, 51/16, 51/6, 51/7, 51/9, 53/14, 53/24, 53/9, 55/31, 57/7, 57/9, 7-1/24, 7-1/25, 7-2/11, 77/11, 83-1/56.

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye-Hapishâneler Müdiriyeti Evrakı (DH.MB.HPS.): 104/6, 49/1, 73/39, 96/48.

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye-Hapishâneler Müdiriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M.): 10/23, 11/80, 12/67, 12/82, 13/74, 5/19, 5/36, 7/37.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH.MKT.): 102/1, 1040/10, 1072/21, 1081/72, 1105/77, 1108/56, 1111/28, 113/15, 1130/14, 1145/68, 1154/59, 1159/58, 1189/77, 1191/2, 120/33, 1209/22, 1271/38, 1328/16, 1358/124, 1360/86, 1367/47, 1375/101, 138/8, 1381/15, 1392/114, 1396/19, 1399/44, 1404/66, 1404/76, 1406/105, 1407/31, 141/15, 1418/33, 1424/60, 1435/111, 1436/100, 1440/5, 148/43, 1491/8, 1493/68, 1507/41, 1510/3, 152/11, 1525/16, 154/41, 154/42, 155/30, 1550/63, 1551/12, 1553/5, 157/9, 1581/89, 1591/17, 1594/41, 1597/101, 16/16, 1614/96, 163/37, 164/65, 1653/100, 1653/69, 166/45, 1673/32, 1673/51, 1679/118, 169/20, 169/47, 1696/103, 170/34, 1706/27, 1720/4, 1727/122, 173/41, 1732/24, 1735/24, 176/11, 1762/105, 1764/43, 1789/44, 1802/44, 1837/105, 1871/8, 1880/58, 1891/116, 1893/126, 1910/100, 1913/81, 1919/3, 1927/91, 1930/89, 1948/69, 195/26, 1967/81, 1969/24, 1969/31, 1969/47, 1969/61, 1971/28, 1972/10, 1973/5, 1973/61, 1975/98, 1976/23, 1976/80, 1978/82, 1979/101, 198/16, 1980/119, 1982/10, 1982/44, 1982/67, 1983/103, 1984/46, 1984/47, 1984/77, 1985/71, 1986/2, 1986/42, 1987/47, 1987/49, 1987/67, 1987/78, 1988/73, 1989/25, 1989/68, 1990/58, 1991/41, 1991/84, 1993/42, 1993/7, 1994/3, 1997/39, 1999/22, 2/71, 2/89, 20/30, 2001/38, 2004/100, 2005/63, 2006/101, 2006/17, 2006/46, 2007/114, 2007/34, 201/26, 2010/39, 2012/11, 2012/112, 2015/117, 2016/106, 2016/49, 2018/51, 2019/114, 2019/34, 2019/92, 202/35, 2020/110, 2021/10, 2021/73, 2021/74, 2021/89, 2021/94, 2021/98, 2024/94, 2026/35, 2028/118, 2028/59, 2030/1, 2030/19, 2033/88, 2041/44, 2048/105, 2048/138, 2049/39, 2053/83, 2055/85, 2059/127, 206/45, 2068/43, 2085/61, 2088/49, 2089/15, 2089/21, 209/24, 209/58, 2107/30, 2109/64, 2151/129, 219/10, 221/28, 223/51, 2240/113, 2245/28, 2255/68, 2256/113, 2265/9, 227/36, 2282/6, 2323/29, 2339/47, 2339/97, 2343/146, 2356/51, 2365/78,

2366/25, 237/65, 2370/47, 238/13, 2382/72, 239/49, 2392/23, 240/32, 2411/27, 2428/43, 2432/7, 2469/13, 2504/57, 2514/99, 2522/131, 2536/58, 2539/1, 2539/68, 2539/98, 2540/73, 2542/2, 2544/98, 2547/115, 2547/80, 2549/152, 2549/41, 2550/26, 2559/23, 2570/82, 2583/82, 2583/97, 2596/28, 260/48, 2600/31, 2609/88, 2611/110, 2611/88, 2615/50, 2638/28, 2640/4, 2647/7, 2650/90, 2650/93, 2658/21, 2660/87, 2661/45, 2666/55, 2668/60, 2670/30, 2674/36, 2677/9, 2682/97, 2691/49, 2698/52, 27/23, 2702/96, 2707/42, 2723/13, 2736/25, 2742/96, 2752/64, 2756/87, 2759/1, 276/63, 2785/92, 2808/65, 2811/77, 2839/65, 2857/34, 292/8, 296/78, 305/33, 307/73, 313/46, 317/58, 349/78, 35/7, 350/26, 376/50, 405/58, 412/47, 425/27, 440/35, 46/36, 463/30, 465/53, 505/26, 512/87, 548/40, 593/45, 61/32, 620/69, 638/38, 752/78, 782/5, 836/12, 850/50, 86/6, 864/49, 871/20, 890/2, 898/21, 907/54, 907/75, 912/17, 913/2, 930/31, 937/7, 941/26, 949/35, 962/44, 974/24, 997/16.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Perakende Evrakı (DH.MKT.PRK.): 1320/117, 1320/127, 1350/125, 1350/55, 1350/63, 1360/6, 1380/58, 1400/101, 1400/86, 1400/92, 1410/120.

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI.): 101/68, 104-2/14, 104-2/19, 104-2/26, 109/31, 121/24, 121/60, 129/5, 19-1/28, 25-1/5, 26-2/27, 29-2/33, 30-2/26, 32-1/57, 33-1/34, 3-5/8, 4-1/13, 41-1/35, 44-1/18, 45-1/21, 48/16, 53/56, 58/22, 63/78, 73-1/47, 81/49, 83/45, 83/60.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.): 117/25.

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât (DH.TMİK.M.): 89/54.

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu (DH.TMİK.S.): 17/26, 2/53, 56/5, 69/30, 9/24.

Hatt-ı Hümayûn (HAT): 523/25565-A.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR.MKT.): 219/39, 333/98, 335/59, 338/82, 44/73, 44/99, 45/32, 64/14, 70/48.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.): 323/9, 476/1, 98/106.

Haritalar (HRT.h.): 1561, 2330.

Îrâde Askerî (İ.AS.): 1/14, 24/1315Z-05.

Îrâde Dahiliye (İ.DH.): 1157/90480, 1283/100977, 1295-6/102458, 1298/29, 1303/46, 1306/8, 1307/1311Ra-5, 156/8115, 156/8121, 157/8157, 158/8232, 160/8300, 369/24419, 411/27215, 435/28746, 46/2287, 589/40984, 602/41936, 754/61561, 759/61937, 998/78879.

Îrâde Dosya Usulü (İ.DUİT.): 79/9.

Îrâde Hariciye (İ.HR.): 173/9430.

Îrâde Hususî (İ.HUS.): 1/1310M-10, 1/1310M-14, 1/1310M-8, 1/1310M-9, 159/59, 24/46, 25/101, 25/16, 29/28, 3/1, 3/94, 3/96, 5/43, 5/52, 5/56, 7/13, 7/77, 90/119.

Îrâde Kanun ve Nizamât (İ.KAN.): 1/30, 1/42.

Îrâde Maliye (İ.ML.): 87/18, 87/5.

Îrâde Meclis-i Mahsus (İ.MMS.): 188/20, 84/3653, 89/2565, 91/3862.

Îrâde Mesâil-i Mühimme (İ.MSM.): 26/731.

Îrâde Meclis-i Vala (İ.MVL.): 180/5407, 387/16905, 412/17933.

Îrâde Telgraf ve Posta (İ.PT.): 1/10, 1/36.

Îrâde Sıhhiye (İ.SH.): 1/10, 1/7, 3/1317C-1, 5/15.

Îrâde Şurâ-yı Devlet (İ.ŞD.): 76/4462.

Îrâde Taltifât (İ.TAL.): 55/13.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.): 1172/6, 152/92, 194/24, 346/70.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 11/97, 144/1, 147/20, 147/23, 21/5, 39/47, 59/20, 59/44, 72/35, 73/76, 79/53, 79/63, 79/7, 80/88, 83/37.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.): 249/50, 355/104, 662/8, 673/70, 708/107, 713/19, 713/3, 713/94, 714/71.

Şurâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.): 1512/14, 1521/14, 1525/31, 1530/5, 1826/31, 1845/15, 1846/5, 1847/16, 1852/22, 2424/21, 2605/13, 2636/46, 2661/12, 2726/15, 2728/67, 278/26, 521/3.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.): 173/111, 263/10, 263/21, 263/27, 263/31, 263/35, 263/47, 263/50, 265/34, 265/72, 266/115, 266/120, 266/126, 266/139,

266/144, 266/24, 266/56, 267/5, 268/127, 269/17, 269/53, 269/94, 271/18, 279/40, 288/58, 295/44, 297/32, 297/59, 298/22, 300/60, 300/80, 301/119, 301/71, 396/100, 505/76.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzât Evrakı (Y.A.RES.): 60/16.

Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV.): 10/70, 106/115, 214/124, 237/99, 268/153, 65/50, 65/67, 70/135, 70/78, 71/18, 71/45, 71/95, 72/47, 73/88, 81/18, 85/109.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzâtı (Y.PRK.A.): 7/89, 8/4.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK.): 179/47, 181/65, 83/60, 84/12, 84/28, 92/1, 99/84.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzâtı (Y.PRK.BŞK.): 16/45, 27/3, 29/56, 33/49.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.DH.): 8/15.

Yıldız Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.): 17/24.

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.SH.): 3/58, 3/61, 3/65, 3/68, 3/72, 3/75, 4/2, 4/5, 4/72, 4/77, 4/8, 4/9, 7/20, 7/24, 7/40.

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı (Y.PRK.ŞH.): 11/100.

Yıldız Perakende Evrakı Umumî (Y.PRK.UM.): 25/43, 25/57, 25/6, 25/70, 26/27, 28/31, 30/40, 30/8, 56/47, 56/55, 68/111, 74/106.

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.ZB.): 10/82.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.): 46/78.

2. The National Archives (TNA.)

Foreign Office (FO.): 78/533, 78/2100, 78/654, 195/1766, 195/2348.

Board of Trade Marine Department (MT.): 10/1405.

II. GAZETE VE MECMUALAR

Doğru Sada ve Vicdan Sesleri: no. 184, 253.

Envar-ı Şarkiye: no. 96, 97, 956.

Feyz: no. 8, 18, 22.

Kehkeşan: no. 1, 2, 4.

Sada-yı Şark: no. 11.

Samsun'da Ticaret Odası: no. 228.

Temkin: no. 2.

Trabzon: no. 1705, 1707, 1712, 1714, 1726, 1727, 1728, 1729, 1730, 1731, 1732, 1738, 1745, 1753, 1754.

III. MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDELERİ

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 1.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 2.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt: 2.

IV. DÜSTUR

Düstur, Birinci Tertib, c. 5, Ankara Başvekalet Matbaası, 1937.

Düstur, Birinci Tertib, c. 6, Ankara Devlet Matbaası, 1939.

Düstur, Birinci Tertib, c. 7, Ankara Başvekalet Devlet Matbaası, 1941.

Düstur, Birinci Tertib, Zeyl 4, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1302.

Düstur, İkinci Tertib, c. 2, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

Düstur, İkinci Tertib, c. 3, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

Düstur, İkinci Tertib, c. 5, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1332.

V. KAYNAK ESERLER

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiyyet ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir, Dersaadet 1328.

VI. YAYINLANMIŞ VESİKALAR

Anadolunun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, (Çev. Mustafa Çulfaz), Serander/Trabzon Tabip Odası Yayını, Trabzon 2007.

Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

- Demircioğlu, Sezgin, *Tarihin Ayak İzleri Osmanlı Belgelerinde Trabzon*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Şaşmaz, Musa, *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*, III, TTK. Yayınları, Ankara 2014.
- TAK, İsa, *Basiret'te Doğu Anadolu (1877-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1888*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1892*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2005.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1894*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1898*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1900*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

VII. HATIRATLAR

- Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, 1, (Haz. Mehmet Çetin Börekçi), TTK. Yayınları, Ankara 1999.

- Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, (Haz. Murat Küçükuşurlu), Serander Yayınları, Trabzon 2011.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2-Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi*, (Eski Yazıdan Aktaran Yücel Demirel), (Sad. ve Yay. Haz. Nuri Akbayan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (Ed.), (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitab Yayınevi, İstanbul 2010.
- Kuntman, Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, (Der. Metin Özata), Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- Lermioğlu, Muzaffer, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949.
- Manastırlı Mehmed Rıfat Bey, *93 Harbi Faciası*, (Haz. Tahsin Yıldırım), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010.
- Mehmed Arif Bey, *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, (Sad. Nihad Yazar), Adak Yayınları, İstanbul 1990.
- Moltke, Helmuth Von, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar, 1835-1839*, (Çev. Hayrullah Örs), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1960.
- Noyan, Abdülkadir, "Erzurum Hatıralarımdan", *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Ulusal Verem Savaş Derneği, Ankara 1968, 35-37.
- Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, Cumhuriyet Dünya Klasikleri Yayınları, 1999.
- Ryan, Charles S., *Kızılây Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-1878 Türk-Rus Harbi*, (Çev. Ali Rıza Seyfioğlu), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1962.
- Theophile Deyrolle, *1869'da Trabzondan Erzuruma*, (Çev. Reşad Ekrem Koçu), Çığır Kitabevi, İstanbul.

VIII. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

- Aksoy, Volkan, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.
- Akyay, Necmettin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar*, H. Ü. Toplum Hekimliği Bölümü Yayını, Ankara 1982.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

- Allen, W. E. D.-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966.
- Arık, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15 (26).
- Atabek, Emine Melek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974.
- Ayar, Mesut, “Osmanlı Sağlık Modernleşmesinde 1893-94 ve 1895 İstanbul Kolera Salgınlarının Etkisi”, Arif Kolay (Ed.), *Türk Modernleşmesi*, (219-233), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, 219-233.
- _____, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Aydın, Erdem, *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel Yayınları, Ankara 2002.
- Başagaoglu, İbrahim-Ahmet Uçar, “Osmanlı'da Sahte Doktorlar”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 20-24 Mayıs 2008, I, (518-529).
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt I, Kısım II, TTK. Basımevi, Ankara 1991.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- Bıjışkyan, Minas, *Pontos Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1998.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yayınları, Ankara 1997.
- Çal, Halit-Gazanfer İltar, *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*, Giresun Valiliği Yayınları, Ankara 2011.
- Çalık, Ramazan-Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), Konya, 205-228.
- Çetin, Enver Tali, “Epidemik Tifüs”, Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (66-69), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.

- _____, “Kızamık”, Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (16-18), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.
- Daei, Masoumeh, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Dağlar Macar, Oya, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Yayınları, İstanbul 2009.
- Dalyan, Murat Gökhan, “19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgelerinde Misyoner Doktorlar ve Tedavileri”, Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Ed.), *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, II, (1755-1760).
- Daşcıoğlu, Kemal, “Osmanlı'da Hapishane Hastaneleri ve Hapishanelerin Sağlık Koşullarına Dair Belgeler”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, II, (999-1014).
- Demir, Alpaslan-Esat Aktaş, “Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)”, *OTAM*, (24), Ankara 2010, 21-53.
- Dıgıroğlu, Filiz, *Trabzon Reji İdaresi, 1883-1914*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.
- Erler, Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, 762-770.
- Gazel, Ahmet Ali, “Ahmet Şerif'in Karadeniz Gezisi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, 25-26 Mayıs 2005, II, 20. Yüzyıl, (815-827), Trabzon 2007.
- Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü-Osmanlı Dönemi*, (Yay. Haz. Nedim İpek-Cevdet Yılmaz), Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2009.
- Goloğlu, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2013.
- Gökhan, İlyas, “İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), Konya 2007, 255-269.

- _____, *Fatımi Devleti Toplumsal Karışıklıklar İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar (969-1171)*, Gün Yayınları, Ankara 2008.
- Gül, Abdulkadir, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), Erzurum 2009, 239-270.
- Günay, Selçuk, “Ondokuzuncu Yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahlarının Gözüyle Erzurum ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, (20), Erzurum 1992, 75-100.
- Günergun, Feza, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 1988*, (229-252), Ankara 1992.
- Halaçoğlu, Ahmet, “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon”, *Belleten*, 67 (250), Ankara 2003, 1-26.
- Hancı, Hanifi, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, Ervak Yayınları, İstanbul 2009.
- Hulusi Behçet, *Frengi Dersleri*, Akşam Matbaası, İstanbul 1936.
- İltar, Gazanfer, “Hüve’l-Bâki: Son Sada”, *Orta Karadeniz Kültürü*, (Yay. Haz. Bahaeddin Yediyıldız-Hakan Kaynar-Serhat Küçük), (583-598), Ankara 2005.
- İpek, Nedim, “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2001*, 1, (399-411), (Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz), Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Kahya, Esin-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Kaleli, Hüseyin, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), (Aralık 2003).
- Karagöz, Rıza, “Canik Sancağı’nda Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910-1911)”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20-22 Mayıs 1999 Bildiriler*, (205-219), Samsun 2000.
- _____, “II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma”, Cevdet Yılmaz (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, (65-81), Samsun 2006.
- Karaman, Oktay, *Giresun Kazası (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.

- Karataş, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Katsogridakis, Emmanuel, "Treatment of Cholera with Hydrotherapy by Lanaras: A Page from History (Lanaras'ın Hidroterapi Tekniğiyle Kolera Tedavisi: Tarihten Bir Yaprak)", *Klimik Dergisi*, 24 (2), 2011, 82-85.
- Keha, Murathan, *Islahat'tan Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.
- Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- Kolling, Oskar, "XVIII. Asırda Veba Salgını Devirlerinde Ticaret Münasebetleri", (Macarcadan Çev. Sadrettin Karatay), *Ülkü*, (100), (Haziran 1941), 317-324.
- Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI (2), 2005, 139-150.
- _____, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, (61-67), TTK. Yayınları, Ankara 1999.
- Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.
- Köksal, Ahmet, "Akçaabat'ta Salgın Hastalıklarla Mücadele (1890-1914)", Veysel Usta ve diğerleri (Ed.), *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu, 26-28 Nisan 2013*, (183-189), Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.
- Kuruca, Nazım, "Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (9), (Şubat 2007), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, 11-22.
- _____, *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Küçük, Cevdet, "Erzurum", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 321-329.

- _____, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sonçağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1975.
- Küçükuşurlu, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, Dergah Yayınları, İstanbul 2008.
- M. Nasrullah-M. Rüştü-M. Eşref, *Osmanlı Atlası (XX. Yüzyıl Başları)*, (Haz. Rahmi Tekin-Yaşar Baş), İstanbul 2003.
- Mazak, Mehmet-Fatih Güldal, *Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi Tanzifat-ı İstanbul*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, (Çev. Fatma Sarıkaya), TTK. Yayınları, Ankara 2012.
- Martin, Sean, *Ortaçağ'da Veba Kara Ölüm*, (Çev. Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011.
- Mcneill, William H., *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Moulin, Anne Marie, “Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908”, Paul Dumont-François Georgeon (Ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (169-191), (1992), (Çev. Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Noyan, Abdülkadir, “Memleketimizde Salgın Hastalıklar”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 26 (1), İstanbul 1963, 72-82.
- Odabaşıoğlu, Cumhur, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, Ankara.
- Onul, Behiç, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1953.
- _____, *Kolera*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK. Yayınları, Ankara 2000.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, 2, (Haz. Cem Behar), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003.

- Öke, N., “Sifiliz”, Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (191-198), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.
- Öncü, Ali Servet, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilâyeti’nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2006.
- Özbay, Kemal, “Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı”, *Dirim*, 54 (3-4), 1979, 113-120.
- _____, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.
- Özcan, Tuğrul, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları”, *History Studies*, 2 (3), 2010, 257-271.
- Özçelik Adak, Nurşen, *Sağlık Sosyolojisi Kadın ve Kentleşme*, Birey Yayınları, İstanbul 2002.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK. Yayınları, Ankara 2010.
- Özekmekçi, M. İnanç, “Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2012/1, (10), 83-101.
- Özger, Yunus, *XIX. Yüzyıl’da Bayburt*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Özgür, Hüseyin, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, V, 116-128.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850*, (1985), (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Pul, Ayşe, “Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi’nin Bir Mektubu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (16), (Kış 2011), 413-423.
- _____, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskanı (1860-1864)”, Gazanfer İltar (Ed.), *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 09-11 Ekim 2008, *Bildiriler*, 1, (544-561), Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2009.

- Sakaoğlu, Necdet, 20. YY. *Başında Osmanlı Coğrafyası (1907-1908)*, Deniz Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Sarısakal, Baki, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007.
- _____, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar Birinci Kitap*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2008.
- Sarıyıldız, Gülten, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVIII (222), (Ağustos 1994), 329-377.
- _____, "Karantina", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 463-465.
- _____, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 319-321.
- _____, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, (309-318), İstanbul 2002.
- _____, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, TTK. Yayınları, Ankara 1996.
- _____, *Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK. Yayınları, Ankara 1997.
- Sayın, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Selcik, Gökhan, *Trabzon Gazetesi'ne Göre Trabzon Vilayeti (1906-1907)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2002.
- Serbestoğlu, İbrahim, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", Cevdet Yılmaz (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, (83-97), Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006.
- Seyf, Ahmad, "İran and the Great Plague, 1830-1831", *Studia Islamica*, (69), Paris, 151-165.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, (2), İstanbul 1954, 282-299.

- _____, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul 1959.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet 1317.
- Şen, Ömer, *Trabzon Tarihi*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998.
- Şimşek, Rasim, *Trabzon Belediye Tarihi I, Osmanlı Dönemi*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1993.
- Tozlu, Selahattin, “Erzurum Sazlıkları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7 (7), Haziran 2002, 187-221.
- _____, “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, (93-119), İstanbul 2001.
- _____, “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, 481-493.
- _____, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- Töreci, Kurtuluş, “Sıtma”, Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (237-245), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.
- Tuğluoğlu, Fatih, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4), 2008, 351-359.
- Turgay, A. Üner, “Trabzon”, Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert (Ed.), *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)*, (45-75), (1993), (Çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.
- Uludağ, Osman Şevki, “Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina”, *Belleten*, 2 (7-8), 1938, 445-469.
- _____, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, (Haz. Esin Kahya), TTK. Yayınları, Ankara 2010.
- Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, (I), İstanbul 1995, 55-65.
- _____, “Türkiye’de Jenner Aşılmasının Başlangıcı ve Dr. G.B. Violi’nin Çiçek Aşısı Müessesesi”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, (2), İstanbul 1988, 74-78.
- _____, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul 1949.

- Usta, Veysel, “Tanzimattan Cumhuriyete Trabzon’da Sağlık”, *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, (Çev. Mustafa Çulfaz), Serander/Trabzon Tabip Odası Yayını, Trabzon 2007, XIX-XXXIV.
- Ülman, Yeşim Işıl, *Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Ünal, Uğur, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- Ünlü, Mucize, “Hapishane Reformu Sürecinde Canik Hapishanesinin Islah Çalışmaları (1876-1918)”, Cevdet Yılmaz (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, (179-195), Samsun 2007.
- _____, “Osmanlı Döneminde Giresun İskelesinin İnşası Meselesi”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008, Bildiriler*, 1, (452-461), Ankara 2009.
- Ünver, A. Süheyl, “Taun Nedir? Veba Nedir?”, *Dirim*, 53 (11-12), (Kasım-Aralık 1978), 363-366.
- _____, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948.
- Yakacıklı, Süleyman, “Tifo”, Enver Tali Çetin (Düz.), *İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları*, 10, (110-114), İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.
- Yıldırım, Nuran, “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IV, 459-461.
- _____, “Kolera Salgınları”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 45-47.
- _____, “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 374-375.
- _____, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 375-377.
- _____, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar Karantina İstemezük”, *Toplumsal Tarih*, (150), (Haziran 2006), 18-27.
- _____, “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 423-425.

- _____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, V, 1320-1338.
- _____, “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 231-232.
- _____, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/Etöv Üretimi ve Kullanımı”, Süleyman Faruk Göncüoğlu (Der.), *Dünü ve Bugünü İle Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, (421-429), Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No.55-10, Ajansfa Yayınları, İstanbul 2010.
- Yıldırım, Nuran-Suzan Bozkurt, “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi’nin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, (77-89), TTK. Yayınları, Ankara 1999.
- Yıldız, Fatma, *19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014.
- Yılmaz, Özgür, “İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, 25-26 Mayıs 2005, 1, Başlangıçtan 20. Yüzyıla, (439-452), Trabzon 2007.
- _____, “Victor Fontanier’nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”, *OTAM*, (35), (Bahar 2014), 153-195.
- _____, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2006.
- _____, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2012.
- Yolalcı, M. Emin, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik” *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIII, 739-749.
- _____, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yayınları, Ankara 1998.
- Yüksel, Ayhan, “Doğu Karadeniz’de Çiçek Salgını ve Tirebolu’da Aşı Kampanyası (1863)”, Gazanfer İltar (Ed.), *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal*

Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008, Bildiriler, 1, (367-390), Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2009.

_____, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Karadenizde Balık Avcılığı ve Balıkçılık”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (241), (Ocak 2007), 60-64.

IX. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

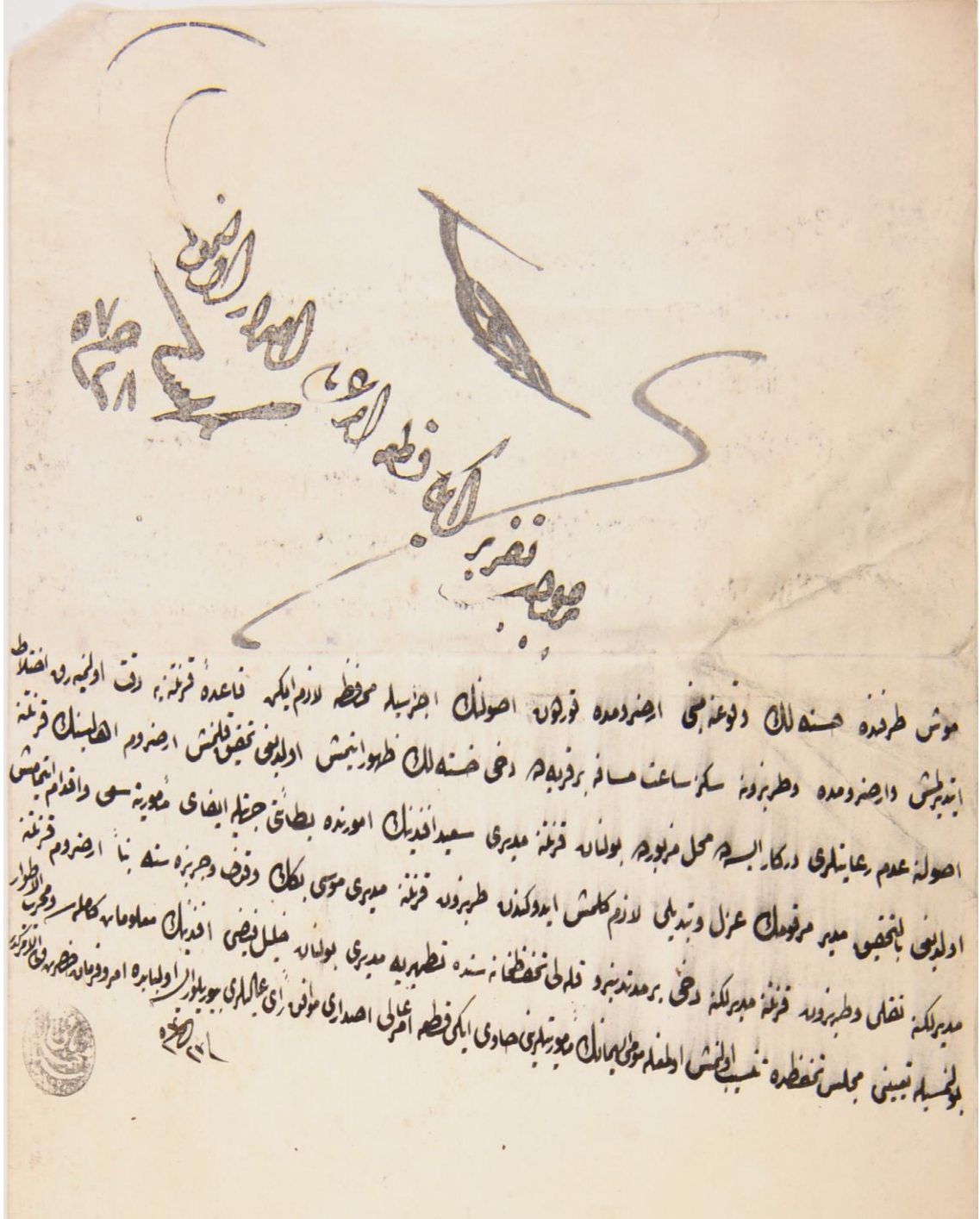
Sarısakal, Baki, “Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar ve Samsun’da Kolera”
<http://www.bakisarisakal.com/OSMANLI%20DEVLET%C4%B0NDE%20SALGIN%20HASTALIKLAR%20VE%20SAMSUNDA%20KOLERA.pdf>. Erişim Tarihi: 04.06.2015.

Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Devleti’nde Gıda Kontrolüne Bakış”.
<http://www.sdplatform.com/Dergi/571/Osmanli-Devletinde-gida-kontrolune-bakis.aspx> Erişim tarihi: 14.05.2013.
<http://tarihvedenediyet.org/2009/07/osmanli-arsivinden-orjinal-haritalar/> erişim tarihi: 04.06.2015.

EKLER

A. BELGELER

Belge 1: 1841 Erzurum Veba Salgınına Dair Bir Buyuruldu



Belge 6: Frengi Hastalığına Dair Kararname Sureti

[illegible]

Belge 7: Aşı Tasdiknamesi/Şahadetnamesi

دولت علیہ عثمانیہ

آسی نصرتنامہ سی

جلد نمبر سی

عدد

داخلہ نظارتی

ادارہ امور طبیبہ ملکبہ وصحبہ عمریہ

آسی نظامنامہ سی احکامہ توفیق حرکت ابرنمرہ و بریلن نصرتنامہ در

نصرتنامہ نک، معاملات اجتماعیہ و رسمبہ و و الحاصل نفوس تذکرہ سنک ارانہ سی لازم کان خصوصانہ ابرازی مجبور بدر

اسی پدر و یا عائله اسمی تاریخ تولدی و سنی

محل ولادت محل قاضی ووقایع خانہ نمبر سی

شہر قضا و نصیبہ، محلہ و یا دائرہ

بالادہ هویت و اقامتکاهی بیلدیریان آسی نظامنامہ سی احکامہ توفیق حرکت ایلدیکنی مشعر

اشبو نصرتنامہ اعطا قلندی

عمابہ تلقیجیہ بی اجرا ایدن

سنہ ۱۳

بایبہ ہجری

شہر و نصیبہ لردہ عملیہ تلقیجہ آبرجہ نعیب ایدیان نمایانده بیلدیرلدیکی وجہلہ سنہ نک مبین زمانلرنده اجرا اولنہ جق

و عملیاتدن برہفتہ سوکرہ آشیلا نالربلایہ طابیی ایلہ بولیس حاضر اولدینی حالده، مابنہ ایدیلہ جک و آتیجق بو صورتلہ

اشبو نصرتنامہ و بریلہ جکدر .

Kaynak: Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair, s. 384.

Kaynak: <http://tarihvemedeniyyet.org/2009/07/osmanli-arsivinden-orjinal-haritalar/>
erişim tarihi: 24.06.2015.

Harita 2: Erzurum Vilayeti Haritası



Kaynak: M. Nasrullah-M. Rüşdü-M. Eşref, *Osmanlı Atlası*, 76-77.

Harita 3: Erzurum Vilayeti Haritası



Kaynak: BOA, HRT.h., 1561.

Harita 4: Trabzon Vilayeti Haritası



Kaynak: M. Nasrullah-M. Rüştü-M. Eşref, *Osmanlı Atlası*, 72-73.

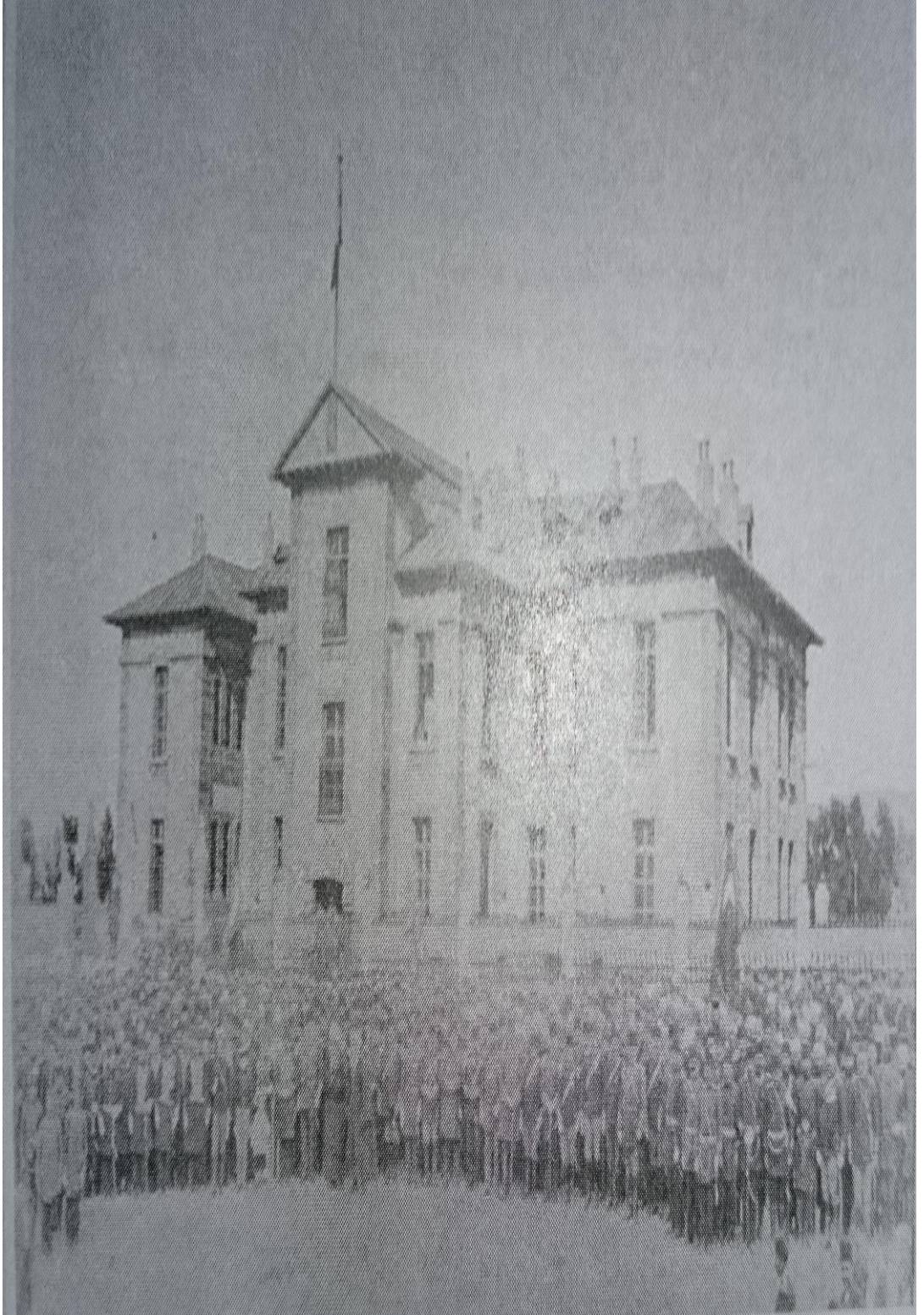
Harita 5: Trabzon Vilayeti Haritası



Kaynak: BOA, HRT.h., 2330.

Ç. FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Erzurum Gureba Hastanesi



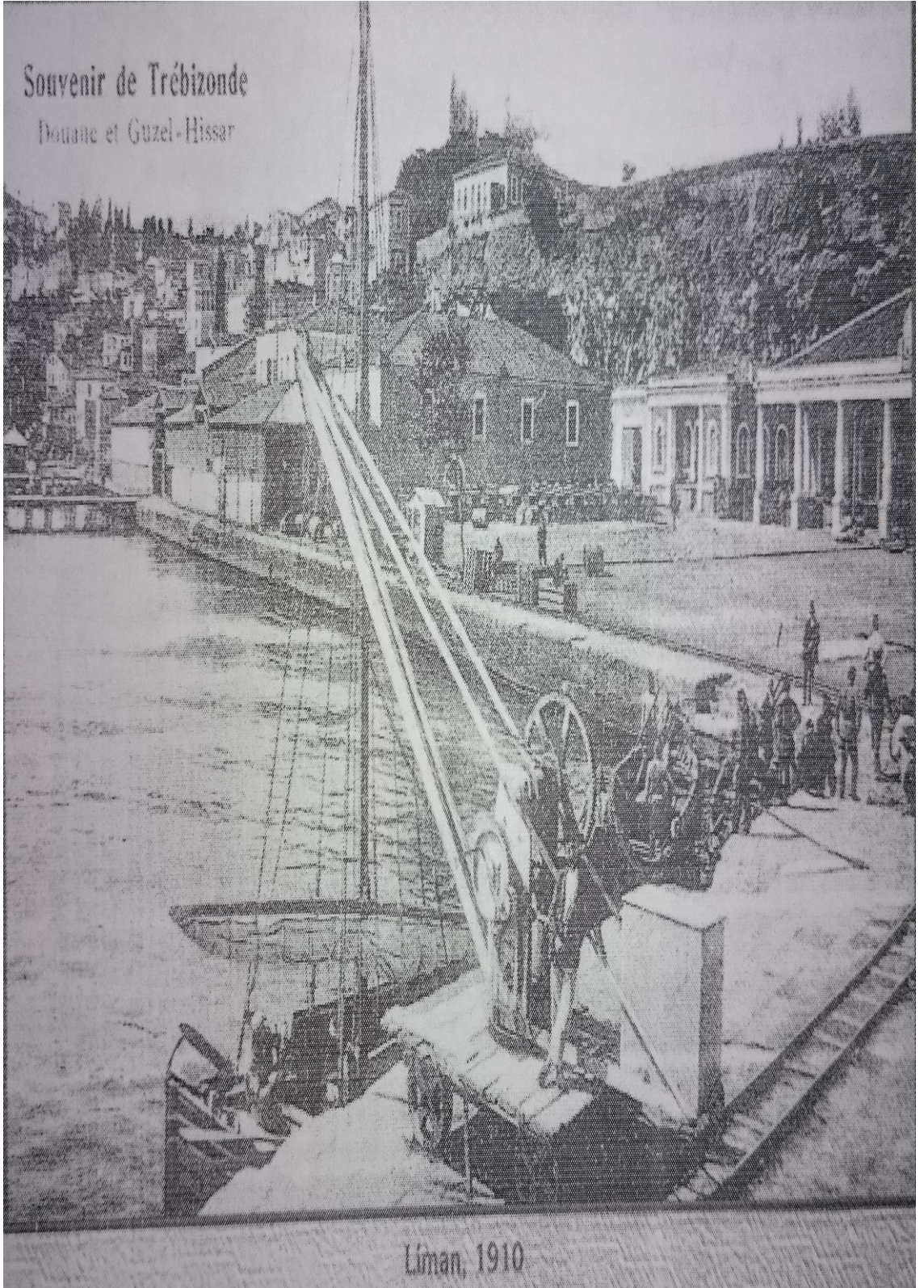
Kaynak: Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, 311.

Fotoğraf 2: Samsun Hamidiye (Gureba) Hastanesi



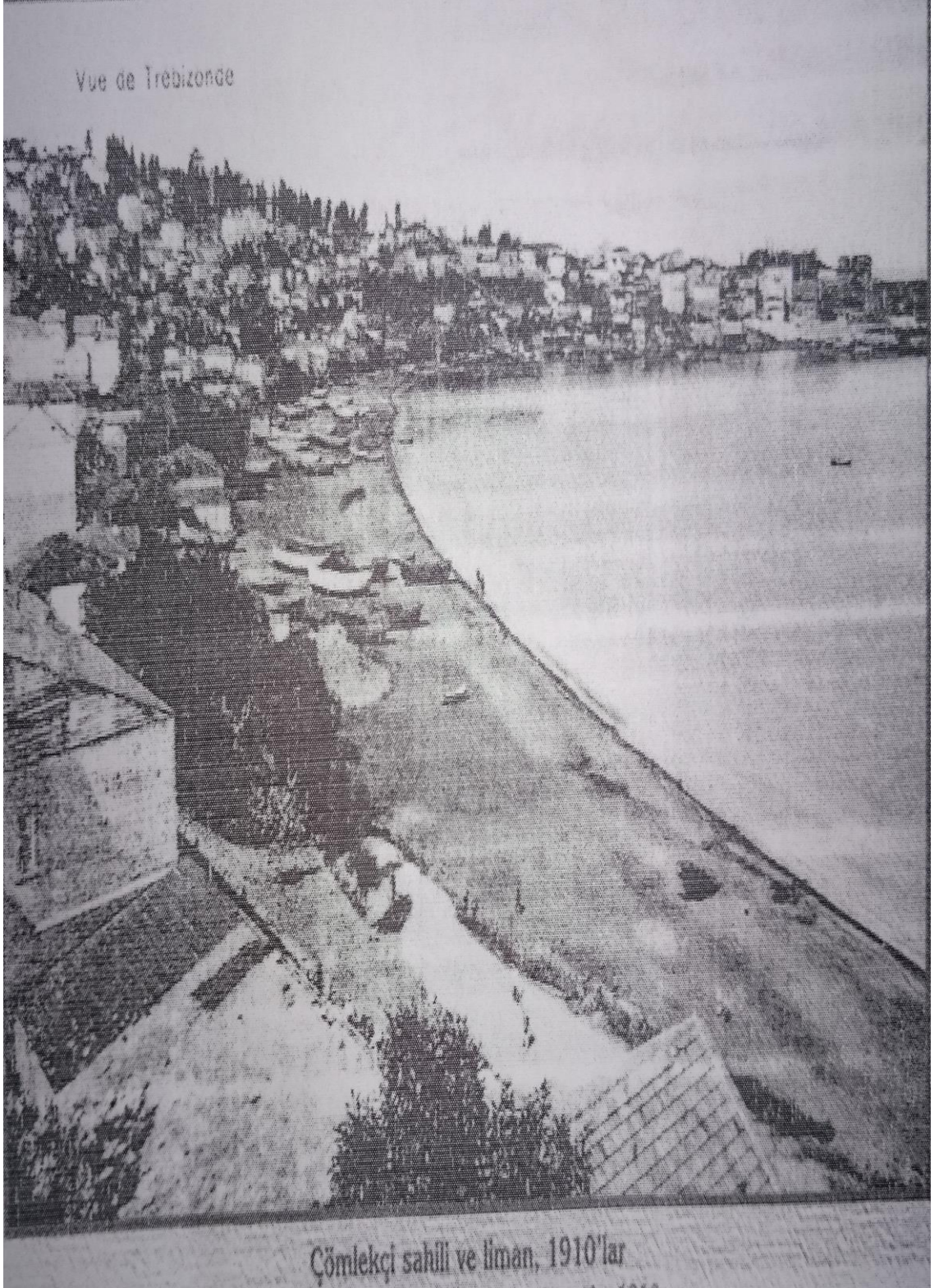
Kaynak: *Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü-Osmanlı Dönemi*, (Yay. Haz. Nedim İpek-Cevdet Yılmaz), Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2009, 72.

Fotoğraf 3: Trabzon Limanı

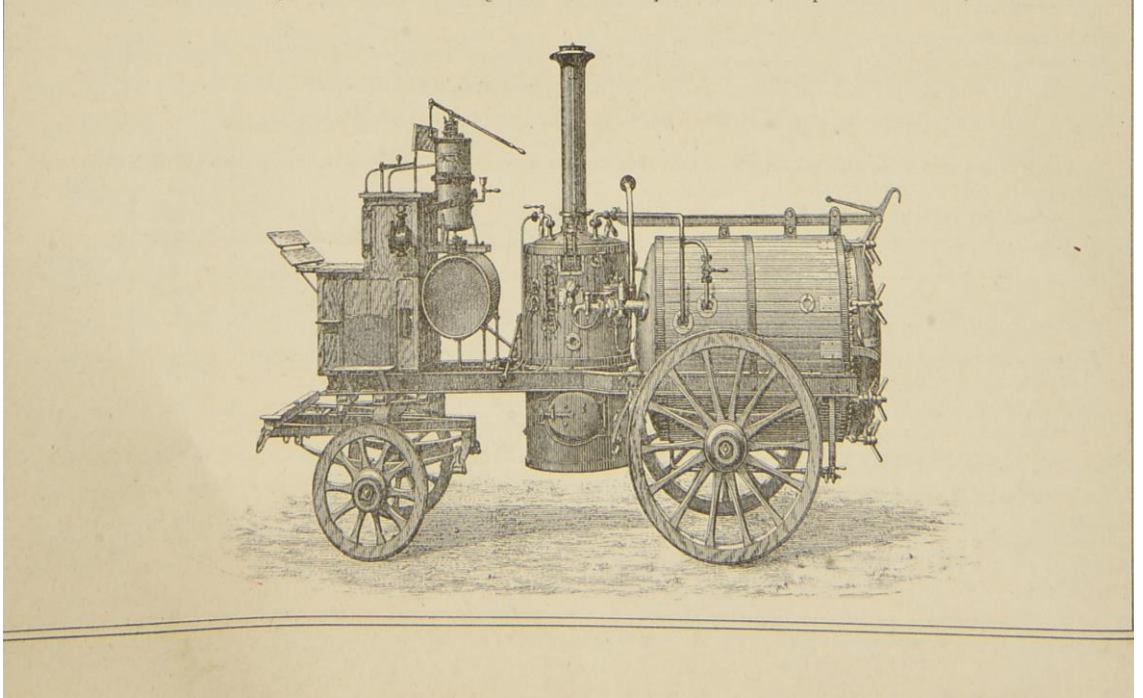
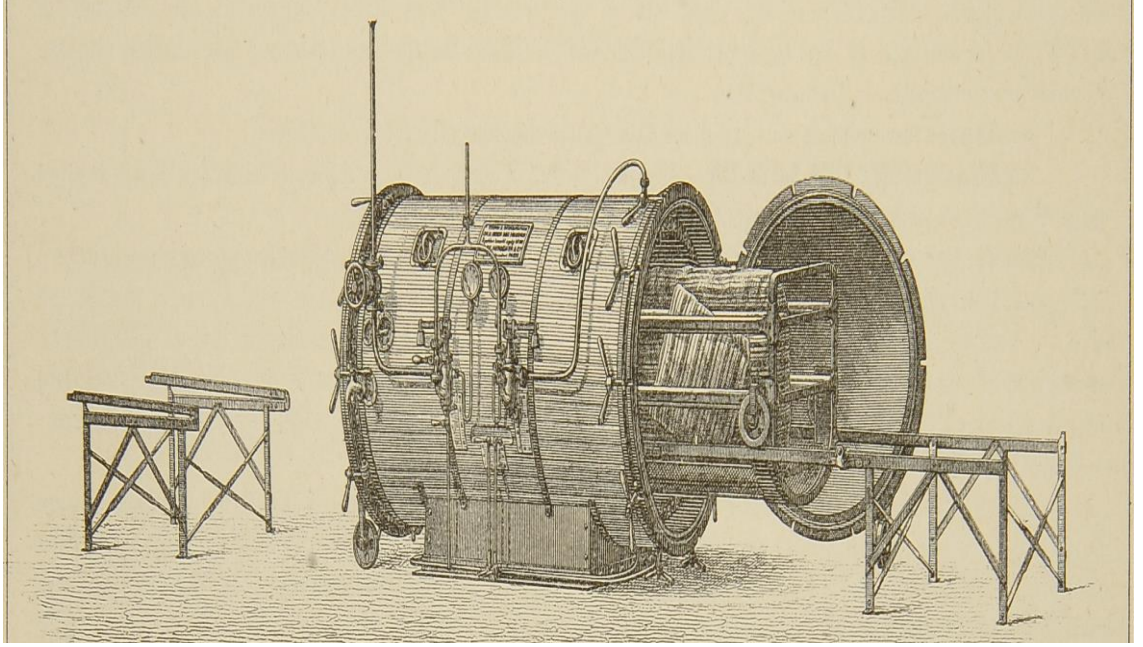


Kaynak: Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, 396.

Fotoğraf 4: Çömlekçi Sahili ve Limanı

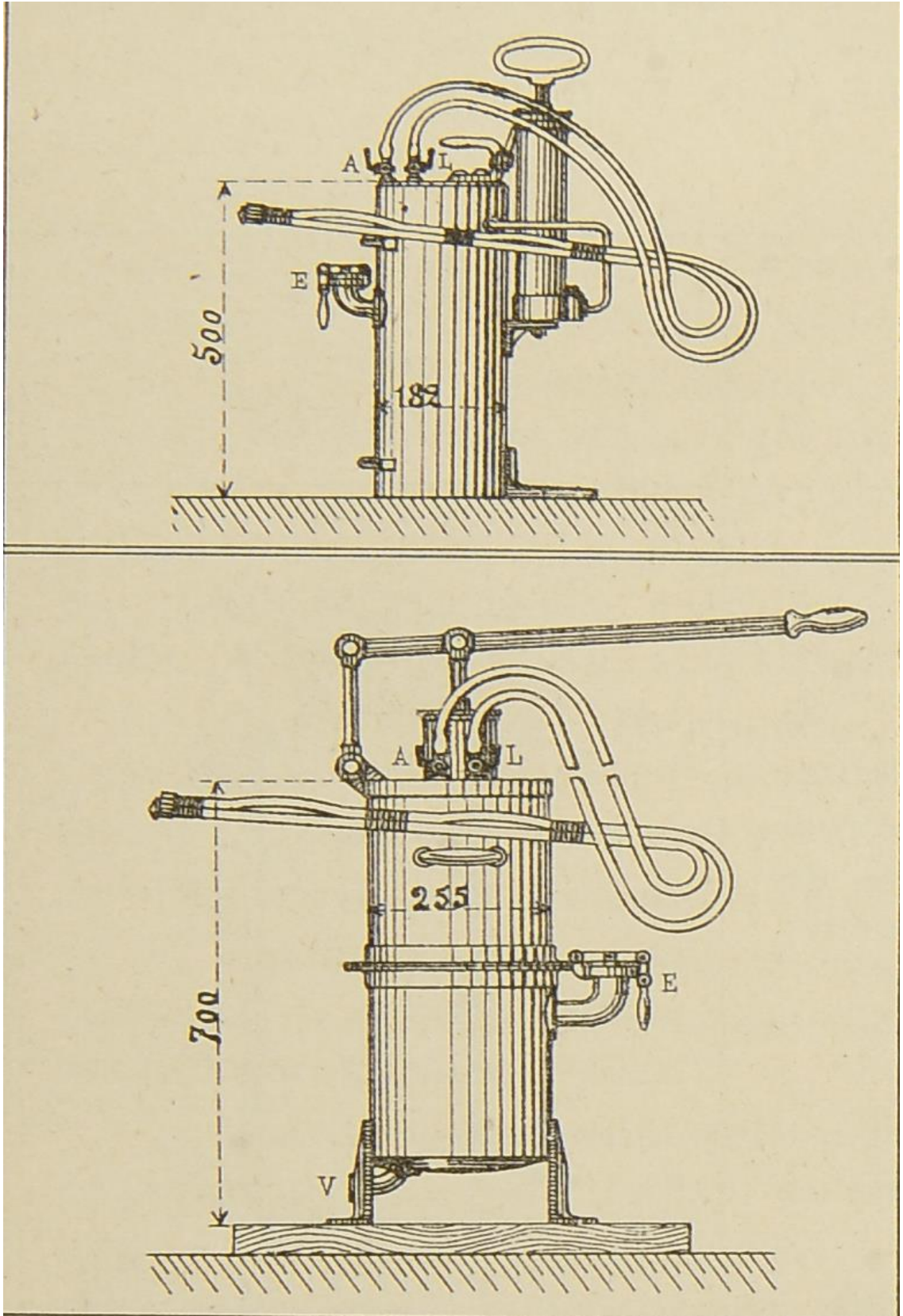


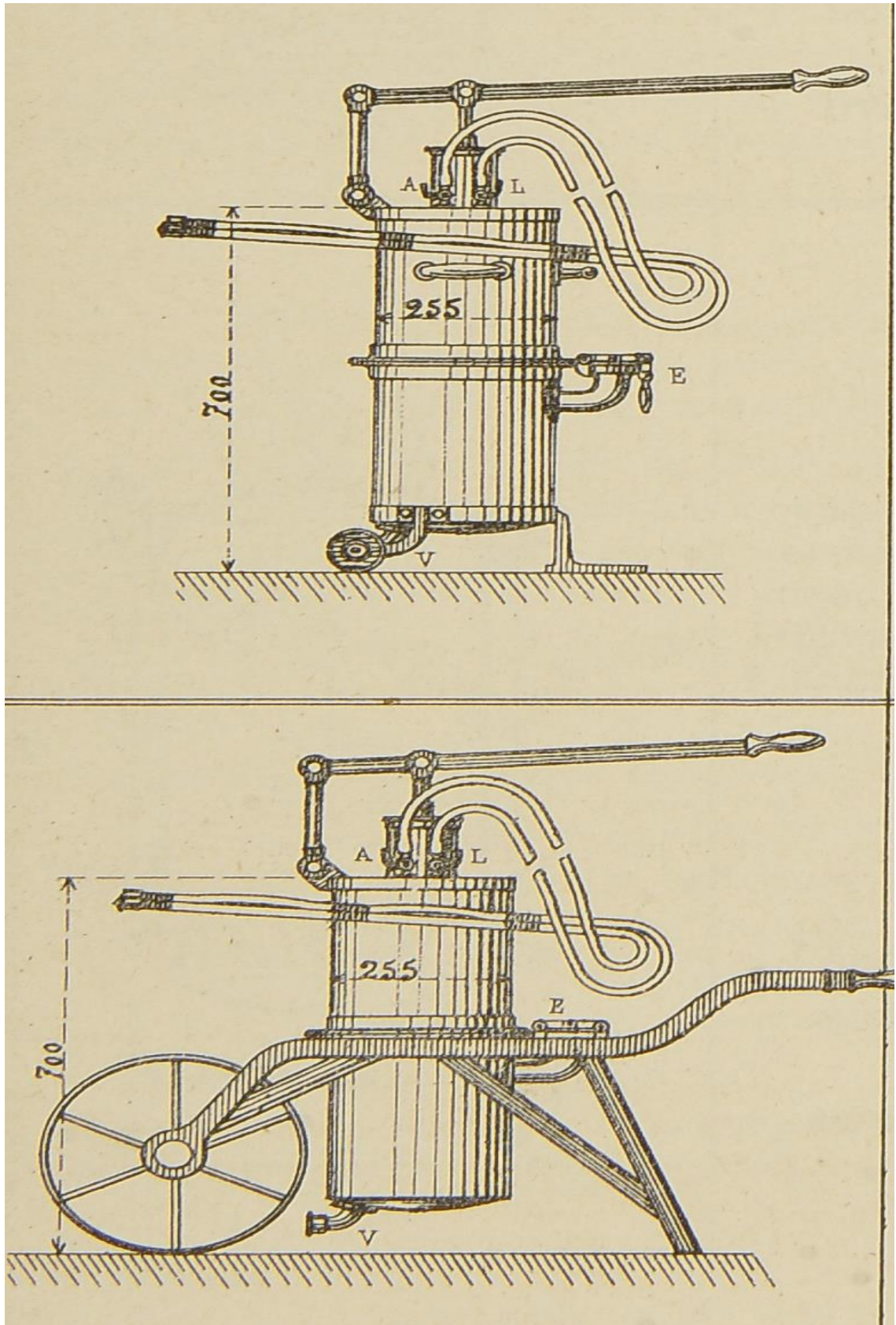
Kaynak: Aksoy, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon, 393.

D. ŞEKİLLER**Şekil 1:** Etüv Makinesi Çeşitleri

Kaynak: BOA, A.AMD., 610/100.

Şekil 2: Pülverizatör Çeşitleri





Kaynak: BOA, A.AMD., 610/100.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Esat AKTAŞ
Doğum Yeri ve Tarihi	Ordu-1983
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (2001-2005)
Y. Lisans Öğrenimi	Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (2005-2009)
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	Aktaş, Esat, “Osmanlı Dönemi Sivas Kaynakçası”, <i>Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri</i>, II, (559-580), Sivas 2007. Demir, Alpaslan, Esat Aktaş, “Gümüşhane Sancağı’nda Doğal Afetler (1888-1910)”, <i>OTAM</i>, (24), Ankara 2010, 21-53. Aktaş, Esat, “18 Eylül 1880 Tarihli Bir Layihaya Göre Kastamonu Vilayeti”, <i>Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>, (54), Erzurum 2015, 223-239.
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar ve Karantina Uygulamaları (1890-1914), (Araştırmacı), Atatürk Üniversitesi BAP Projesi, Proje No: 2011/252.
Çalıştığı Kurumlar	Arş. Gör., Gaziosmanpaşa Üniversitesi (2008-2009) Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi (2009-....)
İletişim	
E-Posta Adresi	esataktas52@hotmail.com
Tarih	29.06.2015